

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ
JOGI KULTÚRTÖRTÉNETI ÉS
JOGI NÉPRAJZI KUTATÓCSOPORT

JOGI KULTÚRTÖRTÉNETI, JOGI NÉPRAJZI KISKÖNYVTÁR 12.

JOGSZOKÁSKUTATÁS EURÓPÁBAN ÉS ÁZSIÁBAN

*Jogi néprajzi, jogtörténeti és
jogi kultúrtörténeti tanulmányok*

Szerkesztette:

Nagy Janka Teodóra–Bognár Szabina–Szabó Ernő

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
KULTÚRATUDOMÁNYI, PEDAGÓGUSKÉPZŐ
ÉS VIDÉKFEJLESZTÉSI KAR

SZEKSZÁRD
2025

JOGI KULTÚRTÖRTÉNETI, JOGI NÉPRAJZI KISKÖNYVTÁR 12.

Sorozatszerkesztő: Nagy Janka Teodóra

Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport
jogineprajz.hu

A kötet megjelenését támogatta:

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet
ELTE-ÁJK Jogtörténeti Kutatások Kutatócsoport
Magyar Néprajzi Társaság Társadalomnéprajzi Szakosztálya
MTA Állam- és Jogtudományi Bizottság Jogtörténeti Albizottsága
MTA Pécsi Területi Bizottsága
PTE Universitas Quinqueecclesiensis Alapítvány
Vásárhelyi Testamentum Alapítvány

JOGI KULTÚRTÖRTÉNETI, JOGI NÉPRAJZI KISKÖNYVTÁR 12.

JOGSZOKÁSKUTATÁS EURÓPÁBAN ÉS ÁZSIÁBAN

Jogi néprajzi, jogtörténeti és
jogi kultúrtörténeti tanulmányok

Szerkesztette:

Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
KULTÚRATUDOMÁNYI, PEDAGÓGUSKÉPZŐ
ÉS VIDÉKFEJLESZTÉSI KAR

SZEKSZÁRD

2025

DOI: 10.15170/JKJNK12-KPVK-2025

ISSN 2064-888X

ISBN 978-963-626-475-8 (nyomtatott)

ISBN 978-963-626-476-5 (elektronikus)

© Szerzők 2025

© Szerkesztők 2025

Szerkesztők:

Nagy Janka Teodóra

Bognár Szabina

Szabó Ernő

Lektor:

Homoki-Nagy Mária

Horváth József

Mezey Barna

Angol szaknyelvi fordítás:

Falus Orsolya

Kiadja:

Pécsi Tudományegyetem KPVK

Felelős kiadó: Prof. Dr. Szécsi Gábor dékán

Technikai szerkesztő: Szabó Ernő

Nyomda: Séd Kft., Szekszárd

Tartalomjegyzék

<i>Köszöntő</i> (Szili Katalin).....	1
<i>Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok</i> <i>Európából és Ázsiából</i> (Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina)	3

I. ÖSSZEHASONLÍTÓ JOGSZOKÁSKUTATÁSOK

AZ EURÓPAI JOGSZOKÁSKUTATÁS IRÁNYAI

Deáky Zita: <i>A szoptató dajkatartás törvényi szabályozásának hátteréhez. Kitekintés Keletre, Nyugatra és Magyarországra (19. század vége – 20. század eleje)</i>	11
Marian Małecki: <i>‘For the Love of St John’ – Alcohol-related Execution Rituals</i>	31
Matla Gabriella: <i>A katalán jogszokásgyűjtések (A „Costa-i iskola” katalán kutatója: Tomàs Carreras i Artau)</i>	49
Nyári Denisz: <i>Egy illegális fakivágás Haraszi községi erdejében 1875-ben: szokásjog és jogi konfliktusok</i>	67

JOGSZOKÁS, SZOKÁSJOG, JOGI NÉPSZOKÁS – KITEKINTÉS

Azsóth Szilvia – Nagy Zoltán András: <i>A szokásjog tisztessége: A Yap-szigeti mészőkorongok története</i>	83
Csáji László Koppány: <i>A szerelem, mint jogszokás-alakító tényező: a népdaléneklésre vonatkozó közösségi szabályok átalakulása Nyugat-Nepálban az ezredfordulón</i>	89
Domaniczky Endre: <i>Az épített jog szuverenitása Új-Zélandon</i>	107
Kanyar Adrienn: <i>A próféta hagyomány, mint jogforrás szerepe az Abbászidák politikai legitimációjában</i>	123
Kiss Anna – Makovnyik Veronika: <i>A 20. századi török nép- és jogszokás megjelenése Ferzan Özpetek Hamam c. filmjében</i>	135

SZEMPONTOK A MONGOL JOGSZOKÁSOK KUTATÁSÁHOZ

Bognár Szabina: <i>A mongol szokásjog képe a magyar népi jogéletkutatásban – a jogszokásgyűjtés, mint a szociologikus jogtörténetírás hagyománya</i>	153
Danzan Lundeejantsan: <i>The Concept of Dualism: State and Religion in the Mongolian Empire</i>	169
Gendenjamts Khishigbadam: <i>Khalkha Black Ochir Shaman’s Historical Significance and Study Shamanic Legal Customs Through his Deeds</i>	181

Falus Orsolya: Szokásjog és a társadalmi segítségnyújtáshoz köthető jogszokások Mongóliában: egy kérdőíves vizsgálat eredményeiből.....	191
Nagy Janka Teodóra: Az élő mongol jogszokások: kutatási irányok és értelmezési keretek.....	203
Obrusánszky Borbála: Tulajdonjegyek szerepe az eurázsiai sztyeppe társadalomban	225
Sendenjav Dulam: <i>The Historical Roots of the Oral Law of 'Mother's Delivery, Father's Return' ('Ekh khürgelted, etseg ergelted').</i>	237

II. A JOGSZOKÁSKUTATÁS ÚJ EREDMÉNYEI: JOGTÖRTÉNET, JOGI KULTÚRTÖRTÉNET, NÉPRAJZ- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Frey Dóra: Népeség és mentalitás – a második világháborút követő kényszmigrációs folyamatok hatása Tolna vármegyében	247
Gelencsér József: Az orvvadászok Fejér vármegyében a 19–20. század fordulóján.....	267
Homoki-Nagy Mária: Gyámsági számadások a 19. században.....	291
Horváth József: A kiskorú árvákról való gondoskodás az Eszterházy uradalom Győr vármegyei falvaiban a 19. század második negyedében	309
Kothencz Kelemen: Törvénytelen gyermekekről szóló keresetlevelek	327
Lanczendorfer Zsuzsanna: Kozarek Ferenc a „gavallér hóhér” alakja, egy jogi néprajzi kutatás tükrében	337
László Balázs: A Hartvik-féle legenda mint jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti forrás	359
Lovaš Eldina: Női örökhagyók a 18. századi pécsi horvát végrendeletek tükrében	375
Mezey Barna: Becsületesség és becstelenné válás a középkori városi jogban	389
Sallai Balázs: Mozaikok egy korai interdiszciplináris tudományos közösség történetéből – történészek, jogtörténészek, szociográfusok, geográfusok, etnográfusok és gazdasági szakemberek a Magyar-iskola vonzásában	401
Smid Bernadett: Nemzet és női test. Nővédelem a 20. század első harmadában: a Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen (MELE).....	419
Varga Csaba: A népi jogkutatástól a jog antropológiai alapjaiig.....	431
Völgyesi Levente: A katolikus temetés néprajzi elemei	445

ERDÉLYI TÖRTÉNETI ÉS JOGI NÉPRAJZI HAGYOMÁNYOK

Bárth János: <i>Tisztséget nem vállalók büntetése, kötelezettség- megváltása székely közösségekben</i>	459
Keszeg Vilmos: <i>A mindennapi élet szerveződése Tordán az első világháború idején – a törvények, rendeletek hatása (Eset- és forráselemzés)</i>	471
Rácz Balázs Viktor: <i>A kezesség funkciói a kora újkori erdélyi jogéletben</i>	489
Szabó Ernő – Szabó Csaba: <i>Az erdélyi sphinxek talánya</i>	507
J. Újváry Zsuzsanna: <i>A kegyetlenkedéstől a gyermekgyilkosságig: egy különös bűnper tanulságai a XVI. századból</i>	529
 <i>Resume: Studies in Legal Ethnography, Legal History, and Legal Cultural History from Europe and Asia (Janka Teodóra Nagy – Szabina Bognár)</i>	 551

Köszöntöm az Olvasót!

Közel 15 esztendeje működik a PTE Kultúratudományi és Pedagógusképző Kar keretei között a *Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport*, amely feladatának tekinti a jogi néprajz, jogi kultúrtörténet kutatási eredményeinek népszerűsítését, tudományos programok szervezését, a rendszeres tapasztalatcserét, a nemzetközi és hazai kutatási együttműködések megvalósítását, a Tárkány Szücs-i életmű gondozását, a hazai „élő jogszokások” feltérképezését és rendszerezését, illetve ezek közvetítését a jogalkotás és a jogalkalmazás számára.

Az „élő népi jogszokások” a magyar nemzeti emlékezet különleges értékei, amelyek évszázadokon keresztül határozták meg a magyarság életét, s amelyek ma is nemzeti identitásunk elidegeníthetetlen részét képezik. A magyar nép legszélesebb rétegeinek mindennapjaiban a jogszokások évszázadokon át változó, de ma is eleven világa jelentette és jelenti a nemzeti összetartozás fundamentumát.

„A parasztság között a szokásnak törvénye van. A falu népe nem annyira a király vagy az állam törvénye szerint élt, mint inkább a közösség íratlan szabályai szerint.” Illyés Gyula klasszikus műve, *A puszták népe* jól mutatja, hogy a paraszti társadalomban a népi jogszokások, vagyis az évszázadok során kialakult közösségi szabályok sokszor erősebben érvényesültek, mint az írott jog. Ez az idézet kifejezi a közösség erejét és az élő hagyomány fontosságát a társadalmi rend fenntartásában.

Egy alföldi faluban a 19. század közepén a legények közül az egyik megragalmazta a másikat azzal, hogy lopott. A közösség – még mielőtt a vármegyei bírósághoz fordultak volna – összehívta a „vének tanácsát”. A falu öregjei és a bíró a templomkertben gyűltek össze, hogy „igazságot tegyenek”. A megvádolt legényt tanúk tisztázták, a hamis vádlót pedig „a falu szégyenének” tartották. A tanács úgy döntött, hogy – régi szokás szerint – bothüntetést szabnak ki rá, amit a falu szélén nyilvánosan kellett végrehajtani. Ezzel nemcsak a rendet állították helyre, hanem a falu becsületét is megvédték.

A történet jól példázza, hogyan működtek a népi jogszokások a hivatalos bíraskodástól függetlenül, a közösség tradíciói szerint. Az ilyen szokások a becsület, a közösségi kontroll és a hagyományos igazságérzet hármasa kereteiben határozhatók meg. A jog nem csupán törvények és paragrafusok halmaza. Mélyebb rétegeiben ott élnek azok a hagyományok, szokások és közösségi normák, amelyek évszázadokon keresztül formálták a társadalmat, a jogi gondolkodást.

E kötet célja, hogy közelebb hozza az olvasóhoz a jogszokások és a jogi népszokások világát: azt a kevésbé ismert, mégis alapvető jelentőségű területet, amely a jogfejlődés egyik legősibb forrása. A kötetben szereplő

tanulmányok többéves kutatás és kutatóvá nevelődés lenyomatai. A jogszokások vizsgálata nem csupán történeti érdeklődést kielégítő feladat, hanem alapvető jelentőséggel bír a jogrendszerek megértésében is. A jogi népszokások pedig – mint a népi igazságérzet és közösségi jogérvényesítés megnyilvánulásai – különösen fontosak, amikor a formális jog és a társadalmi valóság közötti kapcsolatot kívánjuk feltárni. A kötet különlegessége, hogy bemutatja a jogszokáskutatások eredményeit, továbbá az összehasonlító kutatásokat e területen.

Bízom abban, hogy a kötet hasznos és inspiráló olvasmány lesz mindazok számára, akik a jogot nem csupán szabályrendszerként, hanem élő, de társadalmi gyökerekkel rendelkező jelenségként kívánják szemlélni. A jogszokások és a jogi népszokások megértése hozzájárulhat ahhoz, hogy általában a mai joggyakorlat is emberközelibbé és társadalmilag beágyazottabbá váljon.

A Pécsi Tudományegyetem és az Universitas Quinqueecclesiensis Alapítvány Kuratóriuma fontosnak tartja és támogatja a *Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport* kutatási eredményeinek mind szélesebb körben történő megismertetését, a magyar hagyományokon alapuló sajátosságok nemzetközi szintén történő felmutatását. Mint a PTE fenntartó kuratórium tagja, megköszönöm a Kutatócsoport elnöke, Dr. Nagy Janka Teodóra professzor asszony és Dr. Tárkány Szücs Attila, a Vásárhelyi Testamentum Alapítvány kurátora tudományos szervező munkáját, valamint a Kutatócsoport tagjai és a szerzők értékteremtő, a kötet tanulmányai alapján a nemzetközi tudományosság figyelmére számottartó, elismerésre méltó kutatómunkáját.

Pécs, 2025. szeptember 18.

Dr. Szili Katalin kurátor
PTE Universitas Quinqueecclesiensis Alapítvány

Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok Európából és Ázsiából

Jogszokáskutatás Európában és Ázsiában (Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok) – címmel jelenik meg a Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport *Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár* sorozatának 12. kötete – amely nemzetközi kitekintéssel folytatja a kutatási terület legújabb eredményeinek közreadását a tudományos nyilvánosság és az érdeklődő szakmai közönség számára.

A kötet szorosan kapcsolódik a Kutatócsoport azonos címmel 2025. szeptember 18–20. között Pécsen és Szekszárdon a *Vásárhelyi Testamentum Alapítvány*, az *ELTE-ÁJK Jogtörténeti Kutatások Kutatócsoport*, az *MTA Állam- és Jogtudományi Bizottság Jogtörténeti Albizottsága*, az *MTA Pécsi Területi Bizottsága*, a *PTE KPVK*, az *ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet* és a *Magyar Néprajzi Társaság Társadalomnéprajzi Szakosztálya* együttműködésével, a MEC_SZ 149201 számú MECENATÚRA pályázat által támogatott interdiszciplináris nemzetközi konferenciához, melyre az előadók – a hazai jogtörténészek, jogászok, történészek és néprajzosok mellett – Erdélyből, Horvátországból, Lengyelországból és Mongóliából érkeztek.

A kiadványsorozat tizenkettedik – az eddigiek közül a legnagyobb számú tanulmányt (34) közreadó – kötetét tarthatja kezében az Olvasó. Az összehasonlító jogi kultúrtörténet és jogszokáskutatások témakörében született írások (fejezetcím: *Összehasonlító jogszokáskutatások*) jogtörténész, jogász, történész, etnográfus és antropológus szerzői az új európai kutatási irányok, eredmények ismertetésén túl a kutatási terep szélesebb földrajzi értelmezési lehetőségeit is vizsgálják.

Deáky Zita a szoptató dajkaság néprajzi, történeti szabályozási összehasonlító vizsgálatára vállalkozott (*A szoptató dajkatartás törvényi szabályozásának hátteréhez. Kitekintés Keletre, Nyugatra és Magyarországra: 19. század vége – 20. század eleje*), Marian Małeckí a lengyel jogi kultúrtörténet kiváló képviselője az alkohol szerepét vizsgálja a kivégzési rítusokban (*‘For the Love of St John’ – Alcohol-related Execution Rituals*); Matla Gabriella a spanyol jogszokáskutatás egy újabb fejezetével ismerteti meg a hazai kutatást (*A katalán jogszokásgyűjtések. A „Costa-i iskola” katalán kutatója: Tomàs Carreras i Artau*). Nyári Denisz a horvát történettudomány jogi néprajzi/antropológiai irányát hangsúlyozza izgalmas esettanulmányában (*Egy illegális fakivágás Haraszi közséjében 1875-ben: szokásjog és jogi konfliktusok*).

Jogi antropológiai, jogi néprajzi kitekintésre vállalkozik a témaelfedezés örömeit is megosztva Csáji László Koppány (*A szerelem, mint jogszokás-alkotó tényező: a népdaléneklésre vonatkozó közöségi szabályok*

átalakulása Nyugat-Nepálban az ezredfordulón). A büntetőjogász Nagy Zoltán András és doktorandusz hallgatója, Azsóth Szilvia a szokásjog lokális és tárgyiasult jellemzőit vizsgálja egy távoli kultúrában (*A szokásjog tisztessége: A Yap-szigeti mészakörongok története*). Domaniczky Endre a magyar jogi kultúrtörténet kiemelt kutatási területét, az épített jog szuverenitását elemzi rendkívüli hozzáértéssel és alapossággal a Csendes-óceán délnyugati részén fekvő szigetországban (*Az épített jog szuverenitása Új-Zélandon*). A fejezet tematikai változatosságát gazdagítja Kanyar Adrienn az iszlám jog sajátos forrásait és azok politikai hatását elemző tanulmánya (*A prófétai hagyomány, mint jogforrás szerepe az Abbászidák politikai legitimációjában*). Kiss Anna fiatal kutató szerzőtársával, Makovnyik Veronikával a jogtudomány felől érkezve vállalkozott a vizuális kultúrában megjelenített török nép- és jogszokások vizsgálatára (*A 20. századi török nép- és jogszokás megjelenése Ferzan Özpetek Hamam c. filmjében*).

A tanulmánykötet külön fejezetben foglalkozik a mongol jogszokásoknak a modernizálódó társadalomban újrafogalmazódó és egy közös kutatási együttműködést megalapozó szempontjaival. A magyar és mongol szerzők többszölamúsága mind a kutatás tárgyához közelítésben, mind szemléletében, mind a kifejtett álláspontok és azok melletti érvelés tudományos eszköztárában egymást erősítve rajzolja ki a tudástranszfer lehetséges formáit. Bognár Szabina magyar tudománytörténeti forrásmunkákra alapozva a népi jogéletkutatás legkiválóbb képviselői, Tagányi Károly és Bónis György munkái alapján helyezi el a mongol szokásjogot a magyar kutatástörténetben (*A mongol szokásjog képe a magyar népi jogéletkutatásban – a jogszokásgyűjtés, mint a szociologikus jogtörténetírás hagyománya*). Danzan Lundeejantsan az állam és vallás viszonyát, a Mongol Birodalomban ezek együttműködése révén kialakult duális hatalmi struktúrát vizsgálja (*The Concept of Dualism: State and Religion in the Mongolian Empire*). Szépen rezonál erre Gendenjamts Khishigbadam Khalkhyn Khar Ochir Zaa-rin Sámán életművét és kultuszát bemutató, a sámánizmussal kapcsolatos jogszokásokra fókuszáló írása (*Khalkha Black Ochir Shaman's Historical Significance and Study Shamanic Legal Customs Through his Deeds*). Falus Orsolya jogtörténész mongóliai ösztöndíjas tartózkodása során végzett szokásjog- és jogszokás kutatásának eredményeiről számol be, amelyet kiegészít a mongol jogi közmondások gazdag tárházából vett példákkal (*Szokásjog és a társadalmi segítségnyújtáshoz köthető jogszokások Mongóliában: egy kérdőíves vizsgálat eredményeiből*). A fejezet másik mongóliai terepkutatási tapasztalatokat megosztó kutatási beszámolója Nagy Janka Teodóra a mongol jogszokáskutatás területén a Kutatócsoport együttműködési lehetőségeinek feltérképezését célként megfogalmazó és ennek tudományos és empirikus kereteit vizsgáló tanulmánya (*Az élő mongol jogszokások: kutatási irányok és értelmezési keretek*). Obrusánszky Borbála a tamgák, azaz

a tulajdonjegyek típusainak történeti vizsgálatára vállalkozik mongol régészeti leletek és források alapján (*Tulajdonjegyek szerepe az eurázsiai sztyeppei társadalomban*). Sendenjav Dulam egy történeti folklór gyökerekkel rendelkező jogszokás intézményesülésével és más jogi tartalmú szokáselemekkel ismerteti meg (*The Historical Roots of the Oral Law of 'Mother's Delivery, Father's Return' ('Ekh khürgeltd, etseg ergeltd')*).

A kötet második része (fejezetcím: *Jogi kultúrtörténet, néprajz- és történettudomány*) a Kutatócsoport kiadványsorozata korábbi jogtörténeti, jogi kultúrtörténeti, jogfilozófiai, néprajz- és történettudományi tematikus és kutatói folyamatosságát reprezentálja. Frey Dóra jogtörténészként avatta történeti kutatási témáját a jogi néprajz fontos vizsgálati tárgyává (*Népeség és mentalitás – a második világháborút követő kényszeremigrációs folyamatok hatása Tolna vármegyében*). Gelencsér József a jogi néprajz dedikált témáját, az orvvadászatot új források és a társadalmi összefüggések megvilágításával dolgozza fel (*Az orvvadászok Fejér vármegyében a 19–20. század fordulóján*). Mára klasszikussá érett – egymásra reflektáló – jogi néprajzi témával jelentkezett ismét Homoki-Nagy Mária a 19. századi gyámsági számadások elemzésével (*Gyámsági számadások a 19. században*) és Horváth József, aki szintén a 19. században vizsgálja a kiskorú árvák helyzetét (*A kiskorú árvákról való gondoskodás az Eszterházy uradalom Győr vármegyei falvaiban a 19. század második negyedében*).

Kothencz Kelemen avatott kézzel nyúl néprajzoscént is a jogi néprajz gyakran kutatott témájához, a házassági köteléki- és válóperek irataihoz. Tanulmányában a Kalocsai Érseki Főszentszék peres aktái között megtalálható teherbeejtési perek (impraegnatio) iratanyagából egy falusi jegyzőt perlő fiatal szolgálólányok leveleit elemzi (*Törvénytelen gyermekekről szóló keresetlevelek*). Lanczendorfer Zsuzsanna részben korábbi kutatásait folytatva, a „győri csuda” egyik központi alakja, Kozarek Ferenc állami ítéletvégrehajtó életrajzát és népi emlékezetét mutatja be adatgazdag tanulmányában (*Kozarek Ferenc a „gavallér hóhér” alakja, egy jogi néprajzi kutatás tükrében*). László Balázs igazi jogtörténeti, jogi kultúrtörténeti csemegét nyújt át az olvasó számára a Hartvik-féle legenda elemzésével (*A Hartvik-féle legenda mint jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti forrás*). Lovaš Eldina egy egyedülálló és gazdag iratanyag: a 18. századi pécsi horvát nyelvű női végrendeletek sajátosságainak elemzésére vállalkozott (*Női örökhangyók a 18. századi pécsi horvát végrendeletek tükrében*). Mezey Barna széles társadalomtörténeti kitekintéssel és jogtörténeti adatok bőségével tekinti át a becsület fogalmának értelmezését és a becstelenné válás formáit a középkori városi jogban (*Becsületesség és becstelenné válás a középkori városi jogban*). Sallai Balázs doktoranduszként egy, a kutatási terület szempontjából is tudományközi téma következetes vizsgálatát végezte el (*Mozaikok egy korai interdiszciplináris tudományos közösség történetéből – történészek,*

jogtörténészek, szociográfusok, geográfusok, etnográfusok és gazdasági szakemberek a Magyar-iskola vonzásában). Smid Bernadett tanulmánya az interdiszciplináris kutatások szükségességére mutat rá (*Nemzet és női test. Nővédelem a 20. század első harmadában: a Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen: MELE*). Varga Csaba széles nemzetközi szakirodalmi bázis újszempon্তু feldolgozásával perspektívaváltást javasol a jog funkcióinak megítélésében, majd részletesen elemzi a népi jog, „a jog legemberszerűbb megjelenítője” lehetséges mai szerepeit, biztos jogfilozófiai alapot nyújtva a népi jogélet kutatói számára (*A népi jogkutatástól a jog antropológiai alapjaiig*). Völgyesi Levente a katolikus temetés szokásrendszerének és szabályozási hátterének részletes bemutatására vállalkozott érintve a formális és informális elemeket (*A katolikus temetés néprajzi elemei*).

Erdély történeti és jogi néprajzi hagyományainak korai és bőséges forráanyagára hívják fel a figyelmet Bárh János (*Tisztséget nem vállalók büntetése, kötelezettség- megváltása székely közösségekben*) és Keszeg Vilmos tanulmányai (*A mindennapi élet szerveződése Tordán az első világháború idején – a törvények, rendeletek hatása (Eset- és forráselemzés)*). Rácz Balázs Viktor a kezességvállalás szerepét, alkalmazásának alapvető jellemzői mutatja be a 16–18. századi erdélyi joggyakorlatban (*A kezesség funkciói a kora újkori erdélyi jogéletben*). Szabó Ernő és Szabó Csaba az erdélyi művelődéstörténet rendkívül izgalmas fejezetéhez közöl új adatokat (*Az erdélyi sphinxek talánya*). J. Újváry Zsuzsanna egy unikális kolozsvári történeti peranyag elemzésére vállalkozott (*J. Újváry Zsuzsanna: A kegyetlenkedéstől a gyermekgyilkosságig: egy különös bűnper tanulságai a XVI. századból*).

A kötet több tudományterületet összekapcsoló írásai nemcsak a jogi néprajzl és jogi kultúrtörténeti kutatások tárgyát és módszereit és a Kutatócsoport, mint tudományos műhely küldetését is újrafogalmazza a tudományos közvélemény, különösen a fiatal kutatói generáció és a gyakorló szakemberek számára.

Pécs–Szekszárd, 2025. szeptember 18.

Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina

I. ÖSSZEHAISONLÍTÓ JOGSZOKÁSKUTATÁSOK

Az európai jogszokáskutatás irányai

A szoptató dajkatartás törvényi szabályozásának hátteréhez. Kitekintés Keletre, Nyugatra és Magyarországra (19. század vége – 20. század eleje)

DEÁKY ZITA

(etnográfus, ny. egyetemi docens, ELTE BTK Néprajzi Intézet)

Background to the Legislation on Wet Nursing. Looking East, West and Hungary (late 19th - early 20th century)

The study of milk-siblings, wet nursing and related concepts is extremely important from a social-historical, legal-historical and anthropological point of view, as it also points to the fundamental social-organizational and ethical issues of a given period. The employment of a wet nurse was not only a temporary undertaking of an activity, but also a complex one, involving several people, children and adults, families and relatives, and was subject to major changes, regulated for better or worse in all times.

Keywords: maternal roles, breastfeeding, wet nursing, historical context

A szoptatás, az újszülött életben tartásához kapcsolódó fogalmak, mint a tejtestvérség és a dajkaság, egyidős az emberiséggel, de az ókortól írásos források is tanúskodnak létéről, sőt akár szabályozásáról is. A szoptató dajkaság és a hozzá kapcsolódó fogalmak vizsgálata társadalomtörténeti, jogtörténeti, antropológiai szempontból rendkívül fontos, ugyanis egy adott korszak alapvető társadalomszervezői és etikai kérdéseire is rámutat. Egy több kapcsolati sort felállító sémát látunk: alapvetően két anyává vált, szült nő jelenik meg, mindkettőnek van/volt gyermeke, az egyik nem tud (beteg vagy meghalt), vagy nem akar szoptatni, a másik vállalja ezt (vagy saját gyermeke mellett, vagy annak halála, vagy más dajkának átadása esetén); azaz megjelenik legalább egy vagy két csecsemő; megjelenik mindkét nő és családja, rokonsága. Azaz egy szoptató dajka alkalmazása nemcsak egy tevékenység átmeneti vállalása volt, hanem összetett, egyszerre több emberre, gyermekre és felnőttre, családra és rokonságra nézve is komoly változásokkal járt, amit jól-rosszul szabályoztak minden időben.

Minden kultúrában az anyai szerep és feladat része volt a megszületett gyermek szoptatása, táplálása. Ugyanakkor azzal is számoltak, hogy akár az anya halála vagy betegsége miatt gondoskodni kell anyatejéről az újszülött életben tartása érdekében, ezért természetes és magától értetődő gyakorlattá vált egy másik szoptató anya igénybevétele. Ez a természeti népeknél, a törzsi kultúrákban az egymást segítő mechanizmusok része volt, egyúttal a családi, rokonsági kapcsolatok átrendeződésével is járhatott ott, ahol a szoptató nő és gyermeke műrokonsági viszonyba került a megszojtott

idegen gyermekkel és családjával. Ezt a vérrokonsággal egyenértékű viszonyt a kultúrák szabályozták. E mögött az az elv állt, amely szerint az anyatej és a vér azonos princípium, tehát a megszojtatott gyermek tejtestvérré, „vérrokonná” vált a dajkával, annak gyermekeivel és családjával.

Ez az elv és gyakorlat évezredekig érvényben maradt. Volt, ahol megengült ez a jogszokásként rögzült természetes segítő mechanizmus, és az idők folyamán megváltozott életmód és értékrend, valamint a piaci érdek felülírta nemcsak az anyai kötelességet, hanem a gyermek életének fontosságát is.

Muszlimok, szoptató dajka és a tejtestvérség

Máshol, így a muszlim közösségekben az anyaság, az anyatej, a tejtestvérség fogalma és gyakorlata évszázadokon keresztül megőrizte az archaikus elveket és tartalmat, és napjainkban is meghatározza a belső, családi, rokoni viszonyokat: szabályozó ereje van a kultúrában és a társadalmi szerveződésben. A Koránban az apát megelőzve, az anya tisztelete alapvető fontosságú, ami sajátos, csak rá vonatkozó kötelességekkel és jogokkal is jár. *„S parancsot adtunk az embernek a szüleivel kapcsolatban – az anyja hordta ki őt gyengeséget gyengeségre [szenvedvén] és két év alatt történik meg az elválasztása – hogy: Legyél hálás Nekem és a szüleidnek! Hozzám fogtok viszszatérni”*.¹ A törvény szerint az anyának két évig kell szoptatni gyermekét, de a férjjel megegyezve ez az időpont lerövidülhet, sőt, ha szükséges, dajkát is hívhatnak. Az újszülöttet az anya szoptatja, és csak abban az esetben teszi egy másik nő mellére, ha a szülőanyja meghal vagy súlyos beteg.² Ebben az esetben jelenik meg a szoptató dajka, aki ezzel a segítséggel átstrukturálja saját családját és férje rokonságát, új vérrokonsággal egyenértékű rokont hoz be. A szoptatás és a tejtestvérség szabályait a Korán egyértelműen lefektette, ami a muszlimok számára napjainkig irányt mutató. Azaz, a legalább ötször megszojtatott gyermek a dajkával és annak gyermekeivel és férje rokonaival vérrokonsággal egyenértékű rokoni kapcsolatba kerül, ami a házasodást kizárja: *„Megtiltattak nektek anyáitok, lányaitok, nővéreitek, anyai nagynénéitek, apai nagynénéitek, bátyáitok lányai, nővéreitek lányai, szoptató dajkáitok, a nők, kikkel együtt szoptattak titeket, asszonyaitok anyjai, mostohalányaitok, akik gyámságotok alatt állnak és azoktól az asszonyaitoktól vannak, akikkel ti házaséletet éltek. De ha azoktól vannak, akikkel nem éltek házas életet, akkor nem vétek számotokra. (Megtiltattak), akik azoknak a fiaitoknak asszonyai, akik ágyékaitokból származnak, (megtiltattak), ha két*

¹ Korán 31: 14. Mihályffy 2021.

² A legenda szerint Mohamed prófétát is egy dajka szoptatta.

nővért gyűjtötök, kivéve, akik a múltból maradtak rátok. Mert bizony, Allah a Megbocsájtó, a Kegyelmes”.³

Vámbéry Ármin 1885-ben a törökökről feljegyezte, hogy minden újszülöttet az anyja szoptat, és csak kivételes esetben fogadnak dajkát, akinek az elnevezése jelzi, hogy az anyát helyettesíti: *imcsek-ana – emlő-anya és szüt-ana – tej-anya*. Ebből következik, hogy a törökök vérrokonnak tekintik a dajkát és annak gyermekét, ami egyenértékű rokoni kapcsolatot jelent a jogok szempontjából is: *„...s a mint a nomád mostoha-anyjának tartja szoptató-dajkáját, úgy az oszmánoknál is meg van engedve a hárembe való szabad belépés a tej testvérnek, a mi különben csak a vérrokonoknak a kiváltsága.”⁴*

Tagányi Károly 1919-ben rámutatott, hogy a tejtestvérség régi intézmény, de a tejtestvérségnek az a szigorú rendszere, amely szerint a szoptató dajkát a gyermek saját anyjának tekinti, és annak összes rokonát a saját vérrokonainak tartja, az iszlámmal terjedt a délszlávoknál is, és más iszlamizálódott vagy azzal érintkező népeknél.⁵

A tejtestvérség hagyománya a muszlimok körében történetileg folytonos, vallási törvénnyel megerősített jogszokás és ma is létező, a világ bármely táján élve is meghatározó a rokonsági kapcsolati és etikai rendszerben. A tejtestvérség férfiágon közvetlen leszármazást eredményez, mert aki ugyanannak a férfinak a fennhatósága alá tartozó nő tejét szoptja, közvetlen leszármazottá válik, és bár növeli a férfiági leszármazás számát (egyenest és oldalast is), de egyben házassági tilalom is vonatkozik rájuk.⁶ A muszlim világban régen is, ma is meghatározóak a rokonsági kötelékek (vér- és affinális rokonság), azok alapján pozicionálja magát az egyén és a közösség a társadalomban, és szigorúan kijelöli az egyén és a kiterjedt rokonság számára a jogok és köteleességek rendszerét és kereteit.

Nyugat-európai kitekintés

Az ókori rabszolgatartó civilizációkban megjelent – főleg az előkelőbb családokban – a szoptató dajka státusz, és ismert volt a rabszolgánők szoptatási szolgáltatása, mégsem beszélhetünk a bér-dajka-intézmény kizárólagosságáról. Szoptató dajka segítségül hívása és a tejtestvérség hagyománya a zsidó-keresztény kultúrkörben is élt, és a társadalmi kapcsolatok szabályozó elve volt, de itt a tejtestvér nem vált a szoptató család részévé, nem került be a leszármazási vonalba, ugyanakkor a házassági tilalom érvényes volt rá is. Az európai főúri társadalomban a csecsemők mellett ott

³ Korán. Mihályffy 2021.

⁴ Vámbéry 1885: 261.

⁵ Tagányi 1919: 68.

⁶ Conte 2002.

voltak a szoptató dajkák is, akik a család kötelékéhez is tartoztak. Gyermekeiről, tejtetvéként számon tartva, a főúri család gondoskodott, segítettek őket, vagy ha a dajkának meghalt a gyermeke, a főúri családban maradhatott a nő. Nyugat-európai és magyarországi főúri családok tagja volt a dajka, szerepük megbecsült volt, teljesen eltért a bérdaajka intézmény piaci elvétől.⁷

Tulajdonképpen a nyugat-európai, erőteljesen polgárosuló és urbanizálódó országokban terjedt el a dajka-intézmény a középkorban,⁸ de a kiterjedt bérdaikaság inkább a kora-újkorban. A társadalmi és gazdasági változásokkal megerősödő polgárosodási folyamatok hatottak a női szerepekre, a megélhetési- és életmódra, az értékrendre – amelyben egy másik gyermek szoptatása szükség esetén, mint természetes segítség, valamint a tejtetvérség elve meggyengült vagy el is veszett és erőteljesen a piac részévé vált – különösen a városi polgárok, kereskedők és iparosok körében.⁹

Ha tipologizálni akarjuk a dajkaságot, akkor azt látjuk, hogy a nyugat- és közép-európai országokban a középkortól a 20. század első feléig a dajkák négy rétege tevékenykedett. 1. A legelső és a legrégebbi a rokonságból, szomszédságból alkalmilag kikerülő, a szoptatásba besegítő, azt ideiglenesen átvállaló asszony, ha a szülő anyja valamiért időlegesen nem tudott szoptatni. Ez természetes segítségnek számított, a családok ezt számon tartották, a gyermekek tejtetvérekké lettek, amely azonban a 20. században elvesztette korábbi szigorú műrokonsági tartalmát, bár a házassági tilalom érvényben maradt. 2. A második réteget az arisztokráta, főúri családok kötelékében találjuk familiáris viszonyban, amikor a dajka a szoptatás ideje alatt a családnál lakott gyermekével együtt. Ezért busásan megjutalmazták, és a tejtetvér gyerekekről a későbbiekben is gondoskodtak, és ha gyermeke meghalt, a főúri családnál maradhatott az asszony. 3. Egy harmadik réteg tagjai franciaországi, németalföldi és angliai lelenházakban szoptattak némi keresetért. Ausztriában a 18. század végén jelenik meg ez a forma majd: az egész birodalomban, így Magyarországon is létesült kórházak szülészeti osztályain, kórodákon, a lelenházakban az ott született szegény vagy megesett nők gyermekük mellett mások gyermekét is szoptatták. 4. Végül következtek a tényleges bérdaajkák, akik Nyugat-Európában a 15–16. századtól, Magyarországon a 18. század végétől bérért vállaltak szoptatást. E rétegnek két csoportja volt, az egyik saját otthonában, akár saját gyermeke mellé vállalt csecsemőt előre meghatározott fizetségért, a másik a szoptatás idejére az idegen családnál lakott bérért, eltartásért, de saját gyermekét

⁷ T. Ládonyi 2015: 69–90.

⁸ Shahr 2000: 103–139; lásd még Donzelot (1977) 2010a.

⁹ Gyáni 1980; 1986; 2020: 124.

nem vihette magával.¹⁰ Látható, hogy a nyugat- és kelet-európai kapitalizálódó folyamatokban a piaci alapon létrejövő bérdaikáság és az archaikus elveken nyugvó tejtestvérség fogalma kizárta egymást.

A dolgozatban a továbbiakban csak az utóbbi kategória szabályozásával foglalkozom, ugyanis a 19. századtól a magas csecsemőhalandóság elleni küzdelem részeként a nyugat- és közép-európai államok a bérdaikák tevékenységére is kiterjesztették az ellenőrzői funkciót, és igyekeztek szabályozni működésüket a hozzájuk kapcsolódó közvetítőkkal, a bérdaikáságot segítő foglalkozási csoportokkal együtt.

A bérdaikáság klasszikus francia, angol, németalföldi formájában az újszülötteket külvárosi vagy falusi szegényeknek adták ki, és sorsuk a szoptatósdaikák kezébe került. Csak az arányok miatt és példaként: a 18. században Hamburgban 4000–5000 szoptatós dajka lehetett a 90 000 lakosú városban, Párizsban ebben az időszakban megközelítően 21 000 csecsemő született, akik közül 1000 csecsemőt szoptatott az anyja, s mintegy 1000 gyermeket bentlakó dajka, és 19 000 csecsemőt Párizs külvárosában élő vagy falusi dajkáknak adták ki gondozásba.¹¹ Ez a tömegessé váló gyakorlat megemelte a csecsemőhalandóság számát, „rejtett csecsemőgyilkosságnak” minősült, amit a társadalom nagyobb része közönnnyel szemlélt, és amin sokáig nehezen, vagy egyáltalán nem tudott áttörni az orvosok, a papok, a jogászok vagy a rendőrök figyelmeztetése, tiltakozó írása, érvelő beszéde sem.¹²

A francia Louis-Sébastien Mercier (1740–1814) – aki kiváló ismerője volt a 18. század végi Párizsnak – 1781 és 1788 között Párizs képei című munkájában érzékletesen ábrázolta ezeket az áldatlan állapotokat.¹³ Montesquieu (1689–1755) A törvények szelleme (1748) című monumentális vitairatában az állam felelősségének és alapvető kötelességének tartotta minden polgárával szemben „a biztos megélhetést, megfelelő táplálékot és ruházkodást, valamint olyan életmódot biztosítani, amely nem veszélyezteti az egészséget.”¹⁴ Ez a mű is hozzájárult ahhoz, hogy a francia forradalom napjaiban is képviselőházi felszólalások tárgya maradt a kitett csecsemők és a megnyomorodott vagy meghalt kisgyermek helyzet. Marat például követelte a gyermekölés és gondatlanság halálbüntetés szigorúságának megmaradását, de a lelenházak felállítását is többen kezdeményezték a

¹⁰ Hasonló dajka kategóriákat találunk Angliában is, de ott volt egy úgy nevezett plébániai dajka (the parish nurse who took in parish infants...) Fildes 1988: 143.

¹¹ Számos forrásra hivatkozik Shahar 2000: 103.; lásd még Chedeville 2018.

¹² Bandinter 1999: 97–115.

¹³ Mercier (1781–1788). 1998: 2102–2113; Mercier Tableaux de Paris, V. kötet. 465. Idézi Bandinter 1999: 95.

¹⁴ Montesquieu (1748) 1962: 150.

büntető törvénykönyvi szabályozás újraformálása mellett.¹⁵ A helyzet alapvetően nem változott, 1865-ben a párizsi újszülöttek 41%-át dajka nevelte. Lyonban 1890-ben a gyermekek több mint a felét adták vidéki gondozásba. Ez a megoldás nem változott meg egészen az első világháborúig, *a gyermekhalandósági átlag 29% volt, ezek 95%-a törvénytelennek számított.*¹⁶

Angliában a 16. század végétől terjedt el bérdajkaság, és erről a gyakorlatról egyházi és világi források is fennmaradtak. Londonból is vidékre, pl. Hertfordshire-be adták ki a csecsemőket szoptatásra. Közöttük nemcsak a londoni egyházközségek árvái és talált gyermekei, hanem tehetős londoni polgárok házasságon kívül fogant gyermekei is szerepeltek. A csecsemők többsége azonban köztisztelőben álló, jómódú, gazdag szülők törvényes utódaként került vidéki szoptató dajkához. A forrásokból az is kiderül, hogy az arisztokrata és a nemesi családok, a gazdag kereskedők, ügyvédek, orvosok és néhány lelkész is rendszeresen alkalmazott dajkákat.¹⁷ A szoptatásra kiadott csecsemőket és a dajkát anyakönyvezték, adminisztrálták, a gyermekek halálát és temetési helyét is feljegyezték.¹⁸ A tejtestvérség intézményéről ezek a források nem tanúskodnak.

E piaci alapon kiépülő rendszer megítélése a 18. század végén kezdett megváltozni Nyugat-Európában, ami összekapcsolódott a nő és anya szerep megváltozásával. Ekkor vált az anyai szoptatás erkölcsi és orvosi vonatkozásban alapelvvé, és társadalmi elvárásként, hazafias kötelességként jelent meg mindenki számára.¹⁹ Ezt a jelenséget a „mell gyarmatosításának” nevezte el Ruth Perry.²⁰ Ez nem jelentette azonban a bérdajka intézmény automatikus megszűnését a nyugat- és közép-európai társadalmakban, sőt, Magyarországon épp a 19. században terjedt el leginkább. Németországban is ugyanebben az időszakban, bár más okok miatt vált ismét fontossá a bérdajkák szolgáltatása.

Minden európai országban a 19. század elején-közepén, ahol a bérdajka intézmény működött, a magas csecsemőhalandóságot ezzel a gyakorlattal is magyarázták. Nem morális és etikai, hanem elsősorban demográfiai és orvosi kérdésként merült fel. Mivel a legrégebbi és legismertebb a francia intézmény volt, annak 19. századi szabályozása is minta volt a többi érintett ország számára. Az Orvosi Hetilap 1912-ben átvett *La Pédiatrie pratique* 1911. évi 20. számából egy tanulmányt, és az alapján bemutatta az úgynevezett Roussel törvényt (1875) és a hozzá vezető utat.²¹ Ebből kiderül, hogy

¹⁵ Lásd még ehhez Bakóczy 1975: 474.; Donzelot 2010a; Beccaria (1764) 1967: 124–126.

¹⁶ Léon 1870, lásd még Gyáni 2020: 125.

¹⁷ Fildes 1988: 145.

¹⁸ u.o.

¹⁹ u.o. 144.

²⁰ Perry 1996.

²¹ Gora 1912: 187–188.

Franciaországban már 1835-ben kezdeményezték a bérdajkaság szabályozását, de csak akkor jutottak el komolyabb intézkedésekhez, amikor a francia belügyminisztérium azzal szembesült 1862-ben, hogy egyes megyékben a gyermekhalandóság 73.43%-ot ért el. Ehhez kapcsolódott, hogy megyei főorvosok sorban adták ki jelentéseiket a tarthatatlan dajkahelyzetről és állami beavatkozást szorgalmaztak. Végül 1870-ben az akadémia nagygyűlésen a gyermekhalandóság témában megállapították, hogy nincsenek is pontos statisztikai adatok a csecsemők és a dajkaságba kiadott gyermekek halálózásáról. Az egyházi anyakönyvekből azonban kiderült, hogy túl korán vitték keresztelni az újszülötteket, mégpedig azért, hogy mihamarabb átadhassák őket a dajkáknak. Azt is megállapították, hogy igazán nem tudnak beavatkozni, mert nincs törvényi szabályozás a dajkasággal foglalkozó nők, valamint a dajkaságba kiadott csecsemők hatósági és orvosi vizsgálatáról. Ekkor jelentkezett Théophile Roussel (1816–1903) orvos, parlamenti képviselő, a francia Gyermekvédelmi Társaság elnöke, és 1873-ban beadta törvényjavaslatát, ami 1874 decemberében életbe is lépett.²² Az Orvosi Hetilap ismertette a törvényt, Magyarországon Bókay János 1920-ban méltatta azt: „...*nagy sociális jelentőségű, fundamentális alkotás*” – írta, amely „... az egész művelt világon ismert, meghatározta azokat a módokat, melyek szerint a csecsemők dajkaságba adhatók s körülírta a dajkák kötelességeit, kik fizetségért csecsemőt gondozásra magukhoz vesznek, rendezte a dajkaközvetítést s megszervezte a kapcsolatot a dajka és a hatósági orvos között, miáltal a kiadott csecsemő egészségére felügyeletet rendszeresített. Különösen nagyfontosságú volt a törvény 8. §-a, mely imperative kimondta, hogy minden anya, ki szoptatódajka-szolgálatot akar vállalni, köteles hatósági bizonyítványt felmutatni illetőségi helyéről, melyben igazoltatik, hogy szoptatott gyermeke a hetedik élethónapot már betöltötte, vagy ha még el nem érte ezen korhatárt, oly idegen nő szoptatja gyermekét, kinek csecsemője meghalt.”²³

A Raussel-törvény azonban nem tudott alapvetően javítani a francia helyzeten, mert az állam nem tudta teljes egészében megszervezni és finanszírozni a dajkák ellenőrzését, és egészen 1888-ig nőtt Franciaországban az egy éven aluli gyermekek halandósága, amit alapvetően továbbra is a bérdajkasággal és a csecsemők rossz táplálásával magyaráztak. 1894-ben létre hozták a gyermekegészségügyi bizottságot, és minden megyei hatóságnak elküldtek egy körlevelet az alábbi szöveggel: „Az anya teje nem az anyáé, hanem a gyermeké; az anyának nincs joga, hogy kedve szerint kereskedjék vele és midőn megengedjük, hogy idegen gyermeknek engedje át, ezt

²² uo. 187; lásd még: Donzelot 2013: 514.

²³ In: Bókay 1920: 62.

csak akkor tehetjük, ha megállapítottuk, hogy a tej az ő saját gyermeke életének és egészségének fenntartására már nem feltétlenül szükséges.” Egyben elrendelték a dajkák szigorú ellenőrzését és a Roussel-törvény módosítását, amely előírta hogy jegyezzék fel és ellenőrizték a gondozásba vett gyermekek táplálását, az orvosoknak kapjanak nagyobb ellenőrzési hatáskört, állítsanak fel orvosi és közigazgatási felügyeletet a dajkák távozási, valamint megérkezési időpontjára, pontos feljegyzéseket kell készíteni a helyi gyermekvédelemről, fel kell állítani a dajkaságba adott gyermekek részére ingyenes orvosi intézményt, valamint kapjanak garanciát a dajkák arról, hogy valóban megkapják a szoptatásért a családtól a bérüket.²⁴

1901-ben újra módosították a Roussel-féle törvényt, amivel kapcsolatban a gyermekegészségügyi bizottság is megtette a javaslatait. Kimondták, hogy a gyermekeknek a legjobb, ha anyatejjel táplálják őket, de ha az anyának nincs teje, akkor állati (szamár-, tehén-, kecske-) tej legyen a gyermek kizárólagos tápláléka, de más tej is lehet,²⁵ ha nem fertőzött. Meg kell tiltani a cucli használatát. Javasolták, hogy az orvosi felügyelet terjesszék ki minden gyermeket gondozó asszonyra, akár fizetik őket ezért, akár nem, és minden dajkának kötelezővé kell tenni az orvosi ellenőrzést és erről a bizonyítványt, és csak ennek birtokában kaphasson hatósági engedélyt. A hatósági orvosoknak hetenként látogataniuk kell az egyhónapos, kéthetente a 2–5 hónapos gyermeket, a 6–7 hónapost havonta, a dajkaság két éve alatt még összesen 24-szer. Végül a dajkák bíróság útján követelhessék az ápolásért és ellátásért járó összegeket.²⁶

Láthatjuk, hogy a francia törvénykezés a dajka-ügy szabályozásáról rendelkezett, fenntartva ezzel a bérdaajka intézményt. Ez azért is így történt, mert 1903-ban a gyermekegészségügyi bizottság újabb jelentését terjesztett elő, amelyből kiderült, hogy az orvosok a bérdaajkasággal kapcsolatban megosztottak voltak: két markáns tábor bontakozott ki. Az egyik tábor szerint az anyát nem szabad gyermekétől elválasztani, a másik tábor szerint be kell látni, hogy az élet nehéz kötelezettségekkel terheli meg a szülőket és az anya azon feladatát, hogy gyermekét maga szoptassa, nem tudja mindig vállalni.²⁷

Azért is emeltem ki a francia Roussel-törvény legfontosabb elemeit, mert részben az ő javaslatai jelentek meg Nyugat-Európában és Magyarországon is, ahol a bérdaajkaságot szabályozták a 19. század végén, a 20. század elején.

²⁴ Gora 1912: 187.

²⁵ Ezek az állatok már a 17. században is ott voltak az árvaházakban, és a kitett csecsemőket közvetlenül az állatok tőgyéről szoptatták.

²⁶ Gora 1912: 188.

²⁷ uo.

Magyarország

Az alábbiakban a juttatásért, bérért, szolgáltatásként végzett bérdaika-intézmény 19–20. századi hazai szabályozásáról lesz szó, amely bár később jelent meg Magyarországon, mint Nyugat-Európa más országaiban, az erről való orvosi vélemények, a szabályozási kérdések, a gyermekvédelmi törekvések és a társadalmi viták hasonlóan zajlottak, mint Németországban, Franciaországban, Angliában vagy éppen Ausztriában. Az Osztrák-Magyar Monarchián belül Magyarországon később erősödtek fel az urbanizációs folyamatok, az iparosodás, a társadalom differenciáltabb rétegződése, a társadalmi mobilitás és belső migráció, a gazdasági változások, a kapitalizálódott piacok kiszélesedése, amelyek mind hozzájárultak a szociálisan hátrányos csoportok kiszélesedéséhez.

A bérdaikák tevékenységének szabályozása mindenhol, nálunk is párhuzamosan alakult a nőkről, az anyaságról, az anyai szerepekről, az újszülöttek és csecsemők jogáról és életéről való gondolkodás változásával. Másrészt a cseléd státuszba sorolt,²⁸ piaci alapon, bérért szoptatást vállaló nők tevékenysége és annak törvényi szabályozásai magukban foglalták a megesezt lányokat, a törvénytelen és lelenche adott, kitett vagy meggyilkolt csecsemők ügyét is ugyanúgy, mint a polgári családok belső életét és kettős morálját, és az ahhoz való bábai és orvosi asszisztálást is. Látható, hogy a bérdaikaintézmény nálunk is összetett jelenség volt. Ráadásul a dajkaságot szabályozó rendeletek, előírások a 20. század elején is elsősorban a dajkát alkalmazó család gyermekét védték és nem a dajka gyermekét. Annak bizonytalan sorsa, elhanyagoltsága vagy éppen halála nem, vagy csak érintőlegesen jelenik meg a 20. század eleji rendeletekben.

A bérdaikakérdés 19. századi orvosi és társadalmi vitáiról most nem beszélve,²⁹ közvetlen törvénykezési előzménynek tekinthetjük az 1876. évi XIV. törvénycikk 16. §-ának rövid foglalatát, miszerint: „*Magán és nyilvános szülházak, a lelenczek és a dajkaságba adatni szokott kisedek szigoru hatósági és orvosrendőri felügyelet alá helyezendők.*”³⁰ Sem az orvosi, sem az állami felügyelet nem valósult meg, sőt továbbra is működtek a bérdaikát közvetítő formális és informális szervezetek, amelyek gyermekük nélküli bérdaikákat közvetítettek előre kialakított bér mellett. Gyakran megesezt lányok kerültek be az adás-vétel rendszerbe, így házasságon kívül született gyermekeik életüket rendszerint dajkaságban kezdték, s igen sokszor ott is végezték.³¹

²⁸ Gyáni 1986: 95.

²⁹ lásd ehhez: Deáky 1996; 2003; 2017; Deáky–Krász 2005; 2024.

³⁰ 1876. évi XIV. törvénycikk - a közegészségügy rendezéséről.

³¹ Meszlény 1904. 308-309.

A fővárosból vidékre, elsősorban Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyék falvaiba szervezeten szoptatásra kivitt csecsemők tragikus sorsára az 1840-es évek végétől kerületi főorvosok is felhívták a figyelmet, de Szalárdi Mórnak, a Rókus Kórház orvosának 1876-ban a *Pester Lloyd* hasábjain megjelent cikke a *Die ausgestossenen Kinder* (A kitaszított gyermekek) ismét előtérbe helyezte, és országos üggyé emelte ezt a kérdést.³² 1878 januárjában a *Budapesti Királyi Orvosegylet*ben már adatokkal bizonyította, hogy a fővárosból vidékre szoptatásra kiadott törvénytelen csecsemők 99%-a meghal a bérdaikkáknál, a lencetartóknál.³³ Ismét felhívta a figyelmet arra, hogy a fővárosban engedélyezett gyermekelhelyező üzletek vannak, ahova általában a megesett anyák csecsemőjüket viszik, ott pénzért átveszik tőlük a „kis csomagot”, majd továbbadják a babákat vidékre. Ezekről a gyermekekről nem készültek feljegyzések sem élükben, sem halálukban, így pontos adatok nincsenek.³⁴ Előadásával óriási vitát váltott ki, végül az Orvosegylet egy bizottságot hozott létre a kérdés kivizsgálására, majd 1879. február 1-én egy feliratot szerkesztettek és a Belügyminisztériumhoz fordultak a dajkaság és a lencüggy rendezése érdekében.

Szalárdi felszólalásaival a bérdaikkaság ártalmi szélesebb körben ismertté váltak, ezért többféle magánszervezet alakult a helyzet enyhítésére. A közhatalóságok figyelmét is felkeltett ez az áldatlan helyzet, ezért a székesfőváros és Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 1890-ben közösen egy szabályrendeletet alkottak (930/890. sz.) a szoptatásra és dajkálásra elhelyezett csecsemők és kisdedek ügyében azzal a kiegészítéssel, hogy orvosrendőri felügyeletet is biztosítanak. Ezt a rendeletet a Rendőrségi Lexikon is közölte, így országos érvényűvé vált, noha eredetileg csak Pest-Pilis-Kiskun megyére vonatkozott. Tulajdonképpen ez volt az első részletekbe menő rendelet, ezért idézem itt: „*Dajkálásra, szoptatásra adott csecsemők. (930/890. kgy. sz. szbr.) A szoptatásra vállalkozó nő sajátján kívül csak egy csecsemőt vállalhat emlőjére. Szárazdajkára legfeljebb két gyermek fogadható fel. Hat hónál fiatalabb csecsemő szárazdajkálása tilos. Minden nő, ki szoptatásra vagy szárazdajkára akar vállalkozni, köteles szándékát az előjárásánál bejelenteni, hol a tisztí orvos által minősíttetik. Minden ekként minősített nő csakis az előjáróság előtt, az anya vagy megbízottja jelenlétében fogadhat szerződészerűleg gyermeket magához. Vidékre kiadott kisdedről a szerződés mindég a fővárosban, az anya illetékes ker.[ületi] előjáróságánál kötendő meg. Engedély nélkül szoptatás vagy szárazdajkára gyermeket kiadni vagy magához fogadni senkinek sem szabad; sem közeli rokonoknak, sem kórház,*

³² Szalárdi 1876: 3–4.

³³ Szalárdi 1879: Előszó.

³⁴ Szalárdi kutatásai szerint Pest környékén a legnevezetesebb falvak, ahová a gyermekeket hordták, és ott többnyire meg is haltak: Tápiószőlő, Monor, Tápiószentgyörgy, Üllő, Újpest, míg a városok között: Jászberény, Solnok, Cegléd. Szalárdi 1879: 20.

kóroda, bábahely, cseléd- vagy dajkaszerző vagy bármi közvetítőnek. Nyilvántartás vezettetik a ker. előjárásánál: a) engedélyesekről, b) a kötött szerződésekről, c) dajkálás vagy szoptatásba adott gyermekekről, d) az engedélyt nem kapott dajkákról. Az emlőtől elválasztás határidejét a ker. tisztí orvos állapítja meg. Ha a tápanya vagy felfogadott gyermek a főváros területéről végleg elmegy, köteles azt a tápanya a ker. előjárásának bejelenteni, mely e körülményt az új lakóhely illetékes hatóságával tudatja. A gyermekek egészségére, táplálására s a tápanyák bánásmódjára a ker. tisztí orvosok ügyelnek fel. A gyermek megbetegedését köteles a tápanya a ker. tisztí orvosnak azonnal bejelenteni. – (1876: XIV. tcz. 20. §.) Altató- vagy kábítószer alkalmazása az 1876: XIV. tcz. 26. §-a értelmében tiltatik. Ha a szülő a tápanyának bármi okból nem fizet, úgy az előjáróság veszi át a gyermeket s gondoskodik elhelyezéséről. Gyermek halála a tápanya által azonnal bejelentendő a ker. előjárásánál. Ha hanyag gondozás vagy orvosi kezelés hiánya okozta a halált, a törvényes eljárás megindíttatik s a tápanya idegen gyermekek további gondozásától eltiltatik. A kihágásokat a rendőrség bünteti.”³⁵

Nagyon fontos ez az 1890-es szabályrendelet, bár az ellenőrzés feladata a kerületi előjáróságra és kerületi tisztí főorvosra hárult, illetve hárult volna, ami egy-egy tisztíorvossal ellátott városban még megoldható lett volna, de a falvak többségében nem. Másrészt a 19. század végén, a 20. század elején azért sem tudott megoldódni a szoptatós dajkakérdés, valamint azok csecsemőinek sorsa, mert nem tudták nyomon követni a fővárosból közvetítők által, papírok nélkül kikerült csecsemőket, de azokat a szegény asszonyokat vagy megesett lányokat sem, akik csecsemőjüket hátra hagyva, néhány hónapra dajkaszolgálatot vállaltak valamelyik városban. Létrejöhett dajkaszolgálat hallomás útján, baba és orvos ajánlására, alkalmi közvetítőn keresztül, valamint a hivatalos cselédszerzők közvetítésével. A városi polgári családokban a „jó cselédet szerezni” mellett legalább annyira fontos volt a „jó dajkát találni” kérdés.

A hatóságok leginkább a bejelentett és nyilvántartott cselédszerzők hatókörébe került, valamint a lelenházakban szoptató dajkákat tudták a rendeletekkel elérni. 1901-ben kiadták a 482/1901. kgy. sz. szabályrendeletet, bár csak 1903-tól volt hatályos, amely a szoptatós dajkák elhelyezésével foglalkozó üzleteket és dajkák ellenőrzését írta elő. Hamar kiderült, hogy „a foglalkozást közvetítő és cselédszerző ipar” teljesen kiszolgáltatottá tette a dajkaságra vállalkozó nőket, és hogy azok megfeleljenek az előírásoknak, csalásra vették rá őket a tisztíorvosnak idegen gyermeket vagy keresztlevelet felmutatva. Majd „...elszegődés esetén gyermekeiket ugyanazon cselédszerzők útján szokták a közegészségügy nagy kárára biztos angyalcsinálóknak elég

³⁵ Székesfővárosi szabályrendelet 930/890. In: Rédey-Laky 1903: 87.

*drága feltételek mellett élelmezésbe kiadatni...*³⁶ Azaz a cselédszerzők pénzt kaptak a dajkáért a családtól, a dajkától pedig a közvetítésért, valamint gyermeke más *tápszüléhez* való elhelyezésért, ahol a legtöbb ilyen csecsemő hamar meghalt.

Ezen a rendszeren akart változtatni a fővárosi törvényhatóság és előterjesztette a korábbi jogszabály módosítását, amelyről a Fővárosi Közlöny 1906 tavaszán több részletben tudósított. Ha megnézzük ezeket a felterjesztéseket, módosítási javaslatokat, kitárul a bér-dajka intézmény és a vele kapcsolatos társadalmi tér majd minden bugyra, és az is, hogy a dajka elhagyott csecsemőjének a sorsa továbbra sem változott, bizonytalan, csak járulékos elintéznivaló, egy gond maradt. Az is jól látszik, hogy a szoptatós dajka státusza, aki egy másik anya alapfeladatát, kötelességét, gyermekének táplálását vállalta át, megmaradt cseléd státuszban cselédkönyvvel, kialakított bérrel, legfeljebb jobban meghatározott és behatárolt munkafeltételekkel.

Az 1906 tavaszán kiadott áprilisi módosító javaslat tulajdonképpen az eddig is érvényben lévő előírások szigorúbb és tételes megfogalmazását tartalmazta, de kifejezetten a közvetítő kötelességét és felelősségét hangsúlyozva. Csak akkor és csak azt a dajkát lehetett családhoz ajánlani és tőle közvetítői díjat kérni, aki vagy egy kerületi orvostól, vagy valamelyik budapesti szülészeti igazgatóságától bizonyítvánnyal igazolta, hogy alkalmas a szoptató dajkái szolgálatra. A közvetítő személyében felelős volt a dajka és gyermeke valós személyazonosságáért, valamint azért, hogy a dajka másra hagyott, máshol elhelyezett gyermekéről 24 órán belül pontos adatokat szolgáltat a kerületi előjárásnak. Továbbá írásbeli szerződést kellett köttetni az alkalmazó családdal és a dajkával a szolgálat idejére és tartalmára nézve, ezzel a dajka ki is esett a cseléd-törvényben meghatározott 14 nap felmondási idő alól, ugyanakkor mégis cselédkönyvvel kellett rendelkeznie.³⁷

Májusban a fővárosi törvényhatóság „a cselédszerző iparról szóló” szabályrendeleten belül próbálta a dajkák közvetítésének módját és díját szabályozni eleget téve az orvosi vizsgálat kötelezettségének, illetve vitatva annak jogosságát. Eközben feltárult a „piac”, ahol a dajka volt az alku tárgya, a feje felett döntöttek és próbálták az egyszerűbb és kifizetődőbb megoldásokat elérni. Mivel sem a cselédszerző iparost, sem a tiszti főorvost nem kötelezte egyértelmű jogszabály, ezért a bizottság végül nem hozott határozatot azzal a megokolással, hogy *„sem a kötelezettségek, sem a jogok nincsenek megállapítva, így jogszabályt alkotni nem lehet.”*³⁸

³⁶ Fővárosi Közlöny 1906. 27. 34. sz. 7.

³⁷ Fővárosi Közlöny 1906. 27. 34. sz. 8.

³⁸ Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a foglalkozást közvetítő és cselédszerző iparnak gyakorlása tárgyában szabályrendelet alkotása iránt. (Előadó: Láng tanácsnok.) benne a szoptatós dajka. Fővárosi Közlöny 1906. 38. sz. 728.

Ugyanebben az évben, augusztus 25-én Dr. Magyarevits Mladen orvos, a tiszti főorvosi hivatal vezetője a népbetegségnek számító szifiliszre és tuberkulózisra is hivatkozva, orvosi érvekkel javasolta, hogy tiltsák be a foglalkozást közvetítő és cselédszerző ipar számára a dajkák közvetítését. Fontosnak tartotta, hogy külön szabályrendelet mellett az *„üzletszerűen folytatott dajka-szerzés és közvetítés csupán állandó orvosi vezetés és hatósági ellenőrzés alatt álló, e célra különösen berendezett nyilvános és magánintézeteknek engedjék meg.”* Példának hozta a Fehérkereszt-Egyesületet, ahol már régebben is foglalkoztak szakszerű dajkaközvetítéssel, és a fővárosban már magánorvosnak is volt ilyen engedélye.³⁹

Lassan reagált a Fővárosi Tanács bizottmánya, majd egy évvel később, 1907 júliusában adta vissza a tervezetet Magyarevits Mladen főorvosnak, hogy fontolja meg beadványát. Erre ő 1908. október 15-én válaszolt, és fenntartotta korábbi javaslatát, miszerint „a cselédszerző iparral foglalkozó üzletek”-nek tiltsák meg a szoptatós dajkák közvetítését, másrészt a dajka ne minősüljön cselédnek. Orvosilag indokoltnak tartotta azt is, hogy a szoptatásra vállalkozó dajkát hosszabb időn át kell megfigyelni és gyermekét is alaposan kell megvizsgálni, és *„azt is kétségtelenül kell megállapítani, hogy a bemutatott gyermek valóban a szoptatásra jelentkező nő gyermeke-e? Mert e tekintetben is számos visszaélést tapasztalhatunk.”* Végül bejelentette, hogy egyidejűleg előterjesztést tesz a Fővárosi Tanácshoz a szoptatós dajkaszerzést szabályozó szabályrendelet alkotása ügyében.⁴⁰

Alapvető változás nem történt, ezért Edelman Menyhért, a nagyváradi állami gyermekmenhely igazgató-főorvosa 1910. március 29-én, Kolozsváron előterjesztette a jogi szabályozásra készült tervezetét a csecsemővédelemmel kapcsolatban. Azért foglalkozom részletesebben az ő előterjesztésével, mert külön fejezetet szentelt a dajkakérdésnek, és mert nemcsak a budapesti helyzetre koncentrált, hanem országos kiterjesztésben gondolkodott.⁴¹ A francia Roussel-törvényhez nyúlt vissza, illetve azt vette alapul módosított tartalommal, és a magyarországi helyzethez igazítva fogalmazta meg törvényjavaslatát. Átfogó szabályozási tervet adott, amelyek az 1876. évi XIV tc. módosítására alkotott 1908. évi XXXVIII. törvénycikk⁴²

³⁹ A tanács előterjesztése a foglalkozást közvetítő és cselédszerző ipar gyakorlásáról szóló szabályrendeletnek a szoptatós dajkákra vonatkozó rendelkezései ügyében. Fővárosi Közlöny 1909. 9. 178.

⁴⁰ uo. 179.

⁴¹ Edelman 1910: 426–430.

⁴² 1. § A város (község) végrehajtja a törvényeknek, ministeri és törvényhatósági rendleteknek (szabályrendeleteknek) és határozatoknak a közegészségügyre vonatkozó intézkedéseit. b) felügyel a magánfelek által dajkaságba adott, az állami gyermekmenhelyek által elhelyezett gyermekek, továbbá az elmeorvosintézetek kötelékébe tartozó, de családi ápolásba elhelyezett elmebetegek ápolására. In: 1908. évi XXXVIII. törvénycikk a közegészségügy

pontosítását is előrevetítette. Végül példának hozta a Belügyminisztérium Nagyváradra nézve 1899. november hó 22-től hatályos szabályozását (75,569/1899. sz. a.), amely 19 szakaszban határozta meg a bérdejka intézmény felügyeletét és ellenőrzését.

Abból indult ki, hogy azon házasságon kívül született csecsemők között van a legnagyobb halálozás, akiket nem az anyja táplál, hanem dajkaságba adták ki. Ezért javasolta, hogy ezek a gyermekek a 17 hazai menhely egyikének a felügyelete alá kerüljenek.⁴³ Átvette a Roussel-törvényből az az elvet és célkitűzést is, amely szerint általánosan el kell érni és „*annak az igazságnak érvényt szerezni, azt az igazságot országszerte és minden lehető alkalmmal, szóval és tollal hirdetni, hogy minden anyának elháríthatatlan, természetsszerű kötelessége, hogy csecsemőjét maga szoptassa, mert ez létének legbiztosabb fenntartója, kellő fejlődésének legmegfelelőbb eszköze.*”⁴⁴ Mivel országos feladatnak tekintette a csecsemővédelmet és benne a dajka-kérdést, a Belügyminisztérium Gyermekevédelmi Főosztályán belül egy csecsemővédelmi osztály felállítását kérte. Ezen belül foglalkoznának a bérdejka-sággal is, ugyanis a hazai nagymérvű csecsemőhalandóság egyik legfőbb okának a bérdejka intézményt tartotta. Edelmann e keretben a szoptatós dajkának elszegődő anyákra és az ők dajkaságba adott csecsemőikre helyezte a hangsúlyt és a Roussel-törvény 8. szakaszát adaptálta a hazai viszonyokra, azaz, aki szoptatós dajkának áll, hatósági bizonyítvánnyal kell igazolnia, hogy gyermeke él és legalább öt hónapos,⁴⁵ és aki a szolgálata alatt az ő gyermekét táplálja, gondolzza, annak meg kell felelnie a törvényes rendelkezéseknek.⁴⁶

Részben kapcsolódott Magyarevits Mláden orvos javaslatához, miszerint tiltsák be a dajkaközvetítő vállalkozásokat, illetve Edelmann a Roussel-törvényt idézve, engedékenyebben javasolta, hogy csak hatósági engedély birtokában lehessen ezzel foglalkozni.

Végül felsorolta az 1899-ben hatályba léptetett nagyváradi szabályrendelet pontjait, amelyeket szinte szó szerint beépített fenti javaslatába. Erre azért kell kitérni, mert lokálisan, városi szinten jobban lehetett érvényesíteni a rendeleteket, főleg a tisztiorvosi ellenőrzési jogköröket, mint a falvakban vagy akár a nagyvárosi szegénynegyedekben. A 19. század második

rendezéséről szóló 1876:XIV. tc. II. rész I. fejezetének (Közegészségügyi szolgálat a községeknek) módosításáról.

⁴³ Edelmann M. 1910: 426.

⁴⁴ u.o. 427.

⁴⁵ A Roussel-törvényben hét hónaposnak kell lennie a gyermeknek.

⁴⁶ Edelmann M. 1910: 429. – nem írja, nem közli, milyen törvényes rendelkezéseknek kell megfelelniük a dajka gyermekét átvállaló dajkáknak, illetve javasolja a Roussel-törvény módosított formájának hazai átvételét.

felétől elő-előkerülő törvényi szabályozási tervekhez képest a nagyváradi alaposabb és részletesebb volt. Sehol nem jelent meg eddig környezettanulmány elrendelése annak a dajkának a lakásán, aki két éven aluli gyermek szoptatását vagy dajkálását akarta vállalni. A bérdaika gyermekének védelmét szolgálta az is, hogy engedély nélkül senkinek szoptatásra vagy száraz dajkálásra nem lehetett kiadni vagy magához venni, még az anyának rokonának sem. Egy dajka egy csecsemő szoptatását vállalhatta, szárazdajkaságban maximum két gyermek lehetett. A nagyváradi szabályzat azt is előírta, hogy az elválasztás időpontját a hatósági orvos állapíthatja meg. (9. §.) Szintén újdonság volt, hogy a hatósági orvos által minősített és engedélyezett dajka egy csecsemőt csak a hatóság előtt fogadhatott, ahol a szülőanyának, esetleg megbízottjának is meg kellett jelennie. (4. §.) Végül olyan dajkához, akinél már két idegen csecsemő vagy gyermek meghalt, dajkaságtól el kellett tiltani, és róluk külön jegyzéket kellett vezetni.⁴⁷

Edelmann Menyhért 1910-es előterjesztése arra volt példa, hogy lokális szinten jobban lehetett érvényre juttatni a szabályozásokat. Hogy mennyire voltak ezek eredményesek, nem tudjuk, de az biztos, hogy a szabályozás mintaként szolgált más megyék számára is. Ilyen megyei szabályozásra példa Csongrád vármegye 1912-es szabályrendelete a területén szoptatásra és dajkálásra elhelyezett csecsemőkről és kisdedekről (334–kgy 3871. 1912. sz.). A 18 paragrafusban, alparagrafusokkal és alpontokkal kiegészítve megfogalmazott rendeletet teljes egészében megjelent a Csongrádvármegye Hivatalos Lapjában.⁴⁸ Ez a szöveg az eddigi legteljesebben fogja át a szoptató dajkatartás különféle aspektusait, benne a dajka gyermekének védelmét is. Másrészt újdonság egy 12 lapból áll engedélykönyv, amit ingyen megkap minden dajka, és amelyben a dajkára és a gyermekre vonatkozó részletes adatok szerepelnek, valamint 8 üres lap a főorvosi ellenőrzések és vélemények számára. A 17–18. §-t, a Büntető határozatok címet kapta, amely tételesen felsorolja a gyermekkel szembeni vétkeket, hibás eljárásokat és meghatározza a büntetési tételeket is: „17. §. Kihágást követ el s amennyiben cselekménye súlyosabb beszámítás alá nem esik, – 1 koronától 100 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő: a) az a tápanya (szoptatós dajka), aki 6 hónapnál fiatalabb csecsemőt orvosi vélemény nélkül szárazon nevel (1. §.); b) az a tápanya (szoptatós dajka), aki a gondozására bízott gyermeket hűtlenül elhagyja, kiteszi vagy azt kellőleg nem gondozza, vagy a gyermeket a szülőanya vagy gondnok beleegyezése nélkül szoptatásra, táplálásra másnak átadja (8. §.); c) az a tápanya (szoptatós dajka), aki vízbe vagy tejbe áztatott kenyeret rongyba kötve a gyermek szoptatására

⁴⁷ Edelmann 1910: 429.

⁴⁸ Csongrádvármegye Hivatalos Lapja, 1913. 36. sz. 223–225.

használ (14. §.) 18. §. A szabályrendeleti kihágási ügyekben elsőfokban a járási főszolgabíró, illetve a rendőrkapitány, illetve a tanács által e célra kijelölt helyettes, másodfokban a vármegye alispánja s harmadfokban a m. kir. belügyminiszter bíraskodik.”⁴⁹

Úgy tűnhetne, hogy a bérdaqkatartás törvényi szabályozásának folyamata előremutatóan elindult, és ezzel a bérdaqkrendszer káros következményei lassan megszűntek, de nem így lett. Még évtizedekig tartottak a viták, a beterjesztések, szabályozások, módosítások, közben a bérdaqkák cse-csemőinek sorsa bizonytalanul alakult, továbbra sem vihették őket magukkal az anyák, hanem valakire, többnyire másik dajkára némi fizetségért rábízták a szoptatást, a gondozást. A polgár családok és asszonyok igényei felülírták a humánus megoldásokat, fennmaradt a piaci kapcsolat, szó sem volt a másik gyermekért érzett felelősségről, a tejtestvérség fogalmáról és tartalmáról.

⁴⁹ u.o. 225.

Irodalomjegyzék

BANDINTER Elisabeth

1999 *A szerető anya*. Debrecen: Csokonai Kiadó.

BAKÓCZI Antal

1975 A gyermekölés kodifikációs problémái. *Jogtudományi Közlöny* Szept. 474–475.

BECCARIA, Cesare

1967 *Büntett és büntetés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BÓKAY János

1920 A gyermekorvostan története. *Orvosképzés* ksz. 62.

CHEDEVILLE, François

2018 *L'industrie des nourrices au XIXe siècle*. Aix-en-Provence: Société Paul Cézanne.

CONTE, Édouard

2002 Rokonság, lojalitás és állampolgárság – Az európai és az iszlám szemlélet különbségei. *Lettre* 47:Tél.

DEÁKY Zita

1996 *A bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század közepe)*. (Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 6) Budapest: Centrál-Európa Alapítvány.

2003 A szoptatás, a dajkaság és a csecsemőhalandóság kérdései az orvostörténeti forrásokban (19. század első fele). *Erdélyi Múzeum* 1–2. 188–201.

2017 A bérdaikaintézmény speciális vonatkozásai. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. 321–328. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Erdélyi Múzeum-Egyesület.

DEÁKY Zita – KRÁSZ Lilla

2005 *Minden dolgok kezdete – A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)*. Budapest: Századvég Kiadó

2024 „Lészen az Istennek áldásából magzattyok...”. Budapest: HUN – REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont

DONZELOT, Jacques

2010a A gyermekek épségben tartása (I). *Holmi* 22:9. 1200–1214.

2010b A gyermekek épségben tartása (II). *Holmi* 22:10. 1322–1332.

2013 A család bevonása önnön felügyeletébe (II) (Léderer Pál fordítása). *Holmi* 25:4.

EDELMANN Menyhért

1910 A csecsemővédelem jövő feladatai. Javaslatok. *Orvosi Hetilap* 23. 426–430.

FILDES, Valerie

- 1988 The english wet-nurse and her role in infant care 1538-1800. *Medical History* 32. 142–173.
<https://doi.org/10.1017/S0025727300047979>

GORA Artúr

- 1912 Roussel törvénye.... *Orvosi Hetilap* 10. 187–188.

GYÁNI Gábor

- 1980 Gyermeksors a történelemben. Szoptatós dajkák a polgári átalakulás korában. *Világosság* 7. 443–448.
1986 Munka és magánélet – cselédéletmód Budapesten. *Történelmi Szemle* 29:1. 94–115.
2020 *A nő élete – történelmi perspektívában.* (Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 6) Budapest: MTA BTK TTI.

LADONYI Emese

- 2015 Dajkaság vagy szoptatás? Példák a XVII. századi Magyarországon. In Kisdi Barbara (szerk.): *Létkérdések a születés körül.* 69–90. Budapest: L'Harmattan.

LÉON, le Fort

- 1870 De la Mortalité des Enfants et de l'industrie des nourrices en France. *Revue des Deux Mondes* 2:86. 363–391.

MERCIER, Jean-Louis

- 1871–78 *Tableau de Paris.* I–II. (1871), III–XII. (1878). Paris.

MESZLÉNY Artúr

- 1904 «Tápolás» – és a polgári törvénykönyv tervezete. *Jogtudományi Közlöny* 38. 308–309.

MIHÁLFFY Balázs (ford.)

- 2021 *Al-Quran: Translation and interpretation.* = *Korán: Fordítás és magyarázat.* https://mek.oszk.hu/17000/17082/pdf/17082_1.pdf

MONTESQUIEU, Charles de Secondat

- 1962 *A törvények szelleme.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

RÉDEY Miklós–LAKY Imre (szerk.)

- 1903 *Rendőrségi Lexicon.* Budapest: Stephaneum.

RUTH, Perry

- 1996 *A mell gyarmatosítása: szexualitás és anyaság a tizennyolcadik századi Angliában.* In Tóth László (szerk.): *A szex. Szociológia és társadalomtörténet.* 240–255. Budapest: Új Mandátum.

SHAHAR, Shulamith

- 2000 *Gyermekek a középkorban.* Budapest: Stephaneum.

ZALÁRDI Mór

1876 Die ausgestossenen Kinder. *Pester Lloyd* 3–4. 22.

1879 *A közárvaház és a gyermekhalandóság Magyarországon.* Budapest: Zilahy.

TAGÁNYI Károly

1919 *A hazai élő jogszokások gyűjtéséből. I. rész.* (Néprajzi könyvtár Új Folyam 1. füzet) Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

VÁMBÉRY Ármin

1885 *A török faj. Ethnologiai és ethnographiai tekintetben.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

‘For the Love of St John’ – Alcohol-Related Execution Rituals

MARIAN MAŁECKI

(professor, Jagiellonian University, Krakow)

„Szent János iránti szeretetből” – alkoholhoz kapcsolódó kivégzési rituálék

A cikk az alkohol kivégzési rituálékban való használatával és annak büntetőjogi aspektusaival foglalkozik. A történelem során – Jézus Krisztustól a modern korig –, a halálra ítélt foglyoknak különböző alkoholos italokat, leggyakrabban bort szolgáltak fel. Ezt „Szent János iránti szeretetből” tették, mert egy apokrif forrás szerint János evangélistát úgy próbálták kivégezni, hogy mérgezett bort kellett innia. Miután keresztet vetett, megitta, és a méreg hatása elillant. Az alkohol számos kivégzés szerves kísérője volt a világ különböző részein; használatának számos funkciója volt: a halálra ítélt ember megnyugtatása, egyúttal kivégzési rituálé, amely a halál küszöbén való átlépéshez kapcsolódik (az utolsó koccintás), a rend fenntartása az ideges fogoly leitatásával, valamint egyfajta társadalmi megtisztulás (a bűnöző és a társadalom közötti megbékélés) is. A történet főszereplői – a hóhér és áldozata, a tisztviselők, a nézők – komoly szerepet vállaltak ebben. Az alkoholfogyasztás rituáléját más, nem kevésbé érdekes és ősi szokások kísérték, amelyek közül jónéhányat bemutatok tanulmányomban. Ezek nemcsak Európában, hanem más kontinenseken is megtalálhatók.

Keywords: rite of execution, alcohol, legal archaeology, criminal law

Alcohol and its consumption have been and continue to be an intrinsic part of human culture (although sometimes its absence). The production of alcohol has been known since biblical times, with the first references to it dating back to 4,000 BCE in Mesopotamia (also in the *Epic of Gilgamesh*). From this cultural circle, the production and distribution of alcohol also appeared in other parts of the world, including Egypt, but also – in the peculiar cultural keystone of Antiquity – ancient Israel, and the pages of the Bible contained appropriate paragraphs devoted to its consumption. It is not my task to present here all the aspects of the occurrence of the problem of alcohol, also in the Old Testament, nevertheless some have a clear connection to the law and even to its abuse. The first relates to Noah, who, after the ‘Flood’, got drunk with wine or sycera and, having fallen asleep in his tent, was lying naked when his sons visited him¹. The legal problem, however, was not the fact of wine abuse but only the reaction of the sons to the sight of their drunk and sleeping father. Firstly, most of the sons looked away (it was a matter of respect for the patriarchy and avoiding any sexual or even incestuous overtones), and secondly, the ridicule of the father by

¹ Księga Rodzaju, 9,20–27.

one of his sons – Cham – gave rise to a justification for treating his descendants as inferior people, stigmatised by the ancestral stigma.

Sometimes, however, the pages of the Bible were about emphasising the special importance of abstinence and non-drinkers. Certainly such characters included the biblical Samson, called the *godly Nazirite*, who did not consume, the *sicera* (that is, an alcoholic beverage made from fermented dates or other fruits) known in the Middle East at the time². Such examples of reactions to the consumption of stronger drinks and the resulting effects are numerous throughout history. In this paper, I will deal with the presentation of the problem of alcohol consumption in the form of an execution ritual over the centuries and, therefore, a certain slice of the history of criminal law culture. The execution of the condemned person as well as the moment of condemnation itself were, and still are, associated with ritualised customs³. There have been many of these in the past, such as, above all, the notorious Spanish *autodafe*, in which up to several hundred people took part⁴. These are also other customs, starting from the Roman trial – throwing a broken rod under the condemned person's feet, signifying the irrevocability of the sentence – commonly used in many legal systems, also in Polish criminal law (including military law), blindfolding before the moment of the condemned person's execution, even hanging on a tree that does not bear fruit, known from Livius (Liv. 1,26.6)⁵, sometimes the possibility of choosing the punishment (allowed even by the cruel Nero in relation to the conspirators lurking for his life)⁶, the handing over to the cell of the last meal for the condemned, the lighting of the last cigarette by the condemned, the possibility of reconciliation with God (the so-called 'gesture of last consolation'), the lending of the church chapel for the prayer to be said by the person led to death and the request of the executed person for forgiveness of guilt. Even today, some of the old chapels in the city's churches still bear the name of 'chapels of the evildoers'. The famous Krakow parish church, or the main church in the city – the so-called St Mary's Church – located on the market square, has a small chapel in honour of St Anthony, called the 'Chapel of Evildoers' at the main entrance. It was there that the monks of the nearby Franciscan monastery would confess and prepare criminals sentenced to death for their final journey. They were executed a short distance away, just a few dozen meters from the church entrance – on the main square.

² Księga Sędziów 2016: 16–17.

³ Gloger 1998: 114; Monestier 1998: 263, 269–279, 335–369.

⁴ Kamen 2025: 291–296.

⁵ Jońca 2009: 27.

⁶ Jońca 2009: 21.

There were also times when the other way around, when the condemned were pardoned in or near the churches. The Franciscan church in Krakow, for example, had such a tradition, with one of its side chapels dedicated to Our Lady of Sorrows (the Sorrowful Benefactress of Krakow). It was at the Marian image there, dating from 1462, that amnesty was granted to prisoners awaiting execution, by virtue of a special privilege granted by the Polish King Władysław IV Vasa (1595–1648) to the Archbrotherhood of the Passion⁷. This was done on the morning of Maundy Thursday, when only one of those condemned to death was given life.

He was led along the shortest route from the prison in the basement of Krakow's town hall, through Bracka Street (the name refers to the Archbrotherhood of the *Passion*) to the aforementioned chapel in the Franciscan church, where he was finally publicly pardoned.

He himself took part in the subsequent procession led between the two brothers, and – as a survivor of execution – carried a skull in one hand (he had saved his head) and a candle in the other (he was beginning a new period of repair of his life). Members of the archconfraternity, dressed in black and usually hooded, carried symbols of the Passion with him, and recited Lenten devotions. At the end of the expiation process, although the condemned person regained his freedom, he continued to be looked after by members of the archconfraternity and, as a pardoned person, later became a member of this congregation. The seventeenth-century Krakow writer Piotr Hiacynt Pruszczyński in his work entitled "The Sea of God's Grace". "The Sea of Divine Grace" writes the following about the image of Our Lady of Sorrows before which prisoners were pardoned: *"Before this image sinners burdened with great burdens of iniquity receive consolation from the Lord God through the cause of this Virgin"*⁸.

There was also another (more folk) custom in Poland of delivering a condemned person from the hands of the executioner by throwing a white scarf over his head⁹. This was done by a girl, who, however, had to marry him later. This custom found its reflection in fiction, thanks to the Polish Nobel Prize-winning writer Henryk Sienkiewicz. He described it in the novel *Krzyżacy* (The Teutonic Knights), where the main character named Danuśka, daughter of Comes Jurand of Spychów, wore a white kerchief to her beloved, sentenced to death for unjustified insulting the knights of the Teutonic Order.¹⁰

⁷ Barcik 1999: 297–300.

⁸ Pruszczyński 1662: 32–33.

⁹ On this subject more extensively: Śreniowski 1938.

¹⁰ Sienkiewicz 1900.

Of the events recorded in historical sources, it is worth mentioning that here in modern Miechów, two brothers Szymon and Krzysztof Zrzątek – horse thieves – were sentenced to death in 1633. One of them, Krzysztof, was given freedom by a Miechów burgher, Ewa Zdechłank¹¹. A similar thing happened in Grodzisk Wielkopolski, where a certain Marcin from Podgradowice, sentenced to be beheaded, was saved in the same way by his chosen heart, who, while rescuing the condemned man, told the executioner: "Give the hangman a kick and give me a man"¹². There were also cases of women condemned to death being rescued by men through 'simplification'.¹³ Apparently, there were also cases of the reverse, when convicts did not want to take advantage of this form of deliverance, and one well-known phrase from 17th century Poland put the words into the mouth of a certain Bartek: "I prefer under the sword than in the yoke, I prefer that they cut me down, Than to be girded with such a clumsy cloak".¹⁴

It seems that the origins of this custom are still linked to Roman law, as Livius mentions the lictor's obligation to throw a scarf over the head of the liberator (Liv. 1.26. 11–12). The lives of those on whom unsuccessful executions were carried out were also donated. In 1719 in Dubna (Poland) when a criminal was hanged – the rope broke, which was commented on after the convict was pardoned: "sentenced to death but it snapped off"¹⁵. When, on the other hand, a fortune-teller named Boniecki was beheaded in the market square in Krakow, the executioner, seeing "two heads", only wounded him, but the Polish king Stefan Batory spared his life, justifying his choice: "that we did not order to cut him but to behead him"¹⁶. One can only wonder whether in both cases there was no prior corrupting of the "master of justice", although in the case of Boniecki's execution the "sight of two heads" by the executioner may suggest his intoxication. Already this brief and necessarily exemplifying account shows how many of these customs related to the execution ritual there were. This is not particularly surprising, as the transition from life to death is an extreme, existential event. Against this backdrop, the custom of serving alcohol as part of the ceremony of the impending death of the condemned is quite unique. In this article, I will take the liberty of introducing and hinting at this interesting research problem, which is part of the broad archaeology of law. For what purpose was alcohol served before execution, what functions did this

¹¹ Mikołajczyk 1998: 176.; Małecki 2011: 57 and n.

¹² Małecki 2011: 58.

¹³ Mikołajczyk 1998: 176 and n.

¹⁴ Śreniowski 1938: 7.

¹⁵ Śreniowski 1938: 176.

¹⁶ Kronika mieszczanina krakowskiego z lat 1575–1595. 1930: 27.

custom serve, are there known examples of its use? These are just the more important questions posed here.

Without going into the details so far, alcohol was served first of all to reduce the emotional tension accompanying the execution of the condemned. Secondly, it became a 'rite of passage', a death rite, which was particularly evident in executions carried out in Japan or in the US states bordering Mexico. Its consumption before committing a qualified form of suicide, such as *seppuku* in Japan, had a particularly pronounced ritual character. *Sake* was consumed, containing between 13 and 17 per cent alcohol, served in small bowls. The importance of alcohol was therefore concerned with transcendent matters, the process of transition – as it was believed – from one form of life to another. Alcohol intoxication represented for the Japanese the possibility of contact with the spiritual world, with their ancestors. In Poland, the counterpart to this meaning of drinking alcohol was the consumption of one or two glasses of stronger liquor as a 'stirrup', the root of which refers to the horse's stirrups, i.e. the readiness to make the journey. The Polish nobleman, sitting on his horse and holding his legs in the stirrups, would drink this unusual toast as a farewell. The consumption of alcohol was also a kind of wish – a happy journey. It should be noted that the consumption of alcohol before a journey in the *cherry blossom country* was quite similar. It is no coincidence, then, that the pilots of Japanese *kamikaze* suicide crews toasted to a happy but ultimately fatal mission. They also toasted the Emperor. Alcohol was not, therefore, among the Japanese – as it was among Europeans – a desire to relieve the tension caused by impending death. Particularly evident was its consumption before committing *seppuku*, which could even be called a kind of 'art of taking one's own life', which was applied even at the death of a feudal lord and was carried out by his vassal. It is worth remembering, however, that from the so-called great Taika reform (645), this type of practice was forbidden, which, however, did not mean committing suicide in other cases¹⁷. Sometimes it was considered a form of defiance against an improper order, sometimes it was treated as a qualified but honourable death penalty. Then *seppuku* was performed on the order of the emperor and was considered a form of self-purification of the warrior from his guilt. After its execution, the samurai regained his good name and the crime was erased. In order to carry out this form of self-destruction, a second person – *kaishaku* – was needed, and sometimes invited guests also accompanied the ceremony. The ritual cutting of the abdomen, resembling the letter 'L', with a short dagger called a *tante*, was symbolic of the liberation of the soul from the body. This is because the Japanese believed that the human soul

¹⁷ Pinquet 2007: 87–92.

was located not in the head but in the abdomen. Shortly before committing suicide, the warrior would write a so called death poem, burn incense and consume *sake*, and then proceed with the ritual of taking his own life. The role of the *kaishaku* was to shorten the torment of the dying samurai, through incomplete decapitation, which had to be very precise. For the head could not be completely separated from the torso and even less could it roll on the floor (which was considered an insult to honour). The secundan therefore had to cut it precisely so that it hung on a strip of skin¹⁸. The secundan, however, was not the executioner. Often the samurai would ask another – usually a friend – to assist in this self-destruction.

Due to the fact that a death poem was recited before death, this custom was similar to the Jewish ritual of escorting the dead to the ‘other’ world, which is known to the Bible. The recitation of the so-called funeral psalms is particularly prominent. The Gospel of Saint John mentions this custom – Jesus Christ, sensing his impending death, asked his nearest and dearest standing near the cross to take up Psalm 22, which he had intoned: ‘O my God, why hast thou forsaken me’. This was therefore not a lack of trust – as is sometimes attempted to be portrayed – of God the Son in relation to God the Father but part of a precisely defined funeral ritual. Another legal custom of execution was also eloquent – the body of the condemned was not allowed to be left at the place of execution, which was explicitly opposed by Mosaic law.

Hence, on Good Friday (7 April 30 AD?) after the execution, the body of Christ and the so called two thieves were removed from the cross. *The patibulum* or transverse beam of the cross of one of them – the so-called ‘good scoundrel’ (Dismas) – is still preserved today in the basilica of Santa Croce in Rome. Not only was the Sabbath but also the Feast of *Passover* approaching, hence the bodies had to be formally buried before their arrival. The burial ceremonies – given that, according to tradition, Jesus died in the afternoon (around 3pm) – therefore took on an almost symbolic character and Jesus – already on the cross – intoned a funeral psalm. Looking at the execution of Jesus also touches on the problem of the use of alcohol as a form of execution ritual. When the word ‘I thirst’ was uttered from the cross, the Roman soldiers responded by passing a sponge soaked in the cheapest sour wine on the hyssop, used to quench thirst by, among others, the legionaries of the Tenth Legion Fretensis, i.e. those who crucified Jesus¹⁹. It is *oxos* in Greek, *homec* in Hebrew and *posca* in Latin, from which wine vinegar was then made. It is mentioned in all the Gospels according to Matthew (27, 48), Mark (15, 36), Luke (23, 36) and John (19,

¹⁸ Muszalska 2013: 175–186.

¹⁹ Cawthorne 2014: 12.

28–30). The serving of the drink is treated as a human reflex of the soldiers towards the dying Jesus. Two purposes are also given: to relieve thirst (Jesus had not drunk anything since the Last Supper and must have been, especially after the scourging, severely dehydrated) and to alleviate pain (as myrrh was served with the wine and such a drink was called *galla* in Latin). Jesus tasted the drink but did not want to drink, which stands in opposition to the word ‘thirst’ spoken earlier. It was about not benefiting from any form of pain relief on the cross, i.e. being fully aware of dying.

Returning to Japan for a moment, it should be remembered that carrying out an execution in the form of a qualified death penalty did not involve the administration of alcohol. The condemned had to feel that he was dying and the punishments were drastic. The French traveller François Caron wrote in the 17th century about Japanese methods of killing the condemned, such as roasting (*kama-iri*), nailing to the cross in two ways, including in the manner of the martyrdom of St Peter the Apostle, i.e. head down (*sakasaharitsuke*) stretching by four bulls (*ushizaki*), boiling in oil and water (*kama-iri*). It was also burning in the fire (*hiaburi*)²⁰. Exceptionally, the family was allowed to provide the convict with some kind of drink (such as tea).

Among the various types of alcohol, wine was treated in a special way and was considered both a noble and quite common drink. Its consumption sometimes took on a sacred form (e.g. festivities in honour of Dionysus in Greece, worshipping the god Bacchus and others) and was sometimes associated with the law. In many European countries, including Poland, it was customary to serve wine to the condemned for the ‘love of Saint John’. This refers to the figure of the ‘beloved’ disciple of Christ, Saint John the Evangelist, who famously escaped the death sentence imposed on him. According to the apocryphal text known as the ‘Acts of John’ (3rd century A.D., lines 81–96), the Emperor Domitian sentenced the Apostle to death and had him poisoned with poisoned wine. Saint John blessed the chalice and drank its contents and then the poison lost its deadly properties. Despite subjecting the saint to yet other punishments (immersion in hot oil), he emerged unscathed from this trial as well.

In Christian iconography, St John the Evangelist is sometimes depicted with the Gospel text and also with a chalice of wine from which emerges a serpent, the symbol of Satan but above all of poison. This association of St John with wine led to the benediction of the drink on his feast day (27 December) and, under criminal law, wine was given to the condemned man ‘for the love of St John’. Wine – or alcohol more broadly – was an indispensable part of many executions. When the Czech executioner Jiří

²⁰ Henschall 2024: 72.

Křech was sent to the town of Nahod for execution in 1661, the bill for eating and consuming wine was also included in his living expenses, including the half-eighth of a pint of wine he was to put on his helpers.²¹

One of the most spectacular executions, where wine was served to the condemned, was the beheading of Nicholas II, Duke of Opole, in the market square in Nysa, Silesia, on 27 June 1497. During a convention of Silesian dukes in Nysa, he received news of his impending arrest and, during a feast, threw himself with a dagger at the Silesian staroste, Duke Casimir II of Těšín, and the Bishop of Wrocław, Jan Roth. However, despite the superficial wounds he inflicted on them, he failed to kill them. He then fled to the Nysa parish church – wishing to exercise his right of asylum. However, he was dragged out of it and brought before the court of the town councillors (although he was a prince of blood and King Sigismund of Luxembourg of Bohemia and Hungary had given the Silesian princes the right to a royal court). He was sentenced to death by beheading with a sword. A description of this execution has survived. The prince was brought to the scaffold, accompanied by fifty cones of the city guard, in a white shirt – though, as it was recalled, ‘full of dignity’. Standing on the scaffold, he spoke to the assembled commoners complaining that the city, which his ancestors had given to the Bishops of Wrocław as their property, was now taking his life. He prayed for a long time on the scaffold, lying cross-legged. Then he stood up, threw off the clothes given to him earlier by one of the knights (out of pity), assumed a proud posture and his confessor, the suffragan bishop of Wrocław Henryk Fullenstein, who knew Polish and Czech because he had studied at the University of Krakow, gave him wine in a golden goblet, which the prince drank ‘for the love of Saint John’. He then tore his shirt at the neck so that the executioner would meet no resistance, but when he tried to lift up the luxuriant curls of hair, his hands trembled heavily and then the executioner lent him his own cap, which he wore, after which he carried out the execution. He executed it efficiently so that the prince only managed to utter the single word ‘Jesus’. After the execution the body of Nicholas II was placed in a coffin and prayed at it for two days and on the third day the funeral procession departed for the town of Opole, where the brother of Prince Nicholas – John II greeted the body at the Nicholas Gate. After passing through it, it was forever walled up²². The executioner was to carry out the execution with the prince's battle sword, which fortunately survived the centuries and is now on display in the museum in Nysa. This is because beheading with an executioner's sword

²¹ Pultarova 2022: 83.

²² For a description of the event and the execution: Boras 1974: 301–314; Heck 1976; Iwańczak 2024: 145–158; Von Baden 1888; Piotrowicz 1938: 595–610; Piwarski 1947; Ruffert 1910.

was considered an insult to honour (in the same way the Moldavian hospodar Jankuła Sasa was beheaded with a battle sword rather than an executioner's sword). Centuries later, the famous Polish battle painter Juliusz Kossak also painted a scene in which the Prince of Opole receives wine from the bishop "for the love of Saint John".²³

*Fig. 1: Juliusz Kossak The Beheading in the Market Square of Nysa of the Opole Prince Nicholas II.
(Source: Tygodnik Ilustrowany 1888, nr 9.)*

²³ Kossak 1880.

In another part of Europe – in Lviv, then belonging to Poland and at a slightly different time, in 1577 the Cossack hero and Moldavian hospodar Ivan Podkova was beheaded. He was arrested for his rebellion in Moldavia against the interests of the Polish-Lithuanian Commonwealth, taken to the castle in Rawa Mazowiecka and then transported to distant Lviv for trial. However, he was not kept in prison, but in the specially rented house of Matvij Korinnik. The sentence was carried out in the presence of a Turkish deputy, and the course of the execution is quite well known. Thus, the execution was carried out at the pillory in the Lviv market square on 16 June 1578 and Ivan Podkova arrived at the place of execution without shackles, after which he spoke claiming that he was innocent and that the Khan of Tatars was behind the conviction. He also asked the executioner not to touch his body after the execution. One of the Cossacks handed him a cup of wine, and he toasted his comrades.²⁴

Being completely ready to die, he ordered a rug to be brought to him because he did not want his head to fall into the straw that had been prepared earlier. However, when the execution was delayed, he asked the executioner why, to which the executioner pointed out to the hospodar that he should lower his collar. When he did so the execution was carried out. The Cossacks took the body, untouched by the executioner, and sewed the head of their leader and buried it in a green coffin in Kaniów.²⁵

It was not far from Lviv to Russia, where it was customary to serve alcohol with a slice of bread as a token of friendship and sometimes as a farewell gesture. Such cases were common among those sent to Siberia, including Polish deportees from the 19th century national uprisings. Despite the fact that the exile was a public punishment, the serving of alcohol is not considered in history to be part of the execution ritual. The prevailing view is that it is a dimension of humanity and a function of a certain ceremony in bidding farewell before the journey ahead. It is the equivalent of the aforementioned Polish toast, called 'strzemienny'. If alcohol was then served before the execution, it was after so that the execution would proceed without disruption or unnecessary incident. Thus, it sometimes happened that the prison staff shared alcohol with the condemned and the vodka treat was treated as a 'human gesture'. This custom seems to have been broken by the Bolsheviks, who often concealed the execution of sentences. Given that in Bolshevik Russia the difference between an execution and a war crime was often symbolic, the execution

²⁴ The brand of the wine served is not known. However, if we assume that King Stefan Bathory, receiving a delegation as king-elect of the residents of the city of Lviv, received from them a barrel of wine from Crete, then it is not excluded that Ivan Podkova, as a significant convict, was served beverage from the royal cellar. In: Jaworski 2015: 45.

²⁵ Jaworski 2015: 45.

was concealed from the victim, hence no alcohol was served so that the condemned would not guess the meaning of the gesture. This can be seen in the so-called Katyn Massacre, where more than 22,000 Polish officers were murdered on Joseph Stalin's orders. These people were ordered in September 1939 to 'not fight the Soviets' unless provoked. In fact, the Soviet Army did not declare war on Poland, but only occupied the eastern territories of inter-war Poland as a safeguard against German aggression. This unclear attitude of the Red Army misled the Polish command (hence the internment of so many Polish officers, who followed the orders of their superiors and did not know exactly how to behave towards the Russians).

In April 1940, mass murders began with a shot in the occiput, among others Katyn. Those who by some extraordinary coincidence survived claimed that the Russians hid the officers' pending execution until the last moments.²⁶ So there could be no question of serving alcohol. Let us now move to the British Isles and even further across the Atlantic to the United States, where alcohol became part of the execution ritual. In England, on leaving New Gate Prison in London, the condemned man would stop at a tavern, such as the Bowl Inn, where he would be offered a strong *ale*, wine or a glass of stronger liquor and then escorted to the place of execution on the gallows in Tyburn Field.

For 10 pence you could also buy a place to watch it.²⁷ In this context, however, the execution of sire Walter Raleigh, who went down in history as an accomplished sailor, explorer and explorer, takes on particular significance, but for this article the timing of his death became interesting. Having broken a royal injunction to leave Spanish territories in the New World alone, he burned one of the Spanish cities and was sentenced to death. He died on 29 October 1618 on the scaffold, located in the old courtyard of the Palace of Westminster. An interesting discourse by this English scholar-turned-convict with the people around him has survived, showing his courage as well as his English sense of humour. When one of his friends bemoaned the fact that he could not get in because of the pressure of the crowd, Raleigh replied that he for one had an assured place. One of the guards also handed him a cup of white wine, brought that morning straight from Spain, and asked him if he liked it, to which the convict replied that it was downright excellent, if it was still possible to sit with it longer²⁸. Nor was he afraid of the executioner or the execution. As he had previously suffered a stroke and was limping with a leg injured during the wars with Spain, he climbed the scaffold with difficulty. He had

²⁶ The literature on this subject is vast. For a summary of the latest research on the Katyn massacre, cf. Katyn 1940–2020: 'Crime- Lie- Memory' collective work.

²⁷ Cawthorne 2014: 7.

²⁸ Cawthorne 2014: 42.

the executioner show him the axe and then found, examining its blade, that it was the best cure for all his ailments.

Alcohol was always at hand during executions, as recommended by executioners themselves, such as John Ellis, who advocated giving the condemned a glass of brandy; however, there were times when alcohol was needed, not by the condemned but by the executioner. Such was the case during the execution of the leaders of the Jacobite rising in England. Lords Arthur Elphinstone of Balmerino and Kilmarnock had breakfast with their families on the day of their execution, 18 August 1746, and tossed a coin to draw the order in which they would go to the scaffold. It fell to Kilmarnock. It was agreed that the execution trunk would be 66 centimetres high, and instead of sawdust, red cloth would be spread over the saffron so that the falling heads would not be soiled from the dirt. When they arrived for the execution, the executioner John Thrift – looking at the condemned – flooded with tears and fainted. He then had to be revived with wine, which was promptly given to him. He drank some more to calm him down. He carried out Kilmarnock's execution quite efficiently.

His friend Lord Balmerino meanwhile ate two slices of bread and drank a glass of wine, while asking his friends to also drink a toast to him. As he laid his head on the block (execution trunk), which he recognised as his pillow, he put a checkered cap on his head and said to the executioner that he would die as a Scot. The executioner asked for his forgiveness, so the lord called him a friend and bore no grudge against him²⁹. The last of the insurgents, Lord Lovat, was executed in Edinburgh that same year. He asked to be beheaded on the guillotine, which was known in Scotland as the 'Scottish maiden', but this was refused and he was beheaded by the traditional method, using an axe. The prototype for the French symbol of the Revolution, the notorious guillotine, was based on a certain execution ritual called *the Halifax gallows*. One of the witnesses to the execution would pull a rope attached to a peg locking the blade and the blade would fall on the neck of the condemned. If the object of the theft was an animal (for example, a pig), the animal was smacked and the animal took a leap and pulled out the stake, thus becoming the executo.³⁰ Interestingly, the punishment could only be applied to those within the boundaries of Hardwick Forest, of which Halifax was also a part. The place of execution ('the gallows of Halifax') was 500 yards (460 meters) from the boundary of this area. So if a condemned person managed to escape beyond the woodland boundary, they could not be pursued further. At least two people successfully avoided death and escaped. One of them named Dinnis

²⁹Cawthorne 2014: 49 and n.

³⁰Parker 1834: 22.

escaped and no one met him again later in the area. The other named Lacy escaped but returned seven years later, was recognised and executed.³¹

The aforementioned Lord Lovat got up at 5.00 a.m. on 9 April 1747 and, knowing of his execution, drank several glasses of wine, mixed with water, ate veal and sipped an additional portion of wine. This was his last meal. He was therefore allowed to consume alcohol, which, although it had no ritual overtones, allowed him to cool his emotions. His execution, however, was not a simple one for several reasons. Firstly, a huge crowd of onlookers had gathered on the Tower hill at the saffron. Secondly, under the pressure of the crowd, the saffron collapsed, killing twenty people.

When it was rebuilt, the lord was dealt with according to the established ritual. He made his last speech, marvelling that such a crowd had come out to watch the execution of an old man being led up three steps to the saffron, assisted by two guards, then reconciled with the executioner, paid 10 guineas for the soundness of the execution, and finally drank alcohol. From the sheriff he accepted a drink – smoked brandy with bitter vodka. As he was dying in the halo of Scotland's national hero he uttered Horace's well-known formula 'Dulce et decorum est pro patria mori'. He died by a single blow and the execution trunk is still preserved in the Tower today.³² It is worth noting here the reconciliation between the accused and the executioner. This was done, for example, by Queen Anne Boleyn of England, who was put to death by her husband Henry VIII. It was thus a common practice. In the United States, similar legal arrangements were used although not all were the same as in England.

This applied to some types of execution (incidentally, only prisoners were beheaded there) but an execution ritual was used, in the form of serving alcohol. In Texas, for example, whiskey or beer was traditionally served at the last meal. The Spanish *autodafe*, or public execution ceremony, associated with the Holy Inquisition, aimed at the public announcement of the sentence and finally its execution (which was not so ceremonial and usually took place at midnight with the burning at the stake of the heretic) was preceded by a whole lot of preparations, among which breakfast was also served to the condemned before the execution, where wine, among other things, was served³³. However, its consumption was not of a ritual nature. However, the whole ceremony was carefully directed – the problem of providing wood for the pyre was also regulated, which – as in the case of *the autodafe* of 30 June 1680. – where it was carried in

³¹ Pettifer 1992: 86 and n.

³² Cawthorne 2014: 50 and n.

³³ Kamen 2025: 293.

procession to Madrid's Plaza Mayor by timber merchants.³⁴ What is not true, however, is the widespread opinion of the tens of thousands of death sentences handed down by the Inquisition (a maximum of 3,000 death sentences are documented throughout the history of this Spanish institution, which resulted from frequent conversions from heresy).³⁵ A somewhat grotesque situation arose in the case of the execution of a convert in Logroño, Spain, on 24 August 1719, when the condemned man standing at the stake was called upon to convert to Catholicism. When he did so and uttered the 'Creed' he was met with joy by those around him, including the hangman. The convict then asked him: *"Why did you call me a dog before?"* The executioner replied: *'Because you denied the faith of Jesus Christ, but now you have confessed, we are brothers and if I have offended you with my words, I beg your forgiveness on my knees.'* The accused happily forgave him and they hugged".³⁶ The inquisitor – as a gesture of mercy – ordered the executioner to strangle the convert immediately and only after ensuring that the convert was dead, to burn him at the stake. The executioner also asked for forgiveness from Lord Thomas Morus, who, as Chancellor of England, had come into conflict with Henry VIII. On the day of his execution, the executioner knelt before him and asked for mercy.³⁷ In the twentieth century, Sire Thomas Moore was canonised and is the patron saint of lawyers.

Alcohol was therefore integral to many executions in different parts of the world and its use was associated with many functions: – the sedation of the condemned, – the execution ritual associated with the process of passing from mortality over the threshold of death (the last toast), – the maintenance of order by pacifying the intoxicated prisoner more easily, – and even social cleansing (reconciliation of the offender with society). The main actors in this performance – the executioner and his victim, the officials, the onlookers – played a large part in this. The ritual of alcohol consumption was also accompanied by other, no less interesting and original customs, some of which are presented in this work. This topic certainly calls for in-depth research, the results of which seem promising at first glance. It is also a contribution to the knowledge of our human – though perhaps more obscure than creating new inventions – culture. Finally, it should be remembered that alcohol is not only related to the problem of punishment – it has been and continues to be a catalyst for many crimes that have been judged differently over the centuries – from abolition, to punishment for an unintentional crime, to strict liability,

³⁴ Kamen 2025: 293.

³⁵ Peters 1998: 56–64.

³⁶ Fita 1994: 455–458.

³⁷ Cawthorne 2014: 39.

associated with *dolus coloratus*, as knowingly putting oneself into a state of intoxication became an aggravating circumstance for the offender. As a rule, therefore, such abuse was punished, often if accompanied by other serious offences punished even at the throat, i.e. by death. The Krakow writer Hiacynt Pruszczyński, who lived in the 17th century, gave the example of a drunken Polish nobleman who cut up a picture of the Virgin Mary in the Augustinian church in Krakow-Kazimierz, for which he was first cut the hands off and then beheaded.³⁸

Even the Mongols, who were famous for treating alcohol as a mitigating circumstance for criminal responsibility, were sometimes not lenient. When the Mongol chieftain Buri drunkenly insulted his master Batu – the khan – he sentenced him to death. However, Buri defended himself with his inebriation, to which he received Batu's retort: "Why did you drunkenly utter my name". He was eventually beheaded.³⁹ So let examples like this be an incentive for further research and discovery.

³⁸ Pruszczyński 1662: 28.

³⁹ Małecki 2022: 147.

Bibliography

BARCIK, Symeon J.

- 1999 *Bractwo Matki Bożej Bolesnej przy bazylice oo. Franciszkanów w Krakowie*. Kraków: Wydawnictwo Księży Sercanów „SCJ”.

BIBLIA PIERWSZEGO KOŚCIOŁA

- 2016 Warszawa: pierwsze.

BORAS, Zygmunt

- 1974 *Książęta piastowscy*. Katowice: Uniwersytetu Śląskiego.

CAWTHORNE, Nigel

- 2014 *Publiczne egzekucje*. Warszawa: Świat Książki.

GLOGER, Zygmunt

- 1958 *Encyklopedia Staropolska I*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

FITA, Fidel

- 1994 La inquisición de Logroño y un judaizante guemado en 1719. *Buletin de la Real Academia de la Historia* 43. 455–458.

IWAŃCZAK, Wojciech

- 2024 *Magiczny rok 1497*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

JAWORSKI, Franciszek

- 2015 *Królowie polscy we Lwowie*. Warszawa: Most.

HECK, Roman

- 1976 *Polski Słownik biograficzny*. Wrocław: Uniwersytetu Wrocławskiego.

HENSCHALL, Kenneth G.

- 2024 *Historia Japonii*. Warszawa: Bellona.

JOŃCA, Maciej

- 2009 *Głośne rzymskie procesy karne*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

KAMEN, Henry

- 2025 *Inkwizycja Hiszpańska*. Warszawa: PIW.

KATYŃ 1940–2020. ZBRODNIA – KŁAMSTWO – PAMIĘĆ (collective work)

- 2020 Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.

KRONIKA MIESZCZANINA KRAKOWSKIEGO Z LAT 1575–1595

- 1930 Kraków: Tow. Miłośników Historji i Zabyt.

MAŁECKI, Marian

- 2022 *Muhi nad rzeką Sajó. Z dziejów obecności Mongołów w Europie*. Vol. I. Tarnowskie Góry: InfortEditions.

- 2011 *Z dziejów Miechowa, jego prawa i wymiaru sprawiedliwości*. Miechów: Sąd Rejonowy w Miechowie.

MIKOŁAJCZYK, Marian

- 1998 *Zbrodnia i kara w prawie miast Polski południowej XVI–XVIII wieku*. Katowice: Uniwersytetu Śląskiego.

MONESTIER, Martin

- 1998 *Historie trestu smrti. Dějnyia techniky hrdelniho trestu od počátku po současnost*. Praha: Rybka.

MUSZALSKA, Urszula

- 2013 Kara śmierci w Japonii – historia, podstawy prawne i procedura egzekucyjna. *Wrocławskie Studia Erazmiańskie* 7: 182. 175–186.

PARKER, John Wiliam

- 1834 The Halifax Gibbet – Law. *The Imperial Magazine* 132: 32. 22.

PETERS, Edward

- 1988 *Inquisition*. Berkeley: University of California Press.

PETTIFER, Ernest William

- 1992 *Punishments of Former Days*. Sherfield Gables: Waterside Press.

PINQUET, Maurice

- 2007 *Śmierć z wyboru w Japonii*. Kraków: Universitas.

PIOTROWICZ, Karol

- 1938 *Tragiczny zgon Mikołaja II, księcia opolskiego*. Kraków: s.n.

PIWARSKI, Kazimierz

- 1947 Tragiczny zgon Mikołaja II opolskiego w r. 1497. *Komunikaty Instytutu Śląskiego* 5: 47.

PRUSZCZ, Piotr Hyacynt

- 1662 *Morze łaski bożej*. Kraków.

PULTAROVA, Marie

- 2022 *V našem poníženém způsobu. Kati, rasi, a biřoci v raně novověkých městech východních Čech*. Praha: Bohumír Němec – Veduta.

RUFFERT, Bernhard

- 1910 *Die Hinrichtung des Herzogs Nikolaus in Neisse in Jahre 1497*. Oberschlesien: s.n.

SIENKIEWICZ, Henryk

- 1900 *Krzyżacy*. Warszawa: Gebethner i Wolff.

ŚRENIOWSKI, Stanisław

- 1938 „Kiedy skazańca chustą dziewczyna zarzuci...”. Warszawa: s.n.

VON BADEN, Hermann

- 1888 *Die Gewalttat auf dem Naeiser Landtage von 1497*.

A katalán jogszokásgyűjtések (A „Costa-i iskola” katalán kutatója: Tomàs Carreras i Artau)

MATLA GABRIELLA

(jogtörténész, vezető–hivatali főtanácsos, Fejér Vármegyei Kormányhivatal)

The Catalan Collections

In the 19th century, social and economic changes in Europe initiated new efforts to develop a modern legal system, towards the codification of private law. The presentation of Carreras i Artau's career, the influence of Costa and the connection points provide insight into the research of Catalan legal customs. Carreras provides a methodology for researching the moral, legal and economic ethnography of Catalonia, and establishes the AEFC, whose aim is to research, collect and systematize the culture of the Catalan people and its forms of expression, for which he developed 22 questionnaires on various topics.

Keywords: Catalan legal customs' research, Tomas Carreras i Artau, Joaquín Costa

A 19. században felgyorsuló társadalmi, gazdasági változások Európá-szerte új kihívásokat és törekvéseket fogalmaztak meg a magánjogi kodifikáció számára a modern jogrendszer kialakításának folyamatában. A jogszokáskutatás, az *élő, íratlan, jogi alakban nem öntött jogszokások, jogi szer-tartások és jelképek*¹ gyűjtése a nemzetté válás folyamatában is fontos szerepet játszott.

A spanyol magánjogi kodifikáció előkészítéseként *Joaquín Costa* (1846–1911)² az Aragón vidékén, majd Spanyolország egyéb régióira kiterjedően is jogszokásgyűjtést folytatott, amelybe nagyszámú kutatót vont be: közöttük a katalán *Tomás Carreras i Artau*-t, akinek gyűjtéseire Magyarországon Tagányi Károly,³ majd Tárkány Szücs Ernő⁴ is felhívta a figyelmet.⁵

Tomàs Carreras i Artau: „a katalán Costa”

Tomàs Carreras i Artau (Gerona, 1879–Barcelona, 1954) (1. kép) általános és középiskolai tanulmányait Geronában végezte. Az érettségi megszerzését követően a Barcelonai Egyetemen párhuzamosan jogi és bölcsészettudományi tanulmányokat folytatott kiváló eredménnyel. Miután lediplomázott, 1902-ben Madridban mindkét tudományterületen megszerezte a

¹ Tagányi 1919: 3.

² Matla 2017, 2021.

³ Tagányi 1919.

⁴ Tárkány Szücs 1976: 89.

⁵ Nagy–Matla 2021, 2022; Nagy 2022.

doktori címet. Egyetemi tanulmányaira különösen a józan ész filozófiai irányzat képviselői, Martí de Eixalà⁶ és Llorens i Barba⁷ hatottak.⁸

Egy ideig a Lluís i Raurich ügyvédi irodában, majd független ügyvédként dolgozott. Harminchárom éves korában kinevezték a Barcelonai Egyetem etikaprofesszorává (1912–1949), de rendkívül sokrétű szakmai érdeklődése egész pályáját végig kísérte: filozófusként, etnográfusként, jogászként és politikusként egyaránt szerepet vállalt a katalán és a spanyol kultúra, tudomány és művészet területén.

1. kép: Tomàs Carreras i Artau
(Forrás: <https://www.imf.csic.es/documentacion>)

⁶ Ramón Martí de Eixalà (1807–1857) jogász, politikus, ügyvéd, filozófus.

⁷ Francesc Xavier Llorens i Barba (1820–1872) filozófus, egyetemi tanár.

⁸ Calvo i Calvo 1994: 59.

A katalán Irodalmi Akadémia, az *Acadèmia de Bones Lletres* alapítói között találjuk. A négy nemzedék óta nyomdász család gyermekének otthonról hozott érdeklődése is magyarázza azt, hogy etnográfusként elköteleződött a katalán folklór kutatása mellett: 1915-ben megalapította a Katalán Néprajzi és Folklór Archívumot Barcelonában. Filozófusként 1923-ban Jaume Serra i Hünterrel és Ramon Turró i Darderrel együtt életre hívta a *Societat Catalana de Filosofia-t* (a Katalán Filozófiai Társaságot). Jogászként nemcsak az ügyvédi pálya vonzotta, Costa értő munkatársává vált a jogszokáskutatások során.

Politikusként a konzervatív, polgári *Lliga Regionalista*⁹ tagja volt. Az 1932-es katalán parlamenti választásokon (*Generalitat*)¹⁰ Girona tartomány képviselőjévé választották, amely tiszteből 1936-ban a republikánus kormány felmentette. A spanyol polgárháború kezdetén Franciaországba menekült és csak 1938-ban tért vissza Valladolidba,¹¹ ahol a Franco-érában filozófiaprofesszori kinevezést kapott. Barcelona város kulturális tanácsosa, majd alpolgármestere volt 1943–1953 között. Ehhez a tisztségéhez kapcsolódóan legfontosabb feladatának a polgárháború után a kulturális infrastruktúra ismételt kiépítését tekintette (pl. támogatta a város művészeti életét, a városi zenekar és számos múzeum, így például a barcelonai Néprajzi Múzeum alapítását és működését).¹²

Oktatási és kutatási feladatai miatt élete nagy részét Barcelonában töltötte, azonban erősen kötődött Geronához is. Amikor Barcelonában megalakult a *Hermanadad de San Narciso*,¹³ amely Gerona régió történelmének, régészetének és kultúrájának népszerűsítését tűzte célul, Carreras az első és legtekintélyesebb tagok egyike volt; röviddel ezután pedig a szervezet „tiszteletbeli taggá” nevezte ki kiváló hírnevére és Gerona iránti szeretetére és odaadására való tekintettel.¹⁴

Mélyen vallásos meggyőződésű, keresztény szellemiségű ember volt. Pedró Font y Puig¹⁵ ekképpen jellemezte Artaut: „*egy egészséges ferences*

⁹ A Lliga Regionalista (1901–1936) egy katalán regionalista politikai párt volt, célja a katalán autonómia elérése, az Unió Regionalista és a Centre Nacional Català egyesülésével jött létre, fontos szerepet játszott a katalán nacionalizmus és autonómia mozgalmában. Sipos 2009: 81.; Pich Mitjana 2020; Blanco Sáiz 2020.

¹⁰ A Generalitat de Catalunya a Katalán Parlamentet, Katalónia elnökét, illetve a Katalán Kormánytanácsot foglalja magába. Palkó 2010: 59.

¹¹ Pla Cargol 1954: 332.

¹² Pla Cargol 1954: 342–343.

¹³ Barcelonában élő geronaiak egyesülete, Szent Nárcisz Gerona védőszentje.

¹⁴ Pla Cargol 1954: 345.

¹⁵ Pedró Font y Puig (1888–1959) Filozófus, pedagógus, jog- és bölcsészettudományok doktora, az fundamentális logika professzora, a pszichológia professzora, valamint a keleti gondolkodás tanulmányozásának úttörője Spanyolországban.

öröm élénkítette egész személyiségét, lelkét és arcát, s ez vonzóna és elbűvölővé tette modorát”.¹⁶

A Barcelonai Egyetemre 1912-ben nevezték ki az etika tárgy professzorának, 1947-től a szociológia professzora is volt.¹⁷ Carreras nyugdíjba vonulását követően (1950) sem szakadt el az Egyetemtől, aktívan részt vett a szemináriumi munkában, oktatói feladatai mellett értékes kezdeményezéseket tett és éveken át vezette az ösztöndíjasok kollégiumát. Carreras rendkívül szerteágazó tudományos, kutatói és tudományszervezői életpályájából a továbbiakban a katalán jogszokás kutatás szempontjából meghatározó kutatásokat és eredményeket emelem ki.

Még egyetemi pályája korai szakaszában, 1912-ben megalapította a Hispán Pszichológiai és Etikai Archívumot (*Archivo de Psicología y Ética hispanas*) ennek részeként került megszervezésre 1915-ben a Katalán Néprajzi és Folklór Archívum (*Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya*)(AEFC).

Az Archívum (AEFC) a különböző katalán régiókhoz kapcsolódó szokások és hagyományok rendkívül nagyszámú és rendszerezett gyűjteménye volt. A széleskörű anyaggyűjtés kiterjedt a katalán népi kultúra egészére és a források változatosságát jelentette. A néprajzi tárgyi és folklór anyag egyaránt képviselve volt és a terepgyűjtések adatközlései mellett írott dokumentumok és források is az archívum részét jelentették. A leghangsúlyosabb a folklór területe volt: rengeteg adatot gyűjtöttek össze pl. a szokásokról, a vidéki életéről, a szólásokról, a népi mondásokról és a közmondásokról és általában a katalán népi kultúra és hagyomány köréből.

A gyűjtések eredményeit, a hatalmas mennyiségű folklór- és szokás anyagot – és az ennek természetes részeként gyűjtött jogszokásokat – Carreras az *Estudis i Materials* kétkötetes kiadásában adta közre (1916, 1918), néhány évvel később, 1922-ben pedig megjelentette a gyűjtések módszertanát összefoglaló munkáját *Manual per a recerques d'etnografia de Catalunya* címmel. (Az Archívum a polgárháború idején, 1936-ban bekövetkezett szétszórása után ezek a publikációk felértékelődtek.)

Carreras részvétele a katalán jogszokásgyűjtésben

Carreras szokás- és jogszokásgyűjtése természetesen nem önmagában való és nem előzmények nélküli. A Joaquín Costa kezdeményezte spanyol jogszokásgyűjtésekhez kapcsolódik, annak sajátos, jól elkülönülő ágát jelenti. López Callemár Carreras egy korai munkája alapján (*Filosofía del Derecho en el Quijote, Contribución a la Historia de las ideas jurídicas, reflexivas y populares, en la España del siglo XVI, Barcelona, 1904.*) párhuzamot vont

¹⁶ Pla Cargol 1954: 334.

¹⁷ Tanulmányt nyújtott be 1950-ben a Rómában megtartott XIV. Nemzetközi Szociológiai Kongresszusra is.

Costa és Carreras között. Felhívta a figyelmet Costa Carrerasra gyakorolt hatására: arra, hogy amit az aragón Costa tett a románcokkal, hőskölteményekkel, azt kívánja elérni a katalán Carreras a Don Quijotéval.

A kollektív pszichológia felől közelítő Carreras Cervantes regényén keresztül a 16. századi Spanyolország *etikai jogi tudatának* feltárását a spanyol nép általános mentalitásának és benne megnyilvánuló lelkének a megismertetésén keresztül kívánja bemutatni. López Calle szerint Costa a népköltészeti alkotásokban megnyilvánuló népi jogfilozófiát vizsgálta, hogy feltárja a nép politikai eszményeit, végső soron a spanyol kollektív lelket, Carreras pedig Costa hatására a 16. század nagy spanyol epikus költeményét választotta ugyanannak vizsgálatára. Calle a különbséget abban látja Costa és Carreras között, hogy Carrerasnak nemcsak a népből fakadó jogi gondolkodással kellett foglalkoznia, hanem a reflektív, doktrinális jogi gondolkodással is – mert Don Quijote nemcsak a népi jogfilozófiát, hanem a reflektív filozófiát is tükrözi.¹⁸

Costa hatása Carreras egész pályáján megfigyelhető volt: amikor 1918. március 17-én felvételt nyert a barcelonai Királyi Képzőművészeti Akadémiára, beszédében (*Una excursió de Psicologia i Etnografia hispanes. Joaquim Costa*) Costa széleskörű, igen jelentős munkásságát méltatta és bemutatta azt a „másik Costát” is, aki „egy igazi szokásenciklopédia szerzője, a spanyol Savigny, a spanyol szokásjog tanulmányozásának felülmúlhatatlan megalkotója”.¹⁹

Carreras lesz az, aki rendszeresen ismerteti Costa műveit és mindig elismerően szól kitartó kutatói tevékenységéről. Egy „costa-iskoláról”²⁰ írt, amikor felhívta a figyelmet Costa egyedülálló munkamódszerére: a szóbeli és írásbeli adatgyűjtést, a terepmunkát (tanulmány- és gyűjtőutakat), valamint a közjegyzői jegyzőkönyvekben és vidéki levéltárakban végzett személyes kutatást magában foglaló, kutatásának korát megelőző komplexitására.²¹

Carreras néprajzi – és az ezen belül magától értetődően jelen lévő jogszokásgyűjtései – kutatómódszertanának komplexitása és a népi gondolkodás megismerésére fordított figyelem szintén Costa hatását tükrözi.

1901-ben a *Madridi Ateneo Erkölcs- és Politikatudományi Szekciója* által támogatott nagyszabású projekt valósult meg, amely a népszokások és az élet három legjellemzőbb, legmeghatározóbb eseménye: a születés, a házasság és a halál témakörében kívánt információkat gyűjteni. E cél elérése érdekében körlevelet és kérdőívet készítettek, amelyeket országszerte

¹⁸ López Calle 2009: 9.

¹⁹ Carreras i Artau 1917: 94.

²⁰ Carreras i Artau 1917:114.

²¹ Carreras i Artau 1917: 101.

szétküldtek. Salillas, Puyol, Bernaldo de Quirós, García Herreros és Pedregal által aláírt körlevél három különböző (etnográfiai, szociológiai és szokásjogi) területet ölelt fel.²²

Carreras szükségét látta az eddig alkalmazott kutatási módszerek megerősítésének és finomításának a tudományos etnográfia módszereivel és eljárásaival, továbbá sürgette a hispániai népek etnográfiai múzeumainak megszervezését az összehasonlító pszicho-etnográfiai kutatások szükséges kiegészítéseként.²³

Carreras 1914-ben Guillem A. Tell i Lafont,²⁴ a barcelonai Jogtudományi és Törvényhozási Akadémia elnökeként *Un siglo de escuela histórica* címmel elmondott beszédében kritikával illette. Felvetette a katalán jogi iskola megújulásának a fontosságát, amely meglátása szerint kezdettől fogva egy horizontra korlátozódott. Egy „védekező iskola” volt egyetlen és kizárólagos céllal: megállítani a törvényhozás egységesítési és kodifikációs törekvéseit. Pedig, ahogyan arra Carreras is rámutatott, Savigny szerint a nép egy immanens igazságérzet által vezérelve, spontán módon alakítja ki a jogot, amely a szokásokban ölt testet. De ennek az elvnek a kimondása egy kiegészítő munkát is magával hoz: a szokások szisztematikus gyűjtését és egy kutatói iskola megalakulását.²⁵

Carreras arra is felhívta a figyelmet, hogy Costa volt az, aki ennek az iskolának a pozitív tartalmát átvette és tovább fejlesztette: az aragón jog „védelméből” kiindulva nagyszerű eredményeket ért el a doktrína és a kutatás mindkét területén, új területet nyitva meg a spanyol pszicho-etnográfiai kutatások számára. Ez az, ami Katalóniában sajnos nem valósult meg. Kivételnek tekinthető egy 1889-ben a Barcelonai Közjegyzői Kollégium által közölt tájékoztató, egy kérdőív a katalán házassági szerződésekről – amelyet az *Estudis Universitaris Catalans* katalán polgári jogi tanszéke szerkesztett, és amely a jelentések szerint soha nem indult útjára – továbbá néhány elszigetelt kutatói erőfeszítés.

Carreras Costa aragóniai kutatási eredményeinek tükrében kijelentette, hogy Katalónia jogszokásainak szisztematikus és átfogó feltárása nem történt meg. Ennek a terméketlenségnek az okát a jogtudósok, közgazdászok, valamint a filológiai/irodalmi iskolák párhuzamos munkája közötti együttműködés, valamint egy olyan alapvető filozófiai érzék hiányában látja, amely képes lenne a jogszokásgyűjtéseknek irányt adni és egységbe foglalni azokat.²⁶

²² Carreras i Artau 1917: 132.

²³ Carreras i Artau 1917: 137.

²⁴ Guillem A. Tell i Lafont (1861–1929) katalán ügyvéd, közjegyző és költő.

²⁵ Carreras i Artau 1917: 141.

²⁶ Carreras i Artau 1917: 141.

Carreras véleménye szerint „A szakmai vagy diszciplináris korlátok lehetővé tették ugyan a „jogi tény” és a „gazdasági tény” tanulmányozását – elválasztva az „irodalmi vagy művészeti ténytől” és a „nyelvi ténytől” – ahelyett, hogy mindkettőt a nemzeti szellem egyformán hiteles megnyilvánulásainak tekintenénk, és az eredeti élő forráshoz, a katalán néphez viszonyítanánk őket.”²⁷

Carreras meglátása szerint Spanyolországban Costa szokásjogi munkája felfrissítette az általános gondolkodást és pozitív hatással volt a jogfilozófiára. Említést tett Xavier Llorens beiktatási beszédére, amelyet 1854–1855-ben az egyetemen olvasott fel, és amelyben világosan láttatta a katalán történeti iskola belső egységét, igazi küldetését és a fejlődés lehetőségeit. Llorenst a nép sokszínűsége vonzotta. Hangsúlyozta, hogy el kell merülni a nép belső életében, vizsgálni nyelvének zsenialitását, megismerni szokásait, kutatni nézeteit, megfejteni vallásának jelentését, megvizsgálni politikai és népeleti intézményeit, tanulmányozni irodalmi és művészeti alkotásait, hogy elismerhessük a nemzeti lélek létezését, amely minden nép szellemi örökségét képezi.²⁸

Carreras szerint a megújult és széles körben értelmezett katalán történeti iskolához egy állandó tartalmat fontos rendelni: a katalán nép pszichológiáját. *„Szigorú tudományos kritériumok alapján és pszicho-etnográfiai módszerek alkalmazásával kell elkezdeni a katalán népi tudat különféle megnyilvánulásainak tanulmányozását és rendszerezését, hogy megállapítsuk folyamatának lényegi összefüggéseit, feltárjuk az egységét alkotó állandó hátteret.”*²⁹

Carreras egyben megfogalmazta a Katalónia erkölcsi, jogi és gazdasági, pszicho-etnográfiáját vizsgáló, elsősorban a társadalomtudományok területéről érkező új kutatók számára lefektetendő módszertani alapokat:

1. *Tiszta kutatás, objektív értelmezés, alkalmazások.* A kutatónak tárgyilagosan és elfogulatlanul kell fordulnia a feladat felé, ami azt jelenti, hogy nem aggódik az eredmények miatt. Egy szokást, egy hiedelmet, egy babonát, egy mítoszt, egy közmondást, egy mondást stb. természetes állapotában kell gyűjteni, és amennyire az adatok lehetővé teszik, genealógiai folyamatában követni kell, a saját jelenlegi és történelmi környezetében. Ezt az első kutatási feladatot a következő műveletekkel kell elvégezni: a) Rekonstrukció (hiányzó adatok esetén) és a hagyományos vagy szokásjogi tény objektív értelmezése. b) Alkalmazások a különböző tudományokban: etika, jog, kriminológia, pedagógia, közgazdaságtan stb. c) Hivatkozások a nemzeti pszichológiára.

²⁷ Carreras i Artau 1917: 141–142.

²⁸ Carreras i Artau 1917: 143.

²⁹ Carreras i Artau 1917: 144.

2. *A szokások területei.* A nép alkotóereje „halhatatlan”. Miközben tiszteltben tartjuk a folklór és a néprajz ősi koncepcióját, kiterjesztjük a kutatási területet a jelenlegi és a fejlődő szokásokra. Fel kell hívni az új kutatók, különösen a jogtudósok figyelmét arra, hogy ne hagyják, hogy kizárólag ismerős témák nyugtázzák le őket, úgy, mint a családi gazdasági rendszer, a házassági szerződések, az agrár- és önkormányzati kollektívizmus; új témákat ajánl, mint pl. a sztrájk, aminek egy igazi folklórja alakult ki, a sztrájkoló nők esetén bevezetett szankciók, csempészek, vagy akár az egyetemek folklórja.

3. *A kutató kezdeti pszichológiai hozzáállása.* A kutatónak előben, szervesen kell megragadnia a szokásjogi tény. Az információ, mely mindig objektív, nem hagyhat ki adatokat vagy körülményeket, bármennyire is mikroszkopikusnak vagy jelentéktelennek tűnnek. El kell jutni az anekdotáig, bemutatva a szubjektumot, a szokás megnyilvánulási formáit, így lehet elérni a jogszokás „lelkét”, feltárva a regionális pszichológiát. Carreras példaként idézi Josep Faus közjegyző guisonai házassági szerződésekről szóló tanulmányait, amelyek jogi érdekességükön túl a Lleida régió valódi pszichológiáját alkotják. A Tarragona régió pszichológiája szempontjából értékes dokumentum Ramon Ramon i Vidales közjegyző *„A cál notari o els capitols matrimoniáis desfets”* c. munkája.

4. *A kutatási források kezelése.* Carreras figyelmeztet arra, hogy nem mindig a hivatalos vagy írott források (jegyzőkönyvek, levéltárak, bírósági iratok, stb.) a legközvetlenebbek, és akár eltérésekhez is vezethetnek. Javasolja, hogy ugyanazon kutatói ösztön vezessen minket, amelyet a közvetlen, kitartó megfigyelés finomít. Carreas hozzáfűzi, hogy gyakran egy teljes szokásjogi rendszer párhuzamosan, együtt létezik egy hivatalosan bevezetett rendszerrel, amelyet az utóbbi vált fel. Utal Costára, aki feltárta Spanyolország számos részén a tisztán szokásjogon alapuló közjegyzői és ingatlan-nyilvántartási hivatal létezését. Ezek a szokások adatközlők által ismerhetők meg, ezért haszontalan lenne azokat közjegyzői jegyzőkönyvekben nyomon követni.

5. *Kérdőívek, információk, tanulmány- és gyűjtőutak.* A közvetlen és személyes megfigyelés nem mindig lehetséges, ezért a kérdőív és az információ segédeszköz. Ehhez olyan adatközlőkre van szükség, akik régóta az adott régióban élnek, akik elmondják a pontos adatot, a szokásjogi tény jelentését. A kérdőív és az információ csak relatív értékkel bír, a személyes gyűjtés értékes adalékokkal szolgál, fényképekkel, tárgyi emlékekkel, térképek, vázlatok készítésével, stb.

Carreras fontosnak tartja kiemelni, hogy az előző iránymutatások a szociálpszichológia doktrínáinak és eljárásainak ismeretét, valamint a tudományos etnográfia összehasonlító módszereinek megfelelő alkalmazását

feltételezik, illetve a monografikus kérdőívek készítésekor szükségesek azon speciális iránymutatások, amelyek a vizsgált téma jellegéből adódnak.³⁰

Az AEFC 1915 és 1928 között 22 kérdőívet dolgozott ki Carreras, továbbá testvére és mások közreműködésével. A témák elsősorban néprajzi és folklórkutatásokra vonatkoztak, egy kérdőív nyelvészeti tárgyú volt, egy a légköri jelenségek folklórját dolgozza fel, négy kérdőív pedig az életszokások körforgását vizsgálta (születés, gyermekkor, serdülőkor, ifjúkor, házasság, család); öt kérdőív a népi gyógyászatra vonatkozott, de készült kérdőív a népdalok, a népi vallásosság, a mítoszok, a legendák, a néphagyományok, az ünnepek tárgyában. Kiemelt fontosságú a katalán nép jellemző tulajdonságaira rákérdező kérdőív, de helyet kapott a Néprajzi Múzeumot érintő és a humánföldrajzi felmérést kiegészítő kérdéssor is.³¹

A kutatási program eredményeként a 29 kérdésből álló 3. számú kérdőív a születés témakörét dolgozta fel Carreras, Telesforo de Aranzadi³² és Josep Mª Batista i Roca³³ által. A fogantatást, a várandósságot, szülést, keresztelést, a törvényes és törvénytelen gyermekeket, az örökbefogadást érintő szokásokkal kapcsolatosan tett fel kérdéseket.³⁴

Két kérdőív a katalán etikai gondolkodásra, valamint a szokásjogi kérdésekre és a földközösség témájára fókuszált. A 4. számú³⁵ kérdőív az állattartással, a 9. számú a tengeri halászattal kapcsolatos szokásokra és gyakorlatokra keresett választ.

A 4. számú kérdőív a fiatal jogász Daniel Danés i Torras³⁶ és Joaquim Carreras i Artau nevéhez kapcsolódik. A kérdőív 26 pontja kitér a régió állatállományának összetételére (szarvasmarha, öszvér, sertés, gyapjú és kecske, baromfi, stb.); az állattartás céljára (munka, hizlalás, tenyésztés, stb.); a tipikus szerződésekre (adás-vétel, kölcsön, lízing, stb.) és egyéb szerződésekre (kaszálni, cséplési stb.). Az egyes szerződések céljára, garanciájára, módosítására, szerződésszegésre, a szerződő felek (a tulajdonos, mézsáros, pásztor, stb.) jogaira és kötelezettségeire (fizetés, ellátás); válaszokat keres a pásztorok életére, vallásosságára; a pásztorkutyák képzésére, szokásos nevére; a legelők használati jogára, a legeltetés jogcímére,

³⁰ Carreras i Artau 1917:144–148., A kérdőíves felméréseket a jogkutatás a jogszociológiai területhez kapcsolja. E kérdésről részletesen ír Bognár 2018.

³¹ Carreras i Artau– Batista i Roca 1917: 23–26.

³² Telesforo Aranzadi Unamuno (1860–1945) antropológus, egyetemi tanár, botanikus.

³³ Josep Mª Batista i Roca (1895–1978) katalán történész, etnológus, politikus, őt tartják a tudományos alapú antropológia egyik megalapítójának Katalóniában.

³⁴ De Aranzadi – Carreras i Artau – Batista i Roca 1917.

³⁵ Danés i Torras – Carreras i Artau, J. 1917.

³⁶ Daniel Danés i Torras ügyvéd, közjegyző.

az állatállomány betegségeire, az ezzel kapcsolatos hiedelmekre és babonákra; a veszteségek esetében a felelősség kérdésére; az állattartó és -tenyésztő közösségek jogaira és kötelezettségeire; egyes biztosítási típusokra, állatvásárookra.

A kérdőívet egy megjegyzés zárja, amelyben a kérdőívet összeállítók felhívják a figyelmet arra, hogy nem minden egyest kérdést pontosan megválaszolni, csak annyiban, amennyiben ez lehetséges. Másrészt információt kérnek a kérdőívben nem szereplő egyéb szokásokról vagy gyakorlatokról is. A kérdőívre mindenki válaszolhatott: közjegyzők és ügyvédek, állatorvosok, tulajdonosok, gazdák, és általában minden folklorista és az adott régiót ismerő személy, de különösen a szakszervezetek és a mezőgazdasági kamarák. Felhívták a gyűjtők figyelmét arra, hogy ha lehetséges, próbálják meg reprodukálni a hiteles kifejezéseket, a használat által szentesített formulákat és mindent, ami feltárja a szokás alanyainak benső életmódját és cselekvését.

Az írott források közül elsősorban a szerződéseket, az egyesületek szabályzatainak vagy alapszabályainak másolatainak csatolását kérik, továbbá fényképeket és tárgyi emlékeket (például: pásztorbotok, marhabélyegek stb.). Mint felhívják rá a figyelmet, a gyűjtés felmerülő költségeit egy előzetes megállapodás alapján az Archívum fedezi.

A 9. számú, a tengeri halászzal kapcsolatos szokásokra és gyakorlatokra választ váró kérdőívre vonatkozó gyűjtések közül Marti i Albanell Frederic³⁷ 1922-ben, Hospitalet de Llobregatban végzett anyaggyűjtését ismertetem, amely 7 kézzel írott kartoték-lapból áll.³⁸ Az igen rövid válasszokból a halászok mindennapjai rajzolódtak ki:

A választott terepen a leggyakoribb hal az *Aphia minuta* és a szardínia. A bou-halászat úgy történik, hogy két csónak kifut a tengerre és kidobják a hálót. A hajó keresztelésekor nevet adnak neki; egy szent nevét és két vezetéknevet, az első az úrnőé, a második a tulajdonosé. Az ünnepeik a hajó keresztelése, valamint, a hajó, az úrnő és a gazda szentjének a napja, maga az ünneplés egy kis lakoma vagy egy jó ebéd, és kitűzik a hajó zászlaját. A kapitány szinte soha nem a hajó tulajdonosa, és többet keres, mint a többiek, fix bére van. Napközben általában nem halásznak. Azok, akik segítenek a hálót kihúzni, a termék eladási árának az egy negyedét kapják fizetségnek.

³⁷ Marti i Albanell Frederic (1899–1936) katalán pap; Calvo i Calvo 1994: 100.

³⁸ Archivo de la Institución Milá y Fontanals de Investigación en Humanidades, AMF/AEFC/0901/0003, Colección: Archivo de Etnografía y Folklore de Cataluña.

Összegzés

A katalán jogszokásgyűjtés sajátossága, hogy a néprajzi gyűjtések keretében, annak szerves részeként valósult meg. Ennek oka nemcsak a Costa által megteremtett spanyol jogszokáskutatás széles kerete, hanem ezen belül a Carreras által létrehozott Archivum volt, amely lehetőséget adott az országon belül Katalóniában is a néprajzítól el nem választott jogszokásgyűjtések megvalósulására.

A Spanyol Királyi Akadémiát a 19. század végétől vállalt és a 20. században is magáénak érzett, a spanyol jogszokáskutatásban játszott szerepe alapján Carreras a „Costa-i örökség végrehajtójának” nevezte. Az Akadémia az évente meghirdetett pályázatokkal egy monumentális összegző munkát készített elő, egyben utat nyitott a spanyolországi polgári kodifikáció problémájának természetes megoldása előtt, amelyet a valóság élő tanulságai ihlettek, és amelyet nem a törvényhozó önkényes és előzetes akarata kényszerített ki. Mint Carreras fogalmazott, feltárta a félsziget természetes közösségeinek teljes, íratlan történetét, helyesbítve vagy tisztázva a hivatalos, pusztán külsődleges vagy dokumentatív történelmet, és felvázolva egy új, sokszínű, de organikus Spanyolország vízióját. A spanyol etnográfia – és ettől elválaszthatatlanul a jogszokások területén folyó kutatásoknak is erős tudományos bázisa, letéteményese és mozgatórugója volt.³⁹

A Spanyol Királyi Akadémia szerepének ismerete nélkül nehezen lennének értelmezhetőek a 19. század végétől a 20. század közepéig megvalósuló katalán jogszokásgyűjtések képviselőinek kutatási eredményei.⁴⁰ Ezek között fontos említeni Pere Estasen i Cortada⁴¹ munkáit: *Costumbres jurídicas de España, Comunidades de trabajo en Cataluña*⁴², *Derecho consuetudinario de Cataluña. Cuarteros y quinteros*.⁴³

Cels Gomis i Mestre⁴⁴ főként a folklór területén végzett jelentős kutatásokat; jogszokásgyűjtése „*Costums jurídica-familiars a la Valí de Venasch*” címmel került publikálásra 1882-ben.⁴⁵

Victorino Santamaría i Tous⁴⁶ átfogó kutatásokat végzett, bemutatva a szokásjog jelentőségét, és annak relevanciáját a spanyol polgári törvénykönyv viszonylatában. A legfontosabb munkái a katalán jogszokásgyűjtéshez

³⁹ Carreras i Artau 1917: 115.

⁴⁰ Vallet de Goytisolo 2007–2008: 521.

⁴¹ Pere Estasen i Cortada (1855–1913) ügyvéd, filozófus, közgazdász és földrajztudós.

⁴² Estasen i Cortada 1898; Carreras i Artau J. 1917: 213.

⁴³ Estasen i Cortada 1903; Carreras i Artau J. 1917: 213.

⁴⁴ Cels Gomis i Mestre (1841–1915) folklorista; Samper Prunera 2013.

⁴⁵ Gomis i Mestre 1882; Carreras i Artau J. 1917: 213.

⁴⁶ Victorino Santamaría i Tous (1850–1922) jogtudós, közjegyző; Carreras i Artau 1917: 140.

kapcsolódóan, hangsúlyozva annak szükségességét, az alábbiak: *La rabassa morta* (1878)⁴⁷, *Las capitulaciones matrimoniales y la hipoteca por razón de dote* (1880), *El Notariado y el Derecho catalán* (1897), *Recopilación razonada de costumbres del partido judicial del Vendrell* (1896), *Año agrícola en Vendrell. Venta y arriendo de las hierbas de los viñedos de la provincia de Tarragon* (1902), *Notas sobre Derecho consuetudinario catalán* (1902). Az 1898-ban kiírt gyűjtési felhívásra benyújtott pályázata harmadik díjat nyert *Derecho consuetudinario y economía popular en las Provincias de Tarragona y Barcelona con indicación de las de Gerona y Lérida* (1901).

Fedéric Puig Samper i de Maynar⁴⁸ a *La pubilla* című tanulmányában a leányági öröklést reprezentáló katalán szokásjogi intézményt ismertette.⁴⁹

A már említett Joseph Faus i Condomines⁵⁰ Guissona házassági szerződéseit mutatta be (*Els capitols matrimoniales a la comarca de Guissona (Catalunya Segriana)* (1907). További, a katalán jogszokásokat tárgyaló munkái: *El contrato de «empeyament» en Cataluña o venta a carta de gracia* (1913), *Derecho especial de la Segarra* (1934).⁵¹

A Katalán Jogtudományi és Törvényhozási Akadémia 1933/1934. évi ciklusában konferenciák sorozatát szervezte a katalán polgári jog regionális, szokásjogi változatairól. Az előadásokat olyan tapasztalt szakemberek tartották, mint Joseph Foguet y Marsal (*Dret comarcal gironi*), Ramón María Roca Sastre⁵² (*L'heretament fiduciarial Pallars Sobirà*), Josep Maria de Porcioles i Colomer⁵³ (*Regim econòmic-familiaral Baix Urgell y Segrià*), Vicens de Moragas⁵⁴ (*Associació a comprès y millores al Camp de Tarragona*), Joseph Faus i Condomines, Anguera de Sojo y Dodero,⁵⁵ (*Dret especial de la comarca de Vic*).⁵⁶

A szokásjogi előadások közül különösen figyelemre méltó Sebastià Parés Sabaté az agrárszerződéskötés témáját részletező *Contratación notarial agraria en el Alto Penedés durante el siglo XIX* címmel megtartott

⁴⁷ Santamaría i Tous 1878.

⁴⁸ Fedéric Puig Samper i de Maynar ügyvéd, Gracia város közjegyzője.

⁴⁹ Puig Samper i de Maynar 1894.; Vallet de Goytisolo 2007–2008: 527.

⁵⁰ Joseph Faus i Condomines (1866–1938) katalán jogász, Guissona és Barcelona közjegyzője.

⁵¹ Vallet de Goytisolo 2007–2008: 527.

⁵² Ramón María Roca Sastre (1899–1979) közjegyző, jogász.

⁵³ Josep Maria de Porcioles i Colmer (1904–1993) jogász, közjegyző, politikus, Barcelona polgármestere volt Franco rezsim idején.

⁵⁴ Vicens de Moragas (1861–1973) jogtudós.

⁵⁵ Anguera de Sojo y Dodero (1910–1938) jogi és bölcsészdiplomát szerzett, később katonatiszt lett.

⁵⁶ Vallet de Goytisolo 2007–2008: 527.

vitaindítója, valamint Tarragona közjegyzője Alfred Pastor *El régimen económico matrimonial en el Pirineo catalán* címmel a katalán család jogszokásairól tartott előadása.⁵⁷

A 20. század elején a katalán kutatások és gyűjtések alappillére Tomàs Carreras i Artau munkássága volt, aki feladatának tartotta a spanyol jogszokáskutatás folyamatosságának biztosítását, a legfontosabb módszertani eredmények alkalmazását a katalán nép pszichológiáját, gondolkodását és szokásait vizsgálva mind a tudományos, mind a népi megnyilvánulásokban. Carreras etikai, szociológiai álláspontját a katalán józan ész ideológiai hagyományához való szoros kötődés jellemezte, a „Costa-i iskola” követőjeként pedig létrehozta a Néprajzi és Folklór Archívumot (AEFC), ily módon is bekapcsolódva a spanyol jogszokásgyűjtés áramlatába. A kérdőívek készítése, az együttműködő partnerek hálózata, az új kutatási irány, az egyes területek intenzív tanulmányozása, a témák sokszínűsége, valamint az általa javasolt módszertani útmutató hozzájárult a spanyol jogszokásgyűjtések széles körű megvalósulásához. A katalán jogszokásgyűjtések gyűjtői és kutatói új perspektívát nyújtottak a katalán nép kultúrájának, értékeinek feltárásához, feltérképezéséhez és megőrzéséhez.

⁵⁷ Vallet de Goytisolo 2007–2008: 527.

Irodalomjegyzék

BLANCO SÁIZ Tomás

- 2020 La vía oportunista. La construcción del modelo estratégico de la Lliga Regionalista y su aplicación entre 1914 y 1919. *UCrea Santander*: Repositorio Abierto de la Universidad de Cantabria.

BOGNÁR Szabina

- 2018 Kérdőívek a nemzetközi és a hazai jogi néprajzban. In Nagy Janka Teodóra (szerk.): *A jogtörténet új forrásai: Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Digitális Adattár = New sources of legal history research: Digital Database of folk Law (DDFL)*. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Könyvtár 8) 113–152. Szekszárd: PTE Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar.

BROCÀ I DE MONTAGUT Guillem Maria de

- 1907 Costums jurídiques a la ratlla d'Aragó. *Anuari de l'«Institut d'Estudis Catalans»* 335–343.

CALVO I CALVO Lluís

- 1994 *Tomàs Carreras i Artau o el tremp de l'etnologia catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, S.A.

CARRERAS I ARTAU Joaquim

- 1917 Indicacions bibliogràfiques sobre costums jurídics d'Espanya i especialment de Catalunya. *Estudis i materials* vol. 2. (Curs 1916–1917) 201–215.

CARRERAS I ARTAU Tomàs

- 1917 Joaquim Costa i els estudis consuetudinaris a Espanya. (Una excursió de Psicologia i Etnografia hispanes)». *Estudis i Materials* vol. 2. 89–148.

CARRERAS I ARTAU Tomàs – BATISTA I ROCA Josep M^a

- 1917 Ressenya dels treballs del segon curs: 1916-1917 Noves Investigacions. *Estudis i Materials*, vol. 2. (Curs 1916–1917) 5–26.

DANÉS I TORRAS, Daniel – CARRERAS I ARTAU, Joaquim.

- 1917 Qüestionari núm. 4. Primer sobre ètica i dret consuetudinaris i economia popular de Catalunya. Costums i tractes més usuals referents a bestiar. *Estudis i Materials* vol.2. 161–164.

DE ARANZADI Telesforo – CARRERAS I ARTAU Tomàs – BATISTA I ROCA Josep M^a

- 1917 Qüestionari núm. 3. Primer sobre les jornades de la vida. Naixement. (Nou). *Estudis i Materials* vol. 2. 157–159.

ESTASEN I CORTADA Pere

- 1898 Costumbres jurídicas de España. Comunidades de trabajo en Cataluña. *Revista general de legislación y jurisprudencia* Vol.46. 92. 313.
- 1903 Derecho consuetudinario de Cataluña. Cuarteros y quinteros. *Revista general de legislación y jurisprudencia* Vol.51. 103. 225–232.

FAUS I CONDOMINES Joseph

- 1907 *Els capitols matrimonials a la comarca de Guissona (Catalunya Segriana)* előadás, Barcelona.
- 1913 El contrato de «empeyament» en Cataluña o venta a carta de gracia In Conferencias, artículos y trabajos de D. José Faus y Condomines. *Centenario de la Ley del Notariado* Sec. IV, vol. VII, Barcelona: Impr. Vda. de Sabarter Bros 1964.
- 1934 Derecho especial de la Segarra. In Conferencias, artículos y trabajos de D. José Faus y Condomines. *Centenario de la Ley del Notariado*. Sec. IV, vol. VII, Barcelona: Impr. Vda. de Sabarter Bros 1964.

GOMIS I MESTRE Cels

- 1882 Costums jurídic–familiars a la Valí de Venasch. *Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana* 107–108.

LÓPEZ CALLE José Antonio

- 2009 Carreras Artau y el Quijote como retrato de la psicología colectiva de los españoles. *El Catoblepas: Revista Crítica Del Presente* 94. 9.

MATLA Gabriella

- 2017 A spanyol jogszokáskutatás úttörője: Joaquín Costa Martínez. In Nagy Janka Teodóra (szerk.): *A jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz új forrásai: jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi interdiszciplináris nemzetközi konferencia*. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 7) 261–270. Szekszárd: PTE KPVK.
- 2021 A spanyol jogszokáskutatás intézményesülése: Joaquín Costa öröksége. In Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.) *Száz plusz tíz: jubileumi kötet: Tárkány Szücs Ernő (1921–1984)*: Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport (2011–2021). (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 10) 331–342. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem KPVK – Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet.

NAGY Janka Teodóra.

- 2022 Új adatok a falusi földközösségek kutatástörténetéhez: Tagányi Károly és a jogi néprajz új eredményei. In Keszeg Vilmos – Nagy Zsolt – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 30* 45–60. Kolozsvár: Néprajzi kutatás- és tudománytörténeti tanulmányok.

NAGY Janka Teodóra – MATLA Gabriella

- 2021 The Characteristics of Researching Legal Customs in Spain and Hungary in the Light of the Accomplishments of Joaquín Costa Martínez and Ernő Tárkány Szücs. *Jogtörténeti Szemle* 19: Special issue 52–60.
- 2022 Las características de la investigación del derecho consuetudinario en España y en Hungría a la luz de la obra de Joaquín Costa Martínez y Erno Tárkány Szücs. *Revista De Estudios Histórico-Jurídicos* XLIV. 257–278.

PALKÓ Katalin

- 2010 Katalónia – egy régió erős identitástudattal (etnikai, regionális vagy etnoregionális identitás?). *Regio* 2. 55–76.

PERICOT GARCÍA Luis

- 1968 El Instituto de Estudios Gerundenses. *Revista de Girona* 42. 51–55.

PICH MITJANA Josep

- 2020 Federalisme i/o catalanisme. *Catalonia* (online) 26 – Premier semestre, Culturespolitiques en Catalogne XVIII–XXIe siècles Sorbonne Université – Laboratoire CRIMIC.
<https://doi.org/10.4000/catalonia.687>

PLA CARGOL Joaquín

- 1954 El Doctor D. Tomás Carreras y Artau, profesor y gerundense ilustre. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 9. 331–348.

PUIG SAMPER I DE MAYNAR Frédéric

- 1894 La pubilla. *Revista general de legislación y jurisprudencia* Vol. 42. 85. 126–144.

SAMPER PRUNERA Emili

- 2013 *Cels Gomis i Mestre: Biografia i Narrativa Folklorica*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.

SANTAMARÍA I TOUS Victorino

- 1878 *La rabassa morta*. Barcelona: tip. de Alfonso Basas.
- 1880 *Las capitulaciones matrimoniales y la hipoteca por razón de dote*. Barcelona: Imprenta de „El Porvenir”.
- 1896 *Recopilación razonada de costumbres del partido judicial del Vendrell*. Vendrell: Imprenta Ramón Hermanos.
- 1897 El Notariado y el Derecho catalán. *La Notaría* 277.
- 1897 Año agrícola en Vendrell. *Revista general de legislación y jurisprudencia* Vol. 90. 391.
- 1897 Venta y arriendo de las hierbas de los viñedos de la provincia de Tarragona. *Revista general de legislación y jurisprudencia* Vol. 90. 408. In Costa Joaquín: *Derecho consuetudinario y economía popular de España*. Barcelona: Manuel Soler, 1902.
- 1901 *Derecho consuetudinario y economía popular en las Provincias de Tarragona y Barcelona con indicación de las de Gerona y Lérida*. Madrid: Impr. del Asilo de Huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús.
- 1902 Notas sobre Derecho consuetudinario catalán. *Revista Jurídica de Cataluña* 641.

SIPOS Katalin

- 2009 Katalónia és a "nemzetté válás" alkotmányos folyamata: Az autonómia-statútum reformja 2003–2006. In Szarka László – Vizi Balázs – Tóth Norbert – Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Etnopolitikai modellek a gyakorlatban*. 79–91. Budapest: Gondolat Kiadó.

TAGÁNYI Károly

- 1919 *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről*. (Magyar Néprajzi Könyvtár) Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1976 Az európai jogi néprajz eredményei és feladatai. *Létünk* 6. 3–4.

VALLET DE GOYTISOLO Juan B.

- 2007–08 La escuela jurídica catalana del siglo XIX. *Ivs Fvgit* 15. 513–536.

Egy illegális fakivágás Harashti községi erdejében 1875-ben: szokásjog és jogi konfliktusok

NYÁRI DENISZ (DENIS NJARI)

(egyetemi docens, J. J. Strossmayer Egyetem, Eszék)

Jedna nezakonita sječa drva u hrastinskoj općinskoj šumi 1875.: običajno pravo i pravni sukobi

Na području istočne Slavonije krajem 1875. dvojica seljaka iz Koprivne nezakonito su posjekla hrast u općinskoj šumi sela Hrastin. Iako su seljaci tvrdili da imaju dozvolu lugara, pokazalo se da on za to nije bio nadležan. Nakon priznanja, pristali su nadoknaditi štetu. Slučaj ilustrira sukob običajnog i formalnog prava u ruralnoj Slavoniji te pokazuje kako su lokalne zajednice balansirale između tradicije i modernog pravnog sustava.

Ključne riječi: slavonski Mađari, nezakonita sječa, osječki sud, običajno pravo

Bevezetés

A szokásjog és a hivatalos jogi normák viszonyának kérdése a 19. század végi falusi közösségekben összetett témát nyit meg: a jogi pluralizmus problémáját, a normatív rendszerek közötti átmenetet, valamint a helyi közösségek és a központosított hatalmi struktúrák közötti interakciókat. Ez a feszültség különösen élesen jelenik meg azokban a büntetőjogi esetekben, amelyek a közösen vagy nyilvánosan használt javak – például az erdők – használatához kapcsolódnak, ahol az engedélyezett, eltúrt és büntetendő cselekedetek közötti határvonalak elmosódnak. A jelen tanulmány egy ilyen jogi, társadalmi és kulturális metszéspont elemzésére ad lehetőséget a Harashti (horv. Hrastin) községi erdejéből történt fahasáb-lopás 1875/76-os esetének bemutatásával, amelyben az Eszéki Királyi Törvényszék (horv. Kraljevski sudbeni stol u Osijeku) előtt három koprivnai paraszt – Ljubomir Lazić, Roman Vladislavljević és Jovan Stojčić – ellen folyt büntetőeljárás.

A kutatás alapját az Eszéki Állami Levéltárban (horv. Državni arhiv u Osijeku) található C 100/1876. jelzetű irategyüttes képezi, amely magában foglalja a vádiratot, a vádlottak és tanúk vallomásait, az ítéletet, a községi hatóságok levelezését, valamint a kihallgatási és főtárgyalási jegyzőkönyveket. E dokumentumok lehetővé teszik a büntetőeljárás és szereplőinek rekonstruálását, ugyanakkor tágabb kontextuális elemzést is kínálnak: hogyan érzékelték és alkalmazták a jogi normákat a falusi közösségben, mely tekintélyforrások voltak mérvadóak a mindennapi gyakorlatban, és miként reagált a bíróság egy olyan vétségre, amelyet a vádlottak mentális horizontja nem feltétlenül bűncselekményként értelmezett. Első pillantásra banális

ügynek tűnhet – egy öreg tölgyfa kivágása és némi tűzifa elszállítása –, ám a jogantropológiai megközelítés révén az eset mélyebb értelmet nyer. Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy a normatív dokumentumokat ne csupán a hatalom szövegeiként olvassuk, hanem mint a társadalmi viszonyok, konfliktusok és alkalmazkodási stratégiák lenyomatait. Külön hangsúlyt kap a formális igazságszolgáltatás és a falusi szokások, a bíróság és a paraszt, az állami racionalitás és a helyi tudás közötti viszonyrendszer.

A tanulmány az esetet a kelet-horvátországi, illetve szlavóniai régió történeti és jogi kontextusába helyezi, és interdiszciplináris módszertant alkalmaz, amely a jogtörténetre, a mikrotörténetre és a jogantropológiára támaszkodik. Célja annak bemutatása, hogy a szokásjog és a formális jog nem zárják ki egymást, hanem egymásba fonódva, hol feszültségben, hol hallgatólagos együttélésben léteznek. Végző soron e mikroeset elemzése hozzájárul a Habsburg Monarchia vidéki részeiben végbemenő jogi modernizáció átmeneti jellegének megértéséhez, és megmutatja, miként tárhatnak fel a legkisebb büntetőperek is összetett mintázatokat a társadalmi szerveződéstről, jogtudatról és a hatalommal való alkudozásról.

A történeti és jogi kontextus

Haraszi falu Kelet-Szlavónia síkvidéki részén helyezkedik el, egy olyan területen, amely az újkorban és a 19. században kifejezett etnikai, vallási és társadalmi sokszínűséggel bírt. A falut a Vuka folyó és a Palača nevű mocsaras térség határolja, amely földrajzi szigetjellegét kölcsönözte neki. Ugyanakkor Haraszi átvitt értelemben is „szigetként” működött: kizárólag református (kálvinista) magyar lakosság lakta, így Kelet-Szlavónia tágabb térségében – ahol más népek és vallási közösségek voltak többségben – etnikai-vallási enklávéként funkcionált.¹ Közvetlen közelében túlnyomórészt horvát katolikus vagy szerb ortodox lakosságú falvak helyezkedtek el. Különösen fontos Koprivna falu, amely Harasztitól keletre feküdt, s amely a 19. században szinte teljes egészében ortodox szerbek által lakott településsé vált. E bevándorlás a 18. század elején, az ún. „nagy szerb vándorlás” során történt, olyan területre, amely korábban – levéltári nyomok, földkönyvek és egyházi látogatási jegyzőkönyvek tanúsága szerint – szintén református magyar lakosság által volt lakott. Ezzel Koprivna részévé vált annak a szélesebb demográfiai és vallási átalakulási folyamatnak, amely Szlavóniában a török uralom alóli felszabadulás és a Habsburg közigazgatás bevezetése után következett be.²

¹ Penavin 1981: 28–31.

² Mažuran 1993.

Haraszi és Koprivna is egykor a kiterjedt, középkorig visszanyúló čepini uradalomhoz tartoztak, amely a késő középkortól és különösen a kora újkorban jelentős gazdasági és társadalmi-politikai szerepet töltött be e térségben. Bár a feudális viszonyokat formálisan eltörölték az 1848-as forradalmi változások,³ a čepini uradalom – akárcsak sok más nagybirtok a Habsburg Monarchiában – tovább működött megváltozott jogi és tulajdoni formákban, nagy földbirtokként. A 19. század második felében továbbra is az egyik fő erdő- és szántóföldbirtokos volt Haraszi és Koprivna környékén, ami közvetlen jelentőséggel bírt a helyi közösségek számára, különösen az erdei erőforrásokhoz való hozzáférés és a vidéki lakosság mindennapi megélhetése szempontjából. Ebben az összefüggésben Haraszi nemcsak földrajzi, hanem kulturális-identitásbeli értelemben is periférikus falunak számított. Elhelyezkedése és lakosságának összetétele különleges helyet biztosított számára abban a tájban, ahol a feudális rend maradványai, a különböző jogrendszerek, a helyi szokásjogi normák, valamint a nagybirtokosok és a parasztság közötti feszültségek összefonódtak. E konstelláció lehetővé teszi a helyi társadalmi viszonyok és konfliktusok – így az 1876-os eset – jobb megértését, amikor az erdei erőforrásokhoz való hozzáférés kérdése bekerült a hivatalos jogi keretbe, de ugyanakkor a mindennapok és az etnikailag, vallásilag eltérő közösségek közötti feszültségek mélyebb rétegeit is tükrözte.

Ljubomir Lazić, Roman Vladislavljević és Jovan Stojčić esete 1876-ból⁴ a késői Magyar Királyság összetett intézményi és társadalmi keretei között zajlott, egy olyan időszakban, amikor a horvát-szlavón területen párhuzamosan fejlődtek a helyi szokásjogok és a központi jogi intézmények. Éppen e kettősség miatt az Eszéki Királyi Törvényszék előtt folytatott büntetőeljárást nemcsak a vádirat és a Büntető törvénykönyv paragrafusainak következményeként, hanem a falusi jogi kultúra átalakulásának tágabb folyamataként is kell értelmezni.

Intézményi szinten ez a büntetőeljárás az Eszéki Királyi Törvényszék hatáskörébe tartozott, amely másodfokú büntetőbíróságként működött, és hatáskörébe tartoztak a Büntető törvénykönyv által meghatározott bűncselekmények. A Horvát- és Szlavón Királyságban is érvényben lévő általános büntető törvény az Osztrák Császárság 1852. április 27-én kihirdetett Büntető törvénykönyve volt.⁵ Az ügyészség, amely önálló represszív szervként jött létre, köteles volt hivatalból (lat. *ex officio*) eljárni minden bűncselekmény gyanúja esetén, míg a községi bírók kötelessége volt jelenteni az illegális

³ Sršan 2003: 11–14.

⁴ DAO 123: 1343 (C 100/1876)

⁵ Kazneni zakon o zločinstvih, prestupih i prekršajih od 27. travnja 1852., Hrvatski zakonik, Sbirka 1908.

cselekményeket, különösen azokat, amelyek a köz- és vagyonbiztonságot sértették. Ebben az esetben a bejelentést Haraszi község bírása, Illés István tette meg, saját tekintélyére és a tanú, Danošić Ferenc erdőőr vallomásra hivatkozva. Másfelől a 19. század második felének falusi joggyakorlata még mindig erőteljesen áthatott volt a premodern jogi gondolkodás elemeitől: íratlan szabályoktól, falusi autonómiától és olyan tekintélyi hierarchiától, amely nem feltétlenül az állami hatalom hivatalos képviselőiből állt. Koprivna falu, ahonnan a vádlottak származtak, többségében ortodox szerbek által lakott település volt, ahol a lakosság zadrugákba (családi közösségekbe) szerveződött, saját belső normarendszerrel.⁶ A falu bírójának szerepe – jelen esetben éppen Jovan Stojčić volt az – többféle szerepet is ötvözött, ami jól mutatja, hogy a falusi közösségekben a funkciók gyakran átfedték egymást, és nem mindig estek egybe az állami struktúrákkal.

A C 100/1876. számú ügy jogi kerete – az akkori perrendtartás szerint – lehetővé tette enyhe büntetés kiszabását, amennyiben a vádlott beismerte tettét, valamint tanúk eskü alóli felmentését is, ha a bíróságot a beismerés teljeskörűsége meggyőzte. Így történt ez Illés István esetében is, akitől a bíróság nem követelt esküt, mivel a vádlottak teljes körű beismerő vallomást tettek. A 19. században az erdőből történő fahasáb-lopás nem számított ritkaságnak – a fa létfontosságú erőforrás volt fűtéshez, főzéshez, építkezéshez és eladásra, s a községi erdők gyakran többféle hozzáférési jog, tolerált használat és informális megállapodás tárgyai voltak. Ilyen körülmények között a törvényes és törvénytelen közötti különbségtétel nem pusztán tulajdonjogon, hanem a gyakorlaton alapult. Az erdő mint jogi-tulajdoni entitás egyszerre volt a közös használat tere és a formális tiltás tárgya. E tulajdonosi és használati rezsimok elmosódása képezte sok olyan falusi kihágás alapját, amelyek – mint ebben az esetben is – átlépték a Büntető törvénykönyv küszöbét.⁷

A jogállamiság erősödése és az igazságszolgáltatás professzionalizációja kontextusában ez az eset azt mutatja, miként próbált a hivatalos jog beférkőzni azokba a terekbe, amelyeket korábban más normák – helyi szokások, zadrugai autoritás és belső kompromisszumok – szabályoztak. Ebből a szempontból a Lazić, Vladislavljević és Stojčić elleni per nem csupán konkrét elkövetők elleni eljárás volt, hanem két jogrendszer ütközése – a formális, írott jogé és a rugalmas, alkalmazkodó szokásjogé.

⁶ Utješenić Ostrožinski 1988: 25–32.

⁷ Stojavljević 1961: 16–19.

Horvát-Szlavón Királyság jogrendszere és autonómiája a Magyar Korona keretében

Amikor 1876-ban az eszéki Királyi Törvényszék előtt büntetőeljárás indul három koprivnai paraszt ellen, Horvát- és Szlavónország különleges helyzetet foglal el az Osztrák–Magyar Monarchia magyar felében. Ennek az alapját az 1868. évi horvát–magyar kiegyezés (Horvát–Magyar Megállapodás) képezi, amely – hosszú éveken át tartó viták után – szabályozta a Magyar Királyság és a vele „kapcsolt országként” (lat. *conjunctae*) kezelt Horvát-, Szlavón- és Dalmát Királyság viszonyát. Bár a kiegyezés értelmében Horvátország és Szlavónia önálló politikai-jogi egységként került elismerésre, saját országgyűléssel, valamint belügyi, igazságügyi, oktatási és válásügyi autonómiával, a jogrendszer mégis nagymértékben a helyi hagyományok, a közös törvényhozás és a Habsburg-reformok összetett kölcsönhatásában alakult.⁸ A 19. század második felének formális jogi keretét az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv bevezetése, valamint a magyar törvények – köztük az itt vizsgált ügyre is alkalmazott Büntető Törvénykönyv – jellemezték.

A Horvát- és Szlavón Királyság bírósági rendszere kétfokú volt: az elsőfokú polgári és büntetőügyeket a királyi járásbíróságok tárgyalták, míg a királyi törvényszékek – mint az eszéki – megyei bíróságként működtek, jogorvoslati (fellebbviteli) és súlyosabb büntetőügyekben elsőfokú hatáskörrel. A horvát igazságszolgáltatás végső fóruma a Zágrábi Hétbírói Törvényszék (horv. Sud Sedmorice) volt.⁹ E rendszert az teszi különlegessé, hogy benne egyidejűleg működnek autonóm intézmények (horvát szábor, önálló igazságszolgáltatás, báni tábla, önkormányzati adminisztráció) és olyan recipiált jogszabályok, amelyek eredetük szerint bécsi vagy pesti törvényhozási és jogi környezetből származnak. Ez a kettősség a joggyakorlatban is világosan megmutatkozik – a törvénykezési szövegek, a bírósági jegyzőkönyvek, az igazságszolgáltatás nyelve és a bírósági struktúrák a közép-európai jogkultúrát tükrözik, miközben a falusi térségekben tovább élnek a jogi szokások erős elemei, amelyek falusi normákon, közösségi javakon és helyi autonómián alapulnak.¹⁰

A magyar jogi és történetírói hagyomány szempontjából különösen fontos felismerni, hogy a Horvát- és Szlavón Királyság nem „idegen” jogrendet képviselt, hanem sajátos jogi organizmust a Szent István-i Korona integritásán belül – törvényhozási önállósággal bizonyos területeken, de egyidejű tisztelettel a pozsonyi közös országgyűlés által elfogadott törvények iránt. Pest szemszögéből a horvát jogi autonómia politikailag kényelmetlen

⁸ Szabo 2005: 20–24.; Josipović 2018: 82–98.

⁹ Rončević 2006: 7–8.; Pejić 2019: 129–130.

¹⁰ Čepulo – Krešić 2016: 99–105.

valóság volt, amelyet azonban még a legcentralistább irányzatok sem tudtak figyelmen kívül hagyni. A horvát gyakorlat – különösen a közbirtokosságok, erdőgazdálkodás, egyházjog és szokásjog kérdéseiben – mélyen helyi és regionális sajátosságokat őrzött, amelyek nem illeszkedtek a magyar kodifikáció egységes modelljébe.¹¹

Az olyan büntetőügyekben, mint az 1876-os haraszti eset, ez a kettősség különösen szembetűnő: érvényben lévő Büntető törvénykönyv alkalmazására kerül sor, a bíróság a bécs–pesti törvényhozási modell szerint működik, ám a kontextus, a mentalitás és az ítélet indoklása világosan mutatja a helyi normatív elvárások erőteljes jelenlétét. Nem két párhuzamos világról van tehát szó – a formális és a szokásjog világáról –, hanem egy összetett együttélésről, amelyben a jog funkcionálisan létezik a kétféle autoritás – az állami és a közösségi, az írott és a hallgatólagos – közötti folyamatos tárgyalás révén. A magyar tudományos közönség számára a 19. századi horvát–szlavón jogi valóság, különösen a kisebb közösségek büntetőjogi gyakorlata értékes betekintést kínál a Magyar Korona tágabb kulturális és jogi terébe – olyan térbe, amely nem redukálható pusztán a pesti kodifikációra, hanem szükségszerűen magában kell foglalja a jogkultúra regionális variánsait is. Ennek keretében lehetőség nyílik egy összehasonlító megközelítésre is: hogyan ítélték meg a fa lopását vagy a közjavak megsértését a Bácskában, Muraközben, Szlavóniában vagy a Duna-Tisza közén? Mennyiben tért el a valós joggyakorlat a törvényi előírásoktól? És miként maradtak fenn a szokások a formális egységesítés terében? E kérdésekben rejlik az olyan esetek mikroanalízisének tudományos potenciálja, mint a C 100/1876. számú ügy: ezek nem periférikus történetek, hanem alapvető forrásai a jogi pluralizmus és a Habsburg Monarchia többszintű rendszerében zajló dinamikák megértésének.

Szokásjog és helyi gyakorlat

A haraszti községi erdőből történt favágás esete többrétegű feszültséget tár fel a normatív jogrend és a helyileg elfogadott szokásjogi gyakorlatok között. Bár a Magyar Királyság hivatalos büntető törvénye világosan előírta az idegen tulajdon elleni cselekmények szankcionálását, a 19. század második felének falusi közösségeiben az egyéni cselekvés legitimitásának megítélése nem mindig esett egybe a formális jog normáival. Már a vádlottak elbeszélésének szintjén is észrevehetők azok a tipikus védekezési minták, amelyek egy alternatív (vagy legalábbis párhuzamos) jogi autoritás jelenlétére utalnak – olyanéra, amely nem a központi törvényi intézményekből származik, hanem a falusi mindennapokból. Ljubomir Lazić és Roman Vladislavljević is elismerik, hogy kivágták az öreg tölgyfát a községi erdőben,

¹¹ Dobrovšak 2016: 58–66.

ám ártatlanságuk (legalábbis részleges) alátámasztására fő érvként azt hozzák fel, hogy szerintük ezt a cselekedetet engedélyezte nekik az uradalmi erdész, Danošić Ferenc. Bár ezt az állítást maga Danošić, valamint az ügyészség is cáfolta, fontos észrevenni, hogy nem egyszerű hazugságként jelenik meg a büntetés elkerülése érdekében, hanem olyan tettként, amely a vádlottak világlátása szerint legalább részben legitimálta a cselekvést.

Más szavakkal: a vádlottak tudatában egy hivatalnok engedélye – még ha az nem is rendelkezett hivatalos hatáskörrel a községi erdő felett – elegendő volt ahhoz, hogy a tett ne tűnjék lopásnak. Sőt, maga a helyszín – a községi erdő – tovább homályosította a magán- és közösségi tulajdon közötti határt. Sem a községi, sem az uradalmi jog nem létezett a falusi hétköznapiakban világosan elkülönülő kategóriaként. Az erdő olyan tér volt, ahol a tulajdonviszonyok (községi, uradalmi, sőt „senki fája”) gyakran átfedték egymást.

Továbbá Jovan Stojčić, a koprivnai falu bírása, szerepe még inkább alá húzza a hierarchikus és szimbolikus bizonytalanságot. Ő, bár a falu hivatalos vezetője volt, maga is elvette azt a fát, amely a feljelentés tárgyát képezte, azzal az indokkal, hogy „otthon még korhadt fája sincs”, és a haraszti pandúr figyelmeztetésére inkább uralkodóként válaszolt, semmint alárendeltként: „muszáj hazavinnem a fát”. Ez a kijelentés nem a törvénysértés tudatát tükrözi, hanem a szűkös életkörülmények közötti pragmatikus viselkedés jogosságát, valamint a saját társadalmi szerepkörön alapuló implicit legitimációt.

Végül, az a tény, hogy a vádlottak mindegyike azonnal készségét fejezte ki a kár megtérítésére, és hangsúlyozták becsületességüket és jó hírnevüket, egy olyan konfliktuskezelési modellt mutat, amelyben a cselekedetet nem tagadják, de annak bűn jellegét kétségbe vonják. Ez az álláspont megfelel a szokásjog elemeinek, amelyek inkább a jóvátételre és a kibékülésre törekednek, semmint az absztrakt, állam nevében történő elítélésre. E megvilágításban értelmezhetők a kiszabott viszonylag enyhe büntetések is: 14 napi elzárás az első két vádlott számára, három nap a harmadik számára, valamint szimbolikus kártérítés a község részére. Ez az eset világosan mutatja, hogy a 19. század második felének falusi közösségében a természeti erőforrások (különösen az erdő) feletti tulajdonjog kérdése nemcsak az írott törvényeknek, hanem a helyi szokásoknak, személyes kapcsolatoknak és az egyének társadalmi tőkéjének is alá volt rendelve. A formális igazságszolgáltatás büntetést kívánt, a falu erkölcsi megítélése viszont egyensúlyt – nem bosszút.

A bírósági eljárás és az ítélet

A Ljubomir Lazić, Roman Vladisavljević és Jovan Stojčić ellen indított büntetőeljárás 1875 decemberében,¹² Haraszi község feljelentésével kezdődött, és 1876 októberében az Eszéki Királyi Törvényszék jogerős ítéletével zárult.¹³ A több mint tíz hónapig tartó eljárás során érvényre jutottak mind a formális jogi eljárási struktúra elemei, mind pedig azok a módok, ahogyan ezek összefonódtak a helyi társadalmi viszonyokkal és szokásjogi normákkal. Az eljárás kezdeményezése magából az érintett közösségből indult – a községi erdőből eltulajdonított öreg tölgyfáról szóló feljelentést István Illés haraszi bíró és Süllyes Mihály községi tanácsstag nyújtották be az eszéki királyi alvármegyének. A feljelentés hátterében Danošić Ferenc, a čepini uradalom erdésze által tett tanúvallomás állt, aki állítólag tetten érte a vádlottak kettőjét a favágás közben. Már ez a részlet is jelzi az erdők feletti többes illetékességet, valamint a községi és uradalmi hatóságok közötti bonyolult viszonyrendszert.

A vádiratot 1876. március 9-én emelték, és a három vádlottat lopás bűntette miatt vádolták meg a 171., 174. és 178. paragrafusok alapján. A vádirat szerint Lazić és Vladisavljević kivágták az öreg tölgyfát a községi erdőben, míg Jovan Stojčić, Koprivna akkori bírása, az egyik fadarabot hazavitte. Annak ellenére, hogy a vádlottak azzal védekeztek, hogy a favágást az uradalmi erdész, Danošić engedélyezte számukra, az ügyészség álláspontja szerint ez a védekezés jogilag irreleváns volt, mivel az erdésznek nem volt hatásköre községi erdők felett dönteni.¹⁴

A főtárgyalásra 1876. október 24-én került sor az Eszéki Királyi Törvényszék tanácsa előtt, melynek elnöke Predoević bíró volt. A tanács további tagjai Gajer, Drenovački és Illinger voltak, míg az ügyészséget Brožan helyettes képviselte. Az eljárást a vádlottak szinte teljes passzivitása jellemezte – mindhárman beismerték tettüket, és hajlandóságukat fejezték ki a kár megtérítésére, amit a bíróság enyhítő körülményként értékelte, figyelembe véve tisztességes előéletüket.¹⁵ Érdekesség, hogy a bíróság úgy döntött, nem eskette meg tanúként Illés Istvánt, mivel a vádlottak beismerése elegendőnek bizonyult az ügy teljes körű tisztázásához. Ez az eljárási döntés a bírósági gyakorlat rugalmasságát és a beismerő vallomás bizonyító erejét mutatja. A magatartási bizonyítványból kiolvasható, hogy a vádlottakat – vallomásaik ellentmondásai ellenére – elfogadható vagy jó erkölcsű személyekként tartották számon.

¹² DAO 123: 1343 (1375 K/1875)

¹³ DAO 123: 1343 (112/1876)

¹⁴ DAO 123: 1343 (1375 K/1875)

¹⁵ DAO 123: 1343 (472/1876)

A végleges ítélet, melyet „Ő császári és királyi Apostoli Felsége” nevében hoztak meg, különbséget tett a bűnösség mértéke között: Lazićot és Vladislavljevićet a lopás kísérlete miatt (178. §) 14 nap fogházra ítélték, míg Stojčićot – akinek cselekményét enyhébb kihágásként értékelték (266. §) – három nap elzárásra. Ezen felül mindhármukat kötelezték 10 forint kártérítés megfizetésére Haraszti község javára, valamint a büntetőeljárás költségeinek megtérítésére a 307. és 330. § alapján. A büntetés végrehajtásáról szóló adatok szerint mindhárman csak 1876. december 27-én kezdték meg letöltésüket, bár a büntetést már december 25-étől ki kellett volna tölteniük, ami bizonyos késedelmet jelez az igazságszolgáltatás végrehajtásában. Nem ismert, hogy önként jelentkeztek-e vagy előállították őket, de Sekulić börtönfelügyelő jelentéséből kiderül, hogy az ítélet teljes egészében végrehajtásra került – Stojčić december 30-ig, Vladislavljević és Lazić pedig 1877. január 9-ig töltötte le büntetését.¹⁶

Ez az ítélet a törvény betűjének való megfelelés és a rugalmas, konkrét joggyakorlat közötti feszültségre világít rá. Bár a törvény akár egyéves szabadságvesztést is lehetővé tett volna, a bíróság a legenyhébb büntetések mellett döntött, nyilvánvalóan figyelembe véve az ügy sajátos körülményeit, a vádlottak szegénységét és együttműködési hajlandóságát. Ugyanakkor a büntetés nem volt pusztán szimbolikus – azt kiszabták, bejegyezték és végrehajtották, és a Haraszti községet hivatalosan is értesítették az elégtételről. E büntetőeljárás révén az állam megerősítette saját tekintélyét, de túlzott represszió nélkül. A bíróság ítéletet hozott, de nem bosszúból büntetett – helyreállította az egyének és a közösség közötti megbomlott egyensúlyt. Ily módon az igazságszolgáltatási apparátus egyszerre működött normatív kontrolleszközként és a helyi megbékítés eszközeként. Ez olyan igazságszolgáltatás volt, amely tekintettel volt a falu valóságára – és éppen ezért esélye volt arra, hogy elfogadják.

A pozitív jog és a büntetőjogi keret

A Haraszti községi erdőből történő faeltulajdonítás esete nemcsak betekintést nyújt a 19. század második felének vidéki közösségeiben előforduló mindennapos jogsértésekbe, hanem lehetőséget ad a pozitív jog alkalmazásának részletes elemzésére az akkori magyar büntetőjogi rendszer keretein belül. Az egész büntetőeljárás – a feljelentés benyújtásától az ítélethirdetésig – a törvényes eljárási szabályoknak megfelelően zajlott, és a Büntető Törvénykönyv rendelkezésein alapult. Az 1876. márciusi vádirat több hatályos paragrafusra hivatkozott, ezek közül a legfontosabb a 178. § volt, amely a lopás büntetettét szankcionálta. Az ügy sajátos körülményei között különösen jelentős annak a megkülönböztetésnek a szerepe, amelyet a

¹⁶ DAO 123: 1343 (1375/1876, 2225/1876, 7097/1876, 7561/1876, 7597/1876)

bíróság tett a *lopási kísérlet* (Lazić és Vladislavljević) és a *lopási kihágás* (Stojčić) között. Míg a vádirat mindhárom vádlottat a 171. és 174. § alapján a *lopás közvetlen elkövetőjeként* nevezte meg, a bíróság a cselekmények lefolyása, a beismerő vallomások és a kár megtérítésére irányuló szándék alapján a vádat enyhébb formára minősítette át.

Az ítélet indoklásában a bíróság hivatkozott az 54. §-ra is, amely lehetővé teszi az enyhítő körülmények alapján történő büntetéscsökkentést. A bíróság megállapította, hogy súlyosbító körülmény nem állt fenn, míg enyhítőként a vádlottak feddhetetlenségét és őszinte beismerését vette figyelembe. Ennek alapján Lazićot és Vladislavljevićet 14 nap fogházra ítélték, míg Stojčićra – enyhébb kihágásként értékelt cselekménye miatt – három nap elzárást szabtak ki a 266. § alapján, amely a kisebb súlyú, gyakran szabálysértési jellegű lopásokra vonatkozott. Figyelemre méltó, hogy a szabadságvesztés mellett pénzbeli kártérítési kötelezettséget is előírtak a 307. § értelmében, valamint a büntetőeljárás költségeinek megtérítését a 330. § alapján. Ez rávilágít arra, hogy a büntetőeljárás célja nem kizárólag a büntetés kiszabása volt, hanem az okozott kár helyreállítása is – ebben az esetben Haraszti község mint sértett javára.

Az eljárást teljes egészében az Eszéki Királyi Törvényszék folytatta le, az elnöklő bíró Predoević volt, a bírói tanács tagjai Gajer titkár és Drenovački aljegyző, míg az írnoki feladatokat Gallović látta el. Az ügyet a Királyi Államügyészség képviselte, Brožana ügyész helyettes jelenlétében.¹⁷ Ez biztosította az állami hatóság intézményi jelenlétét, és az a tény, hogy a vádlottaknak – bár egynapos késéssel – meg kellett kezdeniük szabadságvesztésük letöltését, azt igazolja, hogy az ítélet, bár rövid tartamú volt, ténylegesen végrehajtásra került. Kiemelendő, hogy bár a törvény lehetővé tette volna a sokkal súlyosabb büntetést – a 178. § alapján akár hat hónaptól egy évig terjedő fogházat – a bíróság a szankciót szimbolikus határok között tartotta. Ez részben együttérző, részben pragmatikus jogalkalmazási hozzáállásra utal, különösen a szegényebb paraszti közösségek tagjai esetében. Ez a gyakorlat azt bizonyítja, hogy a pozitív jog keretei között is létezhetett olyan rugalmasság, amely a valóságban gyakran egybeesett a szokásjogi elvekkel. Végül az a döntés, hogy Illés Istvánt tanúként nem eskették meg – mivel a vádlottak teljes körű beismerést tettek –, szintén a hatékony eljárásjogi alkalmazás példája. A bíróság a beismerő vallomásokra és a magatartási bizonyítványokra támaszkodva – a részletes tárgyalásos bizonyítás helyett – nem tért el a törvény szellemétől, de egyértelműen a legegyszerűbb és legkíméletesebb úton igyekezett eljutni az enyhe, de elvben igazságos ítélethez.

¹⁷ DAO 123: 1343 (1375 K/1875)

Jogi antropológiai értelmezés

A haraszi erdőből történt faeltulajdonítás első pillantásra egyszerűnek tűnő esete (1875–76) valójában számos összetett kérdést vet fel a jog, az autoritás és a közjavak vidéki közösségekben való észlelésével kapcsolatban a 19. század második felében. A jogi antropológiai megközelítés révén megkísérelhetjük feltárni mindazt, ami a jegyzőkönyveken és paragrafusokon túl rejtve marad – a mentalitást, a hierarchiákat, a társadalmi normákat és az íratlan szabályokat, amelyek a viselkedést a helyszínen meghatározzák. Mindenekelőtt kétféle jogi logika jelenik meg: a *ius scriptum* (írott jog) és a *ius non scriptum* (íratlan, szokásjog). Míg a bíróság kizárólag a Büntető törvénykönyv paragrafusaira és a bizonyítás elveire támaszkodik, a vádlottak cselekedetüket nem a hivatalos jogra, hanem személyes kapcsolatokra és helyi autoritásokra alapozzák. A földesúri erdőőr engedélyére való hivatkozás – még ha jogilag irreleváns is – belső igazolásként és a két rendszer – a helyi legitimáció és az állami legalitás – közötti átjárás kísérleteként működik.

Ebben az összefüggésben az erdő nem csupán földrajzi térként jelenik meg, hanem társadalmi és jogi „szürke zónaként” is – olyan helyszínként, ahol a tulajdonhatárok a parasztság észlelésében nem világosan definiáltak. Bár formálisan községi vagy földesúri részekre osztották őket, a falusi mindennapokban az erdők közösen használt erőforrásként funkcionáltak, ahol a hozzáférést nem a törvény, hanem a gyakorlat, megállapodás vagy hallgatólagos tűrés szabályozta. Egy száraz tölgy kivágása, amely „már előző este kidőlt”, a paraszti gondolkodásmód szerint nem kisajátítás, hanem elhagyott vagy elhalt erőforrás racionális hasznosítása – szinte „gazdasági szükségszerűség”. Nem elhanyagolható a vádlottak társadalmi státusza sem. Mindhárman írástudatlanok, pravoszláv vallásúak, a koprivnai faluközösség szegény zsellérei vagy napszámosai, kis vagyonú, büntetlen előéletű emberek. Az a készségük, hogy beismerik tettüket és kárpótlást ígérnek, nem az igazságszolgáltatás előtti meghajlás jele, hanem egy olyan gyakorlat része, amelyben a beismerés nem a büntetés, hanem a megegyezés első lépése. Éppen ezért az ítélet maga is kompromisszumos jegyeket visel: a büntetések szimbolikusak, a szabadságvesztés rövid, és a legfontosabb szankció a község számára fizetendő pénzbeli kártérítés.

Érdekes Jovan Stojčić helyzete is – mint Koprivna falu bírása formálisan a helyi önkormányzat képviselője, ugyanakkor részt vesz egy olyan cselekményben, amely egy másik község vagyonát sérti. Ez a helyi autoritások és hatáskörök közötti összhang hiányára utal. Indoklása – miszerint „otthon még korhadt fám sincs” – tovább tanúskodik arról az összetettségről, amelyben a szegénység és az erkölcsi szükség a törvény fölé emelkedik. Számára a fa hazavitele nem lopás, hanem egzisztenciális szükséglet, amelyet társadalmi szerepe igazol. A bíróság nem mélyül el a motivációkban, de

elismeri az enyhítő körülményeket, és eltekint a szigorúbb büntetés kiszabásától. Így elmondható, hogy maga az igazságszolgáltatási intézmény is bizonyos fokú érzékenységgel viszonyul a falusi valósághoz. A magatartási bizonyítványok felolvasása, a viszonylag enyhe büntetések kiszabása, valamint a kártérítési hajlandóság elismerése azt mutatják, hogy a represszív igazságszolgáltatás nem mindig hatékony, s hogy a bírósági intézkedések gyakran pragmatikus jellegűek, céljuk pedig az egyensúly helyreállítása, nem pedig az elrettentő megtorlás.

Összességében ez az eset rávilágít a két jogi világ – a központi, kodifikált, univerzális és a helyi, rugalmas, szokásjogi – együttélésére és feszültségére. Bár a végső szó a formális bíróságé volt, az ítélethozatal módja – és még inkább a vádlottak részvétele az eljárásban – világosan mutatja, hogy a 19. századi falusi valóságban a jog nemcsak a törvényeken keresztül „élt”, hanem a gyakorlat, a kapcsolatok, a megegyezések és a közös értelmezések révén is.

Következtetés

A haraszti községi erdőből történő faeltulajdonítás 1875/76-os esete és az ezt követő büntetőeljárás, amely az Eszéki Királyi Törvényszék előtt zajlott, betekintést nyújt a szokásjogi szabályok, a mindennapi gyakorlat és a formális jogi normák összetett viszonyába egy 19. század második felében működő vidéki közösségben. Noha az eljárás a hatályos Büntető törvénykönyv rendelkezései szerint folyt, az ügy számos eleme a szokásjogi szemlélet jelenlétére és súlyára utal – nemcsak a vádlottaknál, hanem a helyi hatóságoknál és a bírósági tanácsnál is. A vádlottak nem tagadták tettüket, ám annak erkölcsi (nem)elfogadhatóságát relativizálták azzal, hogy állításuk szerint az „erdőőrtől” – azoktól, akiket az erdei hatalom legitim képviselőinek tekintettek, jöllehet formálisan nem rendelkeztek ilyen jogkörrel – engedélyt kaptak. Ez rávilágít arra, hogy a gyakorlatban a tekintély határai elmosódtak, és a „szabály” fogalma többszörös jelentéssel bírt: ami formálisan tilos volt, azt informálisan tolerálták; ami szokásjogilag elfogadott volt, nem mindig számított jogilag megengedettnek.

Haraszti falu kontextusában – amely a református vallású magyar lakosság etnikai és vallási enklávéjaként működött, nemcsak földrajzilag (a Vuka folyó és a Palača mocsár által), hanem kulturális identitásában is elkülönülve a környező horvát katolikus és szerb ortodox falvaktól – az eset további dimenziót nyer. Haraszti nem csupán periférikus település volt, hanem saját identitással, szokásrenddel és jogi mintázatokkal rendelkező közösség, amely a valamikori čepini uradalom keretében szerzett tapasztalataira épült. Noha a feudális rendet formálisan 1848-ban eltörölték, az uradalom továbbra is kulcsfontosságú földbirtokos maradt, különösen az

erdők tekintetében – ez tovább bonyolította a tulajdon és az erőforrás-használat legitimációját a helyi lakosság szemében. Maga a büntetőeljárás – különösen az enyhe kiszabott büntetés – a formális rendszer jelentős mértékű alkalmazkodásáról tanúskodik a helyi közösség valóságához. A bíróság nem a maximális büntetés kiszabására törekedett, hanem figyelembe vette az enyhítő körülményeket, az anyagi helyzetet és a vádlottak kárpótlási hajlandóságát. Ez azt mutatja, hogy az igazságszolgáltatás, még a centralizált törvényi normák keretében is, párbeszédet folytat a helyi szokásjogi renddel.

Az ügy jelentősége messze túlmutat anyagi tárgyán – egy idős tölgyfán és néhány kocsirakomány tűzifán. A háttérben a jogi kultúra rétegei tárulnak fel: a tulajdon, a tekintély, a felelősség és az igazságosság értelmezései. Ugyanakkor az eset jól illusztrálja, miként válhat a büntetőeljárás a különböző jogi racionalitások – az állami, az önkormányzati, az uradalmi és a népi – közötti tárgyalás terévé, és miként épül a jogrend nem csupán a törvényeken, hanem azok alkalmazásán, értelmezésén és helyi elfogadottságán is. E tekintetben a C 100/1876. számú ügy értékes példája a jog mikrohistóriájának, ahol az igazságszolgáltatás nemcsak kényszerítő eszközként lép fel, hanem mint a közös normák kialakításának és a társadalmi kohézió biztosításának eszköze. Egyszerre erősíti meg és határolja el a szokásjogi és a formális szférákat – és megmutatja, hogy a Harasztihoz hasonló falusi életvilágban e két világ nem elválasztott kategóriák voltak, hanem ugyanazon normatív univerzum egymással összefonódó aspektusai, mélyen gyökerezve Kelet-Szlavónia helyi társadalmi tájképében.

Irodalomjegyzék

ČEPULO, Dalibor – KREŠIĆ, Mirela

- 2016 Pravosuđe u hrvatskim zemljama od 1790. do 1918. *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, Zagreb: Matica hrvatska.

DOBROVŠAK, Ljiljana

- 2016 Zakonodavna i izvršna vlast u hrvatskim zemljama od 1790. do 1918. *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, Zagreb: Matica hrvatska.

DAO (Državni arhiv u Osijeku; Eszéki Állami Levéltár)

Fond 123 Kraljevski sudbeni stol u Osijeku (Eszéki Királyi Törvényszék), doboz 1343., C 100/1876.

JOSIPOVIĆ, Igor

- 2018 *Funkcioniranje zatvorskog sustava u drugoj polovici 19. stoljeća*, doktorski rad, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

MAŽURAN, Ive

- 1993 *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1763. i njihova ekonomska podloga*. Osijek: Zavod za znanstveni rad HAZU.

PENAVIN, Olga

- 1981 *A nagycsaládszervezet Szlavóniában*. Újvidék: Forum.

PEJIĆ, Luka

- 2019 *Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu.

RONČEVIĆ, Melita

- 2006 *Sumarni inventar Kraljevski sudbeni stol u Osijeku 1850.-1945*. Osijek: Državni arhiv u Osijeku.

SBIRKA

- 1908 *tumačenih zakona, valjanih u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*.

SRŠAN, Stjepan

- 2003 *Nestanak veleposjeda u Slavoniji 1848.-1945*. Glasnik arhiva Slavonije i Baranje, Osijek: Državni arhiv u Osijeku.

STOJSAVLJEVIĆ, Bogdan

- 1961 *Šuma i paša u borbi sela u Hrvatskoj i Slavoniji poslije 1848*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

SZABO, Agneza

- 2005 *Razvoj modernog sudstva u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*. Glasnik arhiva Slavonije i Baranje, Osijek: Državni arhiv u Osijeku.

UTJEŠENOVIĆ OSTROŽINSKI, Ognjeslav

- 1988 *Kućne zadruge*. Zagreb: Školska knjiga.

Jogszokás, szokásjog, jogi népszokás – kitekintés

A szokásjog tisztessége: A Yap-szigeti mészkőkorongok története

AZSÓTH SZILVIA

(doktoranda, PTE ÁJK Büntetőjogi Tanszék)

NAGY ZOLTÁN ANDRÁS

(címzetes egyetemi tanár, PTE ÁJK)

The Fairness of Customary Law: The Story of the Stone discs of Yap Island

The island of Yap is located in Micronesia is interesting for its stone discs of various sizes. The stone discs of Yap, called Rai are used to mark various transactions. Their respect, continuation, and protection are an instructive example of the development of customary law, which holds the community together and which the community recognizes as obligatory. The Yapi stone discs prove that honesty, values, respect for the past, trust, can be, or at least could be, the basis for the functioning of society and economy.

Keywords: Yap Island, Rai stones, transactions

Az ősi közösségek a kétes kimenetelű háborúskodás, rablások, fosztogatások felhagyásával a biztosnak tűnő táplálékforrás megszerzése miatt a viszonylagosan bőséges élelmiszert kínáló területen a letelepedést választották.¹ Ezt a nagyléptékű változást neolitikus² vagy mezőgazdasági forradalomnak nevezzük.³

A helyhez kötöttség, a táplálékforrások biztosabb elérése, a növények termesztése, az állatok domesztikálása, a munkamegosztás új fejlődési irányt jelentett a közösségek életében és létszámának növekedését is magával hozta. A közösségek termékei, terményei, továbbá az állatállomány gyarapodásával, a munkavégzés képességével megjelent az igény olyan árukra is, amelyeket az adott közösség nem tudott, amelyet nem volt lehetősége előállítani.

A többlet áruk és a cserekereskedelem rövidebb-hosszabb időre a napi fogyasztást, felhasználást elégítette ki. Létezett magántulajdon az ingatlan vagy a személyes tárgyak tulajdonlása. Bár ez utóbbiak származhattak cserekereskedelemből is.

Az áruk cseréje során a csereérték megállapítása, az áruk összehasonlítása nehézséget jelentett, sőt csere idején vagy „keresleti” vagy a „kínálati”

¹ Kertész 1990: 14–15.

² Childe 1962: 38–47.

³ Harari: 2018: 87–109.

oldal is behatárolt volt. A csere „sikeressége” attól függött, hogy a „kereslet” találkozott-e a „kínálattal”.

Szükségszerű volt olyan az áruk cseréjét közvetítő eszközre, amely az árukat összevethetővé tette; ami nem a természetben alapult,⁴ hanem az emberek megegyezésén, bizalmán.

Így az áruk beszerzése nem függött a prompt kereslet-kínálat lehetőségével sem. Immár a felhalmozás, a gazdagodás mérőjévé válhatott.

A világ különböző helyein más és más általános értékmérőt találtak ki az áruforgalom lebonyolításának megkönnyítésére. Kínában préselt tealeveleket, Közép-Amerikában quetzal és ara madarak tollát, Ázsia, Afrika több vidékén a kauri kagylót, ami elnevezésében és tárgyi formájában is gazdagságot jelent (az ékszeriparban ma is használják ezt a sajátos formájú, mintázatú kagylót).⁵ A Salamon-szigeteken a delfinek és denevérek fogait, a Fidzsi-szigeteken a nagy ámbráscet fogát használták fizetési eszköznek. Gyakori fizetési eszköz volt a só is a középkorban, sőt Etiópiában a XX. században is.⁶ Az első pénzemlék a Kr. előtt 600 körül időszakra datálható, amely egy oroszlánfejet ábrázoló ovális arany és ezüst ötvözetből készült érme volt. Az epheszoszi (mai török néven: efesi) Artemisz-templomból került elő. Ezt tarthatjuk az első pénznek.⁷ Először a pénz történetében egyes pénzermékre címleti jeleket nyomtatott értékük jelzésére az egyiptomiak királynője, Kleopátra.⁸

A fizetési eszközök evolúciójának sajátos példáját jelentik a Yap-szigeten fellelhető mészkőkorongok.⁹ A sziget a Csendes-óceán szívében fekszik a Mikronéziai Szövetségi Államok része. Maga az ország több ezer kisebb-nagyobb szigetből áll.

A Yap-sziget gyönyörű trópusi tengerpartja mellett sajátos látványosságnak tekinthetőek a legváratlanabb helyen az utak mentén, egy város terein, utcáin felbukkanó különböző méretű mészkőből készült korongok: a rai kövek (a helyiek nyelvén raay-kövek). Ezek nagysága néhány centimétertől közel négy méterig terjed. Az emberiség szerencséjére a szigetet elkerülték a háborúk, a harci cselekmények, így ismerhettük, ismerhetjük meg a szigeten a cserekereskedelmet felváltó különleges kőkorongok történetét, funkcióját.

Mivel mészkő nem fordul elő ezen a helyen, kínálkozik a kérdés, hogyan kerültek oda a megmunkált kövek?

⁴ Arisztotelész 1986: 99.

⁵ Yang 2021: 52.

⁶ Laczkó 1953: 67–70.

⁷ Ferguson 2010: 27.

⁸ Jaworski 2009: 27–34.

⁹ Lautz 2007: 105–127.

A válasz a régmúltba nyúlik vissza. A szigetlakók, ahogy mások is a világban, egy általános értékmérőt kerestek. Mivel sem megmunkálható kő, sem fém nem állt rendelkezésre, ezért körülnéztek a környező szigeteken. Így találtak rá a több mint 440 kilométerre fekvő Palau szigetre. Az ottani törzsfőnökkel megegyezve ajándékokért cserébe bányászhattak a mészkőbarlangokban és mészkőfennsíkokon. A kinyert kövekből korongokat formáztak, lecsiszolták és mindegyikre egyedi mintát véstek. A nagy kőkorongok mozgatásának megkönnyítésére a kőkorongok közepére kerek lyukakat fúrtak, amelyeken egy dorongot dugtak át, így kétoldalról fel tudták emelni a többször tetemes súlyt elérő darabokat. A mészkőkorongok közül voltak, amelyek elérték a közel 4 méteres magasságot is. A kőkorongokat felpakolták bambusz tutajokra és a veszélyes tengeren szállítmányukkal visszahajóztak Yapra. A kőkorongokat kirakták a szigeteken. Jellemzően kővel körbekerített „kőpénztárakban” („kőbankokban”) gyűjtötték össze.

Mi volt a funkciója a mészkőkorongoknak, hogyan működött a Yap szigeten a „fizetési rendszer”? Stílusosan fogalmazva a kőkorongok a helyi kereskedelem „gördülékenyebbé tétele” érdekében általános értékmérőként funkcionáltak. Azaz áruk, termékek, szolgáltatások, jogok változását kövekkel érvényesítették anélkül, hogy a nagy kőkorongokat a helyükről elmozdították volna. A kisebb kövekkel való fizetés nem okozott gondot. A tengeren történő szállítás külön kockázattal járt, minden bizonnyal előfordultak sajnálatos balesetek, amelyek nemcsak a bátor yapi hajósok életét követelték, hanem a kövek is a tenger mélyére süllyedtek. A kőkorongokat az akkori kezdetleges eszközökkel elképzelhetetlen volt kiemelni a tenger mélyéről, ott hagyták. Viszont, ha az a kőkorong valamely jogügylet érdekében lett szállítva a szigetre, akkor a kő, mint általános értékmérő működött. A yapi emberek tudták, tovább adták a következő nemzedéknek azt, hogy egy akkori viharban elsüllyedt mészkőkorong melyik jogügylet kiegyenlítését szolgálta.

A kőkorongok különböző értéket képviseltek: méretük, a megmunkálás minősége (a simára csiszolt, lépcsősre faragott kövek többet értek), ki birtokolja jelenleg, ki faragta, ki volt az előző tulajdonos, mennyire volt veszélyes a kőkorong átszállítása a tengeren (érte-e vihar, követelt-e emberáldozatot) stb.

A drágább, díszesebb árukért, szolgáltatásokért (pl. tutajépítés), földvásárlásért nagy mészkőkorongokkal fizetett a vevő (megrendelő) az eladónak, a nagyobbak a házasságok, hozományok, örökségek, földvásárlások, adófizetések stb. rögzítésére szolgáltak. A kicsi kőkorongok a mindennapi forgalom tárgyai voltak, így az élelmiszerek, ruhák, szőnyegek, nyakláncok, kagylók és más napi cikkek megvételéhez használták ezeket. A kőkorongokat még sérülten is felhasználták a különféle tranzakciókhoz, de természetesen azok csökkent értékkel bírtak.

Bár a mészkkörongok tulajdonjoga időről időre változott, helyüket azonban nem változtatták meg. Egyrészt azért, mert a yapi emberek tudata, emlékezete, elsődlegesen a vének tanácsa, ismerte azok történetét, a hozzájuk kötődő tranzakciókat, tudták ki a jelenlegi tulajdonosa, milyen jogügyletet jelöl. Másrészt a méreatesebb mészkkörongok mozgatása is nehézséget okozott.

A szigeten a tulajdon nemcsak szavakban, hanem valóságosan is szent és sérthetetlen volt. Ez a közös tudat igazi „főkönyvként” szolgált. A yapiak közös ismerete alkotta a bevételi-kiadási, a klasszikus könyvvitelben a tartozik-követel oldal tételeit. Nem volt szükség semmilyen központi nyilvántartásra. A mészkkörongok száma, azok részvétele a forgalomban áttekinthető és ismert volt.

A mészkkörongok nemcsak a vagyont, hanem a gazdagságot is szimbolizáltak, számuk, méretük jelezte, hogy ki a tehetősebb a településen.

A mészkből készült kőkorongok ellenálltak az inflációnak, hiszen annyi volt belőlük forgalomban, amennyit az áru, szolgáltatás vagy más ügyletek megköveteltek: azaz megvolt az ügyleteknek a kőkorong fedezete.

A mészkkörongokat értelmetlen volt ellopni, hiszen a tulajdonjog annak elmozdításával nem változott. Nem beszélve arról, hogy a kőkorongok elmozdítása sokszor fizikailag képtelenség volt. Ugyanígy értelmetlen volt hamisítani is, hiszen minden egyes kőkorong megjelenésében is egyedi volt.

A titkos, „asztal alatti” korrupciós pénzek is értelmetlenek voltak. Némely tranzakció vagy közösségi történés „megtámogatása” egy másik mészkköronggal a transzparencia miatt értelmetlen volt. A „kisérő ajánlások, szívességek” az ott lakók tisztességé, becsületességé miatt teljességgel kizárhatóak voltak.

A sziget felfedezése egy ír tengerész David O’Keefe nevéhez köthető, aki 1872-ben érkezett Yap-szigetre egy kínai dzsunka kapitányaként. Az általa a feleségének írt leveleiből¹⁰ vált ismertté a sziget, az itt található kövek, az alkalmazott fizetési rendszer. O’Keefe nagy tiszteletet vívott ki magának a szigetlakók közt. Később szigetet is neveztek el az ír kapitányról.

Ma az amerikai dollár a hivatalos fizetőeszköz Yapon. A sziget a szomszédos Guam szigetről közelíthető meg, ami már az Egyesült Államokhoz tartozik.

Ha visszagondolunk gyermekkorunk kedvenc indián regényeire, akkor előtűnik van a társadalom (közösség) életének, együttélésének fejlődését

¹⁰ Négy eredeti levelét az Egyesült Államokbeli Georgia O’Keeffe Múzeumban, (Santa Fe, New Mexico) őrzik. Az ír kapitány kalandja megihlette Hollywoodot is. Játékfilm is készült 1954-ben (His Majesty O’Keefe, 1954. - rendező: Byron Haskin, főszereplő: Burt Lancaster).

biztosító két rendező elv: a tabu és a totem. A yapiak számára totem a társadalmat összetartó közös identitás (nyelv, vallás, közös elvek, értékek stb.). A totem sajátos jelentése a yapiak életében a mészkőkorong által jelzett, lebonyolított tranzakciók, a közösségi élet szempontjából fontos történések elismerése, elfogadása, sőt védelme. A tabu pedig maga a mészkőkorong, amelynek mozgatása is szükségtelen. A tabun, azaz a tárgyak érintésének tilalmán túllépve a közösségi szabályok (értékek) megsértésének tiltásából nőnek ki a normák, amelyek az állami hatalommal (kikényszeríthető erőszakkal) megtámogatva jogszabályok lesznek.

A tabu azáltal és annyiban nőtt bele a totem intézményébe, hogy a szabályokat a szabályozási területtől, tartalmuktól függően a közösség tagjai önként követik, vagy bár önként, de neutrális érzelmi viszonyulással követik, mert szükségesnek tartják, vagy követésüket a szankcióktól való félelem kényszeríti ki.

A Yap-szigeti fizetési rendszer – némi bővebb fantáziával – elődje lehet a mai számítógépes blokklánc-technológiának,¹¹ amelynek leegyszerűsített lényege, hogy minden egyes tranzakció nyilvános, a tranzakciót több állomás kontrollálja és egy főkönyv rögzíti. A szigeten a létrejött tranzakció nyilvános, a szigetlakók (vagy a vének tanácsának tagjai) tudják a történetet és azt egy kő jelzi.

A Yap-szigeti köveket és fizetési rendszert az UNESCO az emberiség szellemi kulturális örökségének ismerte el. A yapi mészkőkorongokkal kötött különféle tranzakcióknak a tisztelete, annak tovább élése, védelme tanulságos példája a szokásjog kialakulásának, működésének, a közösséget összetartó funkciójának, amit a közösség magára nézve kötelezőnek ismert el.¹² Egyben bizonyították arra is, hogy a társadalom, gazdaság működésének alapja lehet(ne) a tisztesség, az értékek, a múlt tisztelete, a bizalom, a közösség íratlan normáinak betartása, betartatása.

¹¹ Walton 2022: 42–66.

¹² Jany 2023: [2].

Irodalomjegyzék

ARISZTOTELÉSZ

1986 *Nikomakhoszi Etika (Ethica Nicomachea)*. Budapest: Európa Kiadó.

CHILDE, Gordon

1962 *Az európai társadalom őstörténete*. (Studium Könyvek 35) Budapest: Gondolat.

FERGUSON, Niall

2010 *A pénz felemelkedése. A világ pénzügyi történelme*, Budapest: Scholar Kiadó.

HARARI, Yuval Noah

2018 *Sapiens. A Brief History of Humankind*. New York: Harper Collins.

JANY János

2023 „Szokásjog”. In Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogbölcsélet rovat, rovatszerkesztő: Szabó Miklós, Jakab András).
<http://ijoten.hu/szocikk/szokasjog>

JAWORSKI, Piotr

2009 Alexandrian Bronze Coins of Cleopatra VII and Augustus Found in Ptolemais. *Cyrenaica, Archeologia* 60. 27–34.

KERTÉSZ István

1990 *Az ősközösség kora és az ókori-keleti társadalmak / Az ókori Görögország története / Az ókori Róma története*, Budapest: IKVA Kiadó.

LACZKÓ, László

1953 A pénz történetéből. *Élet és Tudomány* 8:5. 67–70.

LAUTZ, Thomas

2007 The world's most curious money? Huge stone discs used on the Micronesian island of Yap. In Cunz, Reiner (ed.): *Money and Identity. Lectures about History, Design and Museology of Money*. 105–127. Hannover: Numismatische Kommission der Länder in der Bundesrepublik Deutschland.

WALTON, Lindsay Jo

2022 Bitcoin and stone money: Anglophone use of Yapese economic cultures. *Finance and Society* 8:1. 42–66.
<https://doi.org/10.2218/finsoc.7126>

YANG, Bin

2021 Once As Money: Cowrie Shells that Made Our World. *Detours* 2:1. 52–54

A szerelem, mint jogszokás-alakító tényező: a népdaléneklésre vonatkozó közösségi szabályok átalakulása Nyugat-Nepálban az ezredfordulón

CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

(kulturális antropológus, író, ügyvéd,
az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet igazgatója)

How Can Love Shape Customary Law: Changes of the Unwritten Norms of Folk-singing in West Nepal During the Turn of the Millennium

There was a radical change in the local customary law on folk singing in Rukum district (Nepal) during the turn of the Millennium. A girl and a boy from different castes (Kami and Kham-Magar) were not allowed to love each other or even be under the same roof according to the caste rules in the 1950s. They could express their love only by singing songs from a distance toward each other. They did it for decades. This persistent love inspired the local community so much that the customary norms were gradually changed; later, they were allowed to sing together in various social events. This case study also outlines the historical and cultural context of this phenomenon, as Maoist rebels and oral historical remembrance found a synergy in catalyzing change.

Keywords: law of singing, caste system, civil war of Nepal, Magar, Kami

A népművészet a jogi normákon kívül és azok nélkül fejlődik, alakul – gondolhatnánk. Valójában a népművészet, mint a helyi kultúra része, gyakran reflektál a szigorú társadalmi szabályokra, visszasságokra, máskor pedig éppen a tételes jogszabályok tárgyává, netán céltáblájává válik. A népdalok jogi védelmének szükségességére és a szabályozás nehézségeire vonatkozóan számos tanulmány született, konkrét jogeseteket is említve egy adott közösség vagy etnikai csoport sajátos igényeire és a jogi védelem hiányának következményeire, a „népi” és a „magas” művészetre vonatkozó szerzői, tételes jogi szabályozás disszonanciájára.¹ Felmerült például, hogy korántsem mindegy, hogy Indonéziában melyik helyi etnikai közösség javára és miként regisztrálják, számolják el az ismert szerzővel nem rendelkező, „vándorló” népdalok médiában történő felhasználásából származó bevételeket.² Más esetben épp ellenkezőleg, kifejezett jogi tiltások irányultak a népdaléneklésre, gondoljunk például a skandináviai számi jojkák éneklésének állami betiltására, ami csak a 20. század utolsó harmadára szűnt meg.³ A népdal része a mindenkori kultúrának; vonatkoznak rá írott

¹ Pl. Kalinoe 2004; Tamás 2018; Silfiani–Sardjono 2024.

² Indrawan–Kurniawan 2023: 755–756.

³ Tamás 2016.

és íratlan szabályok, amelyek alakíthatják témáikat, de a népdaléneklés is visszahathat a szabályokra, ahogy azt jelen írásomban kifejttem.

Sokszor olyan kihívásokkal kell szembe néznie a folklórnak, ami a jogrendszer felől érkezik.⁴ A nép gyakran reagál a jogszabályi, társadalmi változásokra. A hazai népdalokból kiindulva gondoljunk például a betyárbaladák, panaszdalok és bujdosóénekek társadalomkritikai élére, vagy a hatalommal szembeni ellenállás megjelenéseire a kényszersorozások hatására keletkezett népdaloknál (pl. egyes búcsúdaloknál). Kevesebb kutatás irányult azonban arra, hogy magának az éneklésnek vagy az éneklési módnak milyen írott és íratlan szabályai (szokásnormái, jogszokásai) lehetnek és ezek hogyan változnak. Holott általában nem akárki, nem akárhol és nem is akármit énekelhetett. Szakrális alkalmakon hiába volt valakinek szerelmi bánata, nem kezdhetett oda nem illő dalba, mint ahogy siratáskor vagy épp katonai verbuváláskor is egy viszonylag kötött repertoárból kerülhettek csak ki a felhangzó énekek, és az sem volt mindegy, hogy ki éneklí azokat. Ha ennek megszegése a rosszálláson vagy pletykán kívül konkrét szankciót is maga után vont, e szokásnormák és jogszokások tartósan szabályozták egy közösség énekléskultúráját. A népdaléneklésre vonatkozó jogszokások a tanulmányomban elemzett nyugat-nepáli esetben rendkívül szigorúak voltak, megszegésük esetén akár a legsúlyosabb büntetéseket helyezve kiállításba.

A jognak a népdalokra, népdaléneklési kultúrára gyakorolt hatására és a helyi közösség sajátos válasza, reakcióira vonatkozóan írásomban két dimenziót elemzek egy esettanulmány segítségével. Egyrészt a jogszokások változásait a népdaléneklés módjára, az éneklési lehetőségekre nézve, másrészt pedig a tételes, írott jogra adott helyi, a szokásnormák és jogszokások alakítása révén adott válaszokat, amelyek lehetnek kiegészítő (komplementer), részletező, helyettesítő, vagy akár lebontó, jogrontó jellegűek is.⁵

Esettanulmányom Nyugat-Nepálban (Rukum megyében) 1997-ben folytatott terepmunkámra épül, de a sokrétű szakirodalom alapján új kontextusba helyezem korábbi adataimat.⁶ A jogszokások változásait vizsgálom, ezen belül is főleg a helyi közösségnek a külső vagy belső kihívásokra adott válaszait. Írásom célja az, hogy felhívjam a figyelmet a tételes jog és a jogszokás kölcsönhatására a népdaléneklés példáján keresztül, másrészt pedig a gyakran tartósnak és szinte állandónak feltételezett közösségi szokásnormák és jogszokások adott esetben nagyon gyors változásaira. Ilyen változást

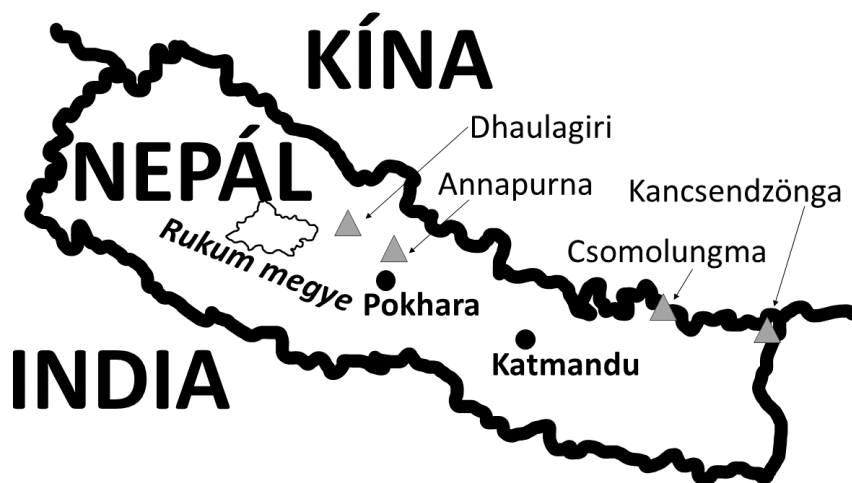
⁴ Tágabb értelemben ide tartozik például a társadalom szocialista átalakítása az 1950-es és 60-as években, ami a hagyományos értelemben vett parasztság megszűnéséhez vezetett Magyarországon. A világ más tájain is hasonló társadalmi átalakulásnak voltunk, vagyunk tanúi.

⁵ Vö. Nagy 2018.

⁶ Csáji 1999.

indukálhat a szerelemhez (és a tiltott szerelemhez) fűződő viszony is. Terepmunkám időszakában (1997) Nyugat-Nepálban megannyi helyi jogszokás vonatkozott az éneklésre, ugyanakkor az intézményesült társadalmi-hatalmi környezet, illetve a tételes jog változó szabályozására a jogszokások és szokásnormák átalakítása révén is reagál a helyi társadalom.

Esettanulmányom a nyugat-nepáli Rukum megyében, Kánkri faluban és a környező területeken, a Sani Bheri folyó vízgyűjtőterületén végzett terepmunkámra épül (ld. 1. kép).⁷ A megye északi részén található az 5911 méteres, a helyi nyelveken Hjuncsuli Pátán csúcs, de a területet zömmel három-négyezer méter közötti magasságú hegyek és meredek folyóvölgyek alkotják. Fő folyója a Sani Bheri. Teraszos földművelést (rizs, búza, köles, kukorica, zöldségek) folytató falvak és a környékbeli hegyi legelőkön állattenyésztés (juh, kecske, bivaly, ló) a jellemző gazdálkodási mód.⁸

1. kép: Rukum megye Nepálban (1997)

Rukum ottjártamkor (1997) egy nagy nyugat-nepáli megye volt, ami 2017-ben Kelet- és Nyugat-Rukum megyéire vált szét. Kánkri falu ma Kelet-Rukumhoz tartozik, amelynek a 2021-es census alapján 56.786 fő a lakossága;⁹ nagyrészüket, 44.883 fő vallotta magát hindunak, 9442 pedig *prakrit*inek (animistának), azaz a helyi természetvallás(ok) követőinek.¹⁰

⁷ Murray 2003: 226–230.

⁸ Nyugat-nepáli utazásomról szól a Dzsánkri című könyvem, amiben leírtam a szerelmespár élettörténetét (Csáji 1999: 98–100).

⁹ Thapaliya 2023: 145.

¹⁰ Ibid. 492.

Mindez azért feltűnő adat, mert az országosan csupán néhány ezrelékű¹¹ animizmust a 2001-es népszámlálás még nem is mérte. Rukum akkori teljes, 188.739 fős lakosságából a hinduk 98,29%-ot jelentettek, mintegy 1%-os buddhista arány mellett.¹² Majd a 2011-es census is csupán 357 főre mérte a teljes rukumi 208.567 fős populációból, míg a hindukat 201.294 főre.¹³ A 2021-es census alapján a szinte kizárólag nepáli anyanyelvűek által lakott Nyugat-Rukumban továbbra is elenyésző az animisták aránya, a 166.740 fős összlakosságból mindössze 953 fő,¹⁴ de a khám magarok központjában, Kelet-Rukumban, ahol Kánkrí is van, kiugróan magas, 16,63% lett. A faluban a 2011-es népszámlálási adatok alapján 1008 háztartásban 4693 fő élt¹⁵ (a 2001-es népszámlálási kötetben erre még nincs adat). Az ezredfordulón Kelet-Rukum rendkívül archaikus életvilággal bírt: teljes lakossága falun élt, városi lakosság egyáltalán nem volt. Sem elektromosságot, sem utakat, sem motoros munkagépeket, járműveket nem láttam a megyében.

Esettanulmányomban az 1979–1991-es jogi reformok után részben íratlan normaként, jogszokásként tovább érvényesülő, szigorú hindu társadalmi szabályok miatti házassági, sőt, testi érintkezési tilalom által sújtott szerelmespár élettörténete és életvilága elevenedik meg. Mindez azonban – ahogy látni fogjuk – előmozdította a helyi jogszokások és szokásnormák erőteljes változását. A változás hátterét érdemes tágabb kontextusban vizsgálni, ugyanis az alapszituáció és a helyi társadalom válaszai nem függetleníthetők a térség társadalomtörténeti folyamataitól, tételes jogi és jogszokás-szabályozásától, továbbá a kortárs politikai törekvésektől sem.

Nepál történelmét lehetetlen röviden összefoglalni, annyira szerteágazó. Ezért most csak az esettanulmányom értelmezése szempontjából lényeges folyamatokat, a változások mérföldköveit ismertetem. A mai Nepál területén a 18. század közepéig számos kisebb-nagyobb királyság és törzsi állam, illetve ezek változékony szövetségi rendszerei uralkodtak. Az északi buddhista közösség általában a sokrétű tibeti hatalmi rendszerhez tartozott, főleg a Kali Gandaki völgytől nyugatra.¹⁶ Kánkrí falutól nyugatra, ahol a Bheri folyó a Karnaliba torkollik, vezetett az egyik fontos észak-déli transzhimalájai „só út”, ami a tibeti sóbányákat kötötte össze Nepál déli részével és Észak-Indiával.¹⁷ A falutól északra, Dolpoban, kis buddhista

¹¹ A 2011-es censusban 0,5%, 121.982 fő (Malla 2013: 4), míg a 2021-es censusban 102.048 fő, a teljes lakosság 0,035%-a (Thapaliya 2023: 482). Összességében tehát az animizmus látszólag visszaszorulóban van Nepálban.

¹² Murray 2003: 14, 72.

¹³ Malla 2013: 197.

¹⁴ Thapaliya 2023: 496.

¹⁵ Malla 2013: 84.

¹⁶ Whelpton 2005: 18–20.

¹⁷ Fisher 1986.

teokratikus állam volt, keletre és délre pedig hosszabb-rövidebb ideig fennálló hindu és más törzsi államok váltakoztak a későközépkortól.¹⁸

A politikai megosztottság Rukum térségében mindaddig tartott, amíg a Közép-Nepálból kiindulva egyre nagyobb területeket meghódító Gorkha Királyság a 18. század közepén ki nem terjesztette rájuk is a hatalmát.¹⁹ A nepáli nyelvű gorkhák/gurkák a közép- és nyugat-nepáli magaroktól vették át az uralmat, akiknek utolsó királya Khadka Magar volt. Máig emlékeznek rá a magarok, és emlegetik, hogy az országukba az indiai muszlim hódítók nyomán ők fogadták be a nepáli nyelvű²⁰ hindukat, akik aztán „hinduizálták” a mai Nepál területének nagyrésztét.²¹ A gorkhák legismertebb uralkodója, Prithvi Narayan Shah (1723-1775), a nagy hódító, létrehozta a Nepáli Királyságot. A terjeszkedő brit gyarmatbirodalom ellen 1814-1816-ban folyt háború után a Sagauli Egyezmény határozta meg Nepál határait gyakorlatilag máig – ez területvesztéssel járt a britek javára, azonban konzerválta is a nepáli hinduizmust és a királyi hatalmat annak mai területén.²² A nyugat-nepáli magarok történelmi emlékezetükben általában hangsúlyozzák, hogy ők nem voltak hinduk, sőt, éppen az általuk a területükre befogadott, az indiai iszlám hódítás elől menekülő hinduk vették el tőlük a hatalmat.²³ A közép-nepáli magarok (magarkurák) gyakorlatilag nepáli nyelvűvé váltak, míg a nyugat-nepáli khám magarok tekintélyes része megőrizte nyelvét, és a bonyolult törzsi-nemzetségi társadalomszerkezetüket a hindu kaszt-struktúra konzerválta.²⁴ A Gorkha Állam a magarok szerint erőteljes hindu vallási színezettel bírt, vallási asszimilációra törekedett, amit a kisebbségben maradt népek emlékezete megőrzött.²⁵ Ennek ellenére a brit hadsereg legendás „Gurkha Regimentjének” tekintélyes részét magarok alkották.

Rukum megye lokális életvilágaiban a máshol általában meglévő nagyhatalmú földesurak hiányoztak. Helyettük a törzsi-nemzetségi alapon létrejövő faluközösségek elaprózódott birtokviszonyai miatt a társadalmi feszültségek sem a vagyoni viszonyok, sokkal inkább a külső hatalmi elnyomás és a lokális függetlenségi törekvések miatt álltak fenn.²⁶ A Nepál nagyrésztén érvényesülő késő-feudális államrend az ezredfordulóra már törékennyé vált. A közép- és nyugat-nepáli maoista felkelők éppen az etnikai alapú (tharu, limbu, magar stb.) „kaszt-elégedetlenséget” használták ki az

¹⁸ Whelpton 2005: 24–25.

¹⁹ Whelpton 2005: 35–36.

²⁰ A nepáli (vagy gorkhali) a hindivel rokon indo-árja nyelv.

²¹ Hangen 2010: 147.

²² Whelpton 2005.

²³ Hangen 2010.

²⁴ Vö. Hitchcock 1956: 210–211.

²⁵ Hangen 2010 és saját gyűjtés is.

²⁶ Whelpton 2005: 206.

1990-es évek közepén a polgárháború kirobbantására,²⁷ amely etnikai mozgalom és öntudatra ébredés a nepáli őslakos népek körében az 1990-es években erősödött fel.²⁸

Ez a feszült miliő jelenti az esettanulmányomban elemzett folyamat egyik fontos hátterét. Egészen 2002-ig Rukum megyébe csak gyalogutak vezettek, tehát modern harcászati eszközökkel is megközelíthetetlen volt.²⁹ Az 1996-ban fellángolt maoista felkeléshez megannyi őslakos, helybeli nép csatlakozott, így az ottani khám magarok, kámik (későbbi, mai nevükön: bishwokarma), gurungok stb. is, mivel a maoisták számukra kifejezetten az etnikai egyenlőséget, a nepáli elnyomás megszüntetését ígérték, és hangsúlyozták egy szekuláris, soknemzetiségű köztársaság létrejöttének fontosságát. Ez a khám magarok és magarkurák, gurungok és tamangok stb. számára egyfajta önrendelkezést jelentett volna.

Az 1994-es országos választásokon még a kormányzó hindu Kongresszus Párt győzött Rukumban,³⁰ majd 1999-ben már a kommunisták legális (mérsékelt) szárnya közel azonos szavazatot kapott.³¹ Az egyik fő felkelési gócpont a nepáli királyi hatalom ellen éppen Nyugat-Nepálban, Rukum megyében volt (a déli szomszédja, a szintén magar többségű Rolpa mellett).³² A radikális kommunisták (maoisták) itt főleg nem marxista-leninista szólamokkal győzték meg a helyi lakosságot, hanem a lokális etnikai csoportokat maguk mellé állítva robbantották ki az ún. tízéves polgárháborút a nepáli államhatalommal szemben két hullámban (1996-ban és 2001-ben).³³ Az 1996-tól fokozatosan országos méreteket öltő felkelés során 2006-ban éppen a Magarat (a magarok lakta mintegy 20.000 km² terület) kiáltotta ki először függetlenségét,³⁴ bár már 1999-től helyi tanácsok alakultak Rukum megyében és sorra másutt is.³⁵

Amikor 2001-ben a nepáli trónörökös, Dipendra koronaherceg egy családi összejövetelen gyakorlatilag kiirtotta a királyi család nagyrészét, többek között édesapját, Birendra Bir Bikram Shah Dev királyt (1945-2001, uralkodott: 1972-2001)³⁶ és édesanyját, Aishwarya királynét is, a királyi hatalom és a királyságba vetett hit véglegesen meggyengült Nepálban.³⁷ Ezt az új király központosítással és a királyi hatalom megerősítésével próbálta

²⁷ Bhattachan 2008.

²⁸ Hangen 2010: 34–35.

²⁹ Bhattachan 2008: 205.

³⁰ Whelpton 2005: 194.

³¹ Ibid. 198.

³² Bhattachan 2008: 35.

³³ Whelpton 2005: 209.

³⁴ Hangen 2010: 152.

³⁵ Whelpton 2005: 208–209.

³⁶ Ibid. 246.

³⁷ Baral 2002: 198.

orvosolni. A társadalmi bázisát tekintve meggyengült hatalom és anti-rojalista érzések a szélsőbaloldali felkelők gyors felemelkedését indukálták, akik a marxizmus-leninizmus ideológiája mellett a kasztrendszer maradványainak felszámolását és a népek közötti egyenlőséget hangoztatva állították maguk mellé a több mint száz etnikai és egyéb csoportot – a tapasztalatok alapján azonban a maoistákat is a hindu elit vezeti azóta is.³⁸ A földrajzilag India és Kína közé ékelődő kis ország szimbolikusan és politikailag inkább Indiapárti királysághoz képest Kína felé kezdett eltolódni.

Az addigi betiltott maoista felkelők (CPN)³⁹ 2006-ban legális politikai szereplővé váltak és 2007-ben megnyerték a választásokat: 2008-ban Nepál köztársasággá lett.⁴⁰ A 2015-ös új alkotmányban az esettanulmányom háttérét alkotó kaszt-elkülönítésre és kasztendogámiára vonatkozó jogszokások már jogellenesek lettek volna.

Ahol a hinduizmusnak nem voltak mély gyökerei, a kasztrendszer kompromittálódott és erodálódott. A kasztrendszer lényeges eleme a színnek (varnák) szerinti megkülönböztetés,⁴¹ de a rendszer valódi „építőkövei” a lokális foglalkozási, etnikai és egyéb endogám csoportok, a dzsátik.⁴² Nepálban a hegyvidéken több tucat különböző etnikai csoportot alkotó ún. dzsánádzsáti (*janajati*) található, amelyeket különböző, a brahmanák alatti színébe (varnákba) sorolnak, de szinte mindannyian a dälitok (érinthetetlenek) felett foglalnak helyet.⁴³ Az etnikai alapú dzsánádzsátik (népcsoportok) zöme az újkori, 18-19. századi „hinduizáció” során csak vonakodva vette tudomásul a kasztrendszer szigorú rendjét, továbbá egészen a 20. század végéig a hindu szokásokat is csak részben, a helyi vallásokkal elegyítve alkalmazta. Az 1854-es monarchiális alkotmányozástól kezdve a nepáli jogrend sajátos kategóriákat vezetett be és két fő szintet különböztetett meg: felső és alsó kasztbeliek (tisztá és tisztátlan kasztok). Az utóbbin belül érinthetetlen és érinthető kasztok, míg azon előbbin belül például az alkoholvási tilalomra és a szolgáskorba adhatóságra vonatkozó alcsoportokat. Ezeken a hierarchikus sávokon belül helyezkedett el a száznál jóval több dzsáti és dzsánádzsáti.⁴⁴ A legmagasabb szintbe tartoztak a bahunok (brahmanák), akikhez nagyon sok ellenérzés tapad a khám magarok körében: hazugoknak, elnyomóknak tekintették őket.⁴⁵ Az alig járható, elzárt Nyugat-Nepálban az államhatalom gyengülése és a kasztrendszerrel szembeni

³⁸ Daum 2025.

³⁹ Vagy más szóval Maobádi (Whelpton 2005: 274.)

⁴⁰ Hangen 2010: 153.

⁴¹ A brahmanák neve Nepálban a bahun, a khsatrijái a csetri stb.

⁴² Dumont 1981.

⁴³ Daum 2025.

⁴⁴ Höfer 2004.

⁴⁵ Csáji 1999: 60.

elégedetlenség azzal járt például, hogy már az 1980-as években az egyik etnikai csoport, a mongol eredetű hangoztató gurungok nagyrésze kollektíve áttért (visszatért) a buddhizmusra.⁴⁶

Kánkrí faluban és Rukum más, khám magarok által lakott területén a hinduizmus előtti samanizmus is fennmaradt, így a vallási szinkretizmus keretében a helyi hitvilág szerepének erősödése volt megfigyelhető már az 1970-es években is.⁴⁷ 1997-es terepmunkámon Kánkrí faluban és környékén a sámánizmus (és a sámánok) jelenléte sokkal érezhetőbb volt, mint a hindu kultúra. Ez kontrasztot jelent Nepál nagyobbik feléhez képest.⁴⁸

Hiába mondták ki a jogegyenlőséget és lazították fel látszólag a kasztrendszer 1963-ban, 1979-ben és 1991-ben,⁴⁹ majd a maoista hatalomátvétel után hiába tiltották be a kasztokra alapuló hátrányos megkülönböztetést 2008-ban, a nepáli társadalom döntően máig a kaszt-identitásra épül. A foglalkozási és érvényesülési utakat meghatározza a származás. A magatartási minták is máig érvényesülnek, például a bahun túlhatalom társadalmi és gazdasági pozíciói révén – annak ellenére, hogy a nepáli állam immár deklaráltan szekuláris köztársaság, a társadalmat a kasztrendszer máig áthatja.⁵⁰

Az a lokális életvilág, amit 1997-ben Rukum megyében ismertem meg kéthónapos terepmunkám során,⁵¹ ősinek és szinte változatlanak tűnt számomra. Holott csupán egy bő kétszáz éves folyamat révén létrejött törékeny állapot élte végnapjait. Lássuk tehát az esetet, amit 1997 augusztusában jegyeztem le.⁵² Dor Bahadur Buda Magar egy helybeli *khám magar* dzsánádszátiba tartozó gazda fia volt, az 1930-as évek végén született.

⁴⁶ Hangen 2010: 132.

⁴⁷ Watters 1975.

⁴⁸ Michael Oppitz német etnológus más az 1970-es évektől kutatta és dokumentálta ezt a rendkívül archaikus világot (Oppitz 2021).

⁴⁹ Whelpton 2005: vi, 156.

⁵⁰ Daum 2025.

⁵¹ 1999-ben írt könyvemben részletesen leírtam azt a rettegést és ostromállapotot, amit a Rukumot erődtített települését védő katonaság körében tapasztaltam és Jogeshwar Romkami kapitánnyal készített interjúmból megtudtam (Csáji 1999: 75–76). 2001 áprilisában a maoista felkelők győzelmével a várvédők rémálmai valóra válnak: romhalmazzá vált a vár (az erődtített rendőrőrs) és a védőket lemészárolták (Whelpton 2005: 210).

⁵² Az esettanulmány vonatkozásában adatközlőim: Szailá Szurendra Budamagar, Takaszera falu (ffi), Dibhi Kámi, Kánkrí falu (nő), Dor Bahadur Buda Magar, Kánkrí falu (ffi), Hászrák Khám Magar, Takaszera falu (ffi). Az interjúk részben videófelvételek, diktafonos interjú és terepjegyzet formájában készültek, továbbá résztvevő megfigyelést végeztem a Kánkrí faluban történő ötnapos tartózkodás során. A megfelelő előképzettség hiánya miatt adataim meglehetősen foghíjasak, ezért most az azóta keletkezett szakirodalmat hívom segítségül az értelmezéshez. Időközben földcsuszamlásszerű társadalmi változások történtek, emiatt egy, a nepáli királyság utolsó éveire jellemző, azóta jelentősen átalakult állapotot rekonstruálok.

Tizenhat éves lehetett, amikor beleszeretett a falu peremén kis kunyhóban a jóval alacsonyabb varnába, a kovács (*kámi*) dzsátiba tartozó családjával élő Dibhi Kámiba, aki akkor tizennégy éves volt. A lány is viszonszerette, de a szigorú kaszt-szabályozás miatt nem beszélhettek és nem lehettek egy fedél alatt. A kámik ugyanis a dálitok (értinhetetlenek) közé tartoznak, a varna-beosztás szerint tehát a legalacsonyabb sávba, még ha ezek között a legnagyobb lélekszámú és legmagasabb státuszú dzsátit alkotják is.⁵³ A rájuk vonatkozó tabuk és viselkedési szabályok – bár az állami, írott, hivatalos hindu társadalmi rendszere alapultak – főleg helyi jogszokásokból és szokásnormákból álltak.

Házasságról szó sem lehetett a két fiatal között, ezt a legszigorúbban tiltották. Még az intim szóváltás is tilos volt köztük. A fiú hiába könyörgött szüleinek, sem a helyi szokások, sem a törzsi endogámia, sem a kasztrendszerre vonatkozó nepáli szabályok (az 1950-es években járunk) nem engedték meg egybekelésüket. Testi kapcsolatról szó sem lehetett, hiszen annak önmagában végzetes következményei lettek volna. A szerelmük azonban így is nagyon erős volt. Dor Bahadur nem volt hajlandó más nőt elvenni feleségül, és amikor azt tanácsolták neki, hogy akkor menjen el katonának, ezt a megoldást sem fogadta el. Otthon maradt. A csodálatosan szép lány sem akart férjhez menni, de őt a szülei egy viszonylag módos, szintén kámi etnikai és foglalkozási csoportba (dzsátiba) tartozó kovácshoz adták feleségül. Gyermeük nem lett, és a kovács fiatalon meghalt. Dibhi ezáltal özvegyeége révén szabad lett, nem kellett újraházasodnia, de a Dor Bahadurral való kapcsolat továbbra is tiltott volt, mivel jóval alacsonyabb varnába tartozott. Ha bárki meglátta volna őket együtt, akár halálbüntetésre is számíthattak volna, de legalábbis kiközösítés és koldusszegény, sőt, kutasztított lét lett volna a büntetésük úgy, hogy közel s távol sem számíthattak megértőbb környezetre.

Még élt Dibhi Kámi férje, amikor Dor Bahadur elkezdett szerelmes dalt énekelni a nőnek. Távolról, mintha „csak úgy” dalolt volna, de a faluban mindenki tudta, hogy kinek és miért énekl. A helyi szokások tiltották a testi kapcsolatot és az intim beszélgetést is, de még az egy fedél alatti tartózkodást is. Azt azonban nem, hogy valaki meghallgassa a másik énekét. Így aztán több év után, látva a helyi közösség hallgatólagos beleegyezését, a nő is énekelni kezdett. Válaszolt Dor Bahadurnak. A szemközti hegyoldalról, kilométernyi távolságra voltak egymástól, szívük mégis egybefonódott, és hangjuk összeölelkezett. Dibhi ihletetten, érzelmeivel telve válaszolt a férfi dalaira, folytatta dallamait, majd felelgettek egymásnak a rendelkezésre álló dallam-modulokat variálva, folytatva, tovább költve.

⁵³ Bhattachan 2008: 5, 15.

A „népdal” Nyugat-Nepálban egészen más, mint ahogyan az az európai példák alapján a 19-20. században számunkra kirajzolódott. A khám magar vidéken (hasonlóképpen Nepál nagyrésztéhez) a népművészet és a magas művészet elválasztása lehetetlen, mivel nem különült el a társadalmi csoportok diskurzustere elit/professzionális és népi/ közösségi művészetre. Viszonylag kevés előre adott szöveg van, sokkal több a szöveg- és dallam-modul, amelyekből az adott szituációban az előadó saját éneket „rak össze”, ha úgy tetszik, improvizál. Ez az improvizációs lehetőség azonban általában nem „merőben új” mű kitalálása, hanem a meglévő népdalkincs elemeinek variálása, tovább költése, helyezethez igazítása. Ezt tette Dor Bahadur és Dibhi is. Így váltak lassanként énekes specialistákká. Saját dalaik, repertoárjuk alakult ki az 1970-es évek végétől. Rukum megyében nem volt szimfonikus zenekar (még a szomszédos vidékeken sem), nem voltak főállású „hivatásos” zenészek (csak a távolabbi városi központokban). Ottjártamkor a megyében egyetlen aszfaltozott út sem volt, de még földutakat sem találtam. Csupán gyalogösvényeken lehetett közlekedni. Voltak azonban specialisták, akik „mellékállásban”, saját gazdaságuk fenntartása mellett, zenét „szolgáltattak” társadalmi eseményeken: esküvőkön, temetéseken, születési ünnepeken és az évkör ünnepein (pl. aratáskor). Kiemelkedett közülük ismertségben Dibhi és Dor Bahadur.

Valamikor még az 1970-es években történhetett, hogy Dor Bahadurt és Dibhit egy helybeli módos parasztgazda meghívta énekelni családi eseményére. A jóval alacsonyabb társadalmi státuszú kámi nő az épület előtt, míg Dor Bahadur az épületben, egymástól nyolc-tíz méterre lehettek. Soha nem énekeltek egymáshoz ilyen közel. A helyi közösség csodálattal hallgatta őket. Hamar híre ment a párosnak. Énekes specialistákként először Kánkrí faluba, majd a környékbeli falvakba is eljutottak, és egy idő után (az 1980-as évektől) már egymás mellett foglaltak helyet az épületben.⁵⁴ Dor Bahadur dobolva énekelt, Dibhi pedig felelgetett rá – néha egészen hosszú saját részeket költöttek. Dibhi saját faluszéli kunyhójában lakott továbbra is, míg Dor Bahadur sem hagyta el falusi házát, továbbra is tartotta jószágait és művelte a földjét. Életviláguk metszethalmazát a közös éneklés képezte. Ezért minden alkalmat megragadtak, ha erre lehetőségük nyílt.

A másik jogszokás (tilalom) a pár együtt éneklésének tabuja mellett a közönségre vonatkozott: kik, milyen varnába és dzsátiba, dzsánádzsátiba tartozók hallgathatják együtt, egy „fedél alatt” az adott éneklést. Ennek bonyolult helyi szabályai voltak. A khám magarok például gurungokkal,

⁵⁴ Száila Szurendra Bura Magar, a tolmácsunk és hegyivezetőnk úgy fogalmazott, hogy „*Azt mondja [Dor Bahadur], hogy először a tekintete tetszett meg neki [Dhibiben], aztán az alakja. De most már a hangját legalább annyira szereti.*” (1997.08.16. saját gyűjtés)

tamangokkal hallgathatták együtt, akár egy fedél alatt is az éneket, de például kámikkal nem. A khám magarok a hindu gurka hatalomátvétel előtt is lenézték, alacsonyabb rangúnak tartották a kámikat, holott kovácstudásukra nagy szükség volt. Ennek ellenére Kánkri falubam és környékén sajátos diskurzus indult el arról, hogy az adott helyzetben mit tegyenek. A fel-tett kérdések lépésről lépésre egyre nagyobb változásokat indukáltak a helyi jogszokásokban.

Hászráam Khám Magar, a közeli Taka-Szera faluban élő, Dor Bahadurnál kicsit idősebb férfi elmondása szerint sokat beszéltek arról nemcsak Kánkriban, hogy mi tévők legyenek: hogyan tartsák be a társadalmi normákat, ugyanakkor hogyan segítsék a szerelmeseket, és persze hogyan segítsék a helybelieket a zenei élmény megszerzésében. Beszédtémává vált, hogy itt a „prákriti” hagyományok erősek, és a hinduizmus külső hatásra terjedt el, de a helybeliek ettől még saját specialistáikban, így például a *dzsánkri* (gyógyító) sámánjaikban inkább bíznak, mint a brahmanákban,⁵⁵ sőt a gurungok például az árja elnyomás eszközeinek tartják őket.⁵⁶ A helyi hindu papok (bahunok) bizonyos szakrális szolgáltatásokra monopóliumot kaptak a hindu államban (a Rama dinasztia által vezetett Panchayat-rendszerben), ezáltal privilegizált helyzetükből adódóan jogi normákkal felvértezve tudtak rivalizálni a sámánokkal és más, helyi vallási specialistákkal, de a buddhista szerzetesekkel is.⁵⁷ A szinkretizmus jelentőségét és e két réteg súlyponteltolódását illusztrálja a fenti népszámlálási adatsor is.

Amikor 1997 augusztusában néhány napot Dor Bahadur Buda Magarral és Dibhi Kámival töltöttem, áradt belőlük az egymásra hangolt harmónia és boldogság. Az esti éneklés alkalmával Dor Bahadur huncut mosolyából és Dibhi tekintetéből úgy tűnt számomra, hogy a közösség egy idő után szemet hunyt „egyéb dolgok” felett is, de ami egyértelmű volt, hogy zenéjük által ölelkeztek össze szimbolikusan, az éneklések alkalmával élték meg a legforróbb vágyakat, élményeket. Életem egyik nagy zenei élménye volt hallgatni őket. A lokális szokásnormákat firtatva a helybeliektől azt a választ kaptam, hogy mivel olyat tettek, amire korábban nem volt példa, a közösségnek kellett megfontolnia és kialakítania a válaszait és ha kellett, a szabályozás változtatását. Úgy döntöttek a helyi diskurzus révén lépésről lépésre passzivitással, eltitkolással és megengedéssel történő kis engedményekkel, hogy ez, amit a férfi és a nő művel, a közösség épülésére szolgál, tehát „valahogy” engedni kell. Engedni, mert megérdemlik ők is, meg a falu is, hogy átéljék ezeket a kifinomult, mély érzelmeket. Tökéletesen felfogták

⁵⁵ Csáji 1999: 60.

⁵⁶ Hangen 2010: 139.

⁵⁷ Ibid. 136–137.

és megértették, hogy a helybeli jogszokásokat egy idő után ezek az engedmények áthágták, korábbi tilalmakat szüntettek meg annak érdekében, hogy Dor Bahadur és Dibhi folytathassa a közös éneklést. Ilyen korábbi tabu volt az egy légtérben, egy helyiségben tartózkodás tilalma. És ilyen volt az is, hogy az éneklések alkalmával finoman hozzáért Dor Bahadur keze vagy lábfeje az alacsony mennyezet miatt a földön ülő Dibhi bőréhez.

Bár a hinduizmus és az országos szabályok ekkor még alig változtak, az 1990-es évek végére Kánkríban már nem volt tilos különböző kasztokba, dzsátikba tartozó nőnek és férfinak beszélni egymással és akár együtt énekelni (Rukum megyében is egyre több helyen lezajlott hasonló változás). Adatközlőim szerint Dor Bahadur és Dibhi története Rukum-megye szerte ismert volt, sőt, a Rukummal határos Rolpo-ban és Baglung megyében is. A társadalmi és politikai törésvonalat jelentő 1996 (a tízéves polgárháború kezdete) azt is eredményezte, hogy a helybeli társadalomban felmerült: van-e egyáltalán értelme ezeknek a régi, nem a khám magaroktól eredő szigorú hindu szabályoknak. Ekkor már adatközlőim szerint a falu többségének „nem szúrt volna szemet” az sem, ha egy-egy éjszakát a másik házában töltött volna a szerelmespár valamelyik tagja, bár az idősebbek ezt még mindig rosszallóan szemlélték volna. Sajnos nincs tudomásom arról, hogy Nepál 2008-as rendszerváltását és az ország új alkotmányát megélte-e Dor Bahadur és Dibhi, és ha igen, miként változtatott ez életvitelükön, kapcsolatokon. Úgy hiszem azonban, hogy ez az írott jogszabály lebontotta az utolsó akadályokat is azelőtt, hogy egy fedél alatti életközösségre lépjenek. Egybekelésükkel látszólag értelmetlenné válna az a hosszú küszködés, kitartás és érzelmi viharok, amelyeket megéltek – ugyanakkor éppen ezek hívták elő belőlük, ezek hozták létre magát ezt a zseniális művészpárost. Hiszen enélkül minden bizonnyal nem tűntek volna ki a falu többi gazdálkodó családjá közül, valószínűleg nem is kezdenek énekelni.

Az esettanulmányt bevezető történelmi áttekintés lehetőséget ad arra, hogy lássuk az énekes szerelmespár történetének politikai és kultúrtörténeti vetületét is. Akkor, amikor a fiatalokat még tiltották egymástól és Dibhit férjhez kényszerítette a családja, még az 1979–1991 közötti részleges liberalizáció előtti szigorú hindu szabályok uralkodtak. Később a helyi szabályok területenként nagyon eltérő ütemben és módon változtak. A központi és regionális politikai törekvések mentén csak az 1990-es években merülhetett fel az, hogy egyáltalán van-e értelme az etnikai és kasztendogámiát kiegészítő szigorú társadalmi tabuknak, jogszokásoknak. Addigra azonban Kánkrí faluban és a Sani Bheri felső folyásának vízgyűjtőterületén kifejezetten megengedő szabályok alakultak ki a különböző kasztokból származók közös éneklésére, akár közös zenei fellépésére vonatkozóan Dor Bahadur és Dibhi szerelméből okulva. Sőt, a közönség összetételére nézve is,

amit 1997-ben magam is tapasztaltam: a khám magar házigazda megengette helyi csetri és kámi személyeknek is, hogy a tornácról hallgassák a zenét. Azt, hogy egy kámi belépjen egy magar vagy egy csetri házába, a legtöbb házigazda még 1997-ben sem engedte meg, bár már volt kivétel: például egyik adatközlőm, Hászrák Khám Magar.⁵⁸ Az írott jog mindebből a folyamatból csak annyit „látott”, hogy 1963-ban a dälitok diszkriminációját megtiltotta az állami jogrend, 1979-től pedig elvileg jogegyenlőséget engedett meg, de a helyi szokásnormákat, az írott normák megszűnése után jogszokásokként fennmaradó lokális szabályozásokat nem alakította át mindaddig, amíg a 2008-as rendszerváltás után az új alkotmány el nem hozta a látszólagos radikális társadalomátalakítást – ami azonban az érvényesülés kasztonként rendkívül eltérő esélyeit, az elit *bahul* és *csetri* háttérét alig érintette.⁵⁹

A zene szerepére a társadalmi változásokban több példát is találhatunk Nepálban. Susan Hangen beszámol arról, hogy az *Our Own Heartbeats* című lemez magnókazettákon terjesztett, szerelmi retorikával írt etnikus mūdai milyen komoly mozgósító és társadalomalakító erőt jelentettek az 1990-es években főleg a mongol eredetű nepáliak körében.⁶⁰ A szerelmet azonban nemcsak a nepáli terepmunkámon „kaptam rajta”, hogy a jogszokásokat befolyásoló, sőt, akár a tételes joggal szembeni jogrontó szokásnormákat, jogszokásokat kialakító tényezővé válik. Az afgán-pakisztáni határvidéken, a többségében khovárok lakta Csitrál megyében a szerelmes népdalok éneklési alkalmait, sőt, magukat a táncos összejöveteleket és a buszon történő zenehallgatást is megpróbálta betiltani a megye nyugati részében többségbe kerülő reform iszlám mozgalom (a tálib háttérű, radikális iszlám párt). Ez először a szokásnormák változásában volt megfigyelhető, majd választási győzelmük után jogalkotóként is érvényesíteni kívánták. Ez a modernista iszlám radikális, uniformizáló és a helyi szokásokat saját szabályaikra átírni kívánó, tálib ideológiát valló mozgalom heves ellenállást szült Csitrál hagyományosabb, északkeleti felében. E feszültség 2018-ban a megye közigazgatásilag is két részre szakadását okozta. Különös, hogy mindkét irány, a szinkretista-tradicionalista és a modernista reform iszlám is szűfiként határozza meg teológiai bölcseletének alapjait, azonban jól elkülöníthető szabályokat indukálva, nemcsak a szokásnormák és magatartásminták, hanem az írott helyi jogszabályok terén is.⁶¹

⁵⁸ Magatartásának egyik fontos alapja, hogy ő és felesége közép-nepáli tartózkodásuk alatt egy protestáns misszionárius keresztény házaspár hatására kereszténnyé lett (Csáji 1999).

⁵⁹ Daum 2025.

⁶⁰ Hangen 2010: 129–130.

⁶¹ Csáji 2024.

Sárkány Mihály egy 2006-os tanulmányában a tiltott szerelem következményeinek másik aspektusára egy kelet-afrikai (kikuju) példával hívja fel a figyelmet: a jogszokások által tiltott, sőt, szigorúan szankcionált nemi kapcsolatra és meg nem köthető házasságra vonatkozó normák rugalmas alkalmazására, a szerelmesek érdekében történő „kiskapuk” kitalálására. Az ottani alapszituáció nagyon hasonló volt a nepálihoz: egy szigorúan tiltott kapcsolat (amelyből ráadásul gyermek is fogant). Sárkány Mihály azt elemzi, hogy a halálbüntetés helyett hogyan változtatta a helyi közösség legitimé e kapcsolatot, és ezáltal hogyan menekült meg a megesett leány és gyermeke. Ehhez a társadalmi csoportbesorolás helyi előjárók általi fiktív megváltoztatása volt szükséges: a státuszváltás (kikujuból maszaiba történő átsorolás) bár presztizsvesztéssel járt, de túléltek a helyzetet.⁶² Erre nyilvánvalóan nem került volna sor, ha az adott közösségnek nem állt volna szándékában valamilyen módon beavatkozni, megmenteni a fiatalokat és elsimítani a feszültséget.

Kutatási adataim elemzésével rá kívántam világítani arra, hogy még e távoli, rendkívül hagyományőrző vidéken is milyen gyorsan változhat a világ. A közösség a jogszokásait és szokásnormáit saját képére alakítja időről időre, ezzel is reagálva a külvilág és a környezet változásaira. A példákban kitűnik, hogy a jogalkalmazás során a helyi társadalom a radikális társadalmi változások és az ezeket kísérő társadalmi elégedetlenségek, feszültségek nélkül is tudja (ha akarja) rugalmasan kezelni a szabályszegést vagy a kényelmetlen, az adott szituációban igazságérzetüket sértő jogi szabályokat. A nepáli énekespár esetében minden bizonnyal egymást erősítette a helyi társadalom pragmatikus korrekciója és a hatalmi viszonyok miatti társadalmi elégedetlenség (a kisebbségi létükben a kám magarokra kényszerített szigorú szabályok). Ez utóbbi ugyanis a szerelmespár életvilágában drámaian mutatkozott meg, mindazonáltal e növekvő feszültség egyúttal megkönnyítette a szabályok megváltoztatását. A globalizmusnak sok arca van: a maoista társadalomátalakítás és a modernista „reform” iszlám globalizmusai bizonyos területeken erőteljesebben érvényesülnek, mint az euro-atlanti világ hatása. A helyi értékek fenntartása sok esetben próbára teszi a helyi társadalmat. Különös módon a népzenehez kapcsolódó jogszokásokért, szokásnormákért való küzdelem – más-más módon – a nepáli khám magar és a pakisztáni khovári nép emblematisztikus harcává vált az ezredforduló éveiben, hagyományos kultúrájuk megőrzésének egyik záloga lett. Ezáltal e rugalmas, alulról induló jogrontó vagy legalábbis komplementer szabályozások a tételes állami és regionális jogi tendenciáinak ellentétjeként tudtak működni, mint a helyi lokális és etnikai közösségek immunreakciói.

⁶² Sárkány 2006.

Irodalomjegyzék

BHATTACHAN, Krishna B.

- 2008 *Indigenous Peoples and Minorities of Nepal*. Kathmandu: Nepal Indigenous Federation of Minorities Peoples (NEFIN).

BARAL, Lok Raj

- 2002 Nepal in 2001: The Strained Monarchy. *Asian Survey* 42(1) 2002:1–2. 198–203.
<https://doi.org/10.1525/as.2002.42.1.198>

CSÁJI László Koppány

- 1999 *Dzsánkrí. Utazás Belső-Magyarország bronzkorába*. Budapest: Masszi.
2024 Az Úr szeretett virágai – szúfi népdalok? (Ereszkedő dallamszerkezetű, kvint- és kvartváltós, moll-pentaton énekek az észak-pakisztáni Csitrálban). *Napút* 2024:222+4. 38–47.

DAUM, Pierre

- 2025 Nepal's 'abolished' caste system is still going strong. *Le Monde Diplomatique*. 25(2504).
<https://mondediplo.com/2025/11nepal-box> (hozzáférés: 2025.07.06.)

DUMONT, Louis

- 1981 *Homo Hierarchicus. The Caste System and Its Implications*. Chicago: University of Chicago Press.

FISHER, James

- 1986 *Trans-Himalayan traders. Economy, Society, and Culture in North-West Nepal*. Berkeley: University of California Press.

HANGEN, Susan I.

- 2010 *The Rise of Ethnic Politics in Nepal: Democracy in the Margins*. Abingdon: Routledge.

HITCHCOCK, John Thayer

- 1965 Sub-tribes in the Magar community in Nepal. *Asian Survey* 1965:5. 207–215.
<https://doi.org/10.2307/2642367>

HÖFER, András

- 2004 *The caste hierarchy and the state in Nepal*. Lalitpur: Himal Books.

INDRAWAN, I Komang Gede – KURNIAWAN, I Gede Agus

- 2023 The Legal Protection for Folk Songs from Unknown Origin: Orientation and Formulation in the Perspective of Legal Cybernetics. *SASI journal* 29:4. 755–764.
<https://doi.org/10.47268/sasi.v29i4.1722>

KALINOE, Lawrence

- 2004 Legal Options of the Regulation of Intellectual and Cultural Property in Papua New Guinea. In Hirsch, Eric – Strathern, Marilyn (eds.):

Transactions and Creations: Property Debates and The Stimulus of Melanesia. 40–59. New York–Oxford: Berghahn.

NAGY Janka Teodóra

- 2018 A jogtörténet új forrásai: Tárkány Szücs Ernő Magyar jogi népszokások című monográfiájától egy jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi digitális adattárig. In Szalma József (szerk.): *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken.* 225–234. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.

MALLA, Uttam Narayan

- 2012 (szerk.): *National Population and Housing Census 2011.* Kathmandu: Central Bureau of Statistics.

MURRAY, Beatrice A.

- 2003 *Mapping Nepal Census Indicators 2001 & Trends.* Kathmandu: Central Bureau of Statistics.

OPPITZ, Michael

- 2021 *Shamans of the Blind Country. A Picture Book from the Himalaya.* Köln: Galerie Buchholz.

SÁRKÁNY Mihály

- 2006 Emberi botlások és a társadalmi rend helyreállítása – egy rendhagyó ki-kuju házasság esete. In Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István (szerk.): *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára.* 330–338. Pécs: Publikon – ELTE BTK, Afrikanisztikai Oktatási Program.

SILFIANI, Diana – SARDJONO, Agus

- 2024 Harmonization of Regulations Concerning the Registration of Folk Songs and Music in Indonesia. In Agung Hidayat – Chanel Tri Handoko – Siti Khoiriyah – Akbarudin Arif – Haryani Saptaningtyas (eds.): *Proceedings of the International Conference on Multidisciplinary Studies (ICoMSi 2023). Advances in Social Science, Education and Humanities Research.* 652–669. Paris: Atlantis Press.
https://doi.org/10.2991/978-2-38476-228-6_54

THAPALIYA, Ram Prasad

- 2023 (ed.): *National Population and Housing Census 2021. National Report on Caste/ethnicity, Language & Religion.* Kathmandu: National Statistics Office.

TAMÁS Ildikó

- 2016 Egy folklórműfaj megítélése és formálódása a találkozások kontextusai-ban. In Szász, Antónia; Lajos, Veronika (szerk.) *The Anthropology of Encounters: Frictions in the Past, Present and Future / A találkozások antropológiája: múlt, jelen és jövő.* 106–124. Budapest – Szeged: Magyar Kulturális Antropológiai Társaság MAKAT – SZTE.

- 2018 Field, Data, Access. Fieldwork Among the Sámi from the Perspective of Assimilation and Ethnic Revitalization Processes. *Acta Ethnographica Hungarica* 63:2. 377–394.
<https://doi.org/10.1556/022.2018.63.2.7>

WATTERS, David

- 1975 Siberian Shamanistic traditions among the Kham-Magars of Nepal. *Journal of the INAS* 2:1. 123–168.

WHELPTON, John

- 2005 *A History of Nepal*. Cambridge: Cambridge University Press.

Az épített jog szuverenitása Új-Zélandon

DOMANICZKY ENDRE

(vezető konzul, Magyarország Konzuli Irodája, Melbourne;
óraadó, PTE ÁJK)

Sovereignty of Built Law in New Zealand

The aim of this study is to examine the elements of national sovereignty in the architectural symbols of New Zealand government and judicial buildings. The study examines the architectural history and architectural stylistic features of the highest-level buildings of the branches of government – the Parliament, the Governor's Residence, ministerial departments, and the Supreme Court. Finally, through the architectural styles of New Zealand and Australian government and judicial buildings, two different paths of constitutional development in the South Seas are outlined.

Keywords: New Zealand, Australia, legal symbols, legal history, cultural heritage

Bevezetés

A közelmúltban egy hosszabb tanulmányban¹ – a legfelsőbb szintű kormányzati és igazságszolgáltatási épületeket vizsgálva – igyekeztem bemutatni az óceániai régió legnagyobb országa, Ausztrália saját nemzeti szimbólumrendszerének kialakulását. Ausztráliában jól kimutatható volt a brit, majd később az ausztrál nemzeti szimbólumrendszer kialakulása, kohabitációja, majd elkülönülése – ám Ausztráliában az európai értelemben szervezett civilizáció mintegy két évszázados múltra tekinthet vissza, és ezen belül az egyes szakaszok² jól elkülöníthetőek.

Kérdésként merül fel, hogy vannak-e más kultúrák, államok is ebben a régióban, amelyek ilyen sajátos jogi kultúrtörténeti fejlődésen mentek keresztül, és vajon ez a fejlődés nyomon követhető-e a kormányzati és igazságszolgáltatási épületek stílusán. Ez az írás a régió másik meghatározó államának, Új-Zélandnak az államfejlődését követi nyomon az építészeti stílusjegyek alapján.

¹ Domaniczky 2021: 90–121.

² Például 1788 (a fegyenctelep megalapítása), 1850 (az Australian Constitutions Act 1850 elfogadása, amely jelentős előrelépést tett a gyarmati autonómiája felé), 1889 (a ten-terfieldi beszéd, amely felvázolta az önálló ausztrál politikai célokat, 1901 (az ausztrál államszövetség megalapítása), 1913 (az ausztrál főváros, Canberra megalapítása).

A dél-csendes óceáni régió és annak legfontosabb államai és nemzeti kultúrái

A dél-csendes-óceáni régió alatt általában a Csendes-óceán déli medencéjét értjük,³ amely az Egyenlítőől délre terül el. Magyarul Óceánia vagy Ausztrália és Óceánia kifejezéssel szoktuk jelölni, angolul általában South Pacific-ként hivatkozzák. Már a legkorábbi magyar nyelvű –1794-ben megjelent – leírásban szerepel a térség legfőbb jellemzője: a *„föld golyóbisának az a’ része... E’ világ egyéb részétől abban különbözik, hogy nem egymásba öszve tsatoltatott tartományokból, hanem szélylyel szóratott nagyobb és apróbb szigetekből áll...”*⁴ Azt is gondolhatnánk, hogy ez a földrajzi fekvés szigetenként eltérő kultúrák létrejöttét hozta magával, de ez egyáltalán nem így történt, hiszen az egy-egy szigeten létrejövő civilizációk mellett léteztek több szigetből álló kultúrák, „birodalmak” is. Új-Guineában pedig épp ellenkezőleg, szinte völgyenként különböző nyelvek alakultak ki, amely a sziget jelentős mérete ellenére szigetszerűen elkülönülő „mini-világokat” hozott létre.⁵ Míg Ausztrália esetében az őslakos közösségek szokásai és szabályai európai szemmel különösnek és nehezen besorolhatónak tűntek, a polinézek földművelő, hierarchián alapuló társadalmait az újonnan érkezők könnyebben tudták értelmezni, és ez kihatott az őslakosok és az európaiak későbbi kapcsolataira. Ausztráliában egy fehér telepesgyarmat jött létre, amelynek brit hagyományait az ausztrál szövetségi állam megalakulását követően lassan – évtizedek alatt – a nemzeti jelképek váltották fel. Új-Zélandon a telepesgyarmat létrehozását egy, az őslakosokkal kötött szerződés előzte meg,⁶ amelyre – hosszú jogi küzdelmet követően – egy duális társadalom épülhetett rá. Új-Guinea keleti felén a britek, illetve az ausztrálok – még a 19. század második felében – gyarmattartóként rendezkedtek be, és ez döntő hatást gyakorolt a társadalmi intézményrendszer kiépítése szempontjából. Itt a nemzeti jelképek csak a függetlenség elnyerését követően válhattak hangsúlyossá. A 20. század elején előszeretettel használt Ausztrálázsia fogalmába korábban általában Fidzsit is beleértették, jelen tanulmányban azonban – terjedelmi okok miatt – csak a legnagyobb sziget, Új-Zéland kormányzati és igazságszolgáltatási épületeinek bemutatására lesz lehetőség.

³ A térség határai azonban nem egyértelműek, mert a legészakibb polinéz telepek a Hawaii szigeteken jöttek létre, amelyek az Egyenlítőől északra terülnek el. A magyar nyelvben a Polinéziát, valamint a másik két, történetileg kialakult elnevezést, Mikronéziát és Melanéziát is magában foglaló elnevezés az Óceánia lenne, azonban jelen tanulmányban kizárólag a dél-csendes-óceáni földrajzi régióban fekvő három szigetországról, Új-Zélandról, Pápua Új-Guineáról és Fidzsiről lesz szó, ezért az Óceánia elnevezés használatát mellőztem.

⁴ Decsy 1794: 74.

⁵ Ilyen – ha a földrajzi adottságok lehetővé tették – kisebb szigeteken is előfordulhatott, l. pl.: Marquesas-szigetek.

⁶ A waitangi szerződést 1841. február 6-án írták alá a Hobson kormányzó vezette európai telepesek és a maori törzsfőnökök.

Új-Zéland

Bár Sydney 1788-as megalapítását követően egy ideig a britek új-zélandi ügyei is az ausztráliai kormányzó hatáskörébe tartoztak – legalábbis papíron. Egy önálló gyarmat megalapítására csak viszonylag későn, az 1840-es évek elején került sor. Hobson, az első kormányzó – a Londonból kapott utasítások nyomán – egy szerződés megkötését kezdeményezte az őslakosok és az európaiak között. Ez az Északi-szigeten található Waitangiban aláírt szerződés később hivatkozási alappá vált, amelyre hosszú idő alatt, egy az őslakosok és az európai telepesek egyenjogúságát elismerő bírói gyakorlat épülhetett rá. Új-Zéland saját alkotmányfejlődése ettől függetlenül viszonylag lassan haladt előre a nagyobb testvér, Ausztrália árnyékában. Egy egységes államszövetség létrehozását kezdetben az új-zélandiak is elfogadták, ám később⁷ – a domíniumi⁸ státusszal párhuzamosan – arra jutottak, hogy saját államot – sőt, birodalmat (realm) – kell kiépíteniük a Déli-tengeren.⁹ A legfőbb prioritást, az anyaországgal, az Egyesült Királysággal való szoros kapcsolat fenntartását azonban a saját nemzeti célok meghatározása sem írta felül. Ausztráliával ellentétben Új-Zéland minden nehézség ellenére ragaszkodott ehhez a kiemelt kapcsolathoz, így a függetlenséghez vezető utolsó lépcsőfokokra az ország csak a 20. század végén, illetve a 21. század elején hágott fel.

Erre a szoros kapcsolatra tekintettel az új-zélandi kormányzati és igazságszolgáltatási épületek stílusa egészen sokáig megőrizte a brit vonásokat, vagy – ha a változás nem volt elkerülhető – nemzetközi trendeket próbált követni. Fontos megemlíteni, hogy Új-Zéland mindhárom eddigi fővárosa az Északi-szigeten található, de az ország földrajzi elhelyezkedése¹⁰ egyébként is elősegítette a regionalizmus kialakulását és fennmaradását, amely mai napig hatással bír a kormányzati és igazságszolgáltatási intézmények elhelyezkedésére. Wellington mellett itt elsősorban a korábbi fővárosra, a legnépesebb város címmel is büszkélkedő Aucklandra érdemes itt gondolni, de egyes időszakokban a Déli-sziget legjelentősebb településének, Christchurchnek is voltak sajátos jogosítványai.

⁷ Új-Zéland az Ausztráliában tartott szövetségi konferenciák egy részén is képviseltette magát, később azonban arra jutott, hogy saját erőforrásaira támaszkodva a saját útját kell járnia a nemzetté válás útján. L.: Report of the Royal Commission on Federation, together with minutes of proceedings and evidence, and appendices (Appendix to the Journals of the House of Representatives, 1901 Session I, A-04, p. XXV.) (<https://paperspast.natlib.govt.nz>, 2025. július 10.).

⁸ Új-Zéland 1907-ben kapta meg a domíniumi státuszt a Brit Birodalmon belül.

⁹ Ennek ellenére az ausztrál - új-zélandi kapcsolatokat a 20. század második felében végül több területen is sikerült elmélyíteni (l. a transztasmán partnerség keretében kötött különböző szerződések).

¹⁰ A két sziget több mint ezer kilométer hosszan nyúlik el az óceánban.

A parlamenti épületek

Miután Auckland 1841 és 1865 Új-Zéland fővárosa volt, az első parlament – az 1852-es új-zélandi alkotmánytörvény értelmében¹¹ – itt ült össze. A parlament faépülete 1854 elején rohamtempóban készült. Bár kifejezetten ülésteremnek tervezték, mégsem vált népszerűvé a képviselők között. Az épületet – amelyet az országgyűlés 1864-ben a Wellingtonba költözés miatt végleg elhagyott¹² – előbb a tartományi önkormányzat, majd az igazságszolgáltatás használta, végül egyetemi célokra hasznosították, és 1917-ben lebontották.

Wellingtonban ezzel szemben már készültek a parlament fogadására, és 1858-ra – a mai parlamenti könyvtár helyén – készen álltak azok a fából készült épületek, amelyek a parlament mindkét házát befogadták. Ezt az épületet később folyamatosan bővítették, de a kőből készült betoldások ellenére a domináns építőanyag a fa maradt. Az épület egy részét az 1890-es évek végén elbontották, és ott kőből, a kornak megfelelő tűzvédelmi előírásoknak megfelelő épületet emeltek. Bár funkció szerint ez az országgyűlés könyvtáraként szolgált, helyiségei alkalmasak voltak a parlamenti és kormányzati tárgyalások lebonyolítására is. Ez nyilvánvalóan egy új épület-együttes első eleme lehetett volna, amely a brit hagyományoknak és a modern világ előírásainak egyaránt megfelel – ám már az eredeti tervek sem sikerült a költségek miatt megvalósítani. Még egy évtized sem telt el, amikor 1907 végén egy rövidzárlat következtében leégett a teljes parlamenti épület – a tűzbiztosra tervezett könyvtár kivételével (1. kép). A képviselők a következő évtizedben a leégett épület mellett álló kormányzói rezidenciába költöztek át; a képviselőház a bálteremben, a felsőház az egykori télikertben ülésezett, eléggé szerény körülmények között.

A tűzvészt követően szinte azonnal megkezdődött egy új parlamenti épület tervezése. Ez volt az első épület, amelyben a kortárs brit építészeti stílus mellett az új-zélandi sajátosságokat is – legalábbis az építőanyag szintjén¹³ – meg kívánták jeleníteni. Fontos megemlíteni, hogy az épületen belül egy külön maori termet is kialakítottak.¹⁴ Bár a pályázatot 1911-ben írták ki, és az építkezés is megkezdődött röviddel ezután, a tervek megvalósíthatósága kezdettől fogva kétséges volt. A nehézségeket tetézte az I. világháború kitörése nyomán előállt nyersanyag- és munkaerő-hiány. A

¹¹ The New Zealand Constitution Act (1852) 32. §

¹² A parlamenti ülések egy részét 1862-től már Wellingtonban tartották.

¹³ A kairurui (takaka) márvány és coromandeli „gránit” burkolat építészetiileg egyszerre kívánta megjeleníteni a nemzeti sajátosságokat, valamint szimbolizálni a kormányzati rendszer szilárdságát.

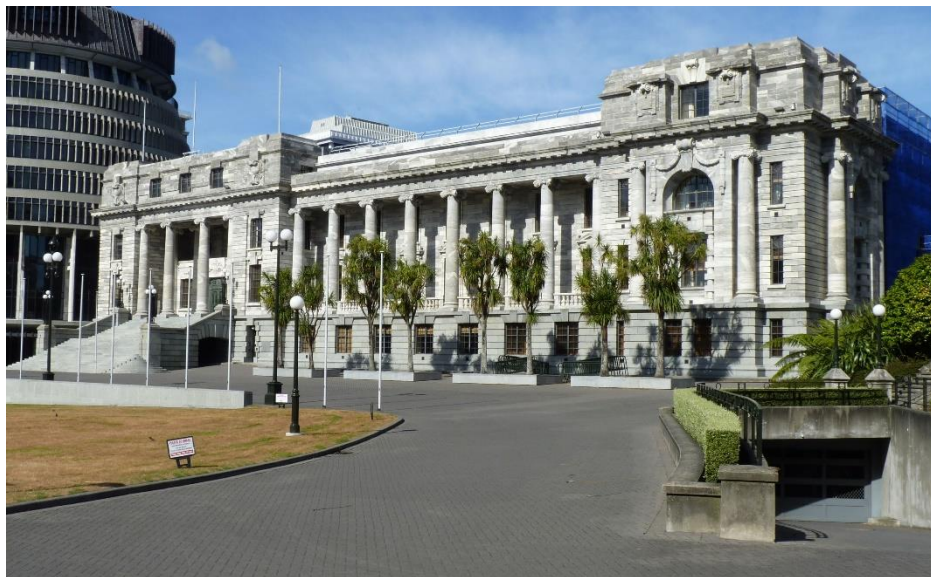
¹⁴ L.: www.parliament.nz/en/visit-and-learn/history-and-buildings/buildings-and-grounds/parliament-house/matangireia-former-m%C4%81ori-affairs-committee-room (2025. július 10-i állapot).

képviselők 1918-ban végül beköltöztek a félkész épületbe, amelyet végül 1922-ben sikerült részlegesen befejezni (2. kép). A 20. században ezután többször is felmerült a teljes terv megvalósítása – ahogy azt Ausztráliában például a melbourne-i parlament esetében is láthattuk –, végül az 1960-as években a félkész épület befejezése helyett egy új, modernista stílusú épület megépítése mellett döntöttek. Ez a méhkasnak (Beehive) nevezett épület – amely a parlamenti irodáknak ad helyet – a főépülethez hasonló koncepció szerint épült 1969 és 1979 között. A korstílusnak megfelelően kívülről a brutalista jegyek uralják – amelyek éles ellentétben állnak a főépület edwardianus és a könyvtár neogót stílusával –, ám belül az új-zélandi építőanyagok dominálnak.¹⁵ Végül említést kell tenni egy negyedik épületről is, amely az 1980-as évek végén épült a Méhkas mögött, eredetileg szintén a parlamenti irodák befogadása szempontjából (Bowen-ház). Ez egy teljesen modern, sokemeletes magasház, amelyet 2020 és 2023 között egyrészt felújítottak és átépítettek, másrészt át is kereszteltek, így ma már maori név alatt Te Iho-épületként áll a végrehajtó hatalom (a mindenkori kormányzat) rendelkezésére.

1. kép: A parlament első wellingtoni épületének pusztulása 1907-ben
(Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Parliament_House,_Wellington)

¹⁵ L.: www.parliament.nz/en/visit-and-learn/history-and-buildings/buildings-and-ground/the-beehive-executive-wing (2025. július 10-i állapot).

2. kép: A wellingtoni parlament új épülete, amelyet 1922-ben adtak át
(Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Parliament_House,_Wellington)

Ha tehát az új-zélandi parlamentre gondolunk, négy különböző korban és építészeti stílusban készült épületet láthatunk, amelyek építészetiileg egyúttal az adott korszak nemzeti törekvéseit is képesek megjeleníteni (3. kép). Elegendő itt csupán a torzóban maradt parlamenti főépületre utalni, amely egyszerre kívánja sugározni a brit birodalom erejét, és diszkréten – az építőanyagok segítségével – megjeleníteni benne a saját nemzeti tónust. Ez utóbbi az 1991-1995 között zajló felújítások során még hangsúlyosabbá vált. Ekkor az építőanyagok mellett az elmúlt időszak jogfejlődését tükröző belső építészeti megoldásokat is sikerült megvalósítani (például az új maori ügyek terme, illetve a csendes-óceáni terem, később több tematikus terem is berendeztek, például a női képviselők terme vagy a szivárvány terem).¹⁶ A Méhkas modern épülete távoli párhuzamba állítható az ausztráliai Sydney egyik fő látványosságának számító Operaházával. Ám több annál, nemzeti szimbólum is – ezért került rá már 1992-ben az új-zélandi papírpénzekre.¹⁷ A legjelentősebb változást azonban az utolsó épület, a korábbi Bowen-ház újragondolása jelentette. Itt a maori névadás egy maori névadási ceremónia részeként zajlott le, és az épület teljes belső dizájnya új-zélandi – és hangsúlyosan a maori – elemekből építkezik.

¹⁶ Leírásukat l. részletesen az új-zélandi parlament honlapján: www.parliament.nz/en/visit-and-learn/history-and-buildings/buildings-and-grounds/parliament-house (2025. július 10-i állapot).

¹⁷ A 20 dolláros új-zélandi bankjegyen a sziluettje ma is látható.

3. kép: A parlamenti épületek Wellingtonban
(Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/New_Zealand_Parliament_Buildings)

A kormányzati épületek

A kormányzati épületek között két épületcsoporttal érdemes foglalkozni: az uralkodót képviselő (fő)kormányzó rezidenciáival, illetve a mindenkori kormányzat (kormány) minisztériumainak helyet adó épületekkel.

A kormányzó székhelye(i)

A kormányzó székhelye a történelem során többirányú változásoknak volt kitéve. Egyrészt együtt mozgott a fővárosokkal, így előbb Russellben, majd Aucklandben, végül Wellingtonban volt a központi kormányzati székhely, de Auckland jelentős népességének és gazdasági életben betöltött súlyának köszönhetően mindvégig megőrzött egy másodlagos központ („árnyékfőváros”) szerepet, így itt 1841 óta folyamatosan fenntartanak – reprezentatív céllal – egy kormányzói rezidenciát. Az első aucklandi kormányzói rezidencia egy előre gyártott faelemekből készült szerkezet volt, amely 1848-ban leégett. Ezt követően a kormányzók ideiglenes jelleggel különböző épületekben laktak, amíg 1856-ban el nem készült az új, tartós anyagokból – kőből – épült otthonuk. Ez, a régi kormányzói épület (Old Government House, Auckland) egészen 1969-ig használatban maradt, bár a kormányzó csak időszakosan használta, hiszen 1865-től többnyire az új fővárosban, Wellingtonban tartózkodott. 1969-ben a régi épületet az aucklandi egyetemnek adományozták, miután a kormányzat 1962-ben (pontosabban az uralkodó) adományként egy új ingatlant kapott az egyik külvárosban, amelyet jelenleg is a kormányzó használ.¹⁸

Wellingtonban a kormányzók kezdetben Wakefield ezredes villáját (Colonel Wakefield's villa) használták kormányzói rezidenciaként, amely a Méhkas (Beehive) helyén állt. Fából épült szerény házikó volt, amelyet már 1848 óta kormányzati célokra használtak. A helyére egy új, díszes – fából

¹⁸ A Mt. Eden városrészben található Birchlands villáról van szó.

épült – kúria került, ahol 1868 és 1907 között dolgoztak a kormányzók. Ezt a villát kapta meg az 1907-es tűzvész után az új-zélandi parlament, míg a kormányzó előbb – 1908 és 1910 között – Palmerston Northban egy tekintélyes méretű, fából épült villában (Caccia Birch House) dolgozott.¹⁹ Az új kormányzati épületet 1910-ben adták át. Ez a mai kormányzati központtól távolabb, Newtown városrészben fekszik – ezzel is kiemelve a kormányzók önálló hatalmi ág-szerepkörét. Mint elődeinek többsége, ez is fából épült, kívülről a brit hagyományok szerint, belülről pedig szobánként eltérő stílusban. Bár a közbeszédben harmadiknak is nevezett kormányzói rezidenciát véglegesnek szánták, néha egy negyedik épületet, az Lower Huttban fekvő ún. Vogel-házat is meg szokták említeni, ahol a kormányzó 2008-2010 között – a newtowni rezidencia felújítása idején – tartotta a székhelyét.²⁰ Végül érdemes megjegyezni, hogy egyes időszakokban a kormányzó a Déli-szigeten, Christchurchben is rendelkezett rezidenciával.²¹

A minisztériumi épületek

A mindenkori kormány elhelyezésére szolgáló épületeknél elsősorban mindegyik fővárost meg lehet említeni. Russelben a néhány fős adminisztráció ideiglenes épületekben működött.²² Miután Auckland lett a főváros, a kormányzati munka központja a tartományi igazgatás által is használt parlamenti épület és annak környéke lett. Wellington fővárossá válását követően a kormányhivatalok az új parlamenti székhelyén és a környékén fekvő épületekben tömörültek. Viszonylag korán, az 1870-es évek elején felmerült egy egységes adminisztrációs épület felépítésének igénye, és ezt 1876-ra meg is valósították. Eredetileg betonban gondolkodtak, de a költségek miatt végül a fa – méghozzá az Új-Zélandon honos kaurifenyő – mellett döntöttek. A hatalmas – máig a világ egyik legnagyobb fából készült építménye – háromemeletes épületben eredetileg 143 szobát, 64 mosdót, 126 kandelót és 22 kéményt alakítottak ki, és az összes új-zélandi minisztérium ide költözött. Kétszer bővítették, a villanyvilágítást is csak később vezették be, de a tűzveszély miatt kezdettől fogva tilos volt benne dohányozni, ezért a világ első füstmentes hivatalaként szoktak rá hivatkozni. Bár a kormány egészen 1990-ig használta, a folyamatos minisztériumi bővítések miatt végül már csak az oktatási minisztérium irodái működtek benne. Egy jelentős

¹⁹ L. bővebben: <https://gg.govt.nz/government-house/other-government-houses> (2025. július 10.).

²⁰ L. bővebben: <https://gg.govt.nz/government-house/other-government-houses> (2025. július 10.).

²¹ Itt két villát szoktak megemlíteni, amelyeket a 20. század különböző időszakaiban hivatalos rezidenciaként is használtak: az Elmwood ház és a Daresbury-villát.

²² Erre az időszakra l. részletesen: www.doc.govt.nz/documents/conservation/historic/by-region/northland/okiato-historic-heritage-assessment.pdf (2025. július 10.).

felújítást követően a Wellingtoni Egyetemhez került, falai között jelenleg jogi oktatás folyik (4. kép).²³ A minisztériumi épületek többsége manapság Wellington központjában található.

4. kép: A régi kormányzati (minisztériumi) épület

(Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Old_Government_Buildings,_Wellington)

Itt érdemes megemlíteni, hogy egy - kőből készült - központi kormányzati épület (Former Old Government Building, Christchurch) – egyfajta korai kormányablakként – működött Christchurchben is, a Déli-szigeten.²⁴ 1913-os megnyitásával a kormány célja a közszolgáltatások egy helyre tömörítése volt, és az 1980-as évek közepéig az épületet folyamatosan kormányzati célokra használták (5. kép). Miután évekig üresen állt, mint az új-zélandi épített örökség egyik képviselőjét, sikerült felújítani és megmenteni. Jelenleg szállodaként hasznosítják.

²³ Ám egy ideig itt voltak a legfelsőbb bíróság bírónak irodái is, amíg az új igazságszolgáltatási komplexum el nem készült (l. lentebb).

²⁴ Adatára és történetére l. részletesen az új-zélandi műemlékvédelem honlapját: [www.heritage.org.nz/list-details/301/Government%20Buildings%20\(Former\)](http://www.heritage.org.nz/list-details/301/Government%20Buildings%20(Former)) (2025. július 10.).

5. kép: Az egykori christchurchi központi kormányzati épület
(Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Old_Government_Building,_Christchurch)

Az igazságszolgáltatás központi épületei

Új-Zéland saját igazságszolgáltatási rendszerének kezdetei a gyarmat megalakulásának időszakába, az 1840-es évek első felére nyúlnak vissza. Már 1841-ben létrejött a legfelsőbb bíróság (Supreme Court),²⁵ majd a következő bő két évtizedben létrehozták a kerületi és alsóbb szintű bíróságokat, a maori földbíróságot és a fellebbviteli törvényszéket is.²⁶ Új-Zéland – az anyaországhoz fűződő speciális kapcsolatra tekintettel – egészen 2004-ig fenntartotta a brit Titkos Tanácshoz (Privy Council)²⁷ való fellebbezés jogát.²⁸ Az új legfelsőbb bíróság (Supreme Court) létrehozásáról és a Titkos Tanácshoz való fellebbezés megszüntetéséről szóló 2003-as törvény a törvény céljai között feltüntette annak az elismerését, „hogy Új-Zéland egy

²⁵ Vö.: Supreme Court Act 1841 (1841. évi 1. tv.)

²⁶ Rövid áttekintést l. a Legfelsőbb Bíróság honlapján: www.courtsfnz.govt.nz/about-the-judiciary/copy-of-overview (2025. július 10.).

²⁷ Pontos nevén: a Titkos Tanács Igazságügyi Bizottsága (Judicial Committee of the Privy Council), amely az új-zélandi Legfelsőbb Bíróság létrehozása előtt tulajdonképpen Új-Zéland legfőbb bírói fóruma volt.

²⁸ Bár a Titkos Tanácsról való leválás gondolata már 20. század elején megjelent Új-Zélandon is, e törekvést – Ausztráliával ellentétben, ahol azt konzekvensen végigvitték – csak a 21. század elejére sikerült megvalósítani.

független nemzet, saját történelmével és hagyományaival,” valamint elő kívánta segíteni, hogy a helyi jogi ügyeket „*az új-zélandi körülmények, történelem és hagyományok ismeretében oldják meg.*”²⁹ Vagyis az igazságszolgáltatás területén nemcsak egy szemléletbeli változásról, hanem a törvény által előírt szándékról: az új-zélandi hagyományoknak megfelelő rendszer felállításáról és működtetéséről beszélhetünk. Tehát amit a kormányzati épületeken láthattunk, nevezetesen a saját öntudatnak és szimbólumrendszernek egy lassú, óvatos, évtizedeken átnyúló, meg-megtorpanó keresgélését, az az igazságszolgáltatás területén 2000-től egy határozott, viszonylag gyors változást eredményezett. A kérdés az volt, hogy vajon hogyan és hol lehet egy ilyen szemléletbeli változást megjeleníteni, egyáltalán megjeleníthető-e ez a bírósági épületeken? Ezekre a kérdésekre egyértelmű választ kapunk, ha egy pillantást vetünk a Legfelsőbb Bíróság (Supreme Court) 2010-ben átadott új épületére (6. kép).

6. kép: A Legfelsőbb Bíróság komplexuma a régi és az új bírósági épülettel
(Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Supreme_Court_of_New_Zealand)

A Legfelsőbb Bíróság új épülete a régi (1881-ben elkészült) legfelsőbb bírósági épület mellett áll, mintegy annak modern párjaként. A régi épület volt az első tartós struktúrából (kőből) készült bírósági épület Wellingtonban. A parlamenthez közel állt, de – tükrözve a két hatalmi ág egymáshoz való viszonyát – mégis elkülönülve, külső és belső stílusjegyei egyaránt a

²⁹ Vö.: Supreme Court Act 2003 (2003. évi 53. tv. 3. § (1) bekezdés a) pont I-II. alpontjai).

brit hagyományokat idézték.³⁰ Maga a tartós építőanyag használata önmagában utalás az akkora már kiépülő igazságszolgáltatási rendszer stabilitására. Az idők során több alkalommal (1907, 1913, 1956, 1981) bővített régi épületet egészen 1993-ig használták, utána egy évtizedig üresen állt, és romos állapotba került.³¹ A 2004-es igazságszolgáltatási törvény szellemének megfelelő új épületet azonban – egy új igazságszolgáltatási komplexumot (Justice Park) létrehozva – a mellette lévő telken kívánták felépíteni, így az új tervek – komoly döntéshozói vitát követően – a régi bírósági épületet az új bírósági csarnok melléképületeként határozták meg. Az összkép így pontosan tükrözi az új-zélandi jogfejlődés menetét, amely a brit szokások felől a saját hagyományok kialakítása felé halad. A régi épület szilárd struktúrájára az új csarnok átlátható üvegborítása reflektál, hangsúlyozva ezzel az új idők legfontosabb követelményét is: az igazságszolgáltatásnak nemcsak szilárdnak, hanem átláthatónak is kell lennie. Az építészek az új nemzeti arculatot – ahogy az ausztrál legfelsőbb bíróság épületében is láthattuk – a sajátos flóra és fauna egyes jellegzetességeinek megjelenítésével kívánták kiemelni. Az új épület középpontja a kauri fenyő tobozára hasonlító kialakítást nyert, miközben a kívülről az új csarnokot befedő, bronzból készült rácshálót az ismert nemzeti növények, a pohutukawa és a rata fák ágai ihlették.³² Nehéz nem észrevenni, hogy az új igazságszolgáltatási komplexum és parlamenti épületek eklektikus stílusának üzenetét: egy távol fekvő szigeten élő kis nép több mint egy évszázadon keresztül kereste az identitását, amelyet végül a 21. század elején saját nemzeti hagyományaiban és egyedi élővilágában lelt fel.

Összegzés – a kormányzati és igazságszolgáltatási épületek szimbolikájának üzenete

A fentiekben Új-Zéland kormányzati, illetve igazságszolgáltatási épületeinek jogi szimbólumrendszerének kialakulását követtük nyomon, alapvetően két kérdésre fókuszálva: léteznek-e ilyen egyedi stílusjegyek, és ha igen, mikor jelennek meg ezeken az épületeken, valamint Ausztráliához képest mennyire hangsúlyos ez a folyamat.

Az első kérdésre a válaszuk igenlő lehet. A kormányzati és az igazságszolgáltatási épületeken egyaránt kimutathatóak a brit építészeti hagyományok, ám az ezeket szimbolizáló végleges épületek gyakran csak hosszabb

³⁰ Az 1860-as években egy hasonló stílusú (kő)épület készült a Legfelsőbb Bíróság számára Aucklandben is, leírását l. bővebben: www.heritage.org.nz/list-details/17/Listing (2025. július 10.).

³¹ Adataira és történetére l. részletesen az új-zélandi műemlékvédelem honlapját: www.heritage.org.nz/list-details/219/Old%20High%20Court (2025. július 10.).

³² L. bővebben: www.courtsofnz.govt.nz/the-courts/supreme-court/the-supreme-court-complex (2025. július 10.).

idő alatt, több lépcsőben készültek el. Ráadásul az állandónak szánt építmények egy része - a brit hagyományokkal ellentétben - mindvégig faszervezetes maradt. Ennek hátterében azonban általában több tényező állt, a munkaerő szűkössége és az építőanyag drágasága mellett a földrengések gyakorisága is közrejátszott benne. A legfontosabb középületek többségét azonban végül mégiscsak kőből építették meg, viszont az építkezések – mint azt a parlament eklektikus tömbjén is nyomon követhettük – néha évtizedekig is elhúzódhattak. A kormányzati épületeken belül a parlament 20. század elején, az 1907-es tűzvészt követően emelt szárnyában jelentek meg az első nemzeti motívumok. Itt a saját, új-zélandi stílusjegyek kialakítása három szinten is megvalósult: a helyi építőanyagokban, a belső díszítésben (például: az első maori terem kialakítása) és a belső elnevezésekben. Ugyanakkor igyekeztek megőrizni a brit elemeket is: a két terem (az alsó- és a felsőház színei és szimbólumai (például az Anjou-liliommal díszített vörös padlókarpit) máig a westminsteri hagyományokat testesíti meg. Az újabb épületeknél, így a Beehive-nál, majd a Te Iho (Bowen)-háznál, valamint a most épülő új irodaházban az építészeti szimbólumok már egyre erősebben az új-zélandi sajátosságokat képviselik. Ezek – a duális társadalmi rend következtében – többnyire maori eredetűek, de egyre fontosabb szerepet kap az ábrázolásokban a helyi növényvilág is.

Az igazságszolgáltatáson belül a Legfelsőbb Bíróság régi és új épületei szimbolikus jelentőséggel bírnak. Jelzésértékű, hogy a két, egymás mellett álló tömböt 2010-ben egyetlen komplexumban egyesítették, amely egyszerre hangsúlyozza a brit hagyományok fontosságát, illetve a saját nemzeti szerepkör és jelképek megtalálásának fontosságát. Láthattuk, hogy a kormányzati épületekkel ellentétben az igazságszolgáltatásban a változás rapid módon zajlott le a 2000-es években, és ez összefüggésben volt az új nemzeti bírói fórum felállításával.

Ha a fejezet elején feltett második kérdésre szeretnénk válaszolni, vagyis az ausztrál és az új-zélandi építészeti szimbólumrendszer változásait próbáljuk összehasonlítani, a legszembevetőbb az, hogy az ausztrál nemzeti szimbólumrendszer kialakítása az államszövetség 1901-es megalkotását követően azonnal megkezdődött, és évtizedek alatt több lépcsőben zajlott le. Ausztráliában nemcsak az épületek stílusjegyei változtak, hanem a nemzeti jelképek is, külön a kormányzatban és külön az igazságszolgáltatás területén. Ugyanakkor a brit eszmeiséget és gyökereket kezdettől fogva hangsúlyosan megjelenítik, de egyre szűkebb területen. Új-Zélandon ezzel szemben a domíniummá alakulást követően is ragaszkodtak a brit hagyományok megőrzéséhez, és az útkeresés az építészeti szimbólumrendszerben is jól követhető. A waitangi szerződés hatása érződik a maori elemek beépítésén (szobrok, fafaragások), és tulajdonképpen ez az őslakos

szimbólumrendszer válik a 20. század végétől hangsúlyossá. A nemzeti szimbólumok másik része az új-zélandi növényvilágból származik, és elsősorban az igazságszolgáltatás területén jelenik meg, ahol ezek a változások csak a 21. század elején jelennek meg. Végül azt is meg kell említeni, hogy míg Ausztrália esetében egy nagyrészt lezárt folyamatról beszélhetünk, addig Új-Zéland esetében úgy tűnik, hogy egyelőre csak az új nemzeti szimbólumok összetevőit sikerült azonosítani, ezek rendszerbe foglalása azonban csak a következő évtizedekben valósulhat meg.

Irodalomjegyzék

DECSY Sámuel

1794 Australiáról. *Magyar Almanak* (1794). 74–75.

DOMANICZKY Endre

2021 Az ausztrál törvényhozási és bírósági épületek nemzeti stílusának és szimbolikájának kialakulása. In Megyeri-Pálffy Zoltán (szerk.): *Ábrázolt és épített jog*. 90–121. Budapest: Gondolat.

REPORT

1837 *Report from the Select Committee on Aborigines (British Settlements). With the minutes of evidence, appendix and index Great Britain. Parliament. House of Commons. Select Committee on Aborigines (British Settlements).* [London]: the House of Commons.

1901 *Report of the Royal Commission on Federation, together with minutes of proceedings and evidence, and appendices (Appendix to the Journals of the House of Representatives, 1901 Session I, A-04.).* [Wellington]: the House of Representatives.

A próféta hagyomány, mint jogforrás szerepe az Abbászidák politikai legitimációjában

KANYAR ADRIENN

(PhD hallgató, PTE ÁJK Doktori Iskola)

The Role of Prophetic Tradition as a Source of Law in the Political Legitimacy of the Abbasids

Regarding the sources of Islamic law, the tool of teleological interpretation generally determines both its questions and answers by searching for the divine meaning of the legal material under examination. One of the main reasons for this is that religion and law, and the person of the religious and legal scholar, are inseparably intertwined in the Islamic world. However, the modern critical approach requires objective examination, so by placing this interpretation in the appropriate historical period, we can arrive at completely different questions and answers. The real dogmatic foundation of Islamic law begins under the Umayyads, but its true fulfillment occurs under the rule of the Abbasids. This is when the hadith, based on oral traditions, took on a key role, proving to be a more authentic source material than written sources. The collection, selection, and recording of hadith material had helped to support the aspirations of religious and political parties since the 7th century, but its real power was harnessed by the Abbasids, thus creating a true tradition, beginning, and form for the new, ethnically diverse ummah.

Keywords: Abbasid, hadith, Islam, Sunnah, forgery

Bevezetés

„Tudd meg, hogy ez a dinasztia volt az egyik legnagyobb. A világot úgy kormányozta, hogy elegyítette a vallást az uralommal. A legjobb és legigazabb emberek engedelmeskedtek neki vallási megfontolásból, a többiek pedig érdekből vagy félelemből.”¹ – így jellemzi Ibn ʿAbd al-Barr az Abbászida dinasztiát az 1301-ben elkészült *Al-Fakhr* című művében. S bár az ambíció már a kezdet kezdetén is erősen jelen volt az Abbászidák törekvéseiben, sikerük kulcsa nem csupán jó társadalomszervező és politikai készségük volt, hanem a pillanat megértésének és megragadásának tehetsége. A pillanatáté, amelyben a hatalmas arab-muszlim hódítás után, a 8. századra már stabilizálódó határok között szervesülő birodalom által felölelt vegyes etnikumú társadalom előléphetett, s valódi egységgé, ummává válhatott.² Ehhez szükséges volt az iszlám tartalmának meghatározására, illetve a hegemonia letéteményesének kijelölésére.³ A valódi muszlim társadalom megszervezésé-

¹ Simon 2019: 365.

² Cahen 1989: 35.

³ Simon 2016: 24.

hez azonban szükség volt az iszlám dogmatikai kifejtésére is, amelyhez három eszközt hívtak segítségül az Abbászida uralkodók: a jog kifejtését, a teológiai tanok kidolgozását, illetve a kultúra kibontakoztatását.⁴

Az iszlám azonban nem vetközhette le *arab köntösét*, mivel az szervesen kötődött a Próféta személyéhez, aki maga is arab volt. Hasonlatosan a Kórán is, amely az arab nyelvet a kinyilatkoztatás nyelvénvé tette.⁵ Tehát a soknemzetiségű birodalomban úgy kellett egységet teremteni, hogy az arabság felsőbbrendűségét egyszersmind meg kellett szüntetni a társadalomban az ummává való szerves egyesülés oltárán, de mint az iszlám tartalmi elemét meg kellett őrizni annak méltóságával. Az Abbászidák ehhez jogi eszközöket vetettek be, amelyek kulcseleme a prófétai hagyomány volt, amely egyszersind alkalmasnak bizonyult uralkodásuk legitimálására, és egy a történelemben egyedülálló muszlim birodalom megszervezéséhez.

Öröklött problémák az Abbászida Kalifátusban

A birodalom az Omajjádok hódításainak köszönhetően a 8. századra már Spanyolországtól Indiáig terjedt. A hatalmas birodalom azonban belső problémákkal küzdött. A megnövekedett távolságok miatt a kommunikáció megnehezedett, amely a birodalom szervezése mellett az iszlám szervezését is megnehezítette.⁶ További nehézséget okozott, hogy a kalifátus rengeteg etnikumot, így nyelvet, vallást és szokást szívott magába, amelyek az akkor még hajlékony iszlámot könnyen formálhatták kényük-kedvükre, amely a vallási és politikai pártok széles palettáját hozta létre.⁷ Megjelent a széthúzás, amelyet az Omajjádok kormányzata még nem tudott megfelelően kezelni, így azok megoldása az Abbászidákra maradt.⁸

Az iszlám, mint eszköz

Az Omajjád kor (660–750) alatt kiterjesztetett birodalom határai uralkodásuk utolsó századára már stabilizálódtak, így a külső nehézségek helyett a belső problémákra helyeződött a hangsúly.⁹ A terjeszkedés folyamatosan lassult, amely az addig a hódításokban levezetett társadalmi és politikai feszültségeket a felszínre hozta.¹⁰ A birodalom, s így az iszlám kiterjesztése ugyanis eddig egységet kovácsoló erőnek bizonyult. Nem is meglepő, hogy az első négy ortodox kalifa államszervezését Goldziher katonai

⁴ Cahen 1989: 79.

⁵ Cahen 1989: 56–57.

⁶ Hillenbrand 2016: 118.

⁷ Cahen 1989: 46–47.

⁸ Cahen 1989: 54.

⁹ Cahen 1989: 35–36.

¹⁰ Simon 2009: 14.

szervezetként jellemzi.¹¹ Az Omajjádok még ezt a szellemiséget öröklék. Vezetésük alatt eléri az iszlám kalifátus maximális kiterjedését, amely azonban hatalmuk összeroppanását okozza.

Ennek a folyamatnak az egyik hajtóereje lesz az a feszültség, amelynek alapja az arab-nem arab ellentétben gyökerezett, s amelyet az iszlám hódítással megvalósuló terjeszkedése annak leálltáig el tudott nyelni. A gyors időintervallum alatt megszülető soknemzetiségű birodalom egységteremtő eszköze ezután már kizárólag az iszlám maga tudott lenni, nem pedig annak kiterjesztése.¹² Az iszlám vallás kibontása pedig elsősorban a muszlim társadalom megszervezését jelentette.

Az iszlám korai változata vonzó volt a maga kiforratlan, de ugyanakkor a kereszténységgel és zsidósággal rokonságot mutató szellemiségével. Kezdeti hajlékonysága lehetővé tette az egyszerű valláskövetést, amely úgy hirdette meg zárt közösségét, hogy közben bárki számára nyitott maradt. Könnyen akceptálható jellege tömeges megtérési hullámot indított el.¹³

Az Omajjádok birodalma azonban arab- nem pedig iszlám birodalom volt. Mohamed hiába helyezte egyetemes kinyilatkoztatásában a nemzetek, s így az arabság fölé, mivel az iszlám, amely hívására a birodalom megszületett, nem csupán az arab néphez kötődött szervesen, hanem az arab hagyományokhoz is.¹⁴ Ezen hagyományok magva pedig a genealógia fontossága volt. A genealógiáé, amely az arabságot is kötötte beduin gyökereihez, s amely az egyik legfontosabb identitásbeli örökség volt az iszlám előttről.¹⁵ Az Omajjádok pedig ezt a lelkületet, méghozzá annak mekkai – és nem medinai - nézeteit képviselték. Számukra az iszlám hatalmuk legitimálásnak eszköze volt, nem pedig a célja.¹⁶ Az iszlám csupán a közös ügy volt a birodalom területének, és így hatalmuk növeléséhez. Azonban az iszlám birodalom, mint szervezet, már nem érdekelte őket. A birodalmat arabizálni, nem pedig iszlamizálni igyekeztek. Abd ul-Malik reformtörekvései az első igazán jelentős lépések e téren.¹⁷

A mawlák

A birodalom társadalmi erőviszonyainak szempontjából azonban egyre jelentősebbé vált a nem-arab iszlamizálódott lakosság. Ennek a legjelentősebb csoportja a kliensi viszonyon keresztül megtért, de ugyanakkor

¹¹ Goldziher 2000: 54.

¹² Cahen 1989: 56–57.

¹³ Cahen 1989: 46.

¹⁴ Simon 2019: 111.

¹⁵ Simon 2019: 104.

¹⁶ Goldziher 2000: 54.

¹⁷ Cahen 1989: 44–45.

származásukból adódóan törzsön kívüli mawlák csoportja. A mawlák csoportjának bázisát a régi hadifoglyok, illetve a meghódított területek törzseinek előkelőségei adták, akik igyekeztek korábbi társadalmi rangjukat megtartani. A mawlák közössége színes etnikumú csoport volt, amelyek között észak-afrikai berberék, illetve Szászánida alattvalók is megtalálhatóak voltak. A mawlák joggal remélhették, hogy a kliensi rendszeren, illetve megtérésükön keresztül kedvező társadalmi pozícióhoz juthatnak, azonban a közigazgatás szervezetlensége miatt ugyanannyi adót fizettek, mint a hitetlenek. Az adórendszer tehát közömbös volt a mawlákkal szemben.¹⁸ A kliensi viszony szorítása, a hátrányos megkülönböztetés és arab kultúra megerősítése a birodalom igazgatásában egyértelműen másodrendű állampolgárként kezelte a mawlákat, amely nagyfokú elégedetlenséget szült körükben.¹⁹

Az Abbászidák öröksége

Az Omajjádok alatt felszínre tört társadalmi elégedetlenségeket kormányuk nem tudta kezelni. A mawlák, akik a hívőknek kijáró megbecsülésre és egyenjogúságra vágytak, számításait az Abbászidák szerveződő elitjében találták meg.²⁰ A szerveződő mozgalom Horászánból indult ki, így nem hordozta magán az arabság jelvényét, sőt, első formájában kifejezetten arabellenesnek tetszett. Azonban ez nem volt igaz, ugyanis Horászánban a terjeszkedés miatt eleve nagy volt az arab lakosság, akik az Abbászida mozgalom támogatásában is kivették a részüket. Mint a legerősebben iszlamizált provincia, azonban nagyszámú iráni mawla lakossággal is rendelkezett, akik szintén támogatói voltak az Abbászidáknak.²¹ Számításaik helyesnek bizonyultak, ugyanis a forradalom olyan folyamatokat indított be, amely az arab birodalom társadalmát elindíthatta a muszlim közösség és államiság megeremtésének útján.²² Így a hódítások korát az Abbászida birodalomban felváltja a muszlim társadalommá szerveződés kora, amely a nem-arabok számára is megeremtette a lehetőséget az ummába való integrálódáshoz.²³

A prófétai hagyományok

Az iszlám hagyományai – éppúgy, mint a genealógia – szoros kapcsolatban állnak az iszlám előtti korrallal. Ez nem tartalmukban, hanem inkább szerepükben, így a társadalomban és a jogrendszerben betöltött funkciójuk

¹⁸ Cahen 1989: 47–50.

¹⁹ Ibn Khaldun 1995.

²⁰ Cahen 1989: 69.

²¹ Cahen 1989: 62–64.

²² Simon 2009: 14.

²³ Simon 1995: 144.

szempontjából érthető meg. A jahiliyya korában az arabság és a beduinok életében meghatározó volt a szokásjog, amely maga is a hagyományban gyökerezett. Mint a hűség kódexe: íratlan szabályainak megszegése a legalálább cselekedetnek számított. Az ősök szokása a vérvonal mellett a törzsek kötőanyagaként szolgált, mivel szokásaik megtartása a hűség dogmáján keresztül egyesítette őket nem csak a jelenben, hanem a közös múltban is. Ezeket a hagyományos szokásokat és intézményeket az arabok *Szunnnának* nevezték.²⁴

A kinyilatkoztatás

A barbárság korában az iszlám hozta el az erkölcsi rendet.²⁵ A Korán elsősorban kinyilatkoztatás, nem pedig törvénykönyv.²⁶ Ennek ellenére tartalmaz normatív verseket,²⁷ amely száma azonban igen alacsony – a 6346 vers közül csupán kb. 500²⁸ jogilag releváns.²⁹ Ennek oka, hogy az élő hagyományok egy részét a Próféta alkalmasnak találta az épülő iszlám gyakorlata szempontjából, így nem volt szüksége teljesen új jogrendszer kialakítására. Ennek eredményeképpen azonban a Koránban kizárólag azokról a magatartásokról esik szó és lesznek szabályozás tárgyává, amelyekben az iszlám eltérni igyekezett. A hangsúly az iszlám erkölcsiségen volt, így, ha azt a kialakult gyakorlat nem sértette, az megmaradhatott, s így a Koránban sem kapott helyet.³⁰ A Korán normatív értelmezése tehát szorosan összekapcsolódik a Próféta személyével és korával, így – ahogy azt később a muszlim tudósok maguk is felfedezték – magyarázatra és értelmezésre szorul.³¹

A joghézagok kitöltése – A Szunna és a hadísz szerepe a jogfejlesztésben

A joghézagok kitöltésének igénye tehát már egy a Korán keletkezésétől folyamatosan jelenlévő igény volt. A Próféta azonban minekután jobban megismerhette Allah szándékát, cselekedetei és mondásai révén irányt mutatott a muszlim közösség számára. Ennek legitimitását személyének tévedhetetlensége³², illetve maga a Korán adta:

²⁴ Goldziher 2000: 9–12.

²⁵ Goldziher 2000: 23.

²⁶ Hillenbrand 2016: 117.

²⁷ Janý 2021: 136.

²⁸ Janý 2021: 137.

²⁹ Hillenbrand 2016: 117.

³⁰ Janý 2021: 136.

³¹ Duderija 2015.

³² Janý 2021: 139.

„*Ti hívők! Engedelmeskedjete Allahnak és engedelmeskedjete a küldöttnek (...)*”.³³ Így született meg a Próféta Szunnája, amely a Társak közvetítésével nem csupán fennmaradhatott³⁴, de az egyre táguló birodalom különböző pontjaiban letelepülő Társak által szabadon terjedhetett.³⁵

A valódi problémák arra az időszakra tehetőek, amikor a Társak is távoztak az élők sorából, így már a Hidzsra első évszázadának vége előtt megkezdődött a Szunna kidolgozásának és megőrzésének folyamata. Ehhez a muszlimok a Mohamed próféta életével kapcsolatos eseményeket szisztematikusan dokumentálni kezdték hadisz hagyományok formájában.³⁶ A folyamat elindításának azonban a Szunna megőrzésén kívül más indoka is volt. Az Omajjádok alatt kiépülő kalifátus méretéből adódóan a nagy távolságok, a kommunikációs nehézségek következtében az egységes jogértelmezés is problémássá vált.³⁷ Ezt nehezítette, hogy nem csupán a prófétai hagyományokkal, hanem a még élő arab hagyományokkal, illetve a meghódított területek és népek hagyományaival is számot kellett vetni, ezek ugyanis gátolhatják az egységes joganyag kialakulását. A Szunna azonban nagyrészt olyan általános útmutatásokat tartalmaz, amelyek egy birodalom megszervezéséhez már nem bizonyulnak alkalmasnak. Így amikor az Omajjádok idején megkezdődik a Szunna kidolgozása, akkor a helyi hagyományokat, továbbá a kalifák és kormányzók intézkedéseit is felhasználják, így teremtve „precedenseket” a birodalom megszervezéséhez.³⁸

Az Abbászidák idején az egyre javuló életkörülmények a társadalom átalakulását eredményezték, amelynek köszönhetően a joggal kapcsolatban is új igények keletkeztek.³⁹ A megváltozott társadalom problémáira, a birodalom megszervezésére, a birtokviszonyok megváltozására a Korán nem adott választ, így a hagyományok egyre fontosabb szerephez jutottak.⁴⁰ A mindennapi joggyakorlat kezdett eltávolodni a Korántól, amely veszélybe sodorta a közösség iszlám alapú megszervezését.

A hadisz hamisítás mint eszköz és cél

A prófétai hagyományok jogforrássá alakulásának metódusa során már ismertettem azokat a hiányosságokat, amelyek a Korán, s később a Szunna esetében is megmutatkoztak. Ezek jelleme egyszerűen megkívánta a birodalom- és társadalomszervezés érdekében a hagyományok szabad formálását,

³³ Korán 4:59

³⁴ Goldziher 1980: 129.

³⁵ Goldziher 1980: 135.

³⁶ Duderija 2015.

³⁷ Hillenbrand 2016: 118.

³⁸ Cahen 1989: 81.

³⁹ Cahen 1989: 81.

⁴⁰ Goldziher 1980: 131.

esetlegesen hamisítását. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a hagyományok között nem találhatók eredetiek. Az iszlám társadalom megóvásának érdekében gyűjtésük hamar megindult, de minekután precedensként való felhasználásra csak kis részük volt alkalmas, átalakításuk, hamisításuk szükségessé vált. A hamisítás azonban különböző formában és mértékben történt.⁴¹

Ezen folyamatok vizsgálatát a hagyománykritikai megközelítés indította el, amikor Goldziher Ignác az 1890-ben publikált *Über die Enwicklung des Hadith* munkájában kimutatta, hogy a prófétai hagyomány csak később került megfogalmazásra, s kapta meg formáját, azonban nem zárta ki egy ezt megelőző orális anyag meglétét.⁴² Az iszlám kultúra – Jany János megfogalmazását használva – „eredendően orális”. Központi eleme a memorizálás és a recitálás.⁴³ Maga a Szunna is szóban terjedt, s a jogászok is szájhagyomány útján jutottak ismeretéhez. Ez élő kapcsolatot teremtett a recitáló és hallgató között. Az írás az ilyen fokú kapcsolódást nem tette lehetővé, sőt a muszlimok nem is bíztak a másolókbán, és sokkal nagyobb hibalehetőségeket tulajdonítottak az írott formában történő megőrzésnek, mint a szóbeli hagyományoknak.⁴⁴

A hamisítás első formái

A hamisítás legkorábbi formái nem a jogfejlesztés eszközeiként jelentek meg, hanem a politikai csatározás fegyvereként. Története a Próféta korában kezdődött, amikor Szunnája még valódi, élő hagyományként volt jelen a Társak és a kezdeti umma mindennapjaiban. Mohamed személye a kinyilatkoztatást követően a figyelem központjába került, így a Társak között hamar szokássá vált, hogy mindent megosszanak egymással, amit a Próféta tett vagy mondott. Ezen elbeszélések között is akadt már olyan, amelyet maga a Próféta nyilvánított hamisnak.⁴⁵ A hamisítók működésének korai bizonyítékát őrzi, hogy maga Mohamed inti őket óva, hiszen aki hazugságokat terjeszt róla, az a pokolban fog égni.⁴⁶ A kezdeti motiváció feltehetőleg itt is az egyéni, illetve a törzsi érdekek mentén határozható meg.

Omár kalifátusában a hamisítás már olyan méreteket öltött, hogy a kalifának be kell tiltani a hadísz használatát.⁴⁷ Oszmán uralkodásának éveiben a hadísz hamisítás már kimutathatóan a politikai propaganda eszközévé

⁴¹ Cahen 1989: 83.

⁴² Simon 1995: 100.

⁴³ A recitálás kiemelt szerepét a Korán neve maga is őrzi. A qara'a (قرأ) ige – mint gyök – jelentése ugyanis recitálni, szavalni. In.: Wehr 2018: 753

⁴⁴ Jany 2021: 141.

⁴⁵ Jamaluddin 2024.

⁴⁶ Brown 1999: 93.

⁴⁷ Brown 1999: 96.

vált. Oszmán meggyilkolása előtt politikai ellenfelei hamis hadíszok segítségével igyekeztek aláásni tekintélyét, amit a kalifa az uralkodása alatt még nem ismert hadíszok betiltásával⁴⁸ próbált megállítani.⁴⁹

Törésvonalak

A birodalom terjeszkedése által közrefogott népek és városok rivalizálása szintén kifejezésre jutott a hamis hadíszokon keresztül. A szírek országuk dicséretére gyártottak hadíszot, amelynek hamis mivolta szembetűnő, ugyanis országuk csak Mohamed halála után keletkezett.⁵⁰ Ehhez hasonlós a Baszra város dicséretét zengő hadísz, amely megemlékezik annak kiváló lakosairól és a legjobb Korán olvasókról, s habár a várost csak Omár kalifa alatt i.sz. 635-ben alapították, a hadísz egészen a Teve-csata idejéig vezeti magát vissza a hagyományozók láncán.⁵¹

A legfontosabb törésvonalak azonban nem az iszlámon kívül, hanem az iszlámon belül keletkeztek. A politikai ellentétek ugyanis főszerepet játszottak a hamis hadísz-anyag kitermelésében. Számos teológiai csoport jött létre, amikor Oszmán bukása után az iszlám történelem válságos időszakába lépett. Számos teológiai-politikai csoport feszült egymásnak.⁵² A politikai frakciókra szakadt elit pedig hadíszokkal igyekezett legitimálni pozícióját, ugyanis maga Mohamed nem jelölte ki sem utódját, sem az utód választás módját, illetve a Korán sem adott útmutatást. Nézeteik alátámasztására így az olyan csoportok, mint a síiták, a háridzsiták vagy éppen Mu'awiyah frakciója csak a koholt hadíszokat tudták felhasználni.⁵³ A hamisítás az Omajjádok idején csak fokozódott, akik a hadíszot uralmuk támogatásának eszközeként használták, ezáltal aktívan terjesztettek hamis hagyományokat.⁵⁴

Az Abbászidák mint örökséget kapták a hadísz-hamisítás eszközét politikai legitimációjukhoz. Azonban a propaganda soha nem látott méreteket öltött. Az általuk terjesztett prófétai hagyományok minden egyes uralkodójukat megjövendőlték. Mégis, a propaganda súlya nem a hamisított hadíszok száma, esetleg tartalma miatt nőtt nem, hanem annak felhasználása útján. Ehhez érdemes tisztázni, hogy a vallási és etnikai konfliktusok az

⁴⁸ Érdemes azonban megjegyezni, hogy a muszlim tudósok egy csoportja azonban a hadíszok betiltását azzal indokolja, hogy Oszmán idején a prófétai hagyományok gyakorlata kezdett túlsúlyba kerülni a Korán használat mellett, s a kalifa ezen eszközzel igyekezett visszaállítani a Korán primátusát. In: Azmi 2017.

⁴⁹ Nurudeen 2022. 10.

⁵⁰ Goldziher 1980: 153.

⁵¹ Goldziher 1980: 155.

⁵² Nurudeen 2022: 15–16.

⁵³ Jamaluddin 2024.

⁵⁴ Brown 1999: 96.

Abbászidák idejére igen súlyossá váltak, amik szintén hozzájárultak a hamis hadíszok terjesztésében. Ez természetesen – mivel minden egyes valláspolitikai csoport élt a hamisítással – kölcsönösen megnövelte a koholt hadíszok számát.⁵⁵ Ez a 9. századra hatalmas hadísz-anyagot eredményezett, amely veszélyeztette az egységet, illetve az Abbászidák hatalmát. Megszületett tehát az igény a hadíszok kiválogatására, amely életre hívta az első ortodox tudományt, a hadísz-tudományt (*‘ilm al-ḥadīth*), amely az Abbászidák hatalmát már nem csupán a propaganda, hanem a jog eszközével is legitimálhatta.⁵⁶

A jogtudomány színre lépése

A hadísz által megteremtett ijtihād kinyitotta a kaput a jogtudomány kibontakozásához, így az Abbászidák uralmának elejétől kezdődően folyamatosan alakulnak a *maddhabok*.⁵⁷ Az iskolák a prófétai hagyományok szerepét az éppeni hadísz-gyakorlat fejlődési íve mentén értékelik, melynek tétopontjaként jelenik meg a hadíszok autentikusságának vizsgálata, amely életre hívta az első nagy hadísz-gyűjteményeket.

A hadíszok egyre erősebb jogi jelenléte pedig az Abbászida legitimációval függött össze. A hadísz-tudományok kialakulása ugyanis elősegítette, hogy az általuk preferált elveknek megfelelő hagyományok az autentikusak közé kerüljenek, és ezzel párhuzamosan egyre hangsúlyosabb jogforrássá emelkedjenek. A sok ellenséges valláspolitikai párt és szekta által legyártott propagandaanyag állami szinten támogatott rostálása az ő pozíciójukat erősítette.⁵⁸ Magukat a prófétai Szunna letéteményeseivé kikiáltva pedig úgy érezhették, hatalmat gyakorolhatnak a jog felett.

A jogtudomány egyik központi elemévé váló hadísz tehát valóban forradalmi eszköznek bizonyult. A hagyomány ugyanis bebizonyította, hogy nem csupán a változás igazolására, hanem annak előidézésére is alkalmas.⁵⁹ Úgy formálódott a társadalom legapróbb változásira érzékenyen reflektálva, hogy közben maga is megváltoztatta az umma társadalmát. Ennek figyelmen kívül hagyása pedig az Abbászidák iszlám birodalmának lehanyatlását eredményezte. Az ijtihād kapujának bezárulása ugyanis a jog megmerevedését eredményezte, amely elveszítve az élő hagyományoktól kölcsönzött hajlékonyságát, már nem adott többé választ a társadalom örökkön változó problémáira.⁶⁰

⁵⁵ Brown 1999: 96–97.

⁵⁶ Simon 1995: 143.

⁵⁷ Cahen 1989: 84.

⁵⁸ Simon 1995: 143.

⁵⁹ Brown 1999: 96.

⁶⁰ Cahen 1989: 87.

Összegzés

Az Omajjádok birodalmát elpusztító valláspolitikai és társadalmi erők az Abbászida korra a válság számtalan formáját hagyományozták. Ezek a krízispontok azonban az Abbászidák szolgálatába állva szükséges és hasznos erők voltak a klasszikus iszlám kialakulásához vezető úton.⁶¹ Az iszlám birodalom megteremtésében kulcsszerepet játszott az ortodoxia és a jogtudomány kibontakozása, amely érzékenyen reagálva a társadalmi folyamatokra úgy őrizte meg a tradíciót, hogy közben utat nyitott a fejlődésnek. Ennek elsődleges eszköze volt a prófétai hagyományok jogforrási rangra emelése, amely a kinyilatkoztatott isteni norma variánsainak megteremtésével, mint Janus-arcú intézmény örködhett az iszlám társadalmi rend felett.

⁶¹ Cahen 1989: 77.

Irodalomjegyzék

AZMI, Ahmad Sunasi

- 2017 *The Influence of Abbasid Empire and Community Needs in the Development of Hadith Literature and Islamic Prophetology*. Kuala Lumpur: Faculty of Quranic and Sunnah Studies, Universiti Sains Islam Malaysia.

BROWN, Daniel W.

- 1999 *Rethinking tradition in modern Islamic thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

CAHEN, Claude

- 1989 *Az iszlám*. Budapest: Gondolat.

DUDERIJA, Adis

- 2015 *The Sunna and its Status in Islamic Law. The Search for a Sound Hadith*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
<https://doi.org/10.1057/9781137369925>

GOLDZIER Ignác

- 1980 *Az iszlám*. Budapest: Magvető.

GOLDZIER Ignác

- 2000 *Az iszlám története*. Budapest: Anno.

HILLENBRAND, Carole

- 2016 *Az iszlám – Új történeti bevezetés*. Budapest: Kossuth Kiadó.

JAMALUDDIN, Idri – JAMALUDDIN, Arif

- 2024 Political Dynamics in the Hadith Transmission: Hadith Scholars and Orientalists' Perspectives. *International Journal of Progressive Sciences and Technologies* 45:1. 18–28.

JANY János

- 2021 *Klasszikus iszlám jog – Egy jogi kultúra természetrajza*. Budapest: Gondolat.

Korán

- 1987 ford. Simon Róbert. Budapest: Helikon Kiadó.

NURUDEEN, Lamini

- 2022 *History of Hadith Forgery*. Istanbul: Marmara University, Faculty of Theology. <https://www.scribd.com/document/779353413/HISTORYOF-HADITHASSIGNMENT-docx>

SIMON Róbert

- 1995 *Ibn Khaldun: Al-Muqaddima – Bevezetés a történelembe*. Arab eredetiből fordította, bevezette és kommentálta Simon Róbert. Budapest: Osiris Kiadó.

SIMON Róbert

- 2019 *Történetírás az iszlámban*. Budapest: Corvina.

SIMON Róbert

- 2016 *Politika az iszlámban – A muszlim társadalom anatómiája*. Budapest: Corvina.

WEHR, Hans

- 2018 *Arabic-English Dictionary – The Hans Wehr Dictionary of Modern Written Arabic*. New York, USA: Snowball Publishing.

A 20. századi török nép- és jogszokás megjelenése Ferzan Özpetek Hamam c. filmjében

KISS ANNA

(jogász, tudományos főmunkatárs, egyetemi oktató, biblioterapeuta,
Országos Kriminológiai Intézet, PPKE, JÁK)

MAKOVNYIK VERONIKA

(esztéta, török filológus)

*The Appearance of 20th Century Turkish Folk- and Legal Customs in Ferzan Özpetek's
Movie Hamam*

The film *Hamam* (Turkish bath) by Ferzan Özpetek, a Turkish director living and working in Italy, is an excellent opportunity for the lawyer and aesthete duo to present and interpret those local folk and legal customs that, spanning the ages, are not only historical relics of the past, but also regulators of life in modern Türkiye after the legal reforms based on Swiss foundations. The study also concerns the presentation of relevant parts of written law. The film is based on several motifs that not only present the culture as part of Turkish everyday life through customs (e.g. family unity, communication, marriage, etc.) and rituals, but also make it possible to experience it with the help of empathy evoked by art. The film can be used to show the contrast between Turkish traditions and modern, Western culture, as well as not only their juxtaposition and parallelism, but also their convergence.

Keywords: traditions, hamam, wedding, ritual, mourning

Előszó

Ferzan Özpetek – Olaszországban élő és alkotó török filmrendező – *Hamam* (Törökfürdő) c. filmje kiválóan alkalmas arra, hogy bemutassuk, illetve értelmezzük azokat a helyi nép- és jogszokásokat,¹ amelyek korokon átívelve nem csupán a múlt történeti emlékei, hanem a modern Törökországban – a svájci alapokra helyezett jogi reformok után is – az élet szabályozói. Tanulmányunkban érintjük az írott jog releváns részeit is.

Özpetek Törökfürdője olyan motívumokra épül, amelyek a török kultúrát, valamint az emberek mindennapjait a nép- és jogszokásokon keresztül nemcsak bemutatja, hanem a művészet által előhívott empátia segítségével átélhetővé is teszi. Ezen túlmenően érzékelteti a helyi tradíciók és a modern nyugati kultúra közötti kontrasztot, de ezek egymásmellettiségére, párhuzamosságára és közeledésére is felhívja a néző figyelmét.

¹ Pl. vendégszeretet, családi összetartozás, lánykérés, esküvő, kommunikáció, étkezés, gyereknevelés, rítusok stb.

A film néprajzi motívumai

A fürdő jelentősége az iszlám kultúrában

Ferzan Özpetek *Hamam* című filmjének kiindulópontjaként a főszereplő, Francesco, azért utazik Isztambulba, hogy elhunyt nagynénje hagyatékát rendezze.² A családi örökségként kapott fürdő, a hamam nem csupán ingatlan, hanem kulturális örökség is, amely a nézők számára bepillantást enged a török társadalmi szerkezetbe, jogi szokásokba és kollektív emlékezetbe.

A hamam már a középkori iszlám világnak is az egyik legjelentősebb és legösszetettebb intézménye volt, amely sokkal többet jelentett pusztán fürdőnél: a hamam a vallás, a társadalom, a szépség- és egészségápolás, a gazdaság és a művészet metszéspontjában helyezkedett el. Alapfunkciója természetesen a testi tisztaság elősegítése volt, ugyanakkor vallási, szimbolikus és közösségi jelentősége is rendkívül gazdag és sokrétű.

Az iszlám előírásai szerint a test megtisztítása nem csupán higiéniai gyakorlat, hanem vallási kötelesség is; a hívők számára a napi imák előtt elvégzendő kis mosakodás, valamint bizonyos élethelyzetek előtt vagy után előírt teljes fürdés a testi-lelki megtisztulás eszköze. A test az iszlám tanítása szerint Allah adománya, amelynek gondozása, ápolása kötelesség.³ A hamam így a higiéniai célokat szolgáló épület mellett komplex társadalmi és vallási intézmény is, ahol a profán és szakrális találkozik: egyesíti a testápolás, a közösségi élet, a vallási előírások, valamint az építészeti és esztétikai értékek világát. A fürdők ráadásul gazdasági hasznót is jelentettek: még ha olcsón, vagy akár ingyen is működtek, bevételt termeltek, amelyet más vallási intézmények (például mecsetek vagy iskolák) fenntartására lehetett fordítani.⁴

A hamam mindemellett fontos társadalmi központként is funkcionált. A fürdő mind a férfiak, mind a nők számára hozzáférhető volt, bár használata a két nem számára szigorúan elkülönített időszavokban vagy külön épületrészekben zajlott.

A női fürdőzések kiemelkedő szerepet játszottak a muszlim társadalomban: a nők számára a hamam egyike volt azon ritka nyilvános tereknek, ahol egymással találkozhattak, beszélgethettek és részt vehettek a közösségi életben. A fürdőzés gyakran egybekapcsolódott a szépségápolási rituáléval: hajfestés, szőrtelenítés, bőrápolás és illatosítás; ezek mind a személyes higiénia és társadalmi elvárások részét képezték.⁵ A menyasszonyok előkészítése, a házasságkötések előtti testi-lelki megtisztulás és a hozomány

² Tamás 1998: 60.

³ Kéri 2001: 36–39.

⁴ Sudár 2003: 219.

⁵ Kéri 2001: 36–39.

vizsgálata szintén gyakori eseménye volt a női fürdőkultúrának – ahogy erre később majd részletesen is kitérünk.

Bár a hamam számos pozitív aspektussal bírt, a vallási értelmezések nem mindig voltak egyértelműek. Abu Mamid Al-Gazáli⁶ külön foglalkozik azzal, hogyan kell viselkedni a hamamban.⁷ Kitér a nők szerepére is, akiknek a vallási normák értelmezése alapján nem szabadna látogatniuk a fürdőt a hétköznapi napokban, kivéve betegség esetén és szülés után; Al-Gazáli figyelmezteti a férjeket is, hogy ne engedjék feleségeiket a hamamba. A fürdők népszerűsége ugyanakkor mit sem csökkent a nők körében, ami azt mutatja, hogy a hétköznapi napokban a szokás felülírta a vallási normák értelmezésének bizonyos részeit.

A vallási tilalmak mellett a gőzös, párás fürdőtérhez hiedelmek, ördögűzéssel és dzsinnek jelenlétével kapcsolatos babonák is társultak, amit a muszlim jogászok igyekeztek kihasználni: egyesek egészen odáig mentek, hogy azon töprengtek, vajon a dzsinnek után is lehet-e fürdőhasználati díjat szedni.

A démonűzés eszköze is megvolt: ha valaki a felszálló gőzben gonosz szellemet vélt látni, a „baszmala”⁸ szó kimondásával űzhette el.⁹

A fürdők vallási megítélése tehát ellentmondásos volt: egyes hadíszokban¹⁰ a próféta Mohamed dicsérte a közfürdőt, míg más hagyományok szerint ezt Iblisz,¹¹ vagyis maga a Gonosz¹² kapta lakóhelyéül. A hamam így vallásilag ambivalens térként jelent meg: egyaránt lehetett a megtisztulás színtere és a kísértések forrása.

A klasszikus oszmán fürdőkultúrában két fő fürdőtípust különböztetünk meg:¹³ a mesterségesen fűtött gőzfürdőket (hamam) és a természetes forrásokra épült termálfürdőket (kaplıca, ılıca, germab, sıcak su). E két forma alapvetően eltérő technológiai és építészeti megoldásokra épült, de közös vonásuk volt a testi és lelki megtisztulás, valamint a társas érintkezés tereként betöltött kulturális funkció.

A gőzfürdőt (hamam) mesterségesen kellett kiépíteni, így fűtése és szigetelése különleges mérnöki megoldást igényelt, például padló alatti meleg

⁶ Perzsa teológus. Teljes nevén Abú Hámid Muhammad bin Muhammad al-Gazáli; közismertebb rövidített neve: Al-Gazáli. 1057 és 1111 között élt.

⁷ Al-Gazáli 2003: 89–94.

⁸ A Koránban szereplő „Bismi-llāhi al-raḥmāni al-raḥīm” (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) kezdősor rövidítése, melynek jelentése „az irgalmas és könyörületes Isten nevében”.

⁹ Kéri 2001: 36–39.

¹⁰ hadisz: közlés (nyelvi értelemben). Vallási jelentése: a Prófétára való hivatkozást tartalmazó közlés. Sok esetben a szunna szinonimája.

¹¹ A Koránban a gonosz neve. Pontosabban egy gonosz dzsinnek neve.

¹² Iblisz több tekintetben rokonítható a bibliai Sátánnal, de nem azonos vele.

¹³ Sudár 2003: 219–220.

levegős fűtőrendszert. Az ilyen típusú fürdők építészeti kialakítása szimbolikus jelentőséggel is bírt. A zárt, kupolás épületek gyakran a paradicsomi tér megidézésére törekedtek: az áttört kupolákon átszűrődő fény, a hűvös csempe, a márványlapok és a víz folyamatos jelenléte mind a transzcendencia érzetét erősítették.¹⁴

A gőzfürdőkön belül léteztek közfürdők, melyek városi környezetben, nyilvános használatra épültek. Társadalmi szerepük meghatározó volt, hiszen nemcsak a testi tisztálkodás helyszínéként, hanem a közösségi élet színtereként is szolgáltak. A tehetősebbek funkciójában hasonló, de szerényebb kiépítettségű magánfürdővel rendelkeztek, de ismerjük az ún. „szoba hamam”-ot is. Ezt a kisebb gőzfürdőt a városi házak egyik helyiségében alakították ki, és fatüzeléses kályhával melegítették. Ez olcsóbb, privát alternatívát kínált, és idővel komoly versenytársává vált a közfürdőnek, különösen a városi polgárság körében.¹⁵

A gőzfürdők (hamam) mellett a termálfürdők természetes meleg vízzel forrásokra épültek, így nem igényeltek mesterséges fűtést. Megnevezésük rendszerint a víz hőmérsékletére vagy gyógyhatására utal. Ezek a fürdők a gyógyításban is fontos szerepet játszottak. A fürdőtér középpontjában rendszerint egy természetes forrással táplált medence állt, szemben a gőzfürdőkben jellemző márványköves elrendezéssel. A termálfürdők kiépítettsége változatos képet mutatott: egyes helyeken teljesen fedett, falakkal körülvett, díszes fürdőlétesítmények álltak, más esetekben a forrást csupán alacsony kőfallal vették körül, és fél-nyitott fürdőhelyként szolgált.¹⁶

A gőzfürdőket (hamam), ahogy fentebb már említettük, hagyományosan nemek szerint elkülönítve használták. A nagyobb városokban gyakoriak voltak a külön férfi és női számára épített fürdők, míg másutt ugyanazt az épületet más-más napokon, vagy különböző napszakokban látogathatták a két nem képviselői. Az olyan fürdőkben, amelyek mindkét nem előtt nyitva álltak, a nők általában a déli és esti ima közötti időszakban vehették igénybe a fürdőt. Ilyenkor egy egyszerű, de jól ismert jelzést alkalmaztak: egy kiakasztott törülköző jelezte, hogy a fürdő kizárólag női vendégeket fogad.¹⁷

Léteztek úgynevezett ikerfürdők¹⁸ is (çifte hamam), amelyekben egy-azon intézményen belül külön részleget alakítottak ki a férfiak és a nők számára, így biztosítva az egyidejű, de elválasztott használatot. Ezekben az épületekben a férfiak és nők számára külön, de egymás tükörképeként

¹⁴ Kéri 200: 36–39

¹⁵ Sudár 2003: 220.

¹⁶ Papp 2018: 38.

¹⁷ Kéri 2001: 36–39.

¹⁸ Papp 2018: 36.

elrendezett fürdőrészeleget alakítottak ki, a két részleghez pedig saját bejárat tartozott, így biztosítva a teljes szeparációt.

A hamam kialakulása szorosan kapcsolódik a római és bizánci fürdők hagyományához, amelyek mintául szolgáltak az Oszmán Birodalom fürdőkultúrájának létrejöttében.¹⁹ Bár az alapelvek – mint például a fürdőtér hőfok szerinti tagolása – megmaradtak, az évszázadok során a törökfürdők építészeti elrendezése és funkcionális szerepe jelentős mértékben módosult. A klasszikus gőzfürdők három fő részből álltak, ezek funkcionálisan és térben is egymást követő szekciókat alkottak:²⁰

Az „öltözőterem” (camekân) a fürdőzés előtti előkészületek színtere, egyfajta társasági tér, ahol a vendégek levetkőznek és pihenhetnek is, emellett tea, kávé vagy serbet fogyasztására, valamint társasági életre ad alkalmat a fürdés előtt és után. Ez a leghűvösebb rész, és gyakran a fürdőkomplexum legnagyobb kupolás termében található.

Az ún. „átmeneti helyiség” (soğukluk) a hőfok szempontjából a középső területet jelenti, amely a test fokozatos hozzászokását segíti a forrósághoz. Általában az előzetes tisztálkodás és a szőrtelenítés helye, de olykor csupán átmeneti térként szolgál a hideg és a forró helyiségek között.

Az ún. „forró fürdőterem” (harara vagy sıcaklık) a legmelegebb és általában a leggazdagabb építészeti díszítéseket kapó helyiség, ahol a tényleges fürdés, izzadás és tisztálkodás zajlik. Központjában nem a medence, hanem az ún. „köldökkő” (göbek taşı), vagyis egy nagy márványlap áll, amelyen a vendégeket masszírozzák. A falak mentén ún. „kurna” nevű kis mosdómecénk sorakoznak, ezekből nyerhetnek vizet a fürdőzők a testük hűtésére.

Nagyobb fürdőkben a forró fürdőteremből kisebb, intim tisztálkodó kamrák, ún. halvetek is nyílnak. Az épület állandó hőmérsékletét a padló alatt elhelyezett kazánból érkező meleg levegő és gőz biztosítja.²¹

A hamam és a házasság kapcsolata

Az arab hagyomány szerint a fiús anyák nagyon gyakran a hamamban nézik ki fiaiknak²² leendő feleségüket, így a fürdőnek a házasságot megelőzően is fontos szerep jut a török életben. Az anya számára nagyon fontos, hogy megtalálja fiának a tökéletes feleséget. A korábbi török jogszabályok értelmében szülői beleegyezéssel a lányok már 15 éves koruk után férjhez mehettek. A fiúk esetében ez a korhatár kicsit magasabb volt, mivel 17 éves

¹⁹ Kéri 2001: 36–39.

²⁰ Sudár 2003: 220.

²¹ Sudár 2003: 220.

²² A török férfiak a török hagyományok szerint csak a házasságkötést követően láthatják feleségeik testét.

koruk előtt ők nem házasodhattak. A modern mindennapokban ez a kor többnyire kitolódott, mivel a fiúk 18 éves koruktól katonai szolgálatra mennek, így leszerelésük után tudnak családot alapítani. A hatályos török jogszabályok – a nyugati mintáknak megfelelően –, mind a nők, mind a férfiak esetében a korhatárt egységesen a 18. életév betöltéséhez kötik.

A párválasztást és az esküvőt érintő néphagyományokról, jogszokásokról, valamint a jogszabályi háttérrel később lesz szó.

Visszatérve a Hamam szerepére, a leendő anyós a török néphagyomány részeként a kiválasztott lány testét tetőtől talpig szivaccsal és kefével megmossa a fürdőben, ezzel ellenőrizve, hogy ne legyen testi fogyatékosága a kiszemelt lánynak. A mosdatásnál jelen vannak a lány női családtagjai is, így a két család női ága egymással is meg tud ismerkedni.²³

A hamámban a leendő ara a tapasztalattal rendelkező idősebb nőktől megtudhatja a szerelmi fortélyok összes változatát.²⁴

A könnyed beszélgetésnek látszó kommunikáció mögött persze más célok is szerepelnek: a leendő menyasszony fizikai állapota mellett kideríthető a lány gondolkodásmódja, megismerhető a családja, de a hozományról is szó esik ilyenkor. Ennek üzleti és hivatalos része később már a férfi családtagokra tartozik.²⁵

A házassági szerződés részleteire tanulmányunk későbbi fejezetében visszatérünk.

A hamam szerepe a meny kiválasztása után is megmarad, hiszen az esküvő előtti napon kerül sor az ún. vőlegény- és menyasszony-fürdőre, mindkettő a jegyesek rituális tisztálkodását jelenti.²⁶

A házassági szertartás előtti rítusok fontos része a lánybúcsú, ezen belül pedig a későbbi feleség fürdetése, az ún. menyasszony-fürdő (gelin hamami). Ennek hagyománya is a történelmi időkig nyúlik vissza, és helyszíne a hamam. Nemcsak a menyasszony a részese, hanem a családjához és a barátaihoz tartozó többi nő is, minden korosztályból.

A menyasszony-fürdő részeként a menyasszony szavak nélkül, csendben elkíséri a többi résztvevőt a forró fürdőteremig (harara), ahol kezdetét veszi a rituális fürdés. A gazdagabb családok esetében egy női zenészekből álló együttes lant, csörgődob és hegedű segítségével szolgáltatja a zenei háttérrel, miközben hastáncos nők (cengi) szórakoztatják az ünneplőket. A fürdetést magát a vőlegény lánytestvére végzi, akinek segítségére van a

²³ Kéri 2001: 36–39.

²⁴ Bartha 2006: 55.

²⁵ Kéri 2001: 36–39.

²⁶ Kéri 2001: 36–39.

hamam személyzete. Amikor ez a rítus véget ér, gyümölcsöt és zöldséget (esetleg tésztát) szolgálnak fel.²⁷

A menyasszony-fürdő után következik az ún. henna-festés, ami az esküvő előtti ünneppsorozat további része, és henna éjjelének is nevezik. A nők, a leendő arát is beleértve, ún. bindallit, egy kaftánszerű ruhát viselnek ilyenkor, a menyasszony arcát pedig fátyollal is befedik.

A menyasszony a „henna éjjelét követően tisztán áll az új élet kapujában. Ez az az éjszaka, amikor még utoljára ő áll a középpontban, neki, érte szól a zene”.²⁸

A menyasszony-fürdő mellett meg kell említenünk a vőlegény-fürdőt is (damat hamami), ami a rituális tisztálkodás részeként szintén a hamamban történik. Olyan ez, mint egy legény-búcsú, amit általában a leánybúcsúval egy időben tartanak. A rituális fürdetést követően a vőlegény testét szintén hennával festik meg.²⁹

A házasságot követően sem veszíti el a hamam a fontosságát az asszonyok számára, hiszen a gyerekáldásra is gyógyír a fürdő vize. A török néphagyomány ugyanis azt tartja, hogy a török fürdő meddőség ellen is jó.³⁰

A hamam és a gyász kapcsolata

A hamam fontos állomása lehet a gyász feldolgozásának. Itt kell megemlítenünk az ún. yas hamamit, amikor az elhunyt családja a hamamba hívja a rokonokat, elsősorban azokat, akik a halálesetet követően étellel segítették őket. Ilyenkor a yas hamami, a közös fürdés is egyfajta rituális mosakodás, a megtisztulás része.³¹ A hamam után a gyászoló család megvendégeli a rokonokat, hozzátartozókat.³²

A szokások és a törvények kapcsolata, különös tekintettel a török családi viszonyokra

A hamammal kapcsolatosak azok a – részben már fentebb is érintett – vallási szabályok (mint például a körülmetélés, a lánykérés, az esküvő, a házasság), amelyek a családi viszonyokra vonatkozó jogi normákat, bennük az ősidőktől fogva élő szokásokat is tükrözik. Ezek a Hamamra mint filmre is jellemzőek, mivel Özpetek művében, annak narratológiai szövetében is megjelennek.

²⁷ Gerencsér 2016

²⁸ Bartha 2020: 113–114.

²⁹ Bartha 2020: 114.

³⁰ Bartha 2006: 17–18.

³¹ Bartha 2020: 143.

³² Bartha 2006: 96.

Körülmetélés (khitan)

A fiúk körülmetélése (khitan) a török mindennapokban az iszlám tradíció kötelező részeként jelenik meg; Allah és a proféták³³ előtt az odaadás és az engedelmesség egyik megnyilvánulási formája. Törökországban a teljes körülmetélést³⁴ alkalmazzák, ami az ún. szunan al-fitra³⁵ része. A szunan al-fitra gyakorlatán belül nemcsak a körülmetélés jelenik meg, hanem a szemérszőrzet és a hónalj borotválása,³⁶ a bajusz és a szakáll ápolása, az ős haj festése,³⁷ parfüm használata³⁸ stb. A szunan al-fitra gyakorlata háttérében higiéniai szempontok állnak, ami az iszlámban előírt tisztálkodás (tahára) fontos része.³⁹

A fiúk körülmetélése a kisgyermekkor végén, 7 éves koruk után történik, hatalmas ünnepség közepette, amit csak a gazdag családok engedhetnek meg maguknak, ezért a rítusszerűen végzett metélés napjára szegény gyerekeket is meghívtak, és egyszerre történt meg a beavatkozás. A muszlim fiúk életében ez a férfivá avatás eseménye is egyben.⁴⁰ A film nagyon szépen mutatja be ezt az ősrégi szokást.

Lánykérés, esküvő, házasság

Özpetek filmjében a családi élettel kapcsolatosan más olyan népszokást is találunk, amely a hétköznapiakat jellemzi. Fentebb már szó volt a leendő feleség fürdőben történő kiválasztásáról, e mellett más házassággal kapcsolatos népszokások is ismertek Törökországban. A film ennek bemutatását is jól érzékelteti. Ha az adott közösségben a fiatalok már korábbról ismerik egymást, ahogyan Özpeteknél is látjuk, a két család egy közös vacsora segítségével megismeri egymást, így a hivatalos bemutatás, illetve bemutatkozás is megtörténik. Kölcsönös szimpátia esetén a leendő vőlegény az idősebb férfi családtagjaival elmegy a lány családjához háztűznézőbe, hogy ott a férfiak megbeszéljék a házassághoz szükséges feltételeket: ez az ígérettétel (söz kesme).⁴¹ A török esküvőnél a néphagyomány jogszokássá vált, majd később a kodifikációnak megfelelően a jog is szentesítette ezt. Így

³³ Ábrahámától Mohamedig

³⁴ A fitymabőr teljes eltávolítását jelenti.

³⁵ Az ún. szunan al-fitra az ember természetes, veleszületett tulajdonságainak megfelelő gyakorlatot jelenti.

³⁶ Ez a gyakorlat a nők esetében is ajánlott, a haj ápolásával együtt, de a női nemi szerv körülmetélését a vallás és a jogszabályok is tiltják.

³⁷ Az ős hajszálatokat kitépni tilos, befesteni szabad, de a fekete színt mellőzni kell.

³⁸ A férfiak bárhol és bármikor illatosíthatják magukat, a nők házon kívül soha, mert más férfi nem érezheti meg a nők illatát.

³⁹ Tisztaság az iszlámban.

⁴⁰ Kéri 2025.

⁴¹ A filmben a lány később felbontja az eljegyzést, és nem megy feleségül a fiúhoz, mert mint kiderül, a kölcsönös szimpátia mellől hiányzik a szerelem.

mind a tradíció, mind az írott jog a házasság alapjának a két család között létrejött megállapodást tekinti.⁴² A házasság érvényességéhez viszont nem elég a jogszokás szerinti megállapodásra épülő eljárás, hanem szükséges hozzá a törvényben szabályozott polgári esküvő. Ennek részletes rendelkezéseit a török Polgári Törvénykönyv (továbbiakban: Ptk.) tartalmazza.

A 21. században a török jogszabályok értelmében a feleség eldöntheti, hogy az esküvőt követően mi legyen a hivatalos neve. Felveheti a férje nevét, vagy használhatja azt a lánykori nevével együtt, de a lánykori nevét önmagában nem tarthatja meg.

Törökországban 1924 óta a jogszabály értelmében tilos a többnejűség, és csak az anyakönyvvezető (aki az önkormányzat képviselője), vagy a községi előjáró (muhtar) előtt kötött házasság az érvényes. Az eseményről anyakönyvi kivonat is készül, akárcsak Magyarországon. A többnejűség problematikája ugyanakkor érdekes kérdést vet fel a szokásjog és az írott jogszabály eltérősége kapcsán, mivel a szokásjog háttérében lévő és azt erősítő vallási normák nem tiltják a poligámiát. A vallás alapvető tanításait tartalmazó Szent Könyv, a Korán a török nép életében sokáig magát a törvényt jelentette: a 21. században a kisebb falvakban az erre épülő szokásjog erősebbnek bizonyul a kodifikált jogszabályoknál. „Ez a különös jog (...) túlélte az elmúlt évszázadokat és az alkotmányos jog minden tilalma ellenére ma is él főleg a keleti, délkeleti tartományokban.”⁴³ Mivel a többnejűség tilalma következtében a kisebb falvakban a lányok egy része nem tud elköltözni otthonról, ami a lányos családoknak nagy megterhelést jelent, mert továbbra is el kell tartani őt, ezért annak vagyunk tanúi, hogy egy újabb szokásjog jött létre, ami gyengítette az írott jogban megjelenő legális szabályokat. Arról van itt szó, hogy a büntetés kikerülése érdekében a férfi csak egy – anyakönyvben is bejegyzett – feleséget visz a családba, és a korábban meglévő több feleség helyett az első felesége lesz a hivatalos ara, de mellette még három „kuma”⁴⁴ is megtalálható a családban.⁴⁵ A kuma nőktől született gyermekeket pedig a hivatalos feleség nevére anyakönyvezik.

A rokonok közötti házasság „hetedízigen” kizárt, ezen a területen a török jogszabályok szigorúbbak. A leviratust tekintve sem megengedő a

⁴² A házasság előtti megállapodás fontos alapja a török családi viszonyoknak. Itt kell megemlítenünk a házassági szerződést, a hozományt és a kendőpénzt. Lásd részletesebben Bartha 2020: 101. A korábbi idők tekintetében Magyarországon is találkoztunk hasonló jogintézménnyel: hitbér vagy mőring, ami a 18. századig a nő vételárát, később viszont a férj vagyonát terhelő egyfajta zálogjogot jelentette. Lásd: Koncz 2016: 75–81; Bognár – Homoki-Nagy – Nagy 2021: 36–40.

⁴³ Bartha 2020: 110.

⁴⁴ Innen ered a mondás: „Kumának megy”.

⁴⁵ Kelet-Anatóliában ma is élő népszokás.

törvény, ugyanakkor a szokásjog itt is erősebbnek bizonyul bizonyos területeken.⁴⁶

A korhatárral kapcsolatban a meglévő szokásjog értelmében, ahogy erről már fentebb is szó volt, az alsó korhatár fiúknál 17, lányoknál 15 év azaz, hogy a kiskorúak (18 éven aluliak) esetében szülői beleegyezés is szükséges. A török Ptk. ezt szigorította, és egységesen 18 évben szabta meg a korhatárt, de ahogy a többnejűség és a levirátus esetében, a szokásjog itt is gyengíti az írott jogot.

Törökországban megengedett a válás, ezt is a török Ptk. szabályozza. Az elvált nők újra házasodhatnak, de a bírósági végzés felmutatása mellett, legkorábban 300 nappal a válást követően kerülhet sor az újabb esküvőre.

A film esztétikai motívumai

Queer identitások és térpoétika

Ferzan Özpetek munkáiban nagy hangsúlyt fektet a kulturális átmenetek, a diaszpóra identitásának, a homoszocialitásnak és a marginalizált közösségek helyzetének bemutatására. *Hamam* című filmje hasonló érzékenységgel reflektál ezekre a témákra, a modernitás és hagyomány közti feszültségre, az identitás transzformációjára, valamint a testiség és a közösségi tér összefüggéseire. A *Hamam* nem csupán egyéni átalakulástörténet, hanem kulturális értelemben is átmeneti tér: az európai és az iszlám világ, a modern és a tradicionális jogrend, valamint a heteronormatív és queer identitások találkozásának helyszíne. A filmben a fürdő szimbolikusan jeleníti meg a tisztulást, a megújulást, és egyúttal a társadalmi hierarchiák és a személyes titkok feltárását is.

A hamam a film térbeli és tematikus középpontja: nem pusztán helyszíneként funkcionál, hanem az átváltozásnak és az önmegértésnek is teret ad. A főszereplő, Francesco, Isztambulba érkezve fokozatosan eltávolodik addigi identitásától, házasságától és életformájától. Az általa örökölt hamam fizikai tere, amely a kezdetekben idegen, sőt elhanyagolt, lassan intim és transzformatív térré válik számára. Egy olyan térré, ahol a társadalmi normák fellazulnak, a hagyományos férfiasság konstrukciói meginognak, és ahol Francesco homoerotikus vágyai először lesznek képesek kifejeződni. Ezek a vágyak tehát nem kívülről törnek be a hagyományos török térbe, hanem a tradíciókban rejtőző ambivalenciákból emelkednek ki.

Bár Francesco kívülállóként lép be ebbe a térbe, idővel elfogadott taggá válik – mindössze a közösség normáinak betartása, nem pedig jogi dokumentumok révén, hiszen a térhasználat elfogadott szabályait, a fürdőben való viselkedést kulturálisan internalizált szokások rögzítik, nem törvények.

⁴⁶ Pl. Délkelet-Anatóliában. Bartha Júlia 2020: 102.

A film ezekkel a normákkal játszik el, különös tekintettel a queer vágy és a hamam homoerotikus potenciáljának ábrázolására: itt a szokásjog nem korlátoz, hanem egy rugalmas keretet biztosít, amelyben újfajta kapcsolatok és identitások formálódhatnak meg. Michel Foucault heterotópia fogalma,⁴⁷ a társadalom által kijelölt és szabályozott, mégis alternatív „más terek” elmélete lehetőséget kínál a hamam újfajta értelmezésére. A heterotópia – az utópiával ellentétben – egy valós, más terekkel kapcsolatban álló, azoktól mégis különböző ellen-hely, amely egyszerre idézi fel és kérdőjelezi meg, függeszti fel vagy szervezi újra a társadalmi rendet. A heterotópiák elszigeteltek és mégis átjárhatóak, a bejutáshoz bizonyos engedélyekre vagy szokások betartására van szükség⁴⁸ – akárcsak a hamam esetében. A hamamban a testek máshogy viszonyulnak egymáshoz, mint a normatív terekben, a köztük létrejövő interakciók – legyenek akár erotikusak, rituálisak vagy közösségiek – a társadalmilag elfogadott normalitáson kívül esnek, miközben mégis annak részei. A hamam így már nem pusztán térként, hanem egy olyan társadalmi intézményként is értelmezhető, ahol a társadalmi normák újratárgyalódnak, és amely bizonyos értelemben szabadságot biztosít a konvencionális szerepektől való eltéréshez.

Özpetek megközelítésében tehát a hamam egyfajta transzgresszív tér, ahol a hagyomány keretein belül keletkező alternatív szubjektivitások újraértelmezhetik a kulturális és társadalmi normákat. A fürdő a filmben olyan hely, ahol a hagyomány nem elnyomó erőként, hanem a szabadság lehetőségeként szolgál. A férfiak közötti érintés, a testi közelség, mind olyan homoerotikus jelekkel bíró cselekvés, amelyeket a hamam társadalmilag legitim keretei tesznek elfogadhatóvá – és ezáltal lehetővé teszik az alternatív vágyak és identitás megélését.

A fürdőben történő testi megtisztulás, a meztelenség és az intimitás különleges jelentőséget kap: a nyugati főhős itt szembesül először saját vágyával és identitásának új lehetőségeivel – a test itt nem pusztán lecsupaszodik, hanem újra is értelmeződik. Ez a test több egyszerű biológiai testnél, egyszerre társadalmi és politikai test is, amely Judith Butler elmélete szerint a performativitás révén formálódik.⁴⁹ Butler szerint a nemi és szexuális identitás nem velünk született, hanem társadalmi ismétlések és diskurzusok révén konstruált. Francesco karaktere ennek a performativitásnak a terében mozog: az ismeretlen nyelvű és kultúrájú közegben testileg és lelkiileg is új szerepekbe lép. A film ezzel szembemegy az identitás statikus felfogásával, és inkább a fluiditást, a kulturális beágyazottság és az egyéni döntés közötti, átjárható állapotot hangsúlyozza.

⁴⁷ Foucault 1967.

⁴⁸ Foucault 1967.

⁴⁹ Butler 1990: 33.

Fontos kiemelnünk, hogy Özpetek filmje nem egyszerűen egy meleg identitástörténet, hanem a kultúrák közötti közvetítés terepe is. A queer⁵⁰ vágyak nem helyezkednek szembe a török hagyománnyal, hanem épp abban találnak kifejeződési lehetőséget. A hamam tehát, ahogy láthattuk, nemcsak helyszín, hanem performatív tér és szimbólum is: szimbóluma annak, hogy a hagyomány képes lehet a transzgresszió befogadására, és hogy a modern identitások – különösen a queer szubjektumok – újragondolhatóak a kulturális hagyomány kontextusában.

Heller és Mosbahi orientalisták szerint az erotika és a szexualitás, benne az azonos neműek egymás iránti vágyával, nem idegen az iszlám világképtől, egyfajta „ösi teremtő erő és az egyetemes harmónia isteni kifejeződése”.⁵¹

A film stilisztikai elemei

Özpetek *Hamam* című filmje a képi világa és vizuális metaforái révén is közvetít kulturális jelentéseket: a Francesco identitáskeresésén keresztül feltárt keleti és nyugati világ közötti különbségeket képi nyelvén, stilisztikai eszközeivel és szimbolizmusával is kifejezi.

Özpeteknél nagy jelentőséggel bír a tér mint narratív eszköz: míg Róma modern, steril képei az elidegenedettséget közvetítik, addig Isztambul hagyományos, mégis élettel teli terei a befogadás és a közösségi lét lehetőségét hordozzák. A film képi világában különösen hangsúlyos a zárt és nyitott terek oppozíciója. Ez az ellentét a török társadalomban élő nemi szerepek kontrasztját is megjeleníti: a nők által használt terek (konyha, belső szobák) zártabbak, a férfiak terei (utcák, footballstadion, a hamam tágasabb részei) viszont mozgásban lévő és nyitottabbak.

A film vizuális világának másik jelentős eleme a fények és színek használata. Özpetek tudatosan játszik a fény-árnyék kontrasztjával, különösen a hamam jeleneteiben: a fürdő sejtelmes, puha, meleg tónusai érzékiséget és meghittséget sugallnak, a római jelenetek hideg, kékes árnyalatai ezzel szemben az érzelmi távolságot és ridegséget hangsúlyozzák. A hamamba beszűrődő fény, amely gyakran párába burkolódik vagy vízcseppeken szóródik szét, az érzéki tapasztalatok érzetét erősíti.

A kameramozgás is a film elmélyült, merengő hangulatát szolgálja. A lassú, pásztázó mozgások és ritkán alkalmazott vágások lehetővé teszik, hogy a néző ne csupán szemlélője legyen az eseményeknek, hanem maga is belépjen a tér atmoszférájába, és a karakterek belső átalakulásának is részese lehessen.

⁵⁰ A „queer”-ről lásd részletesebben Foucault 1996–2021.

⁵¹ Erről a témáról lásd részletesen Heller – Mosbahi 1993.

A film szimbolizmusa

Ahogy azt korábban láttuk, a hamam nem csupán fizikai helyszínként, hanem szimbolikus, identitásképző térként is értelmezhető. Jelentésrétegei többek között az újjászületés, megtisztulás és érzékiség fogalmait ölelik fel. Francesco átalakulása egy nyugati, individualista életformát képviselő üzletemberből egy nyitott, érzelmeit megélő emberré ebben a térben válik lehetővé. A hamam tehát liminális térként funkcionál, ahol az identitás átértelmeződik.

A víz – mint a testi és lelki megtisztulás eszköze – visszatérő motívumként jelenik meg a filmben. A fürdés rituáléja a múlt elengedését és az új identitásba való belépést szimbolizálja, a víz áramlása a határátlépést és a változás lehetőségét is kifejezi. A filmben találkozhatunk azzal a török hagyománnyal, amely szerint, ha vizet öntenek valaki után, aki útnak indul, azzal zökkenőmentes utat és gyors, biztonságos visszatérést kívánnak neki. A török mondás – „su gibi git, su gibi gel”,⁵² azaz „utad legyen olyan zökkenőmentes, és térj vissza olyan gyorsan, mint amilyen simán a víz folyik” – nemcsak egy népi jókívánság, hanem a víznek az élettel és ezáltal emberi sorsokkal való szoros kötelékét is jelképezi.

A film hasonlóan fontos, szimbolikus szintje a modern és a hagyományos, a nyugat és kelet közötti kulturális határok átjárhatóságának bemutatása. Özpetek elkerüli a sztereotípiákat és bináris oppozíciókat, ehelyett a kulturális átjárhatóságot és a hibrid identitás lehetőségét hangsúlyozza. Francesco átalakulása nem az egyik kultúra elutasítását vagy a másik teljes elfogadását jelenti, hanem a kettő közötti szintézist – egy új, köztes pozíciót, ahol a test, a vágy és az identitás új módokon értelmezhető. Özpetek filmje tehát egyfajta átjárót kínál kelet és nyugat, múlt és jelen, jog és szokás, test és vágy, férfi és nő, valamint az önmegértés különböző dimenziói között. A *Hamam* nem pusztán egy kulturális közeg portréja, hanem bizonyítéka annak is, hogy a társadalmi normák újraírhatók – akár egy hagyományos török fürdő falai között is.

Utószó

Az emberek hétköznapijait, egymáshoz való viszonyait akár családon belül, akár szélesebb közösségekben a néphagyomány, a jogszokás, a szokás-jog és az írott jog párhuzamossága jellemzi, hol erősítve, hol pedig gyengítve egymást. A jogszokást a közösségek alakítják „a vallás értékrendje mentén”,⁵³ és „a nép körében szokások formájában” léteznek azok a szabályok, amelyeket mindenki követ.⁵⁴ Gyakran az emberek erkölcsi megítélése

⁵² Tapan 2019.

⁵³ Bartha 2020: 102.

⁵⁴ Tárkány Szücs 2021: 22.

„ellentétbe kerül a jogszabályok rendelkezéseivel, sokszor azért, mert valamely korábbi, hagyományos életforma emlékét hordják magukban. Bennük is kialakul a vélemény, az igény a helyes jogról, a meggyőződésük szerint követendő eljárásról”.⁵⁵ Ezt látjuk a török esküvői hagyományoknál is, ahol a többnejűség az írott jog tilalma ellenére egyfajta szociális hálóként tovább segíti az egyébként pártában maradó lányok társadalmi helyzetét és a szegényebb családok megélhetését.

Tanulmányunkban egy művészeti alkotás, Özpetek Törökfürdő című filmje segítségével megpróbáltuk bemutatni azokat a modern korban is tovább élő tradíciókat, amelyek azt bizonyítják, hogy a filmalkotás is képes arra, hogy megjelenítse egy adott nép jogtudatát. Ugyanez történik az irodalmi műveknél is, ahogy Tárkány Szücs Ernő írja: „közismert pl. Shakespeare-ről, hogy alakjaiba lényegét illetően mennyire a saját korabeli angol emberek jogtudatát szőtte bele”.⁵⁶ Ugyanezt tette nálunk Tömörkény István,⁵⁷ akinek a műveiben lévő népi jogtudatot Tárkány Szücs Ernő⁵⁸ néprajzi szempontból elemezte. A művészeti alkotások tehát, ezen belül a filmek és az irodalmi művek is képesek arra, hogy mind az erkölcsi, mind a jogi normákat bemutassák és megértessék a befogadóval.

⁵⁵ Tárkány Szücs 1970: 422.

⁵⁶ Tárkány Szücs 1970: 421.

⁵⁷ Pl. Tömörkény István Házról házra c. novellája bemutatja a tanyasi parasztok jogtudatát.

⁵⁸ Tárkány Szücs 1970: 421–429.

Irodalomjegyzék

AL-GAZÁLÍ, Abú Hámid Muhammad bin Muhammad

- 2003 *Megszabadulás a hibáktól / A vezetés kezdete* (ford.: Kiss Zsuzsanna) Budapest: Salam Alapítvány.

BARTHA Júlia

- 2006 *LALE (Hagyományok a mai török társadalomban, az emberélet fordulóinak népszokásai)*. (Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 61) Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- 2020 *Az iszlám az anatóliai török népi kultúrában* (Vallásökológiai tanulmány) Szolnok: Mark Egyesület.

BOGNÁR Szabina – HOMOKI-NAGY Mária – NAGY Janka Teodóra

- 2021 A drávaszögi és szlavóniai református ígéretlevelek és házassági szerződések jogi néprajzi forrásértéke In Jukić Zita (sajtó alá rendezte): „Őszve eskettettek ilyen egyezkedés mellett...”. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 9) Eszék: Zrínyi Magyar Kultúrkör.

BUTLER, Judith

- 1990 *Gender Trouble. Feminism and the subversion of identity*. New York: Routledge Chapman and Hall.

FOUCAULT, Michael

- 1967 *Más terekről. Heterotópiák* (ford.: Erhardt Miklós)
<https://exindex.hu/hu/nem-tema/mas-terekrol-1967/>

FOUCAULT, Michel

- 1996–2021 *A szexualitás története I–IV*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.

GERENCSÉR Dóri

- 2016 Rituális fürdés Törökországban. *Világjáró Utazási Magazin*. 9.22.
<https://vjm.hu/ritualis-furdes-torokorszagban/>

HEGYI Klára

- 1987 Tisztálkodás és fürdőélet a törököknél. *História* 2.

HELLER, Erdmute – MOSBAHI, Hassouna

- 1993 *Hinter den Schleiern des Islam – Erotik und Sexualität in der arabischen Kultur* München: C.H. Beck Verlag

KÉRI Katalin

- 2001 A földi paradicsom – A muszlim fürdőkultúra szerepe az egészség és szépség megőrzésében. *Egészségnevelés* 1. 36-39.

KÉRI Katalin

- 2025 *A középkori muszlim civilizáció tanulmányozásához*. Kislexikon. Budapest: Magyar Elektronikus Könyvtár
<https://mek.oszk.hu/01600/01665/html/35-islam.htm#k>

KONCZ Ibolya Katalin

- 2016 A szerződéses hitbér, mint sui generis jogintézmény a polgári korszak Magyarországon. *Miskolci Jogi Szemle*. 11. 2. 75–81.

Kultúrfürdő édentől napjainkig. 3. rész. – Lépj be a Hammámba.

<https://www.soaps-and-co.com/furdokultura-szepsegapolas-tortene/312-furdokultura03>

MAZAHÉRI, Aly

- 1989 *A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig*. Budapest: Európa.

MESKO Csaba

- 1998 *Gyógyfürdők*. Budapest: Városháza.

PAPP Adrienn

- 2018 *Török fürdők régészeti emlékei Magyarországon*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány.

SCHLEICHER Vera

- 2024 *Kultúrfürdő*. Budapest: L'Harmattan

SUDÁR Balázs

- 2003 Török fürdők a hódoltságban. *Történelmi szemle* 3-4. 213–263.

SZIGETVÁRI Tamás

- 2016 Jogrendszer és versenyképesség Törökországban. *Iustum Aequum Salutare* 2. 127–140.

TAMÁS Amaryllis

- 1998 Törökfürdő. *Filmvilág* 6. 60.

TAPAN, Miraç

- 2019 Superstitions busted: Throwing water after a farewell. *Daily Sabah*
<https://www.dailysabah.com/life/2019/06/10/superstitions-busted-throwing-water-after-a-farewell>

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1970 Népi jogtudat Tömörkény István műveiben. *Ethnographia* 81. 2–4. 421–429.

- 2021 *Magyar jogi népszokások*. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó.

Tisztaság az iszlámban

<https://iszlami.com/hittan/tisztasag-az-iszlamban>

Szemponatok a mongol jogszokások kutatásához

A mongol szokásjog képe a magyar népi jogéletkutatásban – a jogszokásgyűjtés, mint a szociologikus jogtörténetírás hagyománya

BOGNÁR SZABINA

(néprajzkutató, jogász, tudományos főmunkatárs, ELTE HTK NTI;
egyetemi adjunktus PTE KPVK)

The Image of Mongolian Customary Law in the Research of Hungarian Folk Law – The Collection of Legal Customs as a Tradition of Sociological Legal History

In his review in the second half of the 1910s, Károly Tagányi refers several times to Mongolian customary law. From this point of view, the ‘successors’ also followed the research on Mongolian legal customs. György Bónis compared the institutions of Hungarian and Mongolian customary law, in which he found comparative legal-historical analogies. In my study, I will focus on the methodology of research, starting from the enumeration of Mongolian examples, and above all on the experience and terminology of field research.

Keywords: Mongolian customary law, collection of legal customs, Hungarian legal ethnology, sociological legal history

Tagányi Károly az 1910-es évek második felében megjelent, *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről*¹ című tág horizontú nemzetközi kutatástörténeti áttekintésében többször hivatkozik a mongol szokásokra és jogra. A népi jogélet kutatói a későbbiekben is figyelemmel kísérték a mongol jogszokásokra vonatkozó kutatásokat. Meggyőződésem, hogy nem csak egyfajta egzotikus példatárként funkcionált a – Tagányit idézve – „minket szintén közlelről érdeklő töröktár-mongol népeknek, névszerint: a kalmükök, tatárok, mogulok, osztyákok, szamojédok, tunguzok, burjátok, jakutok és kirgizek” élő jog.²

Tagányi a hazai „élő, megíratlan, jogi alakba nem öntött jogszokások, jogi szertartások és jelképek”³ gyűjtését készítette elő a külföldi hasonló célú

¹ Tagányi 1917: 42–58., 196–223.; 1918: 24–49., 193–206.; 1919; 1922.

² Tagányi 1919: 4.

³ „Mindezen történeti, írott szokásjogokkal szemben, minden népnl vannak élő, megíratlan, jogi alakba nem öntött jogszokások, jogi szertartások és jelképek, melyek szinte öntudatlanul, pusztán az ősi hagyomány és megszokás erejénél fogva élnek benne és öröklődnek át nemzedékről nemzedékre. Egész sereg olyan jogszokást és jelképet őriz meg a nép, a melyet a felsőbb társadalmi osztályokból már réges régen kiszorított a törvény, a világnézeteknek, vagy a körülményeknek, elváltozása. Azért aztán az ilyen, a népnl fönnmaradt jogszokások megfejtését hiába is keressük a jelenben, kellő magyarázatért legtöbbnyire rég letűnt korok jogi felfogásához, elveihez kell folyamodnunk. Sőt e szokások olykor még

gyűjtések ismertetésével. Ebben különös hangsúlyt fektetett a magyarsággal rokon finnugor, török-tatár, mongol és kaukázusi népek élő jogszokásaira és az ezeket feldolgozó jórészt orosz szakirodalomra.⁴ Tagányi alapvetően két okból tartotta fontosnak az orosz kutatások megismerését: egyrészt, mert Oroszország volt az az első állam, amely már a 18. század elejétől „elismerte”⁵ a meghódított népeknek azt a jogát, hogy „a saját ügyeikben önmaguk, a saját jogszokásaik szerint eljárhassanak” és mivel így a jogszokások az orosz állami törvények kiegészítői lettek, elrendelték ezek rendszeres összegyűjtését.⁶ Az első szokásjogi összeírást Szperanszkij 1822-es kodifikációs célú gyűjtését emeli ki melynek során a „szibériai népek ezen jogszokásai a hely színén, az illető nép ajkáról, előkelőinek közbenjöttével íratlak össze és hitelesítették”.⁷ Az orosz szakirodalomban a mai napig megkülönböztetik a jórészt jogászok által végzett gyűjtéseket, valamint az antropológusok jogi fókuszú kutatásait.⁸ A jogtudományi kutatások keretében végzett terepmunkán alapuló jogi antropológia alapítójának – a Tagányi által is többször idézett⁹ – Maksim Kovalevszkij-t tekintik. Érdekes, hogy a posztszovjet jogi antropológiában a jogászok inkább elméleti, míg az antropológusok gyakorlati igénnyel végzik kutatásaikat, s a jogi antropológia útkeresésének központi kérdése, hogy elméleti vagy alkalmazott irányba mozduljon-e el, ez utóbbi alatt azt értve, hogy az őslakosok érdekvédelmét szolgálja.¹⁰ Tagányi másik szempontja, amely inspirálta az orosz nyelvű szakirodalom széleskörű feldolgozását a „rokon népek” történetében rejlő vélt vagy valós párhuzamok feltárása, erről így ír:

„Példaképen mindig lehetően a hozzánk, a fajunk, történetünk, mai és régi életviszonyaink, intézményeink és kultúránk szempontjából legközelebb eső népeket szoktam felsorolni, ellenben a más világrészekbe tartozó, kezdetleges népekkel csak kivételesen foglalkozom, mivel itt az esetleg meglévő analógiák, vagy csak inkább a véletlennek, minden további kapcsolat nélkül álló

messzebbre is, ti. az ősi hitre és kultuszra s a legkezdetlegesebb társadalmi szervezetekre mutatnak vissza.” Tagányi 1919: 3.

⁴ Pais 1922: 176. Erre utalt a „minket közlelő érdeklő” kitétel és a fejezet címe is: A finnugor, a török-tatár, a mongol és a kaukázusi népeknek élő jogszokásai az orosz irodalomban.

⁵ Azt, hogy Oroszország elismerte a meghódított népek jogát, természetesen fenntartásokkal kell kezelnünk. A témáról bővebben: Stammler–Ivanova–Donahoe 2022.

⁶ Tagányi 1919: 3–4.

⁷ Tagányi 1919: 4. vö: Nagy 2002, 2021: 39–40., 2022: 40.

⁸ Stammler–Ivanova–Donahoe 2021: 4. A szerzők egyúttal programot hirdetnek a két tudományterület integrációjára.

⁹ Tagányi szerint „Kovalevszkij irányadó munkásságával tetőpontjára ér az oroszországi idegen nemzetiségek jogszokásainak tüzetesebb gyűjtése és földolgozása.” Tagányi 1919: 4. Kovalevszkij Szociológia című 1910-ben Szentpéterváron megjelent munkáját Tagányi részletesen feldolgozta vö: Tagányi 1919: 41., 55., 61., illetve földközösségről írott munkáiban is felhasználta Kovalevszkij eredményeit.

¹⁰ Stammler–Ivanova–Donahoe 2021: 5.

*játékai, vagy pedig az emberi társadalom fejlődésének, tőlünk sokkal meszebb eső, legősibb kezdeteire utalnak, semhogy azokat célunkra haszonnal értékesíthetnek.*¹¹

Érdekesség, melyre Tagányi a lábjegyzetben felhívja a figyelmet, hogy nehezen fért hozzá az orosz nyelvű szakirodalomhoz, azoknak csak egy részét találta meg: „első sorban a M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának és a Néprajzi Társulatnak könyvtárában; azután, különösen az orosz tudományos társulatok kiadványai a M. Tud. Akadémia könyvtárában. Egyes könyveket az Egyetemi Könyvtár volt szíves, annak idején, kérelmemre meghozatni, több ritkább könyv végül a szerző gyűjteményében”.¹² Annak megválaszolása, hogy mely kötetek kerültek végül Tagányi könyvtárába, s hogy azok ma elérhetőek-e további kutatást igényel.¹³

Tagányi a mongol törvények gyökerét a hódító Dzsingisz kán (1162–1227) törvényeiben (Jasza vagy Jaszak, mongolul yeke jasag, halha ikh zasag) látta, melyek jórészt al-Maqrizi (1364–1442) arab történetíró följegyzéseiben maradtak fenn. Tagányi értelmezésében Dzsingisz kán törvényei foglalják össze az ősi mongol szokásjogot, amit aztán 1640-ben aztán a mongol-órárt törzsszövetség törvényhozása törvénykönyvvé bővített ki.¹⁴ Ezt a törvénykövet a nemzetközi szakirodalom részletesen feldolgozta: Mongólia feudális joga alapvetően abban különbözött más országok jogától, hogy nem a földművelésből, hanem az extenzív nomád állattenyésztésből kiindulva fejlődött.¹⁵ A Dzsingisz kán által kiadott Jaszát modern és hatékony szabályozásként értékeli az utókor.¹⁶ A szakirodalom ugyanakkor megosztott abban a kérdésben, hogy Dzsingisz kán törvényei tekinthetők-e a mongol szokásjognak, vagy épp az élő szokásjog és jogszokások felülírásáról van szó a központosítás érdekében. Riasanovsky¹⁷ szerint a Jasza célja a mongol törzsek jogszokásainak összegyűjtése és rögzítése, egyúttal az állami jog megalapozása volt, így a Jasza¹⁸ megalkotóinak az volt a feladata, hogy összesítsék a törzsi szokásjogot és azokat kiegészítve formálják meg az állami jogot.¹⁹ Darjmaa szerint a Jasza „alapvető célja a mongol állam területi fenségjogainak megerősítése és felhasználása az

¹¹ Tagányi 1919: 19. 1. lbj.

¹² Tagányi 1919: 9. oldal 1. lábjegyzet.

¹³ Tagányi könyvtáráról bővebben: Szeberényi 2014a, 2014b, 2015, 2016a.

¹⁴ Tagányi 1919: 8.

¹⁵ Riasanovsky 1948: 166.

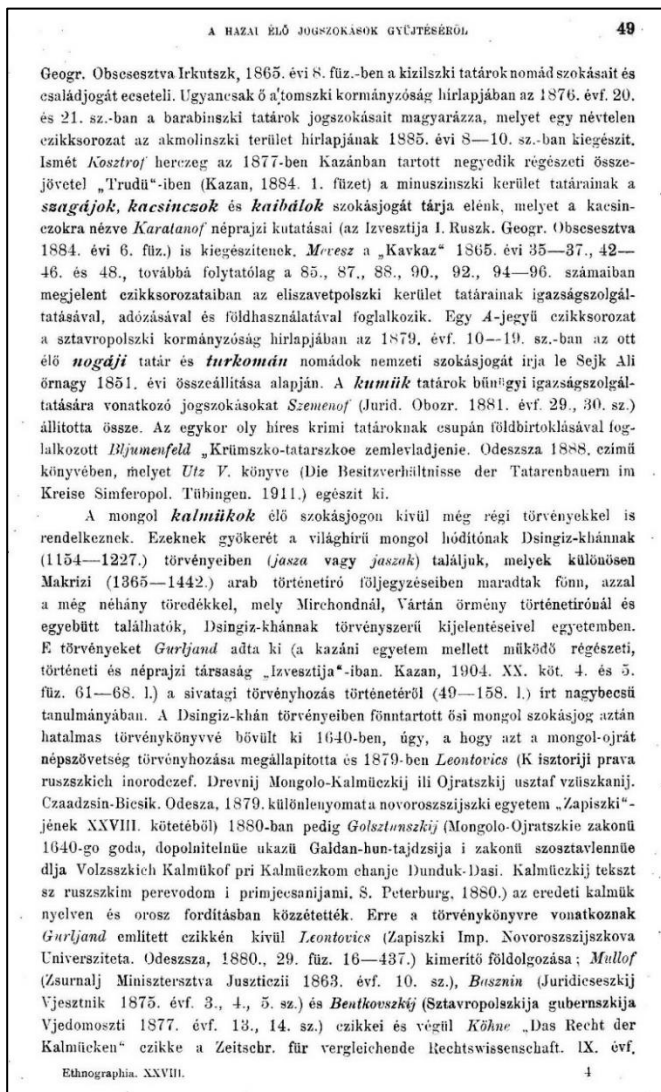
¹⁶ Howorth 1880: 49.

¹⁷ Valentin A. Riasanovsky (1884–1968) orosz professzor a Moszkvai Egyetemen, Jaszlavilban, Tomszkban és Irkutszkban tanított, majd 1922 és 1934 között a kínai Harbini Pedagógiai Egyetemen oktatott. 1938-ban családjával az Amerikai Egyesült Államokba költözött, ahol az Oregoni Egyetemen tanított.

¹⁸ A Jasza és a mai alkotmány kapcsolatáról ld.: Szilágyi 2024: 163.

¹⁹ Idézi: Darjmaa 1983: 421.

állam belső és külső funkcióinak ellátása érdekében, egy monolit állami-jogi mechanizmus kiépítése a kizsákmányoló kisebbség céljaira és feladatai ellátásához”.²⁰ Tagányi – hasonlóan az orosz jogszokásgyűjtésekről kialakított képhez – a központi törvénykezés gyűjtőprogramjaira követendő példaként tekint, mely egyedülálló forrásbázist hoz létre.²¹

1. kép: Részlet Tagányi Károly jogszokásgyűjtő programjából
(Forrás: Tagányi 1917: 49.)

²⁰ Darijmaa 1983: 421.

²¹ Tagányi 1917: 50.

Tagányi könyvének csak az első, család- és öröklési jogi része jelent meg, ebben elsősorban a házasságkötéshez kapcsolódó jogszokások kapcsán hoz fel mongol példákat. A házassági szokásjogi intézmények kapcsán elsőként Tagányi az exogámiát említi, mely elterjedt a kirgizek, a kalmükok, jakutok és finn-ugor rokonaink közül a szamojédok, a cseremiszek és a török csuvasok között is. Hangsúlyozza, hogy a mongoloknál, az oszétéknél és osztyákoknál az egy nevet viselő családok sem léphetnek egymás között házasságra.²² Mind az eljegyzés, mind a házasság két család szerződése volt Mongóliában, s ez adott módot arra, hogy kiskorú gyerekeket eljegyezzenek, kiházasítsanak.²³ Ezzel állítja párhuzamba a borsodi matyók szokását, ahol a „házasulandó legény menyasszonyát nem is ismeri, mert csak az édesanyja szemeli és járja ki részére”.²⁴

A nővásárlás kapcsán emlékezik meg Tagányi arról, hogy azt a mongolok is gyakorolták sok más egyéb népcsoport mellett. Erre azért is érdemes részletesebben kitérnünk, mert ez Tagányi kötetének legtöbbet idézett megállapítása. A nővásárlás – Tagányi megfogalmazásában – „a kereskedelem egyik legelső megnyilvánulása”, melynek külső feltételei: a patriarkális társadalom, valamint a magántulajdon létezése. A nővásárlás a nőrablásból származik: „célravezetőbbnek látszott előre megváltani, vagyis az óhajtott nőért, nemzetségének megfelelő kárpótlást nyújtani”.²⁵ A kárpótlás nem lehetett kevesebb az illető nő vérdíjánál, de a jogügyletben a kölcsönös meg egyezés, valamint a kereslet és kínálat elvei is érvényesültek. A régi magyar jog forrásai közül Tagányi Cserei Farkast idézi: ha a vőlegény az eljegyzést, jegyesének hibáján kívül felbontotta, akkor büntetésül a nő vérdíját tartozott megfizetni.²⁶ Tagányi nyelvészeket idézve bizonyítja, hogy ebbe a fogalomkörbe tartozik a magyar hölgy szó, a mely egyúttal hermelint is jelent; továbbá a régi magyar Neste és Nusz női nevek, a nyest és nyuszt szavakból; és a menyét állatnak hölgymenyét és menyétasszony elnevezései, sőt a meny, menyasszony, menyegző szavak is a menyét állatból származnak. Ezt követően rögzíti, hogy a magyar nőnek e különféle állati prémeiktől eredő elnevezései az ősi magyar nővásárlás házassági jogszokásából származnak.²⁷

A válás kapcsán Wilutzky-t idézi, aki szerint az ősi patriarchális társadalmakban, köztük a mongoloknál könnyű volt a válás, és ez azzal van összefüggésben, hogy erős az atyai hatalom. Párhuzamként a ruthéneket

²² Tagányi 1919: 19.

²³ Tagányi 1919: 21.

²⁴ Tagányi 1919: 21. Tagányi itt Istvánffy Gyula tanulmányára hivatkozik, abból idéz (Ethn. VII. 166.). Istvánffy 1896: 166–174.

²⁵ Tagányi 1919: 26.

²⁶ Cserei 1800: 133. vö. Nagy 2024: 7–53.

²⁷ Tagányi 1919: 27.; Nagy 2001. 49–50.

említi, ahol szintén könnyen lehetett elválni.²⁸ Egy másik szokásjogi jogintézmény, melyeknél Tagányi mongol példát hoz: a testvérréfogadás, mely felnőttek között történt, célja pedig az egyes családok, nemzetségek védelmi erejének és munkaképességének mesterséges rokonság útján való gyarapítása, megerősítése, a természetes rokonság hézagainak kitöltése volt.²⁹ A testvérré fogadások házassági akadályt képeztek. Tagányi szerint a mongoloknál elterjedt a nővérré fogadás; sőt férjes asszony férfit is fogadhatott testvérré – ez Tagányi fogalomhasználatában a fittestvérfogadás.³⁰

A nők öröklése kapcsán szól Tagányi a női rokonság elismeréséről: szerinte a mongolok a női rokonságot nem ismerik el, holott ez lenne az alapja a nők öröklési jogának.³¹ Itt Tagányi Nagy Géza Turulban közzétett cikksorozatára utal vissza,³² aki Beöthy Leóra, „a korán elhunyt genialis magyar szociológusra”³³ hivatkozva részletesen ír a mongol törzsek, a jaszuk jogszokásairól: „minden mongol tudja, hogy mely jaszuhoz tartozik; a saját jaszuból való házasodást tiltó és ősidőktől átörökölt parancsolat, melynek vallásosan engedelmeskedtek, ez, ami annak nyilvántartását eredményezte náluk. A jaszu fiágot követ, akik ugyanazon jaszuhoz tartoznak, vérrokonoknak tekintik egymást.” Beöthy szerint ez annak ellenére így van, hogy Dzsingisz kán idejében a mongol társadalmi szervezet teljesen átalakult, ugyanakkor a szokásjog az új viszonyok között is tovább élt.³⁴

Összességében Tagányi a nemzetközi és hazai szakirodalom lenyűgözően széleskörű áttekintésére alapozva mutatta be a mongol szokásjog intézményeit, s ezekből kiindulva jónéhány hazai szokásjogi jogintézmény eredetét és funkcióját is tisztázta. Nézzük, hogy ez az érdeklődési irány miként jelent meg Tagányi tanítványi körében.

A Tagányi körül kialakult ún. tanítványi körről – Holub Józsefet, Hóman Bálintot, Eckhart Ferencet és Szekfű Gyulát sorolják ide – mára gazdag szakirodalom áll rendelkezésre.³⁵ Tagányi jogszokásgyűjtő programja utóéletének feltárásában is fontos kérdés, hogy ez a kezdeményezése miként

²⁸ Tagányi 1919: 30.

²⁹ Tagányi 1919: 65.

³⁰ Tagányi 1919: 66.

³¹ Tagányi 1919: 75.

³² Hivatkozás Tagányinál: Turul 1908: 112–114. A teljes cikk: Nagy G. 1908: 110–122.

³³ Nagy G. 1908: 111.

³⁴ Beöthy 1882: 51., 379.

³⁵ A tanítványi kapcsolatról elszórt adatokat közölt Dénes Iván Zoltán, Glatz Ferenc és R. Várkonyi Ágnes, ugyanakkor a személyes-szakmai kapcsolatok részletesebb feltárását Holub és Szekfű kapcsán Szeberényi Gábornak, Eckhart Ferenc vonatkozásában pedig Törő László Dávidnak köszönhetjük. Dénes 2015; Glatz 1980: 115, 2016: 310–320; Szeberényi 2014a, 2014b, 2015, 2016b; Törő 2016a, 2016b, 2017a, 2018, 2019, 2020a, 2020b, 2021; R. Várkonyi 1973.; Nagy 2023: 173–182.

jelent meg az őt körülvevő historikusok munkájában. A jogi néprajz szempontjából feltétlen kiemelendő a Tagányi Károly – Eckhart Ferenc – Bónis György - Tárkány Szücs Ernő viszonylatban megvalósuló tudástranszfer, ami a jogi néprajzi kutatások 20. századi fennmaradását biztosította.

Eckhart – aki már 1911-ben, egyetemi tanulmányai befejezését követően a bécsi Staatsarchiv munkatársa volt – Tagányi Károly tanítványaként maga is az okleveles anyag vizsgálatát tartotta elsődlegesnek, melyben a jogfejlődés, a jogszokások és a joggyakorlat társadalmi összefüggéseit is kereste. Bónis György egyik professzora Eckhart Ferenc volt, aki másodéves joghallgató korától kezdődően felkarolta a rendkívül tehetségesnek tartott hallgatót.³⁶ Bónis népi jogéletkutatás iránti érdeklődésének jelei korai recenzióiban találhatók meg: a Századokban közölt ismertetést Riasanovsky a mongol törzsek szokásjogáról írott monográfiájáról, valamint a német népi jogéletkutatás két meghatározó személyisége, Eberhard von Künssberg és Claudius von Schwerin jogtörténeti munkáiról.³⁷ Riasanovsky művének ismertetését Eckhart adta ki tanítványa számára, így ez lett Bónis első publikációja 1933-ban.³⁸ Bónis célja a Századokban közölt ismertetéssel az volt, hogy az összehasonlító jogtörténet számára keressen párhuzamokat a magyar jogfejlődéssel. Arra a megállapításra jutott, hogy a mongol kánnak olyan jellegű abszolút hatalma volt, mint a magyar királyoknak a 12. században, hiszen szerinte a „fejedelem korlátlan hatalma tipikusan keleti vonás volt”. Törő László Dávid hívja fel a figyelmet arra, hogy ez az érv Eckhart Ferenc közjogász vitapartnerei (pl. Egyed István, Molnár Kálmán, Tomcsányi Móric) számára volt üzenet, akik szerint már a vérszerződéstől kezdve létezett egy modern parlamentáris elvek alapján működő magyar „nemzetgyűlés”, amely azután demokratikusan átruházta a közhatalmat Szent Istvánra és utódaira.³⁹ Tagányi korábban maga is kritizálta a Timon Ákosra visszavezethető romantikus alkotmánytörténetet: gondosan kijegyzetelte Timon munkáit és ahhoz kritikai megjegyzéseket fűzött.⁴⁰ A jegyzetei között feldolgozta Joseph Kohler Timon munkájáról írt kritikáját is.⁴¹

Könyve megjelenésének időpontjában még a harbini jogi fakultás tanáraként dolgozó Riasanovsky mongol törzsek szokásjogáról írott munkáját Bónis rendkívül alaposnak értékelte, s a magyar jogtörténeti kutatás

³⁶ Bónis György jogi néprajzi munkásságáról lásd: Nagy 2017: 263–270.

³⁷ Bónis 1933: 326–329.; 1938: 399–400.; 1938: 70–72.

³⁸ Törő 2017b: 123.

³⁹ Törő 2017b: 123.

⁴⁰ MNMKG OSZK Kt. Quart. Hung. 2278. 22–30-ig Timon jegyzetek.

⁴¹ MNMKG OSZK Kt. Quart. Hung. 2278. Három boríték: 617-es, 618-as, 895-ös; Büntetőjog 895-ös boríték, benne jegyzetek 896-tól 1148-ig. „Kohler kritikája Timon művéről ZfvRw XIX. 441–442. a vérbosszút és a compositiót teljesen bebizonyítva látja Szent László azon törvényéből, hogy a bíró a felek viszályába háborúságába ne avatkozzék, csak ha a felek hozzájárulnak.” 829; Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft XV. 1901. 133.

szempontjából is jelentősnek tartotta: „[...] a világtörténelemre valamikor döntő hatással volt mongol nép a legújabb időkig megőrizte azokat a társadalmi állapotokat, melyek között Európa népei sok évszázaddal ezelőtt éltek. Ezekre az ősalapokra vonatkozólag a mongol törzseknél részletes szokásjogi szabályok maradtak ránk, melyekből a mi ősi jogrendszerünk homályos kérdéseire és a későbbi intézmények eredetére nézve becses tanulságokat vonhatunk le.”⁴² Recenziójában Bónis összevetette a magyar és a mongol szokásjog azon intézményeit, amelyekben összehasonlító jogtörténeti analógiákat talált.

A mongolok nemzetségeket és törzseket a közös származás tudata tartotta össze. Bónis is amellet érvel, hogy miután Dzsingisz kán egyesítette a mongol törzseket, a mongol társadalmi szervezet jellemző vonása a korlátlan káni hatalom lett. Ezt állítja párhuzamba a magyar királyok hatalmával és tekintélyével. Véleménye, hogy hasonlóan megvan magyaroknál és a mongoloknál is a nagyobb urak védelme alá „helyezkedés”. Fontos állítása Bónisnak, hogy a Szent István korában behatoló hűbéri eszmék ezzel a társadalmi különbségek kialakulása után kifejlődött família rendszerrel egyetemesülve sem tudták a magyar hűbériséget a nyugatihoz hasonlóan kifejleszteni, és ennek oka nem a nemzet közjogi gondolkozása, hanem valószínűleg a Dzsingisz kánéhoz hasonló abszolút királyi hatalom volt.

Bónis *Hűbériség és rendiség* című későbbi munkájában is fontos kiindulópont a korlátlan királyi hatalom. A különböző Weber-i uralmi típusokat: karizmatikus, tradicionális, legális/racionális veti egybe az európai – köztük a magyar rendszerrel. Ezek alapján végül a magyar viszonyokra a karizmatikus helyett a személyes királyság meghatározást tartja adekvátnak az 1000 és 1222 közötti időszakra, mely kifejezi, hogy a király személye és a személyi kapcsolatháló állt a középpontban. Ezzel írható le az a hűbéri rendszer, mely hazánkban kialakult. Bónis gyakran hivatkozik ebben a munkájában Mályusz Elemérre, aki szintén Weber munkáiból kiindulva a „karizmatikus királyság” fogalmát alkalmazta a magyar viszonyokra.⁴³ Osztom Törő László Dávid azon megállapítását, mely szerint a személyes királyság ideáltípusának Bónis általi felrajzolása a magyar (jog)történetírás egyik legkiemelkedőbb Weber-recepciója.⁴⁴

Bónis szerint a mongol társadalmi szervezet jellemző vonásai a nemzeti-ségi közös birtoklás és a nemzetségi büntetőjogi felelősség is. Az ingókra nézve már kifejlődött a magántulajdon, a földtulajdon azonban a családot illette, ahogy a magyar ősiség intézményében is. Az egész nemzetség felelt valamelyik tagja tetteért, így pl. leányrablásért is. Hasonlóságként említi

⁴² Bónis 1933: 326.

⁴³ Erős 2023: 31.

⁴⁴ Törő 2016c.

Bónis a patriarchális családi életet: az atya hatalma korlátlan: házasságtörő feleségét megölheti, fiát megfenyítheti. A magyar példákat Bónis a Tripartitum és királyi törvények pontos hivatkozásaival támasztja alá. Tagányi-hoz hasonlóan hosszabban ír a leányrablásról, mely a burjátoknál közös megegyezés alapján a 20. században is fennmarad, ha a férfi nem tudja a kalimot megfizetni, vagy ha a szülők ellenzik a házasságot. Riasanovsky szerint a leányrablást követő nemzetségi vérbosszút a kompozíciós rendszer váltotta fel, s ez a házasságot adásvételi ügyletté tette. A nő vételára az állatokból álló kalim, melynek mennyiségét, minőségét, halál esetére való visszaadását stb. részletesen szabályozzák. A kifizetett vételár kívánta meg azt is, hogy a nő a férj halála után se vesszen el a család számára. Innen vezethető le a leviratus intézménye, melyet a család fennmaradásának és a hozomány megtartásának érdeke támogatott. A leányrablás/szöktetés intézményének recens összehasonlító vizsgálata méltó folytatása lenne Tagányi Károly kezdeményezésének!

Bónis György rögzíti, hogy az öröklési jogban a nemzetségi birtoklás a mi ősiségünkhöz hasonló megköötöttséget hozott létre. Közvetlen örökösök a fiúk, azután a férj rokonai, majd a nemzetség távolabbi tagjai következnek. Ha ilyen örökösök sincsenek, a vagyon a törzs fejére száll. Közös jogintézményként hivatkozik Bónis az osztályra kényszerítésre. „Az osztállyal kapcsolatban megtalálható a mongol, burját és orosz jogban is az az intézkedés, hogy az atyai házat és háztartást a legkisebb fiú öröklí. A burjátoknál a fiúk új sátrat kapnak apjuké mellett, mikor megházasodnak”;⁴⁵ a rokonságot is csak fiágon ismerik el, a vagyonból is csak a fiúk örökölnék, a leányok csupán eltartást és hozományt igényelhetnek.

A büntetőjogban elsősorban a családi közös felelősség a szembeötlő Bónis szerint: ha a tolvaj vagyona nem elég a büntetés kifizetésére, gyermekeit kell elvenni és átadni a károsultnak. Közös sajátosság, hogy a tettest magát is kiadják a sértettnek, ha nem tud fizetni, valamint, hogy a büntetés nagysága nemcsak a tett minőségétől, hanem a tettes személyétől és rangjától is függ.

A törzsszervezettel együtt járt a törzsi bíraskodás, az egész nemzetet érintő ügyek azonban törzsközötti bíró elé tartoztak. A peres eljárásnál a háromszori idézés motívuma közös a magyar joggal és létezik a pecsétküldés, valamint a közös vád intézménye is.

Bónis ismertetése végén leszögezte, hogy a mongol szokásjog megismerése önmagában nem ad biztos eredményeket: „A velünk valaha is érintkezésben volt összes nemzetek jogrendszerének összehasonlító vizsgálata azonban komoly adatokkal pótolná az első századainkra vonatkozó

⁴⁵ Bónis 1933: 329.

bizonyítékok hiányát, megvilágítaná intézményeink eredetét, és elosztatna sok ma is uralkodó jogtörténeti tévedést.”⁴⁶

Tudjuk, Tagányi *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről* című munkájának csak első része jelenhetett meg, a tervezett további három fejezet máig kéziratban maradt. A kéziratban maradt részek közül a legkidolgozottabb és egyben legterjedelmesebb a *Büntetőjog, perjog, kiegyezési rendszer* fejezet.⁴⁷ Ebben Tagányi is részletesen foglalkozott a sértetti fogalommal: több jegyzetében vázolt fel történeti ívet arról, hogy a közösségi sérelmek milyen lépésekben redukálódtak az egyénre úgy a sérelem, mint a büntetés terhe vonatkozásában. Ennek kapcsán számos példát gyűjtött a közösség (község) megsértésére, eseteket hozott, melyekben az egyes személyeket más hibájáért, cselekedetéért vonták felelősségre. Figyelmet szentelt a büntetőeljárásra (elévülés, büntetés enyhítésének szabályai), a hamis tanúzás megítélésére, s általában az egyes bűncselekmények közösség általi értékelésére. Máig újdonságként hat a fejezet címébe is felvett kiegyezési rendszer vizsgálata: történeti példákkal támasztotta alá, hogy a kiegyezés és a kárpótlás – szemben a büntetésekkel – sok esetben, különösen a testi sértések esetén a konfliktusok egyedüli hatékony megoldásának bizonyult. A fejezet perjogi részében különböző bíróságokról (pl. nemzetségek bírósága), ezek „eljárásrendjéről” (pl. idézés, bűnjelek értékelése, bizonyítás, vallatás, istenítélettel rábizonyítás), a nyomozás gyakorlatáról, s az ítélezést övező babonákról készített összegzést. A büntetőjogi jegyzetek között a germán, szláv, finnugor és török–tatar népek mellett – angolszász irodalom alapján – nagyszámú példát hoz az egyes afrikai törzsek jogszokásairól is. A jegyzetanyag feldolgozása további támpontokat nyújtana az összehasonlító jogtörténet számára.

Tagányi jogszokásgyűjtő programadójában összehasonlító történeti módszerrel a magyar jogélet több, korábban félreértett vagy vitás jelenségét megmagyarázta; olyan témákhoz jutott el (endogámia-exogámia, háztartás vagy házközösségi szervezet, szülők és gyerekek közötti viszony, levirátus, örökösödési szokások, gyámság és gondnokság), melyek a nemzeti történetírás figyelmét mindaddig teljességgel elkerülték.⁴⁸ A Tagányi által a különböző finnugor és török–tatar népek szokásjogáról olvasójára zúdított rendkívül gazdag anyag a szerző szándékai szerint a magyar jogszokásokat, jogéletet volt hivatva megvilágítani. Ennek az egyetemes, összehasonlító – tegyük hozzá, rendkívüli felkészültséget, hatalmas forrásismerttet igénylő – megközelítésnek nagy része van abban, hogy megkezdett munkájára a mai napig kuriózumként tekintenek, s kevesen vállalkoztak

⁴⁶ Bónis 1933: 329.

⁴⁷ Három boríték: 617-es, 618-as, 895-ös; Büntetőjog 895-ös boríték, benne jegyzetek 896-tól 1148-ig.

⁴⁸ vö. Csíki 2003: 22.

folytatására. Tagányi megalkotta és szívesen használta az összehasonlító jog- és társadalomtörténet⁴⁹ fogalmát. Bár nem ugyanezzel az elnevezéssel, de Bónis is nyitott volt a szociológia, a néprajz és a társadalomtörténet irányába is, azzal, hogy az összehasonlításnak komoly jelentőséget tulajdonított. Ez a paradigma számos új eredménnyel gazdagította a jogtörténetírást, s meggyőződésem, hogy az összehasonlításnak napjainkban is komoly hozadéka lehet. A tanulmányomban vázlatosan bemutatott, Tagányi Károly és Bónis György által felsorakoztatott mongol példák egy mai összehasonlító, változásvizsgálatot is felvállaló terepkutatás számára is iránymutatók lehetnek, különös tekintettel arra, hogy mindkét szerző kiérlelt jogszokás-gyűjtő kérdőíveket (Tagányinál kérdőpontok) hagyott hátra.

⁴⁹ Tagányi 1923–24: 129., 131.

Irodalomjegyzék

BEÖTHY Leó

- 1882 *A társadalmi fejlődés kezdetei I–II.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

BÓNIS György

- 1933 Riasanovsky, V. A.: Customary law of the Mongol tribes: Mongols, Buriats, Kalmucks. Harbin, 1929. (Memoirs of the Faculty of Law in Harbin, 8.). Ismertetés. *Századok* 67:7–8. 326–329.
- 1938 Künssberg, Eberhard von: Flurnamen und Rechtsgeschichte. Weimar, 1936. Ismertetés. *Századok* 72:7–8. 399–400.
- 1938 Schwerin, Claudius von: Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte. München, Leipzig, 1934. Ismertetés. *Századok* 72:1–3. 70–72.
- 1947 *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban.* Kolozsvár: Nagyenyedi Bethlen-Nyomda. (Új kiadása: 2003 Budapest: Osiris Kiadó.)

CSEREI Farkas

- 1800 *A magyar és székely asszonyok törvénye.* Kolozsvár: Hochmeister.

CSÍKI Tamás

- 2003 *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban (1945-ig).* (Néprajz Egyetemi hallgatóknak 29.) Debrecen: Debreceni Egyetem.

DARIJMAA, D.

- 1983 Nemzetközi jogi forrásmunkák a régi Mongóliáról. *Jogtudományi Közlöny* 38:6. 420–422.

DÉNES Iván Zoltán

- 2015 *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus.* Pozsony: Kalligram.

ERŐS Vilmos

- 2023 Mályusz Elemér: Visszaemlékezések. Recenzió és reflexiók. *Valóság* 66:12. 27–40.

GLATZ Ferenc

- 1980 *Történetíró és politika.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2016 *Konzervatív reform. Klebersberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal.* Budapest: Kossuth Kiadó.

HOWORTH, Henry H.

- 1880 *History of the Mongols, from the 9th to the 19th century.* London: Longmans, Green, and Co.

ISTVÁNFFY Gyula

- 1896 A borsodi matyó nép élete. III. Házasság és családi élet. *Ethnographia* 7:2–3. 165–174.

NAGY Géza

- 1908 Szent István vérsége és a magyar kútforrások. (Ötödik közlemény.) *Turul. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye.* 110–122.

NAGY Janka Teodóra

- 2001 A nőrablástól a házasságkötésig: Házassági jog és jogi néphagyomány. In Györgyi Erzsébet (szerk.): *Lakodalmi szokások: Mátkaság, menyegző.* 49–53. Budapest: Mezőgazda Kiadó.
- 2002 *A tradicionális népi önkormányzatok jogtörténeti vizsgálata a Dél-Dunántúlon – különös tekintettel a föld- és faluközösségek felbomlásának időszakára.* Szekszárd: magánkiadás.
- 2017 György Bónis und die Forschung des siebenbürgischen volkstümlichen Rechtslebens des Volkslebens (1939–1948). In Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Tripartitum trium professorum. Három szegedi jogtörténész. Drei Szegediner Rechtshistoriker. Tudományos emlékülés Bónis György születésének 100., Both Ödön születésének 90. és Iványi Béla halálának 50. évfordulóján.* 263–270. Szeged: Pólay Elemér Alapítvány, Iuris-peritus Kiadó.
- 2021 Europäische rechtliche Volkskunde und ungarische rechtliche Volkskunde. *Volksrechtsforschung* (1939–1948). *Jogtörténeti Szemle* 19:ksz. 39–47.
- 2022 Hungarian Legal Ethnography in Light of the Oeuvre of Ernő Tárkány Szücs. *Acta Ethnographica Hungarica* 67:1. 37–69.
<https://doi.org/10.1556/022.2022.00022>
- 2023 „A jogtörténelem terén kifejtett kiváló tudományos munkásság elismerése” – Levelek Holub József családi levéltárából. In Korsósne Delacasse Krisztina – Máthé Gábor – Mezey Barna (szerk.): *A közép-európai régió és a nyugati hatások: a tradicionális jog alakváltozásai.* 173–182. Budapest: Gondolat Kiadó.
- 2024 Egy 18. századi Törvény-Tudó egybe-szedett írásai a magyar és székely asszonyok törvényeiről 12 pontban. In Cserei Farkas: *A' magyar, és székely asszonyok' törvénye.* 7–53. Barót: Tortoma Könyvkiadó.

PAIS Dezső

- 1922 Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész: A családjog és öröklési jog köréből. Néprajzi könyvtár Új folyam 1. füzet. Bp. 1919. A Magyar Néprajzi Társaság kiadása. 85.l. Ismertetés. *Magyar Nyelv* 4–6:18. 175–178.

RIASANOVSKY, Valentin A.

- 1929 *Customary law of the Mongol tribes: Mongols, Buriats, Kalmucks.* (Memoirs of the Faculty of Law in Harbin VIII.) Harbin: Artistic printinghouse.
- 1948 Mongol Law – A Concise Historical Survey. *Washington Law Review* 23:2. 166–178.
- 1965 *Fundamental Principles of Mongol Law.* (Uralic and Altaic Series 43.) Bloomington, Indiana: Indiana University Publications.

STAMMLER, Florian – IVANOVA, Aytalina – DONAHOE, Brian

- 2021 Russian Legal Anthropology: From Empirical Ethnography to Applied Innovation. In Foblets, Marie-Claire – Goodale, Mark – Sapignoli, Maria – Zenker, Olaf (eds.): *The Oxford Handbook of Law and Anthropology*. 132–152. Oxford: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198840534.013.13>

SZEBERÉNYI Gábor

- 2014a A levéltárnok és tanítványa. Historiográfiai háttérrel Tagányi Károly és Holub József történetírásának összefüggéséhez. In Csóka-Jaksa Helga – Schmelcz-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor (szerk.): *Pedagógia – oktatás – könyvtár: Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 12.) 453–472. Pécs: PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont.
- 2014b Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése. Egy „vidéki” történészprofesszori egzisztencia lehetőség-feltételei az 1920-as évek elején (I. közlemény). *Per Aspera ad Astra. A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei* 1:2. 117–137.
<https://doi.org/10.15170/PAAA.2014.01.02.07>
- 2015 Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése. Egy „vidéki” történészprofesszori egzisztencia lehetőség-feltételei az 1920-as évek elején (II. közlemény). *Per Aspera ad Astra. A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei* 2:2. 84–102.
<https://doi.org/10.15170/PAAA.2015.02.02.05>
- 2016a Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése. Egy „vidéki” történészprofesszori egzisztencia lehetőség-feltételei az 1920-as évek elején (III. közlemény). *Per Aspera ad Astra. A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei* 3:1. 92–107.
<https://doi.org/10.15170/PAAA.2016.03.01.07>
- 2016b Tagányi és Szekfű. Adalékok egy mester-tanítvány kapcsolat historiográfiai összefüggéseihez. *Aetas* 31:4. 29–56.

SZILÁGYI Zsolt

- 2024 *Kánságtól a köztársaságig. Mongólia története a mandzsu kortól a 21. századig*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

TAGÁNYI Károly

- 1917 A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I–II. rész. *Ethnographia* 28. 42–58. 196–223.
- 1918 A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. III–IV. rész. *Ethnographia* 29. 24–49. 193–206.
- 1919 *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész. A családjog és öröklési jog köréből*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- 1922 *Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn*. Ungarische Bibliothek. Für das Ungarische Institut an der Universität Berlin. Erste Reihe. Berlin und Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger.

1923–24 A honfoglaló magyar nemzetségek 108. számáról. *Ethnographia* 34–35. 129–133.

TÖRŐ László Dávid

- 2016a Az "Eckhart-vita": Eckhart Ferenc 1931-es programtanulmányának kortárs visszhangja. *Aetas* 31:4. 57–77.
- 2016b „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!": Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941). *Századok* 150:6. 1407–1450.
- 2016c Összehasonlító jogtörténet társadalomtörténeti alapokon – Bónis György munkássága. Forrás: <https://ujkor.hu/content/osszehasonlito-jogtortenet-tarsadalomtorteneti-alapokon-bonis-gyorgy-munkassaga> (Letöltés dátuma: 2025. június 14.)
- 2017a Eckhart Ferenc történészi munkássága a dualizmus idején. In Miru György – Novák Ádám – Bacsá Balázs Antal (szerk.): *Történeti Tanulmányok XXV.* (Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LXIX.) 84–98. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- 2017b *Eckhart Ferenc történészi munkásságának súlypontjai.* Doktori (PhD) értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- 2018 „A történetíró is ember és nem tudja magát elvonatkoztatni korától": A magyar történetírás konfliktusai Eckhart Ferenc társulati elnöksége idején. In Szilágyi Adrienn (szerk.): *Hét társulati elnök.* 145–173. Budapest: Magyar Történelmi Társulat – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- 2019 Eckhart Ferenc történészi munkássága – historiográfiai vázlat. *Valóság: Társadalomtudományi Közöny* 62:2. 31–41.
- 2020a „A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki": Eckhart Ferenc történészi munkásságának főbb problémái. Budapest: Ráció Kiadó.
- 2020b Ferenc Eckhart: Pioneer of Social and Constitutional History Writing in Hungary. *Moving the Social - Journal of Social History and the History of Social Movements* 64. 103–120.
<https://doi.org/10.46586/mts.64.2020.103-120>
- 2021 Eckhart Ferenc A magyar közgazdaság száz éve című művének historiográfiai elemzése. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2021. 353–373.

R. VÁRKONYI Ágnes

- 1973 *A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban. I. A pozitívista történelemszemlélet Európában és hazai értékelése 1830–1945.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

The Concept of Dualism: State and Religion in the Mongolian Empire

DANZAN LUNDEEJANTSAN

(Doctor of Legal Science (Sc.D), professor, Shihihutug University)

A dualizmus kialakulása: állam és vallás a mongol birodalomban

A tanulmány az állam és a vallás összetett kapcsolatát vizsgálja a mongol birodalomban, különös tekintettel a buddhizmusnak a politikai hatalom és az állami ideológia alakításában betöltött szerepére. A korai mongol uralkodók – kezdve Dzsingisz kánnal – pragmatikus és toleráns politikát folytattak a különböző vallásokkal – különösen a sámánizmussal, a kereszténységgel, az iszlámmal és a buddhizmussal – kapcsolatban, biztosítva a vallásszabadságot és az adómentességet a vallási intézmények számára. A sámánizmus és az Örök Ég (Möngke Tengri) imádata képezte a mongol állami ideológia magját a korai időszakban, legitimálva a kánok isteni hatalmát. A birodalom terjeszkedésével és konszolidációjával azonban a buddhizmus fokozatosan egységesítő erőként jelent meg, és végül Kubiláj nagykán alatt államvallásként intézményesült. A buddhista kolostorok valamint a szerzetesek képzésének támogatásával és a dualizmus eszméjének elfogadásával – amely egyensúlyt teremtett a kán hatalma és a buddhista vezetők spirituális szerepe között – a Mongol Birodalom a politikai elsőbbség fenntartása mellett integrálta a vallást a kormányzásba. Primer források, történelmi elbeszélések és tudományos elemzések feldolgozásával a tanulmány rávilágít arra, hogy a Mongol Birodalomban az állam és a vallás közötti kapcsolatok hogyan tükrözték a helyi hagyományok folytonosságát, egyúttal a globális vallási áramlatokhoz való alkalmazkodást. A szerző emellett érvel, hogy a mongolok vallási toleranciára épülő politikája – amelynek csúcspontja a buddhizmus felemelkedése volt –, döntő szerepet játszott a császári hatalom legitimálásában, a stabilitás elősegítésében és a mongol állami örökség megalapozásában.

Keywords: Mongolian Empire; State–Religion Relations; Buddhism; Tenggerism (Tengrism, Tengriism); Shamanism; Khubilai Khan; Chinggis Khan; Dual Principle; Religious Tolerance; Political Legitimacy

Introduction

The issue of relationship between the state and religion occupies a major place in the traditions of statehood in Mongolia. There is every reason to believe that the basis of the policy in relation to religion by the Mongol Khan comes from the idea conceived by Chinggis Khan. The Mongol State had taken some monasteries under its patronage, provided protection to their assets, relieving them of taxes and dues, debates were even organized among the propagators of the major religions. Judging by the traditions of statehood and law of the Mongols, we know that high state

concept held sway in Mongolia, and in the Orient as well, and the Khan led the state affairs, while a Buddhist monk controlled religious matters.

The external world became increasingly interested in and strove to understand the Mongols better and to develop closer and friendly ties when the great Mongol Empire became more powerful and flourished in the thirteenth century. Important state personalities and foreign ambassadors and envoys desiring to meet with the Mongol Khans for state and religious matters, converged on the Khan's court in Kharkhorin, covering thousands of miles, which is one proof that the town of Kharkhorin became a focus of international attention because of its importance as a decision-making city. Among the envoys and ambassadors that came to the Mongol Empire there were the sons of the Khan seeking confirmation of their ruling rights, and also religious and trade representatives, who came to the Khan seeking solution of their problems, and simply to establish contacts and relationship, about which there are historical records.

Prominent Mongolian scholar Shagdaryn Bira observed that from its founding, the Mongol state encountered diverse religions and adopted a reconciliatory policy. Unlike other rulers, Chinggis Khan did not privilege or impose a single faith. He granted equality to all religions, exempting temples, churches, and mosques from taxes. As Ata-Malik Juvaini noted, Chinggis respected religious leaders, never ranked one faith above another, and allowed his descendants freedom of belief. His laws enshrined religious equality without discrimination.

According to historical sources, in Kharkhorin there were 12 places of worship of various nationalities, two mosques and one Christian church and one Buddhist temple in the outskirts of the city.¹

The numerous places of worship in Kharkhorin reflect the Mongol Khans' open and tolerant policy, ensuring freedom of religion. Religious representatives openly competed to demonstrate their beliefs' superiority, gain influence in the Khan's court, and spread their faith across the empire. In response, the Khans pursued a careful, equitable policy toward all faiths, creating conditions that minimized inter-religious conflict and helped win the loyalty of diverse peoples they had conquered.

Despite this religious plurality, shamanism remained the core ideology of the Mongol State. The Khans believed in the miraculous powers of *Tenggeri* (Heaven/Sky), often mediated by shamans, though they sometimes claimed direct guidance from *Tenggeri* themselves. Reverence for Father *Tenggeri* and Mother Earth was central, as the Mongols believed their survival depended on these powers. Chinggis Khan declared that

¹ Bira 2001: 190.

Tenggeri had granted him authority to rule all nations, revealing the spiritual foundation of his worldview.

Academician Ch. Dalai explained that shamanism was the central ideology of the Mongol state because it aligned with political needs. The Khans relied on shamans to sanctify their rule, protect the hearth and state symbols, perform divination, and conduct rituals tied to Mongol traditions — roles other religions could not fulfill. They also feared that excessive influence of foreign faiths might weaken Mongol unity. At the time, shaman deities were revered by both nobles and commoners, with their images placed in the most honored spot of the ger. Hungarian scholar Dr. Borbála Obrusánszky noted that Chinggis Khan believed uniting cosmic forces like the sun and moon symbolized uniting the world. Sun worship, widespread among Mongols, is evidenced in *The Secret History*, which records Temüjin's devotion at Burkhan Khaldun and his daily prayers to the rising sun.

As the empire expanded, shamanism no longer met the political and ideological needs of the Khans. Recognizing its limits, Chinggis Khan and his heirs gradually advanced Buddhism as a potential state religion, while still allowing freedom of belief. This tolerance gained him wide recognition, as diverse religions entered the empire. Güyüg Khan, for example, embraced Christianity but retained elements of shamanistic worldviews. In his 1246 letter to Pope Innocent IV, he affirmed his Christian identity yet invoked *Tenggeri*'s command, warning that disobedience would make others enemies of the Mongols. The letter illustrates that *Tenggerism* remained central to Mongol ideology even as new religions spread.

The ideology of *Tenggerism*

The Mongols, since the ancient times, paid reverence to and worshipped the *Tenggeri* (Heaven, sky. Tr.) Everything sacred and valuable, including reverence for the state, governance and law were, first and foremost, directly connected with the Eternal *Tenggeri* and an entire cohesive ideology was developed around it.²

The Huns called their rulers “the great Shányúi born of the heaven and earth, blessed by the sun and moon”. This was closely connected with the world outlook of the Mongols who believed in shamanism, since the worshipping of the eternal or the blue *Tenggeri* was a highly developed abstract ideology.³ This ideology was inherited by Chinggis Khan and his

² Bira 2006: 53.

³ Bira 2006: 54.

successors, who considered themselves "Great oceanic Khans with powers given by the eternal *Tenggeri*."⁴

In fact, the ideology of *Tenggerism* first originated among the tribes and clans that lived scattered across the vast inland of Asia, north of the Great Wall of China and eventually, as noted by academician Shagdaryn Bira,⁵ this ideology assumed a global nature reaching apogee of its evolution during the great upsurge ('a period of intensive upsurge' according to a Soviet, Russian historian L. Gumilev) of the Mongols, which conquered their spirit and mind.

The Golden Lineage continued the ideology of *Tenggerism* of Chinggis Khan and made it a kind of common (universal) political ideology for the building of a global empire.

The main ideas of *Tenggerization* as a universal ideology of the Mongol Khans can be better expressed by analyzing some masterpieces of diplomatic correspondence between the Mongol Khans and the Roman papacy and European powers. From these sources we can see that the Mongol Khans aspired to unite and rule the East and the West under the power of the Eternal *Tenggeri*, which they considered as the command of the Eternal *Tenggeri*, trying to interpret it as having an exceptionally special legal basis. For instance, in early 1240 when the bells of alarm about the Mongol invasions swept through Europe like wild fire, Pope Innocent IV sent a letter to Güyüg Khan accusing the Mongols for "breaking the bond of natural ties...and raging wars against the Christians and others indiscriminately with the sword of chastisement." In response, Güyüg Khan tried to justify his invasions as the "Order of the Everlasting God (Eternal *Tenggeri*)"⁶ which made all the lands, from the rising of the sun to its setting, subject to the rule of the Mongols, and asked 'Who can dare to disregard the command of the *Tenggeri*?'

Mönkh Khan continued to follow the policy of Güyüg Khan, but not for very long, as he posed the ideology of *Tenggerism* against Christianity is clear from his letter to the French King Louis IX. His letter also began with the following words: "This is the order of the Eternal *Tenggeri*! In Heaven, there is only one eternal God (Eternal *Tenggeri*); on earth there is only one lord, Chinggis Khan" and continues "...if thou wish to follow us, send your ambassadors and if not, decide whether you want a war with us! Beware what we shall do when all the lands from the rising of the sun to its setting will be made subject to us," and warned against the belief that their "country is far off, the mountains are strong, and the sea is wide, and in this

⁴ Jügder 2006: 203.

⁵ Bira 2006: 53.

⁶ Batsüren-Delgerjargal-Erdenebat 2019: 478–479.

belief if you make war against us, you shall find out what we can do. He, who makes easy what is difficult, and brings close what is far off, the Eternal *Tenggeri* knows."⁷

When we compare all the inferences drawn by both Mongolian and foreign scholars, we can say that the Mongol Khans then believed that since Chinggis Khan was born of the Heaven, all his actions were beckoned by the Eternal *Tenggeri* and that he entrusted his actions and deeds solely to the *Tenggeri* above.

One of the explanations for the worshipping of the *Tenggeri* by Chinggis Khan and other great Mongol Khans was that they were pursuing a unique ideology of imparting them (the Mongol state and the Khans) divinity is also confirmed in *The Secret History*. The formulaic phrases in the letters and edicts of Chinggis and other great Khans—such as ‘The decree of the Oceanic Khan of the Mongol State with the power of the everlasting *Tenggeri*’ — reveal that *Tenggeri* embodied both their belief and ideology, emphasizing that each Khan was a manifestation of *Tenggeri*’s supreme power. Later, edicts used the wording: ‘By the power of Everlasting *Tenggeri*, by the protection of the charisma of the Khan...,’ signifying that the Khan’s authority and actions were divinely sanctioned, placing the Khan just below the Eternal *Tenggeri*.

By the late thirteenth century, *Tenggerist* ideology functioned as a kind of universal law: the great Khan ruled the world by *Tenggeri*’s order. Those who obeyed the Khan received mercy and favor, while those who defied him risked *Tenggeri*’s judgment. These letters and edicts underscored the Khan’s omnipotence, implying that no other sovereign could rival the authority of the Mongol Empire.

The ideology and principle of *Tenggeri* of the Mongols did not fade away even after the downfall of the Mongol Empire, for they continued to play an important role in the formation of national consciousness and culture of revering the state and the state law, that is, in modern terms, rule of law among the succeeding generations of Mongol rulers.

Later on, the ideology of *Tenggerism* intermingled with Buddhism, and its substance and purpose underwent substantial changes to express dualistic meaning.

Buddhism

Academician Sh. Bira noted that “the successful spread of Buddhism in Mongolia was directly linked with the establishment and development of national statehood and closely related to the history and ideology of the

⁷ Bira 2006: 245.

Mongol state.” He emphasized that Buddhism educated nomadic Mongols and connected them, despite vast distances, to the cultured nations of Asia, while the Mongols contributed to enriching the common Buddhist heritage.

Mongolian scholar Ch. Jügder observed that diverse groups in the Mongol Empire promoted Buddhism as a unifying ideology. By the thirteenth century, Buddhism gained state recognition at the imperial court in Beijing and among the aristocracy. Russian Mongolist B. Ya. Vladimirtsov suggested Mongols may have encountered Buddhism before Chinggis Khan. Academician D. Tserensodnom noted early Buddhist influence is evidenced by temples, stupas, and folklore containing Indian stories, raising questions about when Buddhism first entered Mongol culture.

In 1247, Ögödei Khan, through his son Kharachar, invited HǎiYùn, a prominent hermit of China’s Dhyāna sect, to the Dhyāna monastery in Kharkhorin. The following year, Güyüg Khan invited the Shaolin master Fu Yüi to the same monastery, the largest of its sect in the empire. Both monks received the highest respect from the Khans. After Mönh Khan became emperor, HǎiYùn oversaw Buddhist affairs across the empire, and Fu Yüi was appointed head monk for Chinese, Tibetan, Tangut, and Uighur communities in Kharkhorin by the Ox Year decree (1253), reflecting the monastery’s influence.

Buddhist temples and monasteries were built across the empire during Mönh Khan’s reign, including one north of the Delger River in present-day Arbulag soum, Khövsgöl, built in 1257 by Bars Tüge and Princess Ishige, as recorded on a stone monument in Mongolian and Chinese.

Khülegü Khan favored Buddhism, promoting it as a state policy when establishing the Il-Khanate. This policy continued under Khülegü and Abaga Khans (1256–1282) and became more refined during Argun Khan’s reign. Buddhism also spread to Persia, reflecting the influence of Mongol-supported Buddhist culture.

Buddhism and the Concept of Dualism

The growth of Buddhism under the Yuan Empire was closely linked to the policies of the Great Mongol State. China’s Dhyāna sect, which flourished during the Jin Dynasty, strongly influenced Khubilai Khan. Monks of this sect were patronized by Mongol aristocrats, serving the state during Chinggis Khan’s reign.

In 1215, during the conquest of the Jin Dynasty, Mongols engaged directly with Dhyāna leaders, notably Yelü Chucai. Under Ögödei Khan, prominent monks such as Hǎi Yùn, Fu Yüi, and Wang Sun, supported by Yelü Chucai, opposed Taoist intrigues while promoting Han culture among Mongol nobles.

In 1242, Hǎi Yùn and Fu Yùi arrived at Khubilai Khan's estate to advise him on Buddhist policy. Hǎi Yùn played a key role in shaping Khubilai's understanding of Buddhist teachings, and under his influence, Khubilai named his second son Zhenjin ('True Gold'). Khubilai also invited monks from other Buddhist denominations to his court, using their knowledge for political purposes.

Hǎi Yùn was not only Khubilai's adviser but a leading Buddhist figure during the reigns of Güyüg and Möngkh Khans. In 1247, Güyüg appointed him chief of Buddhists in the Great Mongol State, the peak of his political career. His status was further reinforced under Möngkh Khan, serving the empire in this capacity until 1258.

During the reign of Möngkh Khan, temples and monasteries of the Dhyāna sect were built under the patron of Mongol nobles and aristocrats is evidenced by a 1257 monument of Möngkh Khan found from a mountain valley called Ar Zagzuu on the banks of Delger River in Khövsgöl Aimag.⁸ The Chinese characters inscribed on this stone monument reveal that it was erected by Möngkh Khan's daughter and her husband wishing "Long life ... to the Great Khan from one generation to another...",⁹ extolling Möngkh Khan virtues for building many Buddhist temples and monasteries, and inviting many monks and lamas.

Möngkh Khan invited famous Buddhist monks and leaders who served Khubilai Khan to Xanadu (*the summer capital of the Yuan Dynasty. Tr.*) to the first-ever debate organized among the Buddhists and Taoists, and the Buddhists were led by Fu Yùi. The Buddhist gained the upper hand in this debate. After that Khubilai Khan organized another debate in 1258 and the Buddhist were once again led by Fu Yùi.¹⁰

The Mongol Khans treated all the different religions equally but after the establishment of the Yuan Empire, they favored Buddhism over other religions and faith, and in 1260 Khubilai Khan appointed 'Phags-pa lama, a member of the Sa-kyapa school of Tibetan Buddhism, as the Imperial Preceptor, after him there were ten such Tibetan lamas who served as the chief advisers of the Mongol Empire. 'Phags-pa lama served as Khubilai Khan's preceptor from 1270 to 1280 and since then Rinchinjaltsan, his half-brother born from his step mother, served as the Imperial Preceptor from 1276 to 1279, followed by Darambal, the son of 'Phags-pa lama's younger brother Chagnadorj (1281–1286) and finally Ishrinchin, 'Phags-pa lama's pupil (1286–1291).¹¹

⁸ Bira 2006: 315.

⁹ Namnandori 1956: 24–28. (Indirect quote from Ider–Chinzorig–Sodbileg 2019: 315.)

¹⁰ Ider–Chinzorig–Sodbileg 2019: 315.

¹¹ Puntsag–Mönkhsetseg–Naran–Ganbold 2019: 131.

During the reign of Khubilai Khan, although the lamas of the Sa-kyapa school of Tibetan Buddhism headed Buddhist affairs of the Empire, China's Dhyāna sect continued to maintain its strong influence. After Khubilai Khan proclaimed the Yuan Empire, Buddhists were invited to a congregation in Dadu and one third of them were pupils of Fu Yüi. When Southern China joined the Yuan Empire, Buddhists were reorganized and in the last debate organized in 1281 between the Buddhists and Taoists, the Buddhists once again won in the debate in which monks of the Dhyāna sect played a decisive role.

The head of the Chinese Buddhist Dhyāna sect was not closely attached to Khubilai Khan only but other religious denominations also enjoyed his patronage and they also enjoyed certain rights and privileges. They included the two most influential orders of Tibetan Buddhism – they were the Karma Kagyu and the Sa-kyapa schools. A number of prominent monks of the Karma Kagyu or the *Black Crown* school of Tibetan Buddhism, such as Karma Chodzin bagshi (Karma Chos-kyiPaksi, 1204–1283) were held in esteem and were highly respected by the Mongol khans. In 1255, Karma Chodzin *bagshi* (*bagshi means teacher in Mongolian. Tr.*) had come to the Mongol court at the invitation of Khubilai Khan but they failed to develop close relationship.

However, later in 1255, he was invited to the capital of the Mongol Empire and enjoyed the patronage and respect of Möngkh Khan, who elevated him as the Imperial Preceptor and there are reports that temples and monasteries were built dedicated to Karma Chodzin *bagshi*. He also visited Kharkhorin to become the first most important Tibetan Buddhist lama to come under the patronage of the Mongol Khan.¹²

Power struggle flared up amongst the members of Tolui (youngest son of Temüjin) after the death of Möngkh Khan and Karma Chodzin *bagshi* sympathized with Arig Bökh, the seventh and youngest son of Tolui and grandson of Chinggis Khan. Khubilai Khan came out triumphant in this struggle and although Arig Bökh and his supporters were severely punished, Karma Chodzin was spared of his life and released in 1264, which can be related to the balanced and equal treatment of all religions by Khubilai Khan, who was keen on exploiting religion in pursuing of his state affairs. Accordingly, when Karma Chodzin passed away in 1283, the third Karmapa Rang-byung-rdo-rje (*Ranjundorj* in Mongolian, 1284–1339), and the fourth Gyalwa Karmapa Rol-pa'ir-do-rje (*Rolbiidorj* in Mongolian, 1340–1383) were all invited to the Yuan Empire and they enjoyed special favor and privileges during the reign of Zayat, Tugtömör and Togoontömör Khans. But from among the Tibetan Buddhist order of Sa-kyapa school,

¹² Ider-Chinzorig-Sodbileg 2019: 315.

'Phags-pa lama was the first to have close personal bonds with and served Khubilai Khan. He accompanied his uncle Gungaajaltsan and visited the court of Godan, the son of Ögödei Khan, but when his uncle died in 1251 'Phags-pa lama he became the adviser to Khubilai Khan.¹³

Mönkh Khan, after ascending the throne of the Great Mongol State, began tightly controlling the family members of Ögödei and Tsagaadai, and he distributed the Buddhist temples and monasteries, which were previously under their control, to his younger siblings Khubilai, Khülegü, and Arigbökh the Buddhist temples and monasteries were exempted from taxes, mounting his 'soft policy'. In accordance with this policy, the estate and property of Godan Khan was transferred to Khubilai Khan in 1253.

That same year, Khülegü set out on a military campaign against the Islamic world in the West. Three years later although Khülegü had crossed the Amu Darya River he continued to maintain links with the lamas of the Tibetan Pag-mogru-pa sub-order. His successor Il Khanate Khans sent his representative to subdue Tibet and pursued a policy of patronizing Buddhist temples and monasteries on the territory of Iran.¹⁴

Argun Khan invited Buddhist monks of different nationalities and there were Tibetans amongst them as well. However, after his death, Il Khanate Khans converted to Islam and in the years from 1295 to 1296, Tibetan Buddhists were forced out of the Il Khanate court whereby Buddhist temples and monasteries were also destroyed.¹⁵

God Mahākāla or protector of Dharma was the symbol of political theory known as the "dual principle", representing the parity of church and state in political matters, which was espoused by the Khans and nobles of the Yuan Empire and the Sa-kyapa school of Tibetan Buddhism. It was at the initiative of 'Phags-pa lama that God Mahākāla was made the deity of Khubilai Khan for being a patron that made enormous contribution to spreading Buddhism in the empire. God Mahākāla gradually became the key deity of the nobles and aristocrats of the Yuan Empire, which was invoked, offerings and prayers were made before mounting a military campaign.

Buddhism truly flourished in the Great Mongol State from the reign of Ögödei Khan to Togoontömör Khan, with many temples and monasteries built across the Empire. The most important were in Kharkhorin, Dadu, Shandgu, and Mount Wutai. A recent Mongolian-German expedition uncovered a 64-pillar, five-story temple from the 14th–15th century in Kharkhorin, shedding light on the architectural style of the period. Known as the Palace for Advancing the Yuan Empire, it combined Uighur, Tangut,

¹³ Ider–Chinzorig–Sodbileg 2019: 317.

¹⁴ Ider–Chinzorig–Sodbileg 2019: 317.

¹⁵ Petech 1990: 11–12. (Indirect quote from Ider–Chinzorig–Sodbileg 2019: 317.)

Tibetan, and Chinese Buddhist architectural elements, influencing Mongolian Buddhist design. Numerous ritual items, statues of Bodhisattva and Lord Buddha, tsatsa (small stupa-shaped pottery), wall reliefs, inscriptions, and stupa ruins were found, indicating construction began under Ögödei Khan, completed under Möngkh Khan, renovated in 1311, and restored in 1364. Similar temples were built in major towns of the Yuan Empire. According to the *History of Yuan* (Yuán Shǐ), by 1281, during Khubilai Khan's reign, the Mongol Empire had 42,318 Buddhist temples and 213,148 monks.

During the thirteenth century, under Ögödei, Güyüg, Möngkh, and Khubilai Khans, religious texts in Chinese, Uighur, Tangut, and Tibetan were reprinted and distributed. From the early fourteenth century, the Mongols themselves actively contributed to Buddhism, laying the foundations for a uniquely Mongol-style tradition.

For example, in 1312, the temple with the white stupa translated into Mongolian the classical Buddhist treatise *Bodhicāryavatāra* ('A Guide to the Bodhisattva's Way of Life'), originally composed in Sanskrit by Śāntideva at Nālandā University in India around 700 CE. A commentary was appended, and 1,000 copies were printed and distributed.

This work, translated by Choiji Odser, a renowned Yuan-era translator and grammarian, became a foundational text in Mongolian lamaseries, passed down from guru to pupil, re-translated, and commented upon by prominent Mongol Buddhist scholars over successive generations.

Another interesting fact that Buddhism was popular and influential among the Mongol nobles and aristocrats in the thirteenth and fourteenth centuries was a decoration of a headgear found from Bayankhongor Aimag in Mongolia in 2010. Scholars argue that the metal decoration with the spiritual symbol of the Sanskrit word 'Om' was a symbol of the policy of the Khans of the Yuan Empire who desired to rule the world through religion. On the other hand, this decoration proves that Buddhism had a strong impact on the spiritual and everyday culture of the Mongols and in particular, it was widespread and favored especially among the Mongol nobles and aristocrats.¹⁶

Research by Ch. Jügder and Sh. Bira shows that the ideology of Tenggerism gradually evolved into a key element of Mongolian historical and political thought. Sources such as *the White History of the Ten Virtues*, which glorifies Chinggis Khan and other Khans as incarnations of Bodhisattvas (Indian Chakravarti), align with Tenggerist ideology but favor the great Khans — a transition Sh. Bira described as 'from heavenly origin to gold origin'.

¹⁶ Ider-Chinzorig-Sodbileg 2019: 321.

During the Yuan Empire, Buddhist monks and lamas gained influence, enjoying respect, tax exemptions, and appointments as State Preceptors or advisers. In 1260, Khubilai Khan elevated Tibetan 'Phags-pa lama Lodoijantsan as Imperial Preceptor and made Buddhism the official state religion. With this, Mongol Khans, like rulers in India and Tibet, were honored as turners of the wheel of religion, establishing the principle of duality: religion respecting the state and the state revering religion.

The principle of duality has its roots in the Buddha's teaching of physical and mental suffering (*dukkha*) and the Four Noble Truths, emphasizing liberation from suffering. In this system, lamas address mental suffering while the Khan addresses physical and worldly concerns. Thus, the two foundations of the principle are the Rule of Religion and the Rule of the Universe.

The Rule of the Universe was the Khan's authority. 'Phags-pa lama taught that a Khan must be compassionate, generous, just, and protective of the state, reward the honest, care for the poor, respect the elderly and upright advisers, and favor rightful heirs. Chinggis and Mongol Khans were seen as Heaven-born, possessing both literacy and martial skills, with inviolable rights.

Khubilai Khan also established rules for lamas, mandating the use of the best provisions, forbidding killing, and requiring observance of the Ten Black Sins, the Ten Virtuous Deeds, the Five Sins (killing, misappropriating alms, lying, alcohol, debauchery), and five sensual restraints. The Rule of Religion was thus essential for pacifying the state.

The White History emphasizes two principles: strict compliance with law and order, especially religious ethics, and mutual duties between rulers and subjects, grounded in compassion. Buddhist political theory, as reflected in these texts, influenced Mongol social and state philosophy from the imperial period through the early twentieth century. The principle of duality, promoted under Ögödei and Khubilai Khans, became a cornerstone of Mongol statehood and a significant achievement of their socio-political thought.

Bibliography

BATSÜREN, B. – DELGERJARGAL, D. – ERDENEBAT, U.

2019 *History of the Mongol Empire. The Great Mongol State. Volume One.* Ulaanbaatar: Steppe Publishing.

BIRA, Shagdaryn

2001 *Chronological overview of Buddhism in Mongolia.* (Study into Mongolian history, culture and historiography III.) Ulaanbaatar.

2006 *History of the Great Mongol State and Issues of Some Special Characteristics of Ideology.* Ulaanbaatar.

IDER, D. – CHINZORIG, B. – SODBILEG, Ch.

2019 *The Great Mongol State Called the Yuan Empire.* Ulaanbaatar.

JÜGDER, Ch.

2006 *The evolution of the socio-political and philosophical thoughts of the Mongols.* Ulaanbaatar.

NAMNANDORI, O.

1956 *The discovery and study of Mönh Khan's monument and palace.* Ulaanbaatar.

PETECH, Luciano

1990 *Central Tibet and the Mongols: The Yuan-sa-skya Period of Tibetan History.* Rome: Istituto italiano per il Medio ed Estremo Oriente.

PUNTSAG, A. – MÖNKHTSETSEG, T. – NARAN, D. – GANBOLD, J.

2019 *The Mongol Yuan Empire.* Ulaanbaatar.

Khalkha Black Ochir Shaman's Historical Significance and Study Shamanic Legal Customs Through his Deeds

GENDENJAMTS KHISHIGBADAM

(Doctoral student, Faculty of Humanities, Faculty of Social Sciences,
Mongolian National University)

Khalkha Black Ochir sámán történelmi jelentősége és a sámán jogszokások tanulmányozása működése alapján

Ez a tanulmány a mongol sámánizmus jogi és szokásjogi aspektusait vizsgálja egy híres sámán, Khalkhyn Khar Ochir Zaarin történelmi példáján keresztül. Elemzi a földtulajdon, a szent hegyi rituálék, a vitás ügyek rendezése, a vagyonvédelem (különösen az állatállomány), a sámán tudás öröklődése és a sámán temetkezési szokások szellemi és jogi dimenzióit. A tanulmány rávilágít arra, hogy a mongol sámánizmus nemcsak vallási rendszerként működött, hanem a közösségi rendet, jogokat és az erkölcsi felelősséget fenntartó hagyományos jogi keretként is.

Keywords: Ochir Zaarin, Shaman, Mongolia, Ovoo, legal customs

Introduction

In the structure of traditional Mongolian culture and worship, shamanistic rituals have developed into an important institution that regulates not only worship but also the ethics, order, and legal relations of the society. In this context, the participation and leadership of shamanistic rituals were important in many activities such as adjudication, reconciliation, land acquisition, family ethics, and idol worship. The shaman, known as the Khalkhin Khar Ochir Zaarin, was a historical figure who was unique in the role he played in social regulation, not only through the power of the dogma, but also through legal traditions and social regulation at the turn of the 19th–20th centuries. His rituals reflect not only the meaning of worship, but also the legal traditions and thought systems of the nation. However, there are few works and historical documents that have been studied in detail from this perspective, and there is no study that deeply analyzes the authority and ethical role of Ochir Zaarin. Let me write a short introduction about him.

Khalkhin Khar Ochir Zaarin's short history, origin: Khalkhin Khar Ochir Zaarin (also known as the "Head of the Famous Silk Road Zaarin") was born in the 1850s (Khaligudain Ochir was recorded as 78 years old in the 1929 census)¹ as the son of Khaliudain, a resident of the Daichin Wang district of Zasagt Khan province, or now Tughrug district of Gobi-Altai province. He

¹ National Archive Institute (<https://www.archives.gov.mn>)

was a powerful and inspiring Zaarin who helped the oppressed and suffering masses not only in his district but also in neighboring district areas. He died around 1935, and his shamanic armor and clothing were partly kept in the house of his son O. Gonchi, but his grandsons G. Dambil and G. Tumbaa hid them from the Red Army's ultra-revolutionaries in a cave in the Chavchaal Valley of Tughrug district. Later, in the spring of 1963, his grandson G. Tumbaa handed over the clothing to P. Dovchin, who was then the director of the Gobi-Altai Museum of Local History, to make it available to the public. The shamanic spirit of Ochir Zaarin was lost for some time from the 1920s to the early 1990s, but in 1997 it was returned to his great-grandson.² In 1909, Finnish traveler and photographer Sakari Palsi made the long journey from Tsarist Russia via Khuree to the Govii-Altai region with linguist G. J. Ramstedt, and he took a photograph of the shaman Ochir in the Bayan-gol valley. Palsi wrote an account of the trip in German, which remained unpublished for a long time, finally being published in 1982, edited by Halén. In 2014, my supervisor, Borbála Obrusánszky, obtained a copy of the image of the shaman Ochir from the Finnish National Museum. In 2017, Seitsonen identified the route of the 1909 Finnish expedition, but they mainly focused on visiting Bronze Age monuments.

I. Legal Authority and Practices of Shamans

In the Mongolian shamanic tradition, there have always been special customs and traditions of a legal nature, which were responsible for regulating the relations, discipline, morality, and sins between the society, tribe, people, and shamans. We can understand this as the 'legal customs' or the moral norms of the old traditional cult. The shaman was not only a communicator with spirits, but also a guardian of justice, arbiter of disputes, and a guardian of morality within the society. Not just anyone could become a shaman, and the traditions, discipline, and rules of the lineage were followed.

What is allowed and what is prohibited for a shaman?

Permitted deeds: Communicating with spirits, calling on the spirits of ancestors, mediating, resolving disputes over theft, being the main leader of the tribal ritual.

Prohibited deeds: Do not perform magic or divination with mental movements, do not lie or seek profit.

² From the book "The Blue Book of Togrug" published on the occasion of the 80th anniversary of the establishment of Togrug sum. Хүрэлбаатар 2020: 148–150.

*Fig. 1: Sakari Palsi's pictures about Ochir Zaarin. 1909. Bayan-Gol valley, Mongolia.
(Source: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Szaman.jpg>)*

Examples of legal customs of shamans:

Rituals of expiation: In shamanistic worship, sins (such as committing wrongdoing, angering the gods, violating the rules, hurting people, torturing animals, disrespecting one's brother, etc.) were atoned for by repenting to spirits and divination, asking for forgiveness, and performing rituals of expiation. This is similar to the concept of judgment and punishment in today's courts. However, the purpose of performing divination on a spiritual level was to 'purify' the person morally.

Prohibitions and punishments for disrespecting spirits: Touching, desecrating, burning, or speaking disrespectful words to a shaman's spirit armor or tools was considered a great sin. It was believed that the spirit would become angry and inflict spiritual punishment on the person who did this, such as 'going crazy, sick, or suffering'.

Internal discipline and procedures of the shamanic circle: It was a great sin for another shaman to take possession of the spirit passed down from a shaman, to make false invocations, or to attempt to become a shaman without the spirit's blessing. In such cases, senior shamans would convene and take measures such as expelling the person from the shamanic circle and stopping the spirit.

Laws of prohibitions and prohibitions: Rituals that were prohibited during certain months, days, or seasons, and mountains, rivers, and the land of the spirit should not be defiled. This was strictly forbidden. If this is violated, it is believed that the 'savdag or the local spirit will be angry' and will bring misfortune to the person and his family.

Shaman council, elder's decision: In some cases, there was an internal organization for making decisions within the shaman. For example: Who should become a shaman, who has the right to cast spells, and whether a person with mental problems is truly a shaman.

Although there was no formal legal system like state law in the Mongolian shamanic tradition, it can be said that there was a comprehensive spiritual 'legal system' that regulated social relations, such as morality, discipline, responsibility, sin, forgiveness, and prohibitions. Many stories and stories have been preserved about the Khalkhin black Ochir Zaarin strictly adhering to these customs and detecting and stopping theft, unauthorized land acquisition, and evil deeds.

II. Shaman Family Customs: An Example of Clan Sacrifice

Within the framework of traditional Mongolian worship, shamanism is not limited to communicating with the spiritual environment, worshiping and worshipping spirit amulets, but also performs the role of customary law in regulating the relationships, morality, sins, and prohibitions between people of a given tribe, clan, and locality. This was a unique system that could be called 'moral law' and 'spiritual discipline' in today's legal understanding.

Ochir zaarin is not only a shaman who summons spirits, but also has the important role of concluding 'contracts' with spirits, savdags, land cults, and lineage amulets within the community, tribe, and society, and performing rituals on their behalf to maintain discipline, strictly observe

etiquette, and perform atonement ceremonies for those who have committed sins and ask for forgiveness.³

Special discipline and ethics apply to the shaman family. The Ochir Zaarin family participated in the local ovoo⁴ ritual as a public example: the ovoo ritual was not only a religious ceremony, but also a legal one. Who would become the owner, who would own which territory, and which tribe would be the spirit. Ochir Zaarin would issue a decree saying, 'this tribe will protect this mountain, and hunting will be prohibited here'. This was a guarantee of the right to use the land, as the 'owner'.

*Fig. 2: Old Ovoo, Togrug district, Gobi-Altai Province.
The Ovoo is worshipped by the descendants of Ochir Shaman:
his great-grandsons Dambilyn Munkhbayar and Dambilyn Davaakhuu.*

³ Хүрэлбаатар 2020: 32.

⁴ Ovoo is a sacral place, it is like small hump. It is one of the worshiped and respected places in Shamanistic belief. Ovoos are also sites of several ceremonies during the year, which nearby families or clans would celebrate in honor of the local spirit as well as Father Heaven and Mother Earth and other Shamanist spirits. Ovoo is not only represent mountain, but by their upward pointing nature they also represent a point of closer contact between Heaven and Eath, just as a mountain top is considered to be closer to Tenger (Sky) and therefore spiritually powerful.

In Mongolian state tradition, land is state property. In shamanism, however, the ovoo is a living, natural entity with a master. However, it is protected by the tribe, the province, and the land. The most important ritual in traditional Mongolian shamanism is the ovoo ritual, which is not only a religious ceremony, but also a legal event to communicate with the owner of the land, and to restore the discipline, customs, and moral norms of the lineage. In Mongolian belief, every mountain and body of water has a spiritual owner, and the gateway to this connection is the local ovoo. In a spiritual sense, ovoo is understood as an expression of the existence of the landowner, at the socio-tribal level, a traditional property right, and at the state level, a symbol of the integrity of the national territory and environmental protection.

Example of the right to own and worship ovoo: Ochir Zaaring's mountain ovoo was worshipped only by his family. However, this can be considered a special duty of ownership, not ownership. He warned that 'it is a sin to enter the owner's land without permission', which was a traditional form of land law.

Traditional legal understanding of tribal rituals: Among the Mongols, land, mountains, and ovoids were the ethical and ritual property of a specific tribe, clan, or lineage. Therefore, a given ovoo: Only one's own lineage can be worshipped, and there are rules of etiquette for attending, speaking, and acting during the ritual. Only people with special powers and authority, such as the Ochir zaarin, have the right to worship the ovoo. Although the owner of the ovoo is literally the spirit of the land, in the context of rituals, the tribe, zaarin, and chief shaman of the area exercised the right to worship him on the basis of moral rights. This was understood as a highly respected property right in the context of traditional law.

Modern legal regulation: The 1992 Mongolian Constitution states that land is state property. In this context, mountains, water, forests, and ovoids are legally under the control of the state. However, the Law on Cultural Heritage, the Law on Environmental Protection, and the Law on Freedom of Religion have regulated traditional ovoo rituals as: *Freedom of religion and customs of the people, Protection of cultural heritage, Natural psychology and moral worship space, and have regulated and supported the rituals.*

The connection with the role of the Ochir Zaarin: The Ochir Zaarin is not only a shaman who calls on spirits, but also a keeper of the contract made with the clan, mountain and water savdag, and a keeper of ritual discipline: He was a person with special authority to perform ovoo rituals. He is recognized as 'a person who can perform rituals only on his own authority to the landowner savdag'. Therefore, the Ochir Zaarin is not the owner of

the ovoo, but is a moral 'trustee' who exercises his right to perform rituals before the landowner.

III. Laws against horse theft and the role of the Ochir Zaarin

For Mongolians, horses are not only human transport but also warm-blooded animals that symbolize heaven.⁵ Therefore, horse theft was the most sinful and punishable act. For example: Genghis Khan's 'Great Regime' law punished horse thieves with breaking their shins and being executed alive. However, today, horse theft is considered a serious crime under Mongolian law. This is specifically stated in Article 17.3 of the Mongolian Criminal Code under the name "Animal theft". Criminal liability: *Article 17.3. Animal theft 1. One-time, illegal taking (stealing) of another's livestock: A fine (up to 10 million tugriks), Restriction of employment, Up to 1 year in prison. 2. Repeated, group, or large-scale animal theft: 2–5 years in prison. 3. In cases of extreme gravity (e.g., the use of force, group organization, etc.): 5–12 years of imprisonment may be imposed.*⁶

Fig. 3: Shaman Ochir Zaarin's robe and tools. One of his successors are praying in front of them. Gobi-Altai Province Museum, 2019.

⁵ С.Дулам 2024: 32.

⁶ Criminal Code of Mongolia, 2020 Revision

When such an incident occurred, the Ochir Zaarin would take down his ancestral spirit and identify and punish the owner. An example of the Ochir shaman's behavior: his grandson Dambil, awakened by the sound of the hanger playing in the middle of the night, looked around the house sewn into the armpit of the white sheepskin coat he had been sleeping in. In the courtyard of the house, the grandfather Ochir put on his shaman's armor and helmet and held his hanger in his hand. Soon, he would turn around in his seat, sitting cross-legged, then rise from the ground and return to the ground. Ochir shaman: *Through the rain / Come running / Come running, come running. / Through the pouring rain / Come running / Come running, come running. / Through the whispering rain / Come running, come running. / Hey, hey, hey... he called.* Then he put his sword of the sword into the fire that was burning on the head, heated it until it was red like meat, licked it with his tongue, took out the shaman's mirror on his lap, looked for a moment, cut his tongue with his sword, drew blood, and spat into the shaman's mirror. Then the Ochir shaman jumped through three holes in the head, reached the door of the house, peeked through the door and whispered something to someone, and when he looked, he had changed into a strange three-legged bird. Two days after that incident, on a beautiful, calm evening with a gentle rain, his horses came in a line outside his house. But the Khazak minorities who had took his horses had been chased by a storm in the Alahad Gobi and froze to death.⁷ The above incident was undoubtedly influenced by the magical powers of the Ochir shaman, and it can be understood as a legal ritual to atone for sins and punish thieves.

IV. About the funeral of a shaman

When a shaman dies, he is buried or cremated in a virgin land. His clothes, virgin, and spirit must be burned or hidden. Each clan has different rituals.

During the research, attention was paid to the issue of what is done with the shaman's rituals and utensils after his death. Here:

1. Spirit return or spirit separation: The spirit of the deceased shaman is 'returned' or separated according to special rituals, or it is inherited by future generations. In the case of Ochir Zaaring, due to the difficult social and time conditions of the time, future generations could not inherit it.

2. The fate of the tools: What should be done with the tools? Jews harp instrument: Since it is the most important tool for summoning the spirit, it is burned, stored, hidden in a high mountain cave or burned in a fire during

⁷ From the story of my grandfather G. Dambil.

a special ceremony. Ochir Zaarin's tools and utensils are hidden in a mountain cave.⁸ Mirrors, coins, amulets: not passed down to the family, sometimes buried in the ground, or entrusted to the ancestral tree. Robes, belts, hats: In exceptional cases, given to the next person to inherit the spirit. Otherwise, burned or entrusted to the ground. Personal items (cups, bags): often burned, sometimes a ritual of leaving the field is performed.

3. Making idols in exceptional cases: in rare cases, powerful Zaarin and Zaarin items are kept together with the spirit idol and worshipped by the people. For example: the old Zaarin robe, jews harp musical instrument, and drum of Ochir Zaarin can be considered as heritage monuments and have a basis for preservation.

4. Modern views: in modern times, some shamans pass down their belongings to their family heirs, but traditionally they believe that 'they should not be used without the spirit's instruction'.⁹ Therefore, it is believed that improper use of the items after the shaman's death has negative consequences.

The Khalkhin Khar Ochir Zaarin was not only a powerful shaman, but also a historical figure who was a moral exemplar and upholder of legal order. This article testifies to the fact that the legal elements of the shamanic tradition, the concept of property, the discipline of behavior, the transmission of inheritance, and the respect for death occupy a special place in the legal heritage of Mongolia.

Acknowledgements

We would like to thank the local elders, as well as the scholars and researchers who inspired us to write this article and shared their memories, stories, and traditions. We would like to express our gratitude and respect to all those who contribute to the study of the valuable traditional legal heritage of Mongolia.

⁸ Single tree at the foot of a mountain is called the Shamans tree.

⁹ Хүрэлбаатар 2020: 45.

Bibliography

С.ДУЛАМ

- 2024 *Монгол соёлын тайлбар толь бичиг*. Нандир хэвлэх үйлдвэр: Улаанбаатар.

Д.БУМ-ОЧИР

- 2017 *Монгол бөөгийн зан үйл*. МУИС Пресс Хэвлэлийн газар: Улаанбаатар.

Ч.ДАЛАЙ

- 1959 *Монгол бөөгийн мөргөлийн товч түүх*. Шинжлэх Ухаан, Дээд Боловсролын Хүрээлэнгийн Эрдэм шинжилгээний хэвлэлийн газар: Улаанбаатар.

HALÉN. H., ed.

1982. *Memoria saecularis Sakari Pälsi. Aufzeichnungen von einer Forschungsreise nach dernördlichen Mongolei im Jahre 1909: Bibliographien.* Kansatieteellisiä julkaisuja X. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

О.ПҮРЭВ

- 2009 *Монгол бөөгийн шашин*. ADMON компани: Улаанбаатар.

Н.НЯМ-ОСОР, Ж.ЦЭЦЭГМАА

- 2019 *Их Засаг хууль судлал*. Чингис хааны үеийн хууль цаазын эмхэтгэл. Их Засаг Их сургууль: Улаанбаатар.

SEITSONEN. O.

2017. Sakari Pälsi Mongolian aroilla. In M. Metsola and J. Relas (eds.): *Sakari Pälsi. Elämä ja työt. Legendaarinentutkimusmatkailija, arkeologi, kirjailija jakuvaaja*. 112–137. Helsinki: Into.

Ү.ХҮРЭЛБААТАР

- 2006 *Төгрөгийн хөх шаштир*. Мөнхийн үсэг: Улаанбаатар.

Szokásjog és a társadalmi segítségnyújtáshoz köthető jogszokások Mongóliában: egy kérdőíves vizsgálat eredményeiből

FALUS ORSOLYA

(jogtörténész, egyetemi docens, Dunaújvárosi Egyetem TTI,
címzetes egyetemi tanár, PTE ÁJK)

Customary Law and Legal Customs Related to Social Assistance in Mongolia: Results of a Questionnaire Survey

Despite the fact that modern Mongolian legal literature describes its extent and significance as limited, the European researcher in 21st century Mongolia is constantly confronted with the significance of traditions and legal folk customs as sources of law. This study presents some of the results of a quantitative research conducted in Mongolian in May 2024 in Ulaanbaatar. The answers given to questions regarding the rules of conduct related to the provision of social assistance from the scope of customary law norms, as well as the conclusions that can be drawn from them, are presented. The research method used is a questionnaire survey, online, using Google Form, with convenience sampling, between May 1 and May 31, 2024.

Keywords: Mongolia; customary law; questionnaire research; social assistance; rules of conduct

Bevezetés

A pécsi kutató, Sirisaka Andor szerint „a közmondás rövid és velős, könnyen érthető mondás, mely közönségesen a mindennapi élet valamely tapasztalati vagy gyakorlati szabályát, erkölcsi elveket, vagy bölcselmi szabályokat tartalmaz, mely a nép ajkáról szállván el, az irodalomban is megtartja népies formáját. Más szóval: a közmondások oly szólásmódok, melyek a józan ész alapigazságait, az apák tapasztalatait a népnél örökölt formában, velős szavakban adják át az utókor fiainak s így szájról-szájra élnek és közkeletnek örvendenek. Tehát a közmondás valamely általános tapasztalaton alapuló igazságnak rövid alakban való kifejezése és mintegy leszűrődése azon ősrégi tapasztalatoknak, melyek évszázadokon keresztül a gyakorlati életben megdönthetetlen igazságnak bizonyultak be.”¹

A jogi népszokások² – mint a népi jogtudat megtestesülései – mindig is jelentős szerepet játszottak egy nép kultúrájában, különösen azokban a korszakokban, amikor a szokásjog alapján működött az állami jogszolgáltatás is, és a társadalom jelentős része írástudatlan volt. Ez a jelenség minden

¹ Sirisaka 1890. A szerző javasolja a latin eredetű *proverbium* elnevezés használatát is: a *proverbium* alatt „szó helyett szó” vagy „szóért szó” (*verbum pro verbo; verba pro verbis*) értendő.

² Tárkány Szücs 1981: 41.; Nagy 2003: 853–856.

nemzet jogfejlődésében megfigyelhető.³ Míg angolszász jogterületen hosszú ideje virágzik a jogi relevanciájú proverbiumok kutatása,⁴ Magyarországon sajnálatos módon a kifejezetten jogi közmondásgyűjtésnek nincs hagyománya,⁵ így nem került felmérésre az sem, hogy a *Hármaskönyvre* hatottak-e a jogi tárgyú közmondások.⁶

A Tagányi Károly felhívására⁷ megindult élő jogi népszokás-kutatás egyik területe a közmondások gyűjtésén alapul. Magyarországon az erre irányuló gyűjtések kiváló képviselői a mai napig érvényes szakmai megállapításokkal gazdagították ezt a speciális néprajzi tudományterületet. 1926-ban a Miskolci Jogakadémia dékánja, Bruckner Győző⁸ rögzítette, hogy „*az egyszerű nép rendkívül szerette a közmondásokat, és a bennük rejlő jogi elveknek feltétlenül alávetette magát,*”⁹ akkor is, amikor ezek a „*jogi közmondásokban*” megfogalmazott jogelvek időnként nem tükrözték az érvényes állami normarendszert.¹⁰

Szabó Béla, aki szerint közmondáskincsünk vizsgálata a jogtörténelemszámára is fontos lehet, a következő – kifejezetten magyar, népi eredetű – közmondásokat sorolja fel, mint olyanokat, amelyek „*megmozgathatják a ma tételes joggal foglalkozók fantáziáját is: „Sarkalással szokott az adós jól fizetni”; „Bizonytalan adósságnak szalma a kamatja”; „Ajándék marhának nincs odva fogának”; „Szegődött bér, osztott konc; „Az okos bíró a részeget józan korában bünteti”; „Senki sem lehet bíró a maga ügyében”; „Tisztességes*

³ Nemzetközi gyűjtések alapján olyan különleges, jogi vonatkozású, közmondásokat ismerünk, mint például „A kukorica nem várhat igazságot egy csirkéből álló bíróságtól.” (Afrika); „Jobb igazságtalanság áldozatának lenni, mint magadnak igazságtalannak lenni.” (Kamerun); „A törvények alkotójának szigorúnak kell lennie; aki végrehajtja őket, annak pedig nagylelkűnek.” (Kína); Az ügyvédek és festők hamar váltanak fehérről feketére.” (Dánia); „Menj a törvényhez egy juhért, és veszítsd el a tehenedet.” (Németország); „Egy ügyvéd keze mindig valakinek a zsebében van.” (India); „A régi igazságok, régi törvények, régi barátok, régi könyvek és régi bor a legjobbak.” (Lengyelország); „A törvény egy zászló, az arany pedig a szél, ami mozgatja.” (Oroszország), stb. Survive Law 2014.

⁴ Itt a sajátos jogfejlődésre tekintettel a *germán* jogszokás és a normann hódítók által értelmezett római jog elemeinek sajátos ötvözte nyilvánul meg. Ebből az fúzióból olyan joganyag fejlődött ki, amelynek terjedelmét és befolyását tekintve valószínűleg párja nincs a jogtörténetben. Az ennek hatására kialakult közmondások népszerű szinten megfelelnek a tudósok latin jogi maximáinak, amelyek jogászok generációinak koncentrált tapasztalatát képviselik. Bond 1936: 921–935.

⁵ Szabó 2009: 195. Itt szükséges megemlíteni, hogy Baranyai Decsi János *Adagiorum* című gyűjteményének végén római jogi – kevesebb esetben kánonjogi – hatásra keletkezett proverbiumok azonban szerepelnek. Bővebben: Paczolay 2001: 12–28.; legutóbb: Nagy 2023.

⁶ Szabó 2009: 196.

⁷ Tagányi 1919.

⁸ Stipta 1996: 21–22.

⁹ Bruckner 1926: 5.

¹⁰ Szabó 2009: 185.

hazugság nem szégyen”; „Bolond is mond néha okosat”.¹¹ Tágan értelmezve azonban elmondható, hogy közvetetten a legtöbb közmondás utal olyan magatartási szabályokra, amelyeket szokásjogi alapon követtek a társadalom tagjai annak ellenére, hogy azokat írott, pozitív jogi normák nem tartalmazták.

Bár a modern mongol jogi szakirodalom ennek mértékét és jelentőségét limitálnak minősíti,¹² az európai kutató a 21. századi Mongóliában léptenyomon szembesül a hagyományok és népszokások, mint jogforrások jelentőségével. A jelen tanulmány egy 2024 májusában Ulánbátorban végzett mongol nyelvű kvantitatív kutatás eredményeinek egy részét mutatja be.¹³ A szokásjogi normák köréből a társadalmi segítségnyújtásra vonatkozó magatartásszabályokra irányuló kérdésekre adott válaszok, valamint az ezekből levonható következtetések kerülnek ismertetésre. Az alkalmazott kutatási módszer kérdőíves vizsgálat, online, a Google Form segítségével, önkényes („kényelmi”) mintavétellel 2024. május 1–május 31. között.

A kérdőíves vizsgálat körülményei és a vizsgálati minta

A vizsgálatban 139 fő vett részt, akiknek 70,5%-a férfinek, 29,5%-a nőnek vallotta magát. Már az első kérdés válaszai alapján megállapítható, hogy a mongol társadalom hagyományosan a biológiai nemeket tekinti irányadónak, tehát fel sem merül harmadik lehetőség a válaszadó nemére vonatkozó válaszok esetén. A fenti megállapítást erősíti az a tény, hogy a válaszadók átlag életkora alacsony: 56,1%-a 18–24 év közötti, tehát az a korosztály, amely a világ nyugati felén fogékony az újabb gender szemléletek iránt. Ha mindehhez hozzátesszük, hogy a válaszadók további 13,7%-a 25–34 év közötti, 10,8%-a pedig 35–44 éves, egyértelműen látszik, hogy kifejezett alkotmányos rendelkezés nélkül szokásjogi alapon két nemre osztja magát a társadalom. A válaszadók 95%-a a főváros, Ulánbátor lakója: 3% *aimag* centrumban él (аймгийн төв), míg további 1–1% *szum* központban (сумын төв), illetve vidéken (хөдөө), a sztyeppén.

Itt szükséges megjegyezni, hogy Mongólia 1921 óta 22 *aimagra*, tartományra, mint elsőfokú közigazgatási egységre van osztva. Az *aimag* kifejezés eredeti jelentése törzs, amely arra utal, hogy modern mongol jogrend közigazgatása a mai napig a hagyományos, törzsi társadalmi-gazdasági

¹¹ Szabó 2009: 198.

¹² Odgerel – Ganbold 2006.

¹³ A tanulmány Falus Orsolya 2024. május 1–31. között magyar–mongol Bilaterális Államközi Kutatási Ösztöndíjjal (AK-00013-003/2023) az ulánbátori Mongol Nemzeti Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán lehetővé tett kutatásának eredménye. A szerző ezúton is köszönetet nyilvánít Dorjsuren Monkhzul tanárnőnek a fordításért és a kérdőíves kutatásban közreműködésért, valamint Dr. Obrusánszki Borbála nagykövet asszonynak a mongol kultúrával kapcsolatos, értékes információkért és szakmai támogatásáért.

egységeken alapul. Az aimag további alegységekre, *szumokra* tagozódik, amely magyar viszonylatban a megyéhez hasonló közigazgatási egység. Mongóliában 315 szum található.

A kérdőíves kutatásban résztvevők nagyobb része, 83,5%-a kisebb, 1–2 generációs családban él, illetve további 10,8%-a egyedül él. Ez az összesen 94,3% tükrözi azt az előző kérdésnél kapott 95%-ot, amely azt mutatta, hogy a válaszadók többsége a fővárosban lakik. A 10,8%, amely a többgenerációs nagycsalád tagjait reprezentálja, ebből a szempontból markáns eredménynek tekinthető, hiszen azt bizonyítja, hogy az *aimag* és *szum* központokban, valamint a sztyeppén élők a mai napig ilyen tradicionális nagycsaládok tagjai.

1. kép: Mongólia 22 tartománya (*aimag*), a fővárossal, Ulánbátorral együtt
(Forrás: Bai – Milhaud – D'Angelo 2023: 438)

A szokásjog ismerete és a társadalmi segítségnyújtás

A kutatás fókuszában a szokásjog ismeretének vizsgálata állt (5–7. kérdés), de fontosnak tartottuk, hogy rákérdezzünk a közösség segítségre szoruló tagjaihoz való viszonyulásra, a segítségnyújtás tartalmára is (8–9. kérdés).

Arra a kérdésre, hogy „*Ismer-e olyan szabályokat, amelyek nem írott törvények, mégis, szokás szerint betartják az emberek (pl: az idősek tisztelete)?*” a válaszadók 97,8%-a úgy felelt, hogy tisztában van az olyan mongol jogszokásokkal, mint például az idősek tisztelete.¹⁴

¹⁴ Forrás: Google Form, saját kutatás, 2024. május, Mongólia, 5. kérdés

Fontosnak tartottuk, hogy rákérdezzünk: *„Kitől tanulta meg ezeket a szokásjogi szabályokat?”*¹⁵ A mongolok jelentős többsége a családon belül sajátította el a szokásjogi szabályokat. 139 válaszadóból 94 fő a szüleitől, a nagyszüleitől és a többgenerációs nagycsaládban tanulta a szokásjogot. Sokatmondó eredmény született azzal a kérdéssel kapcsolatban is, hogy a megkérdezettek a szokásjogot vagy az írott jogi normákat tartják hétköznapi életükben a meghatározóbbnak. A válaszadók több mint felének (51,1%) hétköznapi magatartását inkább a szokásjogi normák irányítják, 21,6%-uk pedig úgy nyilatkozott, hogy, bár mind a szokásjog, mind az írott jog fontos, a szokás erősebben érvényesül, mert azt a helyi közösségek jobban ismerik, mint az írott jogszabályokat. 11,5% egyenrangú jogforrásként tekint mindkettőre, csupán 12,2% bízik inkább a kodifikált jogban, míg 3,6% szerint annak ellenére, hogy mindkét jogforrás fontos, a mai mongol társadalomban az írott jog élvez elsőbbséget.¹⁶

2. kép: Jurta építés a mongol sztyeppén
(Forrás: A szerző felvétele, 2024. május)

¹⁵ Forrás: Google Form, saját kutatás, 2024. május, Mongólia, 6. kérdés

¹⁶ Forrás: Google Form, saját kutatás, 2024. május, Mongólia, 7. kérdés (*Melyiket tartja fontosabbnak a mindennapi élete szempontjából: az írott jogot, vagy a szokásjogot?*)

A közösség rászoruló tagjai számára nyújtott segítség szabályaira rákérdezve szintén a szokásjog dominanciája tükröződött.¹⁷ A megkérdezettek 46,8%-a szerint a szokásjogon alapuló magatartási szabályok között vannak olyanok, amelyek a közösség rászoruló tagjai részére nyújtandó segítséget írják elő. 15,1% szerint a mai Mongóliában ilyen szokások nincsenek, míg 38,1% nem hallott ilyenekről. Az eredmény oka valószínűsíthetően a válaszadók fiatal életkorából, illetve fővárosi lakóhelyéből következik.

A válaszadók kiemelték a beteg, anyagilag rászoruló, illetve a bajba jutott rokonok megsegítésének szokásjogon alapuló kötelezettségét, amely ma is a vérségi, családi kapcsolatok fontosságára utal Mongóliában. Néhány megkérdezett mongol közmondásokat is felsorolt, mint a tradicionális, szokásjogon alapuló, társadalmi segítségnyújtás nyelvi manifesztációit, így: „Sok ember együtt olyan erős, mint amennyi fa van az erdőben”; „Egy tű a szükség idején többet ér, mint egy teve a jólétben”; „Aki jót vet, áldást arat”. Ezek közül a legutóbbi jelentését a válaszadó úgy értelmezi, hogy akkor értékes igazán a segítség, ha a jótevő nem vár cserébe semmilyen ellentételezést. Az egyik válaszadó azt is elárulta, hogy ezeket a népi bölcsességeket a nagymamájától és az édesanyjától hallotta, akik maguk is eszerint éltek, valamint kijelentette, hogy ezeket maga is tervezi majd átadni a gyermekeinek.

3. kép: Mongol tradicionális „morin khuur” (lófejes hegedű) a bútorok között
– a nyári szállást építő mongol pásztorok költözése közben
(Forrás: A szerző felvétele, 2024. május)

¹⁷ Forrás: Google Form, saját kutatás, 2024. május, Mongólia, 8. kérdés (Az Ön közösségében vannak-e olyan szokások, amelyek arra adnak útmutatást, hogy hogyan segítsenek a közösség rászoruló tagjain?)

Többen idézték a következő közmondásokat is: „Egy jó fordulat (jócselekedet) megérdemel egy másikat is”, illetve „Ha a férjed vállalkozása virágzik, a te akaratod is virágzik” –, mint olyan ősi népi bölcsességeket, amelyek szintén kapcsolatba hozhatók a családi, felebaráti segítségnyújtással.

Azt is említették a kérdőíves kutatásban résztvevők, hogy „a Dzsingisz kán által létrehozott állampolitika egyik kulcsfontosságú aspektusa a nép és a szegények védelme volt. Ez a hagyomány generációkon át öröklődött, és ezért a mai napig szerves részét képezi a mongol kultúrának. Ma is nyilvánvaló ez a nagylelkűség szelleme, ahogyan a mongolok továbbra is támogatják egymást. Például, amikor valakinek szervátültetésre vagy súlyos betegség miatt külföldi kezelésre van szüksége, művészek és kulturális előadók gyakran rendeznek jótékonyági koncerteket, és sok fiatal is indít online adománygyűjtéseket.”

4. kép: Tipikus szum Mongóliában:
jurták, téglaházak, alacsony fakerítés, parkoló autók
(Forrás: A szerző felvétele, 2024. május)

Az önzetlen segítségnyújtásnak ez a hagyománya mélyen beágyazódott a mongol szokásokba és tükrözi a társadalom tagjainak egymás iránti elkötelezettségét. Az olyan közmondások, mint „Több ember, több gondolat”; „Négy szem többet lát kettőnél” és „Adni áldásosabb, mint kapni” mind azt jelzik, hogy másokon segíteni erényes cselekedet, amely végül viszonzásra lel. A válaszadók szerint ezek a közmondások rávilágítanak a nagylelkűség értékére és arra a hitre, amely szerint – magyar közmondással élve – „jó tett helyébe jót várj.”

Néhány megkérdezett a (jog)szokásokról is írt a szabadon megválaszolható kérdésnél. Szerintük „a szokás tág és tartós fogalom, amely gyakran generációkon át öröklődik. Néha a szokások szabályok formájában jelennek meg, szorosan igazodva a jogi normákhoz. Ebben az összefüggésben közvetlenül kapcsolódhatnak az alkotmányban meghatározott állampolgári kötelezettségekhez. Még ha bizonyos gyakorlatok már nem is törvényileg kötelezőek, szokásként fennmaradhatnak, ha ismerősek és bevésődtek az emberek tudatába.” „Például a mongol pásztorok hagyományosan lyukakat ásnak kerítések építéséhez, és földdel takarják be azokat, amikor költöznek. Bár ezt a gyakorlatot egykor törvény szabályozta, mára szokássá vált, mivel mélyen gyökerezik a kulturális tudatban, és alapvető fontosságúnak tekintik.

5. kép: Sztyeppe háztartás a Góbi sivatagban
(Forrás: A szerző felvétele, 2024. május)

„A helyi szokások nagymértékben eltérhetnek, tükrözve a vidéki Mongólián belüli regionális különbségeket és az egyes családi hagyományokat. A rászorulókat segítése az ókortól fogva nemzeti erény Mongóliában, és ma már a mindennapi élet normatív részének tekintik. Ez jól szemlélteti, hogyan fejlődhetnek és őrizhetik meg jelentőségüket még hivatalos jogi végrehajtás nélkül is, így például szokásjogi alapon adják át az időseknek az ülőhelyet a tömegközlekedésben.” „A mongolok segítőkész természetükről ismertek, és gyakran nyújtanak segítséget a rászorulóknak, amikor csak lehetséges. Ezt a segítőkészséget valószínűleg a családokon belül örökítették a következő generációkra gyermekkoruktól fogva. Amikor szemtanúi vagyunk annak, hogy valaki rászorult, gyakran elgondolkodunk azon, hogy milyen segítséget szeretnénk kapni hasonló helyzetben. Ez például magában foglalhatja a rendőrség értesítését, ha családon belüli erőszakról hallunk, vagy ilyenek vagyunk a tanúi, esetleg azonnali segítséget nyújtunk, ha egy gyermek került veszélyes helyzetbe.”

Többen említették azt is, hogy „fontos embertársaink problémáinak figyelmes meghallgatása, szempontjaik megértése”, illetve hangsúlyozták a különböző jótékonyági alapítványok fontosságát a modern társadalomban. Valószínűleg jogász, vagy joghallgató válaszadók a *pro bono* jogi segítségnyújtást is említették, mint a társadalmi segítségnyújtás hasznos és hatékony formáját.

A válaszadók azonban nem csak a fizikai segítségnyújtásra gondoltak: a „Légy nagylelkű, és engedd el a régi sérelmeket” szólás szintén említésre került, ugyanúgy, mint a „Türelemmel segíts a küzdelmes időkben”, kiemelve, hogy „az őszinte segítségnyújtást gyakran apró, önzetlen kedves cselekedetek jellemzik, amelyeket azonnali jutalom elvárása nélkül tesznek, ahelyett, hogy nagy gesztusokra törekednének.”

Arra is rákérdeztünk, hogy a mongol nyelvben van-e külön megnevezése a közösség rászoruló tagjai számára történő segítségnyújtásnak.¹⁸ A megkérdezettek 57,6%-a ismert olyan speciális kifejezést, amely a társadalmi segítségnyújtást tükrözi. A válaszadók a segítségnyújtás, az ajándékozás, a támogatás mongol szinonimáit sorolták fel, azonban ennél a kérdésnél is megjelentek a fentebb már említett tradicionális szólások és közmondások. Az egyik válaszadó erre a kérdésre néhány, a lótarással kapcsolatos szólást és közmondást is említett: „Adj az embernek élelmet, a lovat pedig fűvel lásd el”; „Öltöztess fel az embert, és erősítsd meg a lovat”; továbbá „Az embernek vannak szavai, a lónak vannak lábai.” Ez a válasz kétségtávolan tükrözi

¹⁸ Forrás: Google Form, saját kutatás, 2024. május, Mongólia, 9. kérdés (Van-e külön megnevezése a mongol nyelvben ennek a segítségnyújtási szokásnak?)

az ősi mongol, sztyepei állattartó életforma továbbélését, és az itt összegyűlt népi bölcsességek kikristályosodását a szokásjogban, amely szólások és közmondások által öröklődik generációról generációra.

Következtetések és javaslatok

A jogtörténész kutató számára Mongólia még ma, a 21. század elején is értékes kutatási terep. Vidéken a mai napig az ősi szokás szerint, jurtákban élő nagycsaládok még tudatosan őrzik és örökítik azt a szokásjogot, amely az európai civilizációból már kikopott a globalizáció és egy rosszul megvalósított „modernizáció” eredményeként. A családi-vérségi kapcsolatok erősek, a társadalom tagjai védőhálóként funkcionálnak, amikor társaik segítségére szorulnak.

Sajnálatos módon célzottan *jogtörténeti* szempontú kutatás a sztyepei szokásjoggal kapcsolatosan Mongóliában még nem történt. Hiányzik a jogászképzésből a kifejezetten jogtörténeti oktatás is. Mivel a globalizáció, és ezzel együtt a tömegkultúra, időközben Mongóliát is elérte, a huszonnegyedik órában járunk: sürgősen el kell kezdeni mind a jogtörténeti szempontú jogszokás-gyűjtést, mind pedig a néprajzi gyűjtéseket, mielőtt végérvényesen elvész ez a csodálatos kincs az utókor számára.

Irodalomjegyzék

BAI, Jie – MILHAUD, Stéphane – D'ANGELO, Lou

- 2023 Human Settlements in Mongolia. Strengthening Strategic Cities and Towns for Sustainable Territorial Development. *ADB East Asia Working Paper Series* 69.

BOND, Donald F.

- 1936 English Legal Proverbs. *Publications of the Modern Language Association of America* 51: 4. 921–35.
<https://doi.org/10.2307/458075>

BRUCKNER Győző

- 1926 A magyar jogtörténetírás folklóre-isztikus hiányai. *Különlenyomat a Miskolci Jogászélet 1926. évi 5. számából*. (Miskolci jogászélet könyvtára 13) Miskolc: Magyar Jövő Nyomdaüzem és Lapkiadóvállalat Rt.

NAGY Janka Teodóra

- 2003 A magyar jogi néprajzkutatás eredményei és alternatívái. In Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. 851–862. Budapest: Akadémiai Kiadó

ODGEREL, Tseveen – GANBOLD, Battsetseg

- 2006 The Mongolian Legal System and Laws: a Brief Overview. *NYU Law, GlobalLex*. URL: <https://www.nyulawglobal.org/globallex/Mongolia.html> (2024. 10. 27.)

PACZOLAY Gyula

- 2001 Baranyai Decsi Csimor János, a szőláskutató. *Erdélyi Múzeum* 2001: 3–4. 12–28.
<https://doi.org/10.36240/etf-235.01>

SEREENEN, Enkhbold – SAW, Yu – ERKHEMBAYAR, Ryenchindorj – Volodya, Baigal – DASHPAGMA, Otgonbayar – ORSOO, Oyunchimeg – KARIYA, Tetsuyoshi – OCHIR, Chimedsuren – YAMAMOTO, Eiko – HAMAJIMA, Nobuyuki

- 2020 Estimation of the unvaccinated among those aged less than 25 years according to aimag and its association with incidence of measles outbreak 2015–2016 in Mongolia. *Nagoya Journal of Medical Science*. 82. 437–447.
<https://doi.org/10.2307/458075>

SIRISAKA Andor

- 1890 *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Pécs: Engel Lajos Könyvnyomdája.

STIPTA István

- 1996 Bruckner Győző, a miskolci jogakadémia dékánja. In Bruckner Győző (szerk): *A Miskolci Jogakadémia múltja és kultúrmunkássága 1919–1949*. 11–44. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

SURVIVE LAW

- 2014 *Legal Proverbs from Around the World*. URL: <https://www.survivelaw.com/post/1947-legal-proverbs-from-around-the-world> (2025. 06. 09.)

SZABÓ Béla

- 2009 Közmondásos jogtudás (Gondolatok a jogi körmondások hazai kutatásának lehetőségeiről). In Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet: Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. 185–199. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

TAGÁNYI Károly

- 1919 *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész. A családjog és öröklési jog köréből*. (Néprajzi könyvtár) Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1981 *Magyar jogi népszokások*. (Társadalomtudományi könyvtár) Budapest: Gondolat.

Az élő mongol jogszokások: kutatói irányok és értelmezési keretek

NAGY JANKA TEODÓRA

(jogtörténész, etnográfus, tanszékvezető egyetemi tanár, PTE KPVK)

Living Mongolian Legal Customs: Research Directions and Interpretative Frameworks

This study describes the experiences and results of the collection of legal customs carried out in Mongolia between June 4 and June 12, 2025. It defines its theoretical, historical, and methodological framework primarily on the basis of the results of Hungarian research history. Fundamentally exploratory and preparatory research focused on the questions relating to law, customary law, and legal customs in the questionnaire developed by György Bónis as the methodological basis for Hungarian legal customs research between the two World Wars, which was supplemented by questions on family law (partner choice, marriage proposals, childbearing, naming customs etc.). Based on the exploratory research, the aspects of Mongolian legal customs that are being redefined in a modernizing society and that form the basis for joint research cooperation also raise the possibility of examining the functional analysis of legal customs.

Keywords: Mongolian legal customs, mongolian customary law, living legal customs, Hungarian legal ethnology, collection of legal customs, national identity

A Tárkány Szűcs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport (PTE KPVK) és a Vásárhelyi Testamentum Alapítvány a Dzsingisz Kán Örökség és Kultúra Intézettel 2024. január 29-én együttműködési megállapodást írt alá a mongol jogszokások kutatásáról. Az együttműködés célként közös tudományos és kutatói projektek, konferenciák, publikációk és kutatói szemináriumok szervezését, továbbá kutatói és hallgatói csereprogramok megvalósítását fogalmazta meg. Az együttműködés közvetlen előzménye az volt, hogy 2023-ban a Tárkány Szűcs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport bemutatkozott Ulánbátorban a Dzsingisz Kán Örökség és Kultúra Intézet által a mongol tudományos kutatások újabb eredményeinek szélesebb körben történő megismertetésére szervezett konferencián. A magyar jogszokáskutatás és a Kutatócsoport kutatási eredményei a mongol történeti és néprajzi kutatások, a folyamatban lévő jogi modernizáció szempontjából figyelemre méltóak voltak és az együttműködési szándékot a gyakorlat oldaláról is megerősítették. A Kutatócsoport elnökeként vettem részt 2025. június 5–7 között Ulánbátorban a „Sustainability Dialogue 2025 – Climate Action: Billions of trees” nemzetközi konferencián, ahol a jogszokások a klímaváltozáshoz alkalmazkodás folyamatában betölthető szerepéről tartottam előadást (*The importance of legal*

customs in the climate change adaptation process).¹ A Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport (PTE KPVK) tevékenységét bemutatva és kutatási eredményeit meghivatkozva hívtam fel a figyelmet arra, hogy a tradicionális közösségek a természeti erőforrások használata során – különösen a földhasználat és a vízgazdálkodás területén – sok olyan értékes jogszokást alakítottak ki, amelyek eredményesen hasznosíthatóak a globális éghajlatváltozás következményeinek kezelése során.

1. kép: „Sustainability Dialogue 2025 – Climate Action: Billions of trees” nemzetközi konferencia, (Ulánbátor, 2025. 06-05-07.)

(Fotó: a szerző)

¹ *Mongólia Elnöki Hivatala* – amelynek vendégeként vehettem részt a konferencián – és a társszervezők (*Ban Ki-moon Foundation for a Better Future, Stanford University's Walter H. Shorenstein Asia-Pacific Research Center*) által az ENSZ 2015-ben elfogadott Fenntartható Fejlődési Keretrendszer (Agenda 2030) teljesítésére való közös felkészülés jegyében az ázsiai és az Altaj-régió országai számára 2022-ben életre hívott konferenciasorozat aktuális programján a szervezők szándéka szerint kitüntetett figyelem kísért a klímaváltozás következményeinek kezelése során a politikai döntéshozók, gyakorlati szakemberek mellett a tudomány képviselőinek szerepvállalási lehetőségeit és az új kutatási eredmények hasznosításának jó gyakorlatait. Ebbe a folyamatba illeszkedett a kapcsolatfelvétel – a magyarországi intézmények közül az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpont, valamint a Néprajzi Múzeum mellett – a TSZE Kutatócsoport és a Dzsingisz Kán Örökség és Kultúra Intézet között, amelyben Dr. Obrusánszki Borbála nagykövetasszony és Dr. Tárkány Szücs Attila, a Vársárhelyi Testamentum Alapítvány kurátora meghatározó szerepet vállalt.

A konferencia alatt és azt követően, 2025. június 04 – június 12 között lehetőség nyílt a mongol jogszokások kutatásának előkészítését célként megfogalmazó terepmunkára.² A rendkívül intenzív kutatásnak a magyarországi, elsősorban szakirodalmi és írott forrásalapú felkészülést követően éppen úgy része volt az országismeret, az épített kulturális örökség és a mongol művelődéstörténet kulturális és tudományos gyűjteményekben őrzött tárgyi emlékeinek és írott forrásainak megismerése (2025. június 04–12.),³ mint a terepkutatás Ulánbátorban (június 04–12.),⁴ Nyugat- (június 07–09.)⁵ és Kelet-Mongóliában (június 12.).⁶

² A terepkutatás megszervezésében és megvalósításában az Ulánbátori Magyar Nagykövetség munkatársai, elsősorban Dr. Obrusánszki Borbála nagykövetasszony és referense, Gurdagva Enkhtur segített. A kutatás nem valósulhatott volna meg sem az ő, sem a helyi mongol közösségek és támogatók bizalma és segítsége, illetve a PTE KPVK pályázati támogatása nélkül. A terepmunka során Dr. Szabó Géza régésszel, akinek ezúton is köszönöm részvételét és szakmai munkáját, autóval és gyalog több mint 2.000 km-t tettünk meg; Nyugat- és Kelet-Mongóliában, valamint a főváros, Ulánbátor különböző helyszínein 2.500 fotót készítettünk.

³ A Mongólia tárgyi kulturális örökségével ismerkedés során megtekintésre került: Ulánbátorban a Dzsingisz Kán Múzeum, a Gandan kolostor, Ulánbátor buddhista vallási épületegyüttese, a szentélyben az óriás Avalókitésvara-szobor, a Mongol Nemzeti Múzeum, a Bogd Kán Palota Múzeum. Továbbá a Gorhi-Terelj Nemzeti Parkban egy Nádan-bemutató, a Dzsingisz kán szoborkomplexum és a Teknős szikla. A Góbi sivatag, a mongol történelem türk időszakból a Taikhar szikla; Harbaglan (Kharabalgasun), az egykori uigur birodalom (i.sz. 744-1840) fővárosa a Hangáj-hegység szomszédságában; Dzsingisz kán birodalmi központja Karakorum, az Erdeni Dzü buddhista kolostoregyüttes, Kharabalgasun uigur feliratos emléke, a Khitan birodalom várainak romjai (Khar Bukh Balgas, Kherlen Bars Khot); a régészeti emlékek közül a terepen a szarvasos kövek és a hun-sírok D. Erdenebátor, a Mongol Nemzeti Egyetem régészének nyugat-mongóliai ásatásain.

⁴ Mivel Ulánbátorban lakik Mongólia lakosságának közel fele (3,525 millióból 1,713 millió fő), a kutatás feltáró megközelítése során különösen fontos volt, hogy a személyes részvétel, megfigyelések és rövid beszélgetések során a kutatás további irányainak meghatározásához információkat kapjunk a fővárosban élők jogszokásokhoz viszonyulást formáló gazdasági és társadalmi helyzetéről, a jogismeretet, jogtudatot és értékrendet befolyásoló gondolkodásmódjáról (pl. június 5-én a Szülebátor téren az Parlament előtt több ezer km-ről érkezett, 4. gyermekük megszületése után a köztársasági elnök által fogadott és kitüntetett „hős anyákkal” találkozhattunk a Parlament előtti téren).

⁵ A mongóliai jogszokáskutatás hosszabb része a Nyugat-Mongóliában a Tamir folyó északi részén, lh Tamirban és környékén élő pásztorcsaládok között végzett gyűjtés volt, amely során közel 1.500 km-t tettünk meg adatközlőink felkeresésére; az írott jegyzetek mellett 12 órás hangfelvételt és több mint 1.200 fotót készítettünk.

⁶ Kelet-Mongóliában a terepkutatás helyszíne az Ulánbátortól 130 km-re fekvő, a főváros 9. sz. kerületének nevezett Baganúr volt. Az ország 10 legnagyobb települése közé tartozó bányászváros mára közel 30.000 fős lakossága Mongólia legkülönbözőbb részeiből érkezett Baganúrba a szénbányák 1978-ban történt megnyitását követően. A személyes és csoportos tematikus életútinterjúk 3 órás hanganyaga és a gyűjtés során készült fotók rendkívül értékes mélyfúrásra adtak lehetőséget, a jogszokásokra fókuszáló feltáró kutatás során azonban komoly módszertani és elemzési kihívást jelentettek.

I. A mongóliai feltáró jogszokáskutatás célja, történeti és elméleti és módszertani háttere

1. A jogszokáskutatás célja

Az európai jogi néprajz kutatástörténete alapján a szakirodalomban elfogadott, hogy a népi jogszokások (vagy népi jogélet) kutatása szorosan kapcsolódott a jogi modernizáció folyamatához. A cél a szervesség erősítése volt a modern jogintézmények és azok népi jogban fellelhető előzményeinek megismerésével és hasznosításával. A 19. századi jogfejlődés során a nemzeti jog formálásában és legitimációjában fontos szerepet kapott az élő és gyakorolt népi jogszokások megismerése. A polgári kodifikációs törekvések jegyében gyűjtött jogszokások beépültek, részévé váltak a megszülető modern jogintézményeknek. Az európai jogszokásgyűjtések egy elkészülő térképe a kontinens országainak jogi modernizáció folyamatát is láttatná.⁷ *Mindezek tükrében a mongol előkészítő jogszokáskutatás célja annak a kérdésnek a megválaszolása volt, hogy a jogi modernizáció során a régi jogszokásokból mi rendelkezhet továbbra is funkcióval, mi őrizhető meg, illetve hogy a jogszokásoknak lehet-e szerepe a jogi modernizáción túl a nemzeti identitás megerősítésében és megőrzésében?*⁸

2. Az élő jogszokások tudományterületi értelmezése a magyar kutatástörténet tükrében

Az élő jogszokások fogalmának a nemzetközi szakirodalomban rendkívül sokrétű és gazdag értelmezéséből a tanulmányban a magyar kutatástörténeti előzményeket,⁹ elsősorban Tagányi Károly és Tárkány Szücs Ernő definíciós közelítéseit emelem ki.¹⁰ Tagányi az Eugen Ehrlich, a szabadjogi iskola egyik kulcsfogalmaként meghatározott „élő jog” fogalmán „a mindennapokban érvényesülő, szokásokban, követett szabályokban testet öltő, döntésekben és magatartásokban megjelenő jog, szabály és magatartás egységét értette.”¹¹ Történészként a jogi népszokások gyűjtését kezdeményező tudományos programjában az ehrlichi forrásmegismerés fogalmába beletartozónak tekintette a jelenkutatásokon túl a történeti és jogtörténeti forrásokat is – ezzel új dimenziót nyitva a magyar jogszokáskutatás számára.¹² Tagányi történeti szemléletére és Bónis György jogtörténeti megközelítésére alapozva Tárkány Szücs Ernő az európai jogi néprajz

⁷ Nagy 2021: 39–41.

⁸ Nagy 2018: 260.

⁹ Bognár 2016, Bognár–Nagy 2022.

¹⁰ Évtizedeken át foglalkoztam a kérdéssel: Nagy 2003, 2009, 2014, 2018, 2021, Nagy–Matla 2022.

¹¹ Ehrlich 1913., Nagy–Bognár 2023: 3., Takács 2017.

¹² Nagy–Bognár 2023: 3., Nagy 2022: 46–48.

eredményei összegzésének elméleti hozadékaként felhívta a figyelmet a jogi normák differenciált tagoltságára – ezzel lehetőséget adva a következő kutatógeneráció számára azok distanciáinak elemzésére (szokásnorma, jogszokás, szokásjog, jog, jogi népszokás, jogi néphagyomány).¹³ Tagányi a történeti, írott szokásjogokkal szembeállította az „élő, megíratlan, jogi alakba nem öntött” *jogszokásokat, jogi szertatásokat és jelképeket*, „melyek szinte ön-tudatlanul, pusztán az ősi hagyomány és megszokás erejénél fogva élnek benne (u.i.: a népben) és öröklődnek át nemzedékről nemzedékre.” Mint fogalmazott, egész „sereg olyan jogszokást és jelképet őriz meg a nép, a melyet a felsőbb társadalmi osztályokból már réges régen kiszorított a törvény, a világnézeteknek, vagy a körülményeknek elváltozása.”¹⁴ Ez jelenti kutatásuk és gyűjtésük nehézségét is: „Azért aztán az ilyen, a népnél fennmaradt jogszokások megfejtését hiába is keressük a jelenben, kellő magyarázatért legtöbbször régebbi korok jogi felfogásához, elveihez kell folyamodnunk. Sőt e szokások olykor még messzebbre is, ti. az ősi hitre és kultuszra s a legkezdetlegesebb társadalmi szervezetre mutatnak vissza.”¹⁵

3. A mongol jogszokáskutatás történeti és jogtörténeti háttere

Egy Mongóliában végzett feltáró jogszokáskutatás tehát nem kerülheti meg a jogszokás/szokásjog/írott jog normaszakasz elkülönítésének és értelmezésének kérdését a mongol történelem egymástól éles cezúrával elkülönülő és eltérő szakaszaiban. A Mongol Birodalom kialakulását megelőző időszak törzsi szokásjoga¹⁶ a nemzetségi társadalom a 12. századtól már írásbeli forrásokkal is adatolható, differenciált normarendjét jelentette, amelyben az extenzív állattartás gazdasági alapján megkezdődött a nomád feudalizmus kialakulása. Dzsingisz kán (1162–1227) a régi nomád birodalmak mintájára a vérségi, a nemzetségi helyett katonai alapon szervezte újjá a Mongol Birodalmat. A nomád feudális-katonai szervezet legkisebb egysége az ailok (családok) olyan csoportja volt, amely tíz harcost, a legnagyobb pedig amely tízezer harcost volt képes kiállítani (tümen). Dzsingisz Kán Nagy Törvénye, a „Jasza”¹⁷ a lokális és plurális normarendszer helyett a nomád feudális katonai birodalomszervezési rend

¹³ Tárkány Szücs a jogszokások mellett használja az „autonóm szokásjog,” illetve az „íratlan törvény” fogalmát is. Tárkány Szücs 1981/2003: 10.

¹⁴ Tagányi 1919: 3.

¹⁵ Tagányi 1919: 3, Varga 2025.

¹⁶ Riasanovsky 1929.

¹⁷ Jasza (Jassza, mongolul Yeke Jasag; Ikh Zasag). A „Nagy Törvény” al-Maqrizi (1364–1442) arab történetíró feljegyzéseiben őrződött meg. A „Jasza” értékeléséről a szakirodalomban (szokásjog vs. az élő szokásjog, jogszokások felülírása a központosítás érdekében): Bognár 2025: 154–156.

legitimációját jelentette: a kán egyedüli és feltétel nélküli hatalmát, a nomád feudális társadalom megerősítését (ennek részeként a pásztorok leghőz kötöttségét, a katonai adminisztráció alapján szervezett közösségek engedély nélküli elhagyásának szigorúan tilalmát). Ugyanakkor a törzsi szokásjog egyes elemeit is megtartotta (pl. kurultáj), továbbá a mongolok számára megkérdőjelezhetetlen erkölcsi és viselkedési normákról rendelkezett. *Kutatásaink szempontjából különös jelentőséggel bír, hogy a „Jasza” pl. előírja az idősek tiszteletét, a szegények támogatását, a női és a férfi feladatokat (háztartás vezetése/vadászat, háború). Halállal rendeli büntetni a szándékos hazugságot, az ivóvizek szennyezését, a nők elrablását, szexuális zaklatását és bántalmazását. Tiltja az evést olyan személy jelenlétében, aki előtt nincsen étel.*¹⁸

2. kép: „Obo” (szent hely): a mongol hitvilág üzenete
(Fotó: a szerző)

¹⁸ Erde 2019.

A mongol birodalom szétesését követően 1640-ben a mongol-ojrat törzsszövetség országos gyűlése még megerősíti, törvénykönyvvé bővíti Dzsingisz kán törvényeit, de a mandzsu hódítást követően 1691–1911 között Mongólia a (kínai)mandzsu birodalom részévé, a buddhizmus tibeti irányzatának követőjévé lett. Dzsingisz kán tiltott törvényei még szokásjogként sem, legfeljebb jogszokásokként élhettek a lámaizmus időszakában a mongolok emlékezetében. Az ország belső igazgatását az 1789-ben és 1815-ben kiadott mandzsu törvénygyűjtemények határozták meg, amelyek betartatása a császári helytartó feladata volt, a mindennapok rendje pedig a buddhista vallás szabályai szerint szerveződött.¹⁹ A mandzsu Qing-dinasztia hatalma 1911-ben ért véget, s 1912-ben kikiáltva saját függetlenségüket a mongolok megalapították a Teokratikus Mongol Államot, amelyet a mongol buddhista főláma, a Bogdgegen vezetett.²⁰ Az 1919-től állandósuló hatalmi harcokat követően 1924-ben kiáltották ki a Mongol Népköztársaságot. A szovjet uralom időszakának törvényei a lámakolostorokat lerombolták, a buddhizmust betiltották, majd amikor 1990-ben a rendszerváltás időszakában ismét változtak a jogszabályok és 2005-ben új államrend alakult ki, újra megerősödött Dzsingisz kán törvényeinek és a mongol birodalom hagyományainak tisztelete – erősítve a nemzeti identitást is. Megállapítható tehát, hogy Mongólia történetében a jogszokás/szokás-jog/jogintézmény fogalmi viszonyulás szigorúan helyhez és időhöz kötött, többszörösen is relatívnak tekinthető.

4. Módszertan, kérdőív, összehasonlító vizsgálat

A magyar jogszokáskutatás kiemelt figyelmet fordított a mongol jogszokásokra. Tagányi Károly a magyar jogi népszokások gyűjtésére szóló felhívása kutatástörténeti áttekintésében nagy számban hivatkozott a mongol jogszokásokra,²¹ Bónis György pedig jogtörténészként egyik első recenzióját éppen Riasanovsky 1929-ben a mongol törzsek jogszokásairól megjelent nagy monográfiájáról írta.²² Bónis ebben kiemelte az összehasonlító jogtörténeti vizsgálatok jelentőségét: „az ősi állapotokra vonatkozólag a mongol törzseknél részletes szokásjogi szabályok maradtak ránk, melyekből a mi ősi jogrendszerünk homályos kérdéseire és a későbbi intézmények eredetére nézve becses tanulságokat vonhatunk le. A mongol népnek őseinkkel való rokonsága, kultúrárintkezése, hasonló nomád életmódja,

¹⁹ Lőrincz 1977: 153.

²⁰ Szilágyi 2024a: 64–77.

²¹ A témát részletesen és avatottan tárgyalja a kötet egy másik tanulmányában Bognár Szabina, itt és most csak a kutatásunk szempontjából feltétlenül érinteni szükséges részletekre térek ki. Bognár 2025: 153–164.

²² Bónis 1933.

törzsszervezete, hasonló tulajdonságai (pl. vendégszeretet) mind párhuzamok felállítására jogosítanak.”²³ Bónis az összehasonlítás fontossága mellett az időbeli változásvizsgálatok alkalmazásának szükségességére is figyelmeztetett. Példaként említette, hogy a nemzetségekben és törzsekben élő mongolok számára Dzsingisz kán uralma alapvető és visszafordíthatatlan változást jelentett, hiszen a törzsi-nemzetségi szokásjog szigorú, de osztott döntési jogköre, a kollektív hatalomgyakorlás és felelősségvállalás kialakult formái helyett „a XII. század végén egyesített mongol törzsek szervezetének egyik igen jellemző vonásává a korlátlan kháni hatalmat tette,” és ezt törvényben is rögzítette.²⁴

A terepkutatás során – amelynek módszertani alapját Bónis György, a két világháború közötti magyar jogszokáskutatás módszertani alapvetéseként kidolgozott, ún. 1. sz. kérdőíve²⁵ jelentette – mindvégig figyelemmel voltunk az összehasonlító jogtörténeti, történeti és néprajzi kutatások módszertani követelményeire (pl. külön figyelmet fordítottunk a törzsek szerinti, mind a mai napig élő különbségek feltárására az adatközlők esetében, illetve ha releváns és lehetséges volt, éltünk az időbeli összehasonlítás lehetőségével). Az összehasonlító kutatást magunk is fontosnak tartva adekvát esetekben a terepmunka során rákérdeztünk a Bónis György által a magyarral közös gyökerűnek tartott mongol jogszokásokra is.²⁶ Ezek azonban ma már legfeljebb történeti emlékekként, illetve még ismert, de már nem gyakorolt jogi néphagyományokként voltak jelen (pl. egykor volt történeteket tudtak leányrablásról, vérbosszúról, a leányvétel, illetve a levirátus előfordulásáról). Kivételt jelentett a patriarchális pásztor családokban a mára már jócskán megszűnt, de mégiscsak gyakorolt férji és atyai hatalom, valamint az a mai is élő szokásjog, hogy az atyai házat, azaz a jurtát (ger) a „tűzőrző fiú”, azaz a legkisebb fiú, vagy az ő fia öröklí.²⁷

A feltáró kutatás során a jogi néprajz komplex módszertanát alkalmaztuk: az írott források és a jogi vonatkozású tárgyi emlékek mellett a kvantitatív és kvalitatív kutatást is használtuk. A kérdőíves kutatás alapját Bónis

²³ Bónis 1933: 326.

²⁴ Bónis 1933: 326–27.

²⁵ Bónis 1. sz. kérdőív, 1939.

²⁶ Kiemelve az általa legfontosabbnak tartottakat magyar – mongol összehasonlításban: pl. a földtulajdon nemzetségi/családi birtoklása – ősiség; nemzetségi büntetőjogi felelősség (pl. leányrablás, vérbosszú); a patriarchális családban a mongoloknál a férj fenyegeti vagy megölheti feleségét – a férji, atyai hatalom kérdései; a leányvétel, a levirátus mint közös szokásjogi intézmény; az a szokás, hogy atyai házat a legkisebb fiú öröklí; a rokonság csak fiágon történő elismerése, a tisztító eskü, a tamga szerepe („egy köré mázolt jogi tárgyú felirat megerősítéseként egy fekete ökröt, a törzs jelvényét rajzoltak rá” – a pecsét hitelesítő szerepe). Bónis 1933: 326–329.

²⁷ Bónis 1933: 327–329.

György 1. sz. kérdőívének összehasonlító kutatások során már többször lekérdezett pontjai jelentették.

Az I. Családjog, öröklésjog fejezet 1. pontjának *törvényre, szokásjogra és jogszokásra* vonatkozó kérdéseit valamennyi adatközlőnkől megkérdeztük mind Nyugat-, mind Kelet-Mongóliában (és a kérdező státuszához igazítva néhány adatközlőtől a rövid beszélgetések során Ulánbátorban is).²⁸

I.1.

A jogszokás értéke és ereje

1.1. *Tisztelik-e a szokást, a hagyományt, hogyan beszélnek róla?*

1.2. *Vannak-e erre közmondások, szólások?*

1.3. *Mit jelent a „törvény” szó (ráteszi a törvényt)? Nem jelent-e szokást?*

1.4. *A törvénnyel való összeütközés esetén hogyan járnak el, hogyan vélekednek erről?*

1.5. *Mikor, miért térnek el a törvénnyel ellenkező szokástól?*

1.6. *Hogyan gondolkodnak a jogszokás követésének biztosítékairól, szankcióiról?*

1.7. *Mi a felfogás az „igazságról”*

1.8. *Tulajdonítanak-e a tényleges szokásnak jogi jelentőséget?*²⁹

Első gyűjtéseink során úgy tapasztaltuk, hogy a jogszokás értékéről és erejéről még szívesen osztanák meg gondolataikat adatközlőink, ezért további kérdéseket tettünk fel részben Bónis kérdőívének Büntetőjog fejezetéből (IV.80. 94.), részben az első gyűjtési tapasztalatok alapján.

1. *Mi számít bűnnek? Illetlenség, rendetlenség, tiltott napok megszegése, hiúság, gőg, tiszteletlenség az idősekkel szemben, trágárság, káromkodás, részegség, pletykaság, falopás, orvhalászás, verekedés, általában a szokás be nem tartása? (IV.80.)*

2. *Hogyan büntetik a bűn elkövetését?(IV.94.)*

Záró, levezető kérdés:

3. *Mit tart az életében a legnagyobb értéknek?*

4. *Mit tanácsolna, mit üzenne az unokájának/gyermekének?*

A gyűjtések során kiderült, hogy első kérdésként a fenti kérdőpontok megválaszolásától idegenkedtek az adatközlők és csak röviden, inkább kitérően válaszoltak. Ezért a Bónis-féle kérdőív Családjog fejezetéből választottunk olyan kérdéseket, amelyek alkalmat jelentettek az adatközlőkkel a kapcsolatteremtésre, az interjúk jó hangulatú felvezetésére, és amelyek

²⁸ Bónis 1. sz. kérdőív 1939.

²⁹ A kérdőpont az adatközlők szempontjából irreleváns kérdései voltak: „Ha van népigazságszolgáltatás, mi az ereje, tekintélye az ilyen határozatnak? (Az új asszony megígéri a falu határában, hogy régi falujának szokását elhagyja, az újat követi?)”

előkészítették, esetleg konkrét esetekkel alátámasztották a jogszokás/szokásjog/szokás kérdéscsoportot. Ezek a családdal kapcsolatos jogszokásokra vonatkoztak (párválasztás, leánykérés, gyermekvállalás, névadási szokások stb.) és nem volt cél teljes lekérdezésük egy-egy adatközlőtől. A kutatás előkészítő jellege és a családjogi kérdések felvezető szerepe miatt mindig a helyzet dinamikája, az adatközlő személye határozta meg megnyiségüket és időtartamukat.³⁰

A gyűjtés során előfordultak tabutémák (pl. vendégként „rossz dolgokról”: kudarcokról, betegségről, halálról, elhunyt személyekről, temetésről nem lehetett kérdezni). A gyűjtés során szembesültünk azzal, hogy a pástortcsaládoknál kizárólag a családfő válaszolt nekünk, még akkor is, ha

³⁰ I. Családjog 1. Párválasztás. 4. Kivel kötik a házasságot? 5. Házassági akadályok. Rokonok közt melyik ízig engedi meg a jogszokás a házasságot? Lelki rokonok, komák, tejtetvérek, más ilyen félrokonok között megengedi-e? 6. A leánykérés. Ki megy el a legény nevében, mik az előírt szertartások? Mennyire 7. Az eljegyzés. Milyen korban kötik meg (gyermek eljegyzése)? Mi a szertartása, mi a neve? (Kézfogas, gyűrűváltás). 8. A házasság. Leányrablás, nővétel. 9. A házasságtörés. Ki hogyan bünteti? Hogyan ítélik meg a férj, a nő házasságtörését? Hogyan ítélik meg a mással való együttélést? 15. Férji hatalom. A férj, a nő jogai és kötelezettségei a házasságban. 16. A házások közössége: a háztartásban, a munkában, a pihenésben, az ünnepeken, négy szemközt. A családi asztal, az otthon, az ágy. Ki hol alszik? 17. A házások vagyona. Hogyan válik el a családi birtoktól? Hogyan alkot magának a fiú külön gazdaságot? A házastársak sajátja: női különvagyon. A pénz kinél van; ha a nőnél, hozzányúlhat-e a férfi? 18. A házastársak munkája. Az ember, az asszony munkája külön és közösen. 19. A házások és a rokonok. 22. A születés. A terhes nő jogállása. Magzatelhajtás. A születés helye, ideje (atyai ház). 23. Az örökbefogadás. Mi a vélemény a magtalanságról? Az örökbefogadásnak maradt-e fenn valamilyen régi szertartása? Indokai, gyakorisága. Az adoptált bekerül-e új atyja családjába, vagy csak vagyoniilag tartozik hozzá? Leányt fogadnak-e örökbe? Komaság, lelki rokonság más fajtái (pl. hajnyíró)? Ezek közül melyik házassági akadály? 24. A testvérré fogadás, nővérré fogadás formái. Mik az elnevezések, szertartások, következmények? Ki kit szoptat megemlegetik-e ezt később; tejtetvérség? Van-e még valamilyen nyoma a vértetvérségnek, van-e a vérnek szerepe valamilyen szertartásban? 25. Az atyai hatalom: mi a különbség a nőtlen és nő, a családból kivált és ki nem vált gyermekek között ilyen szempontból? Meddig kell engedelmeskednie a nagykorú gyermeknek? A gyermek nevelése. 26. Az anyai hatalom: gyermekek fölött, leányi, menyei fölött. Mi az anya szerepe a nevelésben? Milyen jelei vannak a tiszteletnek a szülőkkel, nagybácsival (nénivel), nagyszülőkkel szemben? 27. A leszármazás. Meddig, mennyire tudják? Családfák. Évfordulók. Az ősök tisztelete, emléke. Az ősök iránti kötelezettségről van-e fogalmuk? Az atyai és anyai ág megkülönböztetése rokoni kötelezettségek és öröklés szempontjából. A leszármazók viszonya a két ághoz. 28. A családi tűzhely szentsége él-e még? Van-e vele összefüggő szertartás, illik-e szomszédba menni tüzért, a kialvást hogyan ítélik meg? Ki gyújthat tüzet, ki gondolza a tüzet a házban (konyhában)? 29. A családnev alakulása és átszállása. Ragadványnevek, ezek átadása. A keresztnevek megválasztása és átszállása. 30. A rokonság hatásai. Jogok és kötelezettségek a rokonok között, egymással szemben és a javakra (ingó, ingatlan) vonatkozólag. Segítség, eltartás, erre való kötelezettség. A gazdag rokonok kötelezettségei a szegény rokonokkal szemben. Érintkeznek-e ezek egymással? A vendégjog formái, fokozatai. Aggok, betegek helyzete. Rokonok adósságainak kifizetése. Különböző helységekben élő rokonok kapcsolatai. – Kiemelések: szerző, forrás: Bónis 1939. Köszönet Zeneemyadar Batbayarnak a témában tartott konferencia előadásért (2023).

egész családja jelen volt az interjún, vagy ha válaszát előtte megbeszélte feleségével vagy kikérte családtagjai véleményét.³¹

II. A terepmunka folyamata, a gyűjtések

Nyugat-Mongólia (június 7–9.)

A Tamir folyó északi részén, Ih Tamirban és környékén, Arkhangai megyében gyűjtöttünk 3 pásztor család összesen 21 tagja körében és további 4 adatközlővel készítettünk strukturált interjút. A pásztor családok közül kettőt³² a jurtaikban kerestünk fel, egy család pedig a fiuk által üzemeltetett Tungalag Tamír Lodge kemping és éttermet megfelelőbbnek találta a közös interjú helyszínéül.³³ A pásztorcsaládok archaikus adatközléseit más tematikában, de jól kiegészítette az Ih Tamirban élő, ma is a lámák közösségi gyógyító, segítő és tanácsadó feladatait ellátó „gyógyítóval és jósnővel” készült interjúnk.³⁴

A terepmunka minden esetben kiegészült valami további szokásrészvétellel a résztvevő megfigyelés során: részesei lehettünk az új nyári szállásra érkező pásztorcsalád jurtaállításának és elhelyezkedésének, megismertük egy turisztikai vállalkozás – jurta-idegenforgalom – indításának nehézségeit. Részt vehettünk egy „csikóajándékozási szertartáson”,³⁵ illetve megfigyelői és részvevői lehettünk ajándékozási rítusoknak és gyógyító szertartásoknak.³⁶

A Nyugat-mongóliai gyűjtés során újraértelmeződött számunkra a „sztyeppe nomád” fogalma, hiszen Mongóliában vidéken nincsenek kiépített, betonozott utak. A pásztorokhoz helyi segítőink révén találtunk el, akik a GPS-koordináták adatai alapján a terepen Toyota terepjáróikkal bárhová és bármilyen terepviszonyok között eljutottak (kitáblázatlan földesutakon, vizenyős átjárókon, folyókon). Úgy közlekedtek gépkocsijaikkal, mintha

³¹ Köszönjük Gudagva Enkhtur segítségét a terepkutatás előkészítése során a helyszínek és az adatközlők személyének kiválasztásában. G. Enkhtur (Törő) közgazdász diplomáját Magyarországon, a Pécsi Tudományegyetemen szerezte. Tárgyszerű, értő, árnyalt fordításával, helyismeretével, a két kultúrában való jártasságából adódó értékes kiegészítő adatközléseivel nagymértékben hozzájárult terepkutatásunk eredményességéhez.

³² B. Batbileg pásztor és N. Batdelger pásztor családjával jurtaikban találkoztunk, Batdelger egyben jurtakészítő mester is volt. Adatközléseik pontosak, tényszerűek és lényegre törőek voltak. Mindkét családban egyértelműen a férfi volt a családfő – ennek minden külső jegyével, a jurta terében is a férfi oldalt foglalva el –, de az interjúk során hangsúlyozták, hogy bár a családfelei, a férj és atyai hatalom miatt egyedül is dönthetnének a család ügyeiben, mindig közös döntések születnek, amelyben feleségüknek komoly szerepe van.

³³ Adatközlő: N. Davánsuren és felesége, valamint fiuk, D. Ganbold.

³⁴ Adatközlő: N. Javzandulam.

³⁵ Az ajándékozási szertartások között különleges szerepe volt a gyermekek számára történt csikóajándékozásnak.

³⁶ N. Javzandulam révén egy különleges gyógyítószertartásnak is részesei lehettünk.

lovaik hátán, azokat féltve, de pontosan ismerve teljesítőképességüket navigálnának. Nem véletlen, hogy több mongol is a logisztikában és a szállítmányozásban vállal külföldön munkát és nem ismer lehetetlent az eljutás és eljuttatás területén a mongol közlekedési viszonyok után.³⁷

Kelet-Mongólia (június 12.)

A terepkutatás helyszíne az Ulánbátortól 130 km-re fekvő, a főváros 9. sz. kerületének tekintett Baganúr. Lakosainak nagyrésze Mongólia legkülönbözőbb részeiből érkezett a városba a szénbányák 1978-ban történt megnyitását követően. Baganúrban 3 női és 1 férfi adatközlővel készítettünk interjút, akik rendkívül gazdag, de pontos értékelést kívánó munícióval láttak el bennünket.

Az I. Családjog öröklésjog fejezet 1. pontjának törvényre, szokásjogra és jogszokásra vonatkozó kérdéseit valamennyi adatközlőnktől megkérdeztük mind Nyugat-, mind Kelet-Mongóliában. A Bónis-kérdőív használata a gyűjtések során jó kiindulópontnak bizonyult, de az alapvetően magyar jogszokásgyűjtéshez készült kérdőívet már az első lekérdezések után módosítanunk kellett: hozzáigazítva a mongol joghagyományokhoz és a jelenidejű gondolkodáshoz. A kérdések fókusza nem változott, viszont kauzálisabban, konkrétabban kellett megfogalmaznunk.

Adatközlőink döntően 60 év feletti férfiak és nők voltak (megtisztelőnek tartottuk, hogy a közösségek koruk miatt köztisztelőben álló tagjai vállalták a részvételt a jogszokáskutatásban, de ez azt is jelentette, hogy alapvetően az 50–85 év közötti két generáció tudását, ismereteit, értékrendjét és jogtudatát ismerhettük meg a gyűjtés során. Ez az a generáció, amely a mongol kommunizmus/szocializmus időszakában szocializálódott, és ez az a generáció, amelyik már részese volt a Szovjetunió szétesését követően az új, ismét Dzsingisz kán történeti emléket, dicsőségét (és a Jaszát) a nemzeti emlékezet meghatározó irányaként megfogalmazó törekvéseknek. Az a generáció, amely gyermekkori tapasztalatai alapján még teljes egészében azonosulni tud a kor, az idősök iránti tisztelet alapvető szabályával és képes is azt nagyszülőként továbbadni unokái számára.

A szokásnak, jogszokásnak nagy erőt és értéket tulajdonítottak. A szokást a nagyszüleiktől „örökölt” jognak, tartották. Mint fogalmaztak, „a szokás a mindennapok kipróbált igazsága”. „A törvénnyel csak a városban

³⁷ N. Davánsuren 3 fia is az Egyesült Államokban tanult és dolgozott. A két idősebb ma is ott él, megtalálta a helyét, a legkisebb, D. Ganbold, a „tűzörző fiú” (mert neki csak lánya van) viszont visszatért Mongóliába, hogy gondoskodjon a szüleiéről. A külföldi tapasztalatok alapján turisztikai és vendéglátóipari vállalkozást indított, amely vendégkörét a csodálatos természeti környezetben a sport- és túralehetőségeket felfedező német turisták jelentik.

találkozunk, így vidéken a mindennapokban a szokás/szokásjog a segítőnk.” A szokás/szokásjog erejét, ahogyan fogalmaztak, a generációk általi kipróbáltsága, „igazsága” adja: ezért tisztelték és tartották be.

A „Jasza” szigorú törvényi rendelkezéseinek visszaköszönése szembe-tűnő a gyűjtött jogszokásanyagban, ahogyan az iskolában tanított tilalmak a szokásokhoz, jogszokásokhoz kapcsolódó egyezése – Nyugat- és Kelet-Mongóliában egyaránt. Érdemes összehasonlítani Dzsingisz kán törvénykönyvének rendelkezéseit adatközlőink adataival.

A „Jasza” előírja az idősek tiszteletét, a szegények támogatását, a női és a férfi feladatokat (háztartás vezetése/vadászat, háború). Dzsingisz kán halállal rendeli büntetni a szándékos hazugságot, az ivóvizek szennyezését, a nők elrablását, szexuális zaklatását és bántalmazását.

Adatközlőink arra a kérdésre, hogy mi számít bűnnek, az alábbi válaszokat adták: a legsúlyosabb bűn, ha valaki nem tiszteli az idősebbeket, ha nem követi a szokásjogot, ha nem tiszteli a természetet és a szent helyeket. Pásztor adatközlőnk szerint a jurta szabályainak megsértése is bűn (pl. ha a küszöbre lép a vendég), ahogyan az is, ha a folyóba tejet vagy kumiszt önt, tűzre szemetet rak, ha „az égre káromkodik”, vagy ha a lovakat (egy másik adatközlő szerint a ló fejét) megüti, vagy ha nőt bántalmaz. A bűnök katalógusa tovább bővíthető a hazugsággal és az állatlopással, a vemhes állatokra vadászattal vagy fiatal, virágzó fa kivágásával. Van aki hozzáteszi, hogy este sötétben kiabálni is bűn.

Az idősek tisztelete rendkívül hangsúlyos és tetten érhető a mongol társadalomban ma is. Magunk is tanúi voltunk az idősek iránti tiszteletnyilvánításnak akár vendégségben (a fő helyen ül a legidősebb, először mer, amíg beszél a fiatal nem szól bele), akár a rokonok közötti ajándékozás vagy támogatás formájában, akár udvariassági gesztusokként. Egyik adatközlőnk úgy fogalmazott, hogy az idős embert a fiatal tartja, tehát állapota őt dicséri vagy pereli. A családon belüli konfliktusok megoldásában is fontos szerepe volt az időseknek, akik ki kellett hogy érdemeljék viselkedésükkel a fiatalok tiszteletét.

A büntetés sajátosan alakul a mongol közösségekben: a bűnt elkövetőt leültetik és egy idősebb családtag elmagyarázza neki, milyen szokást sértett meg, bűnt követett el. Ha ez eredménytelen és újra megszegi a szabályt, akkor ismét beszélgetnek vele addig, amíg meg nem érti. Volt adatközlő, aki hazugság esetén közösségi büntetésként a csúfnév/ragadványnév adást emelte ki. Súlyos büntetésként említették, ha valaki egy idős ember mellett lerészegedett; egy lakodalomban előfordult, hogy vizes nemezbe tekerték és kirakták az udvarra, hogy lehülve minél hamarabb kijózanodjon.³⁸

³⁸ N. Batdelger

III. Összegzés

A mongol előkészítő jogszokáskutatás célja annak a kérdésnek a megválaszolása volt, hogy a jogi modernizáció során a régi jogszokások közül mi őrizhető meg, illetve hogy a jogszokásoknak lehet-e szerepe a jogi modernizáción túl a nemzeti identitás megerősítésében?

A kutatás és a rendkívül gazdag gyűjtött anyag feldolgozása folyamatban van, jelen tanulmányában a szerző csak az első eredmények közlésére vállalkozhatott. A *Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport* konferenciájának kísérőprogramjaként Pécsen, az Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont épületében rendezett fotókiállítás az országok és tudományterületek közötti együttműködés jó példájaként szeretné bemutatni a mongol régészeti értékeket és mongóliai jogszokáskutatásunk emlékezetes pillanatait.

A kutatás eredményei megerősítik a mongol jogszokások vizsgálatának szükségességét, hozzájárulnak a további kutatási irányok meghatározásához. Fontos megtalálni a jogszokások helyét és szerepét abban a helyzetben, amelyet Szilágyi Zsolt úgy értékel, hogy „a mongol néprajzi, történet-tudományi kutatás élvezi azt a kiváltságot, hogy központi szerepet tölt be a kultúra, a társadalom, valamint Mongólia történelmének tanulmányozásában és átalakításában.”³⁹ A kaukázusi oszét nép számára például a kultúra, a tudomány, a saját ősi szokásaikhoz ragaszkodás jelent esélyt a közösség megmaradására. Jó példát kínálva arra a szerepre, amelyet a mongol nemzeti identitás rekonstrukciós folyamatában a jogszokások kutatása betölthet.

³⁹ Szilágyi 2024b: 315.

3. kép: A terepkutatásra felkészülve Dr. Szabó Géza régésszel
(Ulánbátor, Dzsingisz Kán repülőtér)
(Fotó: a szerző)

4. kép: A jogszokásgyűjtés adatközlői között kitüntetett hely illeti meg Batbileg pásztort és családját Arkhangai megyében
(Fotó: a szerző)

5. kép: A Tamir folyó vidékének jogszokásai elevenedtek meg N. Davánsuren és felesége történeteiben
(Fotó: a szerző)

6. kép: A köszöntés és a tiszteletkifejezés szokásrendjéről,
a láma lányának mai közösségi segítő feladatairól beszélt
jelen- és múlt időben N. Javzandulam Ih Tamirban
(Fotó: a szerző)

*7. kép: Köszönet tradicionális mongol viseletben D. Ganboldnak, a Taikhar Szikla kezelésében található Tungalag Tamir Jurta Kemping és Étterem tulajdonosának nemcsak a névadási szokásokra vonatkozó adatközléséért és a „nomád fogalom” generációs újraértelmezéséért, hanem a szállásért és a hagyományos mongol ízekért is.
(Fotó: a szerző)*

*8. kép: Baganúrban a jogszokásgyűjtés adatközlőivel
(Fotó: a szerző)*

Irodalomjegyzék

BOGNÁR Szabina

- 2016 *A népi jogélet kutatása Magyarországon*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- 2018 Kérdőívek a nemzetközi és a hazai jogi néprajzban. In Nagy Janka Teodóra (szerk.): *A jogtörténet új forrásai: Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Digitális Adattár = New sources of legal history research: Digital Database of folk Law (DDFL)*. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 8.) 113–152. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem KPVK.
- 2025 A mongol szokásjog képe a magyar népi jogéletkutatásban – a jogszokásgyűjtés, mint a szociologikus történetírás hagyománya. In Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Jogszokásgyűjtés Európában és Ázsiában*. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 12.) 153–167. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem KPVK.
<https://doi.org/10.15170/JKJNK12-KPVK-2025-10>

BOGNÁR Szabina – NAGY Janka Teodóra

- 2022 New Results of Hungarian Legal Ethnography. Guest Editors' Foreword. *Acta Ethnographica Hungarica* 67. 1–9.
<https://doi.org/10.1556/022.2022.00023>

BÓNIS György

- 1933 Riasanovsky, V. A.: Customary law of the Mongol tribes: Mongols, Buriats, Kalmucks. Harbin, 1929. (Memoirs of the Faculty of Law in Harbin, 8.). Ismertetés. *Századok* 67:7–8. 326–329.
1939. *1. sz. kérdőív*. Budapest.

ERLICH, Eugen

- 1913 *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. München–Leipzig: Dunker–Humblot.

LŐRINCZ László

- 1975 *Mongol hitvilág*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- 1977 *Mongólia története*. Budapest: Gondolat.

MATLA Gabriella

- 2017 A spanyol jogszokáskutatás úttörője: Joaquín Costa Martínez. In Nagy Janka Teodóra (szerk.): *A jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz új forrásai: Jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi interdiszciplináris nemzetközi konferencia*. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 7.) 261–270. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem KPVK.

MEZEY Barna

- 2009 Szokásjog és szokás határán: jogszokások. In Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. 13–25. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

NAGY Janka Teodóra

- 2003 A magyar jogi néprajzkutatás eredményei és alternatívái. In Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. 851–862. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2009 A jogi néprajz a hazai kutatások tükrében. In Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. 83–96. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- 2014 A jogi néprajzi kutatások és az Ethnographia. *Ethnographia* 124:3. 297–320.
- 2018 A jogi népeletkutatás (1939–1948) nemzetközi előzményei, elméleti és módszertani kérdései, eredményei a hazai interdiszciplináris tudományfejlődésben. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 8.) Szekszárd: PTE KPVK.
- 2021 Europäische rechtliche Volkskunde und ungarische rechtliche Volkskunde. Volksrechtsforschung (1939–1948). *Jogtörténeti Szemle* 19. 39–47.
- 2022 Új adatok a falusi földközösségek kutatástörténetéhez: Tagányi Károly és a jogi néprajz új eredményei. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 30. 45–60.

NAGY Janka Teodóra – BOGNÁR Szabina

- 2023 Élő jogszokások kötetbe rendezve. In Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Élő jogszokások: Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok*. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 11.) 3–7. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem KPVK.
<https://doi.org/10.15170/JKJNK11-KPVK-2023-01>

NAGY Janka Teodóra – MATLA Gabriella

- 2022 Las características de la investigación del derecho consuetudinario en España y en Hungría a la luz de la obra de Joaquín Costa Martínez y Erno Tárkány Szűcs. *Revista De Estudios Histórico-Jurídicos* 44. 257–278.

RIASANOVSKY, Valentin A.

- 1929 *Customary law of the Mongol tribes: Mongols, Buriats, Kalmucks*. (Memoirs of the Faculty of Law in Harbin VIII.) Harbin: Artistic Printinghouse.

SZILÁGYI Zsolt

- 2024a *Kánságtól a köztársaságig. Mongólia története a mandzsu kortól a 21. századig*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- 2024b Nézzük meg a nomádokat! A mongol néprajzkutatás történetének rövid áttekintése. *Etno-Lore. A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve* 41. 293–321.
<https://doi.org/10.58449/EL.2024.10>

TAKÁCS Péter

- 2017 *A szabadjogi mozgalom jelentősége a jogszociológiában és a jogelméletben.* (kézirat) <https://jet.sze.hu/images/Jogszociol%C3%B3gia/T.%20P.%20A%20SZABADJOGI%20MOZGALOM%20-%20%20.pdf>

TAGÁNYI Károly

- 1919 *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I rész. A családjog és öröklési jog köréből.* (Néprajzi Könyvtár, Új sorozat 1.) Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1976 Az európai jogi néprajz eredményei és feladatai. *Létünk* 6. 3–4.
1981/2003 *Magyar jogi népszokások.* Budapest: Gondolat. Második, bővített kiadás 2003. Budapest: Akadémiai Kiadó.

VARGA Csaba

- 2025 A jogszokáskutatástól a jog antropológiai alapjaiig. In Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Jogszokáskutatás Európában és Ázsiában. Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok.* (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 12.) 433–446. Szekszárd: PTE KPVK.
<https://doi.org/10.15170/JKJNK12-KPVK-2025-28>

Tulajdonjegyek szerepe az eurázsiai sztyeppe társadalomban

OBRUSÁNSZKY BORBÁLA

(egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem)

The Role of Tamgas (Property Marks) in the Eurasian Steppe Society

Over the past centuries, ethnographers and archaeologists have found many property marks among the objects of the Eurasian steppe peoples. According to the currently accepted theories accepted by researchers, tamga is a clan/family sign used to mark the property of a given community, primarily on large animals. They were collected and published by researchers and identified as the legacy of certain ancient steppe equestrian groups (Kushans, Sarmatians, Alans, etc.). In this presentation, I introduce different interpretations of the function of property marks, in the samples of the lesser-known Asian Huns marks, which had been discovered in the graveyards and on the rocks in Mongolia.

Keywords: tamga, Asian Hun, Eurasia, billog, property

A néprajzosok és a régészek az elmúlt másfél évszázadban nagyszámú tulajdonjegyet találtak az eurázsiai sztyeppe népek régészeti emlékei és néprajzi hagyatéka között. A billogokat – vagy ahogyan a nemzetközi szakirodalomban nevezik: a tamgákat – a magyar és külföldi kutatók összegyűjtötték és publikálták. A korai változatokat bizonyos ókori sztyeppe lovas népcsoportok (kusánok, szarmaták, alánok, stb.) hagyatékeként azonosították. A tanulmány a tulajdonjegyek funkcionális értelmezésének új lehetőségeit és a kevésbé ismert ázsiai hunok által használt billogokat mutatja be.

Konkrét írásos feljegyzések híján szinte lehetetlenség meghatározni, hogy vajon hogyan és mikor alakult ki a tulajdonjegy használata, illetve mely népek használhatták először. Mivel a rendelkezésre álló régészeti és néprajzi adatok alapján az eurázsiai sztyeppe, úgynevezett nagyállattartó népek között terjedtek el és ezek a csoportok már az ókortól szinte folyamatosan használták ezeket a jeleket, ezért a kutatók többsége egyetért abban, hogy a *tamgák* használata Belső-Ázsiában alakulhatott ki és onnan terjedt el nyugatra, egészen Európáig. Kialakulásának okát abban látják, hogy az eurázsiai lovas népek nemzetségei számára fontos volt megkülönböztetni nagytestű állataikat – elsősorban lovaikat és marháikat –, amelyeket sokszor közösen legeltettek. A kutatók egy része a régészeti leletek ismeretében feltételezi, hogy már az ókortól kezdődően tulajdonjegyekkel látták el saját tulajdonú tárgyaikat, megjelölték határaikat és minden bizonnyal jeleikkel láthatták el a jószágok tomporát: jelölve, hogy kihez tartozik a jószág. Figyelemre méltó, hogy billogozóvas lelet ismereteink szerint csak a

mai Magyarország területéről került elő,¹ az ókori sztyeppebi birodalmak tulajdonjegyei sziklarajzokon, használati tárgyakon, játékokon vagy érméken maradtak fenn. Mielőtt rátérnénk ezek elemzésére, érdemes áttekinteni a tamgák kutatásának történetét.

A tulajdonjegyek, billogok vagy tamgák kutatása már a 19. században megkezdődött Európában, amikor is a kutatók a germánok és a vikingek emlékei között figyeltek fel ezekre a különleges jelekre. Mivel akkoriban kevés adat állt rendelkezésre, nem voltak ismertek a keleti, ázsiai térség régészeti leletei, sőt a közép- és belső-ázsiai néprajzi kutatás is éppen csak megindult. Emiatt az álláspont terjedt el, hogy a tulajdonjegyek, a tamgák Európában a germán népek sajátjai és mások csak átvették azokat. A 20. század folyamán a régészet rohamos fejlődésével számtalan tamga lelet került elő Európa keleti felén, sőt Ázsiában is. A tudományos expedíciók megindulásával egyre több néprajzi adat vált ismertté, így fény derült a tamgák használatára Belső-és Közép-Ázsiában a sztyeppebi lovas népek között. Ebben a kutatási folyamatban fontos szerepet játszottak az orosz kutatók, akik elkezdték vizsgálni a tulajdonjegyek szerepét a Fekete-tengeri szkíta és szarmata leletek között, majd párhuzamokat kerestek a közép-ázsiai lovas népek (kazakok és kirgizek) között. Kiemelhetjük Yatsenko munkásságát, aki nemcsak összegyűjtötte a közép-ázsiai és a Fekete-tenger környéki tamgákat, hanem összehasonlította azokat a belső-ázsiai leletekkel.² A kutatók találtak tamgákat a kazárok régészeti emlékei között is.³ A Kaukázusban a szóttéseken, szőnyegeken is feltűnnek ezek a jelek, ebben az esetben a jelek az értékes tárgyak azonosításra szolgáltak. Megjegyzendő, hogy a Moldvában élő csángók szóttesei között szintén találkozunk tulajdonjegyekkel.⁴

A magyar néprajztudományban Tárkány Szücs Ernő monografikusan is feldolgozta *A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon I–II.* közleményben, valamint részletesen vizsgálta a tulajdonjegyek használatát.⁵ Kutatási eredményeire H. Perlee mongol régész is hivatkozott, aki az egész eurázsiai térségre kiterjedően összehasonlító vizsgálatot végzett a tulajdonjegyek szerepét illetően, és számos egyezést talált például a mongol és a magyar tamgák között. A kutatási eredményekben azonban eltéréseket vehetünk észre. A mongol régész művében azt az álláspontot képviselte, hogy a tulajdonjegyek hasonlósága etnikai kapcsolatot jelenthet.⁶ Tárkány Szücs Ernő a tulajdonjegyeket elsősorban a jogi néprajz szempontjából

¹ Wolf 2018.

² Yatsenko 2001.

³ Flerov 2011.

⁴ Harangozó Imre gyűjteményében található néhány billogos szóttés.

⁵ Tárkány Szücs 1965, 1987, 2003. A témában meghatározó továbbá: Fél 1940, Gráfik 1992.

⁶ Perlee 1972.

kutatta és a társadalomban betöltött szerepére volt kíváncsi és a jogi jelek csoportjába tartozónak tekintette ezeket, amelyek érvényességének előfeltétele a társadalmi elismertség volt. Az elismerésnek a jelölés módjára és a tulajdonjegyre egyaránt ki kellett térni. A jelölési mód elismerése rendszerint szokásjogi úton történt.⁷

Míg a magyar kutatók elsősorban jogi jelentőséget tulajdonítottak a billogoknak, addig Rogozhinsky és Cheremisin inkább a tamgák kategorizálására helyezte a hangsúlyt: megkülönböztették a mozdítható és a nem mozdítható tárgyakon található jeleket.⁸ A kutatók a régészeti leletek és a sztyeppén talált egyéb emlékek alapján a korai türkök tamgáinak használatát négy kategóriába sorolták. Az első csoportba tartoztak a kurgánsírokban található tamgák, a másodikba a kultikus emlékműveken, a harmadikba az állandó hegyi szállásokon, míg a negyedik csoportba a régi türk és szogd feliratokon látható tamgák.⁹

*Jelenleg a kutatók többsége által elfogadott álláspont szerint a tamga nemzeti/családi jel, amellyel egy adott közösség tulajdonát jelöli, elsősorban nagytestű állatokon.*¹⁰ (A magyar nyelvhasználatban a billog szó terjedt el.)¹¹ A modern kutatások alátámasztották a magyar kutatók a tulajdonjegyek funkciójával kapcsolatban tett megállapításait: azt, hogy a tamgákat használták ház, határkő, a közösből kiosztott rész (erdő, rét stb.) megkülönböztetésére. Többször felhívták a figyelmet arra, hogy néhány ilyen jel a használati tárgyakon is meglátható.¹² Sok helyen a ház ajtajára is ráégették a család tulajdonjegyét, hogy az idegenek az elveszett tárgyakat azonosítani tudják és vissza tudják szolgáltatni a család számára. Tárkány Szücs Ernő példaként említette Könyves Kálmán törvényét, amely előírta, hogy az elkóborolt állatokat hajtsák a templomhoz, ahol valószínűsíthető, hogy a tulajdonosok a billogok alapján ki tudták válogatni a jószágaikat.¹³

A tulajdonjegy hosszú évszázadokon át öröklődhetett, de alkalmazásának előfeltétele volt, hogy a társadalom elismerje, hogy kihez melyik billog/tamga tartozik. Használata az írás-olvasás elterjedését megelőzően

⁷ Tárkány Szücs 2003.

⁸ A mozdítható jeleket érméken, kultikus és háztartási eszközökön találta meg. Ezen belül felsorolták a katonai felszerelést, a presztízs tárgyakat, stb. A nem mozdítható tárgyak közé sorolták a templomokat, és a temetkezéssel kapcsolatos tárgyakat, mint a sztéléket és sírköveket, valamint a sziklarajzokat. Rogozhinsky–Cheremisin 2019: 49.

⁹ Rogozhinskiy 2024.

¹⁰ A tamga szót a türk és mongol népek használják a tulajdonjegyek elnevezésére. Később ez a kifejezés terjedt el a nemzetközi szakirodalomban a tulajdonjegyek megnevezésére.

¹¹ A szó rokonítható a mongol belgevel, ahol a szó jel értelemben használatos, de megvan a török nyelvben is.

¹² Tárkány Szücs 2003.

¹³ Tárkány Szücs 1965.

volt a legszélesebb körű: hiszen a különböző jegyek révén tudták megkülönböztetni a közösség, illetve a közösség tagjainak tulajdonát. A tamgát, amelyben az egyes nemzetségek vagy nagycsaládok megállapodtak, később szokásjogi úton is elismerték. Használatuk szabályait is be kellett tartani: nem lehetett ezeket önkényesen megváltoztatni, illetve tilos volt mások jeleit használni. A szabályszegés közösségi büntetést vont maga után – amelynek legszigorúbb formája akár a kiközösítés is lehetett.¹⁴

1. kép: Nemzetségi tamga (Türk/ujgur korszak, Sahar tolgoj, Csandmany, Góbi-Altáj)
(Forrás: Institute of Archaeology, Mongolian Academy of Sciences:
„Ancient Rock Art” 20. p.)

¹⁴ Tárkány Szücs 2003.

A tamgák, vagyis a tulajdonjegyek használatával kapcsolatban két markáns nézetet fogalmazott meg a kutatás. Az egyik a tamgákat inkább tulajdonjegynek tartja, a másik viszont az írás előzményeit is felfedezni véli a sziklarajzokon, állatokon és személyes tárgyakon egyaránt előforduló tamgákban. Ha előfordulásukat vizsgáljuk, szembe tűnő, hogy a legváltozatosabb formában az ázsiai hun sírokból kerültek elő, ahol a régészek az elhunyt emberek személyes tárgyain számos jelet azonosítottak. Vannak olyan kutatók, akik a türk népekhez kötik a jelek kialakulását és megőrzését. Rogozhinsky és Cheremisin tanulmányukban azt hangsúlyozzák, hogy a tamgák a közösségi identitás jelei.¹⁵ Úgy vélik, hogy azok a középkori türk népek használták, akik benépesítették Dél-Szibériát, Mongóliát és Kazahsztánt. Hermann és Zheleznyakov szerint a tamga nemzetségi vagy más-képp családi jelvény, amelyet tulajdonaik, különösen állataik (főleg szarvasmarhák) egyedi megkülönböztetésére használtak.¹⁶ Aristov szerint a tamgák használata – amely ma is megfigyelhető a nagyállattartó pásztorok között – politikai és gazdasági szükségesség volt a türk népek számára a korai középkorban.¹⁷

Ahogy Yatsenko gyűjtéséből látható, a tamga egy olyan különleges szimbólum, amelyet számos nép használ a nagy sztyeppén az ókortól a modern korig. Ezek a jelek ismertek voltak Közép-Ázsia hatalmas területein is. A nomád népek mozgása és vándorlása során a jelek elterjedtek a szomszédos régiókban is. Yatsenko például azt feltételezte, hogy ezeknek a jeleknek a nyugati (Közép-Ázsia, majd Fekete-tenger vidéke) megjelenése kapcsolódhatott bizonyos kínai és közép-ázsiai eseményekhez, nevezetesen az ázsiai hun és a yuezhi konfliktushoz. Amikor Kr. e. 177 körül az ázsiai hunok legyőzték a yuezhiket és felügyeletük alá vonták a Selyemút keleti részét, a legyőzött népek egy része nyugatra, Közép-Ázsiába menekült, és magával vitte anyagi és szellemi kultúráját – az előbbi részeként a tamgák használatát. Yatsenko szerint a sztyeppe népek, elsősorban a szarmaták nyugati vándorlása révén ezek a jelek nagy számban jelentek meg a Fekete-tenger keleti medencéjében.

Az egyik leghíresebb lelet a Panticapaeum-I tábla, amelyen számos tamga található. Ezeket a kutatók a szarmata kultúrához tartozóként azonosították. Régészeti leletek bizonyítják azt is, hogy milyen sokrétűen használta a szarmata elit a tulajdonjeleket a Fekete-tengeri régióban.¹⁸ A tábla hasonlít az Olbia-I oroszlanos kőhöz, amely szintén tartalmazott tulajdonjegyeket. Általánosságban elmondható, hogy a tamga az egész Fekete-tengeri sztyeppe népek által uralt területeken ismert volt, és jelezte

¹⁵ Rogozhinsky–Cheremisin 2024.

¹⁶ Hermann–Zheleznyakov 2025.

¹⁷ Aristov 1895.

¹⁸ Dracuk 1975: plates XXXII–XXXVI; Solomonik 1959: Figure 47.

tulajdonosainak széleskörű mozgását. Az orosz kutatók közül például Yatsenko úgy gondolta, hogy a fent említett két leleten lévő jelek nagy száma miatt nemcsak azok nemcsak a tulajdonlást fejezték ki, hanem a szarmaták valószínűleg így erősítették meg a jelenlétüket a fontos találkozókon. Azt is felmerült a szakember között, hogy szövetségekötés esetén is így jelölték meg a nevezetes helyszínt.¹⁹ Mehmet Tezcan tanulmányában²⁰ viszont azt hangsúlyozta, hogy a tamgák a személyes tulajdont jelöltek, és a vezetők a határaikra vésték fel jeleiket, hogy megmutassák, meddig terjed fennhatóságuk.

2. kép: Regionális szarmata nemzetségjelek
a Fekete-tenger térségében (Kr. u. 50-150 között)

A másik elmélet képviselői nem vitatják a tamgák tulajdont jelölő szerepét, de hozzáteszik, hogy azok az írás előzményeinek is tekinthetők. Találunk olyan véleményt is, hogy egyes tamgák a görög vagy az orkoni feliratok írásjeleivel mutatnak hasonlóságot. Ennek a felfogásnak az egyik képviselője az olasz Manassero úgy véli, hogy a szarmata tamgák a glagolita írás előzményei voltak.²¹ A mongol Batsaikhan az ázsiai hunok jeleinek kutatásból azt a következtetést vonta le, hogy azok írásjelek lehettek, amelyet

¹⁹ Yatsenko 2001.

²⁰ Tezcan 2010.

²¹ Manaserro 2013.

„kemu”²² írásnak nevezett el.²³ Elképzelhetőnek tartotta, hogy a korai tulajdonjegyek az orkhon-jenyiszej írás előzményei voltak. Yatsenko sem tartotta kizártnak, hogy a tamgák egyben írásjeleknek is tekinthetők. A szarmata jelek közül soknak megtalálta az ázsiai hun előzményét, amelyet ő „korai írásnak” nevezett el és úgy vélte, hogy nem túlzás azokat szarmata írásnak nevezni.²⁴ Gelb szintén úgy vélte, hogy a tamgák egyrészt tulajdonjegyként funkcionáltak, azaz a személyes tárgyak megjelölése volt a céljuk. A társadalom vezetői ezzel jelölték meg területük határait is ily módon jelölték meg. Az írás előzményeiként való használatát ő is lehetségesnek tartotta.²⁵ Az is felvetődött, hogy a sztyeppei tulajdonjegyek alapjául szolgálhattak-e a középkori heraldikában használt jeleknek. (Ahogyan a modern kor márkajelzéseinek is a jól felismerhető ősi tulajdonjegy lehetett az alapja.)²⁶

Míg néhány kutató, mint a mongol Perlee a tamgákat az etnikai kapcsolatok fontos elemének tartja, számos kutató vitatja azt.²⁷ Yatsenko például megjegyze, hogy azok a családon belül, az öröklés során komoly változásokon mennek keresztül. Az orosz kutató a korai türk tamgákat elemezve arra a megállapításra jut, hogy a családi tamgák is folyamatos változás alatt álltak. Az örökösök, elsősorban a legidősebb fiú kisebb változtatásokat hajthattak végre a családi tamgán: általában a felső részen. Az is előfordult, hogy csak az unoka változtatott rajta. Ettől eltér Tárkány Szücs Ernő álláspontja, aki azt figyelte meg, hogy az eredeti apai tulajdonjegyet az a fiú vitte tovább, aki az egész gazdaságot örökölte. A többi fiú kis változtatással szintén használta tovább az apai jegyeket, de például keresztet vagy harántvonalat tett hozzá.²⁸ Yatsenko szerint a tamgák eredeti formáját leginkább a lányok őrizték meg, akik változatlan formában örököltették át őket. Erről korábban már Tárkány Szücs Ernő is írt, aki monográfiájában megemlítette, hogy az asszony által hozott hozományon általában megmaradt volt családja, sok esetben édesanyja tulajdonjegye. A magyar kutató hangsúlyozta, hogy a női vonalon tovább menő különvagyonon a tulajdonjegy is tovább öröklődött.²⁹

²² A kifejezést a kínai krónikák azon állítására alapozták, hogy a hunoknak egy különleges írása volt. L. Sima Qian Kr. e. 2. századból származó krónikáját: Shi Ji 110. Kiadás: Watson 1961.

²³ Batsaikhan 1994.

²⁴ Yatsenko 2001.

²⁵ Gelb 1968.

²⁶ Nickel 1973.

²⁷ Perlee 1972.

²⁸ Tárkány Szücs 2003.

²⁹ Tárkány Szücs 2003.

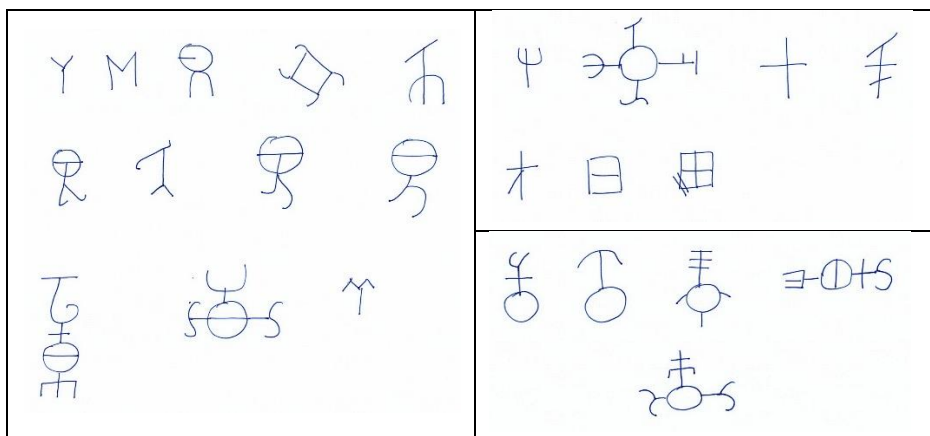
A tamgák kutatása hosszú ideig viszonylag elszigetelten történt, csak egy-két magányos kutató foglalkozott a témával. 2010-ben „Traditional Marking Systems” címmel egy tanulmánykötet jelent meg a témáról. A 26 szerző többféle szempontok alapján vizsgálta a tamgák használatnak kérdését az eurázsiai sztyepei térségben, az ókortól a középkorig – néhány kutató figyelme kiterjedt a modern pásztorkodásra is. A tanulmányokban a kutatók azt a korábbi álláspontot erősítették meg, hogy a jelekkel elsősorban tulajdont jelöltek a nagytestű állatokon, felvetették a későbbiekben a funkcióbővülés lehetőségét (pl. terület jelölésére is alkalmazták, illetve a tamgák a hitelesítés tekintetében is fontos szerepet kaptak – pl. a keleti lovasnépeknél ugyancsak tamgáknak nevezett pecsétek esetében).

A kutatók a viszonylag korán ismertté vált szarmaták és az alánok tamgáinak kutatási eredményeiből számos fontos következtetést állapítottak meg, amelyeket a 20. század második felétől mindinkább kiterjesztettek az ázsiai hun tamgákra is. Az 1950-es években Ts. Dorjsuren elkezdte el kutatni az ázsiai hun leleteket és észrevette, hogy az 1924-ben feltárt Noyon uul-i (oroszosan Noin ula) hun sírokban a lakkcsészék alján uralkodói nemzetségelek találhatóak.³⁰ Azóta számos különleges tárgyon azonosították az ázsiai hunok tulajdonjegyeit. Ilyen volt a Dornod tartomány Bars khot-2 lelőhely, ahol kerámiákra rajzolt tulajdonjegyekre bukkantak. Noyon uul-I kerámiákon is találtak további jeleket a kutatók. A Naimaa Tolgoi ásatáson 6 féle tamga került elő szintén a kerámiák aljáról, amelyeket tulajdonosa az elkülönítés, a sajátként jelölés szándékával rajzolt. Abakánban, a mai Khasziasz területén téglákon és egyéb építőanyagokon például tetőcserepeken véltek felfedezni tulajdonjegyeket. Gol Mod 2-ből csigacsontra vésett tamgák kerültek elő.³¹ Néprajzi gyűjtésekből ismert, hogy az úgynevezett csigacsont³² játék milyen népszerű a mai Mongóliában és Közép-Ázsiában és eljutottak a Kárpát-medencébe is. Ezek arra szolgálnak bizonyítékkul, hogy az ázsiai hunok fontosnak tartották személyes tárgyaik megjelölését, hogy azt elkülönítsék a többiekétől. Tárkány Szücs Ernő kutatását alapul véve megállapíthatjuk, hogy már az ázsiai hunok is ismerték a jogi jel fogalmát. Az egyes nemzetségek kialakították saját tamgaikat, amelyet a közösség elfogadása után használhattak tárgyaikon és állataikon is. A régészeti leletek mindenesetre bizonyítékkul szolgáltak arra, hogy mind a közrendűek, mind az előkelők fontosnak tartották saját billogiakkal megjelölni személyes használatú tárgyaikat.

³⁰ Dorjsuren 1961.

³¹ Turbat 2013.

³² A csigacsont mongol neve: sigai, sagai. Játékon kívül jóslásra is használták, ebben az esetben négy csontot használtak erre a célra.

3. kép:

Bal oldalon: Noyon uul ázsiai hun temető, Mongólia, Tuv tartomány. (Valószínűleg a hun uralkodó, a shanyu karcolta lakksészéjébe a tulajdonjegyét.)

Jobb oldalon fent: Gol Mod 2 hun temető, Mongólia, Arkhangai tartomány. (Csontra karcolt tulajdonjeggyel találkozhatunk.)

Jobb oldalon lent: Yamaan us sziklarajzon lévő hun, vélhetően uralkodói tulajdonjegy. Khovd tartomány, Uyench járás.

Nem érdektelen külön is megvizsgálni az ázsiai hunok nemzetségjeleit. Egyes tulajdonjegyeket a régészek néhány sziklarajzon beazonosítottak, ami áttörést jelentett a tulajdonjegyek kutatásában. Nyugat-Mongóliában, az Altaj-hegységben Khovd tartomány Uyench járásban a Yamaan us sziklán illetve Govi-Altai tartomány Khaliun járásban, Tsagaan gol-nál a sziklára vésett tulajdonjegyeket a hunoknak tulajdonították. Utóbbi helyen 48 tamgát számoltak össze a kutatók. Néhány jel megegyezik a Noyon uul-i vagy a Gol Mod2-ben feltárt sírokban talált jelekkel. Különösen a villás billog, valamint a talpas Napos jel található meg több hun tárgyon is. A régészek az ázsiai hun sírokból előkerült, tamgákkal megjelölt tárgyak alapján tudták azonosítani a sziklákon látható jeleket. Yatsenko kutatása alapján feltételezhető, hogy azokat azért vésték fel, hogy területük határát megjelöljék. Másik lehetséges magyarázat, hogy helyi gyűlés résztvevői a sziklára vésték jeleiket, hogy azzal igazolják jelenlétüket. Ez utóbbi a Tsagaan gol-i tamgák esetében feltételezhető, ahol a sokféle nemzetségjelből arra lehet következtetni, hogy az adott helyen fontos, közösségi központ lehetett, ahová talán nem is egyszer visszatértek.

Turbat a sírokban talált tamgák közül az egyik csoportot a hun shanyu nemzetségéhez kötötte, amelyet megtalált a Noyon uul-i hun csésze aljára vésve, illetve a fent említett Yamaan usni sziklarajzokon. Ennek a tulajdonjelenek az útját nyugatra is lehet követni, hasonló ábra található ugyanis a

kazak Zhetyzhol-gerincnél, amely terület az északi hun uralkodó, ZhiZhi szállásterülete lehetett a Kr. e. 1. század második felében. A régészek szerint a térségben bizonyítottan éltek hunok is. Az ázsiai hunok tulajdonjegyeinek kutatásában figyelemreméltó körülmény, hogy a nyugatra vándorolt hunok még hosszú évszázadokig használták a tamgákat és érméiken örök nyomot hagytak hátra, amellyel igazolták sztyeppei kötődésüket. Az általam vizsgált hun érméken többféle tamga változat is található: néhány a mongóliai villás és Nap és Hold alakú érmékkel mutat hasonlóságot. Az érméken ábrázolt tamgák bizonyítékkul szolgálhatnak arra, hogy a hun királyi nemzetségnek tényleg lehetett saját nemzetségjele, amelyet fontosnak tartott megjeleníteni az általa kibocsátott érméken. Úgy tűnik, hogy az ázsiai hunok bizonyos jelei megtalálhatók a távoli, nyugati régiókban is. Yatsenko például hasonlóságot vélt felfedezni a Fekete-tengeri szarmata billogokkal. Elképzelhető, hogy az ókori sztyeppei tulajdonjegyek alapos, összehasonlító kutatása kirajzolhatja a hunok nyugati vándorlásának irányát is.

Összegzésként elmondható, hogy az ázsiai hunok tulajdonjegyeinek vizsgálata közelebb visz bennünket az eurázsiai térség nagyállattartó népei életmódjának és gondolkodásának jobb megértéséhez.

Irodalomjegyzék

ARISTOV N.

- 1895 *The experience of clarifying the ethnic composition of the Kirghiz-Cossacks of the Great Horde and the Karakirghiz*. Sankt – Peterburg: Printing house S.N. Khudekov.

BATSAIKHAN Z.

- 1994 Сүннүгийн “Кему бичиг” түүний холбогдол. – *Studia Archaeologica. Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolicae*. XXIV:6. 108–120.

DORJSUREN Ts.

- 1961 *Умард хүннү. (The Northern Huns)*. Ulaanbaatar.

FÉL Edit

- 1940 Adatok a tulajdonjegyekhez. *Néprajzi Értesítő* 32:3–4. 386–395.

LEROV V. S.

- 2011 Goroda" i "Zamki" Khazarskogo Kaganata: Arkheologicheskaja Real'nost' ("Towns" and "castles" of the Khazar Khaganate: Archaeological reality.) Moscow: Mosty kul'tury, Gesharim.

GELB, Arthur – VANDER VELDE, Wallace E.

- 1968 *Multiple-input Describing Functions and Nonlinear System Design*. New York: McGraw-Hill.

GRÁFIK, Imre

- 1992 Jel és hagyomány. Etnoszemiotikai tanulmányok. (Folklór és etnográfia 59.) Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.

HERMANN L. – ZHELEZNYAKOV B.

- 2025 New Tamga Petroglyphs from the Zhetyzhol Ridge: Akterek, Basbatyr and Karakyr (Almaty region, Kazakhstan). *Kazakhstan Arheologiyasi* 1:27. 253–269.

KOSHYMOVA A. – MENSITOVA G.

- 2022 The Role of Tamga Systems In The Study Of The Ethnic History Of Nomadic Tribes. *Bulletin of History* 1:104. 201–207.

MANASSERO, Niccolo

- 2013 Tamgas, a code of the steppes. Identity marks and writing among the ancient Iranians. *The Silk Road* 11. 60–69.

NICKEL, Helmut

- 1973 Tamgas and Runes. Magic Numbers and Magic Symbols. Curator of Arms and Armor, The Metropolitan Museum of Art (Heraldika). *Hidden Marks on Boutet Firearms*, "Arms and Armor Annual I. 266–274.

PIM, J. E. – YATSENKO S. A. – PERRIN O. (eds.)

- 2010 *Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey*. Dover: Dunkling Books.

ROGOZHINSKY, A. E. – CHEREMISIN D. V.

- 2019 The Tamga Signs of the Turkic Nomads in the Altai and Semirechye: Comparisons and Identifications. *Archaeology Ethnology and Anthropology of Eurasia* 47:2. 48–59.
<https://doi.org/10.17746/1563-0102.2019.47.2.048-059>

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1965 A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon. I–II. közlemény. *Ethnographia* 76. 187–199, 359–410.
 1987 A jószágellenőrzés égetett jeleinek regionális rendszere Magyarországon. *Népi kultúra - népi társadalom* 14. 103–157.
 2003 *Magyar jogi népszokások*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TEZCAN Mehmet

- 2010 Tamgas among the Turks in the Middle Ages. In Joám Evans Pim – Sergey A. Yatsenko – Oliver Timken Perrin (eds.): *Traditional Marking Systems. A Preliminary Survey*. 373–395. London & Dover: Dunkling Books.

TURBAT Ts. – BATSUKH D. – BAYARKHUU N.

- 2013 Хүннүгийн археологийн тамгууд Люаньди овгийн тамга болох нь. (Tamgas of the Xiongnu or the seals of the Luanti tribe). *Studia Archaeologica. Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolicae* XXXII:9. 136–161.

YATSENKO S.A.

- 2001 *Tamga-Signs of the Iranian Peoples of Antiquity and the Early Middle ages*. Moscow: Vostochnaya literatura.
 2013 Some Problems Related to Early Medieval Turkic Tamga-Sign Studies. *Journal of Signum* 9–27.

WOLF Mária

- 2018 Árpád-kori billogzóvas Hejőkeresztúrról. In L. Nagy Márta – L. Szőlősi Katalin (szerk.): *„Vadrózsából tündérsípót csináltam”: Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára*. 651–657. Nyíregyháza: Jósza András Múzeum.

The Historical Roots of the Oral Law of ‘Mother's Delivery, Father's Return’ (‘Ekh khürgelted, etseg ergelted’)

SENDENJAV DULAN

(Head, Mongol Folk Art and Dance Studies, Professor Team, Mongolian University of Arts and Culture)

„Az anya adja át, az apa hozza vissza” („Ekh khürgelted, etseg ergelted”) egy íratlan törvény történelmi gyökerei

Minden mongol etnikai csoportban létezik egy szólás: az „Anya adja át, apa hozza vissza” („Anya adja át a lányát, hogy férjhez menjen, majd az apa meglátogatja a lányát” („Ekh khürgelted, etseg ergelted”); a szólás a mongol házassági szertartásban is megjelenik. Ez a szólás – mely tulajdonképpen egy jogszokás – egy 12. századi történelmi eseményen alapul, amely A mongolok titkos története című híres munkában is szerepel. A jogszokás gyökereit, forrásait, az ahhoz kapcsolódó hiedelmeket (pl. ló elpusztulása utazás közben, fazék eltörése mint rossz előjelek) is bemutatja a tanulmány. Az ősi mongoloknak az a szokása, hogy gondosan elemezzék a jelen eseményeinek jó és rossz előjeleit, és az előjelekre tekintettel tervezik meg jövőbeli cselekedeteiket, a mai napig fennmaradt. Más szokásjogi jogintézmények, mint a vérboszszú, a különböző büntetések (pl. fából készült számárhoz szegezés) szabályairól, eredetéről és értelmezéséről is képet kaphatunk; ahogy a fekete zászló szimbolikájáról és kultuszáról is.

Keywords: mongolian customary law, oral law, Ambagai Khan, bad omens, a cruel punishment: wooden donkey, shamanism, vendetta, the black standard

In all Mongolian ethnic groups, there is an oral law called ‘Mother's delivery, father's return’ (‘Mother delivering their own daughters to be wed, then the Father will go to visit his daughter’ (‘Ekh khürgelted, etseg ergelted’) that prohibits the father from taking his daughter to his in-laws. This tradition originates from a historical event that took place in the 12th century. That event was when the Khan of All Mongolia (Khamug Mongol), Ambagai Khan, delivered his daughter to be the bride of a Tatar citizen. The origin of Ambagai Khan is from Sengum Bilge, the son of Charakhai Lingu, and his son Ambagai Khan. The Taichud tribe originated from Sengum Bilge.¹ In the 12th century, the entire Mongolian Empire was divided into two arms, one arm was called All Mongols and the other arm was called Taichud. The part called All Mongols was ruled by the Khan, and the part called Taichud was ruled by the ‘Taij’.

¹ Amap 2014: 115.

In ‘The Secret History of the Mongols’: Ambagai Khan journeyed to the Airiguud and Buiiruguud Tataar people to deliver his daughter to her would be suitor, who resided by the Urshuun Mörön, which flows from the Buir Nuur (lake) to the Khölön Nuur.

*Fig. 1: Lake Buir in Mongolia.
(Photo by S. Dulam, 2022.)*

Along the way, Ambagai Khan was captured by the Tataar Jūin people, who then brought him captive to one of his enemies, the Altan Khan of the Khitad (Emperor of the Jin Dynasty). Ambagai Khan dispatched Balakhachi of the Besūd clan as his messenger, instructing him: Deliver this message to Khutula, the fourth son (middle son) of Khabul Khaan’s seven sons, and Khadaan Taish, of own ten sons. The content of the message is the following:

*Take heed, from hensforth,
Cease the custom of the Khans of all, as the Ezen (Ruler) of the Ulus (State),
Personally delivering their own daughters to be wed;
Let it end with me.
I have been captured by the Tataar Jūin people.
Strive to avenge me,
Until the nails of your five fingers wither down,
Until [the nails of] your ten fingers peel off.²*

² Rachewiltz 1971: 22.

Fig. 2: Ambagai road in Mongolia and abroad.

(Source: wikimedia.org Base 802442. The 'Ambagai road' drawn by the Author)

From that time on, a strict custom was established whereby not only the suzerain of the country, but also all Mongolian fathers were strictly forbidden from taking their daughters to their in-laws' home, transferring the responsibility to the mother, whilst the father would be allowed to travel to his in-laws home three years after the marriage. This is described in great detail in Rashid ud-Din's 'Jami'al- Tawarikh' and it is interesting to note that he was plagued by bad omens during his trip. Notably, Ambagai Khan's horse suddenly collapsed and perished, then when he reached the Bayud Duhlat people, while he was cooking mutton, the pot inexplicably shattered. In both cases, the sixth son of Khabul Khan, who accompanied Ambagai Khan, sent a message to Ambagai Khan through his close friend, Todoin [Tudan] Otchigin, that he was worried of the bad omens and urged him that it would be better not to go further. However, the Khan scolded his friend through the messenger, saying, 'You speak of bad omens everyday,

what good is that?' and ignored him, continuing on his way³. Even for modern Mongolians, the death of a horse on a journey or in everyday life is a sign of walking without a rider, and the breaking of a pot is a sign of the end of the food norm, the end of time, and a bad omen. He was captured by the citizens of Juin Tatar and then taken to Zurchidiin [Susegi] Altan Khan (Emperor of the Jin Dynasty). Altan Khan had Ambagai Khan stoned to death whilst nailed to a wooden donkey.

Since they were followers of and obedient to the Altan Khan, they sent him there, and the Altan Khan ordered, as was their custom, that he be nailed to a wooden donkey until he died. As they were conducting him to the place of execution, he sent one of his liege men named Bolghajai to the Altan Khan with message, saying, "You did not take me with manliness and virtue or with your own troops. Others captured me and brought me to you. If you kill me in such vile and you will make enemies of Qada'an taishi, Qutula qa'an, Töddä'ā, and Yisúgāi Bahadur's sons, who are kinfolk to our clans and Mongol nation, and you will stir up a vendetta, for they will certainly rise up to requite my blood. It is unwise of you to do this." Altan Khan took this lightly and said mockingly, "You who have brought this message go and inform that group." And when he had killed Hambaqai Qa'an, he gave the above-mentioned Bolghajai a pak horse and sent him off to take the news to his people.⁴

This punishment was originally meant to punish unfaithful or traitorous wives. The use of this punishment on Ambagai Khan was meant to insult him as a weakling and traitor, at least from the perspective of Altan Khan. This punishment was additionally humiliating because Ambagai Khan was a proud nomadic warrior tied to his horse, so forcing him to ride on a wooden donkey, a less majestic creature by comparison, can be understood as a painful negation of his core identity. The back of the wooden donkey was made with a sharp blade, the person to be punished was tied to it, and the person was dragged through the city streets. The wooden blade would dig into the persons lower half, causing him to die from lacerations and bleeding. It was also a cruel punishment, as it carried a double meaning of insulting the culture and morality of the horseman. Thus, this historical event, which took place nine hundred years ago, has been used as the historical basis for the oral law of 'Mother's delivery, father's return' for all Mongolians today.

The reason why the Mongols and Tatars were at enmity with each other. *The story of Qabul Khan's sons is as follows. They were all champion warriors and so courageos that not one of them ever turned away from a fierce army,*

³ Рашид-Ад-Дин 2002: 172–173, 440, 244, 379.

⁴ Rashiduddin 1998: 130.

and no enemy ever had the chance or to equal them. There are many tales of their prowess, All six sons were of one mother, and her name was Qo'a Qulqu. (Qo'a means pure, and Qulqu is a name.) This lady was from the Qunqirat. She had a younger brother named Sayin Tegin, and it was on his account that Qada'an Bahadur fought many battles with the Tatar. It came about as follows. Once Sayin Tegin fell ill, and a shaman from the Tatar nation named Jorgul Bödöi was summoned to treat him. He worked his shamanism, but he died. They gave the shaman something and sent him back home. After that, Sayin Tegin's brothers went and killed the shaman, and Qabul Khan's sons were blood- brothers allies to Sayin Tegin, it was necessary for them to fight the Tatar tribes. They drew up ranks at a place called Naran Sangdan. Qada'an Bahadur and Mataz Bahadur (Menen baatar), the first warroir of the Tatar, stood opposite each other at a distance to which a qodali [blunt arrow] would reach, cried out, and invited to battle. Qada'an Bahadur picked up a lance, on his saddle horn with such force it split the saddle horn and went in to Mataz's and his horse's bodies. Man and horse were both wounded and felled. Mataz suffered from that wound for a year, but when he recovered he went back out to a place called Bula Ilgit and Kärü Ilgit. There the two of them did combat again, and Qada'an Bahadur struck Mataz in the back so hard that the lance went through his stomach, killing him. ... After that, Qabul Khan's sons did many battles with the Tatar, and mention of these storis and other feats they performed will be made later.⁵ The Mongols of this time believed that if they did not avenge the shamanic ancestors, tribal leaders, and warrior heroes they respected, the vengeful spirits would be embittered and punish their own tribesmen. It was at this point that the Tatars began to fight the Mongols again and again, seeking revenge for the murder of their shaman, Jorgul Bödöi. And it was precisely at this time that, as Ambagai Khan had bequeathed, Khutula Khan, who succeeded Ambagai Khan, began to repeatedly attack Altan Ulus. This is clearly stated in the Rashiduddin Fazlullah's *Jami'u't-tawarikh*: Among Qabul Khan's six sons, Qutula Qa'an became the ruler, and he served as khan for a time. Although his brothers were all champions, he was greater than they were in strength and bravery. Mongol poets have composed much poetry in praise of him and described his braveyr and courage. They say that his voice was so loud that it could reach the side of a hill and resembled an e echo reverberating from a mountain or cliff. Because the Tatar tribes had captured and sent to the Altan Khan his brother Ókin Barqaq and his father's cousin Hambaqai Qa'an, the grandson of Charaqa Lingqum, and the Altan Khan had killed them by nailing them to wooden donkeys, he gathered his army and set out for Cathay, where he did battle with the Altan Khan's peoples and armies and pillaged some of his territories. When Genghis Khan set out for Cathay and mounted to wage

⁵ Rashiduddin 1998: 128–129.

war on the Altan Khan, he besought the deity, saying, 'Inasmuch as the rulers of Cathay unjustly killed Hambaqai Qa'an, Ōkin Barqaq, and Qada'an Bahadur, who were my elder brothers, let me go to avenge them, and I ask Thee, O great God, for assistance and strength.' Thereupon he mounted and set forth.⁶ This quote reveals a remarkable phenomenon. According to modern Mongolian shamanism, especially the belief of the Hori Buryat shaman⁷, the black standard of arms of the Mongol army was filled with terrible fury and delivered a devastating strike on the enemy. This is attributed to the black standard of arms containing the three fierce and enraged spirits of Ambagai Khan, Ōkin Barqaq, and Qada'an Bahadur, whom Altan Khan had unjustly killed by impaling them on a wooden donkey.

There are many references to this in the story of the great black standard of arms:

*On the fourteenth day,
Of the tenth month,
On the foreign sea,
Towards the rising sun,
On the head of the alien enemy,
Abandoned are our waste
He had scaled shins,
Meaty red lips,
Yellow eyelashes,
White sandals,
Ha ha! Ha ha! Ha ha!*

(Altan bičig 2000: 234)⁸

Here, the time, direction of the sacrifice for the black standard is mentioned, and appearance of the alien enemy are clearly described.

In other words, the main ritual of worshiping the black standard is on October 14th of the year of the dragon, the main direction of its wrath is the east, where the Golden State existed, and the main enemy in the history of the Mongols is the man of the Altan Ulus, the man with the ugly face depicted above.

⁶ Rashiduddin 1998: 129.

⁷ Written by the author S. Dulam on June 14, 1995, at the place called "Kharhira" by Chojilin Tseren Baavai, a 67-year-old shaman (born in 1928) of the Galzuud tribe of Bayan-Uul soum, Dornod aimag.

⁸ Erdenibolud – Narasun – Kereyid 2016: 129.

Conclusion

1. The oral law 'Mother's delivery, father's return' in the marriage ceremony of all Mongolians is related to a historical event in the 12th century, in particular, the historical event in which Ambagai Khan of the Khamag Mongol Ulus was captured by the Juin Tatars while taking his daughter to the Tatars, and was then taken to Altan Ulus, where he was tortured and killed by being tied to a wooden donkey.
2. The origin of the hostility between the Mongols and the Tatars began with the killing the Shaman of the Tatars by the Mongols and lasted for many years. This is the result of an ancient custom in which the people of a given tribe had a moral obligation to avenge the names of their shaman, tribal leaders, and brave heroes.
3. This bitter story was not unique, it was also repeated by two other heroes of the Mongolian state, Ökin Barqaq and Qada'an Bahadur, and because the fierce and angry spirits of these three people were absorbed into the black standard of the Mongolian military, worshipping and inciting the black standard became the spiritual power to defeat the enemy. This has been fully absorbed and passed down in the modern shamanistic tradition.
4. It was from here that the ritual of worshipping the fierce black standard of war was developed, and became fixed on October 14th of each dragon year, and was driven eastward, where the Altan Ulus existed, to emphasize and represent the image of the Altan Ulus people.
5. The tradition of ancient Mongolians to carefully analyze the good and bad omens of a present event and planning their future actions with respect to the context of the omens has survived to this day.
6. It is very interesting to look at the historical traces of the vengeful enmity of Altan Uls (Golden Kingdom), which tortured the three noble kings of Khamag Mongolia, led by Ambagai Kha'an, to a wooden donkey. Since Genghis Khan's first attack on the Altan Uls in 1211, before his death, he bequeathed to his three sons, Tsagaaday, Ögödey, and Tului, who fought in the army and destroyed the Altan Uls (Golden Kingdom) completely in 1234, 23 years later.

Bibliography

АМАР А.

- 2014 *Монголын товч түүх*. Монгол бичгээс хөрвүүлсэн: А.Очир З.Лонжид, Ц.Төрбат “Соёмбо пресс” хэвлэлийн газар.

ERDENIBOLUD, Borjigin – NARASUN, Sa. – НАЏУГ, Kereyid

- 2016 *Sin-e-ber ariyudqan tungyaγsan činggis qayan-u "Altan bičig"* [Newly Corrected and Edited "Golden Book" of Chinggis Khan]. Qayilar: Öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a.

РАШИД-АД-ДИН

- 2002 *Судрын чуулган*. I, II, III боть, Орос хэлнээс эх хэлнээ хөрвүүлсэн Ц.Сүрэнхорлоо, Улаанбаатар.

RACHEWILTZ I de.

- 1972 *Index to the Secret history of the Mongols*. Bloomington: Indiana University.

RASHIDUDDIN Fazlullah's Jami'u't-tawarikh

- 1998 *Compendium of Chronicles. A History of the Mongols Part One*. English Translation and Annotation by W.M.Thackston, Published at Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilisations.

II. A JOGSZOKÁSKUTATÁS ÚJ EREDMÉNYEI: JOGTÖRTÉNET, JOGI KULTÚRTÖRTÉNET, NÉPRAJZ- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Népesség és mentalitás – a második világháborút követő kényszermigrációs folyamatok hatása Tolna vármegyében

FREY DÓRA

(jogtörténész, egyetemi adjunktus, Andrásy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem)

Population and Mentality - The Impact of Forced Migration After the Second World War in Tolna County

According to the 1941 census, 25% of the county's population had German as their mother tongue. From the autumn of 1944 onwards, the population of the area began to change significantly, with the resettlement of the Szeklers of Bukovina spring 1945, the mass settlements in the framework of the land reform, followed by the displacement of part of the German population to Germany between 1946 and 1948, and the arrival of Hungarian families expelled from Czechoslovakia after the Czechoslovak-Hungarian population exchange treaty. The settlers introduced new elements of mentality and customs previously unknown locally.

Keywords: forced migration, mentality, German minority, Szeklers of Bukovina, Czechoslovak-Hungarian population exchange

Bevezetés

A tanulmány célja a Tolna vármegyében 1944 ősze és 1948 között lezajlott népességcseré hatásainak vizsgálata a térség interetnikus kapcsolataira. A terület azért különösen alkalmas a népességmozgások okozta változások vizsgálatára, mert a vármegyét, különösen annak déli és középső részét a második világháborút követő kényszermigrációs folyamatok igen jelentős mértékben érintették. A terület a második világháború előtt vegyes lakosságú volt, az 1941-es népszámlálás szerint a vármegye lakosságának 25%-a volt német anyanyelvű, 38 településen többségében németek éltek, a Völgységi járásban 75% felett volt a német anyanyelvű lakosság aránya. A magyar és a német lakosság mentalitása, gazdálkodásának módja, életvezetése és jogi szokásrendszere jelentősen eltért egymástól, de nemzetiségi konfliktusok nem voltak jellemzőek a két világháború közötti időszakban – ennek egyik oka az évszázados együttélés, másik oka a zárt települési és társadalmi struktúra volt, ami minimalizálta a konfliktusok esélyét.

1944 ősztől kezdődően a terület népességének összetétele jelentős változásnak indult, a magyarországi német lakosság evakuációs parancsot kapott az SS Népinémet Közvetítőszervétől (Volksdeutsche Mittelstelle), amelyet azonban csak kis részük követett. 1944 őszen érkeztek az első menekültek, elsősorban népi németek, legtöbbször a tovább haladás szándékával,

de voltak, például az ismét Jugoszláv uralom alá került Vajdaságból érkeztek egy része, akik tartósan a vármegyében maradtak. 1945 tavaszán a bukovinai székelyeket a megye számos, egyébként németek lakta településére telepítették, ún. rátelepítés útján, vagyis még lakott ingatlanokra, a jogszerűség és a méltányosság legalapvetőbb elemeit is sokszor figyelmen kívül hagyva, ezzel számos, évtizedekig, bizonyos esetekben máig ható konfliktust generálva. Ezzel párhuzamosan a földreform keretében az ország más részeiből érkeztek telepesek ún. csoportos telepítések keretében, elsősorban az egykori nagybirtokokra. 1946-ban a német lakosság egy részét Németország Amerikai Megszállási Zónájába telepítették, az 1947–48-ban történt második kitelepítési hullám (a Szovjet Megszállási Zónába) különösen nagy mértékben érintette Tolna vármegyét. Ezzel egyidőben a csehszlovák-magyar lakosságcsere keretében Csehszlovákiából kiutasított magyar családok érkeztek a területre, annak ellenére, hogy a vármegyének szlovák lakossága nem volt korábban, a tervek szerint a kitelepített németek házait foglalhatták volna el.

A fenti kényszmigrációs folyamatok döntően megváltoztatták a vármegye nemzetiségi és anyanyelvi összetételét, a felekezeti viszonyokat, a betelepítettek révén új, korábban helyben nem ismert mentalitás- és szokáselemek jelentek meg. A telepítések körülményei és módja a korábbi (magyar, valamint német) és a betelepített lakosság között számos hosszan tartó konfliktust generált. A következőkben a kényszmigráció által generált változásokat igyekszem vizsgálni, összefüggésben a korszakban általában végbement gazdasági-társadalmi átalakulással. Ez utóbbi ugyanannyira érdekessé, mint nehezzé teszi a kérdés kutatását: mely változásokat generált a kényszmigráció, melyek következtek volna be a 20. század második felében a falusi közösségek felbomlása, a hagyományos paraszti életforma elhagyása, az ugrásszerűen növekvő térbeli és társadalmi mobilitás, illetve a szocialista rendszer erőltetett kollektivizáló és iparosító politikája következtében egyébként is.

A kutatások természetesen nem előzmények nélküliek, a népcsoportok eltérő mentalitására és jogszokásaira már a 19. században felfigyeltek, a 20. században pedig kifejezetten ilyen irányú kutatások is folytak már. Andrásfalvy Bertalan és Ortutay Gyula mellett specifikusan Tolna és Baranya vármegye lakosságának mentalitástörténetét kutatta Solymár Imre, az utóbbi évtizedekben számos fontos kérdést vizsgált Nagy Janka Teodóra; jelen írás kifejezetten a népességmozgásokkal és a kényszmigrációval összefüggésben vizsgálja a kérdést.

A kiindulási helyzet

Tolna vármegye lakossága és nemzetiségi összetétele a második világháború előtt

Tolna vármegye többen nemzetiségű lakossággal bírt a 18. századtól: a török korban nagyrészt elnéptelenedett területre az 1700-as években német telepések érkeztek, illetve délszlávok (szerbek, horvátok, sokácok, kisebb részben bunyevácok) telepedtek le a területen. A németiség egyik legnagyobb összefüggő magyarországi tömbje a 18. század végére Baranya vármegye északi és keleti, valamint Tolna vármegye délnyugati területén alakult ki, amely ekkor kapta a Schwäbische Türkei (Sváb Törökország) elnevezést.¹ A trianoni békeszerződés után Tolna és Baranya vármegye együttesen a magyarországi németek legjelentősebb településterülete volt, 1920-ban az ország német lakosainak 34%-a élt a két vármegyében.²

A nemzetiségi arányokat a 19. század közepéig inkább csak becsülni lehet, 1870-től rendelkezünk népszámlálási adatokkal, az 1941-ben végzett népszámlálás kivételével (amikor külön kérdezték az anyanyelvet és a nemzetiséget) nem a nemzetiséget, csak az anyanyelvet mérték fel, de az anyanyelvre vonatkozó adatok ebben a régióban jól meghatározták a nemzetiségi kötődést is.

A német nemzetiségűek létszáma nem változott nagymértékben a két világháború között, az összlakosságban elfoglalt arányuk sem módosult lényegesen. Tolna vármegye össznépessége 1941-ben mintegy 270.000 fő volt. A lakosságból 1920-ban 75.243 fő volt német anyanyelvű, 1930-ban 66.646 fő, 1941-re számuk ismét emelkedett, csaknem 72.000 német anyanyelvű lakost számoltak össze. Arányuk 25% körül alakult az össznépességben belül, de a Völgységi járásban a lakosság 75%-a, a Simontornyai járásban 42%-a német anyanyelvű volt. Összesen 38 német többségű falu volt a vármegyében, nagy részük fenti két járásban.³ A vármegye járásai közül csak a Tamási járásnak (3,8 %), illetve a megyeszékhely Szekszárdnak (2,7 %) nem volt jelentős német lakossága, a Dombóvári járásban 16,7%, a Dunaföldvári járásban 14,5%, a Központi járásban 20,4% volt a német anyanyelvűek aránya.

A Tolna vármegyében élő németek a két világháború közötti időszakban gyakorlatilag kétnyelvűnek voltak tekinthetők, a német anyanyelvűek 91,3 %-a tudott 1930-ban magyarul is,⁴ természetesen ez az adat is önbevalláson alapult, ahogyan az anyanyelv is. A svábok magyartudásának színvonala

¹ Szita 1996: 5–163; Krauss 2003: 217–237.

² Szenyéri 2004: 88.

³ Szenyéri 2004: 86.

⁴ Zsadányi 1937: 22.

lakhely, iskolázottság, foglalkozás szerint igen eltérő volt, de a kölcsönös megértést mindenképpen biztosította.

Felekezeti hovatartozásukat tekintve nem voltak egységesek, többségük katolikus volt, de jelentős számban akadtak evangélikusok, és kis számban reformátusok is körükben.

A német anyanyelvűek számában mutatkozó különbség az egyes népszámlálások adataiban kismértékben vezethető csak vissza tényleges népesedési változásokra, nagyobb mértékben befolyásolta a bevallási hajlandóság. Ez az erősödő német disszimilációs propaganda, illetve a német népcsoporthoz tartozás várható előnyei hatására változhatott meg az 1930-as és 1941-es népszámlálások között, nem lettek számottevően többen a németek, csak valószínűsíthetően nagyobb mértékben vállalták identitásukat.⁵ Az asszimilációnak a zárt etnikai tömb és településszerkezet miatt a tolnai németiség kis mértékben volt kitéve. Az 1941-es népszámlálásnál a nemzetiség és az anyanyelv bevallásában sok tényező szerepet játszott, így a Volksbund propagandája, illetve annak elutasítása, de az anyanyelv és a nemzetiség adatainak különbsége mögött a kettős identitás is állhatott: sokan valóban német anyanyelvű magyarnak érezték és vallották magukat. Tolna vármegyében az 1941-es népszámlálás alkalmával a német anyanyelvű lakosok közül 17.234 fő magyar nemzetiségűnek vallotta magát.

Azzal is tisztában kell lennünk, hogy az identitásra vonatkozó hivatalos kérdéssel a falusi lakosság az 1941-es népszámlálást megelőzően korábban sosem találkozott, az 1930-as éveket megelőzően egyáltalán nem volt terítéken a német vagy magyar identitás kérdése. A nemzetiségre vonatkozó adatot a magyarság melletti kiállásként vagy annak ellenkezőjeként, esetleg politikai állásfoglalásként, illetve ahogy ez az 1990-et megelőző évtizedekben előfordult, a hitleri politika támogatásaként értelmezni, véleményem szerint alapvetően téves.⁶

Nemzetiségek együttélése a második világháború előtt

A magyar, német és kis részben délszláv lakosság, valamint a vármegye néhány településén, például Bonyhádon, Pakson, Hőgyészen, Dombóváron jelentős lélekszámú zsidó közösség együttélése évszázados múltra tekintett vissza, és alapvetően zavartalannak volt tekinthető.⁷ Ennek egyik oka az volt, hogy az interetnikus kapcsolatok sokáig viszonylag korlátozottak voltak, ezáltal a lehetséges konfliktusok esélye is csökkent. Számos faluban éltek a németek nagyon nagy többségben, szinte kizárólagosan. A magyar és a német lakosság a vegyes lakosságú falvakban is gyakran elkülönült

⁵ Marchut 2014: 47–61.

⁶ Vö.: Puskás 1972: 85.

⁷ Nagy 2017: 55–70.

térben – egyes utcákat vagy településrészeket lakták az azonos nemzetiségűek. Egymás szórakozási alkalmain, ünnepein kevésbé vettek részt. A németeknek gyakran volt külön iskolájuk, esetleg saját templomuk is, különösen ott, ahol a magyarok és a németek felekezetiileg is elkülönültek. A vegyes házasság ritka volt (bár valamivel gyakoribb, mint a délszlávoknál), elsősorban azokban a családokban fordult elő, amelyek asszimilációja már megindult.

A vegyes lakosságú falvakban a tisztségviselők választásánál sokáig egyfajta rotációs elv érvényesült, hol német, hol magyar bírót választottak⁸ – a '30-as években változott a helyzet, de sosem fordult elő, hogy valamelyik csoport teljesen kiszorította volna a másikat a községek igazgatásából. A vármegyei, járási és a körjegyzőségi tisztviselők, csakúgy, mint a csendőrök, magyarok voltak. Általában elmondható róluk, hogy az őslakosságnál jóval kevesebb megértéssel viseltettek a németek iránt, hozzáállásuk sokszor alapvetően ellenséges volt, rendszeresen sejtettek „pángermán agitációt” egyes események hátterében – már a 20. század elején is, amikor ilyenre még egészen biztosan nem került sor.⁹

Természetesen az évszázados együttélés nyomott hagyott mind a magyarokon, mind a németeken. A Dél-Dunántúlon a mai napig számos német eredetű szót használnak a magyarban, a magyarországi német dialektusok is sok magyar szót átvettek, tipikusan a „modern” dolgok neveit. Az itteni németiségnek nem volt élő kulturális kapcsolata más német nyelvű területekkel, a dél-dunántúli németek többsége az irodalmi németet sem beszélte, legfeljebb értette, 1936-ban a német nemzetiségű iskolások 70 %-a nem tanult meg rendesen németül írni és olvasni.¹⁰ Bár az adat valamelyest kritikával kezelendő, Basch Ferenc későbbi Volksbund- és népcsoportvezető, a kijelentés idején a Volksdeutsche Kameradschaft (Népi Német Közösség) egyik vezetője szájából hangzott el, de valóban alapvető problémát jelentett a német nyelv meg nem tanulása. Sokan sem magyarul, sem németül nem tudtak hibátlanul beszélni – az írás-olvasás terén még rosszabb volt a helyzet. Természetesen sokan voltak kétnyelvűek, akik mind a magyart, mind a németet beszélték, a hétköznapiakban pedig a két nyelv keverékét használták – ez utóbbit egyforma szörnyűlködéssel vették tudomásul a két világháború között a régióban megforduló magyar és német értelmiségiek.

Néprajzi szempontból is megfigyelhető az egymásra hatás, a néptánc, a népviselet hasonult egymáshoz. Az átvétel kétirányú volt: a környéken élő magyarság átvette a német népviselet bizonyos elemeit, például elterjedt a

⁸ Solymár 1997: 80.

⁹ Lásd a Bauernbund történetét: Eppel 1991: 61.

¹⁰ Tilkovszky 1981: 894.

pacsker és a klumpa viselése,¹¹ megjelentek a rézfúvós hangszerek a népzenében. A magyarországi németek néptáncaiban is megfigyelhetők a magyar táncokat, például az ugrósokat imitáló lépések. Erősen hatott a sváb népi vallásosságra a magyarországi Mária-kultusz és a magyar szentek tisztelete is fontos szerepet kapott. Több svábok lakta faluban augusztus 15-én, Nagyboldogasszony, vagy augusztus 20-án, Szent István ünnepén tartottak búcsút.

Jogi néprajzi sajátosságok

A magyarországi paraszti mentalitás a 20. század elején 3 fő típusba volt sorolható: ezek a magyar, a német és a cigány mentalitás.¹² A németek eltérő gazdasági mentalitása több szinten megmutatkozott: a pénzgazdálkodás hagyományában, a később földvásárlásra, a gazdaság fejlesztésére fordított takarékoskodásban, az egyszerűbb életvitelben (viseletben, étkezésben), a családi munkamegosztás kevésbé szigorú szerepfelosztásában, a család valamennyi tagjának a munkába bevonásában. Mindezek a dél-dunántúli németiség körében már a 19. században megfigyelhetők voltak és a 20. században sem változtak meg.¹³ Az életvitel munkaközpontú volt, mindent a gazdálkodásnak rendelték alá, igyekeztek tőkét képezni, abból a gazdaságot növelni vagy fejleszteni. Jobban gazdálkodtak mind az idővel, mind az anyagi javakkal,¹⁴ mint a magyarok. Sikeresebb gazdálkodók voltak az országos átlagnál, magasabb terméshozamokat produkáltak, már a 19. században árutermelést folytattak, Tolnában és Somogyban dohányt, Baranyában szőlőt, gyümölcsöt termeltek, jelentős volt a szarvasmarhatartás és a tejtermelés is.

Az 1930-as években a „német előretörésről” folytatott vita kapcsán került előtérbe a jogszokások egyik területe, az eltérő öröklési jogi szokásrendszer és annak hatása a családstruktúrára és a gyermekszámra – a bizonyos dél-dunántúli magyar közösségekben tapasztalható egykézés volt a vita kiindulópontja.¹⁵ Az egykézés kialakulásának vizsgálata túlmutat a dolgozat keretein, de a kortársak is jól látták, hogy nem a szegénység az egyke elsősorú oka, hanem az attól való félelem.¹⁶ Az igazán szegények nem egykézttek, a napszámból élők, az uradalmi cselédek inkább több gyermeket vállaltak, részint a magas gyermekhalandóság, részint a család hasznosítható munkaerejének növelése miatt. A földdel rendelkezők viszont féltek a föld elaprózódásától.

¹¹ Solymár 1997: 86.

¹² Gunst 1998: 274.

¹³ Solymár 1992: 349.

¹⁴ Solymár 1992: 362.

¹⁵ Lásd: Frey 2017: 111–125.

¹⁶ Kiss 1984: 106–116.

Mért nem féltek a németek a földek elaprózódásától és azzal együtt az elszegényedéstől és társadalmi státuszvesztéstől? Ennek oka az eltérő öröklési rend¹⁷ volt, az ún. törzsöröklés,¹⁸ amely szerint az egyik (legidősebb vagy legfiatalabb) gyermek öröklő a házat és a földet, viszi tovább a gazdaságot.¹⁹ A jogintézmény egyben a '30-as években leírt német „térhódítás” magyarázata is: a törzsöröklés nem jelentette a többi testvér kisemmizését: a lányokat megfelelően ki kellett házasítani, a fiúkat a földet öröklő fiú testvér „kifizette a házból”,²⁰ ők az így kapott pénzből földet, házat tudtak venni, sokszor olyan községekben, ahol fogyott a népesség, így sok és következőképpen viszonylag olcsó volt az eladó ház.²¹ A másik lehetőség az volt, hogy a kapott pénzből vállalkozást indíthattak, esetleg taníttatták őket, szakmát szereztek.²² A megváltás kötelezettsége egyben spórolásra, pénztartalék képzésére szorította a svábságot, a vállalkozást és a szakmaszerzést pedig elősegítette egy további mentalitásbeli különbség: a németek körében nem csak a birtokos gazdák számítottak a közösség megbecsült tagjának, hanem a mesteremberek, kereskedők, kocsmárosok is.

További kutatást igényel a törzsöröklés rendszerének pontos eredete és elterjedése a magyarországi németek körében. Bár egyes vélemények szerint a törzsöröklés rendszerét a 18. század első felében érkezett német telepesek az óhazából hozták magukkal,²³ az akkor erősen széttagolt és erős jogi partikularizmust mutató délnémet területeken nem volt egységes öröklési jog, csak egyes területeken érvényesült a törzsöröklés rendszere. A Magyarországra különböző területekről érkező németek egységes öröklési rendet biztosan nem hoztak magukkal, a törzsöröklés körükben való általános elterjedésének jogtörténeti-jogi néprajzi elemzése a jövő feladata.

A németek és „térfoglalásuk” iránt kevesebb jóindulattal viseltető szerzők is nehezen találtak „fogást” a svábokon, a szorgalmat, a takarékoságot nehéz volt rossz tulajdonságként leírni – így azt igyekeztek hangsúlyozni, hogy gyarapodásuk oka igénytelenségük, egyszerű életvitelük. Kiss Géza

¹⁷ Nagy 1996: 221.

¹⁸ Lásd: Frey 2023: 89–104.

¹⁹ Solymár 1992: 383.

²⁰ Mecseknádasdon (korábban Püspöknádasd) használt kifejezés. Idézi: Solymár 1992: 380.

²¹ A hidasi ügy kapcsán készült, fent említett jelentésen kívül: „Állandóan tapasztalható, hogy a magyar és német lakossággal kevert községekben a magyarság birtoka részben a helybeli, részben a szomszédos német községek lakosságának kezére kerül. Vannak községek, amelyekben valamikor tekintélyes számú magyar lakosság volt s ma már alig van pár család belőlük, vagy teljesen eltűntek.” A Pécsváradi Járás főszolgabírója bizalmas jelentése a főispánnak. 47/eln. 933 sz. 1933. május 19. Közli: Füzes 2001: 113–116.

²² Solymár 1997: 75.

²³ Nagy 1996: 221.

ormánsági református lelkész mondatai is inkább tűnnek dicsőretnek, mint szitokszónak: „a sváb a világ talán legigénytelenebb népe. Mégél a semmi-ből... A magyar ugyanazon a helyen éhenhalna.”²⁴

A környék magyar lakossága hasonlóan vélekedett, tisztelték a körülöt-tük élő németeket szorgalmukért, elismerték eredményeiket: „Nép az is; megszánti az is a földet; fizeti az adót az is.”²⁵ Ugyan teljesen eltért a két egymás mellett élő népcsoport mentalitása,²⁶ de az egymásról alkotott kép-ük nem volt kedvezőtlen. A svábokhoz sztereotip módon kapcsolt tulaj-donságok a fentiek szerint pozitívak voltak: szorgalmasak, takarékosak.²⁷ Negatívumként a magyarok általában azt emelték ki, hogy a németek elzár-kózók, nem veszik át a magyar szokásokat, ragaszkodnak anyanyelvükhöz és saját hagyományaikhoz. A másik irányból sem volt kedvezőtlen a kép, bár saját fogalmaik szerint a svábok számára a magyarok nem voltak elég szorgalmasak, nagyra értékelték nyitottságukat és leleményességüket.²⁸

Tolna vármegye népességének átalakulása a kényszerszermigráció hatá-sára

Tolna vármegye etnikai térszerkezetét a második világháborút követő kényszerszermigráció teljesen átalakította, ezzel összefüggésben a nyelvi és vallási viszonyok is döntően megváltoztak. Bár jelen tanulmánynak nem té-mája, de mindenképpen említést igényel, hogy a megye zsidó lakossága szinte teljesen elpusztult a holokauszt során (jelentős részük Auschwitz-ban), a visszatérők pedig később szinte kivétel nélkül elvándoroltak – az utolsó nagyobb csoport 1956-ban távozott, részben Izraelbe, részben az USA-ba.

Az első jelentős betelepülő csoportot a bukovinai székelyek jelentették 1945 áprilisától, a Bodor György vezette²⁹, számos súlyos atrocitástól kísért telepítés nyomán.³⁰ Az eredetileg tervezett „székely vármegye” koncepci-ója végül nem valósult meg, nagyjából 12.500 bukovinai székelyt Tolna, Ba-ranya és kisebb részben Bács-Kiskun megye 35 községében telepítették le, vegyesen erdélyi menekültekkel. Tolna vármegyébe 2605 családot telepí-tettek le, 2567 lakóingatlanba, 24.511 katasztrális hold földjuttatással. Ez volt a telepítés fő célterülete, de nem csak a völgyeségi falvakba, hanem a vármegye többi részének németek lakta településeire is kerültek bukovinai

²⁴ Idézi: Solymár 1991: 102. Eredeti megjelenése: Kiss 1934: 237–239.

²⁵ Illyés 1933: 204.

²⁶ Az egymás mellett élő nemzetiségek egymásra hatásáról: Andrásfalvy 1979: 335–346.

²⁷ Solymár 1992: 370.

²⁸ Andrásfalvy 1985: 454.

²⁹ Bodor 1975a: 70–83; Bodor 1975b: 59–68.

³⁰ Kőhegyi – Tóth 1994: 173–197.

székelyek.³¹ A Völgységi járásban Nagymányok, Kismányok, Závod, Zomba, Bonyhád, Kisdorog, Nagyvejke, Cikó, Mucsfa, Kisvejke, Tevel, Majos, Aparhant, Kéty, Bonyhádvarasd, Kakasd, Lengyel, Tabód, Györe, Izmény, Mőcsény és Felsőnána községekbe, a Központi járásban Bátaszék, a Simontornyai járásban Kalaznó, Varsád, Diósberény, Hőgyész és Dúzs községekbe telepítettek le bukovinai székelyeket.³² Nem csak a „székely vármegye”, de még a „székely járás” sem valósult meg tehát, egymástól viszonylag távol eső településekre történt a letelepítés. Maguk a bukovinai székelyek kifogásolták is ezt 1946. októberében a miniszterelnökhöz intézett beadványukban.³³ Ahogy már 1941-ben a bácskai telepítés során, ekkor is szereték volna a faluközösségeket megőrizni,³⁴ de erre sem az első, sem a második letelepítésük alkalmával nem volt mód.

Jelentősen megfogyatkozott a vármegye német lakossága, mintegy 3500 fő hagyta el a területet 1945 novemberében a német csapatokkal, nagyrészt német nemzetiségűek; 4100 főt a Szovjetunióba hurcoltak kényszermunkára, a pontos veszteségekről nincsen adatunk, 30–40% sosem térhetett haza, a hazatértek közül pedig sokan követték időközben kitelepített családjukat német területre. Tolna vármegyéből 1946–1948 között több, mint 38.000 főt telepítettek ki, az 1941-ben magát német anyanyelvűnek vallók 53,5%-a, a magukat német nemzetiségűnek vallók 70,3%-a kényszerült elhagyni lakhelyét. Ez országosan is kiemelkedő arányú kitelepítést jelentett.³⁵ 1946-ban az amerikai megszállási zónába 15.992 főt, 1947-ben már a szovjet zónába 8.853 főt, majd 1948-ban további 13.431 főt szállítottak ki.³⁶ Az 1947–48-ban a szovjet megszállási zónába telepítettek majdnem fele Tolna vármegyéből került ki (ha az 50.000 kitelepítési létszámot tekintjük valósnak). Ennek nyilvánvaló oka az volt, hogy a Csehszlovákiából kiutasított magyarok letelepítését elsősorban ide tervezték. A Belügyminisztérium a KSH-val a fenténél alacsonyabb számot közölt 1949-ben, 29.260 Tolna vármegyei kitelepítettéről számolt be (de összesen is csak 163.000 német kitelepítettet jegyez).³⁷ Szenyéri Zoltán más módszertannal (levéltárban található, valamelyik közigazgatási szerv összeállította adat-sorok helyett a helytörténeti feldolgozásokban szereplő számokat összegezve) 43.235 kitelepítettet említ.³⁸ Bármelyik számot is fogadjuk el valósnak, a kitelepítés mértéke országos szinten is kiemelkedő volt, mind létszámban, mind arányaiban. A magukat 1941-ben német nemzetiségűnek

³¹ Az egyes falvak kapcsán (de nem minden települést érintve) lásd: Talpassy 1945.

³² Ősy–Oberding 1961: 187.

³³ Tóth 1987: 62–63.

³⁴ Sebestyén 1989: 128.

³⁵ Füzes 1990: 50–51.

³⁶ Füzes 1990: 50.

³⁷ Heinz – Lakatos 2001.

³⁸ Szenyéri 2004: 213.

vallók nagyjából kétharmada távozni kényszerült 1946 és 1948 között. Az elűzött németek miatt jelentősen csökkent a megyében az evangélikus vallásúak száma, mivel a betelepülők közt nagyon kevesen tartoztak ehhez a felekezethez.

A németek kitelepítését követően, illetve annak végső szakaszában, 1947-től a csehszlovák-magyar lakosságcsere keretében felvidékieket is telepítettek Tolna vármegyébe – bár korábban nem élt szlovák lakosság a területen, nem volt tehát „cserealap”. Ők a gyakorlatilag teljesen nincstelenül érkezett bukovinai székelyekhez képest kedvezőbb helyzetben voltak, ingóságai és gazdasági felszerelésük nagy részét magukkal hozhatták,³⁹ és az eredeti lakossághoz közelebb álló szokásaikkal és mentalitásukkal beilleszkedésük is valamivel könnyebb volt. A Tolna vármegyébe telepítettek összlétszámának megállapítása nehézségekbe ütközik, a különböző adatfelvevők eltérő módszertannal rögzítették az adatokat, bizonyos esetekben csak a családok számát ismerjük, pontos létszámokat nem. Az eltéréseket az okozhatja, hogy csak a „fehér laposokat”, vagyis a lakosságcsere-egyezmény keretében kiutasítottakat, vagy minden a Felvidékről érkezőt feltüntet-e az adott statisztika. Füzes Miklós adatai szerint 53 községbe telepítettek le Csehszlovákiából áttelepítetteket, 1948 nyaráig 1336 családot, 4870 főt, majd 1948 végéig további 288 családot – pontos létszámuk nem ismert, de ez további nagyjából 1100 főt jelentett, összesen tehát 1624 családot, nagyjából 6000 fővel.⁴⁰ László Péter szerint 57 település fogadott összesen 2051 felvidéki családot.⁴¹ Nagyjából 6–9000 felvidéki magyar érkezett Tolna vármegyébe, velük tovább folytatódott nem csak az etnikai, hanem a felekezeti összetétel átalakulása is: jelentős részük református volt.

A kényszermigráció hatásai az interetnikus kapcsolatokra

Sem a távozni kényszerültek, sem a vármegyébe érkezők helyzete nem volt könnyű a ki- és betelepítések során. Mindenkinek traumát jelent, ha arra kényszerítik, hogy szülőföldjét, lakhelyét elhagyja, addigi egzisztenciáját feladja. Fokozottan igaz volt ez a kényszermigrációban elsődlegesen érintett, legnagyobbbrészt földművelésből élő lakosságra, akik különösen ragaszkodtak a családjuk által generációk óta művelt földhöz, többségük a katonaviselt férfiak kivételével korábban sosem járt lakhelyétől néhány tucat kilométernél messzebb. Új lakóhelyén szinte mindenki rosszabb egzisztenciális helyzetbe került. Ez alól talán csak a bukovinai székelyek jelentettek kivételt, akik eredeti lakhelyükön is nehéz körülmények között éltek.⁴²

³⁹ Sebestyén 1989: 175.

⁴⁰ Füzes 1990: 43.

⁴¹ László 2007: 77.

⁴² Sebestyén 1989: 125.

Viszont már a bácskai telepítés során sem tudták minden ingóságukat magukkal vinni,⁴³ az onnan történt meneküléskor pedig szinte mindenüket hátra hagyták, gyakorlatilag nincstelenként érkeztek Tolna vármegyébe.⁴⁴ A Felvidékről kiutasított magyarok nagy része korábban önállóan gazdálkodó, sok esetben kifejezetten jómódú gazda volt, ők egyértelműen rosszabb körülmények közé kerültek.⁴⁵ Ebben az is szerepet játszott, hogy ők voltak az utolsó letelepítettek, érkezésükre a földreform során igénybe vett, illetve elkobzott termőföld és a magyarországi németektől elkobzott, illetve általuk visszahagyott lakóingatlanok többségét már felhasználták a korábbi telepítések során.

Tolna megyében az oda érkező, a helyitől jelentősen eltérő dialektust beszélő, székely népviseletet hordó, posztóharisnyás, sokgyerekes székely családok idegenül hatottak, sokáig úgy is érezték magukat, közösségeik bezárkóztak; ennek is köszönhető, hogy csoportidentitásuk máig nagyon erős, a számos helyi kulturális és hagyományőrző egyesületet a Bukovinai Székelyek Országos Szövetsége fogja össze. Ugyan korábbi lakóhelyeiken is földműveléssel foglalkoztak, mégis ismeretlen volt számukra a gazdálkodás Tolna megyében szokásos módja, közte a szőlőművelés, az istállózó állattartás.⁴⁶ A hosszú menekülés, az ideiglenes szállásokon töltött hónapok után gyakori volt körükben a tbc és a trachoma, sokuk korábban nem járt magyar iskolába, a gyermekek is jelentős iskoláztatási hiányosságokkal rendelkeztek. Ezek a körülmények előítéleteket keltettek, illetve tápláltak a helyi lakosságból, ezeket csak hosszú évek alatt sikerül leküzdeni.⁴⁷

Mivel a németek kitelepítése Tolna vármegyében nagy arányú volt ugyan, de közel sem teljes, így a terület etnikailag a továbbiakban is vegyes maradt, bár a magyarok jelentős túlsúlyba kerültek. A telepítések végrehajtásának – törvényesnek vagy akár csak méltányosnak korántsem nevezhető – módja igen éles ellentéteket teremtett a térségben, hosszú időre volt szükség, míg az eredeti lakosság és az újonnan betelepítettek megbékéltek egymással.⁴⁸ Ugyan nem Tolna, hanem Baranya megyében, Sombereken és Palotabozsokon készült 1983-ban Gyarmathy Livia Együttélés című dokumentumfilmje, amely egy székely fiú és egy sváb lány házasságkötése kapcsán mutatja be a sokrétű konfliktusokat.⁴⁹ Ekkor, 35 évvel a történetek után

⁴³ Gombos 1942: 18.

⁴⁴ MNL TML Gyulaj 2150/1944.

⁴⁵ László 2007: 74.

⁴⁶ Ősy–Oberding 1961: 191.

⁴⁷ Müller 1999: 519.

⁴⁸ Lásd: Nagy 2018: 61–71.

⁴⁹ A film 1980–81-ben készült (a Német Szövetségi Köztársaságból érkező támogatással), de nem illett bele az akkori nemzetiségi és emlékezetpolitikai narratívába, mi szerint Magyarországon béke van, a nemzetiségi konfliktusok pedig korábbi politikai-ideológiai

is igen erős ellenállásba ütközött mindkét családban és a tágabb közösségben is a tervezett esküvő, így két helyen tartották a lakodalmat, hogy elkerüljék a násznép két fele közötti esetleges konfliktusokat.

A jogfosztó intézkedések és a kitelepítés hatására a magyarországi németiség „megtört”, létszáma Tolna vármegyében harmadára csökkent, a korábban zárt településterületek felbomlottak, a német többségű falvak egyes lakosságúvá váltak. Sokan hosszú ideig nem merték felvállalni identitásukat, magyarosították családnévüket, nem beszéltek idegenek előtt és nyilvános helyen németül. A kitelepítések és egyéb diszkriminatív intézkedések hatására az 1949-ben végrehajtott népszámlálás alkalmával Tolna megyében összesen 2962 fő vallotta magát német anyanyelvűnek, és mindössze 306 fő német nemzetiségűnek, szemben az 1941-ben összeírt 74.000 német anyanyelvűvel és 56.000 német nemzetiségűvel.⁵⁰ A magyarországi németek asszimilációja a 20. század második felében felgyorsult, mára a magyarországi német identitással rendelkezők többsége nem anyanyelveként beszéli a németet – bár a viszonylag széles körű német nemzetiségi iskolahálózat révén sokan megtanulják a nyelvet valamilyen szinten. Az iskolákban azonban az irodalmi német nyelvet tanítják, a magyarországi német dialektusok a kihalás szélén állnak, sokat közülük már csak néhány idős ember ismer. Természetesen a felgyorsuló beolvadás a második világháborút követő társadalmi-gazdasági változásokkal, a falusi lakosság hagyományos közösségeinek megszűnésével, az iparosodással és az urbanizációval is összefüggésben állt. A sváb lakosság elűzése ugyanakkor számos település „halálos ítéletét” is jelentette. Az elűzöttek helyére érkezettek nem ragaszkodtak feltétel nélkül a településekhez, a rossz infrastruktúrájú aprófalvak fokozatosan elnéptelenedtek. Tolna megyében a legismertebb példák erre Zsibrik és Ladamány, amelyek gyakorlatilag kihaltak, de a 20. század első feléhez képest töredékére esett vissza például Kalaznó és Murga népessége is. Jelentősen csökkent Tolna megyében az evangélikus lakosság, a németek kitelepítése után az evangélikus templomok sok esetben pusztulásnak indultak, a gyülekezetek megszűntek vagy szórványként működnek. A betelepülők között alig volt evangélikus, a bukovinai székelemek kevés kivétellel katolikusok, a Felvidékről elűzött magyarok katolikusok vagy reformátusok voltak.

A Felvidékről érkezettek kulturálisan és a gazdálkodás módját tekintve közelebb álltak a Tolna vármegyei lakossághoz,⁵¹ bár sokszor gúnyolták őket jellegzetes kiejtésük miatt, beilleszkedésük könnyebb volt. Hátrányt jelentett viszont, hogy korábbi faluközösségeik teljesen széteestek, gyakran

rendszerek sajátjai voltak, ezért csak 1983-ban került közönség elé (filmarchiv.hu 220. IX. 17.). Korabeli kritika: Szilágyi 1983: 27–36.

⁵⁰ Tóth 2010: 92–93.

⁵¹ Gonda 2013: 179.

családtagok, rokonok is egymástól távol kaptak elhelyezést. Ahogy már említettem, egzisztenciálisan sokkal rosszabb helyzetbe kerültek, mint korábbi lakhelyükön, még azzal együtt is, hogy ingóságai egy részét – ellenében a bukovinai székelyekkel – magukkal hozhatták.

Megjegyzendő, hogy igen nehéz helyzetbe kerültek a mind az amerikai, mind a szovjet megszállási zónába kiszállított magyarországi németek is. Egy romokban heverő, 1946-ban szó szerint éhező országba érkeztek, korábbi életmódjuk folytatására – mivel földjuttatásban nem részesültek, földet vásárolni pedig nem volt módjuk – nem volt lehetőségük. Ahogy a Tolna megyében letelepítették, a Németországba kitelepítettek is a korábbtól jelentősen eltérő kulturális körülmények közé kerültek, abban is közös volt sorsuk, hogy a helyi lakosság eleinte a legkevésbé sem fogadta őket barátságosan.

A német területre kitelepített svábok ottani sorsa inkább a bukovinai székelyekhez hasonlított – a hosszú szoknyás, fejkendősváb asszonyok, kemény szárú csizmát viselő férfiak mintha egy másik korból érkeztek volna az ekkor ugyan lerombolt, de Tolna megyénél gazdaságilag jóval fejlettebb, városiasabb és iparosodottabb Dél-Németországba.⁵² Többségük az irodalmi német nyelvet nem beszélte, németül írni-olvasni nem, vagy csak nehezen, sok hibával tudott, a földművelésen kívül máshoz nem értett (a szakképzetteket nagyrészt mentesítették a kitelepítés alól). Ugyanazokkal az előítéletekkel találkozott egy kitelepített magyarországi sváb Bajorországban vagy Stuttgart környékén, mint egy székely Tolna megyében: műveletlen, nem ért semmihez, írni-olvasni sem tud rendszeren. A felvidéki magyarokhoz hasonlóan sokan korábban jómódúnak számító gazdák voltak, új lakhelyükön napszámosként, segédmunkásként találtak megélhetést, sokan évekig szükségszállásokon, barakkokban, vagy német családokhoz kényszertársbérllőként beköltöztetve éltek.⁵³

A Magyarországra került felvidékiek körében sosem alakult ki erős csoportidentitás, ma sincs országos szervezetük, az erre közvetlenül az áttelepítés után tett kísérlet eredménytelen maradt, a Szlovákiai Kitelepített Magyarok Országos Egyesületét bejegyeztetni sem sikerült.⁵⁴ Helyi közösségek őrzik a hagyományokat, számos települési testvérkapcsolat alapja lett az áttelepítettek származási helye.

Sokan hagyták el néhány éven belül a községet, ahova letelepítették őket, részben „közelebb szerettek volna lenni” szülőföldjükhöz, részben a városiasodás, az iparosodás, a jobb megélhetési lehetőségek vonzották őket máshova. Ez, ahogy már említettem, hozzájárult számos dél-dunántúli

⁵² Beer 1997: 143.

⁵³ A Magyarországról kitelepített németek beilleszkedéséről lásd: Füzes 1999: 19–51.

⁵⁴ Molnár 2007: 71.

község elnéptelenedéséhez is – eredeti lakóikat elűzték, új lakóik pedig nem maradtak ott sokáig.⁵⁵ Ellentétben a bukovinai székelyekkel, akik a menekülést ugyan traumaként élték meg, de számukra a letelepítés Tolnában az új otthont, a „hazaérkezést” jelentette, a Felvidékről érkezők számára az áttelepítés maga jelentette a traumát, azt elűzésként élték meg, csak nehezen fogadták el új otthonukat (ahogy új otthonukban is sokszor nehezen fogadták el őket).⁵⁶

Az érintettek számára a történetek gyakorlatilag minden esetben traumatikus élményt jelentettek, egész életükre befolyással voltak, erről számos én-dokumentum, visszaemlékezés, beszámoló tanúskodik.⁵⁷ A kitelepített németek egy része visszaszökött Magyarországra,⁵⁸ akik ezt nem tették, azok is visszavágytak. A bukovinai székelyek egy része hosszú ideig nem merte elhinni, hogy végleges otthonra talált, sokan készültek arra, hogy mi lesz, ha „újra menni kell”, egy helyen tartották a legfontosabb holmikat, iratokat és ládákat, szekérponyvákat halmoztak fel. A Felvidékről áttelepítettek a németekhez hasonlóan sokáig reménykedtek abban, hogy „hazamehetnek”, később sokan költöztek a csehszlovák-magyar határhoz közelebb, hogy „hallják a hazai harangszót”, illetve könnyebben tudják tartani a kapcsolatot Csehszlovákiában maradt rokonaikkal.

A betelepülők ugyan, mint minden területen, a népi jogéletben is eltérő szokásokkal rendelkeztek, mint Tolna vármegye eredeti lakossága (akár a magyarok, akár a németek), de azok hatása a változó társadalmi-gazdasági környezet következtében már nem vált jelentőssé a letelepítés során. Például az öröklési jogi sajátosságok a kollektivizálást követően, a szocializmus magántulajdont korlátozó rendszerében jelentőségüket veszítették. A családstruktúrák, a családon belüli munkamegosztás is uniformizálódott, a korábban sok vitára okot adó egyke jelensége olyan értelemben eltűnt, hogy minden etnikai és társadalmi csoportban jelentősen csökkent a születésszám, ritkává vált a háromnál több gyermek egy családban.

Összegzés

A második világháború előtti soknemzetiségű Tolna vármegye, gazdag hagyományaival, sokszínű népi jogéletével megszűnt létezni a második világháborút követő kényszerszermigráció és az 1940-es évek végén kezdődő társadalmi-gazdasági átalakulás hatására. A ki- és betelepítések nem csak

⁵⁵ László 2007: 77.

⁵⁶ Szóts 2007: 43.

⁵⁷ Visszaemlékezéseket tett közzé többek között a dél-dunántúli ki- és betelepítésekkel kapcsolatban: Füzes 1990; a felvidéki jogfosztásokkal kapcsolatban: Rabi 2014; a bukovinai székelyek történetére vonatkozóan: Lőrincz 1986.

⁵⁸ Lásd: Tóth 2008: 16.

az egyén szintjén okoztak életre szóló traumákat, hanem közösségi szinten is évtizedekig, esetleg máig ható konfliktusokat.

Súlyosbította a helyzetet, hogy a történetekről – sem a kitelepítésekről, sem a betelepítésekről – hosszú ideig nem lehetett nyilvánosan beszélni, a menekülés közben elhunytakra, a malenkij robot és a telepítések során történt atrocitások áldozataira nem lehetett közösségileg emlékezni. Bár az események történészi feldolgozása az 1970-es évek végén először szűk, majd később, az 1980-as években tágabb szakmai nyilvánosság előtt megkezdődött, az emlékezetpolitikának csak 1990 után vált részévé a második világháborút követő kényszermigráció. A közös emlékezés azonban ma sem természetes, az események után 80 évvel is külön emlékeztek meg a bukovinai székelyek és a magyarországi németek a székely telepítés kezdetéről és a németeket azzal összefüggésben ért sérelmekről.⁵⁹

⁵⁹ A Bukovinai Székelyek Országos Szövetsége 2025. április 25-én Bonyhádon szervezett tudományos konferenciát, a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata április 26-án Lengyelben tartott tudományos előadással egybekötött megemlékezést.

Irodalomjegyzék

ANDRÁSFALVY Bertalan

- 1979 Nyugat-baranyai német telepesek történeti-néprajzi kérdései a levéltári források tükrében. In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1978. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*. 335–346. Pécs: Baranya Megyei Levéltár.
- 1985 A nemzetiségi és néprajzi csoportok szerepéről. In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1983–1984. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*. 449–456. Pécs: Baranya Megyei Levéltár.

BEER, Matthias

- 1997 Deutsche aus Ungarn in West- und Ostdeutschland. Eingliederung der Flüchtlinge und Vertriebenen unter den Bedingungen unterschiedlicher Gesellschaftssysteme. In Seewann, Gerhard (szerk.): *Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918–1995*. 127–146. München: Oldenbourg.

BODOR György

- 1975a Székely honfoglalás 1945-ben (I. rész). *Forrás* 3. 70–83.
- 1975b Székely honfoglalás 1945-ben (II. rész). *Forrás* 4. 59–68.

EPPEL János

- 1991 Adalékok a „Bauernbund” történetéhez. In Szita László–Szóts Zoltán (szerk.): *A Völgyesség két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történészkonferencián*. 61–68. Bonyhád: Völgyeségi Múzeum–MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága.

FÜZES Miklós

- 1990 *Forgósziel. Be- és kitelepítések a Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között*. Pécs: Baranya Megyei Levéltár.
- 1999 *Valami Magyarországon maradt. Etwas blieb daheim in Ungarn. A kitelepített magyarországi németek beilleszkedése Németországban. Eingliederung der vertriebenen Ungarndeutschen in Deutschland*. Pécs: Baranya Megyei Levéltár.
- 2001 *Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában 1923–1938*. Pécs: Baranya Megyei Levéltár

FREY Dóra

- 2017 Öröklési jog és családstruktúra. A hidasi haranglopás kapcsán fellángoló egyke vita jog- és társadalomtörténeti aspektusai. In Balogh Judit–Koncz Ibolya Katalin–Szabó István–Tóth J. Zoltán (szerk.): *65. Studia in honorem István Stipta. De iuris peritorum meritis* 10. 111–125. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar.
- 2023 Az öröklési jog hatása a családstruktúrára a Dél-Dunántúlon a 20. század első felében. In Nagy Janka Teodóra–Bognár Szabina–Szabó Ernő (szerk.): *Élő jogszokások. Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti*

tanulmányok. 89–104. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar.

GOMBOS György

- 1942 *A bukovinai székelyek hazatelepítése. Újabb tennivalók. Külügyi Könyvtár V.* Budapest: Magyar Külügyi Társaság.

GONDA Gábor

- 2013 *Ungarndeutsche Gesichte auf Mikroebene – Im Spannungsfeld von Bodenreform, Zwangsmigration und Ethnopolitik (1944–1948).* In Dác Enikő (szerk.): *Minderheitenfragen in Ungarn und in den Nachbarländern im 20. und 21. Jahrhundert.* 165–190. Wiesbaden: Nomos Verlag.

GUNST Péter

- 1998 *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Budapest: Napvilág Kiadó.

HEINZ Ervin – LAKATOS Miklós

- 2001 *A Központi Statisztikai Hivatal szerepe a német lakosság kitelepítésében (elektronikus dokumentum)* <http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/egyeb/nemet/data/tartalom.html>

ILLYÉS Gyula

- 1933 Pusztulás. *Nyugat*, 26:17–18. 189–205.

KISS Géza

- 1934 Még egyszer Hidas. *Református Élet* 30–31. 237–239.
1984 Az egyke okai. In Kiss Géza: *A lélek harangja. Válogatott írások.* 106–116. Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.

KŐHEGYI Mihály – TÓTH Ágnes

- 1994 Bodor György összefoglaló jelentése a Bonyhád környéki telepítésekről. In Dobos Gyula (szerk.): *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 4. 173–197. Szekszárd: Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára.

KRAUSS, Karl-Peter

- 2003 A németek betelepítése és családstruktúrái a Délkelet-Dunántúlon. In Lengvári István–Vonyó József (szerk.): *Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára.* 217–237 Pécs: Magyar Történelmi Társulat.

LÁSZLÓ Péter

- 2007 Felvidéki magyarok a Dunántúlon. In Molnár Imre–Szarka László (szerk.): *Othontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák-magyar lakosságcsere 60. évfordulójára.* 73–78. Komárom: MTA Kisebbségkutató Intézet–Kecskés László Társaság.

LŐRINCZ Imre

- 1986 *A bukovinai Istensegíttől a völgyégi Majosig.* Budapest: Magvető.

MARCHUT Réka

- 2014 Asszimiláció és disszimiláció a magyarországi németeknél a két világháború közötti időszakban (1920–1941). In Gazdag László–P. Müller Péter (szerk.): *„Fenn és lenn”. Tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójára.* 47–61. Pécs: Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat.

MOLNÁR Imre

- 2007 Szlovákiai magyar menekültek önszerveződése Magyarországon. In Molnár Imre–Szarka László (szerk.): *Otthonatlan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák-magyar lakosságcsere 60. évfordulójára.* 67–72. Komárom: MTA Kisebbségkutató Intézet–Kecskés László Társaság.

MÜLLER Viktória

- 1999 Lengyel község nehéz évtizede. A német lakosság kitelepítése és a bukovinai székelyek betelepítése (1945–1955). In Gaál Attila (szerk.): *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 21.* 507–527. Szekszárd: Wosinszky Mór Megyei Múzeum.

NAGY Janka Teodóra

- 1996 Interetnikus kapcsolatok a Völgyiségben. In Szita László–Szóts Zoltán (szerk.): *A Völgyiség ezeregyszáz éve az életmód és a kultúra változásainak tükrében.* 217–226. Bonyhád: Völgyiségi Múzeum.
- 2017 Kulturális diverzitás és/vagy közösségi integritás? Nemzetiségek, népcsoportok és jogi kultúrák egymás mellett élése Bonyhádon (18. század vége – 20. század közepe). *Diké: A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport Folyóirata* 1. 55–70.
<https://doi.org/10.15170/DIKE.2017.01.01.05>
- 2018 Az interetnikus kapcsolatok individualizálódása, avagy a hagyomány-, érték- és mentalitásörzés mintázatai a modernizálódó közösségekben. In Kothenz Kelemen (szerk.): *Migráció és hagyományformálódás a történeti Duna-Tisza közti nemzetiségek népéletében.* 61–71. Baja: Türr István Múzeum.

ÓSY–OBERDING József

- 1961 A bukovinai székelyek letelepítése a Dunántúlon. *Agrártörténeti Szemle* 1–2. 183–192.

PUSKÁS Attila

- 1972 Történelmi fordulat Tolna megyében. In Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből IV.* 55–371. Szekszárd: Tolna megyei Tanács Levéltára.

RABI Lenke

- 2014 *„Madari za Dunaj!” Felvidéki magyarok kitelepítése és deportálása 1945–1948 között.* [S. l.]: Kecskés László Társaság.

SEBESTYÉN Ádám

- 1989 *A bukovinai székelység tegnap és ma.* Szekszárd: Tolna Megyei Könyvtár.

SOLYMÁR Imre

- 1991 „Hidas akkor szimbólummá vált”. Egy politikai jelkép a magyarok és svábok együttélésében, a bukovinai székelyek letelepítésében. In Szita László–Szóts Zoltán (szerk.): *A Völgység két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történeti konferencián.* 85–103. Bonyhád: Völgységi Múzeum–MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága.
- 1992 Gazdaságcentrikus értékrend, gazdasági magatartás. Adalékok a dél-dunántúli németek mentalitástörténetéhez. In Szita László (szerk.): *Baranyai Történetírás 1990/1991. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve.* 345–394. Pécs: Baranya Megyei Levéltár.
- 1997 Fejezetek Győre történetéből. In Dobos Gyula (szerk.): *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 6. 5–114. Szekszárd: Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára.

SZENYÉRI Zoltán

- 2004 *Német sorsok a Dél-Dunántúlon 1700–2001.* Dombóvár: Dombóvári Német Kisebbségi Önkormányzat.

SZILÁGYI Ákos

- 1983 Történelemnagyítás vagy személyes emlékezet – Gyarmathy Livia: Együttélés. *Filmkultúra* 4. 27–36.

SZITA László

- 1996 A lutheránus némettség bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a 18. században. In Dobos Gyula (szerk.): *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 5. 5–163. Szekszárd: Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára.

SZÓTS Zoltán

- 2007 *A völgységi nemzetiségi-etnikai csoportok együttélése a második világháborútól napjainkig.* Bonyhád–Szekszárd: Völgységi Múzeum–Wosinszky Mór Megyei Múzeum.

TALPASSY Tibor

- 1945 *A föld gazdát cserél.* Budapest: Sarló.

TILKOVSKY Loránt

- 1981 A magyarországi némettség a Darányi-kormány idején. I. rész. *Századok* 5. 883–923.

TÓTH Ágnes

- 1987 A Magyarországra telepített bukovinai székelyek levele a miniszterelnökhöz. Forrásközlés. *Aetas: Történettudományi Folyóirat* 3. 58–67.
- 2008 *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- 2010 Die Veränderung der Bevölkerungsstrukturen in Südungarn (1945–1951). *Bohemia – Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Böhmischen Länder* 50. 63–94.

ZSADÁNYI Oszkár

- 1937 *Tolna vármegye adattára.* Pécs: Haladás nyomda Rt.

Az orvvadászok Fejér vármegyében a 19–20. század fordulóján

GELENCSÉR JÓZSEF

(jogász, ny. c. egyetemi docens, Óbudai Egyetem)

Poachers in Fejér County at the end of the 19th and the Beginning of the 20th Centuries

Between 1867 and 1918, Fejér county, which includes small villages with a varied surface and various characteristics, experienced the heyday of hunting and, with it, poaching. The laws and county ordinances passed in the examined period defined the framework for the killing of wild animals. Along with them, there were legal folk customs, which provided support for the poachers to continue their activities. Poachers from the lower level of society with firearms chased the wild animals and were in constant battle with the owners, their employees and the people in power who were protecting their territory and animals. In the course of their activities, they also committed crimes, misdemeanors and violations. The presentation of some of these legal cases sheds light on the thinking, motivation, and actions of poachers and the severity of their punishment.

Keywords: poaching, big and small game, crimes, transgressions, legal customs.

Bevezető

Az írásom címe az is lehetett volna, hogy „A rabsicok Fejér vármegyében a dualizmus korában”. Főleg a népnyelvben használatos, egyeseknek neutráliis, másoknak elítélő jellegű *rabsic*, *rapsic* kifejezés ugyanis hivatalosan, különösen a törvényhozás és a törvénykezés/jogalkalmazás számára az *orvvadászt* jelenti. Vagyis a *vadorzót*, mely egy árnyalattal még pejoratívabbnak tűnik, mint az orvvadász. Az említett címbeli kifejezés értelmezéséhez iránymutatásul szolgálhat az, ami néhány szótár, illetve lexikon meghatározásában, magyarázatában olvasható.

1862 és 1874 között hagyta el a nyomdát az a közkeletűen csak *Czuczor–Fogarasi szótárnak* titulált hat kötetes kiadvány, mely a korszak legjelentősebb nyelvészeti munkája volt. A szótárban hiába keresnénk a rabsic szócikket. Szerepel viszont a témához kapcsolódóan két azonos értelmű, nyelvünkől mára kikopott főnév: *vador* és *vadorv*. A magyarázat szerint: „Tolvaj, aki idegen és tilalmas területen vadakat lop, orozva lő vagy fog, másképp: *vadlopó*, *vadtolvaj*, *orvadász*.” Az utóbbi itt is, másutt is a szótárban egy-vel szerepel. Az ennek megfelelően írott *orvadász* szócikkhez a következő magyarázatot fűzi a könyv: „Személy, ki tiltott helyen vadász.” A *vadorzás* pedig „Vadlopás, más birtokához tartozó vadak eltulajdonítása.” Az *orzó* pedig mindezekkel egyezően lopó, tolvaj, ragadozó.¹

¹ Czuczor–Fogarasi 1862–1874: IV. 1101., IV. 1104., VI. 113., VI. 726.

A Pallas Nagy Lexikonában foglaltakat² is felhasználó Révai Nagy Lexikona 1911 és 1935 között jelent meg. Eszerint az *orvvadászat* „Idegen területen jog és engedély nélkül való vadászás, amelynek célja az elejtendő vad eltulajdonítása, elorzása.” A *vadorzás* pedig a vadászatra nem jogosítottak idegen területen való vadászata vagy a vadnak elfogása. A *vadorzót* *lesipuskásnak*, *orvvadásznak* is hívják.³

A 20. század második felében kiadott történeti és etimológiai szótárban már részletes ismertetés olvasható a *rabsic* kifejezés értelméről, eredetéről, és a vele azonos tartalmat hordozó szavakról. A *rabsic* jelentése *orvvadász*. A szó német eredetű. Ugyanis a *Raub* = rablás, fosztogatás, zsákmány; a *Schütze* pedig lövész. Azt is lehet mondani, hogy a *rauben* igéből származik, melynek jelentése erőszakkal elvesz, fosztogat. A *rabsic*kal egyező értelmű kifejezések: *rábsic*, *rapsic*, *rásic*, *rapsice* és a *lesipuskás*. Ez utóbbi főnévnek több értelme is van. Az egyik jelenti az *orvvadászt*, *orvlövészt*. A történeti-etimológiai szótár korai előfordulásként a *rabsic*nál 1894-es, a *lesipuskás*nál 1863-as évszámot jelöl.⁴ Az 1894-es évszámnál azonban korábban is megjelent nyomtatásban a *rabsic/rapsic* kifejezés.

A táj, a cél, a módszer

Fejér vármegye észak-nyugati, illetve dél-keleti területe merőben eltérő jellegű. Az előbbi a Dunántúli-középhegységet foglalja magában a Vértessel és a Bakony egy részével. Az utóbbi pedig a Szekszárdig nyújtózó, az Alföld folytatásának tekinthető, sík Mezőföld nagyobbik területét. Mondhatni, hogy a kettő között található a Székesfehérvártól Várpalotáig húzódó Sárrét, valamint a Velencei-tó, az azonos nevű hegységgel (vagy inkább dombbal) és környékével. Ne feledkezzünk meg a székesfehérvári Sóstóról, az attól dél-keletre található, csaknem tucatnyi, lassan kiszáradó tavacskárról és a vármegyét keletről határoló Dunáról sem.

Az egyes kistájoknak más a domborzata, eltérő a mikroklímája, különböző a növény- és állatvilága. A természeti környezet meghatározta, hogy a hegyek, a dombok, az erdők, a síkság, a rétek, a vizek mely állatoknak nyújtottak bőséges vagy szűkülő életteret. A hegyek erdeiben nagy- és apróvadak egyaránt laktak, az alföldi jellegű térségben apróvadak húzták meg magukat, míg a vizek, nádasok, rétek, mocsarak főleg a vízimadaraknak jelentették az otthont. Vagyis a vadászok és a *rapsic*ok az említett adottságok keretei között tevékenykedtek, lőttek jogszerűen vagy jogellenesen a vadakra. A vármegye változatos tájain a vadállomány sokszínű, gazdag és

² PNL 1893–1900: XVI. 579.

³ RNL 1911–1935: XIV. 850., XVIII. 704.

⁴ Benkő 1967–1976: II. 358–359., III. 324–325.

minőségi volt. Nem csoda, hogy hívogatóan hatott az úri vadászokra, és csábította a rapsicokat.

Célom, hogy elsősorban az említett kisebb-nagyobb tájegységekben az előző, tág értelemben vett századforduló, a *boldog békeidők* fegyveres népi vadászatát, elsősorban a rapsicok működését bemutassam. Az orvvadászokat főleg a népi jogélet, a népi gyakorlat, vagyis jogszokások szemszögéből vizsgálom. Ehhez azonban nélkülözhetetlen az, hogy a vizsgált időszakban hatályos jogszabályokra is rátekintsek, és ezek alapján akár minősítsek. A kutatáshoz döntően írásbeli forrásokat használtam: korabeli (és későbbi) szakirodalmat, folyóiratokat, napilapokat, levéltári, múzeumi dokumentumokat. (Az egykorú levéltári anyag döntő részének megsemmisülése miatt sokszor újsághírekre szorultam, bár azokban túlzások, pontatlanságok, szakszerűtlen megállapítások is előfordultak.) Egyre korosodó adatközlők szívességéből az elődökről, általában a rapsicokról, és közülük konkrétan egyes rapsicokról, idős vadászemberektől az orvvadászok tipikus gondolkodásáról, cselekedeteik motivációjáról, körülményeiről hallhattam gondolatokat.

A vadászat rövid jogtörténete

A vadászat történetével többen foglalkoztak.⁵ Mivel ezek a munkák ma már elérhetőek, a vadászat történetéről futólag sem kívánok szólni. A jogtörténetét illetően viszont a figyelem előterébe helyezem a paraszti, fegyveres orvvadászatra vonatkozó rendelkezéseket. Az már előjáróban leszögezhető, hogy a központi jogalkotáson a 15. század elejétől kezdve, hosszú évszázadokon keresztül végigvonult az orvvadászat elleni fellépés, küzdelem. Hol direkt megfogalmazással, hol áttételesen. Alapvetően a helyi szabályozást szintén ez jellemezte, de egyes kötelezettségek előírásával éppen kivételeket teremtett. Ide kapcsolódik az is, hogy a tiltó szabályoknak sokszor az arra jogosultak nem szereztek érvényt.

A vadakban gazdag középkori Magyar Királyságban a táplálék és a viseleti anyag szerzése mellett a vadászat szórakozás is volt a szabad ember számára. A honfoglalás után a vadászati jog nem csak a föld birtokosát illette meg. Hosszú folyamat eredményeként aztán a minden szabadot megillető jogból nemesi előjog vált. A folyamat fontos állomása volt II. Ulászló király decretuma, az 1504. évi XVIII. tc., az 1514. évi megtorló törvények közé tartozó LX. tc. Az oszmán-török hódítás és a kuruc háborúk után a III. Károly idején megszületett 1729. évi XXII. tc. először szabályozta átfogóan a vadászati jogot. Többek között a jobbágy-parasztok vadászati kihágásainak visszaszorításával. A törvényt követően a vármegyék egymás után

⁵ Például Csöre 1994, Zoltán 2006, Bányai-Sánta 2019.

hozták a részletekre kiterjedő szabályaikat. II. József 1786-ban kiadott szabályzata mondta ki legelőször egyértelműen, hogy a vadászati joggal a földterület tulajdonosa rendelkezik. Az 1802. évi XXIV. tc. tovább növelte a földtulajdonos vadászati jogának terjedelmét. A jobbágy-parasztok főszabályként ki voltak zárva a vadászatra jogosultak köréből, ám sok függött attól, hogy a földesúr mit tartatott be.

Az 1848. évi áprilisi törvények áttételesen, a vadászati jogot érintően is alapvető változást hoztak. A rendi kiváltságok megszűntével a felszabadult jobbágyokat is megillette a tulajdonukba került földterületen a vadászati jog. Mindez nem vonatkozott az erdőkre. 1848–1849-ben a forradalom és a szabadságharc alatti időszakban újfent lángra kapott az orvvadászat párázó tüze. Fejér vármegyében különösen Csákváron, Gánton és Csákberevényben lőtték gátlás nélkül a vadakat a *tolvaj puskások*. A Világos utáni, fegyverbeszolgáltatást is elrendelő neoabszolutizmus azonban átmenetileg kellő óvatosságra kényszerítette a földművelő, állattartó népből kikerülő orvvadászokat.

A kiegészítés után a vadászattal kapcsolatos életviszonyokat több jogág törvényei szabályozták. Így a magán-, a pénzügyi- és a büntetőjogé, valamint ezek, különösen a magánjog szokásjoga. Mégpedig a következő törvények: az 1878. évi V. tc. a magyar büntető törvénykönyv a büntettekről és vétségekről (*Btk*), az 1879. évi XL. tc. a magyar büntető törvénykönyv a kihágásokról (*Kbtk*), az 1872. évi VI. tc. és az 1883. évi XX. tc. a vadászatról (*Vtc 1.*, *Vtc 2.*), az 1875. évi XXI. tc. a vadászat és a vadászatra használható fegyverek megadóztatásáról (*Vftc 1.*) és az 1883. évi XXIII. tc. a fegyveradó-ról és a vadászati adóról (*Vftc 2.*).

A rapsicok legsúlyosabb cselekményeit a büntetőjog szankcionálta. 1867 után a büntetőjog területén a régi magyar jogot, döntően a szokásjogot törvények váltották fel. A törvények alapján az emberek, így az orvvadászok jogsértő és bűnös cselekményeit, súlyuk szerint tipizálva, három csoportba sorolták: *büntettek*, *vétségek* és *kihágások*.

A büntető kódexet alkotó két alapvető jogi norma a *Btk*. (közkeletű nevén a *Csemegi-kódex*), valamint a *Kbtk*. volt. Büntettet csak a szándékosan elkövetett, nagyobb súlyú cselekmények képeztek (szándékos és gondatlan emberölés, gyilkosság, kétféle súlyos testi sértés, könnyű testi sértés, lopás, rablás jogtalan elsajátítás, hatóság, hatósági közeg elleni erőszak). Vétségnek egyrészt a szándékosan elkövetett kisebb súlyú cselekmények minősültek, másrészt a gondatlanságból eredő jogsértő magatartások.

Kihágási tényállások kerültek meghatározásra a vadászati és a jövedéki törvényekben is.

Az 1867 utáni első vadászati törvény, a *Vtc 1.* átfogóan rendelkezik a vadászati jog tartalmáról, gyakorlásáról, a vadak okozta károk megtérítéséről,

a vadászati tilalmakról, a *vadászati kihágásokról*, büntetésükről, a lefolytandó eljárásról. A második vadászati törvény, a Vtc 2., a Vtc 1-el megegyező fejezetekben, tárgykörben ad pontosításokat, a korábbtól tartalmában csak részben eltérő szabályozást. Az újraszabályozó Vtc 2. főbb intézkedései a következők. A vadászati jog a földtulajdon elválaszthatatlan tartozéka. Viszont a jogalkotó a vadászati jogtól megkülönbözteti annak gyakorlását. Saját földbirtokán a tulajdonos vagy akinek az jogosultságot, illetve engedélyt ad, a vadászati jogot bizonyos feltételek mellett gyakorolhatja. Mindenekelőtt akkor, ha a földbirtok egy tagban vagy összefüggésben álló részekből legalább 200 kh-ra terjed. További feltételek is szerepelnek, ám amennyiben egyik sem valósult meg, úgy kötelező volt a vadászati jog haszonbérbe adása. Kihágásnak minősült elsősorban a más területén engedély nélküli, az éjjeli, a bekerített helyen folytatott, tilalmi időben vagy az álcázva végzett orvvadászat. A szankció pénzbüntetés, behajthatatlanság esetén elzárás.

A vadászati és fegyveradóról rendelkező 1875. évi XXI. tc-t (Vftc.1.) hatályon kívül helyezte, és annak helyébe lépett az 1883. évi XXIII. tc. (Vftc. 2.) Ennek IV. fejezete is rendelkezik a *jövedéki kihágásokról* és ezek büntetéséről. A jogszerű vadászathoz fegyveradót és vadászati adót kellett fizetni, továbbá vadászjegyet váltani. Ezek elmaradása pénzbüntetést vont maga után.

A jogforrási hierarchia alsó felében voltak találhatóak a törvényhatósági szabályrendeletek, melyek partikuláris jogforrások. Fejér vármegye a vizsgált korszakban és témában három szabályrendeletet adott ki.

A néprajzi és népi jogéleti kutatások eredményei

Mindenképpen szólnom kell a népi vadászat terén eddig folytatott, értékes néprajzi és a hozzá kapcsolódó népi jogéleti kutatásokról.

A Bakony észak-keleti részét jól ismerő *Hegyí Imre* (1921–1991) 1975-ben jelentette meg ennek a területnek népi erdőkielés jogszokásairól szóló tanulmányát, majd 1978-ban a népi erdőkielés történeti formáiról írott könyvét. Ezekben többek közt a fegyveres rabsicok vadászatának okairól, céljairól, módszereiről szólt.⁶

Selmecei Kovács Attila (1942–2024) néprajzkutató a Magyar Néprajzi Lexikonban azt hangsúlyozta, hogy 1504 után a vadfogás és vadászat módja két irányban fejlődött. A nemesség a vadászatot elsősorban sportként üzte, és ebben általános lett a lőfegyver használata. A jobbágyság viszont döntően a titokban folytatható vadfogást alkalmazta, ősi és primitív eszközök átörökítésével. A népi vadászat egyes módjainak történeti alakulásában viszont számolni kell az egyéni ötletek és a nemesi vadászat hatásával.⁷

⁶ Hegyi 1975: 133.; Hegyi 1978:156., 160., 167.

⁷ Selmecei Kovács 1982: 5, 452–454.

Petánovics Katalin Keszthely környéke népi vadfogásának emlékeiről írott munkájában, kutatásai, gyűjtései nyomán foglalkozott a fegyveres orvvadászokkal is. Elsősorban a 20. századi rapsicok gondolkodását, törekvését, fegyverét, lőszerét mutatta be. Mindehhez többek között jogeseteket, bírósági iratokat használt fel.⁸

Szilágyi Miklós (1939–2019) néprajzkutató a 8 kötetes *Magyar Néprajz*-ban, a Törvények, szokásjog, jogszokás, és a gazdálkodás kapcsán a Vadászat című fejezetben adott összegzést az orvvadászatról. Szilágyi szerint a néprajzi szakirodalomban túlhangsúlyozott a hurkos-csapdás-vermes vadfogás (passzív vadászati mód), az ezredfordulóig jóformán csak arról írtak. Holott az orvvadász parasztok is használtak lőfegyvert (aktív vadászati mód), a paraszti vadfogásról híres vidékeken egyenesen a fegyveres orvvadászat volt az igazán jellemző. Vagyis a lőfegyver használata nem csak az úri vadászatnak volt jellemzője. Azután írt a vadölésre késztető okokról: az élelem- és ruhaszerzési kényszerről, a férfias, győzelemre törő harci szenvedélyről, a veszély kereséséről. Szólt a vadhoz való jog paraszti magyarázatáról.⁹

Solymos Ede (1926–2008) néprajzos Kecelen kutatott az orvvadászok és az orvhalászok tevékenységéről, motivációiról. A tilosban vadászás jogszáson nyugvó alapja: *Az én földemen a vad is az enyém*.¹⁰

Kósa László (1942) művelődés-történész a nemesség alsó rétegéről szóló kötetében a vadászattal, mint nemesi előjoggal a *puskás parasztok* orvvadászatát állította szembe. Mindkettőt pár mondatban jellemezte.¹¹

Néprajzi szempontból is értékesek kiváló szépíróink szemléletes, a paraszti vadászattal kapcsolatos írásai. Szilágyi Miklós elsősorban *Tömörkény István*, *Sinka István*, *Szabó Pál* műveire utalt, azokból idézett. A magam részéről szívesen melléjük teszem *Vas Gereben* és *Eötvös Károly* ide kapcsolódó történeteit. Kellő szerénységgel említem, hogy jómagam elsősorban a Zámolyi-medence, a Móri-völgy, Sárkeresztes és a székesfehérvári Sóstó orvvadászatáról írtam, a népi jogélet keretei közé helyezve.¹² Azt pedig csak sajnálhatjuk, hogy *Bányai Balázs* és *Sánta Ákos* történészek a Fejér megyei, dualizmus kori vadászokról és vadászatokról szóló alapos munkájukban az orvvadászattal – néhány megjegyzéstől eltekintve – nem kívántak foglalkozni.¹³

⁸ Petánovics 1978: 337–341.

⁹ Szilágyi 2000: 716–717.; Szilágyi 2001: 42–44, 47–48.

¹⁰ Solymos 1984: 513.

¹¹ Kósa 2001: 168–169.

¹² Gelencsér 1995: 8.; Gelencsér 2018: 509–522.; Gelencsér 2024: 129–146.

¹³ Bányai–Sánta 2019.

Jelentőségénél fogva Szilágyi Miklós mellett ki kell emelni *Tárkány Szücs Ernőnek* (1921–1984) a magyar jogi néprajz nemzetközileg is elismert kutatójának összegző művéből a vadászsást és a madarászsást illető sorokat. A törvényeket, a szokásjogot és a jogszokásokat vizsgálta, különösen a 18. századtól kezdve a 20. század közepéig. Ő is megállapította, hogy a lábon járó és szárnyas vadak üldözése, elfogása, elejtése a szórakozás mellett az élelemszerzésre, a ruházzkodásra és a kártevők elleni védekezésre terjedt ki. Említette, hogy a feudalizmus idejének törvénycikkei a vadászsás és a madarászsás jogát a nemes ember személyéhez kötötték. A polgári koré viszont a jogot a föld tulajdonosának adta. Ezt korlátozta, hogy a jogtól külön vált a gyakorlása, a hasznosítása. (Előbb 100, majd 200 kh alatt a kötelező haszonbérlettel.)

Szólt arról is, hogy a jogi szabályozás merevségét a gyakorlat számtalanszor áttörte, erős kivételeket teremtett. A 18. századi urbáriumok szerint a jobbágyság vaddal adózott, még olyannal is, aminek a jobbágyság részéről történő elejtését a törvény tiltotta. Sok falu népessége a földesúr tudtával vagy kifejezett engedélyével gyakorlatilag *szabad vadászati joggal*, sőt részben saját vadászfegyverrel rendelkezett. Volt jobbágyság, mezőváros, amelyik szerződést kötött a földesúrral a vadászati bérletre, mellyel ugyancsak a szabad vadászatra nyílt lehetőség. Vagyis a feudális kor tételesjogi, tilalmi szabályai helyett *szokásjogi* úton gyökeret vert a szabad vadászati rendszer is. Ide kapcsolódott a jobbágyparasztnak az urbáriumból, a földesúr vagy a vármegye rendelkezéséből eredő, *vadászjognak* minősülő dúvadírtási kötelezettsége. Az 1802. évi XXIV. tc. pedig már a kárt okozó vad kiirtására is lehetőséget adott a jobbágnak. Aki mindegyik esetben használhatta a saját felszerelését. Vagyis a tételes jog vadászati szabályaitól eltérően, a formailag illegálisan végzett vadelejtés a szokás jog értelmében lehetséges volt, tulajdonszerzést eredményezett.

A *vadkövetés* joga, illetve a jogszokás szerint a vadász az általa megsebesített vadat a szomszéd vadászati területre is követhette. A megsebesítetten *talált vad* pedig egyesek szerint a találót, mások szerint a vadászterület tulajdonosát illette meg.¹⁴

Az elejtett vad tulajdonjoga

Alapvető kérdés, hogy mi a helyzet az orvvadász által elejtett vad tulajdonjogával kapcsolatban? Egymástól eltérő álláspontok ismertek. A *magánjog törvényi szabályai* és a *kialakult szokás jog* alapján a jogi szakirodalomban is véleményt formáltak az ingók tulajdonjogának megszerzése és hozzá kapcsolódóan az *uratlan dolgok elsajátítása* ügyében. Olvasható az

¹⁴ Tárkány Szücs 1981: 547–562.

általános jogi elv, hogy uratlan ingó dolgot, a birtokbavétel által mindenkinek jogában áll tulajdonul megszerezni. A vadállatok fogására azonban részben mások a szabályok. A vadászati jog által korlátozva van a tulajdonjog megszerzése. A vadászat tárgyát képező vadak ugyanis nem tekinthetők uratlan dolognak (*res nullius*), amelyeket bárki elejthet vagy elfoghat. Más szavakkal megfogalmazva: „Az elsajátítás, vagyis foglalás (*occupatio*) valamely dolognak egyoldalú hatalomba ejtése. Az elsajátítás tényével a dolog felett minden esetben birtokot szerzünk, s ha a dolog *gazdátlan* volt – *uratlan*, akkor tulajdont.” Az állatfogás és azon belül a vadászat azonban különlegesen szabályozott. A vadászható vadak felett elsajátítás útján az szerez tulajdont, aki a vadászatra jogosítva van. A vadászati törvény szerint vadászati joga a földtulajdonosnak van, de gyakorlására csak a törvényben meghatározott feltételek esetén jogosított. A vadászati jog gyakorlását haszonbérbe lehet, máskor kell adni. Vadászhat továbbá az, akinek a vadászatra jogosult tulajdonos vagy a haszonbérelő engedélyt ad. Közbevetőleg említek meg itt két körülményt. Először azt, hogy az orvvadászatok, illetve a jogszerű, úri vadászatok egyaránt tipikusan szarvasra, őzre, nyúlra, fácánra folytak. Utalok másrészt a fentebb említett *fegyveradó* és a *vadászati adó* megfizetésére, továbbá a *vadászjegy* kiváltására. Az úri vadászok jórészt mindhármat teljesítették, és ezt igazolni tudták. A befizetett összeggel az államkincstárt gyarapították. A rabsicok azonban egyikre sem szoktak pénzt áldozni. Folytatva a jogtudományi értelmezést: ha jogosulatlan személy űzi a vadászatot (vadorzó), az elejtett, elfogott állat felett tulajdont nem szerez. Az – elméletileg – továbbra is uratlan marad, amíg a vadászatra jogosult valami módon hozzá nem jut. A vadászható vadak jogszerű megszerzése *vadászias* módon történhet. Ez pedig a löfegyverrel vagy a lóháton, vadászebekkel történő elsajátítás. Az említett szabályok alól van azonban kivétel! A ragadozó vagy kártékony állatot (medve, farkas, róka, hiúz, vadmacska, ürge, menyét, vidra, nyest, vaddisznó, borz stb.) a Vtc 1. és a Vtc 2. szerint a földtulajdonos a saját telkén, bármikor elpusztíthatja. Az utóbb említett vadakat akkor is irthatja, ha a terület vadászat céljára haszonbérbe lett adva. Ám, ha a terület tulajdonosa a pusztítást vadászatilag, vadászias módon akarja véghez vinni, akkor a haszonbérelő beleegyezését tartozik megszerezni.¹⁵ A jogtudomány művelőitől eltérően vélekedtek a vadak elsajátításáról a jogi népszokások kutatói, illetve maguk a rabsicok.

Tárkány Szücs Ernőnél, a *jogi népszokások kutatójánál* a kiindulópont az, hogy „a vad kétségkívül *uratlan ingó dolog*, mely nem kötődik sem személyhez, sem területhez... és az vált a gazdájává, aki elfogta vagy elejtette és birtokba vette.” A jogszerzés az utóbbi cselekményhez fűződött. Kivételt jelentett a vadaskert vadja, további kivételeket tartalmaztak a tételesjogi

¹⁵ Zlinszky–Reiner 1902: II. 351–352.; Kolosváry 1942: 236–242.

rendelkezők. A jogi normába ütköző elejtésnél nem történt tulajdonszerzés. A kártékony farkast, rókát, varjút, verebet viszont szabadon lehetett pusztítani.¹⁶ Szilágyi Miklós szerint a parasztság a munka rangjára emelte, így jogosnak tartotta az „uratlan jószág” orvvadászatát. Gazdaságának védelmét pedig a vadkártevőkkel szemben elemi jognak, egyben kötelességnek tekintette.¹⁷

Az orvvadászok és általában a *parasztok* a vadakat az *uratlan, elsajátítható dolgok* körébe tartozóknak tekintették. Hiszen azok Isten teremtményei, a természetben és a természetből élnek, *nincs gazdájuk* úgy, mint a lovaknak vagy a szarvasmarháknak. A lábon járó vadak nem ismerik az ingatlanok, vadászterületek határait, azokon *átjárnak*. A szárnyas vadak pedig még inkább változtathatják helyüket, messzire *elhúznak*. Hogyan lenne így gazdájuk, tulajdonosuk, haszonbérőjük? Tehát vadászhatók, megszerzhetők. A nép gondolkodása, *jogszokása* tehát eltért a jogforrásoktól, a jogi szakirodalomban olvashatóktól, ahogy Tárkány Szücs Ernő és mások megírták, illetve a múltra utalva magam is hallhattam. A rapsicok további, kapcsolódó jogszokásai ezen az elvi alapon nyugodtak.

A rabsicok

A munkamegosztás ősi rendjéből, a szokásokból, a fizikai és más adottságokból eredően a rabsic az erősebbik nem tagjaiból, a férfiak, esetenként a nagyobb legények soraiból került ki. Melyek voltak az okok, indokok, körülmények, amelyek valakit orvvadászá tettek? Első helyen a kitartó, sokszor legyőzhetetlen/olthatatlan *vadászszenvedély*, a vadászati ösztön áll. Sokaknál érezhető volt a vadászat iránti elvakult lelkesedés, sőt rajongás. A rabsicok egy részét – ahogy mondták – *a vére hajtotta*. Mégpedig annyira, hogy a tisztességes megélhetés, foglalkozás ellenére sem hagytak fel a vadászattal. Némelyikük a gazdálkodását, iparát is részben elhanyagolta a vad elejtése érdekében. *(Aki éjjel vadászott, az nappal aludt.)* A zsákmányolás ősi ösztöne hajtotta a rabsicot, minél hosszabb ideje gyakorolta, annál inkább szenvedélyévé vált. Elsősorban önmaga, aztán rokonsága, sőt a település közössége előtt is bizonyítani akarta rátermettségét, tudását, ravaszságát. Azt, hogy képes a hatalom, az erdőtulajdonos és alkalmazottai eszén túljárni; a vadak és őrzőik éberségét kijátszani. Állóképességével jól bírja a tiltott vadászattal járó fizikai és idegi megterheléseket, igazán ismeri a vadak tulajdonságait, szokásait, az általuk lakott természeti környezetet, vagyis rendelkezik a kíváncsi terep- és helyismerettel. Kitűnő vagy legalább megfelelő a hallása, a látása, a reagálása, így gyorsan tud célozni, jól lő. Óvatosságra törekszik és határozott döntéseket hoz. Szüksége volt a vadászati

¹⁶ Tárkány Szücs 1981: 551., 559.

¹⁷ Szilágyi 2000: 716–717.

sikerre, különösen, ha más területen ilyet alig ért el. A siker ugyanis elégedetté, büszkévé tette, a közösségen belül elismertséget szerzett. Állhatatossága, a vadászat fortélyainak ismerete értékemelő és presztízst nyújtó lehetett. Tudta, hogy olyan ismeretek, tárgyak (pl. puska, lőszer) tulajdonában van, mellyel közösségének más tagjai nem rendelkeznek. Jól gondolták róla, hogy útja gyakran – a szó szoros és átvitt értelmében – vadösvényen vezet.

Motiváló szerepet játszott többeknél a rászorultság, a *megélhetés kényszere*, a szegény vagy szerény életkörülmények sora. Így viszont magának és családjának, továbbá rokonnak, barátnak, jó ismerősnek kevés anyagi ráfordítással táplálékot juttatott. Ők a konyhán keresztül egyedi, nem mindennapos ízekhez jutottak. A mindig meglévő húséhségen belül a vadhús iránti vágyakozást is csökkentette a vadat ejtő rapsic. „Főfoglalkozású” orvvadászok, kizárólag vadorzásból élők a vizsgált területen és időszakban nem tevékenykedtek. A jellemző helyzet az volt, hogy ugyanaz az ember egyik nap paraszt volt, a másikon rapsic. A kettő egymáshoz viszonyuló árnya változott, de ritka volt az, akinél az orvvadászat ideje felülmúlta a másikat.

A megélhetéssel függött össze, hogy a parasztembernek gazdaságát, benne vetését, termést hozó növényeit, hasznot és szaporulatot nyújtó állatait meg kellett védenie a kárt okozó nemes- és dúvadaktól. A vadak okozta károk megtérítéséről rendelkezett a Vtc 1. és Vtc 2. A károsult parasztságnak azonban rendszerint nem térült meg a teljes kára. A *rapsickodás* terjedéséhez ez is hozzájárult. Az orvvadász úgy érezte, hogy a sikeres vadászattal az őt megillető *jusshoz* jut hozzá.

Az *ajándékul* adott, elejtett vadállatot az érintettek általában valamilyen szívességgel viszonzták, ami jól jött a rapsicnak. Egyesek a településen belül vagy kívül, főleg városban, a *vadhús értékesítéséből* a mindig hiányzó pénzhez jutottak hozzá. A húson kívül eladható volt az állat bőre, szőrméje, a szarvas agancsa is.

A családon, falun belüli *példák* szintén inspiráltak a rabsic életre. A gyerekek követhette az apja példáját, átvehette ismereteit. Máskor a fiútestvér vagy a sógor lett rabsicció, illetve ennek társává.

Egyesek gyerekkoruktól *hajtóként* részt vehettek az egy, illetve több napos *úri*, vagy *nagy vadászatokon*. Ilyen formában is megcsapta őket a vadászat csalogató szele, izgalma. Figyelték a vadászokat, a felijesztett, terelt állatokat, és a vadászat végén rácsodálkoztak a gazdag *terítékre*. Idővel már nem csak mások vadászatát, ennek eredményét kívánták látni, hanem az általuk elejtett apró- vagy nagyvaddal maguknak is örömet akartak szerezni. Azzal a vaddal, melyre sokszor prédaként, a legkisebb szájalom nélkül vártak és lőttek. Az orvvadászok jórészt vagy *lesvadászatot* folytattak,

egyéni lesből lőttek, vagy *cserkelést, cserkelő vadászatot* végeztek, azaz ke-resték-követték az állatot. Általában a kora hajnal vagy az alkonyat, a szürkület volt kedvelt idejük. Egyedül, esetleg egy vagy két társsal mentek.

Az alsó társadalmi rétegekhez tartozóknak kevés *szórakozási* lehetőség adatott. A rabsicnak bizonyos mértékig szórakozás, kedvtelés is volt a vadászat. Ám közel sem annyira, mint az úri vadászoknak. A vad elejtése természetesen nála is vadászati örömmel társult.

Motiváló tényező volt a vadorzóknál egy közismert szólás is: *Ha másnak lehet, akkor nekem is!* (Más alatt az úri vadászokat értették.) Különösen a polgári korban, sokaknál szinte elvként hatott ez a mondat. Megértéséhez hivatkozom a fentebb már említett, a kiegyezés utáni két vadászati törvényre (Vtc 1. és Vtc 2.). Ezek értelmében a vadászati jog a földtulajdon elválaszthatatlan tartozéka. Ám! Vadászati joga ugyan a földtulajdonosnak van, de ennek gyakorlása csak a törvényekben meghatározott esetkörben illeti meg. Főleg akkor, ha az ingatlan egy tagban vagy összefüggően 100, később 200 kh-ra terjed. Minden más, összevonásra nem alkalmas területnél a vadászati jog gyakorlását a földtulajdonosának haszonbérbe kell adni. Vagyis ez kötelező! A kisebb ingatlanok tulajdonosai ilyen módon kiszorultak a vadászati jog gyakorlásából, amit igazságtalannak éreztek. Akár orvul is vadásztak ellensúlyozásul. Másrészt a haszonbérlők főleg a módos földbirtokosok, a magas közigazgatási tisztséget viselők és a gazdag polgárok köréből kerültek ki. Egy-egy sikeres vadászatuk során vagy azt követően a közeli helységeken élők, köztük a kisbirtokosok, szegényebb földművelők, helyi iparosok láthatták, hogy azok az apró- vagy nagyvadak, melyek településük határában élnek, földjeiken járnak, netán kárt is tesznek, miként kerülnek „idegen” puszkavégre. Aztán miként szállítják el azokat. Igazságérzetüket ez a körülmény legalább annyira bántotta, mint a területi korlát. Egyesek közülük úgy gondolták, hogy ők is megérdemlik a vadhúst, vagyis *rabsickodnak* érte. Azt is lehet mondani, hogy kellő ügyességgel megszerzik azt, ami akár az övéké is lehetne.

Kapcsolódik ide az a motiváló, fentebb kifejtett körülmény, mely a nép jogérzetéből, jogszokásából eredt: a vad szabadon elejthető, tulajdonul megszerezhető.

Végezetül megemlítem, hogy még nem volt távoli a feudális kor. Élt annak az emléke, hogy a rendi társadalomban is létezett, igaz korlátozott mértékben, a jobbágy-parasztok számára a szabad vadászati jog. Továbbá a tételesjogi szabályozást a szokásjog és a jogszokások áttörték a nemesi rendhez nem tartozók javára. Márpedig ezek az ismeretek is szándékerősítően hatottak az orvvadászoknál. *Az őseink is vadásztak!* – mondták a rapsicok, még a 20. század első felében is.

A rabsicok a társadalmi struktúra alsó részén, de nem a legalján éltek. Foglalkozásukat az írott források, különösen a hírlapok az alábbiak szerint jelölték meg: földműves, szegényember, napszámos, hegyőr, uradalmi gazda, jómódú parasztgazda, ácsmester, vasúti őr, csósz. Azonnal látható, hogy elsősorban a földműveléssel, mezőgazdasággal foglalkozók közül kerültek ki. Ami meglepő, hogy olyan személy is akadt köztük, aki éppen a (vadász)terület őrzésével volt megbízva, vagy tulajdonosa szolgálatában állt. A rabsicok általában egy paraszti közösség tagjai voltak. Egy részük azonban nem szociális személyiség, hanem *inkább olyan magánakvaló ember vót*.

Az orvvadász lényegében tudta, hogy mit nem szabad neki, mi a jogsértő. Ezzel együtt a törvényt igazságtalannak érezte. A rabsic cselekedeteit a közössége, környezete elfogadta, de legalább tudomásul vette. Kivéve azt, ha halált vagy súlyos testi sértést, *sebesülést* okozott. A közösség nem szokta elárulni. *A falu hallgatott. A falu a rabsicot nem adta ki*. Azonban akadhatott egy-egy személy, aki irigységből, haragból, előnyszerzés végett vagy megfélemlítésre, zsarolásra másként viselkedett.

A vadászterület tulajdonosai, haszonbérloői, más vadászai, a közbiztonság fenntartásáért felelősök, az állami és helyi hatóságok emberei, az erdők és mezők felügyeletével megbízottak a rabsicokat nem sorolták a *rendes, tisztességes, böcsületes emberek* közé. Az orvvadászokat elítélték törvénszegő magatartásuk miatt és az okozott károkért. Azért sem szerették őket, mert nekik munkát okoztak, ha szembeszálltak velük, akkor testi épségüket, sőt életüket veszélyeztették. Ennek megfelelően az irántuk táplált érzelmek az ellenszenvtől a gyűlöletig terjedhettek. Esetenként azonban méltányolták szívósságukat, ismereteiket, lövészeti tudásukat. A rabsic a felsoroltak mindegyikében ellenfelet látott, akit meg kell tévesztetni, ki kell játszani, előle menekülni, végső esetben vele szembefordulni. A rabsicok nem voltak tekintettel a vadgazdálkodásra, a vadvédelemre, így a tilalmi időre sem. Ugyanakkor nem jártak kutyaival, hiszen az, főleg ugatásával elárulhatta volna őket. Az orvvadász a tiltott tevékenységéről nem beszélt, még feleségének sem árulta el, hogy mikor merre jár, mit csinál. A gyerekek előtt különösen titkolóztak, hiszen ők könnyen eldicsekedtek volna apjuk tetteivel. A gyerekek arról sem tudtak, hogy éppen vadhúst esznek. Az egyik néprajzkutató véleménye szerint az orvvadászok egész évben figyelik a vadak járását, kitűnően ismerik a természetet, ezzel együtt csendes, hallgatag emberek.¹⁸ Bizonyos szituációkban azonban hangossá, haragossá is válhattak – kutatási tapasztalataim szerint. A rabsicok az azonos mellett individuális vonásokkal is rendelkezhettek. Így emberi kapcsolataikban erőszakosabbak vagy mértéktartóbbak lehettek. Jellemük egyik vonását mutatta, hogy

¹⁸ Szilágyi 2001: 63.

amikor orvvadászaton fogták őket, közülük volt, aki rálőtt a vadászterület őrzőire, míg mások puskájukat eldobva menekültek.

A rapsicokban indulatok feszültek. Egyrészt a vadakkal szemben, melyeket le kellett győzni. Mégpedig halálos lövéssel, hogy zsákmányként tulajdonba vegyék. Másrészt indulatok munkáltak bennük mindazokkal szemben, akik ebben őket megakadályozni kívánták. Az indulataiktól vezérelve némelyek a végső határig elmentek, az állatok mellett, illetve azokért embert is öltek. A vizsgált kor rapsicaira is illett az, amit az évtizedeken át vadászó Fülöp András (1946) az orvvadászokról megfogalmazott: „A rapsic a bőrért vitte a vásárra. A vadhús volt neki a lényeg, semmire nem volt tekintettel. Mindenre lőtt, ami szőrös és két füle van. Meg a tollasra is.” Legtöbbjük nem törődött a vadászat tilalmi idejével vagy a megsebzett állat szenvedésével.

Fejér vármegyében a rabsicokon belüli nemzetiségi megoszlásról pontos adatok természetesen nincsenek. Talán a németek voltak a legtöbben – hangzott el bizonytalanul egy-két idős adatközlőtől. Igaz, inkább a két világháború közötti viszonyokból kiindulva.

Az újságok tudósításaiban gyakori volt, hogy egy-egy rapsic családi és keresztnéve után ott állt a sokatmondó jelzős szerkezet: *ismert orvvadász, veszedelmes orvvadász, legvakmerőbb orvvadász, veszélyes orvvadász, a vidék leghírhedtebb orvvadásza, a községben a leghíresebb orvvadász, hírhedt vadászó*. Részben, nem hivatalosan a hatóságok is így emlegették őket. Főleg az *ismert* jelzőt használták, de egyértelműen pejoratív tartalommal. A jogi normák a visszaesőket súlyosabban szankcionálták.

A honvédség 1848–1849-ben viszont jól tudta használni a lőfegyverekhez értő, jól célzó orvvadászokat. Az I. világháborúban, az Osztrák–Magyar Monarchia haderejében számos egykori orvvadász, mint kiváló céllovó nyert elismerést, kapott kitüntetést.

A rabsicok üldözői

A vadászterületek tulajdonosának, bérlőinek, a vadászatra jogosult személyeknek és nem utolsósorban az államnak ahhoz fűződött alapvető érdeke, hogy a jogsértő tevékenységüket az orvvadászok ne folytassák, ne tudják folytatni. A vadat lehetőleg csak az arra jogosult személy ejtse el, az állam pedig tőlük bevételhez jusson, a nemzeti értéket képviselő vadállományban indokolatlanul kár ne keletkezzen.

Az állam szervei folyamatos küzdelmet folytattak a rabsicokkal. Ki kell emelni közülük a közrend fenntartásáért felelős csendőrséget, városokban a rendőri szerveket, majd a vármegyei szervezetből a járási (fő)szolgabírókat és az alispánt, a királyi ügyészséget, a királyi járásbírószéket, valamint a királyi törvényszéket, végül a belügyminisztert. A tulajdonosok, különösen az

uradalmak szolgálatában álló, a vadászterület felvigyázásával megbízott személyek is fontos szerepet tölthettek be. Ebbe, a területet, egyben a vadállományt védő körbe tartoztak az erdőnél alkalmazottak: a *jáger*, a *hivatásos/uradalmi vadász*, az *erdész*, az *erdőkerülő*, az *erdőőr*, az *erdőpásztor*, a *vadőr*, az *uradalmi csősz*. Velük, ritkán az úri vadászokkal, de végső soron a jogalkotó szervekkel és ezek jogi normáival kerültek szembe a vadászok.

A vadászterület és a fegyverek

A dualizmus időszakát joggal lehet a magyar vadászat aranykorának nevezni. Igaz ez az alapvetően nagybirtokok által uralt Fejér vármegyére is. Ráadásul a változatos tájú vármegye számtalan kitűnő vadászterülettel rendelkezett a vizsgált korszakban, sőt előtte is. A tehető, régi és újabb nagy- és középbirtokos családok generációkon át figyelmet fordítottak a vadászterületként használható birtokrészekre, az ottani vadállományra.

A rapsicok is elsősorban ebből a gazdag vadállományból óhajtottak részesülni. További fontos körülmény volt számukra, hogy az uradalom erdeje közel esett, nagy kiterjedéssel bírt, ahol az észszerű vadgazdálkodás nyomán szép vadak éltek.

A lőfegyverek, köztük a puskák 1848 és 1918 között hatalmas technikai változáson, fejlődésen mentek keresztül. A megállapítás a vadászpuskákra is igaz. Az úri vadászok, főleg az arisztokraták jó vagy kitűnő minőségű, modern fegyvereket használtak. Az orvvadászok fegyverei – jelentéktelen kivételtől eltekintve – meg sem közelítették ezt a színvonalat. A mintegy hetven éves időszak alatt a legjelentősebb változás az volt, hogy az *előltöltő, egylövetű puskákat* felváltották a *hátultöltők*, majd az *ismétlőpuskák*, illetve a *két- vagy háromcsövűek*. Közben a *simacsövűeket* a *vontcsövűek*. Ebben a folyamatban a lőszerek is fokozatos, a puskákkal párhuzamos fejlődésen mentek át. Lehettek a puskák *sörétesek* vagy *golyósak*, az orvvadász sokszor ugyanazt a fegyvert használta mindkét lövedékhez.

Az orvvadászok fegyverbeszerzésénél több forrást kell megemlíteni. Egyrészt azokat a városi, falusi kovácsokat, ezermestereket, akik maguk készítették a lőfegyvereket. Ide sorolható némelyik vadász is. Másrészt azokat a puska-műveseket, fegyvergyártókat, fegyvermestereket, akik kitanulták a puskák készítésének fortélyát, egészen az apró részletekig. Tőlük, illetve a fegyverkereskedőktől lehetett rejtett módon vásárolni különböző minőségű puskákat. Értve ez alatt a külföldön vagy hazánkban, gyári kerek között előállítottakat is. Harmadrészt ott voltak a katonai puskák, a *hadipuskák*, melyeket vadászati célra az ügyes, megbízható emberek átalakítottak. A tilalom és a kötelező fegyverbeadás, -gyűjtés ellenére az 1848–1849-es szabadságharc leverése után is maradtak az egykori jobbágy-parasztoknál elrejtett (*kovás vagy gyutacsos*) puskák. Igen csekély mértékben

használtak a rapsicok ellopott vagy elveszített korszerű fegyvert is. Az orvvadászok közt a puskák örökléssel, ajándékozással, egymás közti adásvétellel is terjedtek. A vadorzók puskájának minősége széles skálán mozgott: a jócskán elavulttól kezdve csaknem a korszerűig.

A rapsic főleg a könnyű, rövid puskát kedvelte, melyet eldugni, elrejtetni is könnyebb volt. Akár a ruhája alá, akár a falun kívül, a szőlőhegyen, a határban vagy az erdőben. Volt, aki otthon dugta el. A löszert szükség szerint hazulról vitte. Szürkületben vagy éjszaka járt, hogy senki ne lássa. Akkor is takarásban, az ingatlanok hátsó, forgalomtól mentes részén. Ahogy mondták: *Nem az uccán, hanem kerteknek ment.*

Büntettek

Az orvvadászok szankcionálásra kerülő magatartásának említése során a súlyosabb megítélés alá esők irányából haladtam az enyhébb elbírálásúak felé. Vagyis követtem a büntett–vétség–kihágás kategóriákat. Az alább ismertetésre kerülő egyes eseteknél is ebben az irányban haladok. A napvilágra került jogesetek közül egyértelműen a büntett volt a legkevesebb, a kihágás pedig a legtöbb. Ehhez azonnal hozzátehető, hogy a legnagyobb számú látens büntetendő magatartás is kihágás volt.

A dualizmus korából a Fejér vármegyei orvvadászokkal kapcsolatos büntettek és vétségek kutatását alapvetően meghatározta, hogy történelmi okokból a törvényszéki és járásbírósi iratok lényegében nem állnak rendelkezésre. Inkább a közigazgatásiakból maradtak. Ilyen körülmények között a korabeli sajtó híradásaira jelentős mértékben kellett támaszkodnom. A leírtak tényyszerűségével, vagy éppen ennek hiányával, hibájával együtt. Ideális esetben az újság ismerteti a bírósági eljárást és az ítélet lényegét is. Azonban közel sem ez az általános, ami az alábbi példákban is kitűnik. (A terjedelmi korlátok miatt kevés esetet említhetek.)

Az élet elleni cselekmények

Ha a vadászterületen vagy ennek közelében lövéstől elhunyt személyt találtak, a gyanú könnyen, sokszor azonnal az orvvadászokra terelődött. Akár név nélkül, általánosságban, akár meghatározott személyekre. Úgy a nép, mint a hatóságok körében. Hiszen a vadorzóknak volt lőfegyverük, nekik volt titkolni valójuk, bizonyos körben lehetett haragosuk. Szándékos, előre megfontolt gyilkosságok voltak ezek, jobbára orvul, lesből, illetve hátulról. Egyetlen példát említek. Az I. világháború idején, 1916 júliusában Vérteshoglár határában az aratók búzaföldbe ástott férfi holttestére leltek. A halottban Zwizek Andrást, gróf Esterházy Miklós Móricz uradalmának erdőőrét ismerték fel, aki 4 hete tűnt el. A boncolás megállapította, hogy

halálát egyetlen haslövés okozta. A hatóság orvvadászra gyanakodott. Özvegyén kívül hat gyermeke siratta.¹⁹

Az kétségtelen, hogy az orvvadászok más körülmények között is elkövettek emberölést. A tipikus az volt, hogy a tettenérést követően ölt embert az orvvadász. Mégpedig az őt ellenőrizni jogosultak közül valakit: csendőrt, tulajdonost, haszonbérletet, vagy a két utóbbi alkalmazottját, a vadászterület és a vadak gondozóját, őrzőjét. A tettenérés pillanatában, a kialakult tűzharc során vagy menekülés közben. A résztvevők száma mindkét oldalon több is lehetett. A rapsic tehát halálos sebet ejtett, de maga is megsebesülhetett, meghalhatott. Szerencsés esetben el is menekülhetett. Mint elkövető esetenként rövidebb-hosszabb ideig vagy végleg ismeretlen maradt.

Ha az orvvadász lövése halálos volt, leggyakoribb védekezése az lett, hogy nem kívánt halált okozni, még testi sértést sem, csak meghátrálásra akarta kényszeríteni áldozatát, azaz elijeszteni. Vagy a fegyver véletlen elsülésére hivatkozott. A fegyveres harcot a rapsicok főleg menekülésük, a büntetés elkerülése érdekében vállalták. Ezzel együtt azért, hogy puskájukat, vadászfelszerelésüket, zsákmányukat megtartsák. Valamennyi fegyveres harc természetesen nem ismert, inkább csak azok, ahol egyik vagy másik oldalon haláleset történt.

A Pusztavámhoz (Fejér vm.) tartozó Bokodi erdőben, mely Merán János gróf tulajdona volt, valóságos harc folyt le 1907-ben az erdészek és az orvvadászok között. Az azt megelőző időben nagyon elszaporodott az orvvadászat, főleg a nagyvadakra. Urbán József főerdész vasárnap esti körútjára erdőkerülőjét vitte magával. Szemléjük során egy tisztáson három rapsicot láttak meg, amint egy elejtett szarvast cipeltek a vállukon. Urbán megállásra szólította fel őket, amire azok ledobták a szarvast és fegyvereikből tüzelni kezdtek. A főerdész és társa lövésekkel felelt. A jó fél óráig tartó küzdelem során két pusztavámi vadász, Macher János és Novák János halálos sebet kapott. Társuk, Menyhárt János sértetlenül elmenekült. Sértetlen maradt a fák mögül tüzelő főerdész és az erdőkerülő is. A csendőrség megkezdte a nyomozást.²⁰

Kerekes Ádám, fülei (Fejér vm.) lakos az I. világháború előtt orvvadász hírében állt az egész vidéken. Egy társával 1913. május 5-én a szomszédos Csajág (Veszprém vm.) település erdejében egy őzbakot ejtett el. Ekkor toppant eléjük Bajnok Lajos vadőr. Az orvvadászok futásnak eredtek, a vadőr követte őket. Mikor Kerekes látta, hogy üldözője utoléri, rálőtt. Bajnok a kezén megsérült, de viszonzni tudta a tüzet. Sörétes lövése mellett találta

¹⁹ Budapesti Hirlap 1916. július 19. 18.

²⁰ Magyarország 1907. június 12. 9.

Kerekest, aki elhunyt.²¹ Az igazságszolgáltatás vélhetően felmentette Bajnokot, a jogos védelmi helyzetre figyelemmel.

Az emberölések, gyilkosságok leggyakoribb áldozata maga az orvvadász lett. Nem csak az erdőt-mezőt és a vadakat védő személyek fegyverétől vagy a csendőrök lövedékétől, hanem társai, sőt saját maga puskájától. Amíg a társak által elkövetett cselekmény nyomozást, igazságszolgáltatási eljárást vont maga után, addig egy-egy vadász-, helyesebben orvvadászbal-esetnél az idegenkezűség alapos gyanúja fel sem merült, vagy azt kizárták. Ám ilyenkor is bebizonyosodott, hogy a rapsickodás kockázattal, veszéllyel jár. Előfordult, hogy a rapsicok valamin, legtöbbször a zsákmány felosztásán, összevesztek. Vitájuknak haláleset is lehetett a következménye.

A Pesti Napló 1913 nyarán egy gyilkos vadorzóról adott hírt. Eszerint június 17-én Isztimér (Fejér vm.) község határában, az erdőségben egy oszlásnak indult férfitestet találtak. Az erdészek bejelentésére a csendőrök rögtön felismerték benne „Szabó János hírhedt várpalotai vadorzót”. Az elhunyt felesége elmondta a csendőröknek, hogy 5 nappal korábban ment el férje vadászni a barátaival, Vavró Józseffel és Fülöp Istvánnal. Amikor a barátok visszatértek, azt állították neki, hogy férje elvált tőlük az erdőben, mást nem tudnak róla. Vavró és Fülöp a csendőrök hosszas vallatása után beismerte, hogy Szabóval összevesztek egy közösen elejtett szarvason. A vita azzal végződött, hogy Vavró hátulról lelőtte Szabót. A rapsicot letartóztatták, bekísérték a székesfehérvári ügyészség fogházába.²² A bíróság minősítésétől függően Vavró emberölést vagy gyilkosságot követett el. Fülöp-nél felmerülhetett a tártstettség. Mindegyiküket kihágásért is felelősségre vonhatták.

A testi épség elleni cselekmények

A testi sértések súlyosságuknál fogva különböző minősítés alá estek. Az ide fűzhető két jogeset közül az előbbi golyóváltásról, mégpedig az erdőőrök és az orvvadász küzdelméről szól.

Az erdészek és az orvvadász harca címmel 1909 februárjában a Magyarország című újság egy friss jogesetről adott hírt. Pár nappal korábban Zichy János nagylángi (Fejér vm.) uradalmának főerdésze, Rott Ignác az erdészszel, Rondonelli Gyulával az erdő mélyéről lövéseket hallott. Így elindultak a feltételezett orvvadász kikutatására. Egy tisztáson látták meg Bajcsi János ácsmestert, amint egy elejtett vadlúddal a vállán az erdőből kifele igyekezett. A főerdész megállásra szólította fel, de a rapsic ehelyett megfordult és fegyverét Rottra sütötte. A fővadászt a lövés arcának bal oldalán érte, bal

²¹ Friss Ujság 1913. május 6. 7.

²² Pesti Napló 1913. június 18. 13.

szeme világát rögvest elveszítette. Rondonelli erdész ezt látva, válláról lekapott fegyverével három lövést adott le Bajcsira. Egyik a hasán, a másik jobb könyökén találta el a vadorzót, aki azonban el tudott menekülni. A csendőrök másnap a lakásán találtak rá a súlyosan megsebesült rapsicra, aki a leleplezéstől félve nem mert orvoshoz fordulni. A csendőrök beszállították a székesfehérvári királyi ügyészséghez, majd a rabkórházba került. A főerdészt Budapesten kezelték.²³ Rondonelli erdészt a Btk 79. §-ra, a jogos védelemre figyelemmel nem lehetett büntetni a sebesülést okozó cselekménye miatt. Az orvvadász viszont legalább súlyos testi sértés büntettéért, továbbá kihágásokért felelni tartozott.

Pongrácz János móri orvvadász 1913. október 6-án vadászatra indult. Szeidl János hegyőr a bokrok között megbújva leselkedett utána, szerette volna tetten érni. Az orvvadász észrevette és néhány lépésről rálőtt. A hegyőrt kórházba szállították. Pongrácz azzal védekezett, hogy ő vadat sejtett a bokorban.²⁴

Kihágások

Korábban, a kiegyezés utáni törvények rövid ismertetése során szó esett a Kbt-k-ban, a Vtc 1-ben, a Vtc 2-ben, a Vftc 1-ben, a Vftc 2-ben és a vármegyei szabályrendeletekben meghatározott kihágásokról. Az alábbiakban döntően a vadászati kihágásokról szólok. Előbb általában, majd ezt követően néhány jogesettel. Eljárásomat egyrészt az indokolja, hogy az orvvadászok által elkövetett jogellenes cselekmények között ezek voltak a leggyakoribbak. Másrészt indokul említhető, hogy az MNL Fejér Vármegyei Levéltárában az alispáni iratok között két levéltári doboz tartalma kifejezetten vadászati kihágást foglal magában.²⁵

A kivételes módon fennmaradt iratcsomók alapján, felhasználva a korabeli jogi szaknyelv és szakzsargon kifejezéseit, a következőket tapasztaltam. Az ügyek egy tekintélyes, számszerűleg meg nem állapítható része első fokon, a járási főszolgabíró ítéletének jogerőre emelkedésével lezárult. Számtottevő azonban az elmarasztalt vádlottak részéről benyújtott fellebbezés, melynek nyomán a kihágási ügy másodfokra a vármegyei alispán elé került. Volt eset, amikor az alispán ítélete elleni fellebbezés az ügyet harmadfokra, a belügyminiszter elé vitte. Vadászati kihágás miatt általában a csendőrség, a vadászterület tulajdonosa vagy haszonbérője és az utóbbi kettő alkalmazásában álló, a vadászterület és a vadak őrzésével megbízott személy *panasza* nyomán indult az eljárás. (Másképp ezt *feljelentésnek* nevezték.) A hatáskörrel és illetékességgel rendelkező járási főszolgabíró *tárgyalást*

²³ Magyarország 1909. február 10. 10.

²⁴ Az Ujság 1913. október 7. 16.

²⁵ MNL FVL IV/405. Fejér vármegye alispánjának iratai 1872–1950. 628. és 629. doboz.

tartott. Ezen a *vádlotton* (tettes, elkövető) kívül mindenekelőtt a *tanúk* vettek részt. Ha a vádlottak többen voltak, úgy azok *elsőrendű, másodrendű* stb. *vádlottak* lettek. A tanúk is lehettek többen. Esetenként a tettes mellett *részes*, szinte mindig *bűnsegéd*, is megjelent. A főszolgabíró a tárgyalás nyomán *ítéletet* hozott, melynek meghatározott kellékei voltak. Tartalmazta mindenekelőtt a vádlott nevét, illetőségét (csak a települést). A vádlott számára a legkedvezőbb, de nem gyakori eset az volt, ha az ítélet *a kihágás vádja és következményei alól felmentette*. Azon kívül, hogy a kihágást nem követte el, ennek oka más is lehetett. Így az, hogy a panaszt nem az erre jogosult vagy nem a jogszabályi határidőn belül nyújtotta be. Az ügyek lényegesen nagyobb részében viszont a vádlott a *vadászat által elkövetett kihágásban vétkes* volt. Az ítélet rögzítette, hogy mit sértett meg a vádlott. Bizonyítékul jobbára a feljelentő vagy a tanú vallomása szolgált. Leggyakrabban a Vtc 2. 26. §-ba ütköző, az *idegen területen engedély nélküli vadászat* volt. Használta az ítélethozó a *tilosban vadászott, tilos területen vadászott* meghatározást is. A jogértelmezés és a gyakorlat szerint már az, ha a vádlott *idegen területen fegyverrel járt*, megvalósította a vadászati kihágást. Akkor is, ha vadat nem ejtett. Gyakori volt, hogy a kihágásban vétkes vádlott cselekménye a 27. vagy 29. §-ba ütközött. Ez azt jelentette, hogy *éjjel, éjszaka* vagy *tilalmi időben elkövetett orvvadászat* történt. A jogszabályhely és a jogsértő kihágási cselekmény megjelölését rögvest követte a szankció. Tehát az, hogy forint vagy korona *pénzbírságban marasztaltatott el* a vádlott. A pénzbüntetés nagyságára a jogszabálytól-ig határt állapított meg. Ennek keretei között a főszolgabíró figyelembe vette, hogy az orvvadász büntetlen előéletű, visszaeső vagy többszörösen visszaeső volt. A következő sorokban volt olvasható a rendelkezés arról, hogy *behajthatatlanság*, vagyis a *bizonyított vagyontalanság* esetén a vétkes büntetésének átváltoztatása hány napi *elzárásra* történik. Az ítéletben arról is rendelkezett a főszolgabíró, hogy a bírság összege a befizetés esetén *fele-fele részben a panaszost/feljelentőt*, illetve az elkövetés helye szerinti *község szegénypénztárát* illeti meg. Az ítélet szükség szerint tartalmazta, hogy az *iratok áttételre kerülnek* a székesfehérvári királyi pénzügyi igazgatósághoz a *jövedéki kihágás elbírálása végett*. Az ítélet megfogalmazta, hogy a *tanúdíjat, eljárási költségeket, más költségeket*, így a *napidíjat, fuvardíjat*, az esetleg felmerülő *rabtartási költségeket*, a vádlott köteles megfizetni, viselni. Több vádlottat a kötelezettség *egyetemlegesen* terhelt. Az ítélet magában foglalta azt is, hogy mely ingóságok, különösen lőfegyver, vadhús, vadbőr kerül *elkobzásra*.

Az ítélet tartalmazta a jogorvoslatra figyelmeztetést (kihez, milyen határidőn belül lehet *fellebbezni*) és a tényállás tekintetében nagyon szűkszavú indokolást is. Az utóbbiból nem ritkán kiderül, hogy mely tanú(k), illetve a feljelentő(k) vallomása alapján lett bizonyított a cselekmény. Volt eset, amikor a vádlott maga ismerte el a kihágást. Amennyiben az ítélet jogerőre

emelkedett, a vádlott már *elítelt* lett, aki számára megkezdődött az ítéletben foglaltak teljesítési határideje. Feltéve azt, hogy *fellebbezés/föllebbezés* került benyújtásra, úgy a *másodfokú ítéletet* a vármegye alispánja hozta meg. Általában *indokainál fogva helyben hagyta* az első fokú ítéletet. Lehetőség volt annak *megváltoztatására* is. Ritkán *hatályon kívül helyezte* azt. Az alispán ítéletét is meg lehetett támadni. A *fellebbező/föllebbező* ilyenkor a belügyminiszterhez fordult, akinek a nevében általában a miniszteri tanácsos járt el. A *harmadfokú ítélet* legtöbbször helyben hagyta az alispán másodfokú ítéletét. Természetesen, akár csak részbeni, megváltoztató döntés is születhetett. Történhetett a megváltoztatás a jogi minősítésben vagy a pénzbírság összegében. Egnéhány alkalommal előfordult a másodfokú ítélet hatályon kívül helyezése. Az itt leírtak vagy azok egy része az alábbi, egymástól valamelyest eltérő kihágásoknál, vagyis jogeseteknél követhetőek.

A levéltári iratokban nem részletezték a kihágás elkövetésének és felderítésének körülményeit. Az újságok viszont rövidebben-hosszabban szóltak erről. A kihágási ítéletek inkább a jogkérdésekre, főleg a jogszabályhely megjelölésére helyezték a hangsúlyt. A kutató számára ideális az lenne, ha ugyanabban a kihágási ügyben minden forrás (újság, eljárás iratai) rendelkezésre állna. Ez viszont ritkán adatik meg.

Szántó János pátkai (Fejér vm.) lakos, foglalkozása szerint csősz, a székesfehérvári járási főszolgabíró 1903. szeptember 14-i ítélete szerint tilos időben, éjjel orvvadászatot követett el. A Vtc 2. 29. és 27. §-ra figyelemmel a főjegyző ítéletében Szántót 10, továbbá 200 korona pénzbírságban marasztalta. Rendelkezett a tanúdij fizetési kötelezettségről (9 korona 80 fillér a csendőrségnek), és Szántó fegyvere elkobzásáról. Egyébként az iratokat a királyi pénzügyi igazgatósághoz áttette az esetleges jövedéki kihágás megállapítása érdekében. Fellebbezés nyomán az ügy a Fejér vármegyei alispán elé került, aki másodfokú ítéletében a vadászati jog tulajdonosának engedélye nélküli, éjjeli és tiltott időben elkövetett vadászat miatt a 10 + 200 korona pénzbüntetést, a fellebbezés elutasítása mellett, indokainál fogva helyben hagyta. A tanúdij és egyéb költségek tekintetében viszont eltérően rendelkezett. A *folyamatba tett kihágási ügy* vádlottja a belügyminiszterhez fellebbezett. A miniszter részben helyben hagyta a másodfokú ítéletet, részben a jogi minősítésre figyelemmel módosította. E szerint a vádlott nem a 27., hanem a 26. § szerint minősülő kihágást követte el. A büntetés e tekintetben 25 korona. Viszont nem alkalmazható a 27. §, mert nyáron a hajnali fél négykor elkövetett kihágás nem minősíthető éjjel elkövetettnek. Szántó János egyébként nyulat lőtt, amittől a ruhája véres lett. Talán akkor, amikor az állatot megpróbálta elrejteni.

Schinagel Ferenc és Fridrich György etyeki (Fejér vm.) lakos idegen vadászterületen engedély nélkül vadászott. Traxlmayer Frigyes főhercegi uradalmi főerdész panaszt tett ellenük a váli főszolgabírónál. Az 1896.

november 20-án megtartott tárgyalás után a főszolgabíró a Vtc 2. 26. §-ba ütköző vadászati kihágásban *marasztalta el* a vádlottakat. Fejenként 50–50 forint pénzbírságot szabott ki. (Átváltás: 5–5 napi elzárás.) Tanúdíjként 8 forint 50 krajcárról szólt az ítélet, a vádlottak egyetemleges fizetési kötelezettségével. Schinagel Ferenc fegyverének és vadászjegyének elkobzása is *elrendeltetett*. A fellebbezést követően az alispán a Schinagel Ferencre vonatkozó részt helyben hagyta. Fridrich Györgyöt viszont felmentette, mivel fegyvere nem volt, így vadászati kihágást nem követett el. Schinagel újabb jogorvoslati kérelme nyomán, az ő vonakozásában, a belügyminiszter a másodfokú ítéletet megváltoztatta: a vadászfegyver a birtokában marad, tekintettel büntetlen előéletére. A vadászjegyre eljárást folytatni a Vftc 2. 37. § alapján lehet, így erre vonatkozóan az eljárást – hatáskör hiányában – megszüntette.

A *karácsonyfa állítás* népi gyakorlata szempontjából is figyelemre méltó egy 1905-ös újságközlés. A Mórhoz (Fejér vm.) tartozó Sikáros-erdőrészben, Trauttenberg Frigyes báró területén, karácsony előtt két erdőőr állt lesben, nehogy az ottani bekerített helyen található fiatal fenyőfákat karácsonyfának lopkodják. Stammer Péter és Pető István december 19-én este 18 és 19 óra között különböző, szokatlan zajokra lett figyelmes, majd két felfegyverzett férfi bukkant fel közelükben, a tisztáson. Egyikük Horesta István volt, a vidék leghírhedtebb orvvadásza, társa pedig az ugyancsak orvvadász Parucs István. Mindketten pusztavámi illetőségűek. A két erdőőr az orvvadászokra vetette magát. Horestát a helyszínen elfogták, a másikat a következő napon a csendőrök vették őrizetbe. A feljelentés is megtörtént a móri főszolgabírónál. 1906 januárjának közepén a két delikvenst Dömötör Géza *tiszteletbeli főszolgabíró tilos és bekerített helyen való vadászattal* elkövetett kihágásért 300–300 korona pénzbüntetésre, vagyontalanság esetén 15–15 napi elzárásra ítélte. A döntés jogerős lett.²⁶ Jogalapjául a Vtc 2. 26–27. § szolgált. A két eltitkolt fegyverrel elkövetett jövedéki kihágás ügyében iratáttétel történt a pénzügyi igazgatósághoz.

Bokodi István (1952), Csákvár korábbi polgármestere kéresemre családja történetének egy szeletét írta meg. Dédnagyapja, Sente Sándor (1882) kisbirtokos, bicskei lakos a családi legendárium szerint rendszeresen *orvvadászott*. A mezei munkából gyakran egy–egy lelőtt nyúlal tért haza. Valamiféle álcázott puskát használt, amit lovaskocsiján hordott magával. Puskás orvvadászata úgy ért véget, hogy megfogták a csendőrök. Az eljárás végén fegyverét elkobozták és jelentős pénzbüntetést kellett fizetnie. A tiltott tevékenységet valószínűleg akkor már hosszabb ideje folytatta. Az I. világháborúban, mint gyakorlott (orv)lövész vett részt. Sente Sándor

²⁶ Székesfehérvár és Vidéke 1905. december 28. 4.; Székesfehérvár és Vidéke 1906. január 16. 3.

családjának a mezei nyulat és a fácánt a büntetés előtt és után azért sem kellett nélkülöznie, mert jól tudott a hámfával, a lovaskocsi alkotórészével dobni. Amelyik állatot eltalálta, az már az övé lett. Az eszközül használt tartalék hámfát kocsijának ülése alatt tartotta. Sente Sándor egyébként köznemesi családból származott.

Bircsák Lajosné Fűrész Éva iváncsai tanárnő szintén családi emlékeikre hívta fel a figyelmemet. A Székesfehérvár–Börgönd–Pusztaszabolcs vasútvonalat 1896-ban nyitották meg. A vonalon, Seregélyes (Fejér vm.) község szélén állt a 7-es vasúti őrház, azaz *bakterház*. Itt teljesített szolgálatot mintegy 30 esztendeig Fűrész Imre (1880–1977) vasúti pályáőr, népiesen *bakter*: a családjával együtt a sorompós őrháznál szolgált és lakott. Itt született fia, Gyula (1909–1998), aki azután tanító, illetve honvédtiszt lett. Fűrész Gyula 1978-as visszaemlékezésében szólt a környékükön zajló orvvadászatról. A *vadórzás* elég széleskörű volt. Fűrész Imrének „mindig volt puskája. Pedig többször elvették tőle a csendőrök. Akkor újat szerzett.” *Fácányoznyi*, azaz vadat lőni a közeli János-majori *remészekbe* éjszaka járt. Úgyisintén éjjelente ment vadászni a szomszédos Zichyújfalu határába, ahonnét többször őzzel tért haza. A közeli Szerecsenyi-tóhoz is eljártak vadlibát, vadkacsát lőni.²⁷ Fűrész Imre rapsic tevékenységét részben a dualizmus alatt, részben az I. világháború után gyakorolta.

Összegzés

A magyar etnográfia a népi vadászat kutatásában a hangsúlyt sokáig, aránytalan módon a csapdákkal, hurkokkal történő vadejtésre helyezte. A lőfegyverrel történő vadászatot úrinak, a parasztság által alig gyakoroltnak tekintette. Holott az századokon át folyamatosan létezett, mégpedig nem csak orvvadászat formájában. (Pl. a dúvadak kötelező irtása.) Vagyis a parasztok nemcsak tiltott úton járó vadorzóként vadásztak lőfegyverrel. Az Osztrák–Magyar Monarchia a társadalom polgárosodását hozta magával, melyben a lőfegyveres vadászat legális lehetősége a nép számára – anyagi okokból – inkább csak elvi lehetőség maradt. Az anyagi helyzet miatt, a pénzügyi források hiányában a parasztság egy szűk rétege vállalkozott a fegyveres orvvadászatra. Egyidejűleg fenntartva paraszti életmódját. Különböző, részben kényszerítő okokból másnak a területén, főleg az erdejében. A cselekményt eltérően ítélte meg a hatályos jog és az orvvadász, vele együtt a közössége. A rapsicok jogsértése büntettet, vétséget, kihágást eredményezhetett. A vadászati és jövedéki kihágás volt a leggyakoribb.

Az évszázadok során az orvvadászatot lehetetlen volt teljesen megszüntetni. A dualizmus korában sem sikerült, amit jogesetek sora bizonyít.

²⁷ Fűrész 1979, 1, 6–7.

Irodalomjegyzék

BÁNYAI Balázs – SÁNTA Ákos

2019 *Vadászok és vadászatok Fejér megyében*. Székesfehérvár.

BENKŐ Lóránd (főszerk.)

1967–76 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Budapest.

CZUCZOR Gergely – FOGARASI János

1862–74 A magyar nyelv szótára I–VI. Pest.

CSŐRE Pál

1994 *A magyar vadászat története*. Budapest.

FÜRÉSZ Gyula

1979 *A 7-es őrház*. MNL FVL Kézirattár. 329/1979.

GELENCSÉR József

1995 Nyúl a hurokban. A népi jogélet nyomában. *Fejér Megyei Hírlap* 1995. január 28. 9.

2018 *Székesfehérvár áldásos árnyékában. Sárkeresztes népi jogélete 1867–1959*. Székesfehérvár.

2024 *A székesfehérvári Sóstó néprajza*. Székesfehérvár.

HEGYI Imre

1975 A népi erdőkiélés jogszokásai (1849–1945). *Néprajzi Értesítő*. LVII. 113–137. Budapest.

1978 *A népi erdőkiélés történeti formái*. Budapest.

KOLOSVÁRY Bálint

1942 A tulajdonjog. In: Szladits Károly (főszerk.): *Magyar magánjog. Dologi jog*. 102–320. Budapest.

KÓSA László

2001 *„Hét szilvafa árnyékában”. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*. Budapest.

MNL FVL

Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Vármegyei Levéltára. IV/405. Fejér Vármegye Alispánjának iratai. Vadászati kihágások. 1872–1950. 628–629. doboz

MSZGY 1849

Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországon kiadott Hirdetményeknek. Buda.

PETÁNOVICS Katalin

1987 Népi vadfogás emlékei Keszthely környékén. *Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények*. 13. 329–354. Veszprém.

PNL 1893–1900

A Pallas Nagy Lexikona I–XX. Budapest.

RNL 1911–1935

Révai Nagy Lexikona I–XXI. Budapest.

SELMECZI KOVÁCS Attila

1982 Vadászat. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. 452–454.

SOLYMOS Ede

1984 A természeti környezet elemei kihasználásának emlékei. In: Bárh János (szerk.): *Kecel története és néprajza*. 509–519. Kecel.

SZILÁGYI Miklós

2000 Törvények, szokásjog, jogszokás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz* 8. *Társadalom*. 693–759. Budapest.

2001 Vadászat. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz* 2. *Gazdálkodás*. 41–48. Budapest.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest.

ZLINSZKY Imre – REINER János

1902 *A magyar magánjog mai érvényben különös tekintettel a gyakorlat igényeire*. I. Budapest.

ZOLTÁN János

2006 *Vadászat az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Budapest.

Gyámsági számadások a 19. században

HOMOKI-NAGY MÁRIA

(jogtörténész, tanszékvezető egyetemi tanár, SZTE ÁJTK)

Rechnungslegung der Vormünder im 19. Jahrhundert

Bei der Erforschung der Rechtslage von Waisenkindern ist es unerlässlich, die erhaltenen Quellen zur Rechnungslegung der Vormünder zu untersuchen. Darin wurden nicht nur die Namen des verstorbenen Vaters und seiner Waisenkinder sowie die Höhe des in der Waisenkasse hinterlegten Nachlasses vermerkt, sondern auch die Darlehensverträge, die aus dem Geld der Waisen finanziert wurden, und die Ausgaben, die für die Erziehung, Ausbildung und medizinische Versorgung der Waisen aufgewendet wurden. Die Vormünder waren verpflichtet, über die in der Waisenkasse hinterlegten Gelder Rechenschaft abzulegen, doch die genauen Regeln hierfür wurden selbst in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts noch nicht genau festgelegt. Die Abrechnung des Vormunds der Marktflecken musste Ende des 18. Jahrhunderts dem Grundherrn vorgelegt werden, aber wenn in der Abrechnung Unstimmigkeiten auftraten, ordnete das Patrimonialgericht eine Untersuchung an. Die Protokolle der Waisenkasse liefern weit mehr Informationen als nur einfache Zahlenangaben. Sie enthalten Hinweise auf Heiraten, Vormundschaftsverordnungen und Verwandtschaftsverhältnisse der Waisen, die für ein besseres Verständnis der Leibeigenen- und Bauernschaft jener Zeit unverzichtbare Quellen sind.

Stichworte: Waise, Vormund, Abrechnung, Vormundschaftsverordnung, Waisenamt

Aki a magánjog történetével foglalkozik és az árván, félárván maradt gyermekek helyzetét akarja kutatni, elsősorban a gyámság jogintézményét, annak szabályait kezdi el elemezni. Ezzel összefüggésben a magánjog egy nagyobb területével, a családi jog egyes intézményeivel is meg kell ismerkednie. A kutatás azonban itt nem ér véget, hiszen az árván maradt gyermekek öröklésjogi helyzetét sem lehet figyelmen kívül hagyni és ezzel összefüggésben további elemzést igényel annak megértése, hogy az árva gyermek örökölt vagyonát ki, hogyan kezelte, milyen szerződéseket kötöttek. Ha ezeket a kérdéseket a maga egészében akarjuk vizsgálni, akkor az egész magánjogi rendszert kutatás tárgyává kell tenni.

A kutató számára további kérdésként vetődik fel, hogy általában az egész országra kiterjedően akarja az árvák helyzetét egy adott korban vizsgálni, vagy a társadalom egyes csoportjaira vonatkoztatva von le következtetéseket. Azt gyorsan meghatározhatjuk, hogy a rendi társadalomban különbséget kell tenni a nemes és a jobbágy árva helyzetében, 1848 után a polgári kor társadalmi viszonyai között pedig az árvák vagyonára felügyelő szervezeti keretek változtak meg, ami tovább differenciálja az árvákra

vonatkozó ismereteket. A nemesi árvák helyzetét a rendi korban részletesen bemutatta Degré Alajos¹, e téren más összefoglaló munka az ő munkássága óta nem jelent meg. Ez nem jelenti azt, hogy a gyámság kérdését mások ne érintették volna. Sőt, levéltári források bemutatása során igen értékes információkat gyűjthetünk össze Bónis György² és Kállay István³ monográfiáiból.

Jelen tanulmány keretei között a Károlyi család Dél-Alföldi Uradalmának két mezővárosában, Csongrádon és Szentesen kialakult gyámsági joggyakorlatot mutatom be a késő rendiség korában.⁴

A jobbágy-paraszti világban elsődlegesen a szokásjog, a mindennapok gyakorlata alakította azokat a szabályokat, melyek az árvák helyzetét, ezen belül elsősorban vagyoni viszonyaikat meghatározták. A török kiűzését követő évtizedekben a mezővárosok jobbágyságának mindennapi élete is földesuraik által meghatározott keretek között állandósult. Ha a gyermek anyja halt meg, akkor a gyámság kérdése nem merült fel, mert az apa volt a gyermek törvényes képviselője. Neki kellett gondoskodnia a gyerekek neveléséről, esetleges iskoláztatásáról, sőt a gyermekek anyai örökségéről is. Más volt a helyzet, ha az apa halt meg, mert bár az anyát tekintette szokásjogunk természetes és törvényes gyámnak, ez elsősorban a gyerek nevelésére korlátozódott. Az árva gyermek vagyonát az apa rokonságából meghatározott vagy az apai végrendeletben megjelölt gyámnak kellett kezelni. A gyámrendelés a jobbágyok között is Werbőczy Hármaskönyvében rögzített szabályok szerint történt. Első helyen mindig az apai végrendeletben megnevezett gyámot kellett elfogadni,⁵ éppen ezért a gyámsági viszonyok elemzésénél a fennmaradt végrendeletek kutatása nélkülözhetetlen.⁶ Bár a mezővárosokban számos végrendelet született, mégis ritkábban éltek a testálók a gyámrendelés jogával. Bartutz Katalin, néhai Pete Albert özvegyének végrendeleti utalása szerint kettő kiskorú gyermeke maradt, melyek közül a kisebbik fia gyámjaként Bartutz Józsefné menyét, idősebb fia számára annak keresztapját, Fehér Antalt nevezte meg.⁷

¹ Degré 1977.

² Bónis 1962: 284–287.

³ Kállay 1996: 589. Kállay István Székesfehérvár vonatkozásában leírta, hogy az 1750-es évektől az a gyakorlat alakult ki, hogy az árvák vagyonát eladták és a tőkét kölcsönözték. A kamatokból tartották a gyámok az árvákat.

⁴ A Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár 11. kötetében *A gyámok kötelezettsége a 18–19. században* címmel írt tanulmányban elsődlegesen a gyámok kötelezettségeit ismertettem. E jelen írásban az árvapénztárak bejegyzéseiből levonható tanulságokra, a közgyámok felelősségére helyezem a hangsúlyt. Vö. Homoki-Nagy 2023a: 117–125.

⁵ Czövek 1822: 324.

⁶ Erre hívta fel a figyelmet Horváth József is Győr 17. századi társadalmának bemutatásánál. Horváth 2017: 85.

⁷ MNL CSML Szentes V.A. 102.k. Bartutz Katalin 1820.

Erdélyi József magát a várost nevezte meg gyámként, mert a végrendeletben olvasható indokolás szerint „a mostani feleségem felette nagy pusztító lévén, mindenemet eddig is elpusztította, s a földet is elprédálná – azon egy fertály föld épületestől adódjon el és ára ezen második feleségemtől született gyermekeim részire gyámi kezelés alá adasson...”⁸ Az örökhagyó ezzel az intézkedésével azt a mezővárosi gyakorlatot követte, amely a 18–19. század fordulójára megszilárdult. A mezővárosokban kötelező volt közgyámot választani, akinek hatáskörébe tartozott a gyámok kinevezése, a gyámi számadások ellenőrzése, az ún. árwapénztár kezelése. Az említett esetben az apa ennek a mezővárosi gyakorlatnak az alkalmazását erősítette meg végrendeletében.

Szentes mezőváros esetében igazolható, hogy a 18. század végétől a bíróválasztással egyidőben esküdteket is választottak, akik közül az egyik esküdt a közgyám, korábbi szóhasználattal az árvagym szerepét töltötte be. Az ő hatáskörébe tartozott az árvák vagyonának felügyelete. Ez azt jelentette, hogy a különböző visszaélések elkerülésére a Helytartótanács rendelete értelmében az árvák örökségét elárverezték és az árverésen összegyűlt pénzt kellett az árwapénztárban elhelyezni.⁹ Szentes történetében 1800-tól maradt fenn az árwapénztár bevételi és kiadási lajstroma¹⁰. A bevételi pénztár ténylegesen az elhunyt apa vagy anya, valamint a kiskorú árvák nevét tartalmazza, továbbá azt, hogy a hagyaték árverés utáni értéke mekkora volt, abból mennyit helyeztek árwapénztárba, mennyit hagytak meg a gyám kezében. Az apai vagyon árverezéséről érdemes annyit megjegyezni, hogy ha az anya, mostohaanya életben volt, akkor az örökhagyó házát nem árverezték el, hiszen az özvegyi jog alapján az özvegyasszony, amíg elhunyt férje nevét viselte, benne maradt annak birtokában. Ezekben az esetekben a ház értékét felbecsülték és az időben később bekövetkezett osztálykor – amikor az árvák a megfelelő kort elérték – számították be az osztályrészükbe, amit rendszerint a legkisebb fiú kapott meg természetben. A jobbágy-parasztság körében a többi ingatlant mint pl. a szőlőt, a kertet már elárverezték az ingóságokkal együtt és az árveréskor ezekért kapott összeget helyezték el az árwapénztárban. Arra is lehet utalást találni a jegyzőkönyvekben, hogy a gabonát vagy az apa hagyatékában meglévő állatokat időben később árverezték el, olyankor ezt később rögzítették a jegyzőkönyvekben. Tóth Mihály árvája esetében 1810-ben a közgyám külön tételekként jegyzőkönyvezte, hogy a hagyaték árverésekor Sípos Péter, mint árverési vevő előbb 806

⁸ MNL CSML Szentes V.A. 102.k. Erdélyi József 1841.

⁹ Már az 1715:68. tc. intézkedett arról, hogy az árvák ingó javait árverésre kell bocsátani és éppen a gyümölcsöztetés érdekében kamatozó kölcsönbe lehet adni. A Helytartótanács erre a törvénycikkre alapozva rendelte el, hogy jobbágyárvák esetében is ez történjen és az árwapénztárban helyezték el a befolyt összeget. Vö. Czövek 1822: I. 344.

¹⁰ MNL CSML Szentes V.104 1. kötet.

forintot, majd 1700 forintot adott a közgyámnak, Tóth Julis búza árában 204 forintot, majd ismét Sípos Péter búza és árpa árában 270 forintot adott át a közgyámnak és így összesen az árvát megillető örökség 2980 forintot tett ki.¹¹ Ezért a gyám vagy gyámok megnevezése is a bevételi lajstromban olvasható. Kenyeres Balázs árván maradt gyermekének testvérét, a gyerek nagybátyját nevezték meg, ezért az árvapénztár a gyermeket illető egész hagyatékot, „mindet Kenyeres Jánosnak adták a tartás kedvéért.”¹² A törvényes gyámság szabályai szerint, ha lehetséges volt, akkor a jobbágy-parasztság világában is családtagot neveztek meg gyámnak, elsődlegesen férfi rokont, aki lehetett a nagyapa, amennyiben a gyámi feladatok ellátását egészsége engedte, lehetett idősebb testvér, árván maradt leányok esetében nagynénit vagy idősebb, már férjezett leánytestvért is megneveztek gyámként. „Dobozi Ferencné Gál Sárának, Gál Anna két kis árvácskájának pénzecskéjét, minthogy őket tartja interes nélkül kiadni rendeltetett úgy, hogy ha felnőnek visszakaphassák.”¹³ A kiadások lajstroma bizonyítja, hogy Jakó György árváit, Mihályt és Sándort az idősebb testvérnél, Miklósnál helyezték el, aki kölcsönt kapott az árvapénztárból 1802-ben, valamint kifizettek számára 35 forintot „a kisebb árva gondviseléséért tartozott pénzbeli fizetésért”. 1804-ben az árvák tartására kapott 15 forintot, majd egy 1805-ben tett bejegyzésből lesz egyértelmű, hogy a gyámnak dajkát kellett fogadni az árva tartására és ezért ebben az évben már 50 forintot kapott a dajka munkájának megfizetéséért. A gyám minden évben felvette a gyerekek tartására szükséges pénzt, valamint újabb kölcsönt is kapott. 1809-ben már egy olyan bejegyzés született, hogy az árvák számára szükséges lett volna 28 forintot kifizetni, de csak 19 forint volt az árvák pénztárában. A más személyeknek adott kölcsönből részben a tőkét, részben a kamatot visszafizették a pénztárba, mert 1811-ben a gyám már 30 forintot kapott tartásra, majd 1812-ben Mihály a maga örökrészből vett fel 50 forintot.

A közgyám 1805-ben a bevételek lajstromában rögzítette azt, hogy Szűts Szabó Gergely a „Tanács rendelkezéséből az árva pénzét, mint testvérbátyja által vette számadása alá, következésképpen a Tutor ezen utóbbi 30 rehnés forintokért többé nem tartozik számolni.”¹⁴

Bár törvényes gyámnak elsősorban az árvák férfi rokonságából neveztek ki valakit, a jobbágy-parasztság körében nőági rokonnak gyámként való rendelkezésével is találkozunk. Harangi Mihálynak három leánya maradt árván 1803-ban. A legidősebb Judit 1806-ban férjhez ment és a kiadási lajstrom szerint megkapta az árvapénztárból az osztályrészét. A két fiatalabb árvának külön-külön rendelték gyámot, Erzsébetnek Körösi Sárát, Harangi

¹¹ MNL CSML Szentes V. 104 1. kötet.

¹² MNL CSML Szentes V. 104. 1. kötet.

¹³ MNL CSML Szentes V. 104. 1. kötet.

¹⁴ MNL CSML Szentes V. 104. 1. kötet.

Sárának pedig nővérét, Harangi Juditot. Körösi Sárának „Harangi Erzsí rá-tája a Tanács végzése szerint kötelező levél mellett Interes nélkül kiadatott, mivel annak fejében tartja.” Harangi Judit húga tartására időnként kapott pénzt, majd 1811-ben azt jegyezték fel, hogy a pénztárban „maradt még 28 forint és ez az összeg Harangi Juditnak Sári részére kiadódott.”¹⁵ Hasonló eset történt Dunaháti Tóth Ferenc árvái – Sára, Ferenc, István – esetében is. A gyerekek 1804-ben lettek árvák, Sára 1809-ben már férjnél volt és ekkor megkapta két öccse gyámsági jogát, mert a jegyzőkönyvek bejegyzései alapján ő kapta meg a fiúk nevelésére, ruházására, gyógyíttatására és a kisebbik fiú István iskoláztatására szükséges összegeket.¹⁶

A bevételi pénztár mellett vezették külön a kiadási lajstromot, ahol az árvák neve mellett jegyezte fel a közgyám, hogy a pénztárban elhelyezett árvát illető tőkéből mikor, kinek, mekkora összeget kölcsönöztek. Alkalmanként azt is odaírták, hogy contractus, azaz szerződés szerint. Ezeket a kölcsönszerződéseket napjainkra már nem őrizte meg a levéltár, így csak az egyéb bejegyzésekből következtethetünk arra, hogy a kölcsönszerződések általában három évre szóltak és évente teljesítendő kamatot kellett fizetni. Ez nem jelentette azt, hogy az adósok a teljesítési határidő lejártával visszafizették a kölcsön összegét. Többször előfordult, hogy a közgyám csak akkor követelte vissza a tőkét, amikor életkoruk alapján az árvák felvehették megmaradt apai örökségüket. A feljegyzésekből az is kikövetkeztethető, hogy az adósok fizették-e rendszeresen a kamatokat vagy sem. Ha az árvák pénzben elhelyezett vagyonának sorsáról kívánunk valamit megtudni, akkor a bevételi és a kiadási lajstromot együtt kell figyelni, mert csak így állapítható meg, hogy a teljes kor elérésekor vagy az árva leány férjhezmenetelekor megkapta-e az apai örökséget vagy sem.

1801-ben Szentesen Pataki Jakab volt az árvagyám. Az ő feljegyzése szerint 1801-ben Hanka György két árvát hagyott maga után. A hagyatékból az idősebb fiú „felszabadulására a Bírák végzése szerint a Tutor fizetett 11 forintot”, a kisebb árva fiúnak Józsefnek a gyámja Sarkadi János volt és 183 forintot helyeztek el a pénztárban. Ezt azonnal kölcsönbe adták contractus szerint Szikszay Józsefnek és ifj. Félegyházi Török Mátyásnak. Szikszay a kölcsönbe kapott 100 forintot visszafizette, azt újból kölcsönbe adták Takács Szabó Jánosnak, aki 1807-ben fizette vissza kamatokkal együtt. Félegyházi Török Mátyás a feljegyzés szerint csak 1809-ben fizette meg a kamatokat. Közben a közgyám az idősebb Jánosnak 1808-ban 100 forintot fizetett. Ebből következtethetünk arra, hogy az idősebb árva elérte azt a kort, amikor apai örökségét magához vehette. Történt egy utolsó bejegyzés

¹⁵ MNL CSML Szentes V. 104. 1–3. kötet.

¹⁶ MNL CSML Szentes V. 104. 1–3. kötet.

1810-ben, mely szerint a pénztárból mindent kiadtak a fiatalabb árvának. Az összegeket látva a két árva fiú megközelítően egyenlő mértékben kapta meg apai örökségét.¹⁷

A kiadási könyvből lehet azt megtudni, hogy miképpen történt az árvák vagyonának gyümölcsöztetése. Akár azt is mondhatnánk, hogy az árvapénztár mintegy „hitelező bankként” működött, mert a mezőváros lakói innen tudtak kölcsönkérni. Sajnos a kölcsönszerződéseket, az adósleveleket nem őrizték meg, ezért nem lehet mindig pontosan meghatározni a szerződési feltételeket és így azt sem, hogy miként határozták meg a szerződés teljesítésének idejét. A bejegyzésekből általánosságban annyi megállapítható, hogy a szerződéseket rövid lejáratra, néhány évre kötötték a korban szokásos 6%-os kamat fejében. A pontosan teljesítő adósok esetében a lajstromok tartalmazzák, hogy mikor, melyik hónapban teljesítette kamatfizetési kötelezettségét. Ez szükséges volt, mert a kor gyakorlatának megfelelően a kamatokat a jobbágy árvák különböző szükségleteire kellett fordítani.

Azonban az sem volt kivétel, hogy a jobbágyárvák gyámjaként megnevezett személynél hagyták az árvavagyonból az árveréskor befolyt összeget azzal a feltétellel, hogy a kamatokat nem kell az árvapénztárba befizetni, azt a gyám köteles az árvákra fordítani. Majd az árván maradt leányok férjhezmenetelekor, illetve a fiúk nagykorúságuk elérésekor kapták meg megmaradt örökségüket. A bevételi lajstromban olvasható, hogy 1802-ben Sáfrán Mihály,¹⁸ Szentes város akkori plébánosa fizette be Horváth Miklós halála után az árvapénztárba az árvákat illető 120 forintot, melyből Pete Albert kölcsönvett 100 forintot azzal az ígérettel, hogy a kamatot természetben, búzában adja meg az árvák számára. A fenn maradt 20 forintot Baktay Péter kapta azzal, hogy „az árvákat a nála lévő 20 forint interessiért tartja.” 1809-ben az egyik árva fiú meghalt, mert a temetésére adtak a pénztárból 20 forintot.¹⁹ Hasonló bejegyzés olvasható Pusztai János árva leányának, Annának a rovatában is. Anna gyámja a már teljeskorú bátyja, ifj. Pusztai János lett, akinek szerződés mellett kölcsönadtak 100 forintot és nem kellett kamatot fizetnie hűgának tartása miatt. Azonban a közgyám észlelhette, hogy a gyám nem viseli gondját a gyermeknek, mert 1805-ben a kiadási lajstrom szerint a közgyám fizetett az árvapénztárból 14 forintot a gyermek ruhájára és ugyanez a bejegyzés megismétlődött 1806-ban is, akkor

¹⁷ MNL CSML Szentes V. 104. 1. kötet.

¹⁸ Sáfrány Mihály (1749–1818), 1792-től haláláig a római katolikus egyházközség plébánosa. Nevéhez fűződik, hogy képzett tanítókat alkalmazott a katolikus iskolában, az elrepedt harangok helyébe új harangokat vásárolt. valamint a katolikus temetőben az ún. Kálvária dombon az ő kezdeményezésére állították fel a feszületet, a fájdalmas Szűz, valamint Mária Magdolna és Szent János apostol szobrát.

¹⁹ MNL CSML Szentes V.104. 1. kötet.

5 forintot kapott a kislány. A közgyámnak 1805-ben további bejegyzése is olvasható, miszerint a gyámként rendelt idősebb testvér mégis fizessen kamatot, „mert az árvát nem tartja”. A bevételi lajstromban pedig 1805. január 5-i bejegyzéssel a következő olvasható. „Adott bé Pusztai János mind összesen 18 forintot interest három esztendőre, mivel a többi időre az érd. Tanács az Interest azért elengedte néki, hogy az Árvát tartotta; de itten csak 4 forint interest percipiáltatott, mert a többi fent beírtakat sem fizette bé. Azzal a meghagyással az 1805^{dik} folyó Esztendeig Szt. György napig maradt nála a 100 forint, hogy azon terminusra okvetlen bé adja a tutorhoz.” A kiadási feljegyzések között 1810-ben ismét található egy bejegyzés arról, hogy 16 forintot kifizettek a leánynak, majd a bevételi lajstrom 1811-ben rögzítette, hogy 105 forint tőke van az árvapénztárban, ami az árva leányt illette.²⁰

Az árvagyám ugyan számadással tartozott, az erről szóló jegyzőkönyvek viszont csak 1832-től maradtak fenn. Korábbi évek esetleges mulasztásairól elsősorban az úriszéki iratok, esetleg a város szóbeli bíróságának iratai adnak útmutatást. Szentes mezővárosában 1800–1812 között Pataki Jánost választották meg közgyámnak, s a bevételi és kiadási jegyzőkönyvekben olvasható bejegyzésekből az árvapénztárak működésére és ebből adódóan a közgyám felelősségére vonatkozóan információkat szerezhetünk. Fentebb már utaltam egy bejegyzésre, mely szerint a város tanácsa engedélyezte az árva testvérbátyjának, mint gyámnak, hogy öccse teljes osztályrészét kivegye az árvapénztárból. Ezt követően a közgyám már nem tartozott azért felelősséggel, hogy azt az összeget ténylegesen az árva gyermekre fordították-e vagy sem. Az ilyen esetekből származó vitákat, ellentéteket az úriszék iratai között lehet esetleg megtalálni. Fontosabb a közgyám felelősségének megítélésénél, hogy az árvapénztárban elhelyezett összegeket kellő körültekintéssel kezelte-e. A jegyzőkönyvek alapján általánosnak mondható, hogy az árvák szükségletére történő kiadások között elsődlegesen a ruhákra, tartásra, ezenbelül élelemre, beteg gyerekek gyógyíttatására fordítottak pénzt. Miután nem maradtak fenn a levéltárban a jegyzőkönyvekhez fűzött mellékletek csak feltételezni tudjuk, hogy a gyógyítás költségeit az adott orvos igazolása alapján fizették ki. Mivel körülbelül azonos összegek kerültek kifizetésre, ruhák és élelem esetén szintén feltételezhető, hogy a mezőváros átlagos kiadási költségeit vették alapul. Azt nem lehet megállapítani, hogy az iskoláztatáshoz milyen és mekkora költségek tartoztak, de találunk olyan feljegyzést, hogy „Rátz János egyházfinak iskolába való tanításáért 5 forintot” fizetett ki a közgyám.²¹

²⁰ MNL CSML Szentes V. 104. 1–3. kötet.

²¹ MNL CSML Szentes V. 104. 3. kötet.

Nagyobb felelősség terhelte a közgyámot a kölcsönszerződések esetében. Egyrészt kötelezettsége volt gyümölcsöztetni az árvák pénzben fekvő örökségét, ugyanakkor kellő körültekintéssel kellett eljárnia, hogy kinek nyújt kölcsönt. A mezővárosban az emberek ismerték egymást, s tudhatták, hogy ki, mikor szorul ilyen formán segítségre. De nem lehettek egészen biztosak abban, hogy a felvett összeget határidőre teljesíteni is fogják. Az árvapénztárból azonban nemcsak a jobbágy-paraszság kért és kapott kölcsönt, adott esetben az uradalmi tisztartó²², a református egyházközség²³ is. A 19. század első évtizedében fennmaradt jegyzőkönyvi bejegyzésekből látszik, hogy a kamatfizetéssel is gondok voltak. Hiába rögzítették, hogy az év elején kell az esedékes kamatot fizetni, ez ritkán következett be. Néha évekig elmaradt a kamatfizetésre utaló bejegyzés. Ez már önmagában felelőssé tette a közgyámot, hiszen a fentebb említett kiadásokat elsősorban a befizetett kamatokból fedezték. Az árvapénztárból való kölcsönzésnek pedig az a gyakorlata állapítható meg, hogy minden egyes árvánál külön vezették, hogy a befizetett tőkéből kinek adtak kölcsönt, az adós által megfizetett kamatot, az esetleges árvákkal kapcsolatos kiadásokat, a kölcsön visszafizetésének tényét és legvégül azt, amikor az árva megkapta az örökrészt. De ha az egész tőkét kikölcsönözték és az adós vagy az adósok nem fizették meg a kamatot vagy az árva számára váratlan – gyógyíttatás – költséget kellett teljesíteni, akkor előfordult, hogy az adott árva tőkéjéből nem állt rendelkezésre elegendő összeg. Ezért találunk olyan feljegyzést, hogy „más árva” pénzből teljesítettek. Ilyen esetben azonban a „más árva” pénzében hiány keletkezett, amit pótolni kellett. Erre utal egy 1819-ben tett bejegyzés, miszerint „látni lehet, hogy ezen árvák a volt esztendőben más árvák pénzéből a magok capitálisok Interesse még is kimaradt ... tehát ezen summának esztendei interessét erogálni kellett.”²⁴ Ezekben az esetekben világosan látszik a közgyám felelőssége, hogy mikor, hogyan tudja a hiányt pótolni. A nem fizető adósnak adott felszólítás elegendő-e, vagy kénytelen az úriszékhez keresetlevelet benyújtani és per útján érvényesíteni az árvapénztár követelését.²⁵

Amikor a közgyám tisztsége megszűnt, számadással tartozott egész addigi tevékenységéről, és az újonnan megválasztott közgyámmal mai szóhasználatnál élve átadást-átvételt tettek. 1832-ből találunk Szentes mezővárosában jegyzőkönyvi bejegyzést, mely szerint „Verner és Kováts István volt tutorai az árvák vagyonának és készpénzeinek Ns. Heberle Vintze

²² MNL CSML Szentes V. 104. 1. kötet.

²³ MNL CSML Szentes V.104. 1. kötet.

²⁴ MNL CSML Szentes v. 104. 3. kötet.

²⁵ Homoki-Nagy 2023b: 52–53.

újonnan kinevezett Szentesi Uradalmi Tutornak” 1832-ben általadták az iratokat és a pénztárt.²⁶ Az 1830-as években azonban már évente kellett számadást tenniük a közgyámoknak, amit Heberle Vintze 1833-ban megtett.²⁷

Az árvapénztár nemcsak az árvák pénzbeli örökségét kezelte, hanem itt helyezték el és ha lehetett, kamatoztatták a katonának állt férfiak csekély vagyonát is. Szentesen 1803-ból található az első bejegyzés, mely szerint Vincze Nagy János katonát illető pénz 34 forint, amit Szüts István fizetett be, amikor a katona egy tehenét megvásárolta. Ezt a csekély összeget kölcsön vette 1806-ban Solymosi Fekete István. 1808-ban hazatért a katonaságból Vincze Nagy János. Solymosit felszólították, hogy fizesse vissza a kölcsönt, „de ő azt vissza nem adhatta, a mostanában hazajött Vincze katona tulajdonosának ... tehát a Tutor Pataki Jakab Úr adta meg helyette.”²⁸ Nem tudjuk, hogy a közgyám a város bírósága útján vissza tudta-e követelni az adóstól a helyette megfizetett adósságot. Azonban ez a rövid bejegyzés kettő lényeges dologra világít rá. Egyik, hogy nem volt biztosíték arra, hogy az adósok a szerződés lejáratakor ténylegesen vissza tudták volna fizetni a kölcsön összegét. Más iratokból – szóbeli perek jegyzőkönyveiből vagy úriszéki iratokból, esetleg az egyezségek könyvéből – bizonyítani lehet, hogy kölcsönszerződések esetén gyakran két kezest is kellett állítania az adósnak a hitelező biztosítására. Ha ez elmaradt, akkor a hitelező a nem fizető adóst beperelhetette, de a vagyontalan jobbágytól már nem volt mit zálogba venni az adósság fedezése fejében.²⁹ A másik fontos dolog, amit ez a bejegyzés tükröz, a közgyámok felelősségének kérdése. A számadási kötelezettség már az 1715:68. tc. rendelkezése szerint kötelezte a gyámokat, mely számadást kezdetben az árva teljeskorúvá válásakor kellett megtenni, később három évente, majd a 19. századtól kezdve már évente tartozott számadással. E konkrét eset arra mutat rá, hogy a gyám, tulajdonképpen mint kezes tartozott helytállással az adós teljesítéséért. Ezért figyelmeztették a közgyámokat, hogy körültekintően kell eljárniuk a pénz kölcsönzésekor.

Nem véletlen, hogy egy korai banki tevékenységre gondol a kutató az árvapénztári bejegyzéseket figyelve. Elsődleges szabályként igyekeztek a közgyámok azt a megoldást követni, hogy minden árvának az őt illető pénzből fizették ki azt, amire éppen szüksége volt. Ezért volt szükség arra, hogy az adósok a kamatokat befizessék, mert az árvák ruháira, gyógyíttatására, az esetleges temetési költségekre szükséges pénzt a kamatokból tudták

²⁶ MNL CSML Szentese V. 104. 5. kötet Sajnos az árvapénztári jegyzőkönyvek hiányosak, mert 1812 és 1832 között nem maradtak fenn.

²⁷ MNL CSML Szentese V. 104. 6. kötet.

²⁸ MNL CSML Szentese V. 104. 1. kötet.

²⁹ Homoki-Nagy 2003: 33–48.

fedezni. Ha azonban nem volt semmilyen fedezet, akkor a közgyám egy másik árvának a pénztárban ténylegesen bennlévő pénzéből fedezte a szükséges kiadásokat. Ezt persze később vissza kellett pótolnia. Ez utóbbi eset fordult elő Nádudvari Kováts András árvái esetében is. Az árvák részére 414 forintot helyeztek el 1806-ban, amit azonnal kikölcsönöztek. 1808-ban a legidősebb árva megházasodott és a bevételi lajstromba az a bejegyzés került, hogy „jussára nézve kielégítetett más pénzből”. A kiadási lajstromból lehet megtudni, hogy a házasságkötés, azaz lakodalom költségeire az árva kapott 30 forintot, majd az apai örökségből az őt illető osztályrészt 102 forintban is megkapta. A bevételi jegyzőkönyv bejegyzése szerint azért, hogy a közgyám a „más pénzből” való fizetéssel keletkezett hiányt pótolni tudja, 1808-ban kötelezték az egyik adóst a kölcsön visszafizetésére. A kisebbik fiú 1811-ben házasodott meg, akkor kapta meg ő is az osztályrészét.

Az árvapénztári bejegyzésekből néhány évtized vonatkozásában bizonyos értékeket is meg lehet állapítani. A lakodalmi költségekre például a 19. század első két évtizedében Szentes mezővárosában 30 forintot fordítottak. 1808-ban Kováts András fia kapott 30 forintot, 1811-ben Dobó József Erzsébet leánya férjhezmenetele alkalmából kiházásításra ugyancsak 30 forintot kapott.³⁰ Marazzi György árván maradt Lőrincz fia előbb elment katonának, 1811-ben hazatért, ekkor az apai örökségből ruhára kapott 76 forintot, 1812-ben házasságkötés szükségleteire „30 forintot O Bancoban”³¹, majd még ugyanebben az évben az őt illető osztályrészét is kifizették neki.

Egy katona árváit illetően 1809-ben található bejegyzés szerint az árvák részére 800 forintot helyeztek az árvapénztárba. Majd ugyanebben az évben Majoros János katonát illető 320 forint „Handgeld-et” a város akkori bírása, Balogh János helyezte el a pénztárban.³²

Bár árvapénztári adatok csak az 1800-as évektől maradtak fenn, a megőrzött egyezségek könyvében már a 18. század utolsó két évtizedéről szóló iratok is adnak ízelítőt arról, hogyan alakult a jobbágyárvák sorsa. Böszörményi Ferenc és felesége, Bertók Erzsébet 1782-ben jegyeztette be az egyezségek könyvébe, hogy a feleség testvére, „megholt Bertók István és Istvánné vérszerint való atyámfiaiának árvái tótorság alá kerülven a Tanács végzése szerint minden javait illendő áron eladattak volna 250 rhenes forintokon, az öreg hegyben lévő szőlőjüket minden hozzátartozandó edényekkel együtt megvettük”. A bejegyzésből nem tudható meg, hogy ki lett

³⁰ MNL CSML Szentes V. 104. 3. kötet.

³¹ MNL CSML Szentes V. 104. 3. kötet, az „O Banco” utalás arra, hogy az 1811-ben történt pénzleértékelés ellenére, a régi pénzben, azaz az árvapénztárban való elhelyezéskor lett értékben kapta meg örökségét a fiú.

³² MNL CSML Szentes V. 104. 1. kötet.

az árvák gyámja, mert a korabeli életben nem ez volt a fontos. A szőlőt megvevő házaspárnak a vagyonszerzés volt fontos és ezzel összefüggésben az, hogy a vételárat mikor, milyen feltételekkel kell megfizetni. A bejegyzés szerint a vevők a vételárat, mintegy kölcsönbe megkapták az árvapénztárból, mert a vételárat, amikor „a Tanács jónak fogja ítélni mind addig legyen a mi kezünk alatt a szőlő ára ... interessét esztendő elein letesszük”. Nem tudjuk meg, hány évre szólt a kölcsönszerződés, hány évesek lehettek az árvák. Azt a feltételt rögzítették még, hogy „ha a Tanács ... vagy mi ... mi a szőlő árát nem akarnánk maguknál tartani .. fél esztendővel az esztendőnek eltelése előtt megintessünk vagy mi híradással legyünk a Summa letétele felől ... valami módon az árvák fogatkozást ne szenvedjenek”.³³ Mután ez a bejegyzésre kerülő egyezség ténylegesen egy árverés útján történt adásvétel volt, a vevők kikötötték, hogy az „árvagyerek soha semmi jusokat fent ne tarthassák... örököszen mireánk és maradékainkra békességesen által jöjjön”. Ezt a feltételt az árvák elfogadták, ami valójában a Hármaskönyvből ismert *nil iuris* záradékot jelentette, mely szerint az eladó lemond az ingatlan visszavásárlási jogáról. Az egyezségek könyve a vevők és az árvák nevét és kezük keresztvonalását rögzítette, valamint az akkor főbíró jóváhagyását. Még itt sem tüntették fel a gyám nevét, ami azt bizonyítja, hogy már a 18. században általános szabályként élt az árvák örökségének árverés útján való értékesítési gyakorlata. Ez a szerződés azt is bizonyítja, hogy árveréskor a vevők nem fizették ki a vételárat, hanem kölcsönben maguknál tarthatták mindaddig, amíg az árváknak szüksége nem lett az örökségre. Ezek azok az esetek, amikor nagyon nehéz megállapítani, hogy mikor következett be a szerződés teljesítésének időpontja.

Az egyezségek könyvének egy másik bejegyzése arról tanúskodik, hogy az árván maradt gyerekek anyai nagyapját, azaz a meghalt apa apósát rendelték gyámnak és az elhunyt vagyont megbecsült értékben, de természetben adták át a nagyapának azzal a kikötéssel, hogy az árvák jó gondviselője legyen.³⁴ Ha az édesanya élt, akkor özvegyi joga alapján is benne maradt férje hagyatékában, köteles volt árva gyerekeiről gondoskodni, s adott esetben elidegeníthette a hagyaték egy részét. Erről tanúskodik egy 1785-ben a vevő részéről tett bejegyzés, mely szerint „Kálmán Gergely nemzeti tisztartó úr engedelmével vett örök áron özvegy Kis Péternétől három pászta szőlőt másfél száz forint az öreg Szőlőben ... ennek eladása eránt megegyeztek Kis Judit és Kis István árván maradt nevetlen leány és fiú.”³⁵ Azt is mondhatnánk erre a bejegyzésre, hogy egy szokásos adásvételi szerződés, melynek ingatlan a tárgya. Ehhez a földesúr engedélyére volt

³³ MNL CSML Szentés V.A. 102. Egyezségek könyve.

³⁴ MNL CSML Szentés V.A. 102. Egyezségek könyve néhai Pataki András.

³⁵ MNL CSML Szentés V.A. 102. Egyezségek könyve 1785.

szükség, akit az általa kinevezett tiszttartó képviselt az adott mezővárosban. De éppen az teszi érdekessé, hogy a még „neveletlen”, azaz kiskorú árvák is kezük keresztvonásával megerősítik az eladást, ezzel lemondva azon jogokról, hogy felnőtté válva visszavásárolhassák az apai szőlőt.

A Csongrád mezővárosában fennmaradt egyezséglevelek között is találunk utalást arra, hogy a 19. században milyen gyakorlat élt az árvák vagyonának kezeléséről. 1841-ben az édesanya jelentette, hogy második férje, aki első férjétől származott gyermekeinek gyámságát magára vállalta, meghalt és annak az ígéretének, melyet a gyámság elvállalásakor tett, miszerint mostohalányának házasságkötésekor kiadja édesapai örökségüket, már nem tudott eleget tenni. Ezt az édesanya tette meg, melyet egyezséglevélbe is foglalt leányaival. Ebben az egyezséglevélben került rögzítésre, hogy Kása Pál Deák János özvegyét, Tápai Máriát feleségül vette 1821-ben és annak két neveletlen gyermekének – Lajosnak és Veronának – apai örökségét, „melyet részint eladás, részint becsű árúsítással pénzzé számítottak, akkori irományok szerint 687 forintban, részint természetben”, Kása Pál a maga gazdasági eszközei közé úgy vette, mint mostoha atya és vállalta, hogy az édesanya mellett gondoskodik az árvák „táplálásáról, ruházásáról és neveléséről, míg a magok szárnyára kerülnek”. Az anya igazolta, hogy ezt az ígéretét férje, aki 1838-ban halt meg, teljesítette. Az árván maradt lány férjhez ment és kiházásításakor megkapta apai örökrészét, és Lajos fiának is kiadta részét, amit a gyerekek az 1841-ben tett egyezséglevélben megerősítettek. Az édesanyjának szüksége volt arra, hogy első házasságából származott gyermekeinek apai örökségét kiadja, mert második házasságából is született egy fia, aki férje halálával neveletlen árva lett. Az asszony birtokában maradt javak már csak e kiskorú fiát és őt, mint özvegyasszonyt illeték.³⁶

Azt is megfigyelhetjük, hogy a mezőváros már a 18. században igyekezett odafigyelni az árvák vagyonára, mert egy 1785-ből származó bejegyzés szerint „Gombási János neveletlen árváinak hat pászta szőlőjök, mivel rossz gondviselés alatt találtatott nemzeti tiszttartó Halász János Úr ... engedélyével ... tanácsbeli személyek által megbecsültetett és Sipos Péter lakosunknak 210 forintokon örök áron eladatott”.³⁷ Minden gyám kötelessége volt, hogy az árva vagyonára felügyeljen, s mivel az ingatlan javak gyümölcszeit kellett az árvák nevelésére fordítani, ezért a gyümölcsöző ingatlan jószágot, mint a szőlőt jó karban kellett tartani. Ezt már Werbőczy is rögzítette, de az 1715:68. törvényben is intézkedtek erről.³⁸

³⁶ MNL CSML Csongrád Levéltára Tanácsi iratok, Adásvételek, szóbeli perek jegyzőkönyve 1841.

³⁷ MNL CSML Szentes V.A. 102. Egyezségek könyve 1785.

³⁸ Czövek 1822: I. 342.

Az úriszék előtt vitatkozó felek gyakran kötöttek egyezséget, amely törvényként érvényesült az azt megkötő felek számára. Az egyezségek könyve a gyám és az özvegy asszony, illetve az árva gyerekek közötti vitáról nem rögzít semmit, de a végső megállapodásból kikövetkeztethető: a gyám jól érzékelte, hogy a legkisebb árvának nem lesz mit az apai vagyonból kiadni, mert az idősebbek, ahogy azt az életkort betöltötték, amikor az árvapénztárból kikérhették örökrészüket, többet vettek fel, mint amennyi ténylegesen megillette őket. A gyám az árvák nevében az özvegyasszony ellen indított pert, így az egyezés is köztük, illetve az elhunyt apa négy gyermeke között jött létre. Az eljárás a fentebb ismertetett esetekhez volt hasonló, mert a hagyatékot megbecsülték, az ősi javak értékét a négy gyermek között osztották fel egyenlő arányban, a szerzett vagyont öt felé osztották, mert az özvegy asszony is kapott egy gyermekrészt. „De mivel már négyen – az özvegy asszony és a három fiú testvér – az egész jószágból a kelletténél többet vettek fel”³⁹, vissza kellett fizetniük a többletet azért, hogy a legkisebb leánygyermeknek az osztályrészét is ki lehessen fizetni.

A város törvényszékének ítéletét rögzítette az egyezségek könyve, amelyben két árvaleány örökségét kellett megvédeni. Ez az egy ítélet önmagában sok kérdést megvilágít a 18–19. század jobbágy-paraszságának mindennapjaiból, különösen az árván maradt gyerekek esetében. Szalai Mihálynak három gyermeke maradt árván. A már jól ismert gyakorlat szerint a hagyatékot felbecsülték és elárverezték, kivéve a veremben lévő búzát, rozst és árpát. Gyámként az apa testvérét, Szalai Györgyöt rendelték. Az árvák „mostani szükségekre, ruhájokra 12 forint fordíttatik”, de az ítélet szerint a nagyobbik kislánynak 6 forint értékben, míg a két kisebb gyermek esetében 3–3 forint értékben. Ezt azért rendelte a város szóbeli bírósága, mert „az atyafiak tanubizonyságot tettek a törvényszék előtt, hogy néhai Szalai Mihály arra sokat kérte az atyafiakat, hogy a nagyobbik leánynak a betegágyánál tett sok fáradságáért a jussán felül egy szoknyát vegyenek”. Itt egészen biztosan egy szóbeli végrendelkezést fogadott el a város törvényszéke. Az ezen felül maradt hagyatékról a törvényszék úgy rendelkezett, hogy a ház ára a vevőnél maradt kamatfizetés mellett, ahogy azt egy fentebbi esetben már láttuk. A megmaradt összeget a gyám rendelkezése alá adták a következő feltételekkel. A gyám két évi kamatot köteles volt a legkisebb árva leány nevelésére fordítani és e két évben nevelni. A nagyobb leány, akinek az apa a szoknyát rendelte, „mingyárt tartozik szolgálatba állni”. Az ágybeli ruhákat átadták ennek a lánynak azzal, hogy neki lesz rá legkorábban szüksége és az ő kötelességévé tették, hogy két kisebb testvérét, amikor az adott kort eléri, elégítse ki azokból. A törvényszék 1786-ban hozta meg ítéletét, s az árván maradt fiú gyermekről úgy rendelkezett, hogy

³⁹ MNL CSML Szentes V.A. 102. Egyezségek könyve 1785. szeptember 21.

„tavaszig legyen Szalai György gondviselése alatt (minthogy az árvák ideig való tartására kihagyott egy hízó sertés és 4 zsák búza) azután vagy inasnak vagy szolganak álljon”.⁴⁰ Dunaháti Tóth Ferenc árván maradt fia is csizmadia mester mellé került inasnak.⁴¹ Ilyen ítélet vagy egyezség olvasásakor igazat kell adnunk Degré Alajosnak, aki a jobbágyárvák vonatkozásában azt a megállapítást tette, hogy ténylegesen „ingyen munkaerőt jelentettek” a jobbágy-paraszság társadalmában.⁴²

A férfi örökhagyók gyakran egyszerre gondoskodtak özvegyen maradt feleségükről és árván maradt gyermekeikről. Ez akkor is előfordult, ha a gyermekek édesanyja maradt özvegyen, de gyakoribb volt az ilyen végrendeleti intézkedés, ha a második feleség maradt özvegyen, aki az árvák mostohaanyja volt. Csöre Borbély Sándor végrendelete erre mutat jó példát. Az örökhagyónak két felesége volt. Az elsőtől származott két lánya, a második feleségtől egy fia és két leánya. A végrendelet készítésekor még mind az öt gyerek kiskorú volt. A mostohaanya a végrendelet tanúsága szerint „már 8. évek oltá hűséges szorgalommal gondját viselte” a két idősebb leánynak, az örökhagyó akarata szerint minden vagyonának – háznak, szőlőnek, gazdasági eszközöknek – birtokában hagyta azzal a feltétellel, hogy „az első feleségtől született 2 leányaimnak is férjhezmenetelükig gondját viselni és őket nevelni tartozni fog”. Ezt az özvegyi jogot természetesen csak addig engedte, amíg a férje, az örökhagyó nevét viselte. De arra az esetre, ha a második feleség újból férjhez menne, az örökhagyó hasonló intézkedést tett, mint a fentebb említett esetben: „minden némű javaim, házam, szállóm elköttyáltatván, nékie semmi se adódjék, hanem két rendbeli árváim javára, a Városi Gyámi Kezelés alá bízom – s a bejövendő pénzből úgy első, mint 2^{dik} feleségtől származott fiam s leányaim egyenlően osztozzanak”. Mindezek után az örökhagyó még arra az esetre is intézkedett, ha második felesége is meghalna, akkor a város kezelésébe rendelte megmaradt vagyont azzal a feltétellel, hogy az árverésből befolyt összeget öt gyermeke között egyenlő arányban osszák meg, mivel a hagyatékban maradt vagyontárgyak a végrendelkező szerzett vagyonát képezték.⁴³ Csulak József 1838-ban Josefa lánya gyámatyjának „kérte a városi tanácsot”.⁴⁴

Egy mezőváros életében az is előfordult, hogy a teljesen árván maradt kicsi gyerekeket valaki magához vette és felnevelte. Egy fennmaradt bejegyzés szerint az árván maradt kicsi leány nagymamája jelentette a városnak, hogy kis kora miatt még senki sem vállalja el a gyerekek tartását.⁴⁵

⁴⁰ MNL CSML Szentes V.A. 102. Egyezségek könyve 1786.

⁴¹ MNL CSML Szentes V. 104. 1–3. kötet.

⁴² Degré 1954.

⁴³ MNL CSML Szentes V.A. 102. k. Csöre borbély Sámuel 1840.

⁴⁴ MNL CSML Szentes V.A. 102. k. Csulak József 1838.

⁴⁵ MNL CSML Szentes V.A. 102. Egyezségek könyve.

Balsi András végrendeletében azt rendelte, hogy „most nálam lakó örökben tartott fiamat Balsi Józsefet jövőre nézve, még 16 heti korában nevelésre magamhoz vettem, és azóta felnevelkedvén, nem leányaim, hanem egyenest ő volt magamnak és feleségemnek gyámola s keresője”.⁴⁶ Az örökbefogadás a jobbágy-paraszti világban már a 18–19. században előfordult, leggyakrabban árván maradt gyereket neveltek fel, s gyakran örökössé is tették őket. Ebben az esetben, miután az apa kiházásította leányait, a saját szerzeményi házát nevelt fiának rendelte.

Hasonlóan írt végrendeletében Bajomi Nagy Erzsébet, aki öccsének leányát fogadta örökbe és akiről azt állította, hogy „már 9 esztendőnk oltá hűségesej dajkálóm betegségemben mint tulajdon gyermekem gondomat viselte...”, ezért nemcsak kiházásította, hanem minden vagyonában örökösévé tette.⁴⁷ Asztalos Erzsébet Kis Sándor leányát Kis Erzsébetet tartotta örökből, részére hagyta ágybeli és házbeli eszközeit.⁴⁸ Pálfi Sára pedig 1843-ban arról tett bizonyosságot, hogy leányát gyermektelen unokatestvérének adta, aki a leányt örökbe fogadta, és egyben örökösévé is tette.⁴⁹

A végrendeletek közvetetten is utalnak árvákkal összefüggő kérdésekre. Szánthó Erzsébet végrendeletének bevezető soraiban azt akarta tisztázni, hogy meglévő kevés vagyonát a maga munkásságával szerezte. A házasságába hozott bankó forintokban lévő 193 forintot „mostoha atyám Rébéli Varga Mihály által ugyan csak testvér ötsém Varga Mihály fel neveléséért nekem adott egy üsző borjunak szaporulattyából szerzettem”.⁵⁰ Ez a tömör mondat két dologra is utal: egyrészt, hogy a végrendelkező maga is mostohaapja gondozására szorult, másrészt, hogy anyja második házasságából származott fia félárva maradt – édesanyja halála miatt –, ezért a már férjhez ment féltestvére, a végrendelkező gondoskodott neveléséről. Miután az apa élt, nem kellett gyámról gondoskodni, de az édesanya hiányát nővére tudta pótolni.

Ha az apa nem élt a gyámrendelés jogával, akkor férfi rokonai közül nevezték meg a gyámot, mezővárosok esetében ez a jog a mezőváros elöljáróságát, tanácsát illette meg. Ha nem volt olyan férfi rokon, akit gyámként lehetett megnevezni, akkor a mezőváros lakosai közül neveztek ki gyámot. Eredetileg ez a jog a földesurat illette, azonban mezővárosok esetében ezt a jogkört a földesurak átadták az adott mezőváros bírójának, illetve elöljáróinak. Mindkét általam vizsgált mezővárosban a város gyakorolta a gyámrendelés jogát. A gyámrendelés szabályai egyszerűnek tűnnek, ez nem jelentette azt, hogy az árvák élete is könnyű lett volna. Mindennapi életükre

⁴⁶ MNL CSML Szentes V.A. 102. k. Balsi András 1829.

⁴⁷ MNL CSML Szentes V.A. 102. k. Bajomi Nagy Erzsébet 1830.

⁴⁸ MNL CSML Szentes V.A. 102. k. Asztalos Rebeka 1844.

⁴⁹ MNL CSML Szentes V.A. 102. k. Pálfi Sára 1843.

⁵⁰ MNL CSML Szentes V.A. 102. k. Szánthó Erzsébet végrendelete 1821.

közvetetten tudunk csak következtetni, de apai örökségük sorsát jobban nyomon lehet követni a 18–19. században fennmaradt iratokból. Ennek az oka, hogy bár a gyámok számadással tartoztak, ennek ellenőrzése nem volt egyszerű feladat, különösen ha családtag látta el a gyámi tisztséget. Ennek lett a következménye, hogy mire az árva elérte azt a kort, hogy örökségét a maga kezébe vegye, addigra a csekély jobbági vagyon „elfogyott”. A jobbági árváktól született sok panasz indíthatta arra Mária Teréziát, hogy a gyámok felügyeletét a Helytartótanács hatáskörébe utalta. A Helytartótanács rendeletére kezdtek el megszervezni nemcsak a vármegyékben, hanem a földesúri uradalmakban is az árvaszékeket, illetve a közgyám tisztségét. Az árvákról való gondoskodásra jó forrásokat találunk a végrendeletekben, a házassági szerződésekben és egyes osztályos egyezségekben. E forrásokban olvasható intézkedések nem általánosíthatók, mégis alkalmassak arra, hogy bepillantást nyerhessünk az adott kor családi kapcsolataiba és ismereteket szerezzünk a társadalmi elvárásokról. Mindezeket jól kiegészítik a fennmaradt árvapénztári jegyzőkönyvek és iratok. Ugyanakkor arra is bizonyosságul szolgálnak, hogy miért kellett felállítani már a szabadságharc leverését követően az árvabizottmányokat.⁵¹

⁵¹ Homoki-Nagy 2024.

Levéltári források

MNL CSML Csongrád Levéltára

Tanácsi iratok, Adásvételek, szóbeli perek jegyzőkönyvei

MNL CSML Szentes Levéltára

V.A. 102. o. Egyezségek könyve

V.A. 102. k. Végrendeletek

V. 104 Árvapénztári jegyzőkönyvek

Irodalomjegyzék

BÓNIS György

1962 *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

CZÖVEK István

1822 *Magyar hazai polgári magános törvényről irtt tanítások I.* Pest: Trattner János betűivel.

DEGRÉ Alajos

1954 *A jobbágycastlek kifosztása a feudális Magyarországon.* Pécs (Klny. a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Évkönyvéből)

1977 *A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig.* (Jogtörténeti Értekezések 8) Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék.

HOMOKI-NAGY Mária

2003 Egyes szerződési típusok a Dél-alföldi mezővárosokban. *Acta Juridica et Politica* LXIII:8. 1–66.

2023a A gyámok kötelezettsége a 18–19. században. In Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Élő jogszokások. Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok.* 117–126. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem KPVK.

2023b *„Neveink aláírása s kezeink kereszt vonásával megerősítjük.” Csongrád mezőváros mindennapi élete a 18–19. században.* Csongrád: Oppidum.

2024 Az árvabizottmányok szervezete és hatásköre a neoabszolutizmus korában. *Acta Juridica et Politica (FORVM)* XIV:1. 65–79.

HORVÁTH József

2017 *Győr lakóinak mindennapi élete a 17. században.* Győr: Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér.

KÁLLAY István

1996 *Városi bíráskodás Magyarországon 1686–1848.* Budapest: Osiris.

A kiskorú árvákról való gondoskodás az Eszterházy uradalom Győr vármegyei falvaiban a 19. század második negyedében

HORVÁTH JÓZSEF

(történész, könyvtáros; a győri Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér ny. igazgatóhelyettese)

Caring for Minor Orphans in the Villages of the Eszterházy Estate in Győr County in the Second Quarter of the 19th Century

Using the example of three settlements in Győr County, Gyömöre, Szerecseny, and Ménfő, this study shows how minor orphans were cared for in the Eszterházy family's Pápa-Ugod-Devecser estate in the second quarter of the 19th century. It briefly discusses the most important characteristics of the document collections, then follows the fate of 53 orphans from 19 families in Gyömöre and 57 orphans from 25 families in Szerecseny over a period of about two decades. Among other things, it examines who the guardians were, who dealt with the affairs of the orphans, and how long their assets remained in the orphan fund. Through the fate of Mihály Salamon's five orphans, it also attempts to show how a picture of a family can be pieced together from the remaining documents.

Keywords: Acta Orphanalia; minor orphans; guardianship; manorial orphan fund; the Eszterházy family's manor in Pápa-Ugod-Devecser

Az utóbbi években a kiskorú árvák sorsával kapcsolatos levéltári dokumentumok iránt fokozódó érdeklődés figyelhető meg. Egy évtizeddel ezelőtt, első ilyen tárgyú előadásomra¹ készülve Jenei Károly és Csipes Antal levéltárosi megközelítésű írásai,² valamint Gajáry István és Tóth Zoltán városi irategyütteseket vizsgáló munkái³ mellett csupán Degré Alajos összefoglaló tanulmányára,⁴ Tárkány Szücs Ernő monográfiájának a gyámsággal foglalkozó rövid áttekintésére,⁵ valamint Kállay István köteteinek az árvaügyre vonatkozó fejezeteire⁶ támaszkodhattam. Azóta főként Borsy Judit Pécsváradi Közalapítványi Kerület baranyai uradalmainak árvaügyét vizsgáló tanulmányainak⁷ köszönhetően lényegesen megnőtt az ez irányú publikációk száma; míg Homoki-Nagy Mária a gyámok kötelezettségeit foglalta össze szentesi kutatási tapasztalatai alapján.⁸ Magam Győr vármegye levél-

¹ Horváth 2018.

² Jenei 1955; Csipes 1973.

³ Gajáry 1989; Tóth 1989a; Tóth 1989b.

⁴ Degré 1977.

⁵ Tárkány Szücs 1981: 426–428.

⁶ Kállay 1980: 217–219.; Kállay 1985: 399–406.

⁷ Jelen témánk szempontjából a legfontosabbak: Borsy 2018; Borsy 2023.

⁸ Homoki-Nagy 2023.

tári anyagát vizsgálva többször szóltam az „Acta Orphanalia” irategyüttesek forrásértékéről;⁹ két évvel ezelőtt pedig azt próbáltam bemutatni, hogyan működött a kiskorú árvákról való gondoskodás a szentmártoni bencés főapátsághoz tartozó Kajár, illetve a csornai premontrei rend által bírt Gyarmat községben.¹⁰

Jelen tanulmányomban a nem egyházi birtokosok fennhatósága alá tartozó falvak árvaügyének vizsgálatára teszek kísérletet. A kínálkozó lehetőségek közül az Eszterházy család néhány birtokát választottam ki. A kiterjedt Eszterházy uradalommal több jeles szerző foglalkozott már: a család tatai és gesztesi uradalmának gazdálkodásáról 1957-ben ma is alapműnek tekinthető monográfiát alkotó Szabad György mellett a család birtoklástörténetét és gazdálkodását kutató Fülöp Éva Mária, valamint a hitelügyleteit vizsgáló Bakács István nevét említem csupán.¹¹ Az említett uradalomhoz Győr megyéből vizsgált korszakunkban – számos pusztá mellett – négy jelentősebb település tartozott.¹² Közülük Gönyűről és Mezőörsről egyetlen árvákkal foglalkozó irat sem található a győri megyei levéltár „Acta Orphanalia” irategyüttesében, Tápszentmiklósról is csupán 9 tétel; így egyedül Táp község anyagát lenne érdemes vizsgálni, mely 20 tételt tesz ki.¹³ Sokkal jobb viszont a helyzet a Eszterházy család pápa-ugod-devecseri uradalmához tartozó községek esetében: Szerecsenyből 26, Gyömöréről 17, míg Ménfőről 11 irategyüttes áll a kutatás rendelkezésére a címben jelzett időszakból. Így jelen tanulmányom tárgyát ezen három település árvaügyének vizsgálata képezi; a család által több évszázadon keresztül bírt Táp és Tápszentmiklós¹⁴ anyagával csupán érintőlegesen foglalkozom.

A vizsgálandó települések közül Gyömöre Esterházy József szerzeményeként lett a család tulajdona. 1727-ben a gesztesi uradalom részeként említik, 1789-ben viszont már nem olvasható neve ezen uradalom települései között;¹⁵ vizsgált korszakunkban végig a pápa-ugod-devecseri uradalomhoz tartozik. Vályi András azt említi róla, hogy földesura „G. Eszterházy, G. Zsigrai, és több Urak”, lakosai katolikusok és evangélikusok, de zsidók is lakják; míg Fényes Elek számszerű adatokkal is szolgál: szerinte a gróf Eszterházy Károly által bírt településen 616 katolikus, 60 evangélikus és 244

⁹ Legutóbb: Horváth 2023a.

¹⁰ Horváth 2023b.

¹¹ Szabad 1957; Fülöp 2019; Bakács 1965: 17–33.

¹² Vö.: Fülöp 2019: 208.

¹³ Az adatokat az Acta Orphanalia irategyütteshez készült levéltári mutatókönyvből gyűjtöttem ki (MNL GyMSVGyL, Archivum Vetus, Győr vármegye árvasági iratai. A. Rendeletek 1700–1849.; jelzete: IV A 1g/36.)

¹⁴ Vö.: Balogh 2002: 23–25.; Járfás 2000: 53–55.

¹⁵ Fülöp 2019: 205., ill. 208.

zsidó él, az utóbbiaknak zsinagógájuk is van.¹⁶ Szerecseny 1723-ban a gesztesi uradalom része,¹⁷ majd a családi osztozkodások során átkerül Pápához. Vizsgált korszakunk végén 502 katolikus, 25 evangélikus, 222 református és 2 zsidó lakosa van.¹⁸ Míg Ménfő helyzete azért érdekes, mert annak haszonélvezetét a földesúr 1812-ben jószágkormányzójának, Bezerédj Mihálynak adja hűségese szolgálataiért három generációra; így vizsgált korszakunkban Eszterházy birtok ugyan, de a Bezerédj család irányítása alatt.¹⁹ Az 1850-ben 719 fő által lakott Ménfő²⁰ 1888-ban kerül majd – vásárlás útján – a Bezerédj család tulajdonába, akik azután az államosításig a település földesurai maradnak.

A fennmaradt irategyüttesek fontosabb jellemzői

A három település irategyüttesét vizsgálva egy érdekes jelenségre figyelhetünk fel. Az irategyüttesek jelentősebb része – miként a kajári, valamint a gyarmati is – egy-egy család árváinak iratait tartalmazza, azaz a családra vonatkozó inventáriumok, árverési jegyzőkönyvek, végrendeletek, móringlevelek, átvételi elismervények maradtak fent együtt; találhatunk viszont a falu árváinak helyzetét egy-egy adott esztendőre vonatkozóan összesítő táblázatokot is. A „Gyömörei árvák számadása 1830–1848” feliratú iratcsomó 18 esztendő anyagát tartalmazza; a levéltári rendezéskor precízen jelölték azt is, hogy az 1832. év hiányzik.²¹ A táblázatok az első években kézzel rajzolták meg; 1833-tól viszont már előre nyomtatott ívek készültek, melyek fejlécében a kihagyott helyekre kézzel írták be az uradalom, a település, valamint a kimutatást készítő „árvák attya” nevét. Így Gyömöre esetében két évtizeden keresztül követhetjük az árvák helyzetének alakulását. Az egységes adatfelvétel erre jó lehetőséget biztosít; a kitöltés hiányos adatsorait pedig nem egyszer a többi iratcsomó adatai alapján ki tudjuk egészíteni. Nem érdektelen az sem, hogy az összesítő táblázatok többségéhez csatolták a kifizetések megtörténtét igazoló quietantia-leveleket is; az említett időszakból együttesen 216 darab elismervényt számolhattam össze!

Szerecsenyben még korábban kezdték az összesítő táblázatok elkészítését: 1822-ből maradt fenn az első, melyet – két esztendő kivételével – 1839-ig követtek a továbbiak.²² Az 1840–1845. évek összesítései sajnos

¹⁶ Vályi 1799: II. 80.; Fényes 1851: II. 69. Gyömöre birtokosairól részletesebben ld.: Nagy 2010.

¹⁷ Fülöp 2019: 201.

¹⁸ Fényes 1851: IV. 126.

¹⁹ Galgóczi 2018: 31.

²⁰ Kígyósi 2002: 155.

²¹ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 26. No. 449.

²² MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 31. No. 959., 964., 965.; Lad. 32. No. 977., 978., 983.

nem maradtak fenn, csupán az 1846. évre vonatkozó táblázatot ismerjük;²³ fennmaradt viszont egy irat az említett évek számadásaira vonatkozó, az uradalmi fiskális által tett észrevételekről²⁴ – ami egyértelműen bizonyítja, hogy ezek is elkészültek... Vagyis Szerecsény esetében 18 esztendő adatait összesíthetjük.

Ménfőről viszont csupán egyetlen ilyen kimutatás maradt fenn: vizsgált korszakunk legvégéről, az 1849. esztendőből.²⁵ Így e település árvaügyéről a „hagyományos tartalmú” iratcsomók tartalmának elemzése alapján alkotunk képet, melyekben főként osztályleveleket, valamint inventáriumokat találunk, de akad az iratok között végrendelet, valamint móringlevél is.²⁶

Az eddig leírtak alapján két fontos megállapítást máris tehetünk. Az egyik: a pápa-ugod-devecseri Eszterházy uradalomban az árvák – valamint vagyonuk – helyzetének alakulását egységes formátumú, jól áttekinthető rendszerben tartották nyilván. A másik: a fennmaradt irategyüttesek számából nem következtethetünk automatikusan sem a település árváinak számára, sem az ügyintézés alaposágára;²⁷ amint az említett gyömörei példából láthatjuk, egyetlen iratcsomó több tucatnyi árva sorsának több éves követését teszi lehetővé.

A gyömörei Salamon-árvák sorsáról

Hogy mit tudhatunk meg az összesítő táblázatok, azok mellékletei, valamint a többi iratcsomó tartalmának összevetéséből, azt a Gyömörén elhalálozott Salamon Mihály és neje, nemes Bejtzi Katalin öt kiskorú árvájának sorsát követve igyekszem bemutatni. A velük kapcsolatos iratcsomó kettős címet visel: „Gyömörei Árvák számadása pro Anno 1828/29”, illetve „Salamon Mihály Árváinak Tőke Pénzeokről” olvasható külzetén.²⁸ A kézzel rajzolt táblázat az 1828. április 28. és 1829. december 31. közötti időszakra vonatkozóan összesíti az árvákra, illetve vagyonuk alakulására vonatkozó adatokat. Megtudjuk, hogy a legidősebb gyermek, a 15 éves Juli Rábaszentmihályon szolgál; két öccse, a 10 esztendő József és a 6 éves István mostohája nevelése alatt van Gyömörén; míg a 8 éves Katalin és a 4 esztendő Rozália Rábaszentmihályon neveltetik. Tőkepénzük a vagyon árvapénztárba kerülésekor 254 forint 60 krajcár volt fejenként, melyet általában 2–6 személyhez helyeztek ki kamatra; ennek hat százalékos interessét

²³ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 31. No. 959.

²⁴ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 32. No. 979.

²⁵ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 26. No. 462.

²⁶ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 26. No. 463–473.

²⁷ Vö.: Horváth 2023b: 128.

²⁸ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 26. No. 455.

vehették fel a gyámok a négy kisebb gyermek esetében; Juli viszont – mivel már szolgált – nem kapta ezt kézhez, hanem a tőkepénzét növelték a kamatokkal. A táblázaton két fontos megjegyzés olvasható: az egyikben Vermes Illés, az uradalmi árvák fő gondviselője arra figyelmezteti Végh József gyömörei „árvák attyát”, hogy az uradalom előírásainak megfelelően ezentúl naptári évhez kötve helyezze ki a tőkepénzeket kamatra; másrészt azt kéri, hogy a jövőendőben hasonló kimutatást készítsen a Horváth-árvák vagyonának alakulásáról is. Intelmének lett foganatja: az 1830. évről készült kimutatásban az öt Salamon-árva mellett Horváth Imre három kiskorú árvája is szerepel már a táblázatban – mely a következő években folyamatosan bővült.

Mint láthattuk, a táblázatból nem derült ki pontosan, kinél voltak az árvák; a kamatok felvételét igazoló elismervényekből viszont ezt is megtudhatjuk. A fiúk kapcsán említett mostoha neve ifjú Horváth István; a Kati neveléséért járó kamatot Bejtzi István rábaszentmihályi lakos vette fel; míg Rozália nevelője az ugyanott lakó Róka Mihályné volt – akiről egy későbbi iratból kiderül, hogy leánykori neve Bejtzi Julianna. Vagyis mindkét lány az édesanya rokonságához, annak szülőfalujába került – de nem egy családba.

A kutató szerencséjére fennmaradt egy másik, e családot érintő irat-együttes is, mely a Salamon Mihály özvegye, nemes Bejtzi Katalin, valamint öt neveletlen gyermeke közötti osztályos intézkedéssel kapcsolatos iratokat tartalmazza.²⁹ Ezen összesen 29 darab iratból jól rekonstruálható a család története. A fél sessziós gyömörei Salamon Mihály és a rábaszentmihályi nemes Bejtzi Katalin – amint azt fennmaradt móringlevelük bizonyítja – 1813 februárjában kötött házasságot. Öt gyermekük volt, amikor 1825 elején a férj elhalálozott. Az özvegy ez év nyarán egy beadványban jelezte az uradalom felé, hogy öt kiskorú gyermeke mellett a fél telekkel járó jobbágyterheket nem tudja teljesíteni, ezért az uradalom intézkedését kéri. A Karácson Gábor uradalmi vicefiskális által július elsején aláírt válaszban az áll: tekintettel a naptár állására, végezze el legjobb tudása szerint a betakarítási munkákat, nehogy a család élelem nélkül maradjon, majd azután történik intézkedés. 1826 legelején viszont új helyzet áll elő: ifjú Horváth István készített beadványt, melyben jelzi, hogy feleségül szándékozik venni az özvegyet és vállalná az öt kiskorú árva nevelését, ha az uradalom belehelyezné őt Salamon Mihály egykori jobbágytelkébe. Barcza Ádám prefektus január 10-én utasítja móríchidai ispánját, tegyen jelentést arról: megbízható személy-e a kérelmező? Mogyorósy Mihály ispán január 13-án megfogalmazott hosszabb jelentéséből megtudjuk, ifjú Horváth István Gyömörén és másutt is szolgált, szorgalmas embernek ismerik; 1825 őszén tért vissza apjához, öreg Horváth Györgyhöz, akinél ott lakik a kérelmező feleséges bátyja,

²⁹ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 26. No. 456.

valamint még nőtlen öccse is, így nincs esélye arra, hogy apja sessiójába kerüljön; ezért javasolja támogatni a kérelmet. A prefektus válaszát nem ismerjük, de a házasság – amint egy újabb móringlevél bizonyítja – 1826 februárjában megkötött. Alig több, mint két esztendő élhettek együtt a feleség 1828 elején bekövetkezett haláláig; így ifjú Horváth István egyedül maradt öt kiskorú mostoha gyermekével. Ekkor került sor az árvák vagyonának felmérésére és pénzzé tételére; ezért indult 1828. április 28-ával a fentebb ismertetett számadás.

Az összesítő táblázatoknak köszönhetően Salamon Mihály és Bejtzi Katalin árváinak sorsát végig tudjuk követni. A már 15 éves korától Rábaszenthályon szolgáló Salamon Julianna 1831-ben megbetegedett – gyógyítására kifizetett összeg nyugtájával találkozhatunk –, és hamarosan elhalálozott.³⁰ Az 1830-ban 9 évesnek mondott Katalin 1842-ben ment férjhez, ekkor fizették ki számára az árvapénztárból a teljes örökségét; ugyanezen évben kapta meg jussát két évvel idősebb bátyja, József is, betöltvén a 24. életévét. Rozália nevével 1846-ban találkozunk utoljára, ez évben kötött házasságot; míg István nevű testvére 1848-ban tette meg ugyanezt.³¹

A kiskorú árvák számáról, sorsáról

Amint láthattuk, Gyömörén 1829-ben 5, a következő évben 8 árva szerepel a helyi „árvák attya”, Végh József által készített összesítésben, egy, illetve két családból. Így marad ez 1833-ban is; 1834-ben Olá György és Horváth Anna három gyermekének öröksége kerül az árvapénztárba. A következő két esztendőben nincs újabb bekerülő, 1837-ben viszont látványosan megnő a számuk; aligha tévedünk, ha ebben az 1836. évi IX. törvénycikk hatását véljük felfedezni.³² A Salamon István és Tót Anna halála után árván maradt, 1837 februárjában házasságot kötő Salamon Mihály öröksége felvételekor meg is fogalmazza, hogy a szülei „halálok után találtatott Javak az Uj Törvény értelme szerint ár verés útján ... el adattak”.³³

Az éves kimutatások adatait egyetlen táblázatban összesítve az derül ki, hogy Gyömörén 1828 és 1848 között összesen 53 kiskorú árva vagyonát kezelte az árvapénztár, akik 19 családból kerültek ki. Két esetben maradt 5–5 kiskorú árva hátra; a már említett két Salamon családban. Horváth György halála után 1837-ben négy árvájának – Katalin, Anna, Pali és Gyuri – öröksége került ide. A legtöbb esetben 2–3 kiskorú árva vagyonát kezelte az árvagyám; egyetlen árvával alig találkozunk.

³⁰ Ez valószínűleg 1832-ben történt – mint említettem, éppen ez az egy esztendő hiányzik a sorozatból –, mert 1833-ban már nem szerepel neve a kimutatásban.

³¹ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 26. No. 449. (1831., 1842., 1846., illetve 1848. évi számadások).

³² Vö.: Márkus 1896: 43.

³³ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 26. No. 449. (1837. évi számadás, No. XIII.).

Hasonló a nagyságrend Szerecsenyben is, ahol a fennmaradt éves összeítőkéből 57 árvát tudtam azonosítani. Mivel az esetek nagyobb részében hiányzik a szülők neve, csupán a családnevek alapján tehetünk egy óvatos becslést: kb. 25 család gyermekeiről van szó. Tény, hogy öt testvérrel itt nem találkozhatunk, négy is csak két esetben – az 1831-ben árvasorba kerülő Ferentzi Lídia, Zsófia, Katalin és Zsuzsa, illetve az 1846-ból ismert Preistrommer testvérek (Trézi, János, Örsébet és Mihály) – fordul elő; van viszont jónéhány esetünk, amikor egy-egy árva öröksége került ide a szülők halála után.

Ménfőn is négy gyermekes a legnagyobb, ilyen szomorú sorsra jutott család: Öreg Gábor Jánosné Németh Kata halála után Imre, Józsi, János és László nevű fiainak öröksége került az árvapénztárba. Hét esetben 2–2 kiskorú árva maradt itt hátra; míg három örökhagyó után csak egy-egy.³⁴

Összegezve tehát azt mondhatjuk: az éves összesítő kimutatások alapján a három vizsgált településen együttesen 131 kiskorú árváról tudunk. Annak megítéléséhez azonban, hogy ez sok-e vagy kevés, az érintett falvak demográfiai történéseinek pontos feltárását kellene elvégeznünk. Ezért csupán érdekességeként jegyzem meg, hogy Borsy Judit kutatásai szerint a Pécsváradi Közalapítványi Kerület négy baranyai uradalmának 32 községéből 516 kiskorú árva örökségét kezelte az árvapénztár az 1810-es években.³⁵

Érdemes arra is vetnünk egy pillantást, meddig volt itt az árvák vagyona, mikor jutottak hozzá. Salamon Mihály árváinak ismertetett esete három eshetőségre is példaként szolgált. Salamon Juli sorsa sajnos nem volt egyedinek mondható; kiskorú árvaként halálozott el például 1834-ben a három éves Olá Gyuri és kishúga Panna, aki mindössze 6 hónapos volt, amikor apját elvesztette; így a három testvér közül csak István maradt életben, aki 1848-ban 19 éves volt és szolgált. Horváth György árvája, Anna 1844-ben, 12 éves korában halt meg; öröksége két testvére, az akkor 11 éves Pali, illetve 8 éves Gyuri tőkepénzét növelte. Ugyanez lett a sorsa az 1846-ban elhunyt Kanai Rozi vagyonrészének is.

Az elhalt kiskorú árva örökségét terhelte a fent említett esetekben temetésének költsége is. A kajári és a gyarmati források számos példával, néha egészen részletes költség-összeírásokkal szolgálnak erről;³⁶ az Eszterházy uradalom falvaiban ilyenekkel nem nagyon találkozhatunk, de néhány érdekesség azért itt is akadt. Varga János kórházbéli rendes sebész Veszprémben, 1847. február 25-én arról nyilatkozik, hogy a tápszentmiklósi Kovács Rozália („Igasságossan született Kindl Rozália”) a veszprémi városi

³⁴ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 26. No. 462.

³⁵ Borsy 2018: 186.

³⁶ Horváth 2022b.

kórházban betegen feküdt és február 9-én elhalálozott. Kórházi kezelésére 1 forint 58 krajcárt, patikában orvosságra 15 krajcárt költöttek; a sírásó munkája egy forintba került, a holttest kivitele 25 krajcárba; míg a plébános 1 forint 15 krajcárt kapott szolgálatáért – így a költségek együttesen 4 forintot és 53 krajcárt tettek ki. Ehhez Pap János, Veszprém város hites főjegyzője még hozzáteszi: „A' fentebbi Költség meg térítése esetében, a' meg holtak hátra hagyott csekély ruházatai vissza fognak adattni, bizonyítottam.”³⁷

Forrásainkból úgy tűnik, hogy az örökség kiadása az esetek jelentős részében a házasságkötés kapcsán történt. A már említettek mellett ezt bizonyítja az 1833-ban 19 éves korában férjhez menő Horváth Anna, az 1839-ben 22 évesen házasságot kötő Salamon Anna vagy az 1845-ben ugyancsak 22 éves korában házasodó Csapó Katalin esete is. Szerecsenyben találunk ennél fiatalabb menyasszonyokat is: Fekete Marinka és Preistrommer Erzsébet egyaránt 16 évesen kötött házasságot; az előbbiről az is kiderül, hogy Vanyolára ment férjhez.³⁸

Viszonylag ritka az olyan eset, amikor a törvényes életkor elérése kapcsán kerül kifizetésre a juss, amint azt a 24 esztendő Salamon Józsefnél láthattuk. Az életkort azért hangsúlyozom, mert a szakirodalomban található olyan adat is, hogy bizonyos helyeken a kifizetés 20 éves korban történt meg.³⁹ 24 esztendő kor előtti kifizetésre az átnézett forrásokban nem találtam példát; arra viszont igen, hogy ez később történt meg! Ha hihetünk az átvételi elismervényeken olvasható dátumoknak, Csapó Imre 1844-ben 26 évesen, Salamon István 1848-ban 28 évesen jutott hozzá az árvapénztárban kezelt örökségéhez – mindketten nősülésük alkalmával! Hogy volt-e valamilyen akadály a korábbi kifizetésnek, nem tudjuk. Arról viszont Kállay Istvánnál is olvashatunk, hogy a lányok pénze rendszerint addig maradt az árvapénztárban, amíg férjhez nem mentek; „így előfordulhatott, hogy 'hajadon öreglány' pénze még mindig gyámság alatt állt, és a kamatokból ruházták és tartották”.⁴⁰ Ez történhetett a Ménfőn lakozó néhai Klujber György esetében is, akinek két lánya 1849-ben 40, illetve 35 esztendősenek tűnt a kimutatást készítő Hatos Mihály számára.⁴¹

A szakirodalomban már a 19. század végén felmerült, és Degré Alajos is hivatkozik arra: a jobbágyárvát kár érhetne abból is, hogy a kamatra kiadott pénzeket az árvagyám nem tudta azonnal visszafizettetni, így csak később juthatott hozzá jogos örökségéhez.⁴² A táblázatok számsorainak alapos

³⁷ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 31. No. 912.

³⁸ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 32. No. 983.

³⁹ Kállay 1985: 403.; Kaposi 1992: 38., ill. 41.

⁴⁰ Kállay 1985: 403.

⁴¹ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 26. No. 462.

⁴² Vö.: Sipőcz 1882: 398.; Degré 1954: 10.; Degré 1977: 87., ill. 105.

elemzése után azt állapíthattam meg, hogy valóban előfordulhatott néhány ilyen eset. Az 1833-ban 19 éves korában férjhez ment Horváth Anna például három részletben jutott hozzá jussához; az utolsó, két évvel esküvője után kifizetett összeg kb. egyötödét tette ki örökségének. Hogy még az 1837. évi kimutatásban is találkozunk nevével, annak oka teljesen más: Ferenc nevű öccse elhalálozott, és az utána örökölt összeget is az árvapénztár fizette ki számára.⁴³

Találtunk néhány példát arra is, hogy más okból maradt tovább az árvapénztárban az örökség. A szerecsenyi árvák 1824. évi helyzetét összesítő táblázatban találkozhatunk például Gábor Katalin nevével, akit ekkor 36 esztendősnak mond a forrás, és „Kiss Moritzhidán koldus képpen tartózkodik”; ugyanitt szerepel Potzimek János és Katalin neve is, akiknek hollétéről senki semmit nem tudott. Az utóbbiakkal kapcsolatosan Karácsony Gábor pápai uradalmi vicefiskális úgy rendelkezett, hogy mindenekelőtt keressék ki a két személy születési idejét „a’ Fára béli matrikulából”; és ha az derül ki, hogy ők a „tökéletes idő kort elérték”, úgy ezek a „N. Magyar Kir. Helytartó Tanács által currentáltassanak”, és ha sikerrel jár a keresés, hívják meg őket Szerecsenybe örökségük átvételére. Jánosról sikerült kideríteni, hogy katona a Cs. König England huszárezredben; Katalin neve mellett viszont még hosszú évekig azt olvashatjuk: „hol létét nem tudni”.⁴⁴ Gábor Katalinról pedig az derül az 1826. évre szóló táblázatból, hogy „szegény elméjű”; ennek ellenére néhány évvel később kifizetik teljes örökségét, mely több éves kamataival együtt alig tett ki 20 forintot.⁴⁵ Az 1849-ben készült ménfői kimutatásban is szerepel egy katona, Dellovits János, „kinek életben lételét az Atyafiak nem tudják”.⁴⁶

A kamatra kihelyezett pénzek kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy azokat nem a földesúr használta – amint arra az ország más részein találunk példákat⁴⁷ –, hanem döntő többségében helybéli jobbágyok. Számukra – amint arra Kaposi Zoltán már korábban felhívta a figyelmet⁴⁸ – a hitelhez jutás legfontosabb forrása az árvapénztár volt. Igaz ez a vizsgált településeken is; annak ellenére, hogy – mint számos hagyatéki leltár vagyonösszeírásának adósság-jegyzéke bizonyítja – a gyömörei zsidó közösség jó néhány tagja is nyújtott hiteleket az itt élőknek; nemcsak Gyömörén, de Szerecsenyben is.⁴⁹

⁴³ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 26. No. 449.

⁴⁴ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 32. No. 978.

⁴⁵ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 32. No. 983.

⁴⁶ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 26. No. 462.

⁴⁷ Vö.: Degré 1977: 84–85.

⁴⁸ Kaposi 1989; Kaposi 1992; Kaposi 2000: 219–227.

⁴⁹ Ld. pl.: MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 32. No. 975.

Amint azt Salamon Mihály árváinál láthattuk, a gyámok többnyire a rokonságból kerültek ki, de számba jöhetett a mostoha is. A négy szerecsenyi Ferenczi-árva gyámja például mostohaapjuk, a faluban lakó Ferenczi András lett; a gyömörei Horváth Imre három kiskorú árvájára már felnőtt bátyjaik viseltek gondot; Burkus Horváth Józsefet pedig Gyömörén lakó nagyanyja vette magához, míg két kisebb testvére édesanyjukkal maradt. Szerencsés esetben a testvérek együtt maradhattak, de ezt nem mindig lehetett megoldani: Horváth György árvái közül például Anna Rozmán János, Pali Szőke István, míg Gyuri Varga Györgyné gyámsága alá került. Arról, hogy a gyám kiválasztása hogyan történt, nem szólnak forrásaink. Mivel végrendelhet alig található az iratcsomókban, a törvényes, illetve a rendelt gyám jöhet számításba;⁵⁰ ez magyarázza az édesanyák gyakori említését is.

A kiskorú árvák taníttatására ritkán akadt példa. A szerecsenyi Dombo Éváról több évben is fontosnak tartotta megjegyezni a beszámoló, hogy „jó elméjű és jól viseli magát; Oskolába jár”.⁵¹ A gyömörei Salamon Józsi neve mellé 16 éves korában a „kovács inas” megjegyzés került, a következő két esztendőben pedig mint kovács legény vándorol.⁵² A szerecsenyi Posonyi Józsefről azt írja 1826-ban a jelentés, hogy „jó elméjű, juhászságra vagy onnéki hajlandósága”, néhány évvel később pedig kisbojtár az uradalomban.⁵³ A többségük azonban felcseperedvén szolgálni ment; a fiúkat nem ritkán már 13–14 éves korukban szolgálni küldték, a lányokat valamivel később.

Kik foglalkoztak az árvák ügyeivel?

A kiskorú árvákkal kapcsolatos iratokat böngészve a leggyakrabban az „árvák attya” tisztség viselőivel találkozhatunk. Ez természetes is, hiszen ők intézték a mindennapi ügyeket, ők döntöttek a tőkepenzsek kihelyezéséről, felügyelték a kamatok befizetését, tőlük vették fel a gyámok a kamatokat – és ők készítették az éves beszámolókat is. Gyömörén az 1820-as évek második felében Végh József viselte e tisztséget; 1829-ben bekövetkezett halála után fia, Végh János készítette el a tárgyévi jelentés összesítését. Utóda ifjú Horváth István lett, aki 1848-ig folyamatosan végezte az ezzel járó teendőket.⁵⁴ Szerecsenyben Fritz Ferenc jegyzi az első elszámolásokat;⁵⁵ 1824-től Lőrincz András viseli e tiszteket kb. egy évtizedig;⁵⁶ 1834-től viszont már Hott András az „árvák attya”; ő készíti még az 1846. évről készült

⁵⁰ A gyámság típusairól ld.: Homoki-Nagy 2005: 37.

⁵¹ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 32. No. 983.

⁵² MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 26. No. 449.

⁵³ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 32. No. 983.

⁵⁴ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 26. No. 449.

⁵⁵ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 32. No. 978.

⁵⁶ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 32. No. 983.

elszámolást is.⁵⁷ Mindannyian közösségük elismert tagjai voltak: szinte mindegyikük viselt községbírói vagy törvénybírói tiszteet hosszabb-rövidebb ideig. Viszont: nagy valószínűséggel egyikük sem tudott írni, hiszen a dokumentumok alján nevük után rendre a keresztvonásuk látható! Így a tényleges adminisztrációs feladatok a település mindenkor hites nótáriusára vártak; nem véletlen, hogy nevük minden beszámoló végén együtt szerepel. Szabó Attila Pest-Pilis-Solt vármegye hivatalnokait kutatva említi, hogy a 19. század első felében – legalább is a mezővárosokban – már törekedtek arra, hogy az árvák ügyeivel iskolázottabb ember foglalkozzon;⁵⁸ forrásaink azt mutatják, hogy erre a vizsgált falvaknak egyáltalán nem volt lehetősége.

Az 1836. évi IX. törvénycikk a helyi bíró, a jegyző és az esküdtek feladatként határozta meg a kiskorú árvákat hátra hagyó személyek vagyonának pontos leltárba vételét, valamint az árverés lebonyolítását.⁵⁹ Forrásaink azt bizonyítják, hogy az említett törvény megjelenése előtt is így jártak el; amennyiben az örökhagyónak szülője is volt – borvidékről lévén szó, szinte mindenki bírt kisebb-nagyobb szőlőt –, úgy a hegymester is ott volt, előljáró társaival. Így nem ritka az olyan vagyonleltár, melyet tucatnyi helybéli előljáró hitelesített – igaz, többnyire csak saját keze kereszt vonásával. De a helyi bírót és jegyzőt keresték fel akkor is, ha valamilyen igazolásra volt szükség; például arról, hogy a kiskorú árva megbetegedett, így hirtelen szükség lenne egy kis „előlegre” a kamatokból.

Találunk példát arra is, hogy a település vezetői a kiskorú árva gondozói érdekében ragadtak tollat. 1826-ban Varga Mihály szerecsenyi bírónak „itthon nem létében” két esküdt, Boncz Mátyás és Lőrincz István készített egy beadványt Karácson Gábor uradalmi vicefiskálishoz címezve, melyben az áll: az előző esztendő májusában, 26 éves korában elhunyt Dombo Judit árvát „legnagyobb nyomorúságában, és leg veszedelmesebb betegeskedésében, mindenektől lett el hagyottsága után” egy esztendeig és egy hónapig Dombo János és felesége, Horváth Sára ápolta és tartotta, „a’ mellett éjjel nappal megkiváncsátató fáradságokat nem sajnálták, hanem annak azon végső nyomorúságában böcsületessen gondját viselték”; ezért azt javasolták, hogy a megnevezett házaspáré legyen az elhalt árvapénztárban lévő öröksége.⁶⁰ A választ – így az uradalom döntését – sajnos nem ismerjük.

Idézett példáinkból nyertünk már néhány adatot az uradalom tisztségviselőinek feladatairól is. Láthattuk, hogy egy-egy döntés előtt igyekeztek alaposabban tájékozódni a kérelmező személyéről, az eset körülményeiről,

⁵⁷ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 31. No. 959.

⁵⁸ Szabó 2010: 101.

⁵⁹ Márkus 1896: 43.

⁶⁰ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 32. No. 983.

nem ritkán a „terepre kiszállva” is, amint azt például a „Hivatalos jelentés Szerecsenyi boldogult Barth Mátyás Jobbágy háza ’s telkének eladásáról” című, 1843-ban készült dokumentum részletes leírása is bizonyítja.⁶¹ Az éves beszámolókat rendszeresen bekérték ellenőrzésre, és azokat Vermes Illés uradalmi fiskális záradékkal látta el. Hogy ezek nem csupán „rutin-ellenőrzések” voltak, hanem „számszakiak” is, az egyértelműen kitűnik abból, hogy az észrevételek egy része az árváknak járó kamatokat is érinti, esetenként pontosítva az apró számítási hibákat is. Az 1840 és 1846 közötti évek szerecsenyi elszámolásaiban például összesen 22 apró számítási hibát fedezett fel Vermes Illés uradalmi fiskális, melyek eredményeképpen Pitzer Anna számára 2 forint 10 krajcár, Hetsenperger András javára 30 krajcár, Németh István árvának 50 krajcár, míg Pitzer Marinka részére egy forint 73 krajcár pótlólagos kifizetését rendelte el.⁶²

Borsy Judit egyik tanulmányában az uradalmi tisztek visszaéléseire is hoz példákat.⁶³ Ilyenekkel az átnézett anyagban nem találkoztam; csupán egy olyan beadvány került kezembe, mely az árvagým, a jegyző, illetve a mostoha apa összejátszásának esetleges lehetőségét veti fel. A Noszlópy Ignác uradalmi fiskálishoz címzett, 1830 februárjában keltezett, hat szerecsenyi jobbágy által jegyzett beadványból megtudjuk, hogy e folyó esztendei Húsvét tájban lesz négy esztendeje, hogy Pitzer György zsellér meghalt, hitvesét Lőrincz Katalint és a tőle született négy kiskorú gyermekét hátra hagyva, akiket az özvegy mintegy három esztendeig panasz nélkül nevelt volt férje javaiból. Bár azokból – szerintük – tovább is gondtalanul élhetett volna, „azon nyugodalmas éltét vesződségben forgó házasság által az árváknak nagy kárával meg változtatta, tudni illik ugyan Szeretsenben lakos tehetetlen Tóth Jánoshoz férhez ment, és rövid üdeig Pitzer Györgynek keresményéből könnyen éldegéltek majd $\frac{3}{4}$ esztendeig”. Viszont folyó év január 24-én Lőrincz Katalin elhalálozott; és ők úgy látják, hogy Tóth János, mint az árvák mostoha atyja, „egyét értvén Szeretsenyi árvákra ki nevezett Lőrintz András árvák attyával, nem külömben az Helybéli Jegyzővel, akik szokások szerint illetén árvák successiojuk nyirbálásával gyarapodni sohaitoznak”, már meg is kezdték az árvák megkárosítását, melyre két konkrét példát is említene. A lefolytatott vizsgálat anyagában több érdekes irat is található a családról, melyek ismertetésére terjedelmi okokból nincs lehetőségem. A lényeg: a feltételezést – mely nem vet jó fényt sem az árvagýmra, sem a jegyzőre – nem támasztották alá a fennmaradt dokumentumok.⁶⁴

⁶¹ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 32. No. 980.

⁶² MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 32. No. 979.

⁶³ Borsy 2016: 104.

⁶⁴ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 32. No. 972.

Összegezve azt mondhatjuk: a kiskorú árvákkal, illetve vagyonukkal kapcsolatos iratok számos ponton kiegészítik az örökhagyók végrendeletéből nyert ismereteinket. A testamentumok Tárkány Szücs Ernő által elindított,⁶⁵ az utóbbi évtizedekben nagyobb lendületet vett⁶⁶ kutatása után immár az „Acta Orphanalia” irategyüttesek alaposabb vizsgálatára is hangsúlyt kell helyoznünk! Annál inkább, mert több olyan irattípus is fellelhető ezekben, mely önmagában is értékes és fontos lehet több tudományterület kutatói számára is. Itt és most csupán a móringleveleket emelném ki, melyekből Dominkovits Péter kiadott ugyan egy válogatást, de abban községeknek csupán egyetlen ménfői dokumentum képviseli;⁶⁷ az átnézett anyagban viszont tucatnyi található belőlük, nem ritkán jogtörténeti szempontból is értékes tartalommal. A fentebb említett, háromnegyed évi házasság után megözvegyülő Tóth János helyzetét például jelentősen bonyolította, hogy a móringlevéiben külön rendelkeztek arra az esetre, ha valamelyikük egy esztendőn belül elhalálozna.⁶⁸ De ennek vizsgálata már egy újabb tanulmány tárgya lehetne...

⁶⁵ Vö.: Homoki-Nagy 2021.

⁶⁶ Fontosabb eredményeiről ld.: Horváth 2022a.

⁶⁷ Dominkovits 1992: 77–78.

⁶⁸ MNL GyMSVGyL, AO, Lad. 32. No. 972.

Levéltári források

MNL GyMSVGyL AO

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegye Győri Levéltára
Archivum Vetus, Győr vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Árvaügyi
iratok (Acta Orphanalia), Lad. 1–35.

Irodalomjegyzék

BAKÁCS István

1965 *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században.* (Történeti Statisztikai Kötetek) Budapest: KSH.

BALOGH Balázs

2002 *Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon.* (Néprajzi Tanulmányok) Budapest: Akadémiai Kiadó.

BORSY Judit

2016 Uradalmi tisztek hivatali visszaélései Baranyában 1848 előtt. In Szirácsik Éva (szerk.): *Egyházi és világi uradalmak.* (Dominium II.) 97–113. Budapest: Unicus Műhely.

2018 Gondoskodás az árvákról a pécsváradi közalapítványi kerület baranyai uradalmaiban a 19. század első negyedében. In Szirácsik Éva (szerk.): *A földesurak szerepe.* (Dominium IV.) 186–210. Budapest: Unicus Műhely.

2023 Árvaügyek a Pécsváradi Közalapítványi Kerület baranyai uradalmaiban a 19. század első felében. In Kis József – Kovács Eleonóra – Ö. Kovács József – Németh István (szerk.): *Földügyi és hagyatéki szabályozás. Társadalmi gyakorlat Magyarországon a 16–20. században.* 303–325. Budapest: Magyar Kormánytisztviselői Kar – Magyar Nemzeti Levéltár.

CSIPES Antal

1973 Az árvaszék szervezete, működése és iratai Magyarországon a kapitalizmus korában. *Levéltári Szemle* 23:2. 176–188.

DEGRÉ Alajos

1954 *A jobbágyárvák kifosztása a feudális Magyarországon.* Pécs. (Klny. a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Évkönyvéből.)

1977 *A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig.* (Jogtörténeti Értekezések 8.) Budapest: ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék.

DOMINKOVITS Péter

1992 *Móringlevelek Győr megyéből (Válogatás a megyében lakók, megyei birtokosok möringleveleiből 1731–1837).* (Források 1.) Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumi Igazgatóság.

FÉNYES Elek

1851 *Magyarország geographiai szótára.* I–IV. Pest: Kozma Vazul.

FÜLÖP Éva Mária

- 2019 Az Esterházy család tata-gesztesi uradalma a 18–19. században. In Szirácsik Éva (szerk.): *Gazdálkodás az uradalmakban*. (Dominium V.) 197–227. Budapest: Unicus Műhely.

GAJÁRY István

- 1989 A városi tanácsi hagyatéki irategyüttesek az 1848 előtti társadalom történetének kutatásában. In Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom – Polgári társadalom 2. Kutatás – módszertan*. 59–64. Gyula: Békés Megyei Levéltár.

GALGÓCZI Károlyné

- 2018 *Ménfő 1044–1934. Dokumentumok*. Győr-Ménfőcsanak: Ménfőcsanak-Gyirmóti Művelődési Központ.

HOMOKI-NAGY Mária

- 2005 *A magyar magánjog történetének vázlata 1848-ig*. Szeged: JATEPress.
- 2021 Tárkány Szücs Ernő és a magyar végrendeletkutatás. In Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Száz plusz tíz. Jubileumi kötet. Tárkány Szücs Ernő (1921–1984). Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport (2011–2021)*. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 10.) 81–88. Szekszárd: PTE KPVK – BTK NTI.
- 2023 A gyámok kötelezettsége a 18–19. században. In Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Élő jogszokások. Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok*. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 11.) 117–125. Szekszárd: PTE KPVK.

HORVÁTH József

- 2018 Az 1848 előtti győri árvairatok (Acta Orphanalia) jogtörténeti forrásértékéről. In Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Kultúra- és tudományköziség a jogi néprajz és a jogi kultúrtörténet metszetében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016. augusztus 22–27.) Jogi néprajz, jogi kultúrtörténet szimpózium előadásai*. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 4.) 111–127. Szekszárd: PTE KPVK.
- 2022a The Last Four Decades of Research on Wills in Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica* 67. (2022) 1. sz. 99–126.
- 2022b A 18. századi temetési költségelszámolások történeti-néprajzi forrásértékéről. In Keszeg Vilmos – Nagy Zsolt – Szakál Anna (szerk.): *Néprajzi kutatás- és tudománytörténeti tanulmányok*. (Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 30.) 83–106. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2023a Az 1848 előtti Acta Orphanalia irategyüttesek forrásértékéről (Győr megye iratanyaga alapján). In Kis József – Kovács Eleonóra – Ö. Kovács József – Németh István (szerk.): *Földügyi és hagyatéki szabályozás. Társadalmi gyakorlat Magyarországon a 16–20. században*. 287–302. Budapest: Magyar Kormánytisztviselői Kar – Magyar Nemzeti Levéltár.

- 2023b A kiskorú árvákról való gondoskodás Győr megye falvaiban a 19. század első felében. In Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Élő jogszokások. Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok.* (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 11.) 127–138. Szekszárd: PTE KPVK.

JÁRFÁS Géza

- 2000 *Tápszentmiklós község rövid története.* Paks: magánkiadás.

JENEI Károly

- 1955 Az árvaszéki iratok forrásértéke és selejtezhetősége. *Levéltári Híradó* 5:3–4. 322–327.

KÁLLAY István

- 1980 *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848.* (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- hivatal történet 5.) Budapest: Akadémiai Kiadó.

- 1985 *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

KAPOSI Zoltán

- 1989 Az árvapénztári iratok forrástörténeti jelentősége. In Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom – Polgári társadalom 2. Kutatás – módszertan.* 347–354. Gyula: Békés Megyei Levéltár.

- 1992 A falusi hitelélet néhány sajátossága. *Aetas. Történettudományi Folyóirat* 7:4. 34–43.

- 2000 *Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. A vrászlói uradalom átalakulásának folyamata.* Budapest – Pécs: Dialóg Campus Kiadó.

KÍGYÓSI Attila (szerk.)

- 2002 *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 19. Győr-Moson-Sopron megye.* Budapest: KSH.

MÁRKUS Dezső

- 1896 *Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek.* (Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1895. Millenniumi Emlékiadás) Budapest: Franklin-Társulat.

NAGY Erzsébet

- 2010 *Gyömörei földesurak, vitézek, hétköznapi hősök (Arcélek, hősök, emlékek).* Gyömöre: magánkiadás.

SIPŐCZ László

- 1882 *A gyámsági törvény (1877. évi XX. törvénycikk).* Budapest: Athenaeum Társulat.

SZABAD György

- 1957 *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

SZABÓ Attila

- 2010 Mezővárosi hivatalszervezet Pest-Pilis-Solt vármegyében 1711–1848 között. In Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Mezővárosaink jogélete a 18–19. században*. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 2.) 83–106. Szeged: Pólay Elemér Alapítvány.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1981 *Magyar jogi népszokások*. (Társadalomtudományi Könyvtár) Budapest: Gondolat.

TÓTH Zoltán

- 1989a A dualizmus kori árvaszéki hagyatéki iratokról. In Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom – Polgári társadalom 2. Kutatás – módszertan*. 113–117. Gyula: Békés Megyei Levéltár.
- 1989b *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

VÁLYI András

- 1799 *Magyar Országának leírása*. I–III. Buda: Királyi Universitas.

Törvénytelen gyermekekről szóló keresetlevelek

KOTHENCZ KELEMEN

(néprajzkutató, főmuzeológus, Türr István Múzeum)

Statements of Claim Concerning Illegitimate Children

In most cases, the birth of children out of wedlock is linked to the power relationship between the parents. Persons of different social class and wealth have a higher rate of illegitimate offspring, either naturally or, in some cases, as a result of forced sexual intercourse. The personal circumstances, social perception, legal norms and morals of illegitimate children are a little explored area of Hungarian legal ethnographical studies. The sources of my study are the Holy See trials preserved in the Archives of the Archdiocese of Kalocsa. My investigation focuses on the person of a notary from Nagybaracska, who was accused on several occasions by his servant daughters of impregnating them. By analysing the litigation documents, it is possible to trace the course of events in the state and church administration. The plaintiffs' statements of claim, the defendant's defence and the testimonies of witnesses interviewed during the investigation reveal details of local morality, legal customs and way of life.

Keywords: legal ethnographic, illegal child, child born out of marriage, marriage promise, legal customs, Archbishop's Holy See lawsuit

Bevezetés

A Kalocsai Érseki Főszentszék peres aktái között a házassági köteléki- és válóperek, a holtánnyilvánítási perek, a fegyelmi ügyek mellett teherbeejtési perek (*impraegnatio*) is fellelhetők. Tanulmányom fókuszában kettő olyan peres iratanyag áll, amelyben fiatal szolgálólányok pereltek be egy falusi jegyzőt azzal a váddal, hogy teherbeejtette őket.

A kalocsai szentszéki perek között Nagybaracskáról Szabó Rozália, Bezdánból pedig Lovrits Emma teherbeejtési ügyének szálas iratai maradtak fenn.¹ Mindketten a nagybaracscai jegyzőt, Mráz Zsigmondot vádolták azzal, hogy szexuális kapcsolatot létesített velük, amelynek terhesség lett a következménye.

Rövid tanulmányomban a két felperes keresetleveleit vettem górcső alá, és helyeztem egyházi és magánjogi kontextusba. A Függelékben a levelek betűhív átiratait közlöm. A két szentszéki per több mint 220 oldalas iratanyagának alaposabb elemzését egy másik tanulmányban szeretném elvégezni.

¹ KFL. I. 2. a. Nagybaracska 16. Szabó Rozália teherbeejtési pere Mráz Zsigmond ellen (1865) 441/1865.; KFL. I. 2. a. Bezdán 81. Lovrits Emma teherbeejtési pere Mráz Zsigmond ellen (1866–1867) 1367/1866.

Törvénytelen gyermek

A magyar joggyakorlatban a házasság és a családi élet szabályozása évszázadokon keresztül a kánonjog hatáskörébe tartozott. Werbőczy *Hármaskönyve* is mindössze egyetlen alkalommal, vagyoni kérdés kapcsán utal a gyermek törvényteleniségére.²

Wenzel Gusztáv 1870 szeptemberében indítványozta a magyar jogászgűlés felé a törvénytelen születésű gyermekek jogállásával kapcsolatos nézeteit, valamint a tételes jogi szabályozás elkészítését sürgette, amit azonban formai okokból elutasítottak.³ Doleschall Alfréd *A házasságon kívül született gyermekek jogi állása* címmel önálló tanulmányban foglalta össze 1891-ben a témával kapcsolatos ismereteket.⁴

Tárkány Szűcs Ernő *Magyar jogi népszokások* című klasszikus munkájában önálló fejezetet szentelt a házasságon kívül született gyermek témakörének.⁵ Tárkány Szűcs is hangsúlyozta, hogy a leányanyák rendszerint háztartási alkalmazottak, cselédek, gyári és mezőgazdasági munkásnők voltak, akik szerény anyagi helyzetük miatt ki voltak szolgáltatva munkáltatójuk önkényének.

A hagyományos falusi/mezővárosi társadalom elítélte a leányanyák házasságon kívül született gyermekeit, erre utalnak az efféle pejoratív elnevezések: *fattyú, hadigyerek, orozva csinált kölök, potyagyerek, zabigyerek* stb.⁶ A *fattyak* magyar jogtörténetben való morális, vallási, társadalmi megítélésével Balogh Judit foglalkozott több cikkében.⁷ A törvénytelen gyermekek jogállásáról, főként a személyükkel kapcsolatos 20. század eleji jogi szabályozásokról Kasuba Róbert István közölt tanulmányt.⁸ Legutóbb Krausz Bernadett foglalta össze 2024-ben írt doktori disszertációjában a kiskorú gyermektartással – köztük a törvénytelen gyermekekkel – kapcsolatos jogi ismereteket a dualizmus korától napjainkig.⁹

² A *Hármaskönyv* I. rész 108. cikke szabályozta, hogy amennyiben a házasfelekről kiderült a vérrokonai kapcsolat, akkor a házasságukból született gyermek az öröklés szempontjából törvénytelennek számított. Kasuba 2023: 57.

³ Wenzel 1870.

⁴ Doleschall 1891.

⁵ Tárkány Szűcs 1981: 140–142.

⁶ Tárkány Szűcs 1981: 141. A Jász-kunságban *zabínak, fattyúnak*, a korabeli keresztelési anyakönyvekben *kéjfinak, kéjleánynak, kéjszültötnek* nevezték a törvénytelen gyermeket. Nagy 2013: 352.

⁷ Balogh 2007, 2011.

⁸ Kasuba 2023.

⁹ Krausz 2024. A törvénytelen gyermekek tartására vonatkozó ítélkezési gyakorlatról (1927–1938) publikált Varga 2024.

A bevádolt jegyző és a szolgálólányok

Szabó-Schneider Gábor nagybaracscai lakos és felesége, Molnár Mária 1865. február 9-én a kalocsai szentszékhez írt levelükben bevádolták Mráz Zsigmond baracscai jegyzőt, amiért a hivatalnok Rozália nevű lányukat „há-zassági ígéret esküje alatt egyetlen kincsetől megfosztván, megszeplősítette 's teherbe ejtve”.

A megszeplősít szó egyik jelentését Czuczor Gergely és Fogarasi János így határozza meg *A magyar nyelv szótára* című dualizmus-kori munkájában: (átvitt értelemben) „szűz leányon, vagy tisztességes asszonyon buja erőszakot követ el.”¹⁰ Egy másik – a 20. század közepén megjelent – értelmező szótárunk szintén az erőszakos cselekedetre helyezi a hangsúlyt az említett szócikknél: „<Nőt> nemi ártatlanságától, tisztaságától (erőszakkal) megfoszt; megbecstelenít.”¹¹

Szlemenics Pál a *Fenyítő Törvényszéki Magyar Törvény* című 1836-ban megjelent munkájában a következőképpen fogalmazta meg a paráznságot: „Paráználkodáson (stuprum), általánosan azon gonosztettet értjük, melly valamely férjfinak fejérszemélylyel természet rendje szerint történő testi közösülése által követtetik el.” A jogtudós, szakíró így folytatja gondolatmenetét: „a' másféle személyek közt történőt pedig, a' mint a' vétkező fejérszemély vagy másként tisztességes életet élő, vagy pedig bujaságra hanyatthomlok vetemedő személy, vagy megszeplősítésnek (stuprum in specie), vagy pedig kurválkodásnak (fornicatio) szokjuk nevezni”.¹²

A 19. század közepén jelentős egyházi jogi munkának számított Gózon György *Egyházi törvénykezés Magyar-országban* című könyve, amelynek alcíme még azt is kihangsúlyozza, hogy kiknek a részére állították össze, nevezetesen: *Papok, ügyvédek, 's perlekedők használatára*. Mráz Zsigmond jegyző számos alkalommal hivatkozik leveleiben a bölcséleti és teológiai doktor, kanonok művére. Feltehetőleg a Kalocsai Főegyházmegyében szolgáló alsópapság olvasottabb rétege ismerte a kiadványt és plébániájuk könyvtárának polcain megtalálható volt.

A teherbeejtési ügyek esetében a felperes akkor reménykedhetett a szentszék részéről az ügye támogatásában, ha az alperes szájából elhangzott a házassági ígéret. A felperesek ezzel tisztában voltak és gyakran ki is hangsúlyozták leveleikben az ilyen ígéret tényét. Gózon György *Egyházi törvénykezés ...* című könyvében a következőképpen írja le a házassági ígéretre vonatkozó szabályokat: „... a' szentszék előtt nem minden csábítás vagy teherbeejtésért lehet foganattal pert indítani; hanem csupán olyanért, melly házassági ígéret alatt történt.” Gózon így folytatja művében:

¹⁰ Czuczor–Fogarasi 1867: IV. 369.

¹¹ ÉrtSz. 1961: IV. 1168.

¹² Szlemenics 1836: 138.

„Különben ha valamelly jó erkölcsű személy erőszakosan megszeplőssítetik, hízelgés vagy ajándék által elcsábítatik, effélék inkább polgári hatóság előtt panaszkozhatnak, hol tisztí ügyész' fölperessége alatt a' vádlottak bűnperbe idéztetnek, 's a' megszeplőssítésért, vagy szemérmén tett erőszakért külön lakolnak.”¹³

A nagybaracskai jegyzőt bevádoló mindkét felperes szentszékhez írott leveléből kitűnik, hogy azokat jogi kérdésekben jártas személy fogalmazta. (Függelék 1., 2.) Nagy valószínűséggel a fogalmazványok megalkotói egyházi személyek – feltehetően plébánosok – voltak, mivel mindkét vádlevelél szövegében ugyanarra az egyházi jogi munkára hivatkoznak. IX. Gergely pápa V. könyvéből a XVI. cikkely 1. és 2. fejezetére történő hivatkozás alapján a *De adulteriis et stupro* [A házasságtörésekről és a nemi erőszakról] elnevezésű szövegrészt a *Decretales D. Gregorii Papae IX. Suae integritati vna cum glossis restitvtae* című 1582-ben megjelent kiadványban találtuk meg.¹⁴ A hivatkozott rész 1. fejezetében ez olvasható: „*Stuprans virginem tenetur eam dotare et ducere in uxorem, et, si non vult cum ea contrahere, ultra dotem corporaliter castigabitur.*” Az idézett szövegrész magyar fordításban így szól: „Aki megerőszakol egy szűzlányt, köteles hozományt adni neki és feleségül venni, ha pedig nem akar vele szerződni, a hozományon felül fizikai büntetésben is részesül.” A latin nyelvű fejezet folytatása szerint: „*Si seduxerit quis virginem nondum desponsatam, dormieritque cum ea, dotabit eam, et habebit [eam] uxorem. Si vero pater virginis dare noluerit, reddet pecuniam iuxta modum dotis, quam virgines accipere consueverunt.*” – amelynek értelmében vissza kell adni a szűzek részére adott hozományt.

A Szabó-Schneider házaspár felperesként a kalocsai szentszékhez írott levelében három követelést fogalmazott meg az alperessel szemben. A jogi ügyekben való tájékozottságukat mutatja, hogy egyrészt 100 forint *jegyjutalom* megfizetését kérték, másrészt havonta 4 forint gyermektartási díjat követeltek. Mindezek mellé pedig 15 forintos perköltségük megtérítését igényelték az alperes jegyzőtől.

A forrásokban szereplő *jegyjutalom* a latin *dotatio* jogi fogalmat jelenti. A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* szerint a *dotáció* jelentése hozomány, nászajándék. A *dotare* latin szó alapja a *dos*, ami '(menyasszonyi) hozomány; adomány'. A *dotatio* a *dotare* származéka. A latin szócsalád tagjai elsősorban a házassági jog kifejezéseikén – részben francia közvetítéssel kerültek az európai nyelvek szókészletébe.¹⁵

A házassági ígéretet követő teherbejítés magánjogi következménye volt a terhes személy feleségül vétele, vagy pedig részére jegyjutalom, illetve

¹³ Gózon 1841: 148.

¹⁴ *Decretales* 1582: 1720.

¹⁵ TESz. 1967: I. 665.

gyermektartási díj megfizetése, valamint a felmerülő kiadásainak fedezése. Pauler Tivadar *Bűntetőjogtan* című művében mindezeket így foglalta össze: „A szeplősítésnek, a bűnvádi eljáráson kívül, voltak magánjogi következményei is, úgy, mint a házassági ígélet alatt megejtett leány vagy özvegy elvévése, vagy illő jegyjutalom (*dotatio*) adása illetve a nemzett gyermek tartása és a sértett költségeinek megtérítése.”¹⁶

Az egyházjog és a magánjog különálló jogterületek. Ám bizonyos esetekben a két jogterület határai átfedik egymást. A tanulmányunk függelékében közreadott források ilyen jogesetekre nyújtanak példát a házassági ígélet és a teherbeejtés szempontjából. A forrásként felhasznált szentszéki peres iratok között fellelhető peralapítás iratai, a fel- és alperesek, valamint a megszólaltatott tanúk kihallgatásával és egyéb bizonyítékokkal kapcsolatos iratanyag, illetve a perbezárással és az ítélet előkészítésével összefüggő iratok tágabb kontextusban való elemzése az egyházjog és a magánjog határterületi kérdéseinek vizsgálatán túl a néprajz- és a jogtörténet, jogi kultúrtörténet figyelmére is számot tarthat.

Függelék

1.

Szabó-Schneider Gábor baracskai lakos és felesége levele
a kalocsai szentszékhez (1865)

*Fő Tisztelendő Szent Szék, mint
Házassági Törvényszék!*

Elkeseredett szívvel és szülői fájdalommal előterjeszteni kénytelenítetünk: Miként számtalan istentelenségeiről szerte ismeretes községi jegyzőnk – Mráz Zsigmond – Rozália nevű ártatlan igen fiatal leányunkat, mint cselédjét – gyöngye ifúságában különféle csábító hitegetések – mézes szavak 's fogadások által – házassági ígélet esküje alatt egyetlen kincsétől megfosztván, megszeplősítette 's teherbe ejtve, hasonló rossz jellemű segéde Mack János anyjánál gyermekágyát kifeküdvén legközelebb Baracskára ugyancsak segéde által visszahozatta, a született leánykát, ki a keresztségben Genovéva nevet nyert, erőhatalommal Karavukován tartatván. Midőn ily helyzetben általunk 's leányunk által esküdt ígéletének beváltására 's leányunk elrablott becsületének visszaadására fölszólítottuk, fön említett leányunkat szolgálatából elkergetvén – borzasztó istenkáromlás 's fenyegetés között oda utasított, hogy keressük leányunk becsületét, a hol akarjuk; mit hallva a szerencsétlen leány az ugynevezett „nehézség” által lepetett meg 's örökre boldogtalan sorsra

¹⁶ Pauler 1869: II. 124–126.; Pauler Tivadar művére hivatkozik: Császár 2012: 16.

jutott. Ekkor panaszt emelvén, mind nagyon tisztelendő lelkipásztorunk, mind a kerületi alesperes úr által oda lettünk utasítva, miszerint szerencsétlen ügyünkben a főtisztelendő Szent Széknél, mint illető törvényszéki bíróságnál keressünk orvoslato.

Bátran vagyunk ismét mély alázattal főhatva esedezni, hogy ámbár a gonoszságok mesterfogásaiban kifogyhatlan Mráz Zsigmond említett leányunk tudatlanságát 's gyöngeségét csalárdul fölhasználva – azon hazugsági ürügy alatt, miként nékie számtalan ellenségei lévén, házassági szándékát másképp nem teljesítheti, mintha leányunk azon iratot, melyet elébe tett, keze keresztvonásával meg nem erősítendi, nem tudjuk – leányunk se tudja – milyen tartalmú iratot kicsalt légyen, még is igazságunk érzetében 's cseles ravaszsággal eltántorított leányunk becsületének vissza szerzése tekintetéből kegyeskedjék ez ügyben miután nekem első alolírtak is ígérte és szentül fogadta, miként leányomat nőül veendi, 's azon ellenvetésemre; hogy leányom szegény levén – Szekcsőn lakó nénje se engedendi e házasságot, azt válaszolta, miként annak tudtára se adandja nősülését, mind ez iránt, mind Sas István előtt nyilatkozatára nézve, kinek leányom elcsábítását, ha bár száz forintja bánná is meg, előre kijelentette, úgy még a kifejtendő körülmények iránt is törvényes vizsgálatot rendelni, 's minthogy az ily férfiak az egyházi törvények értelmében jelesen: IX. Gergely Pápa V. könyve XVI. cz. 1. és 2. fejez, de adult[eris] et stupr[o], valamint a szakadatlan gyakorlatnál fogva is házasság ígéretüket vagy teljesíteni, vagy a megejtett személynek jegyjutalmat adni, ezen felül még a gyermekekről is illően gondoskodni köteleztetnének, 's leány levén, leányunk szülöttje, annak ápolási 's neveltetési kötelessége az anyára háramolnék, a Mráz Zsigmond baracskai jegyzőt bírósága elébe idéztetni, őt ígérete teljesítésére bírói hatalmával szorítani, vonakodása esetében pedig a törvényes szokású 100 forint jegyjutalom megfizetésében, 's 15 forint perköltségünk megtérítésében bíróilag marasztalni, valamint azt kegyesen ítéletileg határozni, hogy az új szülött leánygyermek édesanyjának a karavukovai plébános úr által vis[s]za adatassék, annál inkább, mert a minden erkölcs vallás – emberiség 's becsületből kivetkezett – gonosz lelkű Mráz Zsigmond 's hasonszórú társa Mack János kezei között az ártatlan csecsemő bizonyos halál martalékává vagydon áldozva – 's azután tartási 's ápolási költségei földözésére havonként 4 o. é. forintnyi öszveg törvényszerűleg kiszabattassék.

Mély alázattal 's főhajtással maradván Baratskán 1865-ik évi Febr. 9-ik napján A főtisztelendő Sz. Széknék mint házassági törvényszéknek legalázatosabb szolgálja

Szabó-Schneider Gábor és nője szül:
Molnár Mária – baracskai lakosok.

Jegyzet: KFL. I. 2. a. Nagybaracska 16. Szabó Rozália teherbeejtési pere Mráz Zsigmond ellen (1865) 441/1865.

2.

Lovrits Emma bezdáni lakos levele a kalocsai szentszékhez (1866)

*Fő tisztelendő szent szék!
leg kegyesebb Uraim!*

Fájdalmasan elő panaszlani kéntelenítetem: miként Mráz Zsigmond baratskai jegyző engemet azon ürügy alatt, hogy mint szakátsnét szolgálatába fogatam, azon hamis állítás mellett, hogy feleséges s' Bátmonostori jegyző, Béregről, hol engemet 5 ft o. é. havonkénti bérért valósággal fel is fogadott, későbbi bevallása szerint, miként ő Baratskai jegyző lenne, csak ugyan Baratskára szállítattott, hol azonban hazug állításarol meg győződvn, midőn távozni akartam, újabb cselfogásokkal vissza marasztott, s' még azon éjelen erőszakosan meg szeplősített; reggel Pap Gábor ottani kántorné házához menekülvn, s' ott szerencsétlen sorsomat sírva elpanaszolván, erőszakos meg fertőztetésemet N. s. Kákonyi Albert Plébános urnál is bejelentettem, s' panaszsomat, s' midőn jajgatva segélyt kerestem mint Csoka Josef feleségének sz. Horváth Náncsinak, mind Karaszi Lőrincz, s Barna Joska nejeinek a velem történt eseményt azonnal el beszélve, ők érzékenyen szánakozának sorsomon.

Ezen erőszakos meg szeplősítésem tárgyába már Junius hónapban be nyujtottaam vád panaszsomat T[ekinte]tes Bács Bodrogh V[ár]megye fenyítő törvényszékénél, s bíroi büntetésért esedeztem, mint hogy azonban első szerencsétlenségem után, egy második következett, ugyan is most már bizonyosá vált hogy Mráz Zsigmond teherbe is ejtett, s így kettős szerencsétlenség nehezdvén reám, mély tisztelettel esedező vagyok a Fő tisztelendő sz[en]t szék-nél, méltotzasek az Egyházi t. értelmében jelesen IX. Gergely Pápa V-ik könyv XV [helyesen: XVI.] t. cz. 1-ső s 2-ik fejezete de adult[er]iis et stupro valamint a szakadatlan gyakorlatnál fogva Mráz Zsigmond baratskai jegyzőt birosága elé idéztetni, s őt a törvényes szokásu 100 f. jegy jutalom megfizetésében, úgy a születendő gyermek tartás díjaiban-tanuim kihalgatatása után bíróilag marasztalni, valamint 10 ft per költségeim fizetésére törvényszerűleg szorítani.

*Mély tisztelettel maradván
Fő tisztelendő sz[en]t széknek*

*alázatos szolgálója
X [keresztvonása]
Lovrits Ema
Bezdányi lakosné*

Jegyzet: KFL. I. 2. a. Bezdán 81. Lovrits Emma teherbeejtési pere Mráz Zsigmond ellen (1866–1867) 1367/1866.

Levéltári rövidítések

KFL. Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár

Irodalomjegyzék

BALOGH Judit

- 2007 Fattyak a magyar jogtörténetben. *Jogtörténeti Szemle* IX:ksz. 108–113.
2011 Fattyak, potyagyerekek, orozva költek. A törvénytelen gyermek a magyar jogtörténetben. In Mezey Barna (szerk.): *A szimbólumok üzenete. A jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak*. 11–24. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

BÓNIS Péter

- 2022 A szerződés értelmezése a glosszátorok jogi dogmatikája szerint. *Jura* 28:3. 5–9.

CSÁSZÁR Kinga

- 2012 A kéjelgésügy szabályozása a dualizmus-kori Magyarországon, különös tekintettel Somogyra. *Jura* 18:1. 15–28.

CZUCZOR Gergely – FOGARASI János

- 1862–1874 *A magyar nyelv szótára I–VI*. Pest: Emich Gusztáv Magyar Akadémiai nyomdásznál.

DECRETALES

- 1582 *Decretales D. Gregorii Papae IX. Suae integritati vna cvm glossis restitvtae*. Romae: Inaedibus Populi Romani.

DOLESCHALL Alfréd

- 1891 *A házasságon kívül született gyermekek jogi állása. Tanulmány az összehasonlító jogtudomány szempontjából*. Budapest: Franklin Társulat Könyvnyomdája.

ÉRTSZ.

- 1959–62 *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Szerk.: MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest: Akadémiai Kiadó.

GÓZONY György

- 1841 *Egyházi törvénykezés Magyar-országban. Papok, ügyvédek, 's perlekedők' használatára*. Pest: Esztergami k. Beimel J.

KASUBA Róbert István

- 2023 A törvénytelen gyermek jogállása: szabályozások a 20. század elején. *Jogtörténeti Szemle* XXI:3. 56–65.

KOTHENCZ Kelemen

- 2023 Jogi-néprajzi adatok a Baja környéki 19. század közepi válóperekben. In Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Élő jogszokások. Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok*. 153–161. Szekszárd: PTE KPVK.

KRAUSZ Bernadett

- 2024 *A kiskorú gyermek tartása 1867-től napjainkig Magyarországon – különös tekintettel a zalaegerszegi bíróságok gyakorlatára.* [Doktori disszertáció] Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola.

LAKATOS Adél – LAKATOS Andor – SZABÓ Attila (szerk.)

- 2002 *A Kalocsai Érseki Levéltár. Levéltárismertető.* (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 2.) Kalocsa: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár.

MEZEY Barna

- 2023 Adalékok a család büntetőjogi védelmének történetéhez. In Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Élő jogszokások. Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok.* 203–214. Szekszárd: PTE KPVK.

NAGY JANKA TEODÓRA

- 2013 Közvélemény-büntetések a Jászkunságban. In Mészáros Márta (szerk.): *Jászkunság kutatása, 2012. Legújabb eredmények a Jászkunság régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatásában. Ünnepi konferenciakötet Selmeczi László 70. születésnapja tiszteletére.* 346–360. Kiskunfélegyháza: Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága.

PAULER Tivadar

- 1869–70 *Büntetőjogtan I–II.* Pest: Pfeifer Ferdinánd.

SZLEMENICS Pál

- 1836 *Fenyítő Törvényszéki Magyar Törvény.* Buda: Magyar Kir. Egyetem Könyvnyomtató Intézete.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1981 *Magyar jogi népszokások.* Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

TESZ.

- 1967–76 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Főszerk.: Benkő Lóránd. Budapest: Akadémiai Kiadó.

VARGA István

- 2024 Informális szolidaritás vs. formális szolidaritási normák: A törvénytelen gyermekek tartására vonatkozó ítélkezési gyakorlat szociális aspektusai (1927–1938). *Jogtörténeti Szemle* 22:3. 57–63.

WENZEL Gusztáv

- 1870 Néhány szó a törvénytelen származású gyermekek jogi állapotának rendezéséről. *Jogtudományi Közlöny* V:43. 301.

Kozarek Ferenc a „gavallér hóhér” alakja, egy jogi néprajzi kutatás tükrében

LANCZENDORFER ZSUZSANNA

(néprajzkutató, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem)

The figure of Ferenc Kozarek, "the Gallant hangman", in Consideration of a Legal Ethnographical Research

My study is related to my former research. I encountered the figure of Ferenc Kozarek, Hungarian royal state hangman, while exploring the reality elements of a ballad, perpetuating a double murder in the proximity of Péter in 1878, moreover, in connection with the capital sentence of the wicked and the execution of one of them. Not only the genres of the unwritten tradition preserved the true story (ballad, anecdote, saying, joke), but I also found it in a chapbook and in the press of the period. The hanging of one of the perpetrators (János Takács) did not turn out well so it caused a legal problem. Because of this, besides the forensic doctor diagnosing the death, also the hangman got into the centre of the press. In my writing, I am introducing the press sources, documents and folklore works of art, in which also Ferenc Kozarek appears. I am presenting how the contemporary press showed the popular state verdict executor, how it gave an account of his life and his work. I am touching upon the novel titled „The hangman of Pest”, written „based on his diary”, and upon the opinions related to it.

Keywords: murder ballad, capital punishment, hangman Ferenc Kozarek, press sources

Péter közelében 1878-ban történt kettős gyilkosságot megörökítő ballada valóságelemeinek kutatása során,¹ illetve az egyik bűnös kivégzése (Győr, 1880. április 14.) kapcsán találkoztam Kozarek Ferenc hóhér alakjával, ugyanis Takács János akasztása rosszul sikerült, így az jogi problémát okozott. Emiatt a halál beálltát megállapító törvényszéki orvos mellett a hóhér is az újságok középpontjába került. Tanulmányomban a sikertelen akasztáshoz és feléledéshez kötődő sajtó forrásokat, dokumentumokat ismertetem, amelyben a hóhér is megjelenik.²

¹ Lanczendorfer 2009; 2011a; 2011b; 2016; 2017; 2023.

² Köszönet Tircsi Anikó kulturális mediátornak, Németh Mártának, Terhes-Tóth Bettinának és Horváth László könyvtárosoknak a kutatáshoz nyújtott segítségükért! Az újságok, amelyet korábban nem idéztem: Alföldi Ellenzék; A Hon; Amerikai Magyar Népszava; Az Újság; Bolond Istók; Borsszem Jankó; Brassói Lapok; Budapesti Hírlap; Eger; Ellenőr; Esti Kurír; Esztergom és Vidéke; Fővárosi Lapok; Függetlenség; Független Kisgazda; Jogtudományi Közlöny; Hód-Mező-Vásárhely; Kecskemét; Kecskeméti Lapok; Kis Újság; Magyar Jogász; Magyar Polgár; Pesti Hírlap; Pesti Napló; Pécsi Figyelő; Székesfehérvár és Vidéke; Szózat; Szolnok Megyei Néplap; Tolnai Néplap; Tolnai Világlapja; Vasárnapi Újság, 8 Órai Újság.

„A régi világ nemcsak sokféle bűncselekményre határozott halálbüntetést, hanem sokféle kivégzési módot is állapított meg”³ – írja 1914-ben K. Nagy Sándor A hóhér és a halálbüntetések című írásában. Az általam vizsgált időszakra a kivégzésnek a következő módja érvényes: „...1878: V. t.-ca. 21. §-a kimondta azt, hogy a halálbüntetés csak kötéllel hajtható, végre: minden ezzel ellenkező előbbi törvény érvényét veszítette.”⁴ Takács János kivégzése is így történt a győri vármegyeház zárt udvarán, 1880. április 14-én.⁵ „Az 1878: V. t.-cz. 21. §-a pedig ki is mondta, hogy a halálbüntetés «zárt helyen» hajtatik végre s ez a zárt hely rendesen a fogház udvarának olyan zuga, a hová ablakok nem nyílnak, ha pedig nyílnak, azokat erre az alkalomra becsinálják...”⁶

Az akasztás szólásainkban, tréfás megnyilatkozásainkban is megjelenik: „pl.: Akasztófa virága; Akasztással is elhíresedik az ember; Úgy retteg, mintha akasztani vennék; Örül, mint varjú az akasztott embernek; Musztafa, Karafa és az akasztófa: mind a három rossz fa.”⁷ Kedvelt témája volt az írott műfajoknak is. Hadd említsek egy példát, a győri Ecker János 1848-as naplójából: Március 21. „Az őrhely falaira különféle rajzok vannak ragasztva melyet Haydi Ferenc festő készített s alatta néhány verssor Vas Gereben tollából. A másik rajzon a felakasztott Metternich képe alatt a következő vers áll: Az akasztófának már tulajdonsága,/ Hogy ily huntzfutokból nyíl ki a virága./Aki 50 évig keresztet osztogat,/Magának végtére akasztófa marad.”⁸

A magyar nyelv értelmező szótára szerint a hóhér: „Halálbüntetés végrehajtásával megbízott állami alkalmazott; állami ítélet-végrehajtó. Bíróságok v. helyi hatóságok szolgálatában álló személy, akinek feladata volt a vádlottak kínvallatása, az elítéltek megkínzása, a megszegényítő büntetések és a halálos ítéletek végrehajtása.”⁹ Ez a név átvitt értelemben sem volt vonzó, indulatos beszédben is előfordul: „A hóhér kösse meg a nyakkendődet!; A hóhér szánkáztasson meg!” Tanulmányom főszereplőjének neve is megmaradt a szólásba, jelenkori használatára is találtam példákat: „Szeressen téged a Kozarek!; Legyen barátod a Kozarek!”¹⁰

K. Nagy Sándor írja, hogy régen több városnak, hatóságnak, egyénnek volt pallos-joga, később azonban „... az állam vevén kezébe ezt a legnagyobb büntető hatalmat, a halálra ítélés jogát: egyetlen egyénre bízta a halálos

³ K. Nagy 1914: 10.

⁴ K. Nagy 1914: 15.

⁵ Lásd: Lanczendorfer 2016: 2. kép, 247.

⁶ K. Nagy 1914: 28–29.

⁷ K. Nagy 1914: 11–12.

⁸ Pernes 1973: o.n.

⁹ Balázs [et al.] 1966, Hóhér címszó

¹⁰ Lanczendorfer 2016: 248.

büntetések végrehajtását is.”¹¹ A hóhér foglalkozásának megítélését jól szemléltetik az alábbi proverbiumok: „Szégyenlik nevüket a varga, a tót és a hóhér; Maga eszik, mint a hóhér.”¹² „A régi időben a hóhér nem tekintetett egyenlő jogúnak más emberrel, városi polgári jogot nem kaphatott ,..., nem volt nekik szabad házsorjában lakni, hanem csak kívül a város szélén ,..., tehát ki voltak rekesztve az emberi társadalomból.”¹³ K. Nagy Sándor egy történettel reprezentálja ezt: „Jól emlékszem, hogy midőn Kozarek ,..., a nyolczvanas években Nagyváradon egy kivégzés teljesítése végett megjelent és az Apolló szállodában megszállott, az ott lévő összes szállóvendégek azonnal kiköltöztek, mert nem akartak csak egyetlen éjszakát is egy fedél alatt tölteni a hóhérrel.”¹⁴ Utódja kapcsán is említi a Pécsi Figyelő, hogy: „az istenben boldogult m. kir. hóhér életében a Kozarek név volt nem éppen kellemes hangzású.”¹⁵

A hóhér személyével, érthető módon sokat foglalkoztak a jogtörténészek.¹⁶ Ki kell emelni Nagy Janka Teodóra Bali Mihályról írt kismonográfiáját, amely alpmű ebben a témában, hiszen megismerhetjük a „faddi hóhérrel” kapcsolatos dokumentumokat, életét, jellemét.¹⁷ Bali Mihály elődje Kozarek Ferenc volt, „az első, immár nem városi, hanem állami »magyar királyi« ítéletvégrehajtó,..., aki a budai hóhéri feladatokat 1849-től ellátó Kornberger Mihály halálát követően, 1867-től végezte ezt a munkát.”¹⁸ K. Nagy Sándor említi, hogy ez a mesterség a családban öröklődött, Kozarek Ferenc is hóhércsaládból származott, atyjának testvérbátyja volt brünni hóhér.¹⁹ „1849-től kezdve pesti hóhér a brünni származású Both Ferencz és budai hóhér a győri születésű Kornberger Mihály, a Schuller egykori legénye volt. Kornberger 1867-ben bekövetkezett haláláig szolgált.”²⁰

Kozarek Ferenc neve már működése alatt is fogalomná vált, és egy megisztelő jelzővel illeték: „gavallér hóhérnak” nevezték.²¹ Elsősorban külseje,

¹¹ K. Nagy 1914: 1.

¹² K. Nagy 1914: 2.

¹³ K. Nagy 1914: 3.

¹⁴ K. Nagy 1914: 3., vö.: Metykó 2018: 7.

¹⁵ Pécsi Figyelő, 1895. febr. 22. 3.

¹⁶ Lásd: Vajna 1907; K. Nagy 1914; Kabódi–Mezey–Lőrincz 2002; Davidovics 2006; Mezey 2010; Tóth J. 2010; Nagy 2013.

¹⁷ Nagy 2013.

¹⁸ Nagy 2013: 6., ua.: Sugár 1893: 3030.

¹⁹ K. Nagy 1914: 3.

²⁰ Vajna 1907: 223.

²¹ Sőt, feleségét is megkérdezték „szakmai ügyekben”: „Özv. Kozarek Ferenczné arra kérdésre, hogy mit gondol, a régi magas akasztófák helyett miért hozták be az oszlopakasztófát?” Vajna 1907. 188. Említi még, hogy özvegye és Bott József arról tanúskodtak, hogy a 60-as években még hámban való kivégzés járta. Vajna: 1907: 180. Lásd még Tolnai Világlapja, 1907. 1068.

ruházata, másrészt viselkedése miatt említik így az újságok.²² *„Úgy hívták, az öreg Kozareket, hogy „gavallér hóhér”, mert mindig cilinderben járt és karonfogva vezette a főváros utcáin egyetlen szép leányát.”*²³ Kozarek Ferenc külsejéről Rózsa István²⁴ kivégzéséről adott hírben is olvashatunk: *„A pesti bakó középtermű, telt, vöröses arcú férfi, simára kikent fekete hajjal, borotvált állal, kenderszőke bajuszzsal. Fekete ruhában, aranygombos ingben, fekete keztyűben, kalapban prezentálta magát. Az inasok ágrólszakadt képű legények, szedett-vedett ruhában.”*²⁵ De a kivégzésen tanusított viselkedése, úri modora is gavallérrá avanszálták: *„Kozarek Ferenc magyar királyi állami hóhér. Kalapot emelt Lakatos János úr előtt és valami különös gyöngédséggel illesztette nyakára a hurkot; továbbá csupa kímélet volt a hangja, mikor a lajtorjáról leszólt a két pecérlegénynek: „Anzarn!”*²⁶ Jellemről azt tudjuk meg, hogy szűkszavú, a német vezényszavakon kívül, még segédjeivel is alig beszél: *„... Kozareket zárkózott, mogorva embernek tartották, akinek kérésére változtatták a tisztség nevét „ítéletvégrehajtóvá.”*²⁷ A 8 Órai Újság írja Kozarek fia, Antal első akasztása kapcsán: *„Az apja selyemkendővel takarta le a kivégzett arcát, a fia, a másfél méter hosszú fehér kötél mellé fekete szalonruhát pakolt a bőrröndjébe. Gálába öltözik az akasztáshoz.”*²⁸ A gavallér hóhér körül rengeteg legenda keringett, hiszen sokat írtak róla az újságok: *„Annyi bizonyos, hogy az akasztásokon is elegánsan jelent meg és az akasztott ember arcára mindig kis selyemkendőt borított. Ő akasztotta Spangát, Pitélit és Bereczet, Majláth országbíró gyilkosait is és ennél az aktusnál három selyemkendőt használt el. Akasztás után, pribékjei melegvizet korsót és tálat tettek eléje, mindig vadonatúj törülközőt kapott tőlük: ott a helyszínen megmosta a kezét és elegánsan frissen távozott, mintegy tizenhárompróbás gavallért.”*²⁹ Lánya is így emlékezett rá: *„Az én apám gavallér hóhér volt. A fiát Antit, aki már nem él, a bátyámat csak azért választották meg, mert az apja hírnevéből rá is sugárzott némi fény. Ma már nincsenek gavallér hóhérok.”*³⁰ Közismertségét nemcsak a róla szóló lapok, hanem viselkedése is erősítette: *„Kozarek itt lakott Budapesten és minden pesti ember ismerte. Vasárnap délutánonként, de hétköznaponként is gyakran ott lehetett látni a Sugár-uton (a mai Andrássy-út!), amint elegáns*

²² Például fia kinevezését említő írásban. Kis Újság, 1929. március 5. címlap, 6. március 29. 5.

²³ Szabad Szó, 1929. március 10. 3.

²⁴ Bolond Istók élclap tréfálkozik nevével és rajtot is közöl az akasztásáról. *„Rózsa, fán termettél!”* 1878. május 26. 8.

²⁵ Fővárosi Lapok, 1878. május 22. 579.

²⁶ Pesti Hírlap, 1903. június 14. 2.

²⁷ Nagy 2013: 6.

²⁸ 8 Órai Újság, 1929. március 20. 5.

²⁹ 8 Órai Újság, 1929. március 2. 4.

³⁰ Esti Kurír, 1937. április 8. 6.

kucsir-kocsiján ült maga is elegánsan, cilinderrel a fején, testhezálló, jószabású ruhában, fehér keztyűvel a kezén. Maga hajtotta a két fekete oroszlovat és mellette ült mindig a leánya, aki bájos jelenség volt, — a legszebb pesti lányok egyike! — és olyan grácia, üdeség, finomság ömlött el egész lényén, hogy aki nem ismerte, nem sejtette volna benne a hóhéroleányát. Estefelé rendszeren a Hatvani utcában (a mai Kossuth Lajos-utca), a Koronaherceg utcában (a mai Petőfi Sándor-utca) és a Dorottya-utcában sétált Kozarek János (sic!) és a leánya, Kozarek Ilona.”³¹

Kozarek egyenruháját K. Nagy Sándor is említi: „... a hóhéroknak hivatalos eljárásuk alkalmával minden másoktól megkülönböztető egyenruhát kellett viselni. Még a múlt század közepén is czifra ruhát viselt a hóhér: piros tollbokrétás fekete kalap, sárga gombos piros frakk, fekete pantalló arany paszománnyal. De azután elmaradtak ezek az eljesztő öltözetek s már Kozarek „... fekete szalon ruhában végezte az akasztást.”³² Elődjének Kornbergernek „egyenruhája kék színű volt, ezüst zsinórral. Kozarek már fekete szalonruhában „működött.” – írja Vajna Károly.³³

Életútjáról az alábbiakat közlik a lapok: „A hóhér ifjúsága” „... Kozarek fiatalkorában Wittek budai mészárosnál volt székálló s e szerény állásából emelkedett oly magasra s emel másokat is oda.” – írja szarkasztikus humorral a Pesti Hírlap 1879-ben.³⁴ 1867-től haláláig hóhér, illetve magyar királyi ítéletvégrehajtó. 1863 június 19-én hajtotta végre az első „halálítéletet”, a hírhedt haramia, Bogár Imre kivégzésén segédkezett, mint Kornberger segédje – írja az aláírásával hitelesített regényben és ezt a dátumot közli Vajna Károly is.³⁵ Bogár Imre betyár akasztásáról az újság ezt írja: „Így akasztották fel 1863-ban Bogár Imrét. Két szemtanútól tudom ezt. Az egyik Kozarek Ferenc úr, a későbbi állami hóhér, aki, mosolyogva mondta nekem: „Ja, damals ham wir noch mit Flaschenzug gearbeitet!” Az öreg Kornberger bakó legénye volt ő akkor.”³⁶

A Függetlenség 1880. április 19-i száma még öreglegényként említi: „nem mester, az üzletet az elhalt mester Kornberger özvegye vezeti, kivel Kozarek évek óta jegyben jár.”³⁷ Megnősült „...daczára hóhér mesterségének, boldog családi életet folytatott feleségével, aki hat gyermekkel ajándékozta

³¹ 8 Órai Újság, 1929. március 2. 4.

³² K. Nagy 1914: 4.

³³ Vajna 1907: 223.

³⁴ Pesti Hírlap, 1879. november 8. 5.

³⁵ Sugár: 1893: 3030., Vajna 1907: 180., Küllös Imola betyárokról szóló könyvében 1862. július 19. szerepel. Küllös 1988. 112.; 118.

³⁶ A másik Jankó János. Pesti Hírlap, 1904. október 9. 5.

³⁷ Függetlenség 1880. 108. szám, április 19.

meg, öt fiú és egy leánynyal."³⁸ A fővárosi gyepmesteri telepen dolgozott, ott is halt meg. Halálhírére is közlik: „*Meghalt Kozarek. Aki hivatalból annyiszor volt egy-egy pillanatra élet és halál ura, tegnap ő is megismerkedett régi üzlettársával, a halállal. A fővárosi gyepmesteri telepen meghalt Kozarek Ferenc, a m. kir. állami hóhér.*"³⁹ Állásának hirdetése hamarosan megjelenik a Budapesti Hírlapban: „*Hóhér kerestetik. Kozarek Ferenc állami hóhér elhunytá folytán ezen 400 frt évi fizetéssel és szabályszerű működési díjakkal javadalmazott állás betöltése céljából pályázatot hirdetek. A szabályszerű béléggel ellátott és előéleti okmányokkal felszerelt pályázati kérvények I. évi április hó 30-ig a budapesti kir. főügyészséghez nyújtandók be. Budapesten, 1894. évi április hó 16-án. Kozma Sándor, királyi főügyész.*"⁴⁰

Kozarek Ferenc – bár ez a foglalkozás korábban apáról fiúra szállt – fiú gyermekeit iparosnak szánta, de mégsem így alakult: „*Apjuk óhajára fiai mindannyian az iparos pályára készülnek... Isten segítse őket törekvéseikben!*"⁴¹ – olvashatjuk A pesti hóhér című regény utolsó fejezetében. „*Kozarek lesz megint a hóhér Magyarországon*” címmel a Brassói Lapok⁴² tudósít arról, hogy az állás legkomolyabb jelöltje Kozarek Antal, az egykori hóhér másodszülött fia. A cikk beszámol arról, hogy Kozarek négy fiút és egy leányt hagyott maga után. Három az állategészségügyi telep alkalmazottja, egy hentesmester. A pályázó Antal negyven éves, beutazta egy órisákiúval Európát, és amióta elpusztult az állat, visszatért a telepre. A Szolnok Megyei Néplap Beszélgetés Kozarekkel az új hóhérrel címmel a Pesti Naplóból (1929. III. 5.) idéz. Itt az új hóhér említi apját, akitől a mesterséget tanulta, „*akinek neve fogalom lett*”, és fia büszke rá, hogy „*régi szakmabeli családból származik.*” Most a gyepmesteri telepen boncmester.⁴³ „*Még az apánktól tanultuk az akasztást. A testvereimmal együtt eljártunk a kivégzésekre. Néztük, hogy dolgozik az apánk. Megfigyeltük, tanulmányoztuk a munkáját.*” Az apja hagyatékáról is beszél: „*Otthon el vannak téve az apám eszközei, amelyekkel meg ő dolgozott. Kötelek, zsámolyok, kendők s. más efféle eszközök, amik a munkához kellenek. Még használható állapotban vannak.*” Közös rajz is jelent meg róluk.⁴⁴

³⁸ Sugár 1893: 3031. Feleségeként Paffenholcz Terézt, óbudai asztalos lányát említi a Kis Ujság, 1929. március 29. 5.

³⁹ Budapesti Hírlap, 1894. március 24. 13., Tegnap a gyepmesteri telepen „51 éves korában, rendes körülmények között meghalt” – írja a Pesti Hírlap, 1894. március 24. 14.

⁴⁰ Budapesti Hírlap, 1894. április 20. 6.

⁴¹ Sugár 1893: 3031.

⁴² Brassói Lapok. 1926. november 27. 6.

⁴³ Szolnok Megyei Néplap, 1973. január 28. 7. Kis Ujság említi, hogy a pályázaton 44-en vettek részt, a Kozarek József Antal testvére is, de a hatesztendővel fiatalabbra esett a választás. 1929. március 5. 6.

⁴⁴ Kis Ujság címlapján 1929. márc. 5.

1. kép: Kozarek és fia a Kis Ujság címlapján (Forrás: 1929. márc. 5.)

Kozarek Ferencenk az előírások szerint segédjei is voltak. „Nálunk az 1814. évi július 5-én 17812. sz. a. kelt «Helytartótanácsi intézkedés» megrendelte, hogy a halálítéletek biztosabb végrehajtása tekintetéből kellő képességgel bíró hóhérok állandósíttassanak. „..., Épen azért kellett a hóhérnak mindenkor két segédet tartani, hogy azok a kivégzéseknél neki segédkezvén gyakorlati jártasságot szerezzenek s hirtelen megbetegedése esetében őt egyik helyettesíthesse.”⁴⁵ Munkájuk nem csak az akasztás volt, de annak előkészítése is. K. Nagy Sándor a hóhérok munkáját és az akasztófa részletes leírását is közli: „A halálra ítélt utolsó napján tehát a hóhér és segédei felállítják az akasztófát vagy bitófát, mely nem egyéb most, mint egy a földbe leásott, 2—2 ½ méter magas erős faoszlop, melynek tetejébe egy horgos szeg van verve, melyről kötél csüng le, az oszlop előtt egy két lépcsőjű zsámoly s az oszlophoz hátul támasztva egy létra.”⁴⁶ A modern oszlop-akasztófa fejezetnél Vajna Károly említi, hogy létrát használt Kozarek.⁴⁷

⁴⁵ K. Nagy 1914: 4. Kozarekról szóló cikkek hármát is említene pl.: Fővárosi Lapok, 1878. május 22. 579.

⁴⁶ K. Nagy 1914: 29.

⁴⁷ Vajna 1907: 185.

Kozarek népszerűségét annak is köszönhette, hogy egyedüli hóhér volt és sok helyen járt munkája révén. Az újságok többek közt ezeket a helyeket említik: Arad; Budapest; Debrecen; Eger; Győr; Komárom; MakóJászberény; Miskolc; Pécs; Szeged; Veszprém; Zimony.⁴⁸ A híres hóhérról szóló újságírók fontosnak tartják azt, hogy hányadik kivégzése volt: „Gyömbér Pál volt a 75-ik elítélt, akit Kozarek Ferenc, állami hóhér hivataloskodásának kezdete, 1870 óta, kivégzett.”⁴⁹ „1893. júniusáig Kozarek Ferencz 84 kivégzést hajtott végre.”⁵⁰

A hóhér díjazásáról K. Nagy Sándor írásában olvashatunk: „Hajdanában a hóhér gyepmester is volt s végezte, illetőleg végeztette a gyepmesteri teendőket is. Rendesfizetést kapott, s ezenkívül működési díjat is.”⁵¹ Említi azt is, hogy más kiegészítő keresetre is szert tett akasztás alkalmával: „... illetve a kivégzett összes ruhaneműje s igen jól jövedelmezett részére az, hogy egy-egy babonás embereknek apró darabokat eladott az akasztott ember köteleiből.”⁵² A hóhér számlája című írásból részletesen tájékozódhatunk Kozarek munkájáról és bevételeiről: „A legutóbbi pécsi akasztás alkalmával teljesített hivatalos funkcióért járó számlát — mint a Pécsi Figyelő írja — szerdán nyújtotta be Kozarek hóhér a pécsi kir. főügyészi helyetteshez. A számla egyes tételei a következők: Felakasztás egy fejtől ... 12 frt 60 kr; akasztófa felállítása ... 6 frt — kr; a holttest levétele ... 6 frt — kr; a hóhér napidija ... 6 frt 30 kr, a két segéd napidija ... 3 frt 16 kr; élelmezési költségek, utazási díjak és egyéb kiadások 89 frt 84 kr; Összesen ... 123 frt 90 kr.”⁵³ A Pécsi Figyelőtől átvett információ mellett olvashatunk a főügyész méltatlankodásáról: „Szerdán nyújtotta be Kozarek, hóhér, a kir. főügyészi helyetteshez számláját, mely 123 frt 90 kr. o. é.összegeiről szólott; a mire Zsolnay megcsóválta a fejét. Kissé borsos számla, ..., de azért megjegyzés nélkül kifizette.”⁵⁴ Kozarek halála kapcsán „ritka pályázatot hirdet” a Budapesti Hírlap, ahol fizetésével kapcsolatos információról is olvashatunk: „Kozarek Ferenc állami hóhér elhunyt folytán ezen 400 frt évi fizetéssel és szabályszerű működési díjakkal javadalmazott állás betöltése céljából pályázatot hirdetek.”⁵⁵ Az újságcikkek említik azokat az eseteket is, amikor valamilyen váratlan esemény miatt, – például a halálraítélt elhalálozása miatt – elmaradt a fizetség: „A hóhér

⁴⁸ Lásd: Eger, Budapesti Hírlap, 1884. aug. 8. 6., Zimony, Székesfehérvár és Vidéke, 1885. 06. 25.

⁴⁹ Budapesti Hírlap, 1890. április 2. 7.

⁵⁰ Sugár 1893: 3031., Takács János kivégzése 1880-ban a 18. a debreceni ponyva szerint.

⁵¹ K. Nagy 1914: 35.

⁵² K. Nagy 194: 36.

⁵³ Fővárosi Lapok, 1894. január 15. 131.

⁵⁴ Pécsi Figyelő, 1894. január 13. 3.

⁵⁵ Budapesti Hírlap 1894. április 20. 109. sz., 6. Ugyanez a lap 1913. június 7. 134. száma, 9. a Győri Hírlapra hivatkozva említi Kozareket: „...a vár megyeház kis udvarán hajtotta végre az ítéletet rajta Kozarek.”

jövedelme ismét egy végrehajtási díjjal fogyott. Múlt alkalommal említettük, hogy rablógyilkosság miatt a győri törvényszék által kötél általi halálra ítélt Gede Pál (a szinten halálra ítélt Takács János társa) a börtönben elhalt; most a szegedi törvényszék jelenti, hogy az általa bér- és rablógyilkosság miatt kötél általi halálra ítélt Bódi István a kecskeméti börtönben — hova a szegedi árvíz folytán szállíttatott — más világra költözött.”⁵⁶ Balesete miatt is előfordult elhalasztott akasztás, de a cikkből az is kiderül, hogy katonalovak megölését is rá bízták: „A veszprémi királyi törvényszék Kozarek budapesti hóhért egy halálra ítélt fegyencnek kötél általi kivégzése iránt meghívta. Azonban Kozareket épen akkor szerencsétlenség érte, amennyiben a Boszniából visszahozott és ragados betegségben lévő katona-lovak leszúrasával foglalkozván, egy ló, melyet Kozarek leszúrt volt, felugorva feléje rohant és első lábaival fején és hátán veszélyes sérüléseket ejtett. Ennek következtében Kozarek sürgőnyleg értesítette a veszprémi kir. törvényszéket, hogy hóhéri kötelességének teljesítése végett csak néhány nap múlva jelenhet meg. Mint-hogy jelenleg Kozarek az egyedüli hóhér Magyarországon, a halálra ítélt fegyencnek kivégzését elhalasztották.”⁵⁷ Kozarek utódlása kapcsán olvasunk az új hóhér díjazásáról: „Néhány hónappal ezelőtt halt meg Kozarek Ferenc, az állami hóhér. A királyi főügyészség azonnal kihirdette állására a pályázatot, ..., Évi illetménye négyszáz forint fizetés, hatvan forint lakáspénz s minden akasztásnál megkapja a szokásos díjat és útiköltséget. Külön pótlékja van a két pribék tartására.”⁵⁸ Az Ellenőr újság A hóhér munkája címmel említ egy konfliktus helyzetet: „A kerepesi úti kir. fegyház tulajdonosa ma kijelentette a bértlefizető fegyházfelügyelőnek, hogy az eddigi 6000 frtnyi évi bér mellett nem engedi, hogy Kozarek is e házban végezze mesterségét. E „csekélységért” évenként 2000 frttal igényel többet. A kir. ügyészség nem fogadta el a bérfel-emelést s a fegyház most már át fog tétetni a soroksári utcza 13. sz. házba, a fenytő-törvényszék azelőtti helyiségeibe.”⁵⁹

A Takács János győri kivégzése kapcsán megjelent írásokban is gyakran szerepel Kozarek Ferenc.⁶⁰ Érthető módon a győri eset után még ismeretebbé vált, az úságok egymásnak táviratoztak, vették át egymástól a híreket. Találtam híradást a leendő akasztásról: „A budapesti hóhérnak dolga lesz a legközelebbi napokban. A Takács János, a peéri kegyetlen rablógyilkosság elkövetője fölött kimondott halálos ítéletet tudvalevőleg megerősítette ő felvétele. Most már csak Kozarek hóhérnak megérkezési idejétől van függővé téve

⁵⁶ Pesti Hírlap 1879. július 31. 6. ugyanez a hír megjelent A Hon 1879. július 31. 184. számában

⁵⁷ A Hon, 1879. január 16. 72.; valamint Politikai Újdonságok. 1879. XXV. évfolyam, 4. szám 45.

⁵⁸ Pesti Napló, 1894. október 8. 5.

⁵⁹ Ellenőr, 1880. február 3. 6.

⁶⁰ A győri esetről korábbi tanulmányaimban megjelent cikkeket, amelyben Kozarek szerepel terjedelmi okok miatt itt nem közlöm.

az ítéletnek az elítélt előtt való kihirdetése, melyek után 24 óra lefolyása alatt a kötél által való kivégzés Győrben, zárt helyen (a megyeház kis udvarán, esetleg a fáskertben fog végrehajtatni,) ami valószínűleg kedden vagy szerdán a korai reggeli órák valamelyikén történik.”⁶¹; „Győrott halálra ítélték rablás és gyilkosság miatt egy parasztleányt. A kivégzést Kozarek Ferencre, az akkori hóhérra bízták.”⁶²

Több újság említi, a sikertelen akasztást: „Kozarek a budapesti hóhér végezte rajta a szomorú műtétet s állítja, hogy a legpontosabban végezte; az orvos konstataálta is a halált s a tetemet néhány perc múlva levették és kocsin a kórházba szállították boncolás végett; de mire oda értek vele, már kezdték észre venni, hogy a testben még élet van s villanyfolyam hatása alatt Takács csakhamar valóban visszanyerte életét.” Említik, azt is, hogy nagy a vita „e borzalmas eset” miatt az orvosi és jogászai körökben, sőt azt is közlik, hogy „kár volt a Csemeghy Károly büntetőtörvényjavaslatából, mely aztán törvénytényé lett, kitörölni azt a pontot, mely szerint a kivégzések guillotine által lettek volna végrehajthatók.”⁶³ A Pesti Hírlap az akasztás után egy nappal már beszámol a rendkívül botrányos eseményről egy „győri levelező tudósítása” alapján: „Győr, ápr. 14. Az elítélt a vesztő helyen átadatott Kozarek hóhérrak, ki szomorú tisztében azonnal eljárt.”⁶⁴ A következő nap „Feléledt akasztófavirágok, címmei már „vétkes gondatlanságnak” említi a cikkíró a történeteket. Több analóg esetet ír le, és azt állítja, hogy főleg angoloknál volt sok ilyen eset.⁶⁵ Ugyanott egy másik cikk részletes leírást közöl a kivégzésről: „A kivégzés reggel 8 órára volt a megyeház kis udvarában kitűzve. Jelen voltak a bíróság küldöttei, 10 polgári tanú s a katonai őrségédlet. A siralomházból a delinquenst hat fegyveres kísért a bitóhoz, oldalán Mladoniczky lelkeszszei. Akart még egyebet is mondani, de Németi ügyész intésére a hóhér jelt adott segédeinek, ezek az elítéltet megragadták, kezeit megkötők, a kötelei lábain áthúzták, a hurkot a nyakba fektették s a testet kinyújtották. Az elítélt szava rögtön elállt, arca violaszínű lett. Kozarek zsebkendőjével befödfe az arcot, lezárta a szempillákat s másfél percig várt. Aztán leszállt a bitó-lajtorjáról s jelenté az ügyésznek, hogy műtétét befejezte. 5 perc múlva az ügyész felszólítására Dr. Sikor törvényszéki orvos megvizsgálta a testet, felnyitó a pillákat, megtapogatta a meztelen mellet és konstataálta a halálbeálltát. Újabb 3 perc teltel, mire az orvos ismételten kijelenté, hogy az elítélt csakugyan meghalt. Ezután a test még tíz percig csüggött a bitón. A hóhér segédei az ügyész parancsára kibonták a testet a hurkokból s átadták a kórházi orvosnak, ki azt a nagy udvarban készen álló csukott kocsiba tétette,

⁶¹ Ellenőr, 1880. április 5. 26.

⁶² Alföldi Ellenzék, 1918. 235. szám, 4.

⁶³ Fővárosi Lapok, 1880. április, 16. 433; 434.

⁶⁴ Pesti Hírlap, 1880. április 15. 4.

⁶⁵ Pesti Hírlap, 1880. április 16. 4.

*melyen vágatva szállítók a győr-ujvárosi kórházba, hullaboncolás végett.*⁶⁶ A cikk leírja a villamossági kísérletet és azt, hogy Kozarek a déli vonattal elutazott, bosszankodva a műtét megghiúsultán. Egy másik tudósítótól, aki szemtanúval beszélt, ugyanitt közölnek a boncteremben zajló villamos kísérletről részleteket.

A kivégzés sikertelenségének okára is utalnak: *„Kozarek kijelentése szerint Takács feltámadásának egyedüli oka az, hogy nagyon rövid ideig függött.”*⁶⁷ *„Az ő rendszere harminc percnyi függést kíván a halál konstatálása után, mert különben az idegek és izmak életereje nem hal el egészen. Ez pedig okvetlenül szükséges az akasztás sikeréhez.”* Kozarek azzal zárta, hogy: *„Mert tudják, nekem még nincs pallosjogom. Ezt Budapesten Kornberger özvegye (a barátságos asszonyság) bírja.”*⁶⁸ A lapok egymást tájékoztatják: *„Győrből írják lapunknak: Van szerencsém becses lapját értesíteni a hihetetlen de még is igaz dologról”. „Kozarek sem gondolta, hogy a 18-ik feléledjen, kit már agyon kintzett; de ez mind csak Síkor J. orvos urnak köszönheti.”*⁶⁹

A Pesti Hírlap hangzatos címmel *„Látogatás Kozareknál”* saját tudósítójuktól egy interjút közöl. Borzasztóan jámbor embernek titulálja a hóhért, megjegyzi: *„csak az asszonyok harapósak kissé a házánál.”* A nyúzott lóval és csontvázakkal teli udvar bemutatása után az asszonyok aggodalmát közli, miszerint még nincs véglegesen kinevezve, s így kenyerét vesztítheti el, ha rosszat írnak róla. Kozarek nagyon udvarias, kinézetére megállapítja, hogy *„igen jól föst”* és a *„a győri eset úgy látszik, nem viselte meg. Arca bizalmatgerjesztő, csak szemeivel hunyorgat néha, mintha legényeinek intene, hogy húzzátok fel.”* Az újságírók közlik, hogy a győri eset igazi okait óhajtanák tőle megtudni, és ez ügyben egész Magyarországon őt tartják az egyedüli szakembernek. A kivégzés részletes leírását is közlik. Megtudjuk, hogy hat fegyveres kíséretében érzéketlenül állott a bitófa alá az elítélt: *„Nyugodtan nyújtotta kezét a hóhérségdeknek, kik megkötözvén azokat, lábán keresztül húzták a kötelet, a kötél nyakára köttetvén, egyik vége alulról, másik felülről meghuzatott, mire az elítélt szava elállott. Kozarek előhúzáván zseb-kendőjét befödte az elítélt szemeit és arcát. Másfél percznyi idő múlva levette kezét; ez violaszínű volt.”*⁷⁰

Sorra idézik az újságok a hóhért, illetve ártatlanságáról szóló megnyilatkozásait: *„A hóhér (Kozarek) állítása szerint ő jól végezte a dolgát s a delinquens azért támadt fel, mert idő előtt vették le a bitóról. A folyamatban levő vizsgálat ki fogja deríteni, ki volt a szerencsétlenség okozója.”*⁷¹ „Kozarek

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Pesti Hírlap, 1880. április 17. 4.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Székesfehérvár és Vidéke, 1880. április 17. 68.

⁷⁰ Pesti Hírlap, 1880. április 17. 4.

⁷¹ Eger, 1880. április 22. 139.

egészen rendesen végezte el a kivégzést...” – írja a Magyar Jogász.⁷² A legtöbb cikkben, amelyek a „borzasztó esetről” számolnak be, Kozarek elmondja, hogy nem ő volt a hibás „... a ténykedést úgy végezte, mint máskor és a legpontosabban.” Miután az orvos megvizsgálta a testet és konstataulta a halált, a hóhér azon megjegyzést tette, hogy a testnek még vagy 15 percig függni kellene. Két-három perccel múlva a királyi ügyész új felszólítására a törvényszéki orvos ismét megállapította a halált, Kozarek pedig parancsára levelet segédeivel a holttestet a bitóról, és a kocsira helyeztette. Az a hír, hogy Takács feléledt, Kozareket meglepte és rögtön megjegyezte, hogy rövid ideig függött a bitófán. Kozarek a feléledés okaként a rövid ideig függést, a kocsirázást említi.

Az újságcikkek az akasztás utáni történésekre és a feléledés okára is kitérnek: „Kozarek hóhér levágta a törvény rendeletére kivégzett ember holttestét, egy talyigára tették és elvágattak vele a kórházba, hogy felboncolják. Előbb villamos kísérleteket tettek vele, s erre a halottnak vélt ember mozogni és hörögni kezdett.” – írja rendkívüli esetről a Vasárnapi Ujság.⁷³ Azt is említi, hogy az új büntető kódex a kötél általi halál helyet a nyaktilót akarta életbeléptetni, de a főrendiház nem fogadta el. A Hon esti száma visszatér a „szomorú drámára”, mivel mint írja reggel 7 óra 12 perczkor a köz-kórházban meghalt Takács. Az akasztásról megjegyzi, hogy: „A műtét 1–2 percz alatt végre lett hajtva és Kozarek a királyi ügyésznek jelentette, hogy végzett „...” Kozarek a halál orvosi constatálása után azon megjegyzést tette, miszerint a testnek vagy 15 perczig függni kellene.”⁷⁴

A Magyar Jogász⁷⁵ lap ír Kozarek budapesti kihallgatásáról és részletesen beszámolt a kivégzés menetéről: „A kihallgatás két teljes órán át tartott, a jegyzőkönyvet maga a főállamügyészi helyettes vezette, melyet aztán rögtön Győrbe küldött. Kozarek ez alkalommal — mint a „P. J.” írja — azt vallotta, hogy segédeivel már reggel 5 órakor a kivégzés színhelyen megjelent a bitó fölállítása végett. Utána jött nemsokára dr. Németh Ernő győri királyi államügyész s kérdezte, hogy ilyen kivégzésnél mennyi ideig tart a halálközdelem? Kozarek azt felelte, hogy az biztosan nem tudható, miután voltak esetei, a melyekben csak 25 percz múlva következett be a halál. Az akasztás 1 ½ percz alatt történt és dr. Sikor törvényszéki orvos megis már 5 percz múlva constatalta a halált, mert a szív nem, vagy csak észrevétlenül dobogott. A hóhér erre azt mondta: »Tekintetes uram, a testnek meg félóráig a biton kell függnie.«” A halálbüntetés végrehajtása tekintetében a bécsi Gerichtshalle reflektálva a győri esetre, azt a megjegyzést teszi, ideje volna már arról is gondoskodni, hogy „a kivégzések minél kevesebb fájdalom nélkül s gyorsan

⁷² Magyar Jogász, 1880. április 25. 378.

⁷³ Vasárnapi Ujság, 1880. április 18. 260.

⁷⁴ A Hon, 1880. április 16. 94. szám, 18-ik évfolyam, Esti Kiadás

⁷⁵ Magyar Jogász, 1880. április 21. 363.

eszközöltethessenek.” A Magyar Polgár⁷⁶ szintén ismertette a kihallgatás eredményét és azt, hogy a hóhér ellentmondása boszantotta az orvost, aki az államügyéssel pár szót váltott, majd Takácsot már 7 perc múlva levette. Közlik a hóhér azon véleményét, hogy az a borzasztó fájdalom, melyet a kötél nyomása a delikvens nyakán levő „*scorbut-daganatra*” gyakorolt, megmerevedést idézett elő. Megtudjuk, hogy Sikor vasárnap önként beadta lemondását.

A Jogtudományi Közlöny közli, hogy az Ungarische Gerichtshalle is foglalkozik a témával. Ír arról, hogy a Takács-féle ügy tovább foglalkoztatja a szaklapokat, sőt a Themis cikkírója, felszólal a halálbüntetés ellen. Egyben ironikusan megállapítja, hogy *„miután sem Kozarek, sem az ügyész, sem dr. Sikor nem a hibás, kisüti, hogy Pauler a hibás (ma ez a divat) mért nem terjesztette fel Takácsot megkegyelmezésre, mert ha megkegyelmeztek volna neki, ez mind nem történt volna. Azonban úgy látszik, hogy tisztelt collegáknak nincs tudomása a semmitőszék kebelében felállított kegyelmi tanácsról, mely a halálbüntetésre történt elítélés esetén a megkegyelmezésre véleményt ad, s így a miniszternek nincs teljesen szabad keze. De különben is azt kívánni a minisztertől, hogy minden halálra ítéltet kegyelemre terjesztszen fel, egyenlő lenne azzal, mint a fennálló törvény kijátszására ösztönözni őt. Jó-e a törvényvény vagy nem az nem lehet kérdés, míg törvény, addig respectálni kell.”*⁷⁷

Vajna Károly A modern oszlop-akasztófa fejezetében említi a győri esetet. A lábjegyzetben megjegyzi: *„Habár nem mindig; vagy talán nem mindenkor sikerült az neki. Ezt bizonyítja a győri eset, 1880. április 15-én, (sic!) mikor Takács János, a kit főlakasztott s akinek a halálát a törvényszéki orvos 6 perez múlva megállapította, a bonezoló asztalon magához tért és másnap reggelig élt.”*⁷⁸ *„Az igazságszolgáltatásban lábrakapott rendszertelenségből magyarázható meg a lehetősége annak, hogy 1880-ban a halálra ítélt Takács Jánost Győrött igen hamar levették az akasztófáról, minek következtében magához tért.”*⁷⁹ Ezután szószerint közli az Orvosi Hetilap (1880. június 20.) leírását, és azt, hogy az igazságügyminiszter kérdéseket tett fel az orsz. közegészségi tanácshoz, amiben a törvényszéki orvos hibáját, a galvánfolyam hatását fessegeti. Szintén ő közli, hogy jogi következménye is lett az esetnek: Az igazságügyminiszterium kibocsátotta: *„1880. aug. 9-én 2106 sz. a. kelt rendeletét, mely a halálbüntetés végrehajtására vonatkozó eljárást szabályozza és a mely ,..., elrendeli, hogy a kivégzett hullája azon időponttól fogva, melyben a törvényszéki orvos a segédorvossal egyetértőleg a halál bekövetkeztét határozottan konstatálta, még 30 perczen át az akasztófán érintetlenül hagyandó*

⁷⁶ Magyar Polgár, 1880. április 22. 371.

⁷⁷ Jogtudományi Közlöny, 1880. április 30. 124.

⁷⁸ Vajna 1907: 187. A Függelenség 1880. évi április 16-iki számára hivatkozik.

⁷⁹ Vajna 1907: 194.

s csak ezután újabb orvosi vizsgálat megtörténtével emelhető le, 2 óra lefolyása előtt azonban onnan a hol a kivégzés történt, el nem szállítható, sem pedig fel nem boncsolható. Ezen intézkedést a halálbüntetés végrehajtása tárgyában 1900. nov. 14-én 6757. sz. a. kiadott rendelet fönntartván, az ma is érvényben van.”⁸⁰; valamint „Újabban, a halálbüntetés tárgyában 1880. aug. 9-én 2106. sz. a. kiadott igazságügymin. rendelet 3. pontja akként intézkedik a kválifikációról, hogy „halálos ítélet végrehajtására csak oly egyén alkalmazható, a ki hiteles okmányokkal képes igazolni, hogy ily eljárást már korábban is önállóan és sikeresen teljesített.”⁸¹ A halálos ítéletek eltörlésével kapcsolatban később, más országokban is említik az esetet és a hóhért: pl: „Akik az akasztófáról menekültek meg” címmel.⁸²

Kozarek Ferenc hóhérról irodalmi alkotás is született. A pesti hóhér címmel dr. Sugár Győző történeti regényt írt négy kötetben, amely 1893-ban jelent meg Budapesten.⁸³ A harmadik kötetbe ceruzával valaki beleírta, hogy: „Olvasási idő 14 nap.” Ez sem tántorított el, hogy végig ne fussam az egész sorozatot az OSZK-ban. Még kíváncsibbá tett egy másik ceruzás megjegyzés a 94. fejezet után, a 1635 oldal melletti üres lapon: „Tiszta hazugság. Írta az olvasónak Panyo Erzsébet, 1926. október 15-én.” A könyv „Pesti Hóhér 1” rajzzal nyit, – 93 képpel, illusztrált – az alábbi felirattal: „Kozarek Ferencz borzadt pénzről és odatolta az uzsorásnak.” Ezt egy előszó követi: „Kozarek Ferenc pesti hóhér, e regény olvasóihoz! címmel. Ebben közli, hogy 1863. június 19-én hajtotta végre az első „halálítéletet” és e naptól kezdve összes élményeiről naplót vezetett, amelyben a valóságnak megfelelően írt le mindent és „jegyzeteit” a nyilvánosságra szeretné hozni. A kiadvány megjelenésének okaként „működése 30-ik évfordulóját” említi. Leírja, hogy 84 gonosztevőt ölt meg, „könnyelmű ifjútól, a megtört aggig.” Hazánk minden részében végezte munkáját, ezért ismerik. Naplóját átadja ezért egy „hírnemes, kedvelt írónknak”, aki regényt ír belőle. Utolsó mondatában pedig leírja, hogy bár sok embert kivégzett tiszta a lelkiismerete, mert a törvényt hajtotta végre. Aláírásával hitelesíti is a könyvet: „Kozarek Ferencz budapesti magy. kir. hóhér” A lap alján a megrendelési cím olvasható: „Székely Aladár könyvkiadó hivatala, Budapest, Erzsébet-körút 32. szám.”

Sajnos nem találtam meg a nagy „világhírre szert tett” Takács János sikertelen akasztásáról szóló fejezetet, bár volt a témához kapcsolódó cím (A tetszhalál; A sírból feltámadott). Kozarek neve több fejezetben szerepel, de egyik sem Takács János története (A Légyott; Gyilkosság vagy párbaj; A hóhér segédjének kedvese). Tartalomjegyzék sajnos nincs, a négy kötetes mű 146 fejezetből áll, és az utolsó fejezet „A hóhér halála” címet viseli. A műben

⁸⁰ Vajna 1907: 195.

⁸¹ Vajna 1907: 218.

⁸² Amerikai Magyar Népszava, 1931. augusztus 19. 4.

⁸³ Sugár 1893. Lásd: Nagy 2013: 6; 7; 9.

Kozarek pozitív hősként jelenik meg: hol megment egy hölgyet, hol sebet lát el, hol békességre kéri embereket, vagy imádkozik az elítéltért. Nem fogadja el Lord Nelson ajánlatát sem, hogy hagyja itt Magyarországot, és így az „Angol birodalom hóhérévá” válhat: „Kozarek sokkal jobb hazafi volt, ke-
reken visszautasította. Így maradt ő kigyelme Magyarországon és folytatta tovább a hóhéri mesterséget.” Segédjét Mártont is említi, aki „...csak egykori főnökével Kozarek Ferenczczel váltott néha, néha nagy ritkán levelet.” Halálának okát is közlik: „A hatalmas erős embert, mint villám a tölgyet, sujtá a halál”, amikor a háza mellett levő kis kertjében szemző-késsel megszúrta a kezét. Az orvos amputálni akarta, de ő ezt nem engedte, így vérmérzésében húnyt el: „inkább a halált óhajtom, semhogy kezemet megcsonkíttassam, nyögte kínosan.”⁸⁴ A mű végén az író a „nevezetes férfi” életrajzát közli. Eből megtudjuk, hogy Morvaország Markovitz nevű községében született, szülei római katolikus hitben neveltek. Atyja Kozarek Ferencz, brünni hóhér segédje. 1853-ban az öreg Kozarek Pestre költözött családjával, mert feladta hivatalát. A kis Kozarek a ferenczvárosi népiskolába járt 1858-ig, és már gyermekkorában arra gondolt, hogy „apja nyomdokába lép.” Kornberger, Pest város hóhéra mellé segédnek szegődött 1859-ben. Első kivégzése 1863. június 19-én volt, Bogár Imre kivégzésén segédkezik, mint Kornberger segédje. Majd „1867-ben, január 12-én tette le a nyilvános vizsgát Baján, hol egyszerre két bűnöst végzett ki.”⁸⁵ „A hivatalos esküt Kozarek 1881. július 11-én tette le Seifert államügyész előtt, kinek neve a tiszta-eszlári pörben lett ismeretessé.”⁸⁶ 1893. júniusáig 84 kivégzése volt. Halála előtt rémképeket látott, kivégzésekről beszélt, felvette az utolsó kenetet és a „lelkész halk imája közt lehelte ki lelkét.” Azt is megtudjuk, hogy „... utolsó lakása a régi versenytéren volt, IX. kerületben.”⁸⁷

2. kép: Kozarek Ferenc aláírása (Forrás: Sugár Győző: Pesti hóhér ponyvaregény. Budapest, 1893., A szerző felvétele, 2025)

⁸⁴ Sugár 1893: 3029.

⁸⁵ Sugár 1893: 3030.

⁸⁶ Sugár 1893: 3031.

⁸⁷ Sugár 1893: 3030.

A regényről több lap is írt, amelyek „*rémregényírónak*” nevezik Sugár Győzöt, és azt állítják, hogy ez szószerinti fordítása a „*Berliner Scharfrichter*” című regénynek, amely németül 140 füzetben jelent meg, sőt a képek, az előszó és aláírás is ugyanazok, mint a berlini hóhérről írt regényé. Volt olyan cikk, amely „*rongy fércmunkának*” nevezi, amely Krantz Gyula berlini hóhérről szól, és felszólítja olvasóit, hogy ne vegyék meg.⁸⁸

A regénnyel kapcsolatban említene egy sajtópert is: „*E regény megjele-
nése után egy Rubinstein Izidor nevű könyvkereskedő, ki szerint szedett-ve-
dett német fércmunkákat a leggyarlóbb magyar fordításban ad ki, megtá-
madta „A pesti hóhér című regényt és annak kiadóját, mire Székely Aladár,
Rubinstein Izidor ellen, a budapesti törvényszéknél, dr. Földesi Árpád fővá-
rosi ügyvéd által, rágalmazás és becsületsértés miatt sajtópert indított. A
pesti hóhér című regényből már is 20 füzet jelent meg és az általános biza-
lomnak örvendő kiadó kijelenti, hogy a regény rövid idő múlva teljesen be-
lesz fejezve.*”⁸⁹

A péri rablógyilkosságot és a győri sikertelen akasztást ponyva⁹⁰ is meg-
őrizte. Az OSZK-ban meggleltem a Debreceni Városi Nyomda által készített
hétoldalas, három fejezetből álló ponyvát, amely közli a gyilkosság idejét:
1878. december 8-án este. Megtudjuk, hogy a „*két jómódú sváb asszony,
Boszníából jövet*” tért be a péri kocsmába. Leírja, hogy Gede, az egyik gyil-
kos, a börtönben akasztás előtt elhunyt, Takács Jánost a győri törvényszék
kötél általi halálra ítélte. Kiderül az is, hogy a nagyon elfoglalt hóhért Koza-
rek Ferencnek hívták, és csak áprilisban „*keríthetett sort a győri vendégsze-
replésre*”, és a gyilkost 1880. április 14-én reggel a megyeháza kisudvarán
végezték ki. A ponyva külön fejezetet szentelt „*Az akasztás*”-nak. Ebben a
részben közli, hogy 8 órakor hat fegyveres ember kísért be a siralomház-
ból a megyeház kis udvarára, ahol felolvasták a halálos ítéletet. A ponyva
említi, hogy Takács megszólalt, főleg amikor látta a hóhért és az akasztófát
és sajnálta, hogy „*ily csufos módra kell bevégezni az életét.*” Nyugodtan oda-
nyújtotta kezeit a két hóhérségédnek, azok összekötötték kezét, lábát és a
nyakára tették a kötelet. Kozarek pedig zsebkendővel takarta be az arcát,
majd kis idő múltán levette, amely violaszínű volt már. Öt perccel az akasz-
tás után az orvos megállapította a halál beálltát, és rá három perccel
levették az akasztófáról, kocsira tették, „*hogy az újvárosi kórházba vigyék*

⁸⁸ Hód-Mező-Vásárhely, 1893. október 12. 82. szám, 123. Pesti Napló, 1893. szeptember 29. 6.

⁸⁹ Például: Kecskeméti Lapok, 1893. október 15. 43. sz. 3., Esztergom és Vidéke, 1893. október 15. 3.

⁹⁰ Ponyva. „*Takács János A péri rablógyilkos felakasztása és feltámadása. Igaz történet, amely az 1880-ik esztendő Április 14-kén Győrben megtörtént.*” Debreceni Városi Nyomda, 1880. OSZK, 392 (74/133), lásd még: Békés 1966: 360–361.

bonczolás végett.” A Feltámadás című fejezetben olvashatjuk, hogy Kozarek szólt: ne vegyék még le az akasztófáról. Megjegyzi, hogy eddig 17, apjával nagyapjával együtt 200 embert akasztott fel, *„de ehhez hasonló iszonyú eset még nem fordult elő.”* A ponyva is megerősíti a gyilkos „másodszeri” halálát, amit *„törvényszerű végzetnek”* tart.” A ponyvafüzet szerzője a történetet két strófával summázza és csudának tartja az győri esetet.⁹¹

3. kép: A ponyva címlapja
(Forrás: OSZK, A szerző felvétele, 2010)

⁹¹ Ponyva, „Takács János A peéri rablógyilkos felakasztása és feltámadása. Igaz történet, amely az 1880-ik esztendő Április 14-kén Győrben megtörtént.” Debreceni Városi Nyomda, 1880. OSZK, 392 (74/133)

Takács János sikertelen akasztása miatt Kozerek neve humoros alkotásokban is megjelent. Így például a Borsszem Jankó élclap Győri Pereczek című rovatában: „Kozarek úr a győri lapokban a következő nyilatkozatot teszi közzé: »Született irigyeim, orvoskollégáim, azzal gyanúsítanak: hogy nem jól akasztottam Takács urat. Legyenek meggyőződve, ha én végzek ki valakit, az csak úgy meg van halva, mintha versenytársaim gyógyították volna ki«, „Takács két embert ölt meg. Tökéletesen helyén lett volna tehát, hogy kétszer is akasszák föl.”⁹² Ez az írás, négy nappal Takács János sikertelen akasztása után már megjelent. A Bolond Istók már korábbi években is jelentet meg karikatúrát és tréfás írásokat a Kozarekról,⁹³ és halála után is jelentek meg róla anekdoták.⁹⁴

A felsorakoztatott forrásokból megtudtuk, hogy Kozarek Ferenc az első államilag bejegyzett ítéletvégrehajtó. Utódját Bali Mihályt már m. kir. ítéletvégrehajtónak hívták hivatalosan. Halála után már megjelentetett pályázattal választják az ítéletvégrehajtót, nem családi örökség alapján. Bár Kozarek is hóhér családból származott, jellemében, viselkedésében öltözetében eltért a többi hóhértól. Zárkózott, szűkszavú, embernek írják le, aki szégyellte a hóhér nevet. Míg utódja élvezte a közszereplést, nem közösítették ki foglalkozása miatt, ritkán élte meg a nem kívánt személy érzését,⁹⁵ ez Kozarekról és elődjéről nem mondható el. A lapoknak köszönhetően országosan közismertté vált, míg elődjéről Kornberger Mihályról pár alkalommal írtak csak az újságok, Kozarekról 1876-tól több száz cikk jelent meg munkája kapcsán. A győri sikertelen akasztás, a „győri csuda” néven elhíresült eset miatt még nagyobb publicitást kapott, és nemcsak a Monarchián belül. Az emberek kíváncsiságát a nyomtatott újságok hírei elégítették ki, mivel az ő működése idején már nyilvános kivégzések nem voltak. A győri esetről a korabeli lapok beszámoltak, tudósítottak a kivégzése előtti napokról, a menetéről, a hóhér véleményéről, a feléledéssel kapcsolatos vizsgálatokról. Közlik Kozarek véleményét, aki okként, a törvényszéki orvos kapkodását és a nyakon lévő daganatokat tartja. Megtudjuk, hogy a szaklapok sem őt tartották felelősnek, így folytathatta tevékenységét. Több műfajban jelenik meg alakja, még regényben is. Megdöbrentő, hogy A pesti hóhér című „életrajzi regényében”, – bár vannak a valóságnak megfelelő részek –, meg sem említik, a „világszenzációvá” vált győri akasztást. Pedig az eset annyira ismertté vált, hogy még az újságokat nem olvasó gyerekek is utánózták a

⁹² Borsszem Jankó, 1880. április 18. 8.

⁹³ Pl.: „Kozarek álma”, 1879. júl. 6. 11.; „Földrajzi szócsintan”, 1880. febr. 15. 4.; „Divatos fogkozatok”: „Kötele által él Bakay; még inkább Blondin; de leginkább Kozarek.” 1880. március 7. 9.; „Veterán bál a Vigadóban”, 1883. január 14. 2.

⁹⁴ Például: Magyarország, 1923. február 25. 10.

⁹⁵ Kivétel: Nagy 2013. 32; 35.

hóhér munkáját.⁹⁶ A rendkívüli győri eset sokáig és visszatérően is foglalkoztatta az embereket, hol a halálbüntetés eltörlése,⁹⁷ hol egy újabb feléledéstől való félelem kapcsán.⁹⁸ Az eset után 66 évvel a Független Kisgazda fontosnak tartja megjegyezni, hogy az akasztást „*a szalonruhás, cilinderes, fekete kesztyűs Kozarek hajtotta végre.*”⁹⁹ A Kozarek Ferencsel kapcsolatos kutatás nem zárult le¹⁰⁰ hiszen kutatásom „főszereplője” is leírja: „*Hazánk minden részében megjelentem és így nevem, a „Kozarek” név köré regényes mondakör szövődött.*” Érdemes tovább vizsgálni, „gavallér hóhér” alakját, összevetni a valóságot és e „mondakört.”

⁹⁶ „*A kis Kozarek*”. Nyitrán a gyerekek akasztósdit játszottak, de szerencsére nekik sem sikerült. Székesfehérvár és Vidéke, 1880. április 21. 75., Kecskemét, 1880. április 25. 67.

⁹⁷ Magyarország. 1930. június 17. 8. Veöreös György ny. vármegyei árvaszéki elnök levelének közlése a győri esetről, amelyben Kozareket is említi.

⁹⁸ Pesti Napló, 1900. november 23. 322. szám, 13.; Pécsi Napló 1900. november 24. 4.

⁹⁹ Független Kisgazda, 1946. október 20. 138. szám, 472.

¹⁰⁰ Pl.: Az Országos Bűnügyi Múzeumban Kozarek Ferenc hóhér szakhagyatékának áttekintése. „*Egy üvegszekrény Kozarek és Kesseldorfer hóhérok hagyatékát őrzi; egy másik szekrény tele van illavai hírességek koponyáival.*” – írja Az Ujság, 1910. május 22. 16., lásd: Szózat, 1923. május 8. 8.

Irodalomjegyzék

BALÁZS János [et al.]

- 1966 *A magyar nyelv értelmező kéziszótára*. III. kötet, hóhér címszó. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BÉKÉS István

- 1966 *Magyar Ponyva Pitaval. A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig*. Budapest: Minerva.

DAVIDOVICS Krisztina

- 2006 A halálbüntetés végrehajtásának liturgikus elemei – A hóhér. In Mezey Barna (szerk.): *Jogi kultúra, processzusok, rituálék és szimbólumok*. 46–64. Budapest: Gondolat Kiadó.

K. NAGY SÁNDOR

- 1914 *A hóhér és a halálbüntetések*. Különlenyomat a Csendőrségi Lapok 1914. évi 40–43. számaiból. Budapest: Franklin-Társulat nyomdája.

KABÓDI Csaba–MEZEY Barna–LŐRINCZ József

- 2002 *Fejezetek a büntetések és végrehajtásuk történetéből*. Budapest: ELTE Büntető Eljárásjogi és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszéke.

KÜLLŐS Imola

- 1988 *Betyárok Könyve*. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó.

LANCZENDORFER Zsuzsanna

- 2009 A „győri csuda” – Ballada és valóság. In Fenyvesi Ottó (szerk.): *Tudományos előadások*. 111–128. Veszprém: Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottság.
- 2011a Jogi adalékok egy kisalföldi gyilkosságballada kapcsán. I. rész. *Ügyészek Lapja* 18:1. 89–99.
- 2011b Jogi adalékok egy kisalföldi gyilkosságballada kapcsán. II. rész. *Ügyészek Lapja* 18:2. 81–90.
- 2016 Krimiből ballada, avagy egy népballada–kutatás jogtörténeti vonatkozásai. In Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Szokásjog és jogszokás II. Jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi tanulmányok*. (Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár 2.) 244–260. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem KPVK.
- 2017 Gyilkosságból népköltészet (Helyi népballadák a jogtörténeti kutatás szolgálatában). In Fekete Balázs – H. Szilágyi István – Kiss Anna – Zódi Zsolt (szerk.): *Iustitia körülnéz. Tanulmányok a »jog és az irodalom« köréből*. 117–129. Budapest: Szent István Társulat.
- 2023 Kisalföldi helyi népballadák és a valóság. *Acta Ethnologica Danubiana* 25. 11–24.

METKYÓ Béla

- 2018 1878-ban Kozarek bakónak feladata volt Jászberényben. (Gróf Szapáry Imre huszárcapitány meggyilkolása Jászberényben). *Redemptio. A Jász és Kun települések Honismereti Lapja* 25:2. 5–7.

MEZEY Barna

2010 *Régi idők tömlőcei. (Büntetések, börtönök, bakók).* Budapest: Gondolat Kiadó.

NAGY Janka Teodóra

2013 *Bali Mihály (1856–1926)* Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar.

PERNESZ Gyula

1973. *Ecker János naplója.* (Kisfaludy Károly Könyvtár füzetek) Győr: Kisfaludy Károly Könyvtár.

PONYVA

„Takács János A peéri rablógyilkos felakasztása és feltámadása. Igaz történet, amely az 1880-ik esztendő Április 14-kén Győrben megtörtént.” Debreceni Városi Nyomda, 1880. Országos Széchényi Könyvtár, 392 [74/133]

SUGÁR Győző

1893 *A pesti hóhér. Történeti regény.* Budapest: Székely Aladár Kiadása.

TÓTH J. Zoltán

2010 *A halálbüntetés intézményének egyetemes és magyarországi jogtörténete.* Budapest: Századvég Kiadó.

VAJNA Károly

1907 *Hazai régi büntetések.* II. kötet. Budapest: Lőrincz János „Univers” Könyvnyomdája.

A Hartvik-féle legenda mint jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti forrás

LÁSZLÓ BALÁZS

(jogtörténész, óraadó, PTE ÁJK)

The Legenda Hartviciana as a Source of Legal History and Legal Cultural History

The small number of legal sources from the Árpád era directs the researcher's attention to contemporary and later non-normative sources relating to this era. As the Legenda Hartviciana focuses on St. Stephen's behaviour as king, it mainly commemorates the manifestations of the exercise of royal power. However, it also concerns some more comprehensive topics of law and mysticism, such as the legitimacy of royal power and the existence of the state. As such, the Legend serves as a significant source for both legal history and legal cultural history.

Keywords: St. Stephen, legend, bishop Hartvik, source of law, legal culture

Szent István kora – a jogi értelemben vett államalapítás kezdete

A jogi értelemben vett magyar állam keletkezését Georg Jellinek úgynevezett háromelemű tanához mérve kijelenthető, hogy amíg a többé-kevésbé állandó és jól behatárolható uralmi terület (államterület) és a gyakorlatilag e területen élés alapján beazonosítható (államalkotó) népesség már a honfoglalást követően lényegében rögzültnek mondható, addig a harmadik elem, a leginkább jogi kritériumnak tekinthető egységes államhatalom Szent István uralkodásával állandósult. Első királyunk uralkodása a hatalomgyakorlás milyensége mellett társadalmi és jogi szempontból is jelentős változásokat hozott. Főbb reformjai – a belső ellenségek legyőzése, a keresztény egyház kiépítése és államvallássá tétele, a királyi vármegyerendszer kialakítása – mellett felsejlik egy összetettebb, rendszer-szintű építkező munka, amely a közhatalmi-közjogi berendezkedés új, magasabb szintű szervezettségét hozta el.

Szent István munkássága ekként Jellinek felfogása szerint a jogi értelemben vett állam alapjainak lefektetéseként fogható fel. E változások azonban nem egyik napról a másikra mentek végbe. Az új jelenségek, intézmények megjelenésével párhuzamosan részben és időlegesen továbbéltek és csak az új hatalom véres erőszakának nyomására veszték ki fokozatosan a korábbi társadalmi berendezkedésre, a pogány, nomád, törzsi életmódra jellemző vonások úgy a mindennapi életben, mint a normarendszerben.¹ A király politikája mögött azonban már ott állt egy magasabb elvi

¹ Kristó 2007: 110.

elgondolás: Szent István ugyanis már nemcsak a fejedelmi hatalom megszilárdítására jellemző, totemisztikus eredetmítoszból táplálkozó legitímációval megtámogatott uralom ténylegessége alapján, hanem keresztény királyként, az Istentől származtatott hatalomra és legitímációra, az Isten kegyelméből uralkodó király keresztény eszményére és a Géza által megszervezett Európa-kompatibilis hadseregére építette uralmát.² És bár az ország kormányzásában a központi szerepet, minden feladat- és jogkör eredetét és beszámítási pontját az uralkodó jelentette, az Isten kegyelméből uralkodó keresztény királyként már nem pusztán korlátlan és kegyetlen erőszakkal, hanem – a jogon kívüli korlátai mellett – közjogi értelemben általában teljesnek tekintett, mégis az isteni jog, valamint a törvényt megelőző és törvényrontó erejű szokás által is valamelyest keretek közé szorított³ törvényekkel kormányozza országát.⁴

A Szent István koráról szóló írott források

A jogi értelemben vett állam létrejöttének kezdeti lépései mellett Szent István korának (jog)történeti szempontból is fontos másik jellegzetessége azoknak a latin nyelven írott hazai okleveleknek a megjelenése, amelyek e korszak hatalmi és jogi mechanizmusainak leghitelesebb tanúságai, megismerési forrásai. Ezek ugyanis – az írástudók kisebb száma és a hordozóanyagok nehezebb hozzáférhetősége, költséges volta miatt – jellemzően nagyobb horderejű, jogi relevanciával bíró tényekről, eseményekről vagy nyilatkozatokról tanúskodnak. A Szent István korából fennmaradt királyi okleveleink olyan normatív tartalmú alaki (tárgyi, külső) jogforrások, amelyek a korabeli jogalkotás termékeinek tekinthetők. Ezek hazánk első írott törvényei. És bár ezek között szokásosan megkülönböztetünk dekrétumokat és privilégiumokat,⁵ törvényi erejük a magatartási szabályt meghatározó királyi akarat megjelenítése okán egyenlő.⁶

A jogirodalom dekrétumként azonosítja Szent István első (1024–1025) és második (véltetően 1030–1038) törvényét.⁷ A neki tulajdonított privilégiumokról pedig áttekintő képet ad Karácsonyi János, aki e tíz oklevél közül – máig alaposnak látszó érveléssel – hatot (a ravennai adománylevelet, a pannonthalmi kiváltságot, a pécsi és a veszprémi püspökségek és a pécsváradi apátság alapítóleveleit, valamint a veszprémvölgyi monostor

² Kristó 2007: 93.

³ Hóman 1938: 129–133.

⁴ Eckhart 1935: 38–39.

⁵ Csizmadia–Kovács–Asztalos 1975: 63–66.

⁶ Béli 2000: 44.

⁷ Béli 2000: 35.

görög nyelvű, Kálmán király átíratában fennmaradt alapítólevelét) hitelesnek, négyet (a nyitrai adománylevelet, a bakonybéli apátság alapítólevelét, valamint a zalavári apátság két alapítólevelét) legalábbis formai szempontból hamisnak tart.⁸

Éppen a szűkebb értelemben vett, alaki jogforrások kisebb száma miatt értékelődik azonban fel a jogtörténet kutatói számára (is) azoknak az igen változatos formában és műfajban megjelenő, normatív jelleggel nem rendelkező írásoknak a jelentősége, amelyek az adott korszak hatalmi és jogi jelenségeit is leírva a korabeli jog megismerési forrásaivá is válnak. Ilyenek a latin nyelven fennmaradt Intelmek, a legendák és a geszták. Ezek vizsgálata során azonban – a normatív jelleg hiánya mellett – különös tekintettel kell lenni keletkezési körülményeikre, rendeltetésükre, valamint műfaji sajátosságaira.

E források közül is kiemelkedő jelentőségű a Szent István nevében készült és fiának, Szent Imre hercegnek címzett, az ország kormányzásával, a helyes uralkodói magatartás és hatalomgyakorlás formáival kapcsolatos iránymutatásokat tartalmazó Intelmek, amelynek műfaja királytűkör. Ugyanis, bár szerzője és pontos keletkezési körülményei sem ismertek, elfogadva azt, hogy keletkezését tekintve ez valóban Szent István korabeli, feltehetően 1020 körül, de mindenképpen 1031 előtt született forrás,⁹ vélhetően többé-kevésbé hiteles korrajzot állít keletkezésének időszakáról. Igaz ez akkor is, ha egyes felvetések szerint a mű egyik-másik része – az egyház számára igen kedvező iránymutatásai alapján – Szent István halála és szentté avatása között keletkezhetett.¹⁰ Ugyanakkor a hatalmi-közjogi viszonyok bemutatásában az Intelmek hitelességét csökkentheti, hogy – nevelő, iránymutató jellegéből eredően – vélhetően idealizált képet fest az uralkodó és országa kapcsolatáról, így nem feltétlenül tükrözi a mindennapok valóságát: inkább tekinthető a keresztény uralkodó eszményképe leírásának.

Jobbára az irodalmi források módjára használhatók a középkorból fennmaradt hazai geszták, illetve krónikák is. A történettudományi kutatások alapján létezhetett egy, a magyar történetet Szent László koráig leíró „ősgesztá”, amelynek szövege azonban nem maradt fenn. Azt a szerző által feltehetőleg használt forrásanyag, valamint későbbi hazai és külföldi források alapján Hóman Bálint kísérelte meg rekonstruálni, és az általa Szent László-kori Gesta Ungarorumnak nevezett forrást a X–XI. századok tekintetében

⁸ Karácsonyi 1891: 15.

⁹ Csóka–Érszegi–Kurcz–Szabó 1983: 201.

¹⁰ Bónis 1956: 137–139.

„részben igen jól értesült, hiteles forrásokra, részben személyes tapasztalatokra támaszkodó s – erősen kiélezett pártállását nem tekintve – minden tekintetben megbízható” forrásnak titulálta.¹¹

E műfaj egyik ismertebb példája III. Béla jegyzőjének, Anonymus meszternek *Gesta Hungarorum* című munkája azonban éppen Szent István korának kezdetével zárul, és arról mindössze annyi említést tesz, hogy „Bolg István király az élet ígét hirdette és a magyarokat keresztelte”.¹² Az 1280-as évek első felére tehető Kézai Simon hun krónikával kiegészített *Gesta (Hunorum et) Hungarorum* című krónikája, amelynek ugyan Hóman jelentős szerepet tulajdonított az „összeszta” rekonstrukciójában, de arra is rámutatott, hogy Kézai művét már III. András korában jelentősen ártírták.¹³ Rácz Lajos szerint mindenestre e mű lehetett – az államhatalom eredetével és korlátaival kapcsolatos nézeteket Magyarországra átvittetve, hazai egyetem és államelméleti irodalom hiányában – a Hármaskönyv születéséig a legfőbb közjogi hatalommal kapcsolatos nézetek meghatározó forrása hazánkban.¹⁴

A XI–XIII. századra vonatkozó leírásokat találhatunk még az Árpád-kor után keletkezett hazai krónikákban – így a Képes Krónikában és Thuróczy János krónikájában – is,¹⁵ ezek értékelésekor azonban még inkább figyelembe kell venni, hogy tartalmukat jelentősen befolyásolhatta a szerző képzelőereje, valamint a keletkezés korának hatalmi-politikai és kulturális környezete.

Legvégül, az első királyunk korabeli társadalmi-közjogi-hatalmi viszonyok megismerésének forrásai lehetnek Szent István legendái is, amelyek – egy a XVI. század elején a „Névtelen Karthauzi” szerzetes által írt legendával kiegészülve¹⁶ – három gyűjteményben maradtak az utókorra. Ezek közül a legkorábbi az ismeretlen szerzőtől származó úgynevezett nagy legenda lehet, amely a szentté avatás elősegítésére születhetett 1077 körül, míg az előbbire is visszautaló, ugyancsak ismeretlen szerzőjű kis legenda már a szentté avatás eseményeit is leírja.¹⁷ A legkésőbbi és legterjedelmesebb a három közül a másik kettőt is lényegében magában foglaló úgynevezett Hartvik-féle legenda,¹⁸ amelynek üdvözlést tartalmazó első mondatából kiderül, hogy azt a szerző, bizonyos Hartvik püspök, Kálmán királynak ajánlja.

¹¹ Hóman 1925: 93–97.

¹² Katona 1977: 8–17., 132–133.

¹³ Hóman 1925: 60–61., 93.

¹⁴ Rácz 2016: 72.

¹⁵ Marczali 1880: 48–65.

¹⁶ Király 1987: 139–146.

¹⁷ Csóka-Érszegi-Kurcz-Szabó 1983: 16., 187.

¹⁸ Endlicher 1849: 163–192.

A Hartvik-féle legenda keletkezése és forrásértéke

A Hartvik-féle legenda – mint általában a legendák – értékelése és forrásként történő használata során feltétlenül figyelembe kell venni két körülményt, amelyek alapján e források hitelessége az alaki jogforrásokhoz, de még az Intelmekhez képest is óvatosabban kezelendő.

Egyrészt a legenda csaknem egy évszázaddal első királyunk halála után született, így szerzője, bizonyos Hartvik püspök – aki egyes adatok szerint német földről érkezett bencés szerzetesként a győri püspökséget viselte,¹⁹ míg máshol Arduin győri püspökként azonosítják²⁰ – a személyes tapasztalás helyett zömében közvetett és szóbeli (szájhagyományon alapuló) forrásokra (és esetleg a jóindulatú képzelőerőre) támaszkodhatott. Az időbeli különbség felvetheti a keletkezés-korabeli, illetve a köztes időszak egyes társadalmi jelenségeinek, illetve – ahogy arra Bónis György az Intelmek kapcsán is utal²¹ – a szerző vagy a megrendelő érdekeinek, igényeinek beszűrődését a valós adatok közé. Annál is inkább, mert Hartvik a legendát kifejezetten Kálmán királynak ajánlja, és arra is utal, hogy maga a király rendelte meg a mű elkészítését. Talán ennek is felróható, hogy az utókor Hartvik művének eseményleírásait a nagy legendához és a kis legendához képest kevésbé tartja pontosnak.²² Másrészt, a legendák műfajukból eredően – a tudományosan nem bizonyítható természetfeletti jelenségek, csodák tételezésén túlmenően is – erősen idealizált képet festenek főhősük életéről és hatalomgyakorlásáról. Hasonlóan tehát az Intelmekhez, ezek még inkább a keresztény uralkodó eszményképe leírásának tekinthetők.

A misztikus elemek zárójelbe tétele mellett mégis feltételezhető, hogy a legendákban – így Hartvik művében – leírt eseményeknek legalább részben van valós tényalapja, és szerzőik igyekeztek a leírt eseményeket bizonyos mértékben korhű történelmi közegben megjeleníteni. Ekként a szövegekből kiolvasható intézmények, hatalmi és jogi jelenségek többé-kevésbé reálisan tükrözhetik első királyunk korát. E feltevések ellenőrzésére pedig az egyéb korabeli forrásokkal történő tartalmi összevetés szolgálhat.

Mindezeket előrebocsátva kijelenthető, hogy a Hartvik-féle legenda – kellő óvatossággal értelmezve – számos tudományterület művelőinek szolgálhat forrásul. Műfaja, formája és nyelvezte alapján a keletkezésének korát tükröző irodalomtörténeti és – középkori magyarországi latin – nyelvészet-történeti leletnek tekinthető. Tartalma alapján egyaránt felkeltheti

¹⁹ Csóka–Érszegi–Kurcz–Szabó 1983: 187.

²⁰ Rihmer 2016: 1027.

²¹ Bónis 1956: 137–139.

²² Szentirmai 2021: 43–46.

és méltán kiérdemelheti a vallás- és egyháztörténet, a kultúrtörténet, a társadalom- és politikátörténet, sőt, egy-egy anekdotájával még a gazdaságtörténet és a hadtörténet művelőinek érdeklődését is.

Minthogy pedig főhősének életútja összefonódott az országépítés folyamatával és a jogi értelemben vett állam kiépülésének kezdeteivel, így Hartvik műve számos adalékul szolgálhat a királyi hatalomgyakorlás és hatalmi-közjogi berendezkedés milyenségének feltárása során is, és a benne leírt események valóságának és pontosságának elfogadhatóságát illetően óvatosságra intő körülmények ellenére sem értéktelen forrás az Árpád-kori királyi hatalomgyakorlás és a királyi jog működése megismerésének szempontjából.²³ Ekként a mű – különös tekintettel a Szent István korabeli normatív források csekély számára – e korszak jogi berendezkedésének megismerésében a jogtörténészek számára is hasznosítható emlék.

E szűkebb értelemben vett (köz)jogi kérdések mellett pedig a Hartvik-féle legenda a keresztény királyság képét erősítendő, olyan eseményekről is beszámol, amelyek – egyébként valóságuktól is jószerével függetlenül – a konkrét történéseken túlmutató eszmetörténeti jelentőséggel bírnak, mivel hozzájuk a maguk korában vagy később olyan elgondolások, elméletek kapcsolódtak, amelyek beépültek a magyar közjogi-államelméleti gondolkodásba is. Ez pedig – a mű jogi elemeket is tartalmazó forrás-jellege és jogi nyelvi forrás-jellege mellett – újabb olyan körülmény, amely a jogi kultúrtörténeti vizsgálódás számára is érdekessé és értékesé teszi a Hartvik-féle legendát.

Közjogi elemek a Hartvik-féle legendában

Minthogy a Hartvik-féle legenda középpontjában Szent István élete és uralkodói magatartása, hatalomgyakorlása áll, aligha meglepő, hogy a szövegben található szűkebb értelemben vett jogi utalások, vagyis olyan leírások, amelyekből egyes első királyunk korabeli normatív rendelkezésekre következtethetünk, leginkább a mai fogalmaink szerinti közjog kérdésköreihez kapcsolódnak. A bennük felismerhető jogintézmények nem egyszer a tágabb értelemben vett *ius regium*, vagyis a király közjogi állását meghatározó és számára valamely politikai vagy gazdasági előnyt biztosító jogszabályok összességének²⁴ valamelyik elemére mutatnak.

²³ Kristó 1983: 368.

²⁴ Párniczky 1940: 7.

Törvényhozás, kormányzás és bírászkodás

A király kötelező erejű rendelkezési jogára, lényegében a korabeli törvényhozó hatalmára utal a Hartvik-féle legenda, amikor kifejti, hogy Szent István a püspökökkel és Magyarország főembereivel együtt bocsátotta ki törvénykönyvét, amelyben „megszerkesztette minden egyes bűnnek ellen-mérgét”, továbbá ugyanezekkel tanácskozva vonta össze országának fegyvereseit, amikor Konrád német császár az országra tört; de a pannonhalmi monostor alapítása – illetve a már Géza idejében letelepedett bencések kiváltságolása²⁵) előtt is tanácsot tartott Isten kedveltjeivel. A nyugati papoknak az országába történő meghívása kapcsán pedig e forrás általánosságban is leírja, hogy a király a különféle ügyek elintézésében ezekkel tanácskozott, olykor közösen mindenekkel, olykor egyenként egyesekkel. Ez pedig megfelel az Intelmek meghagyásának is, miszerint a nagyobb ügyekben a király kérje ki a környezetében lévő világi és egyházi előkelők tanácsát.

Igazgatási – közelebbről katonai igazgatási, méghozzá feltehetően már a várszervezet kezdetihez kapcsolódó – struktúrára utal a Hartvik-féle legendában a királyhoz érkező besenyők elleni támadásról olvasható történet. Eszerint amikor a bolgár területekről hatvan besenyő férfi a királyhoz akart jönni, valamely szolgák azok elébe menve karddal levágták és kifosztották őket. A legenda elmondása szerint az elkövetők egy hadnagy – vagy a latin szövegben szereplő tribunus szó alapján helyesebben: tiszt vagy előljáró²⁶ – alatt katonáskodtak.

Az előbbi történetében megmutatkozik a király bírászkodási hatalma is, ugyanis a besenyő férfiak elleni támadásról tudomást szerezve Szent István elrendelte, hogy meghatározott napon állítsák a színe elé valamennyi elkövetőt. Miután ott elnyerték ítéletüket, valamennyit elvezették, és az ország minden táján az utak mentén kettesével felakasztva elveszejtették. Egy másik eset leírása szerint pedig amikor az idősödő király betegeskedett, udvarának négy legfőbb nemese összeesküvést szőtt ellene, és egyikük megpróbálta álmában meggyilkolni őt egy karddal. Miután a merénylet – a legenda szerint égi közreműködésre – megghiúsult, a király „a bocsánatért esdeklőt el nem kergette, gonosztettét gondtalanul elejtette; végül a király parancsára felkutatott gyilkosokat elővezették, s ő fejükre törvényt mondván, méltó ítélettel sújtotta őket”.²⁷ Ez utóbbi történetben tulajdonképpen a hűtlenségi deliktumok egyik legkorábbi formáját, a felségsértést – azon belül is a király életére törést –, valamint a hűtlenségi büntetést ismerhetjük fel, de megmutatkozik a királyt nyilvánvalóan megillető, a sértetti megbocsátási jognál kiterjedtebb és közjogiasabb kegyelmezési jogkör is.

²⁵ Bónis 1956: 128.

²⁶ Endlicher 1849: 182.

²⁷ Csóka–Érszegi–Kurcz–Szabó 1983: 48.

A királyi hatalomgyakorlás további aspektusai

Amíg Szent István dekrétumaiban a király úgynevezett vagyongerdekű előjogai, a Párniczky Mihály által a szűkebb értelemben vett királyi jog fogalmával azonosított *fiscalia regum* elemei²⁸ számos helyen megjelennek, a korabeli privilégiumok pedig – minthogy jellemzően a kedvezményezettnek juttatott királyi adományokat vagy átengedett bevételeket sorolják fel – kifejezetten ezekhez kapcsolódnak, addig a legendákban – műfajuk és rendeltetésük folytán – csak elvétve és érintőlegesen jelennek meg ezek a királyi jogok. A veszprémi győzelem – Koppány legyőzése – kapcsán számol be a Hartvik-féle legenda arról, hogy a király a legyőzöttek megszerzett birtokait nem tartotta meg magának, illetve a kincstárnak, hanem azokról – mind a földekről, mind a falvakról – bölcsen rendelkezett, vélhetően tehát eladományozta azokat. Ennek példájaként áll a szövegben a pannonhalmi monostor alapítása, birtokokkal, javadalmakkal és minden szükséges egyébbel történő gazdagítása, valamint a legyőzöttekre kirótt tized átengedése a monostor számára. Említést tesz a forrás arról is, hogy a király bizonyos Günther nevű szerzetes intésére alapította és gazdagította adományokkal a béli (bakonybéli) apátságot, de ugyancsak itt olvashatunk arról is, hogy az uralkodó több alkalommal eme Günther keze alá helyezte kincseskamráját, vagyis a *fiscus* igazgatását. Végül, itt is megemlíthető a királyi bíraskodás kapcsán említett, István elleni merénylet-kísérlet, amelynek kegyelmet nem nyert elkövetői a legendában leírt halálbüntetés mellett – bár erről a forrás nem számol be – Szent István második törvénye alapján²⁹ elvileg el kellett, hogy szenvedjék vagyonuk elvesztését is a király javára, minthogy cselekményük hűtlenségnek minősült.

Jellegéből adódóan több ponton érinti a Hartvik-féle legenda Szent Istvánnak a keresztény vallással és egyházzal kapcsolatos tetteit és döntéseit, amelyek jogtörténeti szempontból a király egyházkormányzati jogaival állnak összefüggésben. E körben ismét megemlíthetők a *fiscalia regum* körében már kiemelt intézkedések, így a pannonhalmi monostor alapítása, amelyet Szent István birtokokkal, javadalmakkal és minden szükséges egyébbel ellátott, és neki adta a legyőzöttek által fizetendő tizedet; illetőleg a bakonybéli monostor alapítása és adományokkal történő ellátása. Ugyancsak az egyházzervezés keretében említi a legenda tíz püspökség alapítását és az esztergomi egyháznak a magyar egyházszervezet élére helyezését.

A királynak a kereszténység és az egyház védelmezőjeként betöltött szerepét mutatja Hartvik művének az a megállapítása, miszerint Szent István „méltán nyerte el hát birodalma határain belül az apostol nevét, mert noha az evangélium hirdetésének tisztét ő maga el nem vállalta, a hit hirdetőinek,

²⁸ Párniczky 1940: 8.

²⁹ Endlicher 1849: 321.

mint vezérük és felügyelőjük, megteremtette a gyámoltás és gondoskodás vigaszát”.³⁰ E szemléletes mondatból is kiolvasható, hogy első királyunk a magyar keresztény egyház kiépítésében és kezdeti irányításában úgy töltött be kiemelkedő szerepet, hogy ő maga nem volt a papi rend vagy szerzetesrend tagja. Kívülről-felülről ható egyház-kormányzói hatalmát is az istentől eredeztetett keresztény királyi hatalma alapján gyakorolta.

Az egyházszervezés mellett már diplomácia-történeti jelentősége is van a Hartvik-féle legenda által is említett ténynek, miszerint Szent István – mivel szükségesnek tartotta Krisztus híveinek tanácsát – levelekkel és követekkel mindenfelől papokat hívott országába. Az e korszakban ugyancsak a magyar királyságban letelepedett Szent Gellért – később, de pontosan be nem azonosítható időpontban – született nagy legendája szerint a későbbi vértanú püspök is hazai egyházi méltóságok hívására és Szent István marasztaló szavára érkezett és maradt hazánkban.³¹ Ezzel szemben Szent Gellért kis legendája szerint őt a magyar király – amire uralma territoriális hatályánál fogva alighanem lehetősége és uralkodói joga is megvolt – kezdetben akarata ellenére, gyakorlatilag személyi szabadságától megfosztva tartotta vissza saját uralmi területén.³² Ugyancsak Hartvik leírása szerint Szent István külföldi kolostorokba küldte követeit adományokkal, de azt is tényként állítja, hogy a király Jeruzsálemben szerzeteskolostort alapított és azt adományokkal látta el, Rómában kanonoki gyülekezetet és a magyar zarándokoknak kerített telepet létesített, Bizáncot pedig felszerelt templommal ajándékozta meg.³³

A királynak más szuverén hatalomgyakorlókkal történő kapcsolatba lépésével, a kialakuló államhatalom békés (nem háborús jellegű) külső megjelenítésével, képviselőivel kapcsolatos tevékenységére utal Hartvik műve, amikor Szent István uralkodásának egyik legkorábbi mozzanataként írja le azt, hogy a király „a környező tartományok népeivel életbe léptetett békét hűségesen megerősítette”. Emellett a legenda több történetében is megjelenik a királyi követküldés intézménye. Ezzel szemben a veszprémi csatáról, illetve a Konrád császár elleni védekező hadba hívásról szóló – az előbbiekben már említett – leírásokban a király legfőbb hadúri jogát ismerhetjük fel.

Ha az Árpád-korban következetesen érvényesülő trónutódlási szabály nem is alakult ki, a Hartvik-féle legenda – Szent István nagy legendájához és az Intelmekhez hasonlóan – egyértelműen azt tükrözi, hogy Szent István a fiának, Imre hercegnek szánta koronáját és országát. Miután Imre herceg

³⁰ Csóka-Érszegi-Kurcz-Szabó 1983: 42.

³¹ Csóka-Érszegi-Kurcz-Szabó 1983: 76–79.

³² Csóka-Érszegi-Kurcz-Szabó 1983: 68.

³³ Csóka-Érszegi-Kurcz-Szabó 1983: 38–39., 42., 47.

halálával ez a törekvése idejekorán megghiúsult, a királynak a legendák tanúsága szerint – királyi életműve megőrzése érdekében is³⁴ – határozott szándéka volt, hogy maga gondoskodjon az utódja kijelöléséről. Amit pedig életében hatalmi szóval tehetett, a Hartvik-féle legenda leírása szerint így intézte: „mikor már nem volt kétséges halálának hamari napja, előszólította a püspököket és palotájának Krisztus nevét dicsőítő nagyjait; először megtárgyalta velük, hogy kit választanak helyette királynak”.³⁵

Jogi kultúrtörténeti adalékok a Hartvik-féle legendában

A Szent István korabeli egyéb írott forrásainkhoz hasonlóan a Hartvik-féle legendát is áthatja a keresztény király(ság) eszményképe, a kialakulóban lévő államnak és a keresztény egyháznak első királyunk egyházszervezői voltából és hatalmának legitimációjából eredő különös viszonya. Ebben a szellemiségben Hartvik műve több olyan, erős vallási vonatkozással rendelkező gondolatot és eseményleírást közöl, amelyek nem közvetlenül a Szent István korabeli normatív környezetet és jogi valóságot írják le, hanem utóbb épültek be a magyar közjogi-államelméleti gondolkodásba, és ez által váltak a jogi kultúrtörténetünk részévé. Ezek pedig nem mások, mint az isteni sugallatra történt koronaküldés, Szent István apostoli királysága, valamint az országfelajánlás és a Regnum Marianum gondolata. Mindhárom történetre és a hozzájuk kapcsolódó eszmékre igaz, hogy azok Szent István nagy és kis legendájában még nem jelentek meg, így – ellenkező adat hiányában – méltán tarthatjuk ezek hazai ősforrásának a Hartvik-féle legendát.

Az isteni sugallatra történt koronaküldés

A Hartvik-féle legenda számol be a Szent István koronázásához kapcsolódó, mára már közismert történetről, miszerint a magyar követek a lengyeleket megelőzve érkeztek a pápához koronáért és apostoli áldásért, II. Szilveszter pedig a lengyel királynak szánt koronát azért küldte el Szent Istvánnak, mert előző éjszaka álmában megjelenve az Úr küldöttje ezt parancsolta neki. Ennek jelentősége igazán a XIII. századtól, a király és a korona elválasztása által jelentkezett, ugyanis a magyar koronaeszmét a külföldi példáktól éppen az különböztette meg, hogy hazánkban a király személyétől elválasztott koronafogalom nem elvont, hanem egy konkrét tárgyhoz, a Szent Istvánnak tulajdonított koronához kapcsolódott.³⁶ Az így

³⁴ Marczali 1998: 76.

³⁵ Csóka-Érszegi-Kurcz-Szabó 1983: 48.

³⁶ Bertényi 1986: 152., Timon 1920: 5.

kibontakozó koronaeszmével foglalkozók többsége szerint az 1250-es évektől figyelhető meg az, hogy az oklevelekben a korona – és egyre inkább a Szent Korona – kifejezés már valóban konkrétan a Szent Istvánnak tulajdonított koronára utal, és végül III. Andrásnál válik nyilvánvaló ez az értelmezés, minthogy ő a koronát kifejezetten a Szent Király koronájának nevezi.³⁷

Ez vezetett el utóbb egy állandó – a nyugati szokásoktól eltérő – közjegiasuló, és a XVI. század elején a Szentkorona-tanba is beépülő gyakorlat-hoz, amelynek értelmében csak a hagyomány szerint Szent Istvánnak tulajdonított korona, a Sacra Corona bírt legitimáló erővel.³⁸ Első királyunk koronájának különös erejét pedig – Szent István emlékéen túl – éppen az adta, hogy a (Hartvik-féle) legenda szerint azt a pápa direkt Isteni parancsra küldte, ami a legfelsőbb akarat egyértelmű megnyilvánulását takarja.

A Hartvik-féle Szent István-legenda megrendelőjeként persze Kálmán – aki Álmos herceggel vívott harcaiban felismerhette, hogy politikai hatalmának erősödése ellenére a méltóság ereje csökkent, és a nemesek politikai befolyásoló erejüket látva kezdtek öntudatra ébredni³⁹ – még a környezetéből kiemelkedő műveltsége ellenére is inkább személyes, pragmatikus elgondolásából fakadóan kívánt „a korona tárgyi jelentőségének felmagasztalását az első király személyével összekötve” valamiféle magyar királymítoszt teremteni, felszámolva „az Árpádok sáman-nemzetségében a személyes uralkodáshoz fűződő varázserő eleven király-misztikumát”.⁴⁰ Kálmán azonban még korántsem a Szent Korona részeként gondolt a nemesekre, csupán az történt, hogy a Hartvik-féle legendában megjelentetett eszme „megfelelő szellemi talaj híján tévútra ment”, nem válhatott valódi királykultusz alapjává, hanem azt a nemesség később lényegében kisajátította hatalmának erősítésére a királyi hatalommal való osztozásban.⁴¹

Szent István apostoli királysága

Amíg Szent István nagy legendája az első királyunk javára történt koronaküldés kapcsán az „apostoli áldás leveleként” lényegében a pápai jóváhagyásra utal, addig a Hartvik-féle legenda e tárgyban már más értelemben utal az apostolságra. E forrás szerint ugyanis a pápa mindazok (a korona és az áldás) mellett, amit István követői kértek tőle, „mintegy az apostolság jeleként” keresztet is küldött a magyarok királyának, mondván,

³⁷ Benda-Fügedi 1979: 25–27.

³⁸ Rácz 2016: 298.

³⁹ Dümmerth 1980: 318.

⁴⁰ Dümmerth 1980: 313., 315., 317., Kristó–Makk 1988: 143–146..

⁴¹ Dümmerth 1980: 317–318.

maga az egyházfő csak apostoli, István azonban méltán maga Krisztus apostola, aki annyi népet térített meg számára.⁴² Az apostoli királyság efféle tételezését – hogy tudniillik a király a népet és az egyházat királyként és főpapként egyaránt kormányozza – Hartvik műve a korábban kifejtettek szerint számos példával támasztja alá Szent István egyházszervező és –kormányzó munkájának egyes lépéseit bemutatva.

Hogy az apostoli királyság gondolata – amely az uralkodó címei között majd csak Mária Teréziánál köszön vissza – mégsem csupán az invazió-harcok korában állta meg a helyét, és jóval túlélte Kálmán uralkodását, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy Werbőczy István is hivatkozott az eszmére a Hármaskönyvben. A XVI. század elején született művében a szerző a király egyházkormányzati jogainak elsőbbsége mellett a pápának csupán a megerősítés jogát tulajdonítja. Ennek indokai között pedig – egyebek mellett – első királyunk apostoli hatalmára hivatkozik, mondván Szent István az alapításai, kinevezései és adományozásai okán kiérdemelte a „király és apostol” nevét, mert tanításával, jó cselekedeteivel és példaadásával a földön az apostolokat helyettesített, ezért pedig a pápától címereként kiérdemelte szentsége jeléül a kettős keresztet is.⁴³

Ugyancsak Szent István apostoli királyságának gondolata köszön vissza az úgynevezett Szilveszter-bullában. Karácsonyi János alapos elemzéssel vezeti le, hogy ugyan Szent István – személyének szólóan, és nem automatikusan öröklődő módon – jelentős egyházi kiváltságot kaphatott a pápától, azonban a II. Szilveszter nevében írott, első királyunknak egyebek mellett az egyház ügyeinek igazgatását átengedő adománylevél – feltehetően legkorábban a XVI. század végén készült – koholmány.⁴⁴ Mégis, a hamis forrás keletkezésének ténye önmagában is azt mutatja, hogy elkészítésének korában is élt vagy legalább politikai igényként lappangott hazánkban az apostoli királyság gondolata.

Országfelajánlás és Regnum Marianum

Már Szent István nagy legendája is több helyen arról számol be, hogy Szent István fohászaival vagy hálaadással gyakorta fordult Szűz Máriához, és e forrás általános megfogalmazása szerint „fogadalom s felajánlás útján szüntelen imáiban magát és királyságát az örökszűz istenanya, Mária gyám-sága alá helyezte”.⁴⁵ A konkrét országfelajánlás anekdotáját azonban a Hartvik-féle legenda írja le akként, hogy arra Szent István halálos ágyánál,

⁴² Endlicher 1849: 173.

⁴³ Werbőczy 1844: 59.

⁴⁴ Karácsonyi 1891, 178–182., 216., Márki 1914, 123.

⁴⁵ Csóka–Érszegi–Kurcz–Szabó 1983: 28.

lényegében tanácsa jelenlétében került sor akként, hogy a király utolsó szavaival egyházát, országát és annak népét ajánlotta Szűz Mária oltalmába.⁴⁶

A legenda keletkezésének korában az országfelajánlás az oltalmi oldala mellett a főhatalom szempontjából leginkább a királyi hatalom isteni törvények és akarat általi kötöttségét jelezhetette, minthogy a király az isteni eredetű hatalmat származtatja vissza szimbolikusan Szűz Máriának, aki maga is – az Árpád-kori királyi oklevelek fohászában gyakran megjelenő – isteni, szent és osztatlan egység része.

Ami pedig az eszme utóéletét illeti, amíg az országnak Szűz Mária oltalma alá helyezése inkább csak szimbolikus jelentőségű – és Európában korántsem egyedi⁴⁷ – jelenség, addig Szent István országfelajánlásának a hatalom átruházásaként való értelmezése már közjogi, jogi kultúrtörténeti jelentőséggel is bír. A Mária országává válás ugyanis, ha a hatalom eredetéről és jellegéről való gondolkodásban a Szentkorona-tant nem is tudta háttérbe szorítani, alkalmas volt annak kiegészítésére. Ez egyfelől annak elméleti tételezését jelentette, hogy az ország és a főhatalom még az uralkodó dinasztia kihalása esetén – ami 1526 után ténylegesen nem következett be a Habsburgok magyarországi regnálása alatt – sem válik gazdátlanná. Másfelől pedig annak igényét jelenítette meg – méghozzá nem véletlenül a török megszállás, a protestantizmus megjelenése és a Habsburg uralom időszakában –, hogy a mindenkori magyar király(nő) Máriához méltó katolikus uralkodó legyen és gondosan kezelje az országot mint Szűz Mária javait, hagyatékát.⁴⁸

Summa summarum

A Hartvik-féle Szent István-legenda a keresztény király eszményképének megrajzolásával ugyan idealizált képet fest főhőséről, a benne leírt történetekben azonban – még a misztikus elemek leválasztásával is – visszaköszönnek a korai magyar királyság társadalmi és hatalmi berendezkedésének egyes szegmensei.

A szűkebb értelemben vett, a korabeli normatív szabályokra és az ezeket hordozó jogforrásokra koncentráló jogtörténet tudományának művelői elsősorban a királyi hatalomgyakorlás egyes megnyilvánulásaival és az egyházzal kapcsolatos adalékokat találhatnak Hartvik művében. A jogi kultúrtörténeti vonatkozásokat kutatók pedig különösen három, egyaránt vallási-misztikus köntösbe öltöztetett anekdotát – az isteni sugallatra történt pápai koronaküldés, az apostoli királyság és a Szűz Máriának történt

⁴⁶ Endlicher 1849: 185.

⁴⁷ Völgyesi 2022: 18.

⁴⁸ Völgyesi 2022: 20–21.

országfelajánlás történeteit – tarthatják kiemelt figyelemre érdemesnek. Közös ezekben az elemekben, hogy a maguk korában inkább feltételezhető vallási-eszmei jelentőségük mellett a későbbiekben jelentős közjogi-államelméleti eszmék dolgozták fel őket vagy hivatkoztak rájuk, ily módon közjogtörténetünk és jogi kultúrtörténetünk megkerülhetetlen elemei váltak az évszázadok során.

Irodalomjegyzék

BÉLI Gábor

2000 Árpád-kori törvényeink. *JURA* 1–2. 35–46.

BENDA Kálmán – FÜGEDI Erik

1979 *A magyar korona regénye*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

BERTÉNYI Iván

1986 *A magyar korona története*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

BÓNIS György

1956 *István király*. Budapest: Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó.

CSIZMADIA Andor – KOVÁCS Kálmán – ASZTALOS László

1975 *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest: Tankönyvkiadó.

CSÓKA J. Gáspár – ÉRSZEGI Géza – KURCZ Ágnes – SZABÓ Flóris

1983 *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

DÜMMERTH Dezső

1980 *Az Árpádok nyomában. Utazások a múltban és a jelenben*. Budapest: Panoráma.

ECKHART Ferenc

1935 *Magyarország története*. Budapest: Káldor Könyvkiadóvállalat.

ENDLICHER, Stephanus Ladislaus

1849 *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*. Sangalli: Scheitlin & Zollikofer.

HÓMAN Bálint

1925 *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII-XIII. századi leszármazói. (Forrástanulmány.)* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

1938 *Szent István*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

KARÁCSONYI János

1891 *Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány*. Budapest: M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága, Franklin-Társulat.

KATONA Tamás

1977 *Anonymus: Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Budapest: Magyar Helikon.

KIRÁLY László

1987 *István király emlékezete*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

KRISTÓ Gyula

1983 *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

2007 *Magyarország története 895–1301*. Budapest: Osiris Kiadó.

KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc

1988 *Az Árpád-házi uralkodók.* Budapest: Interpress Kiadó.

MARCZALI Henrik

1880 *A magyar történet kútfeői az Árpádok korában.* Budapest: Franklin-Társulat.

1998 *Magyarország története.* (Az Athenaeum Rt. kiadásában megjelent Egyetemes és hazai történelem című hatkötetes mű változatlan utánnyomása.) Budapest: Laude Kiadó, Anno Bt.

MÁRKI Sándor

1914 *Magyar középkor.* Budapest: „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytárság.

PÁRNICZKY Mihály

1940 *De iure regio Hungarico tempore regum stirpis Arpadianae. A magyar ius regium az Árpádházi királyok korában.* Budapest: Budapesti Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti Szemináriuma.

RÁCZ Lajos

2016 *Rex et regnum. Tanulmányok a magyar politikai gondolkodás és kormányzás történetéből.* Budapest: Gondolat Kiadó.

RIHMER Aurél

2016 *A magyar királyi hatalom eredete. Acta Historica Hungarica Turiciensia* 5. 1015–1067.

SZENTIRMAI Sándor

2021 Szent István magyar irály „apostoli követsége”. In Thoroczkay Gábor (szerk.): *Szentirmai Sándor: A középkori magyar egyház. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok.* (Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 2.) 40–51. Pécs: Kronosz Kiadó.

TIMON Ákos

1920 *A Szent Korona elmélete és a koronázás.* Budapest: Stehaneum Nyomda R. T.

VÖLGYESI Levente

2022 *A Regnum Marianum-eszme alkotmányjogi vonatkozásai.* In Klima Gyula (szerk.): *Regnum Marianum: Az eszme története, jelentősége és hatása.* 13–29. Budapest: Magyarságkutató Intézet.

WERBŐCZY István

1844 *Hármaskönyv.* Pest: Magyar Tudós Társaság.

Női örökhagyók a 18. századi pécsi horvát végrendeletek tükrében

LOVAŠ ELDINA

(tudományos munkatárs, Horvát Történettudományi Intézet)

Female Testators Reflected in 18th-Century Croatian Wills from Pécs

In the archives of Baranya County, held by the Hungarian National Archives, there are 90 wills written in the Croatian language, 32 of which document the last wishes of female testators from the 18th century. This paper analyses the characteristics of female testators from Pécs using quantitative and qualitative methods. Based on preserved sources, the study reconstructs their personal attributes (such as marital and social status, and religious affiliation), the types of property they owned, as well as information about their heirs. The research also seeks to answer whether, and to what extent, the testators deviated from the legal order of succession, under what conditions they disinherited their children, and when those children received their share of the inheritance.

Keywords: female testators, wills, Croatian language, Pécs, 18th century

Bevezetés

A Magyar Királyság egyes részein, amelyek az 1686. évig oszmán fennhatóság alatt voltak, a visszafoglaló háborúk lezárulásával, és a közigazgatás helyreállítását követően, sorra jelentek meg olyan egyházi és állami források, melyek a történeti demográfiai és a társadalomtörténeti kutatások primer kútforrásává váltak. A Dráva-Száva-köz mellett, e területek közé sorolhatjuk a Dél-Dunántúlt is, Pécs központtal. A kamarai, püspöki, majd szabad királyi város¹ újkori népességének és társadalmának makro-, mezo- és mikroszintű vizsgálata különböző témaköröket ölel fel: népességszám alakulását,² társadalmi és foglalkozási szerkezetet,³ vándormozgalmakat,⁴ illetve a városban élő etnikumok sajátosságainak és együttélési szokásainak vizsgálatát.⁵ Az utóbbinál a pécsi németiség⁶ és a pécsi horvátság kutatása dominált,⁷ mely a város multietnikus jellegén keresztül rámutatott a három

* A tanulmány a „380-01-02-23-42” kutatási projekt támogatásával készült, amelyet az Európai Unió NextGenerationEU programja finanszíroz.

¹ A lokális történeti forrásokkal, illetve a közigazgatási változásokkal kapcsolatban ld.: Babics 1937a; Babics 1937b; Gózszy 2021: 65-82; Gózszy 2022: 43-57.

² Ld. Móró 1988; Móró 1995.

³ Ld. Somogyi 1966; Mándoki 1982; Petrovich 1969; Madas 1971; Madas 1979.

⁴ Ld. Varga 2012.

⁵ Ld. Sršan 1991; Sárosác 1979; Sárosác 1990a; Sárosác 1990b.

⁶ Ld. Gerner 2016; Gerner 2017; Gerner 2020.

⁷ Ld. Sokcsevits 2021.

etnikum – magyarok, németek és a délszlávok, zömében horvátok – domináns szerepére az újkori városi társadalmon belül. E három etnikum közül kerültek ki a város vezető tisztségeit betöltő személyek, akik előbb elektorként, majd tisztségviselőként a város magisztrátusának tagjává váltak.⁸

Pécs város 18. századi történetének vizsgálata során a városban élő egyes csoportok és egyének vizsgálata egyre nagyobb hangsúlyt kapott. A kutatások már nem csupán a társadalomtörténeti és demográfiai jellemzőkre koncentráltak, hanem részletes betekintést nyújtottak az egyének szokásaiba, vagyoni helyzetébe, életstratégiáiba. Az ilyen jellegű vizsgálatok alapvető forrásai a végrendeletek voltak,⁹ amelyek a mindennapi élet rekonstrukciójára is alkalmat adtak.¹⁰ E tanulmány is ebbe a kutatási irányba illeszkedik, és célja kvantitatív és kvalitatív módszerekkel elemezni a 18. századi, horvát nyelven íródott női végrendeleteket, választ keresve arra, kik voltak a végrendelkezők, mire és milyen feltételekkel hagyták vagyonukat, valamint hogy a családon belüli viszonyok miként befolyásolták az örökség mértékét és összetételét.

A végrendeletek és a női örökhagyók jellemzői

Pécs többnemzetiségű újkori társadalmá visszaköszön a 18. századból fennmaradt városi iratokból is. A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltárában a Pécs Város Tanácsának iratai között található a végrendeleteket tartalmazó állag, amelyben összesen 537 olyan testamentumot őriznek, amelyek 1704 és 1799 között keletkeztek.¹¹ A német, magyar, horvát és latin nyelven írott források pontosan tükrözik a Tárkány Szücs Ernő által is említett végrendelkezési szokásokat.¹² Az 1707 és 1785 közötti időszakból összesen 90 darab horvát nyelven íródott testamentum maradt fenn. Ezek a teljes anyag 16,75%-át alkotják.¹³ A század első feléből (1707–1750) mindössze 21,11% horvát végakarat datálható, míg a másodikba (1751–1785) 73,33% tartozik, 5,56%-uk keletkezése pedig ismeretlen. Az írásban tett végrendelkezés hagyománya egyaránt jellemezte a pécsi nőket

⁸ Ld. Móró 1988: 51–81.

⁹ A magyarországi végrendeletek kutatásának teljes szakirodalmát jelen tanulmányban nem tudjuk bemutatni; bibliográfiai áttekintését ld.: Horváth 2022.

¹⁰ Ld. Gerner 2017; Gerner 2020; Lovaš 2024a; Lovaš 2024b; Lovaš 2024c.

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (HU-MNL-BaML), Pécs Város Tanácsának iratai. Végrendeletek. (1704–1799) IV. 1003. g. A továbbiakban: HU-MNL-BaML-IV.1003. g

¹² Tárkány Szücs 1981: 735.

¹³ Lovaš 2024a: 65; Vö. Gerner 2017: 286; Gerner 2020: 370. Egy részük megjelent, ld. Lovaš 2024d.

és férfiakat, bár az utóbbiak aránya kétszer nagyobb volt. A korszakból 58 férfi és 32 női végrendelező utolsó akarata maradt fent, melyek struktúrája, tartalmi szempontjai és nyelvi jellemzői teljes mértékben megegyeznek.¹⁴

A női végrendeletekre is jellemző volt a hármas struktúra: bevezetés (*protocollum*), tárgyalás (*contextus*), záradék (*eschatocollum*).¹⁵ Érvényességük és tartalmuk megkérdőjelezhetetlensége miatt az örökhagyónak ép elmével és jó mentális képességekkel kellett rendelkeznie, a végakarat megírásában pedig senki sem befolyásolhatta, az egyén szabad akaratán alapult. Az irat hitelességének megerősítéséhez maga a végrendelező (saját kezű aláírással látta el a dokumentumot, ha pedig analfabéta volt, akkor saját kézjegyű keresztet rajzolt a neve mellé) és a tanúk járultak hozzá. Az utóbbiak állandó jelenléte a testálás során, illetve saját kezű aláírásaik a végrendeleten igazolták annak törvényes módját és a végakarat tartalmának a hitelességét.¹⁶ A 32 női végrendelet közül 25 tartalmaz fohászt is, amely egyben a testamentum címét is helyettesítette. Többségében az Atya, a Fiú és a Szentlélek megszólításával kezdődött („Az Atya, a Fiú, és a Szentlélek nevében. Amen” vagy „A Szent és Szétválaszthatatlan Szentháromság, az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében”).¹⁷ Ezt követte a végrendelezés okainak és céljainak kifejtése, majd a „vallásos kinyilatkoztatás”,¹⁸ melyre előre meghatározott szófordulatokat alkalmaztak, pl. „Lelkemet az Úristennek ajánlom, testemet pedig a Földanyának”¹⁹ vagy „Lelkemet a legdrágább teremtőm Kezeibe ajánlom, Testemet pedig a Földanyára hagyom”.²⁰ Az invokációt nélkülöző végakarat esetében, címként a „Testamentum” szó szerepel, vagy mindjárt a végrendeletet megfogalmazása kezdődik, mint pl. Andrasics Annánál, akinek utolsó akaratát az „Én Andrasics Anna tudomására adom azoknak, akiknek illik, hogy...” kezdetű mondatral nyitja.²¹ A bevezető részből megtudható a testamentum létrejöttének oka, illetve motívációja. Közöttük a betegség, a Horváth József által meghatározott „lelki jelleg”,²² és a családon belüli béke megtartása szerepelt, vagy a felsorolt okok kombinációi (1. ábra).²³

¹⁴ Lovaš 2024a: 66.

¹⁵ Hatos 2009; Horváth 1995: 12; Tárkány Szücs 1981: 735.

¹⁶ Kemény 2005: 6–7; Eterović-Eterović 2013: 64.

¹⁷ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B3.

¹⁸ Vö. Tárkány Szücs 1981: 735.

¹⁹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. D9.

²⁰ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. G7.

²¹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. A4.

²² Horváth [s. a.].

²³ Lovaš 2024a: 67–68.

1. ábra: A pécsi horvát női végrendelkezők végrendelkezésének okai és motivációi

A pécsi horvát női végrendelkezők 31.25%-a lelki jellegre hivatkozva testált. Közöttük megjelenik a halandóság és az elmúlás tudata, illetve a halál elkerülhetetlensége és eljövételének ismeretlen ideje. Ezt követte a megtört, gyenge fizikai állapot, melyet súlyos és nehéz betegség váltott ki, ezt a rendelkezők 21.88%-a tüntette fel. Egyesek, mint pl. Nádasdi Anna és Sipos Manda, betegség következtében már ágyban fekvő betegként végrendelkeztek, míg Vlassics Judit gyakori megbetegedésre és idős korára hivatkozott.²⁴ Betegséget és lelki jellegű okokat a pécsi nők 15.63%-a hozott fel, melyek az előbb felsoroltak kombinációi voltak. A betegség és az örökösök közötti viszony rendezése miatt a testamentumok 3.13%-a íródott meg, ezekben a gyermekek, illetve a gyermekek és a férj közötti viszony rendezése szerepel. Robozy Manda súlyos betegségre, és „gyermekei eligazodására”, hivatkozik halálát követően,²⁵ míg Horváth Marianna az első házasságából származó gyermekei és jelenlegi férje közötti viszony miatt testált.²⁶ Egészséges, betegségtől nem gyötört végrendelkezők ritkán jelentek meg a pécsi örökhagyók között. Ez alól kivételt képezett Kőröszin Ilona mint egyetlen pécsi női örökhagyó, aki „élve és egészségesen” végrendelkezett.²⁷ Öt női végrendeletben nem jegyezték fel a végakarat okát, motivációját.

A források az örökhagyókról kevés személyes adatot közölnek. A rájuk vonatkozó ismérvek a bevezetésből és a tárgyalási részből rekonstruálhatók az örökösök megnevezése által, melyek során fény derül egészségügyi és családi állapotukra, felekezeti hovatartozásukra, az általuk örökölt vagyon pedig utal a társadalmi státuszukra is. A pécsi nők többsége özvegyasszonyként végrendelkezett, mint pl. Simunovics Heléna, Kremen Mara és Vlassics Judit, de megjelennek közöttük feleségek is.²⁸ Egyesek özvegy-

²⁴ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. N20; S39; V31.

²⁵ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. R3.

²⁶ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. H31.

²⁷ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. K3.

²⁸ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S35; K4; V31.

asszonyként másodszor is férjhez mentek, amit rendszeresen kihangsúlyoztak végrendeleteikben is. Az újrահázasodott nők aránya 21.87%-a volt. Pl. Kőröszin Ilona, Jurcsin György özvegye volt, de testálásakor már Szokacs György felesége. Berdar Marianna egy József nevezetű férfi özvegye volt, de Mihaljevics Máté feleségeként írta meg végrendeletét.²⁹ Egyes esetekben az örökhagyók utalnak előző házasságukra, de az első férj neve ismeretlen maradt, mint pl. Horvath Mariann esetében.

A női végrendelkezők kegyes hagyományai rámutattak felekezeti hovatartozásukra is. Az eszéki női végrendelkezőktől eltérően, akik körében a korszakban megjelentek ortodoxok is,³⁰ a pécsiek kizárólag a római katolikus egyházhoz tartoztak. Egyesek vallási társulatok tagjai is voltak. Így pl. Simunovics Heléna a ferences kongregációhoz tartozott (úgynevezett *cordigeri*), Stajarecz Ursula pedig a jezsuitához és a páloshoz.³¹ A női végrendelkezők egyik általános jellegzetessége, hogy nagy figyelmet szenteltek temetésük módjára és földi maradványaik elföldelésére, amit a pécsi nők végrendeletei is alátámasztanak. Brezics Kata úgy rendelkezett, hogy elhunyt lánya mellé temessék.³² Szokoli Mariann elhunyt férje, Simunovics Heléna pedig a pécsi ferences templomban, ahogy írja, „a ferences atyák számára ismert helyen” szeretett volna örök nyugalomra térni.³³ Simics Éva úgy határozott, hogy lelki üdvéért mutassanak be 12 misét, és temetésekor ne csak a Mindenszentek templomban, hanem a pálosoknál és az Ágoston-rendiekénél is harangozzanak.³⁴ Vlassics Juditot gyermekei voltak „kötelesek eltemetni lehetőségeikhez mérten”, míg Szokoli Mariann rendelkezése szerint „gyermekei közösen gondoskodjanak arról, hogy idős édesanyjukat minél szebben földeljék el” az általa hátrahagyott vagyomból.³⁵ Blasevics Katalin temetési költségeit férjének, Kecskeméthy Andrásnak kellett állnia, mert az asszony pénzét adósságai rendezésére használta fel.³⁶

A nők társadalmi státuszáról és vagyoni helyzetéről csekély mértékben tudósítanak a források, viszont a hátra maradt ingó és ingatlan vagyon alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy a 32 végrendelkező közül Simunovics Helena tehetős pécsi asszony volt, hiszen végrendelete az ingatlanok és a pénz mellett ingóságokat is tartalmaz, melyek egy részét értékes tárgyak, sőt luxuscikkek alkotják.³⁷

²⁹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. K3; B16.

³⁰ Ld. Lovaš 2020; Lovaš 2024b.

³¹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S35; S34.

³² HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B25.

³³ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S8; S35.

³⁴ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S28.

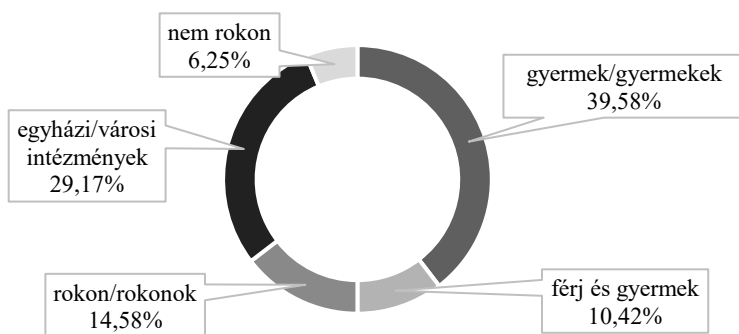
³⁵ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. V31; S8.

³⁶ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B3.

³⁷ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S35.

Az örökösök és az örökség

A végrendelező ingó és ingatlan vagyonát, valamint a kijelölt örökösök névsorát a testamentum középső része, a tárgyalás tartalmazza. Ebben a részben tért ki az örökhagyó a családon belüli viszonyokra is, gyakran részletesen megindokolva a természetes öröklési rendtől való eltérést, vagyis a megörökölt vagyon nem egyenlő arányban történő eloszlását a törvényes örökösök között. A pécsi nők vagyonukat rendszeresen családtagjaikra, az esetek többségében gyermekükre/gyermekükre hagyták vagy az életben lévő hitvestársuk és közös gyermekeik között osztották fel egyenlő arányban. Az örökösök között megjelennek oldalági (testvérek) és lemenő (unokák), illetve a házasság útján családba kerülő egyéb rokonok (menyecske, vej) is. Kivételes esetekben, ha az örökhagyónak nem voltak rokonai, vagyonát jótevőire hagyta. A hagyományban részesülők között rendszeresen megjelennek egyháziak is, akik általában valamely pécsi szerzetesrend tagjai voltak: ferencesek, kapucinusok, pálosok, Ágoston-rendiek, 1773-ig a jezsuiták, míg a városi intézmények (mint pl. a kórház), ritkábban szerepelnek. Az örökhagyók családi viszonyait és örököseit a 2. ábra mutatja be.

2. ábra: A női végrendeletekben megjelenő örökösök

A pécsi női örökhagyók végrendeleteiben kedvezményezettként leggyakrabban gyermekek (39.58%), illetve egyházi/városi intézmények szerepelnek (29.17%), melyek zömében az egyháziaknak szánt kegyes hagyományokból állnak, melyet később részletesebben tárgyalunk. Őket követik a rokonok (14.58%), illetve a vagyon egyenlő elosztása az életben lévő hitvestárs és közös gyermekeik között (10.42%). Nem rokon örökösök csak abban az esetben jelennek meg, ha a végrendelezőnek nincsenek törvényes örökösei. Közéjük sorolandó Stajaracz Ursula, aki vagyonát Laki Jánosra hagyta, akinél élt, tehát az illető jötevője volt.³⁸

³⁸ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S34.

Ahogy Tárkány Szücs Ernő is írja, „az egyháziaknak jutott a kegyes hagyomány”, az úgynevezett „lélekváltság”, amely két célt szolgált: „az adománnyal a halál utáni üdvözülést kívánták megváltani, de a hátramaradottak jó kapcsolatát is igyekeztek ezáltal biztosítani az egyházi és a világi körökkel”.³⁹ Az egyháziaknak biztosított adományok a pécsi nők körében pénz, bor, szőlő és tárgyi, szakrális kellékek voltak. Sokszor a lelki üdvösséget szolgáló miseszándékot az örökösöknek az örökhagyó vagyonából kellett biztosítaniuk. Brezics Katalin elrendelte, hogy „adják el prémkabátjait és szoknyáját”, és az értük kapott összeget e célra fordítsák.⁴⁰ Boltek Anna a *pro anima* miseszándék mellett, temetkezési költségei biztosításának céljából meghagyta örököseinek, hogy adják el a házát, és a befolyt összeget az általa felsorolt célokra fordítsák.⁴¹ Szokoli Mariann a szükséges pénzadományt négy akó bor eladásából biztosította a ferences és a jezsuita szerzetesek számára, míg Stajaracz Ursula elrendelte, hogy adják el hordóját – természetesen a benne levő nedűvel együtt.⁴² Brezics Katalin a jezsuitákra egy fehér fátylat hagyott, melyet egyik keresztjükre szánt, míg Robozy Manda meghagyta lányának, hogy a Mindenszentek templomnak adományozzon egy Keresztelő Szent János szobrot.⁴³ Stajaracz Ursula a kapucinusokra a Havihegyen három kapás szőlőt hagyott.⁴⁴ Egyetlen női végrendelező, Simics Éva hagyott pénzadományt a pécsi városi kórházra.⁴⁵

A nők végrendeleteiben a pénzadományok mellett megjelennek ingatlanok (ház, pince, szőlő, szántóföld, kert), ingóságok (különböző tárgyi eszközök, háztartási cikkek, szerszámok), jószág (ló, ökör), takarmány (zab, búza), élelem (só, bor) és kintlevőség is. A vagyon felosztásának módját, idejét és mennyiségét különböző dolgok és szempontok befolyásolták. A törvényes örökösök egy része az örökség rájuk eső részét megkapta még a szülők életében: a fiú- és leánygyermekiek általában a frigyre lépésük során megkapták jussukat, de történhetett ez az iskoláztatásuk által is. Az örökösök másik része a vagyont szüleik halála után nyerte el, de voltak olyanok is, akiket a szülők kirekesztettek az örökösök sorából, vagy a megörökölt vagyonból nem egyenlő részben részesültek.⁴⁶ A felsoroltak mindegyikére találhatunk példákat a pécsi nők végrendeleteiben.

³⁹ Tárkány Szücs 1981: 738.

⁴⁰ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B25.

⁴¹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B10.

⁴² HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S8; S34.

⁴³ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B25; R3.

⁴⁴ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S34.

⁴⁵ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S28.

⁴⁶ Tárkány Szücs 1981: 712.

A pécsi női örökhagyók vagyonuk egy részét már életük során gyermekeiknek ajándékozták, amelyre utána a vagyonuk elosztása során rendszeresen hivatkoztak. Birjanacz Márta Éva lányának telket adományozott, melyen felépítette a házát, ezért testvérének anyja halála után köteles volt kifizetni 35 forintot, míg ő maga 30 forint javadalomban részesült. Házát és szőlőjét első férjétől származó Antal nevezetű fia örökölte, akiknek az örökség fejében kártalanítani kellett Márta második férjét és a tőle származó közös gyermekeiket. Elrendelte továbbá, hogy veje adja vissza az elhunyt lánya birtokában lévő tárgyakat, melyeket Erzsike unokájára hagyott.⁴⁷ Brezics Katalin Ferkó nevezetű fiára nem hagyott semmit, mert ő már kapott az anyjától egy telket a háza felépítéséhez.⁴⁸ Szokoli Mariann nem hagyott semmit a fiára, mert élete során egy nagyobb összeget költött a tanítatására, majd vármegyei katonaként lovat és a lóhoz szükséges kellékeket vásárolt neki, amivel összesen 139 forintot költött. Másik fiára, Miklósrá csak 37 forintot hagyott, mert a rá eső örökség egy részét megkapta a házasságkötése során. A rá költött összegbe bele akarta számolni az iskoláztatását is, de mivel házassága után feleségével a szülői házban maradt, apjával együtt dolgozott és a házimunkába is besegített, ennek megfelelően az említett összeget beszámította neki. Így a hátralévő vagyonát négy gyermeke között osztotta fel, egyenlő arányban.⁴⁹ Andrasics Anna minden vagyonát György fiára hagyta, mert lányai megkapták a jussukat a kiházásításuk során. Anna úgy határozott, hogy fia korai halála esetén vagyona egy részét menyé örökölje, azzal a feltétellel, hogy haláláig gondját viseli, a másik részét pedig miseszándékra különítette el. Ha fia felesége nem akart volna gondoskodni róla, abban az esetben a teljes vagyon unokáira szállt volna.⁵⁰

Berdar Marianna a házát férjére és Márta lányára hagyta, valamint férje megörökölte felesége szőlőjét, lánya pedig 10 forint készpénzben részesült.⁵¹ Boltek Anna szőlőjét Antal unokája örökölte, míg Kati lánya egy ló árát, egy lovaskocsit és a házában lévő kisebb, meg nem nevezett bútort kapta. Örökségéből a menyét is részesítette, 10 forintot hagyva rá.⁵² Simics Éva házát és szőlőjét Máté fiára hagyta, azzal a feltétellel, hogy a fiúnak ki kell fizetnie két lánytestvérét, Évát és Katát. Testvére lányára, Katára 20 forintot, ágyneműt (vánkost, dunyhát, takarót), asztalterítőt, törölközőt, konyhai eszközöket (ollót, deszkát), textíliát hagyott.⁵³ Robozy Manda élete

⁴⁷ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B22.

⁴⁸ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B25.

⁴⁹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S8.

⁵⁰ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. A4.

⁵¹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B16.

⁵² HU-MNL-BaML-IV.1003. g. B10.

⁵³ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S28.

során lányának eladta a házát, és az érte kapott pénzt Anna lányának hagyta örökségül. Ugyancsak rá hagyta a szőlőjét, valamint a szőlőtermesztéshez szükséges eszközöket (hordókat, prést stb.). A megörökölt vagyonból 10 forintot kellett adnia testvéreinek, Rózsának. Ha Anna nem kívánta megtartani a szőlőt, szabadon eladhatta.⁵⁴

Markovics Anna vagyonát első házasságából származó fia, Bernics Máté és második férje, György között osztotta fel egyenlő arányban, azzal a feltétellel, hogy „uram gyermekemről úgy viseljen gondot és vigyázza, mintha a saját gyermeke lenne, amíg fel nem nő, és nem képes gondoskodni magáról, figyeljen rá apai szeme”. Az asszony atyai örökségét, amely egy öt kapás szőlő volt, azzal a feltétellel hagyta a fiára, hogy ha neki bármi baja esne, férje adja el, az érte kapott összeget pedig szentmisékre fordítsa. Férjére egy holdnyi földet is hagyott, ugyanis szavai szerint „ő engem és gyermekeimet tisztelt, és minket a nehézségekben, fáradozásban és munkában ellátott, táplált és öltöztetett, valamint saját készpénzéből 60 forintot hozott a mi házukba, amit elköltött és befektetett”.⁵⁵ Hasonlóan határozott Kremen Mara is: idősebb lányára nem hagyott semmit, mert – elmondása szerint – életében kielégítően gondoskodott róla. Barbara nevű lánya azonban mostohaapjával maradt közös házukban, s az asszony rábízta, hogy viselje gondját, amíg férjhez nem megy. A lánynak pedig „jónak és szófogadónak” kellett lennie.⁵⁶ Istokovics Ursula minden ingatlanát legidősebb lányára, Marikára hagyta, azzal a feltétellel, hogy „testvéreiről gondoskodjék: etesse és öltöztesse őket, míg magukat el nem tudják látni”. Ha ezt nem vállalná, a házat és a szőlőt el kellett adni, s az árát gyermekeik között egyenlő arányban kellett felosztani.⁵⁷ Ivanovics Anna házat György fiára hagyta azzal a feltétellel, hogy férje még 2–3 évig a házban maradhat, amíg nem találja fel magát, „mert őt és gyermekeit 9 évig tisztességesen etette és a házat javította”. A ház elhagyása során fiának 21 forinttal kellett kárpótolnia mostohaapját, Józsefet.⁵⁸ Horváth Judit nagyobb pénzösszeget hagyott Kata lányára és Anna unokájára, mert gondját viselték, míg a házat és szőlőt felosztotta lányai és fia között, annak ellenére, hogy András fia és felesége tisztességtelenül bántak vele, a menyee pedig sokszor szidalmazta is.⁵⁹ Dombay Katalin házat István fiára hagyta, mert „öregségében sok évig gondját viselte és tisztelte, mint ahogy egy anyát illik”. Másik fiára fél szőlőt hagyott, lányaira pedig semmit, mert már megkapták a jussukat kiházásításuk

⁵⁴ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. R3.

⁵⁵ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. M2.

⁵⁶ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. K4.

⁵⁷ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. I9.

⁵⁸ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. I4.

⁵⁹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. H29.

során.⁶⁰ Gyurkovits Anna Imre fiára hagyta a házát, azzal a feltétellel, hogy tisztelje apját, viszont, ha a megözvegyült férj megházasodna, az asszony javaiból az új feleség, illetve azok gyermekei nem részesülhetnek. Emellett 10 forintot hagyott a menyére is.⁶¹ Sipos Manda István fiát kirekesztette a végrendeletéből „makacssága és engedetlensége miatt”, és mert férje halála után keserítette.⁶² Bár Vlassics Juditot András fia a házból és magától is „eltaszította”, az asszony mégis mindhárom gyermekét egyenlő arányban részesítette az örökségből. Jutka Kata lányánál talált menedéket, aki már négy éve gondozta őt, másik nővérével együtt. András fia 120 forintért eladta anyja házát, majd 230 forintért egy másikat vásárolt, amelyet anyja borának eladásából fizettetett ki. Ezért az asszony úgy rendelkezett, hogy a 120 forintos különbséget a fiúnak egyenlő arányban meg kell osztania nővéreivel. A két lány annyival többet kapott, hogy anyjuk halálának évében csak ők részesülhettek a szőlő terméséből, valamint rájuk hagyta az ágyneműt is.⁶³ Stajer Margit örökösseire kizárólag adósságot hagyott, amelyet lánya volt köteles visszafizetni.⁶⁴

Összegzés

A 18. századból fennmaradt, horvát nyelven íródott 90 pécsi végrendelet közül 32 női örökhagyók végakarátát rögzíti. E női végrendeletek formai és tartalmi szempontból megegyeznek a korszak férfiak által készített testamentumaival. A női végrendelkezők esetében gyakran hangsúlyt kapott a családi állapot megjelölése, valamint a temetés módjának részletes leírása.

Hátramaradó javaikat többnyire gyermekeikre hagyták, vagy egyenlő arányban osztották fel gyermekeik és életben lévő házastársuk között. Kisebbszámban fordult elő, hogy vagyonukat más rokonokra vagy nem rokon személyekre hagyták. Ezzel szemben rendszeresen rendelkeztek kegyes hagyományokról, különösen egyházi intézmények javára. Vagyonuk ingóságokból és ingatlanokból állt, melyek egy részét életük során már átadták gyermekeiknek iskoláztatás vagy kiházasítás céljából. Többségük követte a törvényes öröklés rendjét, és csak kivételes esetekben tértek el tőle, illetve rekesztették ki utódaikat az örökségből.

⁶⁰ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. D9.

⁶¹ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. G7.

⁶² HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S39.

⁶³ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. V31.

⁶⁴ HU-MNL-BaML-IV.1003. g. S57.

Levéltári források

HU-MNL-BaML-IV.1003. g.

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (HU-MNL-BaML), Pécs Város Tanácsának iratai. Végrendeletek. (1704-1799) IV. 1003. g.

Irodalomjegyzék

BABICS András:

1937a *A kamarai igazgatás Pécs városában 1686–1703.* (Pécs múltjából 1) Pécs: Dunántúli Pécsi Egyetemi Kiadó.

1937b *Pécs város szabad királyi rangra emelésének története 1703–1780.* (Pécs múltjából 2) Sopron: Rábaközi Nyomda.

ETEROVIĆ, Igor – ETEROVIĆ, Ivana

2013 Devet lovranskih oporuka iz druge polovice 18. stoljeća: povijesna i jezična analiza. *Historia: godišnjak Istarskog povijesnog društva* 3. 61–98. <https://doi.org/10.32728/h2013.03>

GERNER Zsuzsanna

2016 Testamente als Abdruck der sprachlichen Vielfalt in Pécs/Fünfkirchen/Pečuh im 18. Jahrhundert. Vorstellung des Korpus. In Aehnelt, Sandra – Hünecke, Rainer (Hrsg.): *Kanzlei und Sprachkultur: Beiträge der 8. Tagung des Arbeitskreises Historische Kanzleisprachenforschung.* 263–276. Wien: Praesens Verlag.

2017 Entstehung letztwilliger Verfügungen in Fünfkirchen/Pečuh/Pécs (Ungarn) im 18. Jahrhundert. Ethnisch-soziale Hintergründe und juristische Bedingungen. In Philipp, Hannes – Ströbel, Andrea (Hrsg.): *Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Grundlagen und aktuelle Einbettung. Beiträge zur 2. Jahrestagung des Forschungszentrums Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa, Budapest, 1.–3. Oktober 2015.* 285–301. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.

2020 Fünfkirchen/Pečuh/Pečuj/Pécs a 18. és 19. században. Egy többnyelvű város német dominanciával. In Böhm Gábor – Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.): *Bölcsész Akadémia* 4. 358–393. Pécs: PTA BTK Kari Tudományos Diákköri Tanács.

GŐZSY Zoltán

2021 A szabad királyi városi rangra emelkedési törekvések forrásainak értelmezési kérdései a 18. századi Pécs és Szigetvár példáján. *Urbis. Magyar Várostartörténeti Évkönyv* 15. 65–82.

2022 Pécs város igazgatása és jogi helyzete a 18. század első felében az 1740-es években felvett tanúvallomások tükrében. In Pilkhoffer Mónika – Wéber Adrienn (szerk.): *Pécs-Baranya évszázadai* 1. 43–57. Pécs: Pécs Története Alapítvány – Csorba Győző Könyvtár.

HATOS Hajnalka

- 2009 A végrendeletek története a XVII–XIX. században. In Sulyok Gábor (szerk.): *Optimi nostri. Díjnyertes tudományos diákköri dolgozatok, 2009.* 143–181. Győr: Universitas-Győr Kht.

HORVÁTH József

- [s. a.] „A végrendelkezés jogi motivációi a 17. századi Győrben“, https://jogtor.tenet.sze.hu/images/dokumentumok/horvathjosef_vegrendelkezés17.pdf (utolsó hozzáférés: 2025. június 3.)
- 1995 Győri végrendeletek a 17. századból I. 1600–1630-ig. Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára.
- 2022 The Last Four Decades of Research on Wills in Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica* 67:1. 99–126.

KEMÉNY János

- 2005 *Duna-Tisza közti mezővárosi végrendeletek 1738–1847.* (Forrásközlemények 9) Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.

LOVAŠ Eldina

- 2020 „Budući da je smrt coveka istinita, čas pak smrti nepoznat...“ – oporučna ostavština u oporukama osječkog stanovništva (1809. – 1850.). *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 20. 93–113. <https://doi.org/10.22586/ss.20.1.13>
- 2024a Örökhagyók, örökösök, örökség: Pécsi horvátok 18. századi végrendeletei“. *Pontes, A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve* 7. 63–78. <https://doi.org/10.15170/PONTES.2024.07.01.03>
- 2024b „Molim ponizno gospodara oca mojega, ukop moj [...] da plati, i moju posljednju volju ne prikrati“: izbor oporuka iz oporučne ostavštine pečusčkog i osječkog stanovništva u 18. i u prvoj trećini 19. stoljeća. *Fontes* 30:1. 79–104.
- 2024c Nők az eszéki végrendeletekben a 19. század első felében. In Polyák Petra – Somogyi Bianka – Vértesi Lázár (szerk.): *Lányok, nők, asszonyok. Női sorsok, szerepek, életutak a 19–20. században.* 7–25. Pécs: Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára.
- 2024d Izabrane oporuke iz oporučne ostavštine stanovnika Pečuha. *Fontes* 30. 105–190.

MADAS József

- 1971 Helyszínrajz az 1722. évi Pécs-belváros utcáiról és telkeiről. *Baranyai Helytörténetírás* 1971. 21–35.
- 1979 Pécs belvárosának utcanevei. *Baranyai Helytörténetírás* 1977. 397–439.

MÁNDOKI László

- 1982 Adatok a pécsi céhek életéhez a 18. századból. In Sándor László (szerk.): *Tanulmányok Pécs város történetéből. Pécs város szabad királyi rangra emelésének 200. évfordulója alkalmából rendezett II. várostörténeti konferencia előadásai 1980. november 14.* (Baranyai Krónikaírás 6) 85–90. Pécs: Baranya Megyei Levéltár.

MÓRÓ Mária Anna

- 1988 Pécs város polgárai (1697–1707). *Baranyai Helytörténetírás* 1987–1988. 51–81.
- 1995 Pécs város népessége a török alóli felszabadulástól 1848-ig. In Vonyó József (szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből* 1. 27–35. Pécs: Pécs Története Alapítvány–Magyar Történelmi Társulat Déldunántúli Csoportja.

PETROVICH Ede

- 1969 Pécs utcái és házai 1687-ben. *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. 1969. 193–217.

SÁROSÁ CZ György

- 1979 Hrvatske skupine i Srbi a Baranji. *Osječki zbornik* 7. 411–415.
- 1990a Župe i vjerski život Hrvata u okolici Pečuha. *Crkva u svijetu* 25:3. 250–262.
- 1990b Povijest, ekonomski i društveni život Bosanskih Hrvata u okolici Pečuha. *Migracijske i etničke teme* 6:3. 415–422.

SRŠAN Stjepan

- 1991 A horvát bevándorlás és a boszniai ferencesek szerepe a 18. század elejéig. *Baranya* 4:2. 263–273.

SOKCSEVITS Dénes

- 2021 *A magyarországi horvátok rövid története / Kratka povijest Hrvata u Mađarskoj*. Budapest: Naklada Croatica.

SOMOGYI Árpád

- 1966 Pécsi szláv ötvösök a XVII–XVIII. században és céhlevelük. *A Janus Pannoniusz Múzeum Évkönyve* 1965. 263–273.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1981 *Magyar jogi népszokások*. (Társadalomtudományi Könyvtár) Budapest: Gondolat.

VARGA Szabolcs

- 2012 Pécs nemzetiségei a török korban. *Árkádia Szakmódszertani Portál*. <http://arkadiafolyoirat.hu/index.php/1-nemzetisegek-es-nemzetisegimozgalmak/52-pecs-nemzetisegi-a-torok-korban> (utolsó hozzáférés 15. 6. 2025.)

Becsületesség és becstelenné válás a középkori városi jogban

MEZEY BARNA

(jogtörténész, egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Győr;
professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Ehre und Unehrllichkeit in dem mittelalterlichen Stadtrecht

Die Gesellschaft des Mittelalters und der frühen Neuzeit hat den Begriff der „Ehre“ auf ihre eigene symbolische Weise formalisiert. Sie verband Ehre mit Strukturen, Berufen und Verhaltensweisen. Die Regeln dafür musste jeder, der in die Gemeinschaft hineingeboren wurde oder ihr beitrug, lernen und akzeptieren. Auch dann, wenn seine Herkunft, seine Arbeit oder seine Vergangenheit ihn von vornherein in eine weniger ehrenhafte oder unehrenhafte Kategorie einordnete. Ebenso wie die Tatsache, dass er sich selbst in die unehrenhafte Kategorie einordnete, wenn er aus irgendeinem Grund die Rechte und Bräuche der Gemeinschaft nicht respektierte.

Stichworte: Mittelalterliche Stadtwesen, Randgruppen der Gesellschaft, Ehre, Unehrllichkeit, unehrliche Berufe, Ehrenstrafen

A középkori életfelfogást értelmezve Johann Huizinga írta a korszak alkonyáról, hogy abban „a mindennapi élet valósággal árasztotta magából az ingereket és a szenvedélyes szuggesztiók tömegét; ez nyilatkozott meg abban, hogy a középkori városi élet a nyers féktelenség, az ádáz kegyetlenség és a bensőséges megindultság hangulatai között ingadozott”.¹ Mindezeket zárt keretekbe kényszerítve élte meg a városok társadalma, amely a hatalom visszaélései, a nagyurak önkénye, a háborúk és fosztogatás, a kriminalitás ellenében védelmezve javait; vaskos városfalak mögé, számtalan torony és bástya védelmébe húzódva próbált elzárkózni a hűbéri-rendi külvilágtól. Ezek a falak szimbolizálták leginkább a középkor zavaros szükségleteit: a zártság, az oltalom, a biztonság a tartósság és folyamatosság igényét.²

Az elzárkózás persze annyira volt hatékony, amennyire a feltételek ezt lehetővé tették. A hűbérurak, fejedelmek, uralkodók, egyháznagyok által kiváltságolt közösségek egyfelől ugyanis megmaradtak (fejlődésükben többnyire érdekelt) uraik befolyása alatt. Másfelől politikai és gazdasági erejük korlátos volt, ami relativizálta ellenállásukat. Miközben létük szervesen kötődött az egyházi, nagyúri, vidéki kereslethez, hiszen kézműves-céhes termékeik értékesítése, kereskedőik szolgáltatásai a városfalakon

* ORCID ID: 0000-0002-2234-9452

¹ Huizinga 2022: 11.

² Mumford 1985: 238.

túl realizálódtak nyersanyagszükségletük biztosítása, élelemszükségletük beszerzése fejében. Építészeti adottságaik, biztonságuk, központ-szerepük ráadásul sokszor kötődött valamely uralkodói vagy egyházi székhely-funkcióhoz, mely „kinyitotta” a városokat a feudális-rendi társadalom felé is. Amiképpen a gyarapodó termelésük és kereskedelmük kézműves-utánpótlását biztosító migráció előtt is ajtót kellett nyitniuk. Kiszolgáltatottságuk jelképesen testesült meg abban az általános megítélésben, mely a középkor társadalomképében a polgárt egyértelműen a közemberek közé igazította, kiket Isten arra teremtett, hogy dolgozzanak és az élethez szükséges javakat állítsák elő; s kiknek erényei „az alázatosság, a szerénység, a királyhoz való hűségük és készséges meghajlás az urak kedve előtt”.³ A feudális-rendi társadalomfelfogás nem tett különbséget a polgárság rétegei, a gazdag patrícius és a város szegénynép között, de még a földtúró jobbágytól se differenciált.

Falak mögött

Ebben a környezetben szerkesztette meg a városok politikai elitje, a módos kereskedők és iparosok rendje a maguk önvédelmi-önkormányzati szervezetét. S mindenekelőtt azt a társadalmi struktúrát, ami a „kényszer-nyitottság” ellenére megvalósította a zárt, merev, védelmező szerkezetet, mely megkérdőjelezhetetlenül a gazdag patríciusok irányítása alatt állott. Amikor a polgárság még önállósodási harcait vívta, maga sem különbözött, nem különböztetett a városokat körülölelő feudális világtól, így a határozott rangsoron felépülő társadalmi rend statikusságától, a politikai rendek mellett szerveződő, funkcióikra, foglalkozásaikra tekintettel kiformálódó „ordók” képleteitől. Miként az ipar rendjeitől, a szerzetesrendektől, lovagrendektől, a jó városok, kereskedők és földművesek rendjétől s.i.t.⁴ A város saját belső rendjét is ekképpen organizálta: megjelölte a társadalmát képező csoportok helyét a munkamegosztásban, pozícionálta jogállásukat (jogaikat, kötelességeiket, lehetséges felemelkedési vagy státusvesztési útvonalait) és olyan szigorúsággal vonta meg határaikat, melyeken az átlépés szinte a lehetetlennel volt határos. A falak közé húzódó polgár zárt társadalma szikár belső struktúrába szervesült, melynek valóságüzene az elzárkózás, a nehezen átjárható (így biztonságot sugalló) szociális szerkezet rögzítése volt.

A középkor fejlődésének jellegzetes vonása „a szabadságok kis köreibnek” kiváltságolásra épülő rendszere, melyeknek hálója lett az alapja a társadalomszervezésnek. A privilégiumokkal élő közösségek egyik legjellemzőbbike lett a város ebben a szövedékben. S amiként az elnyert kiváltságok

³ Huizinga 2022: 77.

⁴ Huizinga 2022: 75–76.

határozták meg a város és az őt körülvevő feudális világ viszonyát, azonképpen alakult a város belső szociális szerkezetének meghatározása is. A városi társadalom struktúrájának állandóságát a polgártársadalom belső tagozódásának merev rajzolatai biztosították. Hasonlóképpen a hozzá tartozó, de annak peremén vagy alatta létező csoportok helyének világos rögzítése.

„Az a fundamentum, melyen a középkor világszemlélete épült, az az alapelv volt: az univerzálialak a valóság. Nem az egyén a valóságos, hanem a rend, amelyhez tartozik.”⁵ A rendet pedig a közvetlen környezet szabta meg. S a közösség, mely a rendet jelentette, biztosította az egyén jogait, biztonságát, szabadságát. A különféle mértékű, de létező önkormányzati jogosultságokkal bíró közösségek tagjai képezték a társadalom jogokkal rendelkező, a védelemre, gondoskodásra, jogszolgáltatásra igényt tartható rétegeit, s aki azon kívül került, számkivetetté vált, lényegében jogtalan és kiszolgáltatott egyeddé lett.

A középkori városokban nem általában vett szabadságot ismertek, hanem szabadságok egész hálózatát, mely kijelölte az egyének, a csoportok, az intézmények helyét és kategóriáit a város társadalmában.⁶ „A város lélekállapot, szokásokból és hagyományokból a szokások keretében szerveződő s a hagyomány által közvetített viselkedésformából és érzelmekből összetevődő egész.”⁷ A gazdag céhes polgárság a városban ugyanúgy viselkedik a társadalmi ranglétra alacsonyabb fokán állókkal szemben, mint a hűbéri társadalom lovagi-nemesi szereplői a jobbágyaikkal, szolgálkaikkal. A hovatartozás gögje, a nem nemesi származásúak megvetése, mely a polgárt magát is sújtotta, újratermelődött saját társadalmának alávetettjeivel, peremrétegeivel, páriáival kapcsolatban.⁸ A városban polgárjoggal eleve csak azok rendelkeztek, akik tulajdonnal is bírtak, a polgárjoggal nem rendelkezőket viszont nem illették polgárjogok sem. Ahogy idővel a polgárság, a polgárjoggal rendelkezők is differenciálódtak, a szegénynép rétege is széthúzódott.⁹ A két véglet között számos csoport, jogilag eltérően értékelt szociális réteg képződött, melyek a jogképesség („becsület”) eltérő mértékével rendelkeztek. A középkori városi társadalmi piramisszerkezetének csúcsán a módos kereskedők, gazdag iparos polgárok, céhmesterek, a magisztrátust alkotók állottak, a polgárjoggal rendelkezők krémje. Az itt és most érdektelen tagozódású polgárság jogai nélkül élők alkották a város nagyobbik hányadát: legények, inasok, szolgálkák, béresek, alkalmi munkások és családjaik. A városi társadalom peremén éltek a kiszolgáltatottak, a gondoskodásra

⁵ Friedell 1989: 26.

⁶ Benevolo 1994: 53.

⁷ Park 1925: 1.

⁸ Gurevics 2003: 191.

⁹ Katus 2000: 238.

szoruló, a máshitűek és a becstelen foglalkozást űzők. S természetesen a mindennapi élet alkotóelemét képezték a falakon túli világból érkezők, az idegenek. Legyenek azok fejedelmek, előkelők, földesurak, nemesek, lovagok, kereskedők, utazók, koldusok, csavargók, sodródó kriminális elemek vagy vándorló cigányok.

Becsület és becstelenség

A város közismerten óvatosan közelítette meg az idegeneket. A törzsi jog korából fennmaradt védelmezési kötelezettség, a gazdasági érdekeltiséggel is összefüggő piaci béke keretében ugyan szívesen látta a kereskedőket, a vásárlókat, a városi bevételeket gyarapító piaci árusokat, termelőket, de gyanakodva és idegenkedéssel tekintett a munkát keresők, a koldusok, a hullámzó lakosság tömegeire, akik megélhetést, de mindenképpen legalább átmeneti menedéket és alamizsnát kerestek a városokban. A belső biztonságát aggályosan védelmező városi társadalmat átítatta egyfajta mélyen gyökerező, ellenérzés a mással, az idegennel szemben. Idegenkedés a más hiten lévők, a más nyelvet beszélőktől, a más ruhát viselőktől, a furcsa szokásokat követőktől, a különlegesektől.

Ugyanígy igaz volt ez a közösségekben élőkkel szemben, hiszen a tartós együttélés következetes megtapasztalásokkal járt. Az idegen tovább utazott, visszatért saját közösségébe, végső soron ki is lehetett tiltani. Ám a huzamosan, életvitelszerűen a városban élők megkerülhetetlenek voltak. A tradíciókövetők, az általános normákhoz igazodók mindig is, minden közösségekben többségben voltak, így meglehetősen könnyen tolták ki a bizarr életvitelűeket a szociális peremre. Ami egyben a társadalmi struktúra mélyét is jelentette, lévén a negatív megítélés jogkorlátozást, jogfosztást is eredményezett. A többség által megvetett, megtűrt, elviselt csoportok így a közösség megbecsülésében sem részesülhettek („becstelenség”).

A középkori közösségek zártsága rendkívüli módon felértékelte a közösség vélekedésének értékelő-besoroló funkcióját az egyénnel kapcsolatban. A *becsület*¹⁰ a társadalmi erkölcs eszményének megfelelő magatartás, illetve az elvárásoknak megfelelően cselekvő, élő ember megbecsülése, tisztelete. A közösség arra jogosított tagjai elismerésre méltónak tartanak valakit vagy valamit (cselekvést, magatartást, foglalkozást, feladatot).¹¹ A középkorban használt jogi értelmezésben a szabályoknak megfelelés jutalma az egyénnek, mint személynek kijáró megbecsülés. Ebben az értelemben a becsület elengedhetetlen eleme a *közösség*, mely normákat állít és cselekvéseket értékel, valamint az értékelést kifejező és közvetítő nyilvánosság. A *nyilvánosság* egyszerre biztosítja a közösség tagjai számára a megítélése

¹⁰ Zaicz 2006: 60.

¹¹ Eöry 2007: I. 92.

szerinti *véleménynyilvánítást*, az érintett részére pedig a megítélés *megtapasztalását*. Az egyesek számára a pozitív minősítés biztonságot jelent a közösségben, elismertséget és támogatást, az előrehaladás lehetőségét a közösségi ranghierarchiában, ezzel összefüggő esetleges változást az egzisztenciális pozíciókban, védelmet a külső és belső támadásokkal szemben. Becsületesnek lenni annyit jelentett, hogy az adott közösség megítélése alapján annak struktúrájában elfoglalt helyek és tisztségek elérhetők, az annak autonómiájából folyó jogok megszerezhetők és gyakorolhatók. (Példálózó felsorolással: a megtelepedés joga, ingatlan és háztulajdonlás, a keveseket érintő passzív és a polgárjoggal rendelkezőket általában megillető aktív választójog, céhtagság, testvérséghez csatlakozás, szomszédsági viszonyrendszer és házassági lehetőségek, hivatalos és ünnepi processzusokban részvétel és pozíciók elfoglalása, hivatalos fellépés ünnepségeken, katonáskodási kötelezettség és pénzügyi terhek viselésében részesülés, s.i.t.) Ugyanakkor alakulhatott valaki sorsa ellenkezőképpen is. A csoport rendjét megbontó, annak előírásait megszegő, a szokásokkal szembeforduló renitens ellenszegülő előbb-utóbb kiváltotta a többiek ellenérzését. A közösségek természetes érdeke a belső feszültségek, a szokásostól eltérő magatartások okozta kényelmetlenségek, konfliktusok kerülése, megelőzése vagy feloldása. Így az azok forrásaként egzisztáló életformájú csoportok vagy a konfrontációt előidéző egyesek cselekedeteinek megítélése a többiek részéről. Az értékelés lehetett rosszálló, elutasító, elítélő, majd adott esetben megvonó. A becsület elvesztése a többségi társadalom támogatásának megvonását, a csoportstruktúrán belül előbb lejjebbítést, a kapcsolatok megszűnését, a vagyoni lehetőségek beszűkülését, majd jogvesztést eredményezhetett. A nem „becsületes”, a társadalmi elvárásoknak nem megfelelő: az becstelen. A „*becstelenség*” egy állapot volt, a becsületesség ellentéte. Egy olyan helyzet, melynek jellemzője az elvesztett tisztesség, a hiányzó elismerés, a megvont megbecsülés.¹² A „becstelen” minősítés az érintett személyt vagy csoportot a társadalmi létra alsó fokaira kényszerítette vagy kivetette magából és az országutakra terelte (kiveretés, kitiltás, száműzés).

Ezekből a pozíciókból nagyon nehéz volt kitörni, érintettjeik többnyire valamiféle gettó-szituációként élték meg, melyet megerősített a többség és a felsőbbség folyamatosan hullámzó tolerancia-szintje is.¹³ Ez időről időre a csoportok elleni aktív fellépésre adott keretet, máskor enyhült az ellenszenv és a befogadóná váló közösségek védelmet és korlátozott jogokat biztosítottak nekik.

¹² Juhász-Szőke–O. Nagy–Kovalovszky 1985: I. 98.

¹³ Irsigler–Lasotta 1979: 9.

„Becstelen” személyek, „becstelen” foglalkozások

Az ilyen csoportok képződéséhez számtalan kézenfekvő diszkvalifikálásra alapot adó okot találtak a kortársak. Elegendő volt például a polgárjog szempontjából bizonytalan származás, miként a nemes atya, valamelyik felmenő személyes szabadságának hiánya, netalán „becstelen” foglalkozást űző szülők. Jellemző peremcsoportképző szempont volt a dolgos polgár szempontjából az élőködő életvitel. Ide sorolták az utazó népséget, a koldusok és csavargók csoportjait. A „becstelen” minősítést nem ritkán az érintett által teljesített feladat indokolta. A korszak világos elképzelésekkel rendelkezett arról, mit tekintsenek „becsületes” hivatásnak, szakmának és mit ne. Ezt gondosan beigazították a városok rendtartásaiba, melynek alapján hol egész társadalmi csoportokat, hol egyeseket nyilvánítottak ilyenképpen „becstelennek”. A megítélés amúgy folyamatosan változhatott és változott is, kerültek ki a megbélyegzett körből régebbiek, érkeztek a szabályozásba újak. Változott a forma, a tartam, a diszkrimináció mértéke. Voltak olyan foglalkozások, melyek eleve különös életstílust követeltek meg, miközben hasznosságuk relativizálódott. Például a játékosok, szajhák, fürdetők és borbélyok szolgáltatásai. A középkori feljegyzések szerint szinte mindenfelé ebbe a kategóriába sorolták a zálogházast, a hitelezőt (uzsorást), a molnárt, a vámszedőt, a kötélverőt, az orvost.¹⁴ Komoly de az átlagpolgár számára viszolyogtató igazságszolgáltatási feladatokat láttak el a hóhérok és segédek, a kínvallatók, a börtönök őrzői.

A negatív megítélés maga sokszor alkalmi volt és olykor ideiglenes. Hiszen a szegények segítése beilleszkedett az egyház karitatív programjába, a protestantizmus megjelenésétől pedig részévé lett a városok szervezett szegénygondozási koncepciójának. Így fordult az ellenszenv az idegen koldusok felé, s lett meghatározója a gondolkodásnak a saját és a külső szegény kettőssége.¹⁵ A hajáldozatra és vízkultuszra visszavezethető¹⁶ mágiikus-szagrális averzió annak ellenére minősítette a fürdetőket és borbélyokat „becstelennek”, hogy a középkori városokban komoly fürdőkultúra alakult ki. Miután magánfürdőre csak a nagyon gazdagoknak tellett, általában közfürdőket létesítettek kolostorokban csakúgy, mint a városokban. A borsos árak miatt a fürdőt általában többen egyszerre vették igénybe, ahol fürdetők és fürdőszolgálók álltak a vendégek (férfiak, nők, ifjak és leányok) rendelkezésére, muzikusok szolgáltattak zenét. Korabeli beszámolók szerint akadtak fürdők, ahol egész nap lehetett inni, táncolni és énekelni is. A közös fürdőzésnek a szifilisz intenzív terjedése vetett csak gátat. A borbélyok (felcserek) tevékenységének a teoretikusan megalapozott egyetemi

¹⁴ Vontobel 1946: 79.

¹⁵ Mezey 2012: 70. skk.

¹⁶ Danckert 1963: 66.

orvosi képzés támasztott akadályt, de a gyakorlati tapasztalatokra támaszkodó, ám sokszor botcsinálta borbélyok sebészi tevékenysége sokáig nem volt nélkülözhető, bár a városi vezetések kontrollálni próbálták tevékenységüket. A fent jelzett csoport viszonylag hamar (Augsburgban például már 1347-ben) elnyerte a szabad működés jogát, akár céhalapítási jogot is. Idővel nyilvánvalóvá vált, hogy ezek a szolgáltatások szerves részei a városi életnek.¹⁷

Kevésbé könnyen, de ugyanezen az úton közelítettek az elfogadás felé a városi nép kíváncsiságát kielégíteni hivatott látványosságok biztosítói, a vándorcirkuszosok: medvetáncoltatók, állatidomárok, bűvészek, artisták, bohócok, törpék, kötélátúszók, akrobaták, zenészek, énekesek, fuvolások és trombitások. A városi magisztrátusok tisztában voltak azzal, hogy a nyomasztó munkanapok közé ékelte, a hétköznapiakat megtörő ünnepekre szüksége van a társadalomnak: amikor lehet, lehet, mulathat, jókedvvel nézheti a látványos produkciókat. A nép izgalommal várta a csepűragókat, bábosokat, vándorszínészeket. Nem volt tehát egyértelmű ez esetben sem az elutasítottság, így ennek megfelelő jogszabályi és rendészeti kezelést tapasztalhatunk a szórakoztatóművészek körében. (Miközben némi konfliktust is kezelni kellett, mely természetesen alakult ki a saját zenészek és a vándormuzikusok között, hiszen a vársoknak (legalábbis a nagyobbaknak) általában volt saját heroldja, trombitása és fuvolása.)

A „becstelen” foglalkozások egyik legfőbbike volt a szajhálkodás. A prostitúció a városi élet velejárója, azt teoretikusan elkerülhetetlen rosszként kezelték a hatóságok. Praktikusan pedig a társadalmi igények kielégítésére szervezték meg egy olyan közegben, ahol a lakosság alig több, mint 30 %-a bírt eséllyel házasságkötésre és családalapításra.¹⁸ Illuzórikus lett volna a teljes tiltás, ezért inkább kontrollált formában működtették a középkori városok a „szép nők szolgáltatását”. Egyfelől kizárólagos működési zónákat jelöltek ki az örömlányok számára, másfelől a tevékenységet elegánsabb keretek között biztosító házakat létesítettek felelős főnökszóna vagy a hóhér felügyelete mellett, akik szavatolták a rendszeres egészségügyi ellenőrzést is. Akadtak engedéllyel, saját házukban vendégeket fogadó hetérák is. A szajhák társadalmi helyzetét itt nem származásuk, hanem vendégszerzésük határozta meg, ami logikusan igazodott a vendéglátási körülményekhez.¹⁹ A rendszer intézményesülése magával hozta a „becstelen” foglalkozást űző nők kötelezettségét megkülönböztető színű ruhák és/vagy megkülönböztető jelzések viselésére.²⁰ A városi gyakorlatoknak megfelelően jellemzően a piros, sárga, néhány városban a zöld színű szajha-öltözetet írták

¹⁷ Irsigler–Lasotta 1979: 97–100, 119

¹⁸ Irsigler–Lasotta 1979: 178.

¹⁹ Irsigler–Lasotta 1979: 180., 215.

²⁰ Bódiné Beliznai 2014: 74.

elő, leginkább az egész ruhára vonatkozóan, de legalább a fátyol vagy a főköttő esetében.²¹ Ez a látványos megkülönböztetés értelemszerűen leválasztotta a prostituáltakat a városi társadalomról és a „becsületes” társadalom megvetését irányított feléjük. Ahol a bordély főnöke és az egészségügyi állapot ellenőre a hóhér lett, a szervezett prostitúció is részesült a hóhér „becstelenségében”, fokozva a lakosság elítélését.

A hóhér különleges helyet foglalt el a középkori városi társadalomban. Igazságszolgáltatást segítő szerepe miatt nélkülözhetetlen, mestersége miatt mégis riasztó. Becstelensége hosszú ideig nem volt egyértelmű, hiszen a véres főtevékenységtől iszonyodó társadalomban létezett egy erős legitimáló respektus is. Végül is a hóhér az igazság szolgálója, bírósági alkalmazott volt, a társadalmat védelmezte munkája végzésével. Nem ő döntött, ő csupán az eszköz volt a bírói ítélet végrehajtásában. Nem is szólva melléktevékenységéről, titkos tudományáról, gyógyító tevékenységéről, melyeket így vagy úgy, de akceptált és igénybe vett a közösség. Mégis felülkerekedett az idegenkedés, mely végül is a becsstelenség és a kiközösítettség fogalmaival jellemezhető leginkább.²² Amikor magára „vállalta” a véres büntetéseket és a kínvallatást, az egyfajta azonosulást jelentett a mészáros munkával, s ebben a harcban alulmaradt. A becsületes polgárok Hivatalosan nem érintkeztek a hóhérokkal, nem is érinthették még a bakó ruháját sem, egy asztalhoz sem ülhetek vele, házában nem fordulhattak meg, éjszaka mégis sorban álltak ajtajánál gyógyszerért, csodaszerért, nőgyógyászati vizsgálatért, sebészeti segítségért.²³

Út a becsstelenséghez

A középkori városok becstelen foglalkozást űző lakosai nagy számban a társadalom szegény rétegeiből, a rokkantak és árvák közül kerültek ki. A középkorban a betegség, a megnyomorodás, az árvaságra jutás mindennapi jelenség volt. Az alsóbb osztályokba születés alapvetően határozta meg az emberek sorsát. A városi polgárok által elvégezni nem kívánt feladatokra olykor vendégmunkásokat is fogadtak, rendre megjelentek a vándormuzsikuskok, vándoriparosok, vándorszínészek és egyéb szolgáltatók.

A becsstelenséghez vezető személyes út intézményes változata volt a bíró elé kerülő vétkekért helytállást jelentő büntető processzus, melynek végén hozott ítéletben, az esküdtek és a bíró megítéléséhez igazodó becsületet csökkentő, vagy azt végleg becsstelenségbe fordító következményeket fogalmaztak meg. A becsület fenti definíciója egyértelműen jellemzi a becsület

²¹ Dankert 1963: 150.

²² Angstmann 1928: 74.

²³ Mezey 2013: 46–63.

érték-jellegét: az érintettel szoros kapcsolatban, élet-, munka-, házközösségben élők tiszteletét a közösség által szabott és fenntartott magatartási normának megfelelő magatartása tanúsításának eredményeképpen. A becsület tehát (különösen a középkori és koraújkori zárt közösségekben vagy a szabadságok alapján képződő városi autonómiákban) *különleges érték*, a társadalomban elfoglalt helyet megjelölő pozíció meghatározója. Azaz a büntetés fogalmának egyik legfontosabb alkotórészét képező malumot biztosító körülmény. A büntetés történetének alapjellegzetessége, hogy a kriminális cselekményre adott válasz a delikvenst sújtó rossz, ami nem lehet más, mint valamely, számára értéket jelentő körülmény korlátozása, megvonása. Erre épül a mindenkori büntetési rendszerek szankcióstruktúrája is. És erre épült a becsületbüntetések hosszú karrierje is.

A becsületbüntetés ily módon nem más, mint a közösség (vagy az azt képviselő felsőség) elítélő megítélését magában foglaló, az elkövetőre a normasértésért megállapított következmény, mely jellegénél fogva tükrözni képes a sértő és a közösség számára egyaránt a társadalom rosszalását.

A becsületet érintő büntetések (más szóhasználatnál szégyenítő vagy megszégyenítő szankciók) kifejezetten megfelelőek voltak arra, hogy a becsület-érték mércéjét alkalmazva a személyre szabottságot és a bűn mértékét arányosan kifejező válaszok szülessenek a jogsértésre. Ráadásul a becsületbüntetések alkalmasak voltak a prevencióra, képesek az enyhe rosszalást hatásosan, de tartós következmény nélkül kifejezni, így a kisebb ügyeket megnyugtatóan lezárni.

A becsület és a szégyen ugyanannak a jelenségnek két megnyilvánulása. A 12-13. századból származó, ismertelen eredetű szavunk,²⁴ a *szégyen* valaki olyan belső érzését fejezi ki, amely szerint mások megbecsülésére nem méltó, illetve jelzi az ezt kifejező szégyellni való, megalázó állapotot. A *megszégyenítés* az a processzus, melynek során mások (közösség, hatóságok) kijelentéssel, magatartással, tevéssel, megalázó szituáció előidézésével szégyenérzetre kényszerítik az érdemesített delikvenst.²⁵ A becsület és a szégyen kategóriáival operáló büntető gyakorlat abból a forrásból táplálkozott, amit a népi jogélet évszázadok alatt kialakított. A rendtartó közösség belső szankcióstruktúrája a figyelmeztetéstől a kiközösítésig erősödő íve bőven adott mintát a bírának.²⁶

Az erkölcsi jellegű büntetések célja nem az illető becsülettől megfosztása volt, hanem a konfliktus eliminálása, a közösség megnyugtatója, a sértő figyelmeztetése és ezzel lehetőség szerint az újabb elkövetés megelőzése.

²⁴ Zaicz 2006: 778.

²⁵ Eőry 2007: II. 1062.

²⁶ Nagy 2022: 129.

Tipikus példája ennek a figyelmeztetés, a dorgálás,²⁷ a sértettnek nyújtott elégtételre koncentráló változata a bocsánatkérés, a megkövetés. Ezzel kapcsolatban ismertette az eklézsiakövetést Vajna Károly, mint az egyetlen tipikusan magyar szankciónemként számontartott büntetést.²⁸ A *becsületérintő büntetések* Angyal Pál kategorizálásában meghagyta az illetőt addigi életközegében, de a közösség által nyújtható előnyök megszerzésének lehetőségét megnehezítette.²⁹ A *szégyenítő büntetések* (mint a kalodázás, szégyenfához állítás, kipellengérezés, szégyenpadra ültetés, számaron hurcolás, akasztófához kötözés), „becsület-lefokozással”, azaz a közösséghez tartozással járó előnyök erős korlátozásával járt. Ezek a büntetések lényegében páriává tették a bűnelkövetőt, de nem taszították ki a közösségből, melynek szociális és rendészeti védőernyője alatt maradhatott, de jelentősebb jogokkal nem élhetett.³⁰ És végül, a legveszélyesebbnek tartott magatartást tanúsítók esetében, amennyiben a bíróság a legsúlyosabb ítéletet nem kívánta meghozni, a teljes becsületvesztést eredményező szankció következett, amely Angyal Pál szavaival élve, az érintettet „leszállítja arról a társadalmi síkról, amelyen eddig élt”, vagyis lényegében megfosztotta a közösséggel való mindenféle kapcsolatától.³¹ Legyen az csupán jognélkülivé nyilvánítás vagy kifejezett kitiltás.

A fentebb mondottak értelmében a középkori város értelmezési térnumán belül a társadalmi rétegződést illetően a becstelenség egy világosan definiált hivatásterület volt. Az idevágó foglalkozást űzők a közösségben külön státust nyertek, s egy önálló szociális struktúrát képeztek. A fogalomrendszer befogadja a lejjebbítést szenvedetteket (büntetetteket) is, megjelölve közösségen belül maradásuk feltételeit. Sajátossága ennek a különállásnak, hogy nem feltétlenül végleges. A hivatások alsóbb szintekre kategorizálása ugyanis nem jelenti egyben a feladatok haszontalanságának deklarálását. Az alkalmilag becstelennek nyilvánított szakmák és hivatások társadalmilag szükségesek, tehát a város megtartja a hozzáértőket. Azoknak a megbüntetteknek becstelensége, akikkel nem szakított végérvényesen a város magisztrátusa (nem ítélte számkivetésre és kiveretésre), nem volt végleges: a koraújkori város társadalmi lehetőséget és esélyt adott visszatérésükre.³²

²⁷ Nánási 1992: 2.

²⁸ Vajna 1907: II. 145.

²⁹ Angyal 1933: 65.

³⁰ Finkey 1909: 402.

³¹ Angyal 1933: 65.

³² Nowosadtko 1994: 49.

Irodalomjegyzék

ANGSTMANN, Else

- 1928 *Der Henker in der Volksmeinung.* Halle an der Saale: Dr Martin Sandig oHG.

ANGYAL Pál

- 1933 *A közvélemény-büntetés.* (A M. Tud. Akadémia Jogtudományi Bizottságának kiadványsorozata 3.) Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.

BENEVOLO, Leonardo

- 1994 *A város Európa történetében.* Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

BÓDINÉ BELIZNAI Kinga

- 2014 *A bíbor méltóság, a sárga árulás.* Budapest: Balassi Kiadó.

DANCKERT, Werner

- 1963 *Unehrliche Berufe. Die verfeimten Leute.* Bern und München: Francke Verlag.

EÖRY Vilma (főszerk.)

- 2007 *Értelmező szótár +.* (A magyar nyelv kézikönyvei XIII–XIV.) Budapest: Tinta Könyvkiadó.

FINKEY Ferenc

- 1909 *A magyar büntetőjog tankönyve.* Budapest: Grill.

FRIEDEL, Egon

- 1989 *Az újkori kultúra története I. Középkor, pestis, misztika.* Budapest: Holnap Kiadó.

GUREVICS, Aron

- 2003 *Az individuum a középkorban.* Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

HUIZINGA, Johann

- 2022 *Őszi középkor.* Budapest: Helikon.

IRSIGLER, Franz – LASOTTA, Arnold

- 1979 *Bettler und Gaukler, Dirnen und Henker. Außenseiter in einer mittelalterlichen Stadt.* München: Deutschen Taschenbuch Verlag.

JUHÁSZ József – SZŐKE István – O. NAGY Gábor – KOVALOVSKY Miklós

- 1985 *Magyar értelmező kéziszótár.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

KATUS László

- 2000 *A középkor története.* Budapest: Pannonica–Rubicon.

MEZEY Barna

- 2012 *A fenyítőházak forradalma. A modern büntetés-végrehajtás alapvetése Európában.* Budapest: Gondolat.

- 2013 Becstelen emberek, becstelen foglalkozások (A becstelen karakterrel élők a 15–18. század társadalmában a büntetés-végrehajtás szereplőinek példáján). *Belügyi Szemle* 61:1. 46–63.

MUMFORD, Lewis

- 1985 *A város a történelemben. Létrejövele, változásai és jövőjének kilátásai.* Budapest: Gondolat.

NAGY Janka Teodóra

- 2022 A „becsület”, mint jogszokás fogalma és értelmezése a magyar népi jogéletkutatás (1939–1948) forrásanyagában. In Fábián Gyula – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Sicut aequum est homini – iustum, aequum, bona fide.* Kolozsvár: Forum Iuris.

NÁNÁSI László

- 1992 A megrovás múltja, jelene, jövője büntetőjogunkban. *Ügyészési Értesítő* 28:1. 2–13.

NOWOSADTKO, Jutta

- 1994 *Scharfrichter und Abdecker. Der Alltag zweier „unehrlicher Berufe“ in der Frühen Neuzeit.* Paderborn–München–Wien–Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh GmbH.

PARK, Robert E.

- 1925 The City: the suggestion for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment. In Park R. E. – Burgess E. W. – McKenzie R. D. (eds.): *The City.* Chicago: University of Chicago Press.

VAJNA Károly

- 1907 *Hazai régi büntetések.* Budapest: a szerző kiadása.

VONTOBEL, Klara

- 1946 *Das Arbeitsethos des deutschen Protestantismus von der nachreformatorischen Zeit bis zur Aufklärung.* Bern: A. Francke A. G. Verlag.

ZAICZ Gábor (főszerk.)

- 2006 *Etimológiai szótár. Magyara szavak és toldalékok eredete.* (A magyar nyelv kézikönyvei XII.) Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Mozaikok egy korai interdiszciplináris tudományos közösség történetéből – történészek, jogtörténészek, szociográfusok, geográfusok, etnográfusok és gazdasági szakemberek a Magyary-iskola vonzásában

SALLAI BALÁZS

(jogász, PhD-hallgató, DE ÁJK)

Mosaics from the History of an Early Interdisciplinary Scientific Community – Historians, Legal Historians, Sociologists, Geographers and Ethnographers Attracted by the Magyary School

The aim of the study is to show how research involving several scientific fields was intertwined within the framework of the Magyary School. These early interdisciplinary studies – although taken for granted today – were almost unique in Hungary at the time, as were the complex qualitative and quantitative empirical methods used to achieve the results. It is clear that Magyary did not approach the issue of public administration from a purely legal perspective, but also from legal, historical, economic, sociological, geographical and ethnographic perspectives – and he instilled this approach in many of his students, who later became prominent scholars. In order to uncover this scientific history, I examined archival sources and a large number of press and ego documents.

Keywords: history of science, interdisciplinarity, empirical studies, history of public administration, ethnography, sociology

Bevezetés és néhány módszertani gondolat

A jelen tanulmány néhány olyan tudománytörténeti mozaikkal foglalkozik, amelyek megvilágítják a Magyary-iskola vagy hivatalos nevén az 1931-ben alapított Magyar Közigazgatástudományi Intézet (a továbbiakban: Intézet) kutatásainak kapcsolódási pontjait más diszciplínákkal, főként a történettudománnyal, a néprajzzal és a szociográfiával. A dolgozat két kisebb (Ember Győző, Benda Kálmán, illetve Csizmadia Andor) és egy nagyobb (a tatabányai kutatás és utóélete, illetve a Táj- és Népkutató Központ és kiállításának története) mozaikból áll. Vizsgálódásom bázisát a szakirodalmon túlmenően archív anyagok (főképp visszaemlékezések, nyílt- és magánlevelek), valamint sajtóforrások jelentették. Ezek miatt az elsődleges források miatt magától értetődik, hogy erőteljes belső forráskritika volt szükséges,¹ különösen a „második mozaik” történetének rekonstrukciójához. A sajtóforrásokat és (publikált vagy publikálatlan) sok esetben önigazoló szándékkal papírra vetett egódokumentumokat ennek nyomán

¹ Kapi 2023: 128.

egymás kontrollforrásaiként kezeltem,² s a sokszor ellentmondó kronológiai adatokat ilyen módon oldottam fel. Ezeknek a feloldásoknak – már csak a terjedelmi korlátok miatt is – csupán az eredményét közlöm a tanulmányban. A tatai kutatással, a Táj- és Népkutató Központ történetével és 1938-as kiállításának botrányával többen is foglalkoztak már, sőt *A tanítványok* című 1985-ös film is megörökítette azt, ám különösen az érintettek visszaemlékezéseit és nyilatkozatait, az események időrendiségét illetően még senki sem tette objektív, mélyreható elemzés tárgyává. A tanulmányban ezt kíséreltem meg, figyelve arra, hogy a tárlat körül kirobbant politikai viták érveit és ellenérveit kihagyjam a vizsgálatból, az ugyanis másfajta, politikatörténeti megközelítést igényelne, amelyhez e sorok írója nem rendelkezik kellő szakértelemmel. A mostani munka tehát tisztán tudománytörténeti perspektívából vizsgálja a két világháború közötti munkaközösség – mai terminussal élve – interdiszciplináris kutatásait és vezetőjének kapcsolatait a történet-, néprajz-, szociográfia-, földrajz- és gazdaságtudományok képviselőivel.

Két Szekfű-tanítvány: Ember Győző és Benda Kálmán

Ember Győző a Pázmány Péter Egyetem hallgatójaként már korán érdeklődni kezdett a Habsburg-kori magyar történelem iránt, s már az 1933/34-es tanévben külföldi ösztöndíjasként Bécsben végzett kutatásokat.³ Doktorátusát *A Magyar Királyi Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*⁴ című értekezésével szerezte, amelynek megjelenése után két esztendővel habilitált, s Szekfű Gyula mellett kezdett oktatni.⁵ Mindezeket megelőzően azonban a Magyar Archívum tanúsága szerint már 1936-ban felmerült benne egy összegző jellegű magyar közigazgatástörténeti munka megírásának gondolata, amelyet Magyar Zoltán is támogatott. Bár a dokumentum nem maradt fenn, Ember egy levelében utal Magyar 1936. június 16-án hozzá intézett – vélhetően érdeklődő soraira –, amelyekre Ember június 23-án válaszolt. Levelében megígéri, hogy a szóban forgó közigazgatástörténeti munka vázlatát bemutatja majd a professzornak július közepéig.⁶ Ez valószínűleg így is történt, mivel az archívumban megtalálható egy dátum nélküli irat, amely ezt tartalmazza.⁷ 1938. február 9-én a kutatási tervek és részeredmények ismertetése céljából Ember előadást

² Schrek 2023: 144.

³ Lakos 1994: 106.

⁴ Ember 1940.

⁵ Benda 1994: 17.

⁶ Magyar Archívum (a továbbiakban: MA) I./6-A-13-299. Levél (Csanytelek, 1936. 06. 23.) Megjegyzés: a keltezés nehezen olvasható, de a szövegből kiderül, hogy a levél júniusban, s nem júliusban íródott, mint az a digitalizált Magyar Archívumban szerepel.

⁷ MA I./16-0-25-1138. A magyar közigazgatás szervei 1526-1867 (tervezet) 1. p.

tartott az Intézetben.⁸ 1940. október 21-én szintén sor került egy előadásra,⁹ ám ennek pontos témája nem ismert. Munkáján hosszú ideig dolgozott. A végső változatot 1942. február 1-ig kellett volna megírnia és benyújtania. A kézirat azonban nem készült el időben, ami miatt Ember hosszasan magyarázkodott egy levélben Magyarynak. *„Tudom, hogy Professzor Úr már türelmének végső határára érkezett. Mégis arra kérem, hogy bizalmát ne vonja meg tőlem. Minden igyekezetemmel törekedni fogok, hogy ezt a már oly régóta esedékes adósságot, amely lelkiismeretemet állandóan nyomja, letörlesszem.”* – írja.¹⁰ E forrásból tudjuk azt is, hogy Szekfű azt javasolta, hogy a mű már elkészült részeinek nyomdai szedését tanácsos volna elkezdni, amíg az utolsó fejezetek (és a bibliográfia) elkészülnek, azonban Ember ellenezte ezt, s még három hónapnyi időt kért a munka befejezésére.¹¹ A kézirat ennek ellenére 1944-re lett készen, s a Magyar Közigazgatástudományi Intézet monográfia-sorozatának 45. számú kiadványa lett volna. A szedést a pécsi székhelyű nyomda el is végezte, azonban a háborús események miatt a nyomtatás elmaradt, s a művet végül csak 1946-ban sikerült – már nem az Intézet keretei között – kiadni.¹² A szóban forgó kötet az azóta is megkerülhetetlen alapmű: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*.¹³ A minden tekintetben monumentális könyv tartalma azonban, ha összevetjük az eredeti, 1936-os tervekkel, azoknak csak egy része. A kezdeti elgondolás szerint ugyanis Ember egy általánosabb, európai közigazgatástörténeti kitekintést követően röviden tárgyalta volna az 1526 előtti magyar közigazgatást, s a tudományos produktum fókuszában az 1526 és 1867 közötti magyar közigazgatás története állt volna. A munka végső változatából ilyen módon számos fejezet kimaradt, így például a rendi korszak központi hivatalait (nádor, országbíró, tárnokmester, udvari méltóságok, vajda, bánok), valamint a szabadságharc és a neoabszolutizmus időszakát tárgyaló szerkezeti egységek.¹⁴ Hiányzik továbbá *A török kiűzésétől a rendiség végéig* című nagy fejezet is. Ezt természetesen mint tudománytörténeti tényt szükséges megemlíteni, hiszen Ember *opus magnum*ának értékéből nem von le. Az *Utóhangban* a következő záró sorokat olvashatjuk: *„Végül kötelességemnek tartom kegyelettel megemlékezni Magyary Zoltánról, akinek gondolata volt e munka megjelentetése, annak sorsát mindvégig a legnagyobb gond a kísérte figyelemmel, elkészültét azonban már nem érhetette meg.”*¹⁵

⁸ Kiss 1940: 236.

⁹ Szaniszló 1993: 195.

¹⁰ MA I./6-A-13-299. Levél (Budapest, 1942. 01. 30.) 1-2. pp.

¹¹ MA I./6-A-13-299. Levél (Budapest, 1942. 01. 30.) 2-3. pp.

¹² Szaniszló 1977: 364.

¹³ Ember 1946.

¹⁴ V.ö.: MA I./16-0-25-1138. A magyar közigazgatás szervei 1526-1867 (tervezet) 1. p.

¹⁵ Ember 1946: 604.

Benda Kálmán szintén Szekfű tanítványaként *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV-XVIII. században* című művével 1937-ben doktorált.¹⁶ Ebben az évben és a következőben kutatási céllal járt Bécsben, Párizsban és Berlinben is.¹⁷ 1940-ben került kapcsolatba Magyaryval – bár nem zárható ki, hogy már előbb is találkoztak –, s ettől az évtől kezdve Benda a Magyary hathatós közreműködése folytán létesített tatai Népfőiskola vezetője lett.¹⁸ 1940-ben – nem sokkal esküvője után¹⁹ – újra Bécsbe utazott és az új német ifjúságnevelés eszméi és célja témában kívánt elmélyedni a Bocskai életrajz²⁰ írása mellett.²¹ Az útról más információ nem derül ki a Magyarynak írt leveléből. A népfőiskolát 1943-ig vezette, s mivel már 1942-től kezdve szoros szálak fűzték a Teleki Pál Tudományos Intézethez, így végül itt talált szellemi menedékre.²² Távozása után nem sokkal, 1944-ben a tatai oktatási intézményt meg is szüntették.²³

Egy átlagosnál jóval magasabb intelligenciájú fiatalember: Csizmadia Andor

Csizmadia Andor Budapesten és Szegeden végzett jogi tanulmányokat.²⁴ Ezután a győri polgármesteri hivatal tisztviselője lett.²⁵ 1935-ben került először kapcsolatba Magyary Zoltánnal, amikor is Drobin Lajos beajánlotta őt a professzorhoz, hangsúlyozva azt, hogy Csizmadia „*az átlagosnál jóval magasabb képzettségű és intelligenciájú fiatalember,*” aki „*behatóan tovább képezi magát a közigazgatási jogi elméletben is.*”²⁶ Sajnos a primer források hiányosságai miatt nem teljesen világos az, hogy Csizmadia és Magyary között mennyire volt intenzív a szakmai együttműködés, az azonban bizonyos, hogy egy 1938-as levélben Csizmadia részletesen beszámol arról, hogy Győr városának igazgatástörténetéről ír egy jelentősebb munkát, amelynek jogtörténeti részével 1940-re szeretett volna elkészülni.²⁷ Ezt a viszonylag bőséges levéltári források feldolgozására fordítandó jelentős idővel magyarázta, és ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy

¹⁶ Ladányi 1994: 46.

¹⁷ Ladányi 1994: 47.

¹⁸ Szaniszló 1993: 193.

¹⁹ MA I./6-A-5-274. Levél (Bécs, 1940. 08. 01.) 1. p.

²⁰ Ez nagy valószínűséggel az 1942-ben megjelent monográfiával (Benda 1942.) kapcsolatos munkákra utal.

²¹ MA I./6-A-5-274. Levél (Bécs, 1940. 08. 01.) 1. p.

²² Ladányi 1994: 47-48.

²³ Ladányi 1994: 47. E rövid időre az igazgatói székben a Magyary-iskolához szoros szálakkal kapcsolódó Gröbel Gyula követte Bendát. Szaniszló 1993: 197.

²⁴ Nagy 2024: 50.

²⁵ Nagy 2021: 72-73.

²⁶ MA I./6-A-9-279. Levél (Győr, 1935. 11. 13.) 1. p.

²⁷ MA I./6-A-9-280. Levél (Győr, 1938. 02. 09.) 2-3. pp.

ösztöndíjkérelmet nyújtott be Szegedre, hogy kutatását zavartalanul folytathassa.²⁸ Egyúttal kéri a professzort, hogy járjon közben az érdekében az ösztöndíjtanácsnál.²⁹ Csizmadia azonban 1940-ben Kolozsvárra került, ahol munkájából adódóan hamarosan a szociális igazgatás felé fordult az érdeklődése,³⁰ valamint jogi néprajzi vonatkozású kutatást is kezdett folytatni,³¹ bár a későbbiekben számos, Győr közigazgatástörténetével,³² illetve a városi igazgatás történetével kapcsolatos művet publikált.³³ Életének igen jelentős eseménye volt a Magyar Városok Országos Szövetségének a városi igazgatás egyszerűsítése tárgyában kiírt anonim pályázata, amelyet Csizmadia nyert meg. Későbbi életrajzíróinak vonatkozó munkái, valamint Csizmadia saját visszaemlékezései között ellentmondás feszül az események kronológiáját illetően, amelyet ehelyütt igyekszem feloldani. Ő maga azt írja, hogy 1940-ben írták ki a pályázatot, amelyet Magyary Zoltán és Harrer Ferenc bíráltak el.³⁴ Dolgozatát Erdély jelige alatt nyújtotta be.³⁵ A bírálatban a következők olvashatóak: *„Az 'Erdély' jeligéjű pályamunka [...] a kérdést gyökeresen átfogó, rendszeres, a tárgykör felett teljesen uralkodó egyénnek helyes elvi meghatározásokat és gyakorlati javaslatokat tartalmazó munkája. A pályamű a vidéki városi igazgatásban benne élő szerzőről tanúskodik, aki a városi kérdéseket a részletekig hatóan ismeri. Már a munka szerkezeti felépítésében megnyilvánul ez a hozzáértés. Szerkezete biztosítja az anyag feletti áttekintést, amellet a részletekig menő ismertetésre is alkalmas. [...] Hasonlóan kiemelendő érdeme az 'Erdély' jeligéjű pályamunkának, hogy a városi igazgatás szemléleténél a közönség érdekéből indul ki. [...] Racionalizálási javaslatai a városi igazgatás és ezzel a városi élet majdnem minden részét felölelik. Ez annál értékesebb, mert az amúgy is gyér szakirodalom a városi igazgatás kérdései közül eddig általában csak az általános ügyekkel (terület, szervezet, közszolgálat) foglalkozott. Nagy érdeme az Erdély jeligéjű pályamű ének, hogy éppen a legelhanyagoltabb résszel, a szakügyekkel foglalkozik minden eddigi munkánál részletesebben.”*³⁶ A nyertes pályaművet több helyütt is közzétették részben vagy egészben.³⁷ Magyary Zoltánt annyira lenyűgözte Csizmadia munkája, hogy 1943-ban biztatta arra, hogy dolgozzon ki egy törvénytervezetet a városi igazgatás reformjára, amelynek Csizmadia eleget is tett.³⁸

²⁸ MA I./6-A-9-280. Levél (Győr, 1938. 02. 09.) 3. p.

²⁹ MA I./6-A-9-280. Levél (Győr, 1938. 02. 09.) 4. p.

³⁰ Nagy, 2021: 72–73.; Nagy 2024: 50–51.

³¹ Bognár 2022: 55, 57.

³² Csizmadia 1940a; Csizmadia 1940b; Csizmadia 1943.

³³ Csizmadia 1940c; Csizmadia, 1941a; Csizmadia 1941b.; Csizmadia 1941c.

³⁴ Csizmadia 1979: 481.

³⁵ Ádám 1980: 18.

³⁶ A bírálat szövegét közli: Ádám 1980: 18–19.

³⁷ A teljes művet a *Statisztikai Közlemények* 1943-ban közölte: Csizmadia 1943.

³⁸ Csizmadia 1979: 481–482.

A Magyar Archívumban található továbbá egy 1944-es levél, amelyben Csizmadia a következőket írja a professzornak: „Nagy örömmel vettem Professzor Úr levelét. A dolog nagyon érdekel, s szívesen vállalkoznék az új város megszervezésére és igazgatására. [...] Már most, kérem Professzor Urat, legyen szíves tájékoztatni, mikorra lehet várni az egyesítés befejezését és a megyei várossá szervezést. Ha ez pár hónapot igénybe vesz, jó lenne, ha addig is elmegyek valamelyik dunántúli megyei városhoz, amelyik már le van jól szervezve, hogy teljes áttekintést kaphassanak egy mai megyei város összes igazgatási problémáiról, mert 3 év óta egyoldalú (szociális) munkakörben dolgozom. Így azután tökéletes felkészültséggel kezdhetnék feladatomhoz. Van néhány egész kitűnő fiatal munkatársam, akik közül kettőt, vagy hármat magammal vinnék. Még egyszer ismétlem, nagyon köszönöm Professzor Úrnak, hogy rám gondolt és teljes lélekkel fogadjék ennek a szép feladatnak megoldásához.”³⁹ A levélből kitűnik az, hogy valamely város polgármesteri pozíciójáról van szó, ám sajnos a konkrét települést nem ismerjük. Elképzelhető azonban, hogy Nagybányáról van szó, mivel 1944-ben rövid ideig Csizmadia valóban betöltötte itt a polgármesteri tisztséget,⁴⁰ a második világháború után pedig ő szervezte újra Győr-Révfaú igazgatását.⁴¹ Magyar (és az alább részletesen tárgyalandó tatai kutatás) azonban nem csupán e tekintetben tett hatást Csizmadia Andorra, hanem szemléletét is nagyban meghatározta. Valószínűleg ennek volt köszönhető, hogy 1947-ben Egerben megszervezte a Szociográfiai Intézetet és saját maga írt oktatási segédanyagot a témában, illetve egy későbbi, a veszprémi térséget érintő feltáró kutatása is a Magyar-iskola hatását tükrözi vissza.⁴² Szintén a professzornak és a tatai kutatásnak köszönhetően került kapcsolatba Fél Edittel, akit meghívott néhány előadás megtartása céljából az egri intézetbe.⁴³

A tatai kutatás és annak utóélete

A tatai kutatás – az ötlettől a megvalósításig

A Magyar-iskola igen előremutató és több tudományterület módszereit és tudásanyagát ötvöző nagyszabású projektje volt a tatai járást érintő kutatása. A térség teljes geográfiai és a lehető legszélesebb értelemben vett szociográfiai feltárásának előzménye Magyar 1933-as amerikai tanulmányútja. Ennek során ugyanis a tengerentúli szakirodalomban találkozott a ténymegállapító módszerrel (*fact finding*), amely nagy hatást tett rá, s úgy gondolta, hogy átülteti itthoni keretek közé is.⁴⁴ Ez tulajdonképpen mai

³⁹ MA I./6-A-9-281. Levél (Kolozsvár, 1944. 06. 09.) 1–2. pp.

⁴⁰ Nagy 2021: 72.

⁴¹ Nagy 2021: 73.

⁴² Bognár 2022: 55–56.

⁴³ Bognár 2022: 58–59.

⁴⁴ Kiss [é.n]a: 21.; Szaniszló 1993: 135.

terminológiai megközelítéssel egyfajta kvalitatív és kvantitatív elemeket ötvöző komplex empirikus módszertannak volt mondható, s a végül megvalósult kutatásban részét képezték statisztikai és matematikai analízisek (és adott esetben ezek grafikai ábrázolása), terepkutatás, interjú módszerek és longitudinális vizsgálatok is.⁴⁵ (Mai szemmel ezek persze szinte magától értetődőnek tűnnek, ám az 1930-as években az ilyen összetett módszertanok használata még korántsem volt az!) Ezek kivitelezéséhez azonban szükség volt a megfelelő szakemberekre is, más-más tudományterületekről.

Az 1929-ben a tanyai igazgatás témájából doktorált Kiss Istvánt Magyary már korábban is bízta meg hasonló kutatások végzésével. Ennek nyomán 1932-ben már jelent meg a tanyai világ közigazgatási kihívásairól egy munkája, ám az igazi „főpróbát” a tatai vizsgálatokat megelőzően az 1934-35-ben lefolytatott csongrádi kutatások jelentették.⁴⁶ Ezek után Kiss már az elméleti tudás mellett tapasztalatokkal is felvértezve lehetett a tatai kutatás társ-irányítója Magyary mellett és e konkrét projekt kapcsán „jobbkeze”.⁴⁷ A kutatást is együtt tervezték meg, s választásuk számos azért esett a tatai járásra, mert annak földrajza, népessége, vallási és népi kultúrája, valami gazdasága rendkívül változatos volt, ráadásul Budapesthez viszonylagosan közel volt.⁴⁸ Ezek mellett persze bizonyára volt szubjektív oka is a döntésnek, hiszen Magyary élete során egyre erősebben kötődött szülővárosához.⁴⁹ A falukutatókhoz Györffy István segítségét kérték, aki két tanítványát is ajánlotta a munkához. A két ifjú etnográfus ekkor már a Néprajzi Múzeumnál dolgozott,⁵⁰ de vállalkoztak a feladatra. Fél Edit ilyen módon 1936 nyarán három, míg ugyanazon év telén két hetet töltött egyik mesterének, Bátky Zsigmondnak a szülőfalujában, Kocson.⁵¹ A másik ifjú néprajzos, Gunda Béla, a Teleki-tanítvány geográfussal, Elek Péterrel járta a járás falvait.⁵² Az általuk rögzített földrajzi adatokat az Intézetben Gröbel Gyula, Lovász László, Csiky János, Valentiny Károly és még számos egyetemi hallgató vitte fel térképekre.⁵³ Közben Kiss István a járáshoz tartozó valamennyi (26) községet felkereste.⁵⁴ Tőle tudjuk azt is, hogy Magyary maga

⁴⁵ Ezek persze nem felétlenül a mai tartalmukkal jelentek meg a kutatás során, hanem bizonyos elemeik fedezhetőek fel. Magyary-Kiss 1939: 20–26.

⁴⁶ Kiss 1935.

⁴⁷ Bognár 2016: 79.; Kiss [é.n.]b: 15.

⁴⁸ Kiss [é.n.]a: 22–23

⁴⁹ Kiss [é.n.]a: 22.

⁵⁰ Magyary-Kiss 1939: 16.

⁵¹ Magyary-Kiss 1939: 20–21.

⁵² Magyary-Kiss 1939: 20, 29–35.

⁵³ Kiss [é.n.]a: 26.

⁵⁴ Magyary-Kiss 1939: 20.

is folytatott terepkutatást (tehát nem szobatudósként várta az eredményeket az Intézet kényelmében) és ilyen alkalmakkal saját autóján fuvarozta a résztvevőket is.⁵⁵ Egy másik figyelemre méltó tény, hogy a professzor anyagilag is támogatta a tárgyi néprajzi gyűjtéseket a térségben.⁵⁶ A táj bányászati vonatkozásait Hilscher Rezső térképezte fel.⁵⁷ Jelentős szerepe volt a kutatásban továbbá a Teleki tanítványi körébe tartozó Kovács Péternek,⁵⁸ illetőleg Jelinek Győzőnek és Major Lászlónak, akik a közigazgatási földrajz és a városmorphológia szakértői voltak,⁵⁹ valamint Antal Sándor építészmérnök és Ternák Gábor joghallgató.⁶⁰ A gyűjtésben segített még Nyáry András tisztiorvos és két középiskolai tanár, Kring Miklós (helytörténet) és Révhegyi Elemér (művészettörténet).⁶¹ Az Intézetben aztán a következő hónapokban elkezdődött az adatok feldolgozása. A terepkutatási anyagokat kiegészítették népszámlálási és más statisztikai információkkal is, s néhány résztanulmány kapcsán külsős szakértők bevonásával kéziratvitákat is rendeztek.⁶² Teleki Pál érdeklődését már ekkor felkeltette a kutatás.⁶³

Tudományos paradicsom: az Országos Táj- és Népkutató Központ

Magyary visszaemlékezése szerint 1938 szeptemberében a jogi kar dékánjával, Szladits Károllyal folytatott egyik beszélgetése során felvetette, hogy szeretne létrehozni egy népkutatással foglalkozó tudományos központot, amelybe meghívná Györffy Istvánt és őt is, mivel a tatai kutatás eredményei alapján ez indokolt.⁶⁴ Ezzel szemben Kiss István úgy emlékezett, hogy a központ létrehozását Magyary kezdeményezte,⁶⁵ bár ez kevésbé valószínű. Októberben – ugyancsak Teleki támogatásával – létrejött a *Fiatal Magyarok Mozgalom*, amelynek számos, a Pázmány Péter Egyetemhez kötődő tagja lett, többek között Kiss István és Elek Péter. E szerveződés tagsága révén már kapcsolatban volt az Intézettel, s saját kutatásaik céljaira szerették volna az Intézeti berendezéseket és eszközöket használni, amelyet Magyary meg is engedett nekik.⁶⁶ Nem sokkal ezután jelent meg egy rendelet,⁶⁷ amely

⁵⁵ Kiss [é.n]a: 25

⁵⁶ Kiss [é.n]a: 27.

⁵⁷ Magyary-Kiss 1939: 16.

⁵⁸ Magyary-Kiss 1939: 16.; Kiss 1984: 621.

⁵⁹ Szaniszló 1993: 199, 202.

⁶⁰ Magyary-Kiss 1939: 16.; Szaniszló 1993: 192.; A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem almanachja, 1936-1937: 135.

⁶¹ Magyary-Kiss 1939: 16.; Kiss 1984: 606.

⁶² Kiss [é.n]a: 27.

⁶³ Kiss [é.n]a: 27.

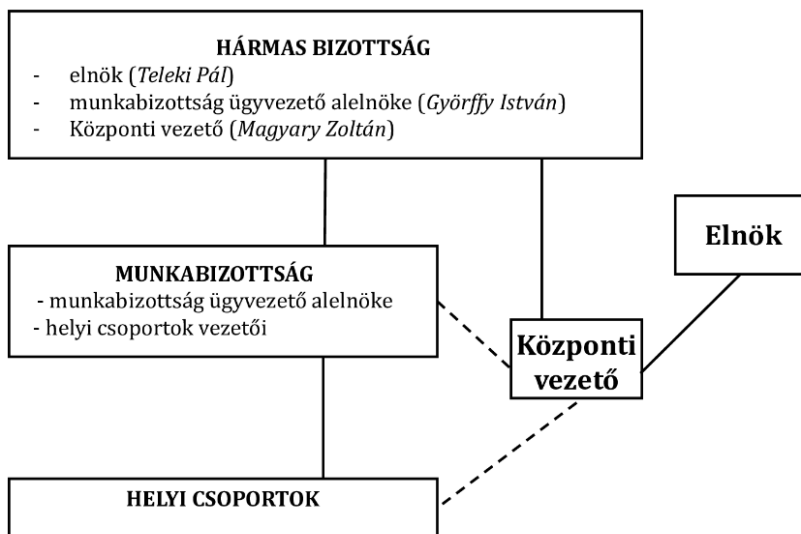
⁶⁴ Magyary 1939: 2.

⁶⁵ Kiss 1984: 606.

⁶⁶ Magyary 1939: 4, 11.

⁶⁷ 28.220/1938-IV. sz. VKM rendelet

az *Országos Táj- és Népkutató Központ* létrehozásáról szólt. Ennek szervezeti ábráját az 1. kép szemlélteti. A központ elnöke (Teleki Pál) volt a vezető, míg a munkabizottságot is irányító ügyvezető alelnöke (Györffy István) fogta össze a helyi csoportok működésének koordinálását, a központi vezető (Magyary Zoltán) pedig az operatív igazgatási és irányítási feladatokért felelt. A kinevezések 1941. október 1-ig szóltak,⁶⁸ s a központ 10.000 pengőt kapott a működési költségekre.⁶⁹

1. kép: Az Országos Táj- és Népkutató Központ szervezeti ábrája
(Forrás: a szerző szerkesztése)

A Központ működéséről nem áll rendelkezésre sok információ. Annyi valószínűsíthető, hogy Teleki, aki ebben az időszakban kultuszminiszteri pozíciót töltött be, nem vett részt aktívan a munkában, mivel egyrészt kormánytagként számos más elfoglaltsága volt, másrészt pedig fontos szerepet játszott az első bécsi döntést megelőző tárgyalásokban. Györffy István nagy lelkesedést tanúsított az ügy iránt, amelyet jól szemléltet az az interjú, amelyet Féja Géza készített vele, s amely 1938. október 21-én jelent meg.⁷⁰ Innen tudjuk azt is, hogy a szociográfiai kutatási irányt a már említett Hilscher Rezső testvérének, Hilscher Zoltánnak a szakérmére szerették volna bízni,⁷¹ ám ebből semmi sem lett. Sőt úgy tűnik, hogy Györffy is egyre

⁶⁸ MA I./1-0-0-62. Kinevezés

⁶⁹ MA I./1-0-0-64. Elszámolás

⁷⁰ Féja 1938: 5.

⁷¹ U.o.

inkább háttérbe szorult (vagy inkább vonult),⁷² mivel vélhetően Magyary dominált a központ vezetésében. A központban dolgozó munkatársak létszámát illetően szintén nincsen teljesen megbízható forrás, mivel Györffy az interjúban arról beszél, hogy mintegy 250 főt foglalkoztatnak,⁷³ ám egy néhány héttel később megjelent tudósítás 150 főt említ.⁷⁴ Kiss később úgy emlékezett, hogy a központ néhány terep kutatást szervezett meg a tatai járásban és valószínűleg Kunmadaras környékén, de ettől eltekintve szerinte nem folyt érdemi munka a szervezet keretei között.⁷⁵

Keserű és szükséges igazságok: az 1938-as kiállítás

A központ első (és utolsó) kiállítása az ott folyó kutatások eredményeit volt hivatott a közönség elé tárni. A Budapest szívében épült Károlyi-palota termeit 1938. november 14-én vették át a kiállítás berendezése céljából. A kollekciónak egyik mottójául a következő Széchenyi idézetet választották: „Igazságokat, habár keserűek is, végre kimondani nem csak hasznos, sőt szükséges; mert az önismeret minden előmenetel s javulásnak legelső kezdete.” Ez utal arra is, hogy a rendezők sejtették: provokatív témákkal foglalkoznak. A tárlat november 21-én nyílt meg.

*2. kép: Györffy, Teleki és Magyary a kiállítás megnyitóján
(Forrás: Uj Magyarország Képes Melléklete 1938. november 23-i szám)*

⁷² Képviselőházi Napló (a továbbiakban: KN) 1935/XXI. k. 107.; Kiss 1984: 620–621.

⁷³ Féja 1938:5. Hasonló információt közöl: [Sz.n.] 1938a: 10.

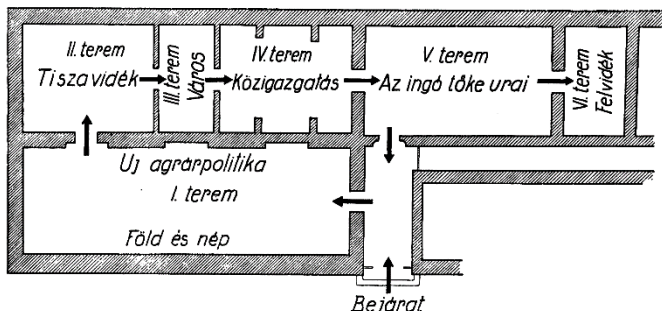
⁷⁴ [Sz. n.] 1938b: 11.

⁷⁵ Kiss 1984: 607.

A megnyitón beszédet mondott Teleki Pál, s jelen volt többek között Balogh Jenő volt igazságügyminiszter, Wlassics Gyula, Mályusz Elemér, Cholnoky Jenő és Magyar személyes meghívására Maxime Bennfort francia képviselő.⁷⁶

Terem száma	A terem témája
I.	Birtokmegosztás, agráréletforma, agrárpolitika
II.	A Tiszamente élete az utolsó öt nemzedék alatt (a kunmadarasi népeletkutatás eredményei)
III.	A Magyar Közigazgatástudományi Intézet városmorfológiai kutatásainak eredményei I.
IV.	A közigazgatás és az emberek (a tatai kutatások eredményei)
V.	Az ingó tőke urai („fináncmágnás családok de facto hitbizományai”)
VI.	A Magyar Közigazgatástudományi Intézet városmorfológiai kutatásainak eredményei II.
VII.	Az első bécsi döntés tárgyalási anyagai (Teleki anyaga)

3. kép: A kiállítás egyes termeinek témái
(Forrás: a szerző saját szerkesztése)

4. kép: A kiállítás térképe
(Forrás: MA I./10-0-22-779. Kiállítási katalógus, 1938: 33.)

A tárlat nagy siker volt, rengetegen látogatták meg, az eredetileg 5000 példányban nyomtatott kiállítási katalógusból még egyszer annyit kellett előállítani, s december 5-én meghosszabbították a kiállítást.⁷⁷ Az I. és az V. terem anyagai azonban kényes politikai témákat érintettek (különösen a földreform kapcsán). Sokan kifogásolták a nagybirtokok megosztásának és

⁷⁶ [Sz.n.] 1938c: 2.; Magyar 1938: 11.

⁷⁷ Magyar 1939: 6–7.

egyes pénzügyi intézetek gazdasági helyzetének elemzését; az előbbi miatt az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) elnöke, Somssich László, míg az utóbbi miatt Lamotte Károly politikus, pénzügyi szakember (ekkor az egyik érintett pénzintézet vezérigazgatója) felkeresték Telekit, hogy tiltakozásukat fejezzék ki.⁷⁸ Teleki egy nappal azután, hogy a tárlatot meghosszabbította, december 6-án bezáratta azt december 9-i határidővel. December 6-án a délelőtti folyamán telefonon értesítette döntéséről Magyaryt, aki másnap írásban benyújtotta lemondását a központi vezetői tiszteréről. Csatlakozott hozzá Györffy is.⁷⁹ December 7-én este Teleki még egyszer – immár tüzetesen – végigjárta a termeket Magyary, Györffy, Kiss István, Elek Péter, Kovács Péter, valamint a kiállítás összeállításában segédkező Matula István, Vargha László és az akkor már jól ismert falukutató, Kovács Imre jelenlétében és elmondta döntésének indokait, amelyeket Magyary kifogásolt.⁸⁰ Utolsó látogatóként (a Magyaryval nem kimondottan jó viszonyt ápoló)⁸¹ akkori belügyminisztert, Keresztes-Fischer Ferencet fogadta Magyary és néhány tanítványa, aki érdemi reakciók nélkül hagyta el a kiállítást annak megtekintése után.⁸² A politikai felhangoktól nem mentes sajtó addig is foglalkozott a tárlattal, ám a hirtelen bezárás után az ügyet felkapták. December 11-én Teleki hatálytalanította a Táj- és Népkutató Központról szóló korábbi rendeletét,⁸³ amellyel – ahogyan Rajniss Ferenc képviselő később fogalmazott – megszűnt e tudományos paradicsom.⁸⁴ Szintén ezen a napon tartott közgyűlést az OMGE, ahol vélhetően foglalkoztak a központnak a nyilvánosság elé tárt adataival és elemzéseivel, s másnap Somssich László elnök nyílt levelet intézett a sajtó útján Magyaryhoz. Hozzá hasonlóan cselekedett később Prónay György is, s a professzor nem maradt adós a kritikákra adott válaszokkal.⁸⁵ A bezárás azonban még nagyobb nyilvánosságot kapott akkor, amikor két képviselő (Rajniss Ferenc és Meizler Károly) 1938. december 14-én a parlamentben interpellációt intéztek Telekihez az ügygel összefüggésben.⁸⁶ A számos sajtónyilatkozat sorát alighanem Kovács Imre Telekihez írt nyílt levele zárta 1938. december 28-án,⁸⁷ amelyből részletes képet kaphatunk a miniszter december 7-i

⁷⁸ Kiss: 1984: 619.; KN 1935/XXI. k. 10–105.

⁷⁹ MA I./10-0-49-808. Pro memoria gróf Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi miniszter 1938. december 14-én adott interpellációs válaszána egyes részeire vonatkozólag. 5. p.; Magyary 1939: 7.

⁸⁰ Kiss 1984: 611.; Magyary 1939: 7–8.

⁸¹ MA I./2-0-1-94. [Magyary Zoltán]: Küzdelem a haladásért. 16. p.

⁸² Kiss 1984: 611.

⁸³ 30.240/1938-IV. sz. VKM rendelet; [Sz.n.] 1938: 1.

⁸⁴ KN 1935/XXI. k. 83.

⁸⁵ A kiállítással kapcsolatos sajtóanyagok elkülönítve megtalálhatók a Magyary Archívumban.

⁸⁶ KN 1935/XXI. k. 37–111. (különösen: 97–107.)

⁸⁷ Kovács 1938.

tárlatlátogatásáról, s arról is, hogy a kiállítás szervezésében résztvevő tanítványaival megszakította a kapcsolatot. Így Elek Pétert Magyary vette maga mellé az Intézetbe, míg Kovács Pétert – Gunda Béla visszaemlékezése szerint – maga Teleki helyezte el Győrffynél,⁸⁸ aki az események után 1939 elejétől folytatta a munkát az *Országos Táj- és Népkutató Intézet* élén, olyan ifjú munkatársakkal az oldalán, mint Papp László és Bónis György.⁸⁹

A komáromi modell

Magyary és tanítványai saját Intézetük keretei közt folytatták a megkezdett projektet, s 1939-ben *A közigazgatás és az emberek* című kötetükben publikálták eredményeiket. 1940. január 10-én aztán hivatalos megkérését kaptak Komárom vármegye alispánjától, Reviczky Istvántól – akit a tatai kutatások miatt már korábban is ismertek⁹⁰ – arra vonatkozóan, hogy szervezzenek meg egy vármegyei közjóléti szövetkezetet.⁹¹ Az ötlet azonban vélhetően már korábban megfogalmazódott, mivel ehhez egy, Szatmár vármegyében korábban már felállított hasonló szervezetet⁹² kívántak felhasználni, s ennek tanulmányozása céljából Reviczky és Magyary 1939 májusában Mátészalkára utaztak.⁹³ A szövetkezetet 1940. május 30-án alapították, s abban tevékenyen részt vett Magyary, Kiss István, a professzor tanítványaként Szaniszló József, illetőleg a keresztényszocializmus eszméit képviselő Mihelics Vid egyetemi tanár.⁹⁴ Ezt követte egy széleskörű szociográfiai felmérés a vármegye népességi és gazdasági viszonyait megismerendő 1940. június és július hónapjában.⁹⁵ A közjóléti szövetkezettel kapcsolatos munka történetéről a következő évben jelent meg *A szociális vármegye* című kötet. Ezek a tatai, valamint komáromi vizsgálatok jelentették később az alapját az 1970-es évek egyik kutatási főirányának, amely az urbanizáció és a közigazgatás témáját ölelte fel.⁹⁶ Megemlítenéd még az is, hogy az 1941-es évben jelent meg Fél Edit 1936-os gyűjtéseit feldolgozó kötete⁹⁷ az Intézet kiadványai között, amely mutatja azt, hogy a Győrffy-tanítvány továbbra is kapcsolatban állt a Magyary-iskolával.⁹⁸

⁸⁸ Kiss 1984: 621–622.

⁸⁹ Bognár 2016: 82–93.; Nagy 2021: 44–50.

⁹⁰ Magyary-Kiss 1939: 15.

⁹¹ Gerencsér 2013: 149.

⁹² Erről: Gerencsér 2013: 138–146.

⁹³ Magyary 1941: 9.

⁹⁴ Magyary 1941: 5, 14.

⁹⁵ Gerencsér 2013: 150–151.

⁹⁶ Szaniszló 1993: 134–135.

⁹⁷ Fél 1941.

⁹⁸ Kiss 1984: 621.

Összegzés helyett

A tanulmány célja annak bemutatása volt, hogy miképp fonódott össze számos tudományterületet érintő kutatás a Magyary-iskola keretei között. Ezek a korai interdiszciplináris vizsgálatok – bár ma már maguktól értetődőek – a korszakban szinte egyedülállóak voltak Magyarországon, mint ahogyan azok a komplex kvalitatív és kvantitatív empirikus módszerek is, amelyek nyomán az eredmények megvalósultak. Látható, hogy Magyary korántsem „csak” jogász nézőpontból igyekezett megközelíteni a közigazgatás kérdéskörét, hanem jogi, történeti, gazdasági, szociológiai, geográfiai és néprajzi perspektívából is – s ezt a szemléletet ültette el számos később jelentős tudományos személyiséggé váló tanítványában is, s még ha személyisége és munkássága ad is okot ideológiai gyökerű vitákra, az államüzemi problémáknak e sokszínű metodológiai megközelítései, valamint a fiatal tehetségeket támogató erőfeszítései okán példaként áll (kell, hogy álljon) a tudományos közösség előtt.

Kiadatlan források

Magyary Archívum:

I./1.; I./2.; I./6.; I./10.; I./16. jelzetű egységek anyagai

KISS István

[é.n.]a *A közigazgatás és az emberek c. tanulmány létrejötte és hatása.* Jelzet nélküli kézirat a Magyary Archívumban.

[é.n.]b *Így láttam Magyary Zoltánt.* Jelzet nélküli kézirat a Magyary Archívumban.

Irodalomjegyzék

[Sz.n.]

1936 *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem almanachja 1936-1937.* Budapest: Kir. M. Egyetemi Nyomda.

1938a 250 főiskolás ifjút állít be gróf Teleki Pál falukutató munkára. *Pesti Napló* 89:207. 10.

1938b Tatatóváros küzdelme Esterházy Ferenc gróf hitbizonyával. A tatabányai járásban kezdi meg munkáját a tudományos falukutató intézet. *Új Magyarországi Szó* 5:264. 11.

1938c A kultuszminiszter megnyitotta a táj- és népkutató központ első kiállítását. *Új Magyarországi Szó* 5:265. 2.

1938d A kultuszminiszter ma hatálytalanította a „Táj- és Népkutató Központ” szervezeti szabályzatát. *Magyarország* 45:280. 1.

ÁDÁM Antal

1980 Csizmadia Andor 70 éves. In Ádám Antal – Benedek Ferenc – Szita János (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok. Emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára.* 17–30. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

BENDA Kálmán

1942 *Bocskai István. 1557-1606.* Budapest: Franklin Kiadó.

1994 Ember Győző. *Levéltári Közlemények* 65:1–2. 17–19.

BOGNÁR Szabina

2016 *A népi jogi élet kutatása Magyarországon.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

2022 Két jogtörténeti életmű néprajztudományi hozadékaról: Csizmadia Andor (1910–1985) és Kajtár István (1951–2019). In Nagy Janka Teodóra – Béli Gábor (szerk.): *A jog kulturális holdudvara.* (Jogtörténeti értekezések 56) 53–63. Budapest: Gondolat Kiadó.

CSIZMADIA Andor

1940a *Győr közigazgatása a sz. kir. városi rangra emelkedés előtt.* Győr: Baross Nyomda.

- 1940b *Győr város becikkelyezése az 1751. évi országgyűlésen.* Győr: Merkur Nyomda.
- 1940c A városigazgatás reformja a XVIII. század fordulóján. *Magyar Közigazgatás* 58:30. 3–6, 58:31. 5–7, 58:33. 4–7.
- 1941a *A magyar városi jog: Reformtörekvések a magyar városi közigazgatásban.* Kolozsvár: Győregyházmegyei Alap.
- 1941b Városi jogtörténet. In Szendy Károly et al.: *Magyar városok.* 44–47. Budapest: Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala.
- 1941c A városi jog a XVIII. század derekán. *Városi Szemle* 27:2. 275–301.
- 1943 *Győr küzdelme a szabad királyi városi rangért.* Győr: Baross Nyomda.

EMBER Győző

- 1940 *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724-1848.* Budapest: M. Kir. Országos levéltár.
- 1946 *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig.* Budapest: Országos Levéltár.

FÉJA Géza

- 1938 „Lélekben néppé legyünk” – beszélgetés Györffy Istvánnal, a magyar néprajz professzorával a táj- és népkutató intézetről. *Magyarország* 45:238. 5.

FÉL Edit

- 1941 *Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia.* Budapest: M. Kir. Egyetemi Nyomda.

GERENCSÉR Balázs Szabolcs

- 2013 Az első dokumentált magyar pilotok: a '40-es évek szociális modellkísérletei.: Az Esztergár–Magyary modell. In Gerencsér Balázs Szabolcs (szerk.): *Modellkísérletek a közigazgatás fejlesztésében: Az ún. „pilot projektek” határai elméletben és gyakorlatban.* 137–154. Budapest: Pázmány Press.

KAPI Péter

- 2023 Forrásérték és forráskritika. In Kerepeszki Róbert – Schrek Katalin (szerk.): *Bevezetés a történettudományba és a történelemkutatás módszereibe.* 127–134. Pécs: Kronosz Kiadó.

Képviselőházi Napló

1935/XXI. kötet

KISS István

- 1935 *Csongrád megyei város közigazgatása – Ténymegállapító tanulmány.* Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt.
- 1984 Visszaemlékezés a Táj- és Népkutató Központ kiállítására. *Ethnographia* 95. 605–627.

KOVÁCS Imre

- 1938 Levél gróf Teleki Pálhoz a táj- és népkutatásról. *Magyar Nemzet* 1:105. 7.

LADÁNYI Sándor

1994 Benda Kálmán (1913-1994). *Könyv, könyvtár, könyvtáros* 3:8. 45–52.

LAKOS János

1994 Ember Győző (1909-1993). *Levéltári Szemle* 44:1. 106–108.

MAGYARY Zoltán

1938 Magyary Zoltán válasza báró Prónay Györgynek. *Magyar Nemzet* 1:98. 11.

1939 A Táj- és Népkutató Központ rövid fennállásának története. Különlenyomat a *Közigazgatástudomány* 1939/1. számából.

MAGYARY Zoltán – KISS István (szerk.)

1939 *A közigazgatás és az emberek*. Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt.

MAGYARY Zoltán – SZANISZLÓ József – KISS István (szerk.)

1941 *A szociális vármegye*. Budapest: M. Kir. Egyetemi Nyomda.

NAGY Janka Teodóra

2021 *A magyar népi jogélet kutatása (1939-1948) története és forrásai*. (Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár 6) Szekszárd: PTE KPVK.

2024 Folyamatosság és megszakítottság a magyar szociális közigazgatás-történetben: Csizmadia Andor és a produktív szociálpolitika öröksége. *Jog-történeti Szemle* 22:3. 50–56.

<https://doi.org/10.55051/JTSZ2024-3p50>

SCHREK Katalin

2023 Egodokumentumok. In Kerepeszki Róbert – Schrek Katalin (szerk.): *Bevezetés a történettudományba és a történelemkutatás módszereibe*. 142–151. Pécs: Kronosz Kiadó.

SZANISZLÓ József

1977 *A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékének története az ELTE Jog- és Államtudományi Karán 1777-1977 között II*. Budapest: ELTE Államigazgatás Jogi Tanszék.

1993 *A Magyary-iskola és háború utáni sorsa*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Államigazgatási Jogi Tanszék.

Nemzet és női test. Nővédelem a 20. század első harmadában: a Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen (MELE)

SMID BERNADETT

(folklorista, ELTE BTK Néprajzi Intézet, Folklore Tanszék)

Nation and Female Body. Protection of Women in the First Third of the 20th Century: the Hungarian Association Against Girl Trafficking (MELE)

This study traces state and civil (notably the Hungarian Association Against Girl Trafficking) responses to girl trafficking. It shows how international and domestic efforts, legislation, and activism intersected with evolving national, moral, and biopolitical discourses.

Keywords: biopolitics, girl trafficking, eugenics, women's history (20th century), juvenile protection, patronage, prostitution

A leánykereskedelem elleni küzdelem és a gyermekvédelem jogi-szociális keretei a 20. század első harmadában jelentős átalakuláson mentek keresztül, melynek során a prevenció, a társadalmi kontroll és a nemzetközi együttműködés egyaránt hangsúlyossá vált.¹ E változások gyakorlati megvalósulásának, a veszélyeztetett lányok és fiatal nők tényleges védelmének azonban nemcsak a jogszabályi környezet szabott keretet,² hanem azok az egyesületek és civil szervezetek is vizsgálatra érdemesek, amelyek közvetlenül részt vettek a leánykereskedelem elleni küzdelemben és a fiatalok megsegítésében.³ Közülük is kiemelkedik a Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen (MELE), amely a korszak meghatározó társadalmi szervezeteként nem csupán jogi, hanem morális és ideológiai szempontokat is érvényesített tevékenysége során. A következőkben e szervezet működését, szerepvállalását és irányadó diskurzusait tekintem át.

Doros Gábor, székelyudvarhelyi származású orvos (1892–1980) szerkesztésében jelent meg 1935-ben a Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen (MELE) negyedszázados működéséről szóló kötet. A kiadvány egyszerre jelentett társadalmi öngazolást, programadó összegzést és jogi-szociális beszámolót a magyar leánykereskedelem elleni küzdelem addigi eredményeiről és dilemmáiról.

¹ A tanulmány egy folyamatban lévő kutatás első eredményeinek közlése. A leánykereskedelemhez kapcsolódó peranyag komplex elemzése a későbbiekben kerül publikálásra.

² Angyal 1937, Nagy-Tokaji 1998, Császár Kinga 2018, Szentmiklóssy-Szabó 2012.

³ A témában több tanulmány is született: Gallovich 1907, Forrai 2021, Sárai Szabó 2022, Acsády 2022.

Már Hodossy Gedeon miniszteri tanácsos, korábbi országgyűlési képviselő, a MELE elnökének az előszavából is kiderül, hogy az egyesületi narratívát áthatotta a nemzeti becsület és a „magyarság jó hírnevének”, „a magyar nő erkölcsének” őrzése.⁴ A legfőbb célt a nemzet presztízisének helyreállítása jelentette, leginkább az „elhíresült”, magyar származású lányokra alkalmazott „hungara” (illetőleg szláv területen és a Közel-Keleten a „vengerka”) kifejezések megszüntetése.⁵ Ez a korszakban magasztosabb célnak tűnt az egyének védelménél, így tehát a MELE megalakulásának hátterét 1905-ben tehát az adta, hogy megpróbálják helyreállítani a nemzet devalválódott hírnevét, véget vetni egyfajta nemzetkarakterológiai szégyennek. Ez a gondolat végigvonul a művön: minden jogi, intézményi vagy karitatív beavatkozás mögött a nemzeti becsület, a „magyar nő” tisztaságának, a nemzettest egészségének védelme húzódik meg, a hangsúly mindvégig a társadalmi rend és morál helyreállításán marad.⁶ Mindemellett nem elvitatható, hogy Magyarország a régió országaihoz képest viszonylag korán és aktívan kapcsolódott be a leánykereskedelem elleni nemzetközi együttműködésekbe, s már a század első évtizedében ratifikálta a főbb nemzetközi egyezményeket. Ebben a folyamatban a MELE úttörő szerepet vállalt.

Az egyesület alapszabályait a Belügyminisztérium 1907-ben fogadta el. Az akkori kormány kezdetben megtagadta az egyesulettől a munkájukhoz kért erkölcsi segítséget és anyagi támogatást is csak csekély mértékben ígért, aminek következtében a vezetőség igyekezett megnyerni gróf Tisza István és Prohászka Ottokár pártfogását, akik el is vállalták az egyesület elnöki tisztségét.⁷ A következő évtizedekben az egyesület egyre inkább a kormány félhivatalos szerveként működött.

A MELE, miközben magánadományokat is fogadott, működésének jelentős részét közpénzekből, állami támogatással fedezte, és szoros együttműködésben állt különböző állami intézményekkel – például az igazságügyi, egészségügyi, illetve közlekedésügyi minisztériumokkal, a rendőrséggel, az árvaszékekkel, az igazságügyi, egészségügyi és szociális hatóságokkal, sőt a bíróságokkal –, továbbá a keresztény egyházakkal és olyan vallásos női szervezetekkel, mint a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége vagy a Magyar Protestáns Nők Országos Szövetsége.⁸ Ez a századfordulóra jellemző patronázsegyesületi modellt követő egyesület a női szerepek közül az anyaságot emelte ki, de túl is mutatott a korabeli, szűk körű jótékonyasági

⁴ Vö. Hodossy 1935: 4.

⁵ Hodossy 1935: 3.

⁶ Mók Ferencné, az egyesület titkára így fogalmazott a kötetben: „Szolgáljuk a nemzeti géniust, úgy itthon, mint az országhatárokon túl, midőn a nő erkölcsi veszélyei ellen küzdünk, s megvédjük a magyar nő hírnevét.” Mók 1935: 102.

⁷ Hodossy 1935: 4.

⁸ Bokor 2015: 92.

egyleteken: bonyolult szervezeti felépítéssel, hierarchikusan szervezett csoportokkal, jelentős önkéntes-hálózattal és stabil állami támogatással működött.

A MELE fontos szerepet játszott a kiskorú prostitúcióval veszélyeztetett lányok kiszűrésében, segítésében, elhelyezésében, patronálásában, de szigorúan hierarchikus és erősen moralizáló biopolitikai kontroll mellett. Az 1877: XX. törvénycikk 263–264. §-ai értelmében az árvaszékek feladata volt a kiskorúak erkölcsi és anyagi védelme, ideértve a veszélyeztetett gyermekek felügyeletét is. A fővárosi árvaszék 1912-től kezdte el külön jegyzőkönyvben nyilvántartani a prostitúcióval veszélyeztetett, illetve annak gyanújába keveredett kiskorúakat. Ebben a folyamatban a Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen (MELE) rendszeresen segítő, gyámolító szerepet töltött be: az árvaszékkel együttműködve közreműködött a veszélyeztetett lányok felkutatásában, gondozásában, szükség esetén védelmük és elhelyezésük megszervezésében. Az egyesület segédként, gyámként is fellépett: a bíróságok és hatóságok sok esetben rábízták a védelmet igénylő leányokat.⁹

1912-ben még nem volt szükséges szülői bejegyzés ahhoz, hogy a kiskorú kiválthassa a prostitúcióhoz szükséges igazolványt. dr. Melly Béla, Budapest Árvaszékének elnöke az erkölcsrendészet vezetőjétől minden bárcáért jelentkező kiskorú adatlapjának másolatáért folyamodott. A kiskorú családját is értesítették. A MELE minden egyes esetben önkéntes inspekciós munka keretén belül kikérdezte a prostitúcióra jelentkezőket, jegyzőkönyvet készített, majd környezettanulmányt vett fel, amelynek a másolata az árvaszékhez került. Itt megvizsgálták, hogy a leány erkölcsi züllésében felelősség terheli-e a gyámot vagy a szülőt. Amennyiben mulasztás állt fenn, az egyesület kezdeményezhette az atyai hatalom, illetve gyámi tisztség megvonását, ellenkező esetben a MELE javaslatára és közbenjárására a kiskorút visszajuttathatták a családjához.¹⁰ Noha a korabeli intézkedések – mint például a család értesítése vagy a gyámi jogok megvonása – papíron a fiatakorúak védelmét szolgálták, a gyakorlatban azonban nem mindig lehettek alkalmasak arra, hogy valóban biztonságos és támogató környezetet teremtsenek a veszélyeztetett lányok számára. Legfőképpen akkor, ha a gyermek bántalmazó környezetből igyekezett szabadulni. Az egyesület munkájában sajátos dichotómia érvényesült. Az áldozatokat „megmenthető” és „javíthatatlan” kategóriába osztották. Akikről lemondtak, deviánsnak nyilvánítottak, azokat kitoloncolhattak a városból, javítóintézetbe küldhették, mások számára gyámhatósági eljárást javasolhattak, többen pedig „ismeretlen helyre távoztak”.

⁹ Mók 1935: 56.

¹⁰ Mók 1935: 59.

Az 1920-as években az egyesület aktívan bekapcsolódott az országos és helyi szociális munkába. A vezetőség 1922-ben megállapodást kötött a Toloncház vezetésével, amelynek értelmében megszervezték a patronázsmunkát az intézményben. Ennek során a MELE munkatársai mint „missziós segítők” személyesen foglalkoztak a különböző – főként razziák során – látóköribe került nőkkel. Hosszabb beszélgetéseket folytattak velük, feltérképezték az életkörülményeiket, majd – az esetek többségében – vagy a Magdolna Otthonba irányították őket, vagy közvetlenül segítették őket a munkavállalásban.¹¹ A MELE otthonaiban 1921-től a rendőrség által illegális prostitúción kapott nőket is elhelyezhették.

*A MELE központi irodája (Budapest, IX. Üllői út 11.)
(Forrás: Mók 1935: 50)*

Az egyesület magára vállalta a preventív felvilágosítás tevékenységét is. Rendszeresen szervezett előadásokat, kiadványokat jelentetett meg, hogy felhívja a figyelmet a leánykereskedelem veszélyeire és az áldozatok védelmének fontosságára. Közreműködött a jogalkotás előkészítésében, javaslatokat tett a rendészeti és büntetőjogi szabályok módosítására, valamint a nemzetközi egyezmények hazai ratifikálására. A védelmi korhatár emelésével és a nemzetközi jogharmonizációval párhuzamosan, a MELE

¹¹ 1935-ig bezárólag összesen 3086 fő fordult meg az otthonban. Valló 1935: 164. Az otthonhoz kapcsolódó tevékenységnek a valós társadalmi hatását a számok tükrében egyelőre nem állapíthatjuk meg.

kezdemenyezésére a felszolgálói és éjszakai munkavállalás korhatárát is emelték, a nappali szolgálat szabályozására is javaslatokat nyújtottak be nemzetközi kongresszusokon.¹²

1922-ben létrejött az Erkölcserendészeti Központi Hatóság a belügyminisztérium IX. osztályán belül. Ez az ügyosztály a végrehajtás fontos szerve lett, országos hatáskörrel járt el, közvetlenül a belügyminiszternek tartozott beszámolási kötelezettséggel. A belügyminiszter 1923-as rendelete szerint külön szervezeti szabállyal rendelkezett (165.153/1923), kiépült a hatóság ügyrendje, amibe a nemzetközi leánykereskedelemmel foglalkozó szervek mellett a MELE is szervesen bekapcsolódott. Az egyesület feladata volt a prostitúcióval vagy leánykereskedelemmel kapcsolatos ügyek központi felderítése, az érintettek felkutatása a pályaudvarokon, a kikötőkben és a határállomásokon, a rendőrségi nyomozás, a nők utazók ellenőrzése, a bordélyok, zugszállodás, „gyanús nők” és ügynökségek nyilvántartása, valamint szükség esetén feljelentés indítványozása erkölcstelen kiadványok, prostitúció, kerítés ügyében, valamint a nemzetközi együttműködés külföldi hatóságokkal, illetve az áldozatok elhelyezése jótékonyági intézményekben vagy magánszemélyeknél.

A MELE jogi felhatalmazásának, gyakorlati működésének másik területét a pályaudvari kirendeltségek működtetése jelentette. Az egyesület munkatársai az 1925. évi 233.152/1925. számú rendelet értelmében jogosultak lettek azonosító jelvény viselésére. 1926-ban pedig Scitovszky Béla belügyminiszter a 151.041/1926. számú rendelettel a „MELE”-t a pályaudvari misszió megvalósításával bízta meg.¹³ Az egyesület a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetségével, valamint a Protestáns Nők Országos Szövetségével együtt több ezer esetben nyújtott segítséget utazóknak, áldozatoknak.

Az egyesület munkájában idővel egyre hangsúlyosabbá váltak azok az eszmék és törekvések, amelyek már nem csupán a konkrét veszélyhelyzetek elhárítását célozták, hanem tágabb társadalmi és nemzeti célokat is szolgáltak. Bokor Zsuzsa fogalmazta meg, hogy a MELE tevékenysége nem merült ki erkölcsi és szociális segélynyújtásban: az első világháborút követően az egyesület egyre szorosabban integrálódott a magyarországi eugenetikai diskurzusba, és a nemzet biológiai és morális regenerációját is a zászlajára tűzte. Mindez együtt járt azzal is, hogy a nők megsegítésében, megmentésében az „anyai” identitás támogatása és hangsúlyozása mellett a nemzeti presztízs, a magyarság erkölcsi megújítása, valamint a „nemzet-test” egészségének helyreállítása is központi szerepet kapott.¹⁴

¹² Mók 1935: 86.

¹³ Doros 1935: 77.

¹⁴ Vö. Bokor 2015: 92.

Ebben az egyik kulcsfigura Doros Gábor, aki a MELE ügyvezető alelnöke volt, egyúttal több család- és „fajvédelmi” mű szerzője. A női test, illetve a női szexualitás és reprodukció kérdése a századfordulón és a két világháború között tehát egyfelől a magyarországi eugenikai, „nemzethigiéniai”, nemzetféltő diskurzus, másfelől a leánykereskedelem elleni mozgalom központi témájává vált.¹⁵ Ebben a folyamatban a nő mint a nemzeti reprodukció tőkéje, működőképes „társadalmi sejt”, egy olyan biopolitikai erőként tételeződött, aki potenciális anyaként a család funkcionalitásának fő letéteményese és felelőse. Az eugenikai gondolkodás logikája szerint nemcsak a prostituáltak számítottak vulnerábilis vagy diszgenikus populációnak. A társadalmi mobilitás révén a korszakban különböző élethelyzetben lévő nők kerültek a figyelem középpontjába: a leánygyerekek, az utazók, a falusi lányok, a kiskorú munkavállalók, a cselédek, a gyári munkások, a kivándorlók, a betegek (köztük örökölt szellemi agy szervi betegséggel, valamilyen testi fogyatékkal élők, a fertőző betegségekben szenvedők és nemi beteg). Emellett ide tartoztak a bűnözők, a házasság intézményétől elzárkózók, továbbá az életunt nők csoportja is.¹⁶

Magyar viszonylatban prostituált nő Doros Gábor értelmezésében egyúttal az államhatalom szempontjából is közegészségügyi kockázatot jelentett.¹⁷ A MELE és a köré épülő intézményháló (például Magdolna-otthonok, pályaudvari misszió, rendőrségi együttműködés) a női test, a család és a „nemzetest” biopolitikai szabályozásának eszközeként is működött. Egy-szerre töltött be morális, nemzeti és egészségügyi kontrollfunkciót: magára vállalta a „megmenthető” nőanyag szelekcióját, a liminárisak, így a prostituáltak „megjavítását”. A női szexualitás és a családon belüli szerepek szabályozására irányuló törekvés mind-mind a nemzet regenerációját szolgálta. A szervezet integrált és együttműködő szereplője lett az állami-központú biopolitikai rendszernek, miközben kiemelt hangsúlyt kapott a „tisztá nemzetest”, az erkölcsös és nem erkölcsös nő mint reprodukciós tőke gondolatának konstruálása.¹⁸ Nem véletlen, hogy a „hungara” – az exportált magyar prostituált – figurája nemcsak a nemzeti becsület sérelmét jelentette, hanem eugenikai szempontból is „fertőzési vektorként” tematizálódott.

A 1930-as évek forrásai – köztük Doros beszámolói – világosan mutatják, hogy a korabeli intézményi döntéseket nem tényleges bűncselekmények, hanem a lányok „erkölcsi státusza” határozta meg. Példának okáért a rákospalotai állami Leánynevelő Otthonba bekerült fiatalok döntő többsége, 86,2%-a „szüzességétől megfosztva” érkezett az intézménybe, és

¹⁵ Összehasonlításként ld. Lengyel 2019.

¹⁶ Bokor 2015: 89.

¹⁷ Doros 1935: 37.

¹⁸ Vö. Mók 1935: 61.

– mint a beszámolókból kiderül – 76,8%-uk nemi betegségben szenvedett.¹⁹ Az intézkedések indokaként a „szüzesség elvesztése”, a „prostituálódás foka” vagy a „nemi betegség” szolgált – vagyis nem konkrét bűncselekmény, hanem a társadalmi erkölcsi normától való eltérés vezetett büntető vagy nevelő beavatkozáshoz. Ezek a mutatók a korszak morális félelmeit és társadalmi elvárásait is tükrözték, utólagos igazolást adva az intézményi beavatkozásnak.

Utolsó gondolatsorként elengedhetetlen, hogy röviden kitérjünk arra a társadalmi folyamatra, amely a kiskorú prostituáltak számának növekedését eredményezte okozta a nagyvárosokban.²⁰ Ebben kiemelkedő jelentősége volt azoknak a vidékről érkező, cselédsorból kikerülő vulnerábilis lányoknak, akiknek a sorsát a korszak egyik legösszetettebb társadalmi problémájaként tartotta számon a korabeli közvélemény és a szakirodalom egyaránt.²¹ Ahogy a MELE részletes statisztikái is mutatják, a budapesti kiskorú prostituáltak túlnyomó többsége vidékről származott, s közülük igen sokan kerültek ki a városi cselédek közül. 1913-as adatok szerint a kiskorú prostituáltak túlnyomó része, 80%-a vidékről származik, és ezek legnagyobb részét, 54%-át adták a városi cselédek.²² 1926-ban a prostituáltak között a cselédek aránya a fővárosban 35,3 % volt.²³ A probléma természetesen a MELE tagjainak összegzésében is megjelenik, és megjegyzik, hogy a szülők gyakran jobb lehetőség híján küldték lányukat Budapestre cselédnek, akik így segítették a család megélhetését is. Ezzel egyidejűleg viszont a lányok kiszolgáltatottságának moralizáló értelmezése is jelen volt, amit az alábbi részlet is alátámaszt:

„A leány, aki a vidék egyszerű és tiszta levegőjében nőtt fel, hiszékeny és balga lelkületével a főváros izzó, szenvedélyes, tündöklésében elvakító, káprázatos, csábos, elkábító és kísértésekkel teli légkörben nehezen tud megállni: elbukik, s szegyenében lefelé zuhan a züllés útján, mert nincs erkölcsi és lelki ereje, mely feltartóztathatná.”²⁴

Bár még a korszak prominens (konzervatív) feminista diskurzusában is találkozhatunk olyan explicit véleménnyel, hogy a városi szolgálatot kereső vidéki cseléd lányok túlnyomó többsége nincsen mentális képességeinek teljében, ugyanakkor igazságtalan lenne azt állítani, hogy általános lett volna a korszakban a társadalmi stigmatizációjuk. Amikor 1916-ban felmerül a „csavargó cselédek” rendőrorvosi vizsgálatának ötlete, Prohászka Ottokár érzékeny beszédet mond a MELE évi közgyűlésén, ahol

¹⁹ Doros 1935: 39.

²⁰ A cselédnek szegődő parasztlányok motivációiról bővebben ld. Deáky 2015: 225.

²¹ A témáról elsőként összefoglaló jelleggel: Gyáni 1983: 113–120.

²² Melly 1935: 20.

²³ Doros 1935: 32.

²⁴ Melly 1935: 20.

társadalmi önkritikát is szorgalmaz. Határozottan elutasítja, hogy a cseléd-lányokat automatikusan gyanúsítsák, „megbélyegezzék”. Így fogalmaz: „Megdöbbenéssel vettük azt a gondolatot, hogy a cselédeket rendőrorvosilag meg akarják vizsgálni. Ez egy deplaszirozása egy egész osztálynak, megbélyegzése sok ártatlannak, megzavarása az erkölcsi fogalmaknak éppen a mi népünk romlatlan életében, nem a csavargó cselédekben, hanem a tanyai, falusi népben...”²⁵

A cselédség problematikája is világosan mutatja, hogy a korszakban a társadalmi-gazdasági kényszerek és a morális értelmezések szorosan összefonódtak a kiskorú lányokról szóló diskurzusban.

Összegzés

Tanulmányommal a leánykereskedelem és a kiskorúak prostitúciójának intézményi kezelésének történetéhez igyekeztem hozzájárulni, figyelembe véve a korszak hazai és nemzetközi jogalkotását. Ehhez a MELE tevékenységének bemutatását választottam. A hazai jogalkotás már a századfordulón igyekezett igazodni a nemzetközi egyezményekhez, a MELE és más szervezetek tevékenysége is jelezte az együttműködési szándékot. Nemzetközi összevetésben is komoly előrelépésnek számított, hogy a magyar jogalkotás a korszakban felfelé tolta a védelmi korhatárt, explicitté tette a fiúk védelmét. Valós szemléleti fordulatot jelent az erkölcsi címkézéstől való elmozdulás is. A nemzetközi normák formális átvétele ellenére a korszakban tetten érhetőek a paternalista, morális és nacionalista felhangok, a társadalmi és egyéni szégyenérzet, amelyek a gyakorlatot is alakították.

Az áldozatvédelem jogi és intézményi eszköztára a kétarcú volt: egyrészt valódi szociális és preventív beavatkozásokat foglalt magában – elég csak a MELE vasúti és pályaudvari misszióira, vagy az árvaszékek gyermekvédelmi munkájára gondolni –, másrészt azonban a társadalmi kontroll, a női test feletti erkölcsi és biopolitikai felügyelet, valamint a nemzeti „tisztaság” eszméje uralta a rendszerszintű működést. Az áldozatok jellemzően passzív, „megmentendő” szerepben jelentek meg.

²⁵ Az *Újság*. 1916-05-05 / 125. szám, 8. A beszéd így folytatódott: „Megrémülve vennék azt a hírt tudomásul, hogy leányaikat így megbélyegzik, ellenőrizik, szóval, tetszik tudni, hogy az ő nyelvükön miknek tartanák. És a társadalom ugyanakkor olyan cselédeket kapna, amilyeneket megérdemel, amilyeneket magának nevel ilyen intézmények által, kap bárczás cselédeket. Én tudom, hogy csavargókat, csavargónőket lehet rendőrorvosilag megvizsgáltatni, de ne mondjuk: csavargó cselédeket. Hiszen ha a cseléd csavargó, akkor csavargó és nem cseléd. Ne mondjuk soha azt, hogy csavargó cseléd! A csavargó cselédeknek rendőri vizsgálata ellen annyiban van kifogásom, hogy cselédnek nevezik a csavargókat.” Mindez természetesen nem zárja ki annak az ötletnek a megvalósítását, hogy a csavargókat rendőrorvosilag megvizsgálják.

A védelem hangsúlya sok esetben a bűn üldözésén és a társadalmi rend fenntartásán volt, nem az áldozatok jogainak, méltóságának vagy szociális rehabilitációjának biztosításán. Így számos „erkölcsrendészeti” intézkedés nem a problémák – így például a titkos prostitúció vagy az intézményes kezek között zajló alkalmi gyermekprostitúció – felszámolását, hanem inkább azok eltakarását és fennmaradását segítették elő, mintsem a végleges megoldást.

A leánykereskedelem és a kiskorúak prostitúciója elleni küzdelem magyarországi története jól mutatja azt is, mennyire összetetten, ellentmondásosan fonódik össze jog, morál, nemzetpolitika, társadalmi gyakorlat és nemi szerep.

A szociális és gyermekvédelmi intézkedések valódi, gyakorlati eredményeket is hoztak: a MELE, az árvaszékek, és más szervezetek sok esetben képesek voltak az azonnali veszély elhárítására, menedék, felvilágosítás vagy anyagi segítség biztosítására. Mégis, ezek az akciók csupán tüneti kezelést jelenthettek a szélesebb, rendszerszintű problémákkal szemben, mint például a vidékről városba áramló, szegény, alacsony státuszú lányok tömeges kiszolgáltatottsága.

A női testhez kötött társadalmi és jogi státusz, a szüzesség, a nemi betegség és a „prostituálódás foka” mind-mind a korszak normarendszerének központi kategóriáivá váltak, amelyek alapján eldőlt, ki számít „megmenthetőnek” vagy „megjavítandónak”. Ez a testpolitikai és biopolitikai szemlélet messze túlmutatott az egyéni szinten: a „védendő gyermek” alakja egyszerre vált a nemzeti identitás, a társadalmi rend és a „nemzettest” biológiai megújításának eszközévé. A bemutatott törekvéseket, statisztikai adatokat, rendeleteket és a leánykereskedelem törvényi szabályozásáról tudottakat esettanulmányok alapos elemzése árnyalhatja a jövőben.

Irodalomjegyzék

ACSÁDY Judit

- 2022 A szociális munka feminista elmélete és gyakorlata a 20. század elején. *Sic itur ad astra* 77. 135–188.

ANGYAL Pál

- 1937 *A magyar büntetőjog kézikönyve 14. A szemérem elleni bűntettek és vétségek*. Budapest: Stádium.

BOKOR Zsuzsa

- 2015 Nők a nemzetben, nemzet a nőkben. A Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen eugenikai olvasata. *Társadalomtudományi Szemle* V:2. (1944 és a magyar társadalomtudományok) 86–100.

CSÁSZÁR Kinga

- 2018 A magyar nőmozgalmak erőfeszítései a leány és nőkereskedelem visszaszorítása érdekében a 20. század elején. *Díké: a Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport Folyóirata* 2:2. 75–91.

DEÁKY Zita

- 2015 *Gyermekek és serdülők munkája Magyarországon a 19. századtól a második világháborúig*. Budapest: Gondolat Kiadó.

DOROS Gábor (szerk.)

- 1935 *Küzdelem a leánykereskedés és a prostitúció ellen*. Budapest: Arany János Nyomda.

FORRAI Judit

- 2021 Női karrier a fegyelmi intézmények között: lelencház – bordélyház – dologház – Magdolna otthon a századfordulón. *Kaleidoscope* 11:22. 96–108.

GALLOVICH Jenő

- 1907 A leánykereskedelem. *Katolikus Szemle* 21:10. 1028–1046.

GYÁNI Gábor

- 1983 *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest: Magvető.

HODOSSY Gedeon

- 1935 Előszó. In Doros Gábor (szerk.): *Küzdelem a leánykereskedés és a prostitúció ellen*. 3–5. Budapest: Arany János Nyomda.

LENGYEL Nóra

- 2019 „Nemzetmentők és nemzetrontók”. Nőképek az erdélyi katolikus nőmozgalom sajtókiadványaiban (1926–1944). *Múltunk* 4. 200–239.

MÓK Ferencné

- 1935 A „Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen” negyedévszázados munkássága. In Doros Gábor (szerk.): *Küzdelem a leánykereskedés és a prostitúció ellen*. 50–102. Budapest: Arany János Nyomda.

NAGY Ferenc–TOKAJI Géza

- 1998 *A magyar büntetőjog általános része*. Budapest: Korona Kiadó.

SÁRAI SZABÓ Katalin

- 2022 Konzervatív nőmozgalmak a 19. század végén és a 20. század elején a nőtörténeti és egyháztörténeti kutatások tükrében. In Fazekas Csaba – Rada János (szerk.): *Az egyháztörténet-írás története Magyarországon, 260–272.* Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar.

SZENTMIKLÓSSY-SZABÓ Boglárka

- 2012 A fiatalkorúakkal kapcsolatos életkori szabályozás alakulása a Csemegi-kódextől napjainkig (történeti áttekintés). *Debreceni Jogi Műhely* IX:1. 37–42.

VALLÓ Emil

- 1935 A „Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen” gyakorlati tevékenysége a statisztika tükrében. In: Doros Gábor (szerk.): *Küzdelem a leánykereskedés és a prostitúció ellen.* 117–164. Budapest: Arany János Nyomda.

A népi jogkutatástól a jog antropológiai alapjaiig

VARGA CSABA

(jogfilozófus, professor emeritus, PPKE JÁK és ELTE TK JTI)

From the Research on Folk Law to the Anthropological Foundations of Law

The span of legal development ends with increasing formalisation. The more intense it becomes, the more it hides its inherent anthropological determination. Legal folk customs and folk legal customs are not in themselves closed and homogeneous phenomena; they also have constantly evolving multiple added functions. Thus, the research of their existence and mode of operation is not only about themselves, but at the same time about the ontology of law and the sociology of its practical functioning.

Keywords: written law, customary law, folk law, anthropologism in law, change of perspectives from written to unwritten law

*“Ó, idők,
Melyben szokás, jog és törvény
Szűkös, áporodott, tiltó útjaiból lett egyszerre
Egy túlzásokba bukó ország hírneve!
Mert látszólag az ész tudta legteljesebben érvényesíteni jogait
Mikor legjobban akarta, hogy belőle legyen
A Varázslat Királynője – segítő a nevében
Akkoriban létrejövő művet!”*

William Wordsworth: A francia forradalom, miként lelkes hívei eleinte látták. (1809. január 1.)¹

Perspektívaváltás?

A kultúra felől kutakodó embertudomány klasszikusa, a két évtizede elhunyt amerikai Clifford Geertz írta éppen a politikumot és a jogot közelítvén, hogy az antropológia ott kezdődik, ahol más kultúrákkal való találkozásban kiderül, hogy a magunké másutt nem található, e mások viszont a mi számunkra ismeretlenek, így hát valamiféle általánosabbhoz fordulva közös nézőpontot és nyelvet kell keresnünk.²

E tétel az emberi tájékozódásról szól, így nemcsak egészében például a jogról, hanem mindenekelőtt arról, hogy a kérdéses tárgyban, így esetünkben a jogban miként, tehát milyen kiindulásból és irányok mentén érdemes gondolkodnunk. Nos, ma a jogot objektivációnak látjuk: megfelelő szervektől megfelelő eljárásban kidolgozott szöveg-korpusznak, amit tőlünk független

¹ Wordsworth 1809. Ford. Varga Csaba.

² Geertz 1996.

tárgyként úgyszólván magunk elé állíthatunk és pontosan akként vizsgálhatunk, mint a tapasztalati tudományok bármely tárgyát. Ami természetes is, hiszen ilyen a jogunk, pontosabban: ilyené fejlődött. Más korokban ezt, saját jogunk előzményét, nem feltétlenül láttuk volna ilyennek. Amiképpen nem ilyenek látjuk számos más kultúra jogának a felépülését sem.

Pár éve létezik egy *JuriGlobe* nevű program³ az ottawai egyetemen, ami a mai világ jogi térképének felrajzolását tűzi ki célul. S ahhoz, hogy statiszti-ka készítésébe foghasson, egy leegyszerűsített osztályozást vesz alapul, a kontinentális és az angolszász gyökerű jogokon túl még a muszlim jogot és a szokásjogot nevesítve.⁴ Vizsgálatai szerint a kontinentális (tehát írott jogforrások alkalmazásán nyugvó) jog a globális populáció 23,94%-át fogja át, míg az angol-amerikai (vagyis a korábbi bírósági döntvények mint precedensek bírói értelmezésén nyugvó) jog a 6,31%-át. A római jogi örökség e két leágazása tehát – amit mi *a jog* gyanánt ismerünk – a föld lakosságának 30,25%-át. Ám ha azok lélekszámára vagyunk kíváncsiak, akik alapján a muszlim vagy a szokásjogi rendszerekhez tartoznak, egyszersmind azonban bármiben a kontinentális vagy az angolszász joggal (például abban, hogy van kartális alkotmányuk) kevertnek minősülnek, úgy már a globális embervilág úgyszólván teljessége a muszlim jognak vagy a szokásjognak a kontinentális vagy az angolszász joggal történő valamelyes vegyítése egyikehez fog tartozni, s eszerint a muszlim jogcsaládhoz az emberiség 35,04%-a, a szokásjogihoz pedig 56,69%-a tartozik, ami a glóbuszon élő minden ember 91,73%-át teszi ki. Amennyiben pedig a működés hatékonyságára kíváncsi valaki, egyetlen és 2003-ból származó adat szerint a központi hatalma és lakossága közötti konfliktusos helyzetről ismert Sierra Leone fennálló rendje 85%-ban szokásjogának tulajdonítható.⁵

Mindennapi tudatunkban, még ha jogászok vagyunk is, nem ez a valóság él. Hanem mintha csőlátók lennénk, leginkább ahhoz vagyunk hozzászokva, hogy a világmindenségben kizárólag a magunk visszfényét lássuk. Emlékezem, hogy joghallgató koromban lényegileg csupán kontinentálisról jogunkról hallottam és tanultam az egyetemen.⁶ Amikor pedig jogtudományi kutató lettem, immár a fejlődés végpontjaként nem mást, mint a jogobjektíválás triumfálását írtam meg kodifikációs nagymonográfiámban. S ezen aligha változtat, ha a kodifikációs írásba foglalás nézőpontjából tekintve könyvem egyszersmind az európai közép- és újkor szokásjogának is monográfiája

³ <http://www.juriglobe.ca/index.php>

⁴ Ma elérhető legteljesebb feldolgozásban ld. Glenn 2014, jogfilozófiai megvilágításban pedig Varga Cs. 2004.

⁵ A World Bank 2005 felmérését idézi Minei-Kaipu 2022: 5.

⁶ Amely egyetemi oktatásról Karácsony Sándor professzortársra, Victor 1942: 34 vélekedik így: „Nem is az igazi középiskolára, hanem inkább az iparosképzésre emlékeztet az a diplomaszerezési rendszer, amivé az egyetem lett.”

lett; és az sem, ha érzékeltem s részletesen tárgyaltam a kodifikációs eszményül szolgáló francia *Code civil* eredendő hivatásának visszajára fordulását először a kódex hézagait kitöltő, majd a kódex rendelkezéseit újraadaptáló bírói gyakorlat felülkerekedése nyomán.⁷ Mindez tehát nem változtatott annak önbecsapó emberi szokásán, hogy a számunkra ismert s így hát természetesként fogadott mai berendezkedésünket a múltba visszavetítsük, miközben bármit, ami e kánontól eltér, pusztán jelentéktelen véletlennek, ha nem egyenesen egy átmeneti kitérő *excursio*jának kiáltunk ki.

De napjainkra már annak, amivel jelenünkben találkozunk, el kell bizonytalanítania bennünket. Mert a globális erők benyomulása a nemzeti jogok szövetébe, az addig egységesként felfogott saját jog belső konfliktusokkal járó pluralizálódása, továbbá kontinentális berendezkedésünk egyik meghatározó jegyének, jogalkotás és jogalkalmazás éles különválasztottságának az elmosódása⁸ immár kételyeket sugall – olyannyira, hogy fel is veti a jelenben követett nézőpont, irány, perspektíva helyességének kérdését.⁹ Nyeresen, sarkosan kifejezve: lehetséges-e, hogy mindeddig esetleg fordítva ültünk a lovon? Merthogy elképzelhető-e, hogy eddigi törekvésünk a jognak mint olyannak formálissá épített szövegre redukálása idők folytán majd utópikus, netán egyenesen irreális vágnak fog bizonyulni? S hogy utókorunk majd másként fog vélekedni? Talán úgy, hogy emberi kvalitásaink optimalizálásának, teljesítőképességünk formálisan racionalizált keretekbe bújtatásával való fokozásának reményében Európa megpróbálta ugyan a jog tárgyiasítását, de miután technikai lehetőségeit kimerítette s mára irracionizáló melléktermékek ugyancsak megjelentek, elérkezett vagy az eredeti normalitáshoz,¹⁰ vagy egy ezt is reprodukáló más út¹¹ kikísérletezésének az ideje?

A jogfejlődés útjai

Egy rövid, de a jelen elemzést elősegítő meghatározást szerint „jog az, amit a történelmi szereplők akként fognak fel”.¹² Nos, ez áll akkor is, ha a társadalom szövetébe úgy belesimul, hogy nem különül el környezetétől és hatásmechanizmusa sem elkülöníthető.¹³ Ez a helyzet akkor, ha – mint

⁷ Varga Cs. 1979.

⁸ Varga Cs. 2020.

⁹ Ennek egyik lehetséges változata egy frissen összeállott mű – Marinoni 2025 –, mely pontosan a mai alkotmányossági és egyéb klauzulaszerű felbontásokból következtet Max Weber egy évszázada megfogalmazott formális racionalitás-igényének felváltására egy szintén precedencialitáson nyugvó új berendezkedéssel.

¹⁰ Varga Cs. 2022: 2.5 fejr., 93–99, amit tapogatózva már Zimmermann 2001: különösen 11–14 kérdésként felvetett.

¹¹ Varga Cs. 2022.

¹² Marglin–Letteney 2024: 149.

¹³ Neis 2019 és Marglin – Letteney 1996: 152, valamint Rosen 1996.

Távol-Kelet ősi mintáiban – jobbára példázatként megjelenve mindenk előtt a közösség és a benne szereplők belső erkölcsével diktálja a jogot, egyediként fogva fel és anélkül kezelve a legkülönbözőbb helyzeteket, hogy felvetődne bármiféle szabályformulálás igénye.¹⁴ És akkor is ez a helyzet, ha az államnak van ugyan törvénye, csak hogy ez sem nem önállósítja, sem nem tekinti hierarchikus pozícióban magát, hanem csupán a józan igazságérzet s egy ésszerű eljárás lehetőségeit tükrözi.¹⁵

Ámde másképpen is alakult jog a világban. A fentiekkel egyidejűleg Európában, Afrikában, s egészen a szibériai Távol-Keletig Ázsiában a közösségi lét túlélését valahai rendteremtő spontaneitásoknak hivatkozható mintákká, majd magatartási formulákká szervezése biztosította, szokásokból kinőtt szokásjogi rendszerek, amik fokozatosan kötelezően követetté lettek. Ez a máig csak nagy vonalakban feltárt folyamat hatalmas térségekben következett be, noha egykori emlékeinek legtöbb darabja leginkább az erőteljes intézményesedéssel s írásbeliséggel élő, a hatalomközpontosításig is eljutó Európában maradt fenn. És ezek adott közösségek élhető életének tartós kereteivé válva tovább működtek akkor is, amikor már egy fölébük kerekedő államiság kezdte ellenőrizni ezeket. Mert e folyamat későbbi szakaszában már ahhoz, hogy merő szokás helyett szokásjogként érvényesülhessenek, az állam saját elismerését szabta feltételül – ennek jegyében követelte meg például „elégészes régiségét, közösségi fennállása és közösségi ismertsége folyamatosságát, a közösségben élő más szokáshoz való s együtt alakuló kapcsolódását, valamint szabályozási körében biztonságos eligazítást nyújtó pontosságát”.¹⁶ Ezért még akkor is, amikor az állam joga már szintén kiépült, e feltételek bizonyíthatósága esetén kiegészítő vagy éppen különrend gyanánt a szokásjogra hivatkozást változatlanul elfogadták.¹⁷

Amikor végül a szuverén hatalom megerősödött, e szokásjogi rendszereket immár teljességgel a törvényi és/vagy bírói jog uralma alá rendelték. Ám azzal, hogy írásban rögzítették s bírósági regisztrációba vették ezeket,¹⁸

¹⁴ French 1996 és Pirie 2019.

¹⁵ Liu 2021.

¹⁶ Njoku–Nwodeh 2023: 93.

¹⁷ Egyetlen, de mai példával, „A Fellebbviteli Bíróság Aku v. Aneku (1991) 8 NWLR Pt. 209, p. 280 at 292 CA ügyében Ndoma-Egba, JCA a szokásjog ezen meghatározásával élt: »A népnek a távoli múlttól gyakorolt nem-rögzített hagyománya s történelme, mely növekvésével együtt szilárdult kultúrája szerves részévé. Ez a nép szokása vagy gyakorlata, mely közös elfogadás és beleegyezés, valamint hosszú s változatlan szokás révén vált kötelezővé, törvényi erőre téve szert a kérdéses területen vagy tárgyban.«” Oyesomi 2018; de ld. még <<https://barristerng.com/why-some-customary-practices-in-nigeria-are-illegal-by-yinka-oyesomi/>> 2018.

¹⁸ „Egyetlen dolog vonatkozik rám, mégpedig az, hogy a bíróságoknak minden tőlük telhetőt meg kell tenniük e szeszélyes, változékony helyi szokásoknak bírósági nyilvántartásban történő rögzítésére.” Bailey 1884, amit egy szerző – Daniels 1991–1992 – röviden a szokásjog megfojtásaként jellemez.

eredeti önazonosságukat gyakorlatilag megsemmisítették. Hiszen ezzel „eljárásaikat az eredetiektől eltérő közegbe helyezték”, amivel „a valaha ezeket vezérlő hajlékony elvek új politikai körülmények közé, egy abban működő szabályalkotó és szabályalkalmazó gépezetbe kerültek.”¹⁹ Olyanná lettek most már, amik sohasem voltak, s ebben az értelemben egy addig ismeretlen „saját változattá” alakultak.²⁰

Sőt, fokozatosan már eredendő funkciójukból is egyre kevesebb maradt fenn, s funkciójuk úgyszintén átalakult, hiszen egyre nyíltabban már csak az új, törvényi szabályozás előképeként szerepeltek, „leginkább legitimációs” eszközként élve tovább.²¹

És a népi jog?

Nem szorul további bizonyításra, hogy ami népi, csakis kollektív folyamat terméke lehet. Közösségi, tehát alkotójában nem meghatározható. S formálódásában úgyszólván nyomon követhetetlen. Amikor pedig egy ilyen alakulás eredményeként látható lesz, akkor már csakis egy kész produktumról beszélhetünk.

Úgy tartjuk számon, hogy amit ma népi jogszokásnak/szokásjognak nevezünk, az az egykor országot/népességet uraló szokásjog utóterméke.

Fogalmakat használunk itt: utótermék, népi jogszokás, majd népi szokásjog... Ám ezek megnevezések csupán. Miközben maga a világ s a világban létezés folyamat, egy megszakítatlanul egységes és összefüggő világé. Amikor pedig ebből bármit nevesítünk, azaz a mindenkori összességből mesterségesen kiszakítunk, pusztán saját fókuszálásunkról, figyelemkoncentrációnkról s benne érdekvezéreltségünkről, akár friss felismerésünk igazolhatóságáról.

Magától értetődő, hogy a jogszokás/szokásjog elterjedése, majd kizárólagos uralma korában értelmetlen lett volna ‘népi’ jogszokásról/szokásjogról beszélni. Akkor viszont, amikor az állami joguralás korábbi jelentőségéből már kiszorította s legfeljebb periférikus addíció gyanánt engedte tovább élni maradékait vagy új képződményeit, már joggal népinek nevezhették. Ahol is a ‘népi’ nyelvileg saját előzményeit illetően fosztóképző, új minőségében pedig kijelölő jelző lett. Mindez már egy döntően a jogpozitivizmus ideológiájától és joggyakorlat-felfogásától uralt világban akkor történt, amikor a szokásjog eredeti jogmegtestesítő erejét s relevanciáját a későbbi fejlemények már elutasították, s ezzel a ‘népi’ immár egyszersmind nem voltaképpen, hanem alárendelt helyét is kifejező s ennyiben kicsinyítő jelzővé vált.

¹⁹ Chanock 1985: 62.

²⁰ Sloth-Nielsen–Mwambene 2010: 43.

²¹ Chanock 1985: 238.

Amikor mindezt tudományos érdeklődés kezdte számba venni, e népi jogszokás/szokásjog már elhanyagoltan árválkodott egyfelől a jog, másfelől a kultúrantropológiai/néprajzi felmérés senkiföldjén. Sokáig egyik sem ismerte fel még jelenlétét sem, nemhogy mélyebb jelentését és jelentőségét. Hosszú fejlődése során a néprajz területén is sokáig a tárgyilag kézzelfogható emlékek utáni rohanásban fontosabbnak (miközben persze könnyebben is begyűjthetőnek) tetszett akár egy húsvéti tojásfestés motívumvilága, mint az a láthatatlan, adott helyzetek előfordulásakor mégis mozgó erejű hit, megérezett emlék, ősoktól megőrzött igazodás, ami e népi jogszokásnak/szokásjognak nevezett láthatatlan képződmény mögött mindenkor ott állott.

Egy svájci fogalomelemző filozófus túlpontossággal jelenti ki, hogy a jog nem más, mint „genetikusan igazolt gyakorlat”.²² Márpedig a népi jogi mozgalom alakulásából megtudhatjuk,²³ hogy amikor a XIX–XX. századforduló táján újból napirendre került a magyar civiljog konszolidálása, és igazságügyi törvényhozó potentátoktól a múltunk hozadéka iránt érzékeny Grosschmid Béniig sokan keresni kezdték az élő, a nép jogérzékét kifejező szabályozási lehetőségeket és formákat, nos, mindenki pontosan ebben a népi jogban kereste azokat (adatokért, megoldásért, ihletésért, elgondolkodtatásért), melynek legfőbb ereje éppen „genetikus” igazoltsága volt.

Ősi orosz közmondás tanácsolja, hogy „Magad rendszabályát ne vidd idegen kolostorba.”²⁴ Közös bölcsesség a régi időkben? Merthogy a visszajáráról közelít ez ahhoz, amit a jogban a népszellem megtestesülését s munkálkodását érzékelve még 1811-ben Savigny megfogalmazott: „A jog a néppel együtt fejlődik tovább, ezzel együtt művelődik s végre elenyészik, mihelyt a nép a maga sajátosságait elvesztette.”²⁵ Avittként gúnyoltuk ki e vélekedést hét emberöltőn keresztül. S most, amikor esetleg fordulóponton (már pedig ekkor valamelyes válságban is!) vagyunk, e régi tétel igazságát – miután a jogot mesterségesen összeeszkábltuk – újra kell gondolnunk.

A XX. század első kétharmadáig, a hagyományos paraszti társadalom gyorsuló hazai felbomlásáig (ami nagyban-egészében egybeesett a polgári jog végtére elvégzett kodifikációjával) még igaznak bizonyult Németh László jegyzete, aminek idézésével megjelenésekor recenzense *A magyar jogi népszokások* Tárkány Szücs Ernőjét köszönthette: „Ne sémáinkat és előítéleteinket lássuk bele a társadalomba, hanem halk hajlamait hallgassuk ki. A társadalmi valóság, mint minden valóság, suttogva beszél, lármás,

²² Quelo 2021: 281.

²³ Bognár 2016.

²⁴ Lehoczy 1877: 126.

²⁵ Savigny 1840: 11 ill. Finkey 1908: 227.

áhíthat nélküli szívvel nem lehet kihallgatni.”²⁶ Aminthogy csaknem Németh Lászlóval egy időben vélhette még az Alföldön otthonos, szociográfiai klaszszikusnak tekinthető politikai publicista, mikor kézbe vette Győrffy István *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* című összegzését, hogy „A jogi néphagyomány gyűjtése, feltárása elengedhetetlen kelléke a magyar nép megismerésének. A népi jogszokások anyagkincse mai napig sincs összegyűjtve, írásba foglalva, pedig kötelező ereje ma is sokkal nagyobb, mint a tételes, törvényes jogé. Ki gondol rá nálunk, hogy a tanítóknak, lelkészeknek, jegyzőknek, katonatiszteknek ismerniök kellene ezt az anyagot, hogy a néppel való érintkezés, bánnitudás elemi alapjaival tisztában legyenek. Az oroszok évszázadok óta gyűjtik ezeket a népi jogszokásokat. Ennek köszönhető, hogy a hatalmas birodalomnak százféle nemzetiségű népét kielégítően tudják kormányozni, mert mindig figyelembe veszik a nemzetiségek szokásjogát is.”²⁷

A ma irányjai

Ami volt, elmúlt. A *Magyar jogi népszokások*²⁸ korpuszát Tárkány Szücs Ernő fél évszázaddal ezelőtt még miniszteriális bányajogászként írta. S miután hivatalától visszavonult, akkor sem a szakma fejedelmeként, hanem egy addig gyakorlatilag ismeretlen peremterület rajongó munkásaként kapott íróasztalt a Magyar Tudományos Akadémia Néprajztudományi Intézetében. Aminthogy amikor 1981-ben műve végre megjelent, szerzője már nem nyilatkozhatott volna tárgyról úgy, mint az idézett publicista 1944-ben.

A ma kutatója számára mindazonáltal megmaradt e mű *mementon*-ak, ami még egyáltalán vallhat a *demos* – az „istenadta nép”, az Amerikában alkotmányt eredeztető szuverén *We the people* – jogfelfogásáról. Mai emlékezője²⁹ szerint e korpusz és úgy, ahogyan összeállott, változatlanul komolyan veendő. Olyannyira, hogy elmélyítendő lenne még történelmi vidékeink s népcsoportjaink szerint elvégzendő felgyűjtésben úgyszintén. Olyan potenciál rejlik benne, hogy – párhuzamban az úgynevezett alkotmányos identitással, merthogy mindkettő önazonosságunkról szól – hasznosítható lenne a nemzetközi erőterben szuverenitásunk megtartásáért folytatott nemzeti küzdelemünkben úgyszintén.

²⁶ Hódmezővásárhelyi (1946) jegyzetként idézi Varga D. 1981.

²⁷ Milotay 1944: 95, Győrffy 1939 munkájáról elmélkedve.

²⁸ Tárkány Szücs 1981.

²⁹ Havasi 2023 záró mondata szerint „az Európai Unió hivatalainak egyre különösebb ötleteit is nagyobb sikerrel lehetne visszautasítani a megcélzott társadalom jogtudatának valós ismeretében.”

A háttérben érdemes még felfigyelnünk a jog s a jogról való gondolkodás további olyan területeire is, amelyek túlmutatnak a jog legszűkebb testén, objektivációként kezelt merő textualitásán.

Ezek egyike a pszichológiai jogelmélet, amit a XIX–XX. század fordulóján a lengyel Petrazicky alapozott meg Szentpétervárott, beemelve a jogtudatot a jog fogalmisága körébe.³⁰ Ettől kezdve, az 'élő jog' jelenségvilágát feltáró Ehrlichtől³¹ a mai jogszociológia-művelésig, a jogismeret- és jogtudatkutatás a jogi háttér- és hatáskutatás egyik legfontosabb szereplője lett.³²

Másika pedig maga a döntnök, a jogot működtető szerepjátszó lény vizsgálata. Mert mi más lenne – lehetne – a jogban az, amely úgymond a jog által védi az embert? Régi korok egyik magyar jogregénye így válaszol erre: „A törvény pajzsa... De nem is: a törvénytudás pajzsa.”³³ Nos, a törvénytudásban a „tudó” vizsgálatában mindig a bírói személyiségre, az egyedi döntési gyakorlatában a jog szerinti közöset meghatározó alanyra és működésére koncentráló amerikai elméleti gondolkodás járt elől. Egyik legutóbbi képviselőjeként Dworkin a jogpozitivizmus utolsó lehetséges bástyájaként azt a feltevését próbálta megalapozni, hogy mégis van – mert létezhet – „egyetlen helyes válasz” a jog világában.³⁴ Ám vita bontakozott ki erről, s ez végül elsodorta a szerzőt. Végeredményül régi ellentmondások – a századforduló szabadjogi mozgalma, a közelmúlt formalizmus/antiformalizmusvitéja (Georges Kalinowski és Chaïm Perelman)³⁵ újragondolásához vezetett mindez. Végeredmény? A pozitív jog önmagában nem elégséges egyértelmű döntés megalapozásához. Ezzel viszont óhatatlanul kezdőpontunkhoz érkeztünk vissza. Ami szerint – mondja egy aforisztikus megfogalmazás – „igazi jogi kultúra nem ott van, ahol jól kidolgozott jogszabályok s logikusan megszerkesztett törvénykönyvek vannak, hanem ahol eleven a jogérzés.”³⁶

Bár szoktuk temetni a múltat, de az nem hallgat. A jogtudomány egyik legnagyobbjától halljuk, hogy „A jog nem más, mint megfagyott történelem.”³⁷ És most már ismétlődően a világban felhívások hangzanak el a nemzeti múltban történő elmélyülésre, a megejtett válaszok rejtett bölcsességének is megértésére – és csakis azért, hogy ki-ki saját nemzete jogának

³⁰ Ma ismert változatában Petrazicky 1955; ld. még Мережко 2016.

³¹ Ehrlich 1913.

³² A Kulcsár 1967 úttörő munkája utáni beérésre ld. *Jogtudat-kutatások* 2018.

³³ Szilágyi 2020: 207.

³⁴ Dworkin 1977.

³⁵ Vö. Varga Cs. 1982.

³⁶ Kondor 1940: 102.

³⁷ Friedrich 1961.

hiteles alkalmazója lehessen.³⁸ Magyarország Alaptörvénye szintén s értelmező parancsként is megfogalmazva a történeti alkotmány s a Szentkorona-tan tiszteletére hív fel.³⁹ Aminek mögöttes értelme ismét nem egyéb, mint éppen Savigny: a jog népszellemként felfogása, a jog s a népi érzület közötti szerves összefüggés újra megerősítése.

Népi jog a jogalakulás összefüggésében

Adott feltételek közt, legalábbis amiről a jogtörténet az európai jogfejlődés kapcsán tanúskodik, a jog alakulása bizonyos fejlődési ívet mutat, mely az eddigi tapasztalatok szerint a XX. század elejéig terjedően növekvő formalizálódással zárul. Nyilvánvaló, hogy minél intenzívebb ez a formalizálódás, annál inkább elrejt a jog voltaképpen s eredendő antropológiai meghatározódásait. Az eltérő feltételek közé való átmenettel egy új fejlődési ívre történő rá lépés csakúgy, mint az abban a maga idején meginduló tényleges fejlődés indító és vezérlő ágense azonban még nyilvánvalóan nem bármiféle formalizmus, hanem az (egyébként a formalizmusok mögött is megbúvó, de itt még tiszta szokásszerűségében megnyilvánuló) antropológizmus. Ezért a népi jogkeletkezés (vagyis az úgynevezett jogi népszokások ill. népi jogszokások), ami(k) e fejlődési íve(ke)t végigkísérik, nem egyszerűen önmagukban adott és önmagukkal azonos zárt és egynemű jelenség(ek), hanem egyszersmind olyan önálló vagy kísérő megnyilatkozás(ok), amely(ek) folyvást alakuló funkciókat folyvást alakuló intenzitással önmagukban is, környezetüktől hatás elszenvedésében s környezetükre hatás gyakorlásában szintén hordoz(nak). Következésképpen a népi jogkeletkezés létének, a népi jog működésmódjának felfejtése nemcsak ezekről önmagukban szól, hanem egyidejűleg a jog mint olyan létéről és működéséről, azaz maga a jog ontologikumáról és gyakorlati létezése szociologikumáról. Arról a nem szűnő ösztönződéstről és mindenkor kölcsönös hatásmechanizmusról, ami éppen úgy megjelenik bennük, mint az úgynevezett írott és/vagy formális jog mindennapi alakításában úgyszintén. Ebben az értelemben a népi jog kutatása nem egyszerűen történeti vagy periferiális adalék, hanem az elméleti jogi gondolkodás része. S minél inkább előrehalad kutatása, annál inkább megtermékenyítőnek mutatkozik majd ezen utóbbi részeként is.

³⁸ „Ahhoz, hogy ma Kínát jól kormányozhassuk, szükséges, hogy országunk történelmét és hagyományos kultúráját mélyen értsük és teljességgel feltárva tudjuk a magunk számára összegezni a régi kínai kormányzás bölcsességét.” – a Kínai Népköztársaság elnökét, Hszi Csin-pinget idézi Zhang 2023: 200.

³⁹ „Az Alaptörvény rendelkezéseit azok céljával, a benne foglalt Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni.” *Magyarország Alaptörvénye* 2011: Alapvetés R) cikk (3) bekezdés.

Ilyen vagy olyan megjelenítettségben tehát maga a népi jog mindig jelen volt – van és lesz – a jog fogalmában. Hol a láthatóságon s említhetőségen innen, hol pedig túl. És csak ritkásabban a jog mint olyan teljességének részeként. Ám mindenkor megnyugtatóan, mert a jog legemberszerűbb megjelenítőjeként, egyszersmind valós és igazi életet élő gyökereinek láttatójaként. Olyan fogalmiasítással, amely egyszerre tagad és elfogad, felidézve a vele való azonosulások s kitagadások lehetséges változatait.⁴⁰

⁴⁰ A társadalmi berendezkedés értékítéletet kiváltó fogalmainak eleve polarizált fogadásáról vélte úgy Geertz 1997: 239, hogy „minden esetben egy manicheánus kép lesz az eredmény, vérbő elutasítással az egyik oldalon, míg megérdemelt megnyugvással s békés önbi-zalommal a másikon.”

Irodalomjegyzék

BAILEY, H. Lesingham CJ

- 1884 *Welbeck v Braun* (1884) Sar FCL 185 at 187.
<https://doi.org/10.1515/crll.1884.96.185>

BOGNÁR Szabina

- 2016 *A népi jogélet kutatása Magyarországon*. (Néprajzi értekezések 5) Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

CHANOCK, M. Law

- 1985 *Custom and Social Order: The Colonial Experience in Malawi and Zambia*. (African Studies 45) Cambridge: Cambridge University Press.

DANIELS, W. C. Ekow

- 1991–92 The Development of Customary Law. *Review of Ghana Law* 18. 68–94.

DWORKIN, Ronald

- 1977 *Taking Rights Seriously*. London: Duckworth.

EHRlich, Eugen

- 1913 *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. München–Leipzig: Duncker & Humblot.

FINKEY Ferenc

- 1908 *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi. I: Bevezetés és a jogbölcsészet kifejlődésének története*. Budapest: Grill.

FRENCH, Rebecca R.

- 1996 Taking a Picture in Tibet: A Lawyer Doing Ethnography. *PoLAR* [Political and Legal Anthropology Review] 19:2. 9–14.

FRIEDRICH, C. J.

- 1961 Law and History. *Vanderbilt Law Review* 14:4. 1027–1048.

GEERTZ, Clifford

- 1996 Off Echoes: Some Comments on Anthropology and Law *PoLAR* [Political and Legal Anthropology Review] 19:2. 33–37.
<https://doi.org/10.1525/pol.1996.19.2.9>
- 1997 What is a Country if it is not a Nation? *Brown Journal of World Affairs* 4:2. 235–248.

GLENN, H. Patrick

- 2014 *Legal Traditions of the World: Sustainable Diversity in Law*. 5th ed. Oxford – New York: Oxford University Press.

GUILHERME, Marinoni Luiz

- 2025 *Culture and Predictability of Law: A Justification from a Modern Historical Perspective*. Cham: Springer.

GYŐRFFY István

- 1939 *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. (A magyar táj- és népismeret könyvtára 1) Budapest: Egyetemi Néprajzi Intézet.

HAVASI János

- 2023 A rejtőzködő jog, avagy hogyan ítél a nép? *országút* (október 24.)
<https://orszagut.com/tudomany/jogszokasok-tarkany-szucs-erno-a-rejtozkodo-jog-avagy-hogyan-itel-a-nep-5044>

H. SZILÁGYI István (szerk.)

- 2018 *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1967–2017*. (A PPKE JÁK könyvei 42) Budapest: Pázmány Press.

KONDOR Imre

- 1940 A humanizmus korlátai. (Széljegyzetek Karácsony Sándor egyik egyetemi előadásához.) In *A másik ember: Az Exodus almanachja 1940*. 101–106. Budapest: Exodus.

KULCSÁR Kálmán

- 1967 *A jogismeret vizsgálata*. (Társadalom és jog 1) Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete.

LEHOCZKY Tivadar

- 1877 Magyar–oroszl közmondások. In *A Kisfaludy-Társaság évlapjai* XII. 104–136. Budapest: Athenaeum.

LIU, Qian

- 2021 With Or without You: Qing, Li, Fa, and Legal Pluralism in China. *China Law and Society Review* 5:2. 88–118.
<https://doi.org/10.1163/25427466-00502001>

Magyarország Alaptörvénye

- 2011 (április 25.) & <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv>

MARGLIN, Jessica – LETTENY, Mark

- 2024 Legal Pluralism as a Category of Analysis. *Law and History Review* 42:2. 143–153.
<https://doi.org/10.1017/S0738248023000196>

МЕРЕЖКО, А. А.

- 2016 *Психологическая школа права Л.И. Петражицкого: Истоки, содержание, влияние*. Одесса: Фенікс.

MILOTAY István

- 1944 *Népi válság, népi Magyarország*. Budapest: Stádium.

MINEI, Alfred P. – KAIPU, Sam O.

- 2022 Indigenous Customary Law in Context. *US–China Law Review* 19:1. 1–23.

NDOMA-EGBA, JCA

- 1991 *Aku v. Aneku* 8 NWLR Pt. 209, p. 280 at 292 CA.

NEIS, Rafael Rachel

- 2019 The Seduction of Law: Rethinking Legal Studies in Jewish Studies. *The Jewish Quarterly Review* 109:1. 119–138.
<https://doi.org/10.1353/jqr.2019.0005>

NJOKU, Donatus Ikechukwu – NWODEH, Paul

- 2023 Appraising the Jurisprudential Basis of African Customary Law. *International Journal of Comparative Law and Legal Philosophy* 5:2. 89–97.

OYESOMI, Yinka

- 2018 Why some customary practices in Nigeria are illegal. *The Guardian* [Oshodi, Lagos, Nigeria] (August 21) <https://guardian.ng/features/law/why-some-customary-practices-in-nigeria-are-illegal/>

PETRAZICKY, Leon

- 1955 *Law and Morality*. Trans. Hugh W. Babb. (20th Century Legal Philosophy 7) Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

PIRIE, Fernanda

- 2019 Legalism: A Turn to History in the Anthropology of Law. *Clio@Themis* 5. <https://doi.org/10.35562/cliothemis.666>

QUELOZ, Matthieu

- 2021 *The Practical Origins of Ideas: Genealogy as Conceptual Reverse-engineering*. Oxford: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780198868705.001.0001>

ROSEN, Lawrence

- 1996 Introduction to Arab Legal Reasoning. *PoLAR* [Political and Legal Anthropology Review] 19:2. 27–32.

SAVIGNY, Friedrich Carl von

- 1840 *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. 3. Aufl. Heidelberg: J. C. B. Mohr.

SLOTH-NIELSEN, Jlia – MWAMBENEM, Lea

- 2010 Talking the Talk and Walking the Walk: How Can the Development of Africa Customary Law Be Understood. *Law in Context* [A Socio-Legal Journal] 28:2. 27–46.

SZILÁGYI István

- 2020 *Messze túl a láthatáron*. Budapest: MMA Kiadó.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1981 *Magyar jogi népszokások* (Társadalomtudományi Könyvtár) Budapest: Gondolat.

VARGA Csaba

- 1979 *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1982 A bírói tevékenység és logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság s a távlatok között *Állam- és Jogtudomány* XXV:3. 464–485.
- 2004 Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában. In Varga Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón: Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. (Jogfilozófiák) 47–66. Budapest: Szent István Társulat.

- 2020 A jog és simulacrumai: Jagon belüli és kívüli versengés a jog meghatározásáért. *Iustum Aequum Salutare* XVI:2. 87–99.
- 2022 A múlt újrakérdezése. In Varga Csaba: *Jogváltozás*. 93–99. Budapest: Akadémiai Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont.
<https://doi.org/10.1556/9789634548300>

VARGA Domokos

- 1981 Az élet rendje. *Élet és Irodalom* XXV:33. (augusztus 15.) 10.

VICTOR János

- 1942 Az egyetem kiskapujában. In Karácsony Sándor (szerk.): *A másik ember felé: Az Exodus munkaközösség dolgozatai*. 33–38. Debrecen: Exodus.

WORDSWORTH, William

- 1809 The French revolution as it appeared to enthusiasts at its commencement. (January 1) <https://www.poetryfoundation.org/poems/45518/the-french-revolution-as-it-appeared-to-enthusiasts-at-its-commencement>

World Bank

- 2005 *World Development Report 2006: Equity and Development*. Washington: World Bank – Oxford: Oxford University Press.

ZHANG, Jinfan

- 2023 Promotion of the Chinese Legal Culture and System in the New Era. *Frontiers of Law in China* 18: June 2. 178–200.

ZIMMERMANN, Reinhard

- 2001 *Roman Law, Contemporary Law, European Law: The Civilian Tradition Today*. Oxford: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1163/157181902401737789>

A katolikus temetés néprajzi elemei

VÖLGYESI LEVENTE

(jogtörténész, teológus, habilitált egyetemi docens, PPKE JÁK)

The Ethnographic Elements of the Catholic Funeral

Every dead person has the right to receive a final farewell in the form of prayer, according to the Church's normative system. Death and the farewell to the deceased go back to the times before the advent of Christianity, so the customs related to it were tolerated by the church ceremony and incorporated into its own liturgy. However, this did not happen without criticism, given that we can also list ancient elements that were contrary to Catholic teaching and therefore considered to be rejected. Thus, in the decades following the adoption of Christianity, prohibitive canons also appeared at regional councils of individual nations. Church discipline in funerals is not uniform. The Church monitors cultural differences and takes them into account and incorporates them in national-church legislation. In addition, it must be taken into account that not every ceremony is uniform even within a region, by which we mean, for example, one-, two- or three-station funerals. Likewise, not only sacred ministers, but even lay people can be given important roles (e.g. cantor, choir, relatives). The presentation aims to present and compare these differences.

Keywords: dead, funeral, Catholic Church, obsequies, mourning

A halál és a temetés helye a katolikus gondolkodásban

A katolikus hit szerint a halál nem a vég, nem befejezés, bár kétségkívül lezár egy korszakot, a földi élet idejét. De a hitvallások szerint hisznek a „holtak feltámadásában és az eljövendő örök életben”.¹ Így a halál egy átmenetet képez: az evilági élet lezárását és az örök élet kezdetét. Ezért a temetési szertartások célja a halott lelkének Istenhez való ajánlása, az elhunyt méltó búcsúztatása, továbbá vigaszt nyújtani a gyászolóknak.

A posztmodern kor újabb és újabb gyakorlatokat hoz be a temetkezési szokásokba, s talán a legnyilvánvalóbb újdonságok, hogy jelenleg már tömegessé vált a temetés elhagyása, a halottak lakásban való őrzése vagy akár földi maradványaiknak megjelenítése, például ún. kegyeleti ékszerként való viselése.²

Manapság egy katolikus lelkipásztor is azzal találkozik, hogy a holttesttel a hozzátartozók már nem találkoznak közvetlenül. Ritka az otthoni haláleset, általában kórházakban, időszotthonokban történik az exitus. Az

¹ Denzinger–Hünnermann 2004: 150. pont

² Néhány magyar hirdetés: <https://www.algordanza.hu>; <https://memora.hu> (2025.07.01.)

urbanizáció sem kedvez a gyászmeneteknek, így manapság már a gyászolók a temetői ravatalozóban találkoznak első ízben elhunyt szerettük földi maradványaival.

A katolikus temetés állomásai

A posztmodern kor beköszönté előtt, főleg a zártabb közösségekben jellemzően a katolikus temetési szertartásokat háromstációsként lehetett megszervezni: az első állomás a halottas ház volt, ahol a ravatalozás mellett a koporsóba való helyezéssel ér véget a szertartás. Ezután vittek a halottat a második állomásra, amely az európai gyakorlat szerint a templom volt, ahol az engesztelő szentmiseáldozat bemutatása történt. Végezetül jutott el a gyászmenet a temetőbe, ahol az elhantolásra került sor.³

Egyes vidékeken külön személyt szerződtettek a temetés körüli feladatok elvégzésére. Sokszor talpraesett, de szegény sorsú embert választottak, így a későbbi halotti tor alamizsna jellege mellett lehetőség volt pénzkéréshez is juttatni egyeseket. Ilyen például a halottbejáró asszony: Hódmezővásárhelyen szegény özvegyasszony volt, aki a haláleset után a temetés dolgában eljár az orvosnál, a hivatalokban, papnál, kántornál, harangozónál. Elintézte a sírásást a temetőcsősznél. Ha volt gyászjelentés, azt is ő vitte szét. Fáradozását a hozzátartozók fizették. Másutt a latin funerátor vagy a magyar elnevezésű halottasember végezte ezt a megbízatást.⁴

Első állomás: a halott lakóháza

Régebben a halál bekövetkezte előtt a haldoklót nem szállították kórházba, hanem otthon, szerettei körében várta az elkerülhetetlent. A halálra való felkészülésnek mind testi, mind lelki oldala volt. Még a halál és a hulumerevség beállta előtt a haldoklót díszruhájába öltöztették, amelyben majd temetni fogják. A haldoklóhoz papot hívtak, hiszen a lelkek üdvösségének biztosítása minden mást megelőzött. A túlvilágra való út előkészítéseként, amelyet latinul viaticumnak hívunk, a szentgyónás, a betegek kenete és a szentáldozás szertartása következett. A haldoklótól mindezt nincs joga senkinek sem megtagadni, erre már a 325. évi Niceai Egyetemes Zsinat 13. kánonja felhívta a figyelmet.⁵

A halál beállta után egy-két napig otthon virrasztottak a halott mellett. Imádságokat mondtak érte, kiemelten a rózsafüzért, illetve különböző

³ Latin szertartás szerint: Codex Iuris Canonici 1917: 1215–1242. k.; görög (bizánci) rítus szerint: Euchologion 1964: 70–167.

⁴ Ortutay 1979: 437.

⁵ Höfer–Rahner 1965: 762.

halottas népének csendültek fel.⁶ Ezt gyakran a szomszédok, rokonok közösségében tették. Általában minden faluban volt olyan tapasztalt világi krisztushívő, aki a halottvirrasztás paraliturgiáját le tudta vezetni. Ezt a tudást nemzedékről nemzedékre áthagyományozták.⁷ A halott eltemetésére záros határidőn belül sor került, de nem azonnal, tekintettel arra, hogy fejlett orvosi műszerek hiányában kizárólag az idő múlásával lehetett kizárni a tetszhalált. Így a legegyszerűbb időmérő lehetőség volt, hogy az eltemetést a halottvirrasztásnak mindenféleképpen meg kellett előzni és azt tisztességben el kellett végezni.⁸

A faluközösség közös imádságát mozdította elő a halottért való harangozás. A mai napig nincs egységes gyakorlat ebben a kérdésben,⁹ de helyi szinten szabályozták, hogy a férfiak, a nők, illetve a gyermekek milyen hosszúságú és verselésű harangozást kapnak. Valahol már a vagyoni helyzetet mutatta a megrendelt harangozások száma. A túlzott hivalkodás elkerülése érdekében az egyház a harangozások számát rendszerint korlátozta.¹⁰

A pap megérkezésekor a jelenlévők mindannyian körbeállták a ravatalt, amely – helyi szokás függvényében – lehetett a halott ágya vagy pedig már az udvaron berendezett emelvény. A liturgia része volt a pap és a jelenlévők kölcsönös köszöntése, igeliturgia, majd a koporsóba helyezés és annak lezárása.¹¹

Miután a halottat kivitték az épületből, az udvaron az egyházi szertartás után általában a kántor búcsúztatta el a halottat, az általa költött énekkel. A halott nevében szólalt meg egyes szám első személyben. Egyes halotti búcsúztatók végig a halott nevében szóltak, amíg másokat általánosabb bevezető és befejező rész keretezett. A szövegek tartalma igen változatos lehetett, de alapvető sablonokra épült. Fel lehetett dolgozni a halott életének egyes eseményeit, de leginkább életkorának és nemének megfelelő szövegezéssel találkozhatunk. A kántor búcsúztatta a halottat szüleitől, házastársától, gyermekeitől, unokáitól, testvéreitől, rokonaitól, szomszédaitól. Dallama rendszerint nem egyéni alkotás, hanem ismer népének, virrasztóének vagy búcsúsének. A források szerint viszont ez nemesi és városi temetéseken ugyanúgy szokás volt, mint a falvakban.¹²

⁶ Tipikus halottvirrasztó litánia: Kormos-Verbényi 2008: 559–562.

⁷ Erdélyi 2015: 787.

⁸ Herepei 1988: 83.

⁹ K. Kovács 2004: 138.

¹⁰ Kodolányi 1959: 251.

¹¹ Funebrale 1982: 5–13. pont

¹² Ortutay 1979: 437–438.

A prózai és profán gyászbeszéd viszont nem volt szokásban katolikus közösségekben. Ennek elsősorban teológiai okai voltak, hogy a temetés lényegétől ne vonják el a hívek figyelmét azzal, hogy az elhunyt méltatása kerül előtérbe. A temetési szertartás szinte kivétel nélkül a katolikus temetési szertartáskönyv szerint zajlott le.¹³ Különösebb búcsúztató szöveg még a pap részéről is kizárólag tekintélyes embereknél hangzott el, méltatva emberi nagyságát. Így a pap szabadszavas búcsúztatója helyett valóban érdekes színfolt volt a kántornak szánt szerep, aki a búcsúztató énekek kötött szövegébe, megfelelő javadalmazás ellenében, a gyászoló család megrendelésének megfelelően újabb versszakokat faragott, amelyben vagy a halottat megszemélyesítve, helyette búcsúzott el a hozzátartozóktól; vagy pedig a hozzátartozók helyett, azokat szigorú hierarchikus sorrendben szerepeltetve énekelt búcsústrófákat, leginkább az érzelmekre ható módon. Bár az egyház itt is kísérletet tett ennek visszaszorítására, ragaszkodva a liturgikus énekekhez, itt győzött a népakarat, így a legújabb temetési szertartáskönyvbe is kerültek be értékesebb költemények.¹⁴

Itt néhány rövid példával élve kiemelhető néhány ismert strófa, amelyeket az egyház is elfogadott, tekintettel ősi voltukra és a benne található értékekre.

Idős ember esetében: „Pályám megfutottam, véget ért életem / testvérek, mondjatok buzgó imát értem!”

Jóhírű, buzgó hívő: „Mária, Szűzanyám szentek között várt rám / Nagy rajtam örömük, hogy pokol nem árt már. / Teljesült reményem, hogy velük lehetek, / Várok én is rátok, csak el is jöjjetek!”

Búcsúzás a hozzátartozóktól.

Szülőktől: „Kedves jó szüleim, legyetek áldottak, / Engem mindig jóra, szépre tanítottak. / Szívükről letépett már a halál engem, / Jóságukat mégis mindörökre zengem.”

Szülő a lányától: „Isten hozzád immár, édes jó leányom, / Imádságunk győzőn a bús elmúláson. / Szívem nem szűnik meg éretted dobogni, / Te se szűnj meg értem buzgón imádkozni.”

Hitvestől: „Elbúcsúzom tőled, egyetlen hű párom, / a mi hű szerelmünk győz majd a halálon. / Jézus Szíve egyetlen nagy vigasztalásod, / özvegyi sorsodban oltalmad, istápod.”

Testvértől: „Tőled is búcsúzom, édes jó testvérem, / Ne sírj, de imádkozz szüntelenül értem. Mindörökre híven gondoljunk egymásra, / Isten veled, testvérem, a viszontlátásra!”

¹³ Collectio Rituum: Exsequiale Pars II. 1961: 197-244.

¹⁴ Erdő 2021: 196.

Unokáktól: „Öregedő törzsnek sok viruló ága, / Lelkem, unokáim, nagy-
apa vígsága. / Istennek hű szeme vigyázzon reátok, / El ne feledjétek sze-
gény jó nagyapátok!”

Pap búcsúzik: „Papotoknak szavát híven hallgassátok, / kegyes intelmeit
meg is fogadjátok. / Hívek gyámolítást majd Istentől kaptok, / Ő küld pász-
tort, kinek bárányai vagytok.”

Kisgyermek búcsúzik: „Kedves apám, anyám, engem miért sirattok? /
Miért bús szívetek, szomorú arcotok? / Teljes boldogságban már Istennél
vagyok, / Nem érzek fájdalmat, nem látok rossz napot”.¹⁵

Második állomás: a templomi szertartás

Érdekesség, hogy a magyar szokások jellemzően a templomi stációt el-
hagyták. közvetlenül a halottas háztól a temetőbe mentek. Fontos leszö-
gezni, hogy miként bárhol a világon, a magyar katolikus lakosság is tisztá-
ban volt azzal, hogy a gyászmise, amely ilyenkor következne a templom fa-
lai között, teológiai értelemben fontosabb a temetési szertartásnál, tekin-
tettel arra, hogy előbbi szentség, utóbbi csupán szentelmény. A gyászmise
(requiem) latin elnevezését a mise bevezető énekétől kapta: „requiem
aeternam dona eis, Domine – adj, Uram, örök nyugalmat nekik”. A mise
szövege némileg eltér a szokásostól és az elhunyt vétkeiből fakadó büntetés
eltörlését kérő engesztelő áldozat. A gyászmisét követi a halott ajánlása a
ravatalánál (absolutio ad tumbam seu libera), amelyet évfordulós gyászmi-
séken még üres, jelképes ravatal mellett is elvégeznek.¹⁶ A II. Vatikáni Egye-
temes Zsinat reformjai után a libera szertartása helyébe került a lucerna-
rium.¹⁷ Ez annyiban más, hogy amíg a libera (Libera me, Domine de morte
aeterna – szabadíts meg, Uram, az örök haláltól) a büntetés elengedésére
helyezi a hangsúlyt, a lucernarium inkább a feltámadás reményének bizal-
mát táplálja. Ebben a részben néprajzi elemeket nehéz felvonultatni, tekin-
tettel arra, hogy a szertartás latin nyelven folyt, a jelentlévő gyászolók pasz-
szív szemléllői voltak az eseménynek.

Fennmarad viszont a kérdés, hogy ha nem illesztették bele a temetési
szertartásba a gyászmisét, akkor erre vajon mikor kerülhetett sor. A gya-
korlat azt mutatja, hogy vagy még azon a napon, esetleg a tort követően
vagy azt megszakítva, vagy pedig néhány napon belül.¹⁸ A templomi szer-
tartást követően indult a menet a temetőbe.

¹⁵ Funebrale 1982. 350–355. pontok

¹⁶ Missale Romanum; Kasper 1993: 884.

¹⁷ Radó 1961: 413.

¹⁸ Collectio Rituum 1961: 209.

Harmadik állomás: temető

Az általános katolikus liturgia szerint a lakóháztól a templomba vitték a koporsót, magyar szokás szerint viszont egyenesen a temetőbe. Ennek elsősorban az is oka lehetett, hogy nem minden faluközösség rendelkezett saját templommal, legkevesébe plébániatemplommal, viszont a temető ugyanolyan megszentelt helynek számított, mint a templom.

A temetők státusza különböző lehetett, így megkülönböztetünk felekezeti temetőket, illetve a községi közigazgatás által fenntartottakat.¹⁹ A szerzetesi vagy büntetésvégrehajtási intézetek által fenntartott temetkezési helyeket most nem érintjük.

Ma már nehezebben érthető a közvélemény számára, de régebben a temető kifejezte azoknak a közösségét, akik a faluban együtt éltek és dolgoztak, akik a templomban együtt imádkoztak, így a temetőben is egy közösséget képeztek oly módon, mint akik Krisztusban hunytak el, így együtt várják a feltámadást és az örök életet. Ezért logikus, hogy önálló katolikus temetővel találkozunk, amelyet a megyésfőpásztor áldott meg, így megszentelt földnek számított. Ide csak azokat a személyeket lehetett a megszenteltségterhelés terhe mellett eltemetni, akik teljes közösségben voltak az egyházzal.²⁰ Így egyértelmű, hogy a nyilvános bűnösök, akik ebben makacsul a végsőkig kitartottak, a hitehagyók és mindazok, akik a közösségi együttélés normáit megszegték, csak a rendes temetői területen kívül találhattak nyugalmat.²¹ Ugyanígy a keresztleetlenek sem részesülhettek egyházi temetésben, de például a katekumenek (még keresztleetlen hittanulók) már a temetőben kerültek elhantolásra, a vágykeresztség vélelme mellett.²² Az öngyilkosságot elkövetők helyzete változott, minél fejlettebb volt az orvostudomány, annál gyakrabban részesülhettek egyházi szertartásban és a megszentelt föld nyugalmaiban.²³

A modern kor felé haladva egyre többször találkozhatunk községi fenntartású temetőkkel. Ezekben vegyesen temettek el különböző felekezeti embereket. Az egyházjog szorgalmazta, hogy ha nincs lehetőség saját katolikus temetőre, akkor a községi temetőből szakítsanak ki egy katolikus negyedet, amely így megszentelt helyé tud válni. Ahol ez nem lehetséges, ott már az egész temető státusza profanizálódik, így a pap a temetési szertartás

¹⁹ A közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. tc. 116. §

²⁰ Corpus Iuris Canonici X.3.28.14.

²¹ Corpus Iuris Canonici C.2.1.; Codex Iuris Canonici 1917: 1212. kánon

²² Codex Iuris Canonici 1917: 1239. kánon

²³ Codex Iuris Canonici 1917: 1240. kánon

alkalmával kénytelen az adott sírhelyet beszentelni.²⁴ Erre régebben nem volt szükség. Itt az állam intoleráns magatartása is tettenérhető.²⁵

A temetés minden egyes esetben koporsós temetés volt, amelynek költségét vagy a család állta, vagy szegényebb család esetében a faluközösség biztosította. A hamvasztásos temetés elképzelhetetlen volt. „Porból lettél és visszatérsz a porba” szentírási alapon²⁶ zsidó és egyiptomi szokás szerint a holttestet a közösség visszaadta elenyészni az anyaföldnek.²⁷ A hamvasztás egyértelmű jele volt annak, hogy a néhai személy és annak családja tagadja a test szerinti feltámadás hitét, így katolikus temetésben nem részesülhet.²⁸ Megjegyzendő, hogy ma már ennek nincs következménye, az urnás temetés mögött ma már nem vallási meggyőződés, hanem anyagi megfontolás szerepel.

A halottak elhelyezése kezdetben sortemetés keretében folyt. Tehát abban a sorrendben került elhelyezésre egy-egy holttest, ahogyan a halál bekövetkezett. Maga a síremlékek állítása sem volt elterjedt, az írás-olvasás tudásának hiánya eleve a sírok feliratozását kizárta, legfeljebb a felállított fakereszt egyes motívumai utaltak az elhunyt nemére, korára, státuszára. Tekintettel arra, hogy a fából készült fejfák idővel elporladtak, a halottak emlékezete is a család generációváltásával a múltba veszett. A XIX. század hozta el a maradandó anyagokból való síremlékek és feliratozások korát, amely idővel a falusi közösségekben is teret nyert, de már a XVIII. században bontakozott az az öntudat, amely a családi temetkezést preferálta, sokszor leképezve a falu szerkezetét is, így akik a földön szomszédok voltak, a temetőben is szomszédos családi sírokba kerültek.²⁹

Az egyházi szertartásokat követő események

A temetést követően a rokonok, barátok összegyűlnek egy közös étkezésre, ez a halotti tor. Ez a közösségi együttlét segít a gyászolóknak, bár a közösségi együttlét mellett ennek a szokásnak babonás jelenvonásai is voltak.

A halotti tor kettős jelentéssel bírt a történelem folyamán. A keresztény oldala az agapé, a szeretetlakoma, amikor az akár messzebből érkező gyászolókat megvendégelték, így volt idő a közös gyászra, megemlékezésre és vigasztalásra. Ugyanígy része volt a katolikus közösségekben az a felfogás,

²⁴ Codex Iuris Canonici 1917: 1206. kánon

²⁵ A törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonyosságáról szóló 1868. évi LIII. tc. 22. §

²⁶ Ter 3, 19

²⁷ Bánk 1963: 311.

²⁸ Acta Apostolicae Sedis 17. 1925: 583.

²⁹ Tárkány Szücs 1981: 194–195.

hogy a toron a szegényeket is megvendégelték és ezt a jótékonyági cselekedetet a halott személy javára ajánlották fel, a hátrélvő túlvilági büntetés elengedése vagy mérséklése érdekében. A tor árnyoldala a babonákon alapszik, miszerint a tor gazdagsága majd a halott túlvilágon való gazdagságának, élelemben, itálban való ellátottságának a tükörképe. Az egyház által kifejezetten tilos volt ezért a temetőben, elsősorban a sírokon való lakmározás, illetve a halott sírja mellé élelmiszercsomagokat elhantolni.³⁰

Érdekes jelenség volt a legények és hajadonok temetése. Tekintettel arra, hogy még nem kötöttek házasságot, a kiházásításhoz joguk volt. Ezt életükben nem kapták meg, így halálukkor pótolta a közösség. Ennek részre volt, hogy menyegzős ruhába öltöztették őket³¹ és a lakodalom megjelent a halotti toron, mintegy eljátszották azt: így az elhunyt számára is terítették, helyét kihagyták, s akár mátkatársat is választottak mellé.³²

A gyász folyamata a népi gyakorlatban

Az időhöz tartozik még az első hófordulón és az évfordulókon mondott misék a halott lelki üdvéért. A temető látogatása is részét képezi a gyászfolyamatnak. Mindenszentek ünnepén, november 1-jén a hozzátartozók a templomban szentmise keretében fohászkodnak a már üdvösségre jutott hívek közbenjárásáért, de már ezen az estén a pap a mise után fekete palástot vett és megtörtént a lélekajánlás, amely kiváltképpen a már elhunyt, de még a tisztítótűzben lévő lelkekért imádkozott a kitett jelképes ravatal előtt, amely minden Krisztusban elhunyt hívő sírhantját jelzi. Ez már vigilia-megemlékezésésként kötődik a halottak napjához, november 2-hoz. A katolikus krisztushívők ilyenkor mennek a temetőbe, s elhunyt szeretteik sírját látogatják, ahol gyertyát gyújtanak³³ és imádkoznak a tisztítótűzben szenvedő lelkekért. Ezekhez a gyakorlatokhoz az egyház a mai napig búcsút fűz.³⁴

Nem mehetünk el szól nélkül a babonás elemek mellett sem. Eszerint a halott a megfelelő búcsúztatás és tiszteletadás mellőzése esetén visszajárhathatott és gyötörhette az ittmaradókat.³⁵ A megengeszteléshez tartozott a koporsó vagy a sírhely használati tárgyakkal vagy étellel, itallal való ellátása, esetleg az ablak kinyitása, hogy a lélek szabadon távozhasson.

³⁰ Szuromi 2002: 48.

³¹ Jung 1983: 166.

³² Keszeg-Szabó 2006: 194.

³³ Acta Apostolicae Sedis 14. 1922: 589.

³⁴ Enchiridion indulgentiarum normae et Concessionones 1968: 29. pont

³⁵ Tárkány Szücs 1981: 181.

Magyarországon a gyász időszaka jellemzően egy esztendőben volt mérhető. A jog még a modern korban is tiltotta a halált követő tizedik hónapig az ismételt házasságkötést.³⁶ A gyászt a ruházat is kifejezte, jellemzően a fekete szín. A gyászév alatt ennek viselése a konvenció része volt. Az özvegyek sok helyütt a státuszukat jelző, megkülönböztető ruházatot viseltek újabb házasságkötésükig, illetve annak hiányában akár élethossziglan.³⁷

³⁶ A házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. tc. 24. §

³⁷ Fábri-Várkonyi 2007: 253.

Primer források

A törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonzosságáról szóló 1868. évi LIII. tc.; A közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. tc.; A házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. tc.

1900 *Magyar Törvénytár* (szerk. Márkus Dezső). Budapest: Franklin.

Acta Apostolicae Sedis 17.

1925 Vatican: Editio typica.

Acta Apostolicae Sedis 14.

1922 Vatican: Editio typica.

Codex Iuris Canonici

1917 Vatican: Editio typica.

Collectio Rituum: Exsequiale Pars II. 197-244.

1961 Budapest: Szent István Társulat.

Corpus Iuris Canonici I.

1879 Lipcse: Bernhard Tauchnitz.

Corpus Iuris Canonici II.

1881 Lipcse: Bernhard Tauchnitz.

Enchiridion indulgentiarum normae et Concessiones

1968 Budapest: Szent István Társulat.

Euchologion 70-177.

1964 Budapest: Szent István Társulat.

Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum Summorum Pontificum cura recognitum,

1962 Vatican: Editio typica.

Ordo Exsequiarum. Funebre

1982 Budapest: Szent István Társulat.

Irodalomjegyzék

BÁNK József

1963 *Kánoni jog* II. Budapest: Szent István Társulat.

DENZINGER, Heinrich – HÜNNERMANN, Peter

2004 *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Budapest: Szent István Társulat.

ERDÉLYI Zsuzsanna

2015 *Múltunk íratlan lírója*. Pozsony: Kalligram.

ERDŐ Péter

2021 *Az egyházjog lelke. Kánonjog a társadalomban és a hívő közösségben*. Budapest: Szent István Társulat.

FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor

2007 *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest: Argumentum.

HEREPEI János

1988 *A Házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez.* Budapest: Akadémiai.

HÖFER, Joseph – RAHNER, Karl

1965 *Lexikon für Theologie und Kirche X.* Freiburg im Breisgau: Herder.

JUNG Károly

1983 *A kiházásíthatlanok halotti koronája. Adalékok a halott lakodalmának kérdéséhez a vajdasági magyarság hagyományvilágában. Jugoszláviai magyar folklór* 151-176.

K. KOVÁCS László

2004 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése – Örökség.* Budapest: Gondolat.

KASPER, Walter

1993 *Lexikon für Theologie und Kirche VI.* Freiburg im Breisgau: Herder.

KESZEG Vilmos – SZABÓ Zsolt

2006 *Aranyos-vidék magyarsága. Aranyosszék, Torda és vidéke a változó időben.* Kolozsvár: Kriterion.

KODOLÁNYI János

1959 *A temetők és temetkezések rendjének szabályozása a XVIII. században. Néprajzi Közlemények* 4. 244–253.

KORMOS Ibolya – VERBÉNYI István

2008 *Szentlélek hárfája. Prohászka-imakönyv.* Budapest: Szent István Társulat.

ORTUTAY Gyula

1979 *Magyar néprajzi lexikon* 2. Budapest: Akadémiai Kiadó.

RADÓ, Polycarpus

1961 *Enchiridion liturgicum* I. Roma: Herder.

SZUROMI Szabolcs Anzelm

2002 *A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII-XIII. században.* Budapest: Szent István Társulat.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1981 *Magyar jogi népszokások.* Budapest: Gondolat

Erdélyi történeti és jogi néprajzi hagyományok

Tisztséget nem vállalók büntetése, kötelezettség-megváltása székely közösségekben

BÁRTH JÁNOS

(néprajzkutató, történész, címzetes egyetemi docens, SZTE BTK;
nyugalmazott múzeumigazgató, Kecskemét)

Punishment for Refusing Civic Duty, Redemption of Obligation in Szekler Communities

Civic duties, typically assigned for a year in the order of households, sometimes involved heavy responsibilities for the bearer, prompting many to try to avoid them. In village communities, those who did not accept their assigned office could redeem themselves from the duty through payment or other contributions, such as donations. The author cites archival examples of such redemptions from Szekler-Hungarian villages in Transylvania, which once belonged to Hungary and now form part of Romania.

Keywords: legal customs, Szeklers, village community civic duty, refusal of civic duty

A kései feudalizmus korában, a XVII–XVIII. században és a XIX. század első felében a székelyföldi faluközösségek eredményes működését nagymértékben befolyásolta az a körülmény, hogy sikerült-e megfelelő vezetőket, közösségi tisztségviselőket választaniuk. Bizonyos tisztségek esetében még nagy szerep jutott a „szërre”, avagy „fűst után”, „kapu után” történő választásnak, ami körülbelül azt jelentette, hogy a házak sorrendjében jelölték a következő gazdát valamely tisztségre, ha alkalmasnak tartották annak viselésére. (Az alkalmatlanság kérdése nem kellően tisztázott a forrásokban és a történeti irodalomban, de valószínűleg olyan tulajdonságokat, adottságokat jelentett, mint a félkegyelműség, súlyosabb büntetett előélet, öregkori elesettség, tartós betegség, jellembeli fogyatékoság, az átlagosnál alacsonyabb társadalmi réteghez tartozás, alkoholrabság és hasonlók.)

Fogyatkozó gyakorisággal, de a „szërre” választott tisztségek közé tartozott még a XVII–XVIII. században is a községi *bíró*, erdélyies szóhasználat: a *falusbíró*, más székelyföldi neveken: a *szabad bíró*, a *katonabíró*, valamint több társadalmi csoportot magukba foglaló székely falvakban a *provinciális bíró*, a *jobbágybíró*. Talán ugyanígy jelölték tisztségére az egyházközség élén álló *megyebírót*, valamint így kerültek az előjáróság sorába a *faluhűtösök*, a *provinciális hűtösök* és a *megyehűtösök*. A XIX. század közepéig valószínűleg leginkább „szërre” töltötte be tisztségét az *erdőbíró*, a *hátárbíró*, a *tizesbíró*, az *esztenabíró*, a *bikabíró*, a *korombíró*, a községi *polgár*,

a *provinciális polgár*, valamint az egyházközségi *szentegyházfia* és a *megye-polgár*.¹

Némely faluközösségi és egyházközségi tisztség sok teendővel, elfoglaltsággal, kööttséggel járt. Jövedelmet viszont alig hozott viselőjének, sőt legtöbbször hátráltatta a saját paraszti gazdaságának, kézműves műhelyének munkálataiban. Ezért a sorban következő, szóba kerülő jelöltek sok esetben igyekeztek megszabadulni a jelöltségtől, a nem kívánt tisztségtől. A közösségek viszont, attól való félelmükben, hogy a sorozatos lemondások révén betöltetlenek maradnak bizonyos tisztségek, vagyis gazdátlanná válnak egyes feladatok, ezáltal pedig veszélybe kerül a faluközösség öngazdátásának szokott rendje, mindent elkövettek a tisztségek betöltése érdekében. Igyekeztek rábírní a soron következő gazdákat, mint jelölt személyeket, hogy vállalják el a terhekkel járó közösségi megbízatásokat. Ennek a törekvésnek fontos eszköze volt a vonakodók, az ellenszegülők, a tisztségviselés-től menekülők faluközösségi megbüntetése, pénzfizettetéssel, ledolgoztatással, helyettesítő személy megfogadtatásával.

A falutörvények, a falusi kis közösségek által alkotott konstitúciók a XVII. század közepétől a XIX. század közepéig terjedően őriznek olyan szabályozásokat, rendelkezéseket, amelyek a közösség tisztségeit el nem fogadó személyekre vonatkoznak. Álljon itt belőlük néhány példa!

Az udvarhelyszéki Csehérdfalva 1649. évi falutörvényének 19. pontja így rendelkezett:

„A kit a falu közdolgai igazítására választanak meg, s nem veszi fel, 1 forinttal váltsa meg magát”.²

Az udvarhelyszéki Kissolymos falu 1659. évi falutörvényében olvasható:

„Ha ki pedig rend szerént az bíróságot felvenni vagy viselni nem akarná... három forintra büntetessék, és az más esztendőben ugyan ismét reá vessék. Ha mégis szófogatatlankodik, az tiszt büntetése legyen rajta”.³

Az udvarhelyszéki Szentmihály falu 1663. évi törvénye többféle tisztség viselésének megtagadásáról is intézkedett:

„Ha valaki falusbíróságot, eskütséget és kertbíróságot, erdő- és határpásztorságot fel nem akarná venni, az ki érdemes reája, falu bosszúján maradjon, másnak adván azt az egy forintot, az ki elviseli érette, más eszten-

¹ Az egyházközség szerepű erdélyi megye fogalmáról, működéséről, tisztségviselőiről: Bárh 2012. A „község” jelentésű „falu”-ról és a „megyéhez” való viszonyáról: Bárh 2015. A tizes nevű falurésznyi szomszédási közösség működéséről, tisztségviselőiről: Bárh 2007. Bőséges szómagyarázattal: Bárh 2011: 265–310.

² Jakab–Szádeczky 1901: 392–393.

³ Imreh 1983: 301.

dőben ugyan tartozzék felvenni azon ember, excindálván jobbágyos nemesember”.⁴

Marosszék 1610–1674 között hozott, és 1718-ban egybeszerkesztett konstitúciói pénzbüntetést helyeztek kilátásba azok számára, akik a szerre jutott *falusbíró*ságot és *faluhűtősséget* nem vállalták fel:

„A *falusi Bírákat pedig a Falukon a közép értékű, fél húsú, nem az igen tehetős s nem is az igen szegény emberek közül eskessenek,...* kik ha szēresek és *Subeálni a Bíró*ságot nem akarják, toties quoties a *falu büntesse egy forintig. Ezen értelemben kell lenni az esküttek felől is, kik szēresek lévén az Eskütséget felvállalni nem akarják*”.⁵

A csíkszéki Szentmihály megyekönyvébe dátum nélkül, az 1710-es években írták be Szentmihály, Szépvíz és Borsova falvak közös „megyéjének” határozatát:

„A *Szent Egyház Fiúság pedig érdemes becsületes személyeken, kik alkalmasok az hivatalra, tartozik minden rend fel vállalni sub poena Constitutionis*”.⁶

A Csíkszentgyörgy helységgel „egy megyét” alkotó Csíkbánkfalva falu három alsó tize, vagyis Altizes, Simószege tizes és Martonos tizes 1700. évi közös konstitúciója a közösen kezelt tilalmas erdejük erdőbírójának megválasztásáról az alábbi módon rendelkezett:

„Ha valakit közülünk bírónak választának és fel nem akarná fogadni, egy forintot tegyen le, annak utána való esztendőben tartozzék viselni, hogy ha válasszák”.⁷

Az alábbi példa azt szemlélteti, hogy a helyi közösségek a maguk jogszokásai, illetve ezek alapján fogalmazott konstitúciói szellemében kiszabták a meghatározott mértékű pénzbüntetésüket a tisztséget el nem vállaló falusfeleikre, tizesbeli társaikra. A csíkbánkfalvi Martonos tizes protokolluma őrizte meg a következő 1847. évi esetet:

„Az 1847-dik évre a nemes tizes választotta volt fő erdőbírónak Tobi Antal ő kegyelmét és nem vette fel, tehát a konstitúció tartalmánál fogva fizessen a nemes tizesnek 1 ezüst forintot... és az után legyen más esztendőben fő erdőbíró”.⁸

Akinek alkalmá adódott arra, hogy megszabaduljon a tisztségviselés terhe alól, megpróbálkozott a gyakran szűkséghelyzetben lévő közösséget

⁴ Imreh 1983: 304.

⁵ Kolosvári–Óvári (szerk.) 1885: 52.

⁶ CSISZEMIKPI. Megyejegyzőkönyv (1703–1797). 27/a. p.

⁷ TA. A. 3. 1. p. – Vö.: Bárh 2007: 144, 336.

⁸ TA. M. 1. 33. p. – Vö.: Bárh 2007: 144.

valamiféle vállalással rábírní, hogy mentesítést adjon a nem óhajtott tisztség viselésének terhéértől.

1816-ban Csíkjenőfalva faluközösségének bikát kellett vásárolnia. Kiderült, hogy a falubeli Szekeres Istvánnak van egy eladó megfelelő „magmarhája”. A jeles állatot birtokló gazda és a vevő közösség egyezését így öröktette meg a falujegyzőkönyv:

„Ezen folyó 1816-dik esztendőben Szent Jakab havának 8-dik napján a jenőfalvi communitás egész falu gyűlését tartván... Szekeres István őkegyelme is jelen lévén, a bika aránt a közönség alkalomra mene őkegyelmével. Szekeres István a communitás előtt alkalomban azt tövé fel, hogy éltiben falusi bírónak, határinspectornak és falusi polgárnak ne válassza. Ha arról a közönség írást ad, az 1816-ra a bika bérében több fizetést nem kér. Ezen kérésit Szekeres István őkegyelmének a közönség megadá, melyet bizonyítunk igaz hitünk szerint”.⁹

1815-ben Csíkjenőfalva határinspectort akart választani, de nehezen talált megfelelő személyt. Aki végül elvállalta a sok tennivalóval járó feladatot, nem akármilyen feltételt szabott, amelyről a falujegyzőkönyv tudósít:

„Választotta a becsületes communitás határinspectornak az 1816–1817-dik esztendőre Barabás Mátyás lovas katona őkegyelmét... [aki]... felvállalá a határinspectorságot oly feltétel mellett, hogy a falusi bíróságtól ment legyen, hogy soha a communitás reá ne szoríthassa, mely kívánságát Barabás Mátyás őkegyelmének [megígérték], melyet bizonyítunk”.¹⁰

Erdélyi kutatásaim során székelyföldi plébániák irattáraiban és a katolikus gyűjtőlevéltárakban többször is elém kerültek olyan források, amelyekben valamely tisztség el nem fogadásáról esett szó. Az írott szövegek általában tükrözik az efféle esetekkel kapcsolatos közösségi megítélést és szankcionálást. Alább ezekből a jogszokásokra utaló adatokból nyújtok át egy csokorra valót.

Az orbaiszéki Gelence „megyéjének” számadáskönyvében rövid bevételi feljegyzések utalnak arra, hogy a XVIII. század közepén a katolikus egyházi közösség egy magyar forintra büntette azt a tagját, aki a „szérre” rá jutó „szentegyházfiú” tisztséget nem vállalta el.

1759-ben az alábbi szövegek is bekerültek a gelencei templomi vegyes bevételek és tartozások lajstromába: *„Alszei Lukács János a' Szentegyházfiúságért tartozik 1 M. forinttal”. „Palkó János a' Szentegyházfiúságért tartozik 1 M. forinttal”.* Kádár János nobilis, Ördög János, Héja György, Péter István, Török József, Fejér Imre, Palkó György neve után az 1-1 magyar forint

⁹ Imreh 1973: 96.

¹⁰ Imreh 1973: 95.

befizetésére utalva a következő megjegyzés olvasható: *„Ezek fizettek a Szentegyházfiúságért”*.

1769-ben valamivel bőbeszédűbb bejegyzést vetett papírra a gelencei templomi számadáskönyv jegyzője:

„Pro anno 1769 Szekrény István uram, hogy az Szentegyház fiúság szeréből ki hagyattatott, fizetett az Templomnak egy magyar forintot”.¹¹

Valószínűleg más módszerrel, mégpedig helyettes-fogadtatással igyekezett a faluközösség megakadályozni, hogy az udvarhelyszéki Atyha faluban elharapódzon a tisztségviselés indokolatlan megtagadása. Erre utal egy atyhai adat 1776-ból, amely a „megye hütöse” tisztség betöltésével kapcsolatos:

„Máté Mihály fogadott mást maga helyett, úgy mint Márkosi Szász Jánost... négy magyar forintokkal”.¹²

A közösségi tisztségviselés megtagadásának, illetve nem vállalásának kérdésköre különösen jellemzőnek számított Szentegyházsoláhfalu és Kápolnásoláhfalu népének életében. Az egymással szomszédos Szentegyházsoláhfalu és Kápolnásoláhfalu évszázadokon át egy „megyét” alkotott, vagyis egy plébánia kötelékébe tartozott. Kápolnásoláhfalu 1837-ben kivált a nagymúltú „két oláhfalvi nemes megyéből”, és önálló plébánia, önálló „megye” lett, 1838-tól helyben lakó saját plébánossal.

1841-ben Szentegyházsoláhfalu lecsökkent kiterjedésű, megfogyatkozott népességű „megyéje” anyagi szükséghelyzetben, nevezetesen az új kántori lak építése kapcsán, olyan határozatot fogadott el, amely a tisztséget nem viselők megítélésében, az általam fentebb idézett példákhoz képest, új szempontokat érvényesített. A határozat tulajdonképpen nem büntetésként értelmezte a tisztség fel nem vállalóinak, illetve a tisztség viselése alól kimaradóknak a pénzfizetését, hanem valamiféle közösségi teherviselési hozzájárulást látott benne. Következésképp, nemcsak a tisztséget viszszautasítók fizettetését tartotta szükségesnek, hanem azokat is, akik alkalmatlanságuk miatt maradtak ki a „szer”-ből, vagyis a kapuk szerinti sorrendből. A figyelemre méltó rendelkezést érdemes itt teljes terjedelmében idéznünk:

„1841-dik év mártius 25-én Megye gyűlése tartatván, több tárgyak között jelesen kérdésbe jöve az építendő Kántori új házra szükséges költség honnan leendő ki eszközölése, melyre a nagyobb rész oda nyilatkozik, hogy sokan vannak ezen nagy Faluban, kik se Megye Bíróságot, se polgárságot nem viseltek, 's akik vagy elegendő ügyesség vagy egyéb házi terhes körülményeik miatt el se viselhetik, minthogy azonban az igazság kívánja, hogy mindenki aki faluban lakik 's annak javaival él, hordozza annak terheit is. Ezen szempontból

¹¹ GEPI. Számadáskönyv (1715–1868). 59. p., 65. p.

¹² UGYL. Atyha. Megyejegyzőkönyv (1625–1858). 123. p.

*ki indulva, néhány alább írandó gazdákra a Megye polgári vagy bírói hivatalok tehetségek szerint való elfizetése határozottatott, hogy az össze gyűlendő summából mind a Kántori új házra szükséges költségek, mind egyéb név alatt elő adandó szükségek igazíttathassanak.*¹³

A fenti határozatot 38 név követi, amelyeknek viselői 4 és 26 magyar forint közötti összegeket fizettek a megye pénztárába. Azért kellett hozzájárulniuk a közterhek viseléséhez, mert kimaradtak a „megyebírói” és a „polgári” tisztségek választásai alkalmával a jelöltek, illetve a megválasztottak sorából. Befizetéseik révén a „megye” 354 magyar forint bevételhez jutott.

Álljon itt néhány példa a fizetésre kötelezettek hosszú lajstromából!

„Sándor János felszegi Megye Bíróságáért és Polgárságért” [26 M. ft.]

„Farkas Miska György mind a két hivatalért” [15 M. ft.]

„Simó Jóni János mind a kettőért” [17 M. ft.]

„Vitus Péter a Megye Bíróságért, minthogy Polgár volt” [12 M. ft.]

„Ambrus Ignátz Megye Bíróságért” [10 M. ft.]

„Tamás János alszegi polgárságért” [5 M. ft.]¹⁴

Három évvel később, 1844-ben újra olyan bevételeket örökölt meg a szentegyházsolárhfalvi megyejegyzőkönyv, amelyek tisztségek „elfizetésének” számítottak:

„Folyó 1844-dik év junius 2-dikán Gedő János István és Hegedűs Péter ő kegyelmek a Megye Polgárságot és Vice Megye Bíróságot elfizették, külön külön 25, huszonöt Magyar forintokat fizetvén, mely 50 M. ft. összeget a Fő Megye Bíró Farkas Lukács kezébe adatván, a Templom kerítésének renovatiójára és a Papi 's Kántori udvaron található hiányságok kipótlására fordíttatott”.

*„A fenn írtakon kívül Antal Ferencz István fizetett a Megye Bíróságért 14 Magyar forintokat, Sándor Ferencz pedig ugyan azon hivatalért 24 Magyar forintokat. Ezen összegeket Farkas Lukács Fő Megye Bírónak kezére adattak és a fenn nevezett szükségekre fordíttattak”.*¹⁵

Kápolnásolárhfalva 1838-tól, vagyis az önálló plébánia és „megye” megszületésétől vezetett, de 1978-ig használt, megyebírói számadásokat is tartalmazó megyejegyzőkönyve bő tárháza a tisztséget nem vállaló személyek pénzfizetési, ledolgozási, adományozási eseteit dokumentáló bejegyzéseknek. A jegyzőkönyv nagy része a XIX. század második feléről és a XX. századról szól, következésképp, jól tükrözi a tisztségviselést megváltó, a közösségi kötelek terhéltől szabadulni vágyó egyéni törekvések tömegessé válását a kapitalizmus, vagyis a polgári szabadság korában. A XX. századból

¹³ UGYL. Szentegyháza. Megyejegyzőkönyv és Historia Domus-töredék (1831–1844). 15. p.

¹⁴ UGYL. Szentegyháza. Megyejegyzőkönyv és Historia Domus-töredék (1831–1844). 15–16. p.

¹⁵ UGYL. Szentegyháza. Megyejegyzőkönyv és Historia Domus-töredék (1831–1844). 16. p.

nagy táblázatos névsorok maradtak fenn azokról a személyekről, akik a rájuk került *megyebíró*, *megyepolgár*, *tizesbíró* tisztségeket „elviselték”, „elfizették”, vagy „ledolgozták” a közjávára.

A temérdek adatból alább idézek néhány jellemző megfogalmazású szöveget. Valamennyi a fent említett megyejegyzőkönyvből való,¹⁶ amelynek aktuális oldalszámával kezdem és a vonatkozó évszámmal zárom a kiválasztott adat bemutatását.

35. p. „*Benedek Ferencz János atyánkfia az előljárással egyetértőleg felvállalta a megyebíróság 's polgárság megváltásába a Közönség által a tiltott fenyőből adott tőkének kimetszésit a kántori jószágon szükségelt kertek s kapuk felállítására.*

Ifiabb Lőrincz Gyurka Ferencz atyánkfia a megyebíróság díjába tulajdon deszkájából és vas szeggel és cserefa ászkokra ki padolta a szegrestyét. Ezen két atyánkfia tehát ezen évben a fenn irt vállalatokkal mentették fel magokat az egyházilag köteles szolgálattól.

Továbbá ezen évben a megyebíróságot az alább írtak fizették el kész pénzzel: Domokos István, József Ferenc ifjú, Lőrincz kicsi Bandi Imre, Lőrincz Tamás János, József István Keresztes, Lőrincz István ifjú, Üveges János, Bordás Ferencz”. [Összesen 40 forint osztrák értékben], (1867)

37. p. „*Szükséges deszka anyagokat adtak megyebíróságba:*

– *György Barabás Józsi 30 szál hosszú deszkát a Kántor úr leégett 's újból épült pajtájára és csűrre, megyebíróságba.*

– *Antal István ugyan ezen szükségre megyebíróság és polgárság megváltásába adott 30 szál hosszú deszkát.*

– *György Mihály Ferencz a tanító segéd úr oldal házát a maga deszkájából, ászkot és vas szeget is maga adva hozzá, s a munkát is személyesen végzé, ugyan csak megyebíróságba”. (1868)*

39. p. „*Both István Pista fizetett a szeribe járandó megyebíróságért”. [6 ft. o. é.], (1870)*

39. p. „*Marczi János Györgytől a megyebíróság elfizetéséért bejött”. [4 ft. o. é.], (1870)*

41. p. „*Marczi János György 1870-dik évi megyebíróság fizetésből elmara-dott volt 1 forinttal, s azt befizette”. (1871)*

43. p. „*József Tamás a megyebíróságot elfizetvén, a Kántor urat elvitte 1871-ben Keresztúrra, azon kívül fizetett 3 forintokat”. (1872)*

44. p. „*Gáspár Józsi Imre a megyebíróság és megyepolgárságba fizetett 9 forintokat”. (1872)*

¹⁶ UGYL. Kápolnásfalu. Megyejegyzőkönyv (1838–1978). 35–53. p., 131–136. p., 138–148. p.

45. p. „Benedek Mózes a megyebíróság elfizetésébe 1872-dik évben adott 40 szál félsingés nagy deszkát. Az iskolában készült székek és padlására használtatott”. (1872)

45. p. „Benedek Ignác a megyebíróság elfizetésébe 1872-dik évben K. Vásárhelyt tartott... tanfolyamról a Kántor urat haza hozta, számíttatott 6 forint”. (1872)

46. p. „Péter Ferkő Mihály a megyebíróság elfizetésébe adott 4 forintokat”. (1873)

46. p. „Balázs Mihály Ferencz a megye polgárság elfizetésébe adott 3 forintokat”. (1873)

53. p. „Molnár Sándor fizetett a szerébe járó megyepolgárság elviselése helyett”. [2 ft. 66 kr.], (1876)

53. p. „Both Péter a szerébe járó megyebíróság helyett fizetett”. [5 ft.], (1876)

A tisztségviselés alóli felmentési törekvések és módok emlékeztetnek azokra a törekvésekre és szabadulási módokra, amelyekkel a faluközösségek némely tagja bizonyos közmunkák, közfeladatok elvégzésének kötelezettsége alól igyekezett mentesíteni magát. A hajdani székelyföldi falusi közfeladatok sokasága a rendszeres határbeli kerítésjavításoktól az útjavításokon át a hatóságok által követelt *patrózásig*, vagyis a moldvai határvonal felé vezető havasi, erdei *ösvenyek*, csempészcsapások ellenőrzéséig terjedt. Az efféle terhek és a velük kapcsolatos mentesülési ötletek számbavétele, bemutatása önálló tanulmányt érdemel. Itt behatóan nem foglalkozom velük. Csak a párhuzam érzékeltetése kedvéért említék néhány esetet:

1796-ban Fekete János Ozsdolán tevékenykedő cigánykovács felmentést kapott a komunitástól a patrózás és az útcsinálás szolgálata alól. Cserébe megfogadta a falu népének gyűlésén, hogy a gabona árához igazodó kedvező áron végzi az ozsdolaiak számára a kovácsmunkákat, „*régi mód szerént*”.¹⁷

1796-ban Máté Pál ványolótulajdonos egyezséget kötött Ozsdola komunitásával, amelynek értelmében mentesült a patrózás terhétől:

„Máté Pál... arra obligálá magát... hogy a becsületes falunak tartozzék minden tavaszon és ősön cedelének való... és harisnyának való posztót, ölet egy polturáért meg ványolni jól, becsületesen, hogy a patróból ment legyen. Különben, ha nem cselekedné, tartozik patrót szolgálgni”.¹⁸

¹⁷ SÁL. Fond. 375. No. 3. Ozsdola falu jegyzőkönyve (1772–1823). 72. p.

¹⁸ SÁL. Fond. 375. No. 3. Ozsdola falu jegyzőkönyve (1772–1823). 72. p. Idézi: Báth 2015: 108–109. *cedele* = posztóból készült férfi nagykabát, *harisnya* = itt: férfi posztónadrág.

Fejér József kantai „professzor”, aki Hilib faluban született, tanárkodása évtizedei alatt is birtokolta őseitől örökölt hilibi *bennvalóját*, ami után viselnie kellett a közösségi terheket, többek között „tizennyolcadfél határkert” rendszeres „tartását”, gondozását, javítását. Ettől a terhes kötelességtől úgy tudott megszabadulni, hogy 1825-ben adott a gyakran pénzhiányban szenvedő Hilib falu közösségének egy fölöttébb jelentős összeget, 80 rénes forintot.¹⁹

Kitekintés

Tanulmányomban székelyföldi adatokat sorakoztattam föl annak érzékeltetésére, hogy a „szërre” viselendő közösségi tisztségtől miként próbált megszabadulni, aki tehette, illetve a közösség miként viszonyult a tisztséget nem vállaló, vagy a tisztségviselésre nem alkalmas tagjaihoz. Valószínűnek látszik, hogy a kérdéskör jogszokásai nem köthetők kizárólagosan a székelekhez. Községi tisztség elfogadásának megtagadása és a közösség ezzel kapcsolatos büntetése, megváltási elvárása bizonyára nem csak a Székelyföldön fordult elő, hanem a Kárpát-medence más tájain is. Ennek jelzésére említék egy egri és egy kalocsai példát.

A XVIII. század második felében Egerben a megtisztelő, de sok gyakorlati teendővel járó *fertálmester* tisztségtől néhányan igyekeztek megszabadulni. Pénzért akartak helyettest fogadni a feladatok végzésére, és hosszan vívták harcukat a tisztség személyes viseléséhez váltig ragaszkodó városi előljárósággal.²⁰

1844-ben a kalocsai „Kert Gazdaság” *kertkiszbíróvá* választotta Schukovits György patikust, aki a feladatot nem vállalta. Többek között neki kellett volna a kerttulajdonosoktól beszédni a csőszbért, ami rengeteg utánajárást igényelt a tisztség viselőjétől. Mivel a csőszök követelték a bérüket, a város fogadott egy helyettes kertkiszbírót. A vita akkor mérgesedett el, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a helyettes bérét sem a patikus, sem a kertbirtokos társulat, sem a város nem akarja fizetni.²¹

A fenti két eset sejteti, hogy az Alföldön, a Felföldön és a Dunántúlon, vagyis a Erdélytől nyugatra eső Kárpát-medencei tájakon egyaránt feltárhatók efféle adatok, ha a kutatók figyelemmel kísérik előfordulásukat a levéltári forrásokban.

¹⁹ ILCM. I sz. Dd. 1. a. – Hilib gyűjt.

²⁰ Breznay 1939: 43–49.

²¹ KÉL. II. Úriszéki iratok. 1844. (júl. 29. 283. szám)

Levéltári és más gyűjteményi rövidítések

CSISZEMIKPI	Csíkszentmiklósi plébánia irattára
GEPI	Gelencei plébánia irattára
ILCM	Incze László Céhtörténeti Múzeum, Kézdivásárhely
KÉL	Kalocsai Érseki Levéltár (Újabban: KFL = Kalocsai Főegyházme- gyei Levéltár)
TA	Tizes Archivum. (Tizesdokumentumok másolataiból összeállított gyűjtemény a szerző tulajdonában. Az eredeti iratok csíkbánk- falvi: altizesi és martonosi családi megőrzésben.)
A. 3.	Altizes, iratok (1700–1845)., M. 1. = Martonos tizes. Protokollum (1820–1887)
SÁL	Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy
UGYL	Udvarhelyi Gyűjtőlevéltár (A Gyulafehérvári Főegyházme- gyei Levéltár Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltára), Székelyudvarhely

Irodalomjegyzék

BÁRTH János

- 2007 *Az eleven székely tizes. A csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tizesek működése a XVII–XX. században.* Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szervezet.
- 2011 *Templom jobbágya, megye zsellére, eklézsia árendása. Fejezetek a katolikus székelység egyháztörténetéhez.* Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szervezet.
- 2012 *Szentgyörgy megyéje Alcsíkban. Esettanulmány a katolikus székelység egyháztörténetéhez és társadalomnéprajzához.* Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szervezet.
- 2015 *Ozsdola az őrfalu. „Falu” és „megye”, vagyis székely közösség és egyház-község Ozsdolán a XVIII – XIX. században.* Kecskemét: Báth János.

BREZNAY Imre

- 1939 *Az egri fertálmesterségről.* Eger: Egri Fertálmesteri Testület.
- 1973 *A rendtartó székely falu. Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából.* Bukarest: Kriterion.

IMREH István

- 1983 *A törvényhozó székely falu.* Bukarest: Kriterion.

JAKAB Elek – SZÁDECZKY Lajos

- 1901 *Udvarhely vármegye története.* Budapest: Athinaeum.

KOLOSVÁRI Sándor – ÓVÁRI Kelemen (szerk.)

- 1885 *Corpus Statutorum Hungariae Municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. I. köt. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

A tanulmányban szereplő erdélyi helységnevek

(Elől a XVII–XVIII–XIX. századi magyar, majd zárójelben a XXI. századi román, illetve az időközben megváltozott magyar névalakok)

Atyha (Atîa)

Bánkfalva (Bancu, Csíkbánkfalva)

Borsova (Birzava, Csíkborsova)

Csehérdfalva (Cehetel, Csehétfalva)

Gelence (Ghelința)

Hilib (Hilib)

Jenőfalva (Ineu, Csíkjenőfalva)

Kanta (Țîrgu Secuiesc – Kézdivásárhely városrésze)

Kápolnásoláhfalú (Căpîlnița, Kápolnásfalú)

Keresztúr (Cristuru Secuiesc, Székelykeresztúr)

K. Vásárhely (Kézdivásárhely, Țîrgu Secuiesc)

Kissolymos (Șoimosu Mic)

Osdola (Ojdula, Ozsdola)

Szentegyházasoláhfalú (Vlăhița, Szentegyházasfalú, Szentegyháza)

Szentgyörgy (Ciucsîngeorgiu, Csíkszentgyörgy)

Szentmihály (Mihăileni, Székelyszentmihály)

Szentmiklós (Nikolești, Csíkszentmiklós)

Szépvíz (Frumoasa, Csíkszépvíz)

A mindennapi élet szerveződése Tordán az első világháború idején – a törvények, rendeletek hatása (Eset- és forráselemzés)

KESZEG VILMOS

(professor emeritus, néprajzkutató)

The Organization of Everyday Life in Turda/Torda during the First World War: The Impact of Laws and Regulations – A Case Study

In my previous research on the dynamics of traditional (folk) culture, I examined the laws and regulations and identified the institutions (church, education, media) that significantly influenced the status of traditions, affecting their practice, abandonment, or transformation. This presentation builds upon that same line of inquiry. The temporal scope is limited to the period of the First World War. Based on the volumes of Aranyosvidék, the county weekly published in Turda/Torda, the study summarizes how everyday life changed during the war: the removal of men from the family and workforce; assistance provided to front-line soldiers, the wounded, war-disabled, widows, and orphans; survival strategies; changes in burial practices and the commemoration of the dead; attitudes toward prisoners of war; and family life amid the dispersal of family members. This summary explores how everyday life, in this conjunctural (crisis) context, became subject to national, local, and institutional regulations; how daily routines were constrained; and aims to identify the official provisions that initiated new procedures, redirecting everyday practices into the sphere of legality and compliance.

Keywords: state of emergency, wartime economy, laws, decrees, new social sensitivity

Bevezetés

A mindennapi élet olyan keret és közeg, amelyben az individuumok, a közösségek és az intézmények lefolytatják a maguk aktivitását és interakcióit. Ebben a keretben kerül sor a hagyományok gyakorlására, és ugyanitt lépnek érvénybe azok a szabályozások, amelyek korlátozzák a hagyományok gyakorlását. Alulírott a hagyományos (népi) kultúra dinamikáját vizsgálva korábban áttekintette azokat a törvényeket, rendelkezéseket és megnevezte azokat az intézményeket (egyház, oktatás, média), amelyek jelentősen meghatározták a hagyományok státusát, amelyek gyakorlásukat, elhagyásukat, változtatásukat ösztönözték.¹ Ezáltal a hagyományokat jelentős mértékben a jogszerűség, a gyakorolhatóság szabályozott területére irányították át.

A háborúk az emberiség történetének tartozékai, amelyek hirtelen és átmenetileg új rendet, *hadiállapotot* léptetnek érvénybe. A közösségek

¹ Keszeg 2018.

(nemzetek, etnikumok, települések, családok) életében kimenetelüktől függetlenül krízishelyzetek, az egyén életében pedig fordulópontok, sorsesemények. A háború összefüggésben van az ideológiákkal, a technikával, a vallással, a gazdasági élettel, a mindennapok struktúráival, a korszaktudattal.²

A néprajztudomány figyelmét huzamosan foglalkoztatta a háború korában feléledt levelezés, valamint a friss élmények megörökítésére szakosodott napló- és emlékiratírás.³ Egy, az első háború hatásait átpásztázó tanulmánygyűjtemény a levelezés, az emlékiratírás előretörését, a női szerepek megváltozását, az egyház akcióinak gyarapodását, az imádkozás intenzívvé válását, az étkezési és tágabban a fogyasztási habitusok minimalizálódását, a katonatemetés és a katonasírok gondozása forгатókönyvének kialakulását emelte ki.⁴ Egy tanulmány a háború idején a közétkeztetés, a hadigondozás, az oktatás, a beteggondozás, a munkavállalás és a lakásbiztosítás területén foganasított intézkedéseket tekinti át.⁵ A Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú alapítvány 2014 óta *A Nagy Háború írásban és képen* nevű blogfelületen folyamatosan végez archívumfejlesztést.⁶ Példamutató az a helytörténeti monográfia, amely az egy település által kiállított hadviselők kataszterét és emlékét rekonstruálta.⁷

Alulírott az utóbbi időszakban több alkalommal végzett forrásgyűjtést egy regionális lap első világháborús évfolyamaiban. Rendre a háború humoráról, a frontról az újságnak küldött levelekről, egy, a háború tárgyainak múzeumban való elhelyezésére irányuló kezdeményezésről értekezett.⁸

Jelen kutatás időkerete szintén az első világháború idejére korlátozódik. Az *Aranyosvidék* című vármegyei hetilap évfolyamai alapján azt összegzi, hogyan változott meg a mindennapi élet a háború időszakában: a férfiak kivonása a családból és a munkavégzésből; a frontkatonák és a sebesültek segítése; az adománygyűjtés és a beszolgáltatás; a túlélési stratégiák a táplálkozásban, öltözködésben; a temetés, a halottakra való emlékezés megváltozása; az ünneplés megváltozása; a háború híreihez való hozzájutás; a cenzúra megtapasztalása; a katonákhoz, a háború áldozataihoz és a hadifoglyokhoz való viszonyulás; a családi élet a családtagok szétszóródása közepette. Az összegzés azt tekinti át, hogy a mindennapi élet ebben a konjunkturális helyzetben hogyan kerül (országos, helyi, intézményi) szabályozás,

² Napjaink szerveződő tudományterülete a *háború antropológiája* és a *katonaantropológia*. A téma magyar jelzése, a szakirodalom összesítése: Jobbágy 2015.

³ Novotny 1987, Hanák 1973, Környeyné Gaál 1985, Petercsák 2015, 2020, Oláh 2006.

⁴ Glässer-Mód 2018.

⁵ Szlanyinka é.n.

⁶ https://nagyhaboru.blog.hu/2015/09/30/egy_kisvaros_es_az_első_vilaghaboru (Megtekintve: 2024.10.02.)

⁷ Szabó-Nagy 2018.

⁸ Keszeg 2025 a, b, c.

az életvezetés rutinjai hogyan kerülnek gátlás alá, valamint azonosítani igyekszik azokat a hivatalos rendelkezéseket, amelyek új eljárásokat kezdeményeztek a jelzett területeken.⁹

A fenti kérdésfelvetés a regionális hetilap mellett szükségessé tette a háború időszaka törvényeinek és miniszteri rendeleteinek tanulmányozását is.

A tordai sajtó a háborús években

Torda hetilapja, az *Aranyosvidék* 1914-ben a 24. évében járt. A háború kitörését különszámban adta hírül. 1914. július 26-án, vasárnap ezzel a címmel jelentette be a nagy eseményt: *Megkezdődött Szerbiával a háború!*¹⁰ (24.31.1./1914.07.26.)¹¹ 1914. július 29-én, szerdán újra különszám jelent meg. A főcím szerint *Megizentük Szerbiának a háborút. A Király szózata a Népekhez. A kormány proklamációja. Erdély kormánybiztosa.* (24.32.1./1914.07.19.) 1914. július 30-án, csütörtökön a lap a Belgrád elleni támadásokról tudósított. (24. 33.1./1914.07.19.), 31-én, pénteken pedig a Ferencz József és gróf Tisza István által jegyzett *Népeimhez* című röpiratot közölte. (24.34.1./1914.07.30.)

1914. július 26. és 1918. november 16. között az *Aranyosvidék*nek 242 száma jelent meg. Ebből 27 szám 1914-ben, 52 szám 1915-ben, 60 szám 1916-ban, 52 szám 1917-ben, 51 szám 1918-ban. Az olvasók 1914-ben 4, 1916-ban 8, 1918-ban pedig 6 alkalommal kaptak különszámot a rendszeresen megjelent szombati újságokon kívül.

A négy év során a háború folytonosan foglalkoztatta a lapot. Egyaránt figyelt a politikai döntések színtereire és hangadóira, a frontok történéseire, a város és a vármegye lakosságának életkörülményeire, hangulatára. A vezércikkek hol derűt, hol borút keltve az aktuális tényekre reflektáltak; a monarchia állapotára és politikai viszonyaira, a sorsát meghatározó döntésekre; viselkedési és viszonyulási módozatokat, logikai és nyelvi retorikát sugalltak az olvasóknak. A lap több-kevesebb rendszerességgel versrovatot tartott fenn, a költőket és a verseket a régióból verbuválva. A háborús időszakban a versek a háború, a pusztulás, a szenvedés, a heroizmus, a haza és a szülőföldszeretet érzését járták körbe, gazdag pátosszal. Az újság új rovatokat nyitott meg. *A háború hírei* a hadi eseményekről szerzett értesüléseket közvetítette, a *Tábori posta* a frontról kapott leveleket tette közzé. Külön sorakoztatta fel a város, és külön a vármegye életének eseményeit. Ezek

⁹ Terjedelmi korlátok miatt itt a tanulmány kis részét tehetjük közzé.

¹⁰ Az *Aranyosvidékből* átvett idézeteket betűhív átírásban közöljük. A címetek idézőjel nélkül, az újságcikkből átvett idézeteket idézőjelben, állóbetűvel adjuk közre.

¹¹ A források kódja a következő információkat tartalmazza: évfolyam, szám, oldal/megjelenés éve, hónapja, napja. Az *Aranyosvidékre* utaló hivatkozások élén az újság nevét nem szerepeltetjük. Az egyéb lapok esetében a kód élén található az újság neve.

között állandó jelleggel szerepeltek a Tordán tartózkodó sebesültek, később a hadifoglyok életéről, a vármegye katonáiról (sorozások, hőstettek, sebesülések, halálesetek, szabadságolások), a lakosok segélyakciókban való részvételéről, valamint nélkülözéséről szóló tudósítások. Szintén a hírek között szerepeltek hétről hétre a minisztériumi, a hatósági és a helyi intézményi rendelkezések és felhívások. A lap hatékonyan segítette a várost és régióját a háború hozta helyzetek megélésében és feldolgozásában. Rendszeresen kivonatolta és értelmezte a lakosság kötelezettségeit szabályozó törvényeket és miniszteri rendelkezéseket. A miniszterelnöki sajtóiroda vállalta, hogy az eseményekről rendszeresen tájékoztatni fogja az *Aranyosvidéket*. Ezáltal a lap hiteles forrás alapján tudósította olvasóit az aktuális eseményekről. (24.34.2./1914.07.30.) Egy év elteltével a lap számvetést készített: a miniszterelnöki sajtóirodától ezer táviratban kapott tájékoztatást. Ezért is érezhette úgy, hogy „az újság az éltető eleme, a kenyere és a vigasztalása” a közönségnek. (25.37.3./1915.09.11.) Indokolt esetben átvette a tekintélyes lapok értesüléseit és kommentárjait is. Együttműködött a város és a vármegye intézményeivel, a helyi döntéseket, felhívásokat rendszeresen közvetítette. És végül, az újságba beemelte az utca hangját.

A mindennapi élet újraszerveződése a háború idején. Megváltozott társadalmi viszonyok

A férfiak besorozása érezhetően megterhelte a család érzelmi és anyagi életét. Úgy fogalmazhatnánk, hogy a háború jelentős mértékben kivonta a férfiakat a családból, a családfenntartásból, a munkahelyekről. A „hiányzó férfi” (férj, apa, gyermek, munkaerő) állapot új helyzetet teremtett. Állandósult a családtag biztonságáért való aggodalom. A hónapok teltével egyre több családnak volt oka a korai gyászra. Az asszonyok korán megözvegyültek, a gyermekek árvaságra jutottak, a szülők fiatal gyermeküket veszítették el, öregkorukra támasz nélkül maradtak. A férfiak szerepkörébe tartozó feladatok elvégzése a nőkre és a gyermekekre hárult, vagy pedig fogadott munkaerőhöz kellett folyamodni.

Az 1914. augusztus 22-i Behívási Hirdetmény életkorok szerint hívta sor alá a férfiakat (24.40.3./1914.08.28.). 1914 szeptemberében a 20, a 21 és a 22 éves férfiakat hívták be (24.43.1./1914.09.19.), és figyelmeztették őket a távolmaradás következményeire. (24.43.1./1914.09.19.) Sorozni kezdték a 19 éveseket, akik a főgimnázium 7. és 8. osztályába jártak. (25.5.4./1915.01.30.) 1915-ben a honvédelmi miniszter kiterjesztette a népfölkelők életkorát, a 18 évesektől az 50 évesekig. (1915.17.4., 26.6.3./1916.02.05.) 1916-ban meggyorsították a 8. osztályt végzettek érettségi bizonyítványának kiosztását az érettségi vizsga letétele nélkül, hogy a harctérre meheszenek. (26.7.4./1916.02.12.) A lap *Mindenki lehet katona* címmel adta hírül,

hogyan ugyanettől az évtől a 18. életévüket be nem töltötték is beléphetnek a hadseregbe, szülői engedéllyel. (26.42.4/1916.09.16.)

A családfők tömeges elhalálózása miatt megnőtt a hadiárvak száma. Az *Aranyosvidék*nek 1915-ben 13.394, 1918 elején 97.972 árváról volt tudomása (25.44.5./1915.1.30., 28.4.3./1918.01.26.) Folyamatosan napirenden volt mind az árvák örökbe fogadásának kérdése (25.18.2./1915.05.01.), mind a megsegítésük (27.34.3./1917.)

Honnan szerzett értesülést az *Aranyosvidék*? Az 1914. évi VIII. törvénycikkben a honvédelmi és a hadügyminiszter együtt határozta meg a újonclétszám fokozatos növelését az 1914–1923 közötti időszakra. 1914-ben az újonclétszám változatlan maradt, a honvédség ágyú-, tarack és lovasütegeinek száma növekedett. (1914: IX. tc.) Valamint nőtt a póttartalékosok száma; az állításkötelesek az 1893–1891 között születettek voltak. (1914: X. tc.) Az 1915. évi II. törvénycikk a népfölkelők életkorát 18–50 év között határozta meg, majd az 1916. évi VI. törvénycikk a felső korhatárt 55 évre emelte. A 8.500 HM/1915-ös és a 8.500 HM/1915-ös rendelkezés behívta az 1896-os, a 12.900 HM/1915-ös rendelkezés az 1897-es év, a 27.111 HM/1917-es az 1900-as év szülötteit. Illetve, a felső korhatárt az 1871–1872-es évben születettekre tolta ki. (18.000/18/1916, 1.800HM/1917) Az 5.474 ME/1914 rendelet megvonta a hadköteles férfiak külföldre utazásának jogát.

Az iskolák működését először a tanárok besorozása zavarta meg. Majd a diákok bevonulása a záróvizsgák rendjét borította fel. (1915: II. tc.) A hadba vonult egyetemistáknak a szolgálat fejében egy félévvel kevesebbet kellett tanulniuk (147.664 VM/1914, 19.147 VM/1915). A harctéren rokkanttá vált tisztek vagy tisztjelöltek érettségi bizonyítvány és felvételi vizsga nélkül a tudományegyetem bármely karára beiratkozhattak. (9.000 VM/1915).

A bevonult katonák a háború első időszakában elérhetőek voltak. A hónapok és évek teltevel a látogatásuk, a hazalátogatásuk, a levélben, telefonon, táviratban, valamint a csomaggal való elérésük, az életben- és hollétükről való értesülés, a holttestük elérhetősége és hazahozása fokozatosan a kibocsájtott rendelkezések függvényében történhetett. (21.887 BM/1915) A harcvezetésben lévő katonák látogatásának tilalmát a m. kir. belügyminiszter 1914. évi 93.814 számú körrendelete megismételte. (93.814.V.a/1914).

A lap kötelességének érezte a vármegye hősi halottjairól való megemlékezést. Készségesen adott helyet azoknak a katonaleveleknek, amelyekben szemtanúk számoltak be a halálesetről. Csöregi János Torda közkedvelt tanítóegyenisége volt. 1914. október 13-án hunyt el 33 évesen, a szerbiai harctéren. Halának körülményeiről az a bajtársa tudósított, aki maga ásott sírt az elhunyt katonának. (24.53.3./1914.11.28.) Mokossiny Gábor

másodéves joghallgató önként, a sorozóbizottság figyelmét kijátszva vonult a frontra. A galíciai harctéren bajtársai körében „a század legbátrabb harcosa” címet érdemelte ki. 1915. május 25-én, 20 évesen esett el. Az elhunyt sógorának bajtársa számolt be a végzetes csatáról, a településről, az elhantolás körülményeiről. (25.26.3-4./1915.06.26.) Bölöni Árpád 1916 májusában Olaszországból egy friss csata áldozatairól és sebesültjeiről számolt be: az újság által nyilvánított részvétet az elhunytak családtagjainak, illetve nyugtatta meg a csata túlélőinek családját. (26.51.6./1916.11.11.)

A város lakossága megrendülve, a hősöknek kijáró tisztelettel vett részt a hazahozott katonák temetésén. Bodor Ákos, a vármegye tisztségviselője, a lap munkatársa, 36 éves korában Bukovinában halt hősi halált 1915. január 21-én. A veszteséget a vármegye tisztikara adta hírül *Pro Patria* című gyászjelentőjében. (25.7.2./1915.02.13.) Radnalajosfalván temették el, több társával egyszerre. Kolozsvárt gyűjtés indult egy lajosfalvi emlékjel felállítására. Holttestét a felesége hazahozatta Tordára, a vármegyei ház dísztermében ravatalozták fel, innen temették el 1915. március 3-án. A koporsót katonai és vármegyei, városi előjárók állták körül, a gyászmenetben volt 600 katona, valamint felvonultak a városban ápolt sebesültek, a tűzoltók és a csendőrök. A család kérésére a koporsóra és a sírra mindössze jelképesen került virág. Az összegyűlt koszorúmegváltási díjat a szintén a lajosfalvi csatában elhunyt aranyosgyéresi őrmester özvegye és árvái megsegítésére ajánlotta fel. (25.5.1./1915.01.30., 25.6.4./1915.02.06., 25.9.3-4./1915.2.27., 25.10.1-2./1915.03.06., 25.10.3./1915.01.16., 25.12.2./1915.03.20.) A lap és a város ugyanilyen gyásszal járult a hazahozott 22 éves áldozat, Szentkirályi Kleinhempel Géza sírjához. (25.31.2./1915.07.31.) Maksay Márton a tordai iparosegylet tagja (cipész) volt. „Hadseregünknek egyik legdaliásabb, legvitézesebb, leglelkesebb katonája”, a 21-es honvédszázad őrmestere, kétszer is vitézségi éremben részesült. A lemergi csatában megsérült, Szatmárnémetibe szállították gyógykezelésre. Itt hunyt el 1915. július 25-én. Családja exhumáltatta és Tordára hozatta. Az iparosegylet testületileg vonult ki a vonatállomásra, ahonnan „nagy közönség meleg részvéte mellett” zászlós vonulással kísérték a temetőbe. Díszöltözetben a menethez társultak a városban állomásozó csendőrök és katonák. A szertartást két lelkész vezette, amelybe bekapcsolódott a dalkör is. (26.13.3./1926.03.25.)

Az idegenben, a távoli harctéren, hadikórházakban, fogolytáborokban bekövetkezett halálesetek szaporodása következtében egyre többen kényserültek szembesülni a holttesthez való hozzájutás, a temetésen való részvétel nehézségével. Ebben szerepet játszott a halálhír esetlegessége és bizonytalansága, az elszegényedés, a közlekedési-szállítási viszonyok mostoha volta. A holttestek hazaszállíttatásáért tett erőfeszítéseket látva a honvédelmi miniszter felhívással fordult a családokhoz: a hősök számára

a távoli katonasír a méltó nyugvóhely. (26.13.3./1916.03.25.) Ilyen körülmények között állandósult a holttest hiányában tartott gyászszertartás. (27.44.4./1927.11.3.) A távol meghalt hozzátartozónak a halálhír vétele után gyászjelentőt nyomtattak, nevét a családi sírkőre vésték. Ezeknek a szövegtípusoknak a nyelvezte jelentősen eltolódott a patriotizmus és a heroizmus irányába.¹²

A férfiak távozása alapjaiban érintette a házasságkötés, a házaselet, a gyermeknemzés és -nevelés természetes, megszokott keretét. Az *Aranyos-vidék* a következőképpen vetette fel a kérdést: „A király elrendelte, hogy a háború fáradalmi következtében elhalt harcosok törvénytelen gyermekeinek törvényesítésére vonatkozó kérvényeket a legmesszebbmenő figyelembevétellel terjesszék jóváhagyás végett eléje. Harcosoknak azok is értendőek, akiket a hadiszolgáltatási törvény alapján hívtak be. A hatóságokat továbbá arra is utasították, hogy olyan asszonyoknak és leányoknak, akik elesett harcosok jegyesei voltak, engedjék meg, hogy jegyesük családi nevét vegyék fel és őket a szóbeli és írásbeli érintkezésben ne kisasszonynak, hanem asszonynak címezzék. A rendelet annak a reményének ad kifejezést, hogy a hivatalos példát követni fogja a társadalmi szokás is.” (27.22.4./1917.06.02.)

Az 1868. évi XI. törvénycikk a 20. életévtől minősítette hadkötelesnek a legényeket, az 1889. évi VI. törvénycikk pedig 21. életévüktől. Ez a kötelezettség a házasságkötés idejét későbbi életkorra tolta el. A háború évei alatt a rendelkezések a férfiak számára egyre zsengebb életkorban tették kötelezővé vagy lehetővé a harctérre való kivonulást. Ugyanakkor a huzamos távollét megzavarta, kiiktatta a házasságkötést megelőző időszakot, az udvarlást. Ezzel magyarázható, hogy a férfiak jelentős része nőtlenül távozott a frontra, a hajadonok pedig a férjhezmenés távlata nélkül maradtak otthon. Ez a helyzet a törvénykezést új rendelkezésekre kényszerítette. Ezek közül hármat tartunk fontosnak: a házasságkötés, a házasságon kívül született gyerekek elismerésének és az árva gyermekek örökbefogadásának új szabályrendszerét.

Az 1894. évi XXXI. törvény – az életkorra, a szülők vagy gyámok beleegyezésére, a szabályszerű kihirdetésre, a véderővel kapcsolatos nősülési engedélyre, a felek és a polgári tisztviselő személyes jelenlétére, a helyszínre, a semmisségre, a külföldön vagy külföldivel kötött házasságra vonatkozó – kategorikus előírásait több rendelkezés módosította. A kihirdetés szükségességének kiiktatása megkönnyítette, felgyorsította a házasságkötést. (83.983 ME/1916) Az igazságügyi miniszter beleegyezésével az anyakönyvvezető az egymástól távol lévő családtagokat is összehadhatta; a

¹² Az „ügy” hangoztatása, és ezáltal az „eset”, a család gyászának minimalizálása a temetési beszédekben: Petre 1998.

házasság megköthető volt a vőlegény távollétében is. Ilyenkor a katonai szolgálatot teljesítő vagy hadifogságban élő, internált vőlegényt egy felhatalmazott személy képviselte. (A rendelkezés többször megismétlésre került: 3.984 ME/1916, 60.300 IM/1916, 925 ME/1917, 37.119/1917.)

Az 1894-es házasságkötési törvény szerint a férfi 18 évesen éri el a fejelettséget, eddig, de még a 20. életéve előtt csupán szülői vagy gyámsági beleegyezéssel köthetett házasságot. A 647 ME/1915-ös rendelkezés egyszerűsítette a kiskorúak házasságkötését, a törvényes képviselő (szülő) beleegyező nyilatkozata utólagosan is beszerezhetővé vált, illetve elegendő lett a legközelebbi hozzátartozók távirati úton való megkeresése. 1917-ben a honvédelmi miniszter egyértelművé tette, hogy a 18–20 éves állításköteles kor előtt állók engedély nélkül, a besorozott hadkötelesek katonai parancsnoki engedéllyel, a tartalékosok pedig engedély nélkül köthettek házasságot. (282.000 HM/1917)

A 99.156BM/1914. sz. körrendeletben a bel- és az igazságügyi miniszter utólagos házasság esetén előírta a korábban, házasságon kívül született gyermek törvényesítését. (Megismételve: 7.907.VIII.a/1915, 33.000. VIII.a/1915). A 3.154 ME/1916-os rendelkezés a katonai szolgálatot teljesítő, házasságban nem lévő természetes apa elismerő nyilatkozatát a fronton katonai hatóság előtt élőszóban vagy írásban is megtehetette, s ennek a jegyzőkönyvét a katonai felsőbbbbség eljuttatta a helyi hatósághoz. Az elismerést az anyakönyvben is fel kellett jegyezni. (153.660.IV.c/1916).

Ezek az intézkedések nem csupán az anya és a házasságon kívül született gyermek társadalmi legitimációját szolgálták. Amennyiben az utóházasságot kötött, a gyermekét elfogadó apa a háborúban elhunyt, gyermeke hadiárvának minősült és gondozási járulékra jogosult.¹³ A háborús körülmények között házasságon kívül született gyermekért a nemző férfi eltartási kötelezettséggel rendelkezett abban az esetben is, ha katonai szolgálatot teljesített. (3.983 ME/1916)

A 161.000 BM/1914, majd a 23.000.VIII.a/1916. sz. körrendelet az árvaszéki pártfogó intézmény megszervezését adta tudtul. Ez az intézmény gondoskodott az árvák, közöttük sok hadiárva pártfogóhoz (gyámszülőhöz) való kiadásáról. Az 1.106 ME/1915. sz. rendelkezés megkönnyítette az örökbefogadást.

¹³ A gyermek státuszát az 1900-as évben megjelent Általános Magánjogi Törvénykönyv 186-189. paragrafusai szabályozta. Eszerint a törvényes házastársi státusszal rendelkező anya gyermeke még akkor is törvényesnek számított, amennyiben a nemző férfi nem a törvényes apa volt. Balogh 2006: 41. Ennek értelmében még az 1930-as években is a háborúban eltűnt vagy elhunyt férfiak felesége által szült gyereket az elhunyt törvényes férj nevére írták. Az utóházasság mint a törvénytelen születés korrekciója a házasságkötés előtti viszonyból származó gyermeket törvényesítette. Az eljárás neve a legitimatio. Balogh 2006: 43. A kérdésről még: Balogh 2007.

Olyan esetben, amikor a háború egy-egy családot annyira megnyírta, hogy az összeomlás fenyegette, a honvédelmi miniszter elrendelte a sokgyermekes (hat vagy több gyerekkel rendelkező) család családfőjének, valamint a családban utolsóknak megmaradt fiúk frontszolgálat alóli felmentését. (20.178/1917, 32.726 BM/1917, 26.292/1917).

És még egy körrendeletet tartunk fontosnak megemlíteni. A háború elhúzódnása drasztikus népességfogyást idézett elő, amelynek egyik tényezője a születések számának visszaesése volt.¹⁴ Ezt látva a belügyminiszter 1916-ban eltiltotta „a női termékenységet gátló bizonyos szerek és készülékek” forgalmazását (116.719.VII.b/1916), majd a közegészségügy, a csecsemő- és gyermekvédelem, a gyermekmenhelyi körülmények javítását, valamint a magzatelhajtás, az egykezés megelőzését kezdeményezte. (5.231 BM/1918)

Ugyanez a helyzet váltotta ki a mindennapi kapcsolatháló expanzióját. 1914. augusztus 2-án a városban megalakult a jóléti bizottság: elnöke Zilahi Sebess Andor polgármester, helyettes elnöke pedig dr. Vertán Endre országgyűlési képviselő. A bizottság a bevonultak családjának megsegítését, a családtagok kereseti lehetőségét hivatott biztosítani. (24.35.2./1914.08.07.) Az évek során állandóan napirenden volt a behívott katonák családjának (24.36.3./1914.08.14., 24.41.2./1914.08.28), az árvák (25.50.4./1915.12.11.), a háborús rokkantak, különösen a vakok (25.16.2./1915.04.17.), a lábadozó katonák (25.50.4./1915.12.11.), az 1916-os román betörés károsultjainak (26.56.3./1916.12.09.) megsegítése.

A város lakossága a hozzátartozók iránti aggodalmát és szeretetét a városban ápolt sebesültekre fordította. Vármegyeközpontként Torda sebesült katonákat fogadott. Minthogy a háború és a vármegye civil betegeit külön kezelték, a frontkatonákat oktatási intézményekben kialakított hadikórházba fektették. Az ótordai óvodát kiürítették. A lap elismerően örököltette meg a berendezését: „Négy világos, napos, villanyvilágításos, tiszta terem, gondosan, szakszerűen kórházzá átalakítva. A nagy terem falai nemzeti lobogóval, a szobák virágokkal vannak díszítve. Tiszta, rendes ágyak, külön kötöző, vízvezetékes műtő, fürdő szoba. Mindenütt a legnagyobb rend és tisztaság.” (24.42.3./1914.09.12.) A tél beköszöntével azonban az óvoda kórházi célokra alkalmatlannak bizonyult. Ezért a betegeket a főgimnázium épületébe, a földszinti jobboldali szárnyba vitték. (24.46.4./1914.10.10.) A 2-es számú pótkórház kezdetektől az újtordai óvodában működött.

¹⁴ A demográfiai visszaesést négy tordai egyházi anyakönyv bejegyzései alapján szemlélítjük. A bejegyzett születések száma az 1. ótordai, az 2. újtordai református, a 3. tordai római katolikus, a 4. tordai unitárius anyakönyvben: 1910-es év: 105+56+71+49=281, 1911-es év: 84+59+77+60=280, 1912-es év: 84+58+76+48=266, 1913-as év: 107+59+72+51=289, 1914-es év: 97+56+80+57=290, 1915-ös év: 70+44+58+28=200, 1916-os év: 60+47+53+29=189, 1917-es év: 60+27+38+20=145, 1918-as év: 53+28+39+29=149. Forrás: tordai születési anyakönyvek, kolozsvári állami levéltár, jelzet 236/43, 45, 48, tordai unitárius parókia.

Kezelésükre Borbély Samu és Nappendruck Kálmán főorvosok kaptak megbízatást. Dr. Betegh Miklósné Vásárhelyi Mária kezdeményezésére 1914. július 30-án vöröskeresztes ápolónői tanfolyam indult, a jelentkezők mind kórházi, mind harctéri feladatok elvégzésére felkészültek. A főispán és kormánybiztos felesége 1916 októberéig maradt a mozgalom élén. Az első szériában 65 nő vizsgázott és tett esküt. Az elméleti és a gyakorlati képzést a két főorvos biztosította. (24.35.3./1914.08.07., 25.8.4./1915.02.20.) 1915 márciusában már a negyedik tanfolyam indult. (25.12.4./1915.03.20.)

A város nagy gondoskodással vette körül a sebesülteket. Az első sebesülthullámnak 115 befőttel kedveskedtek. (24.40.4./1914.08.28.) Almát, tojást, teát, süteményt, kalácsot, illatszert, cigarettát, játékkártyát, bort ajándékoztak számukra. (24.41.3./1914.09.04., 25.13.2./1915.03.27., 25.15.2./1915.04.10., 25.37.3./1915.09.11., 26.60.2./1916.12.30., 27.15.3./1917.04.14.) Gyűjtöttek számukra használt lábbelit (24.56.2./1914.12.12., 25.13.2./1915.03.27.), meleg alsóruhát (24.56.2./1914.12.12.), törülközőt (25.13.2./1915.03.27.) Az 1915-ös év húsvétján Betegh Miklósné minden lábadozó betegnek pirostojást, 40 cigarettát, 1 zsebkendőt, ½ liter bort, 1 doboz gyufát, 2 levelezőlapot, 1 ceruzát tartalmazó ajándékdobozt adott. (25.15.2./1915.04.10.) 1917 pünkösdjén a pénzadományt kenyér és szalonna vásárlására fordították, 360 cipót, és 360 db 100 grammos szalonnaszeletet adtak át a hadikórháznak. (27.23.4./1917.06.09.) Karácsonyra rendszeresen karácsonyfát állítottak a hadikórházban. (25.1.2./1915.01.02., 25.49.2./1915.12.4., 27.52.3./1917.12.29.) Az egyik adományozó a karácsonyi ünnepre bort és 450 szilvaízes kalácsot osztott a beteg katonáknak (26.60.4./1916.12.30.).

1915. augusztus 8-án a városerdőben látták vendégül a sebesült katonákat. Az esemény egyik látványosságát a lap ily módon hirdette meg: „Lövészárkok bemutatása. A holnap király-nagy-erdői monstre-kirándulás alkalmával a katonák be fogják mutatni a közönségnek a már előre elkészített különböző rendszerű és rendeltetésű harctéri lövészárkokat és fedezékeket. A kirándulásnak ez is egyik vonzó érdekessége lesz.” (25.31.3./1915.07.31.) A kiszállás sikeresnek bizonyult. „A katonák bőségesen étkeztek, majd hegedűkísérettel daloltak és táncra perdültek. [...] A művészileg megkészített lövészárkokat és fedezékeket nagy érdeklődéssel szemlélte a közönség.” (25.33.4./1915.08.14.)

Az első szállítmánnyal, 1914. szeptember 4-én érkezett a tordai kórházba Kurdzyely Ladiszlauz Staniszlau, a 17 éves lengyel katona, aki négyezer társával együtt önkéntesen jelentkezett a harctérre. A város és az ápoló személyzet elkényeztette figyelmével. A „kis lengyel” becenevet kapta, ő volt „a kórház becéje, primadonnája.” „Mindenki őt kényeszteti, deldelgeti. A hölgyek szeretettel cirógatják s boldog, ki valami csemegével, virággal meglepheti. A gimnazisták seregestől látogatják, szórakoztatják s

elhalmozzák minden jóval” – olvassuk a korabeli beszámolóban. Amikor Tordán a 20–22 éves férfiakat vették számba, a fiatal sebesültet az újság példaképként állította eléjük. Bevonult, „hogya együtt küzdjön a magyar testvérekkel a borzasztó cárizmus ellen. [...] Belekóstolt a háborúba s megittasult tőle a lelke. Alig lehet itt tartani, sóvárogva vágyik vissza a harctérre, a dédelgetés köréből, a finom fekhelyről a srapneles, véres csata-sikra.” Naponta könyörgött a főorvosnak, hogy engedje visszatérni a háborúba. (24.42.3./1914.09.12.) Szeptember 20-án felgyógyulva távozott a városból. A fiatalok, diákok és „bakfisok” virággal és ajándékokkal halmozták el a vasútállomáson. (24.44.1./1914.09.26.)

1914. szeptember 12-én a tordai hadikórházban elhunyt az egyik sebesült. Kis Elek Székelyudvarhelyről vonult be 38 éves, családos, kétgyermekes népfelkelőként. Galíciában golyó sebesítette meg. Temetésén a város közvetlenül először szembesült a háború által előidézett gyásszal. A temetésre eljött az elhunyt édesanyja és özvegye. Az újságban *Katona-temetés Tordán. Az első sírhalom* címmel b.e. (Boross Elek társszerkesztő) közölt tudósítást. A tömeges jelenlélet a következő mondat sejteti: „Ily nagyarányú temetés még nem volt Tordán.” Az esemény forgatókönyve a patriotizmust és az áldozathozatal szükségességét hangsúlyozta. A kórház kápolnájából négyezer személy kísérte a koporsót, amit a csendőrök vittek a vállukon. A sírhelyet a temető legmagasabb pontján választották ki. A hivatalok, egyletek, testületek munkatársai a vezetőkkel az élen, zászlókkal vettek részt. Jelen voltak a dalkör, a tűzoltó-, a zene- és az iparosegylet, a tanárok vezetésével a főgimnázium és a polgári fiúiskola tanulói, díszöltözetben a csendőrség teljes létszámban. A járóbeteg bajtársak katonai öltözkében jelentek meg. A ravatalt friss virágból készült csokrok és koszorúk árasztották el. A város koszorújára a következő feliratot írták: „A hazáért hősi halált halt vitéznek Torda város hivatalnoki kara.” A nyitott sírnál a város nevében Dr. Szenkovits Aurél tisztí főügyész mondott búcsúbeszédet. A zeneegylet és a dalkör szereplése fokozta a gyászos hangulatot. A koporsó földbe eresztése idején a sebesültek parancsnoka, a jobb kezére sérült székely szakaszvezető bal kézzel tisztelgett. (24.43.3./1914.09.19.) A sebesültek temetését a helyi sajtó és a vármegye lakossága a továbbiakban is nagy részvétellel követte. (24.55.4./1914.12.05., 25.1.4./1915.01.02., 15.13.3./1915.03.27.)

Az életerős, munkaképes férfiak kivonása megnehezítette a munkavégzést, ami az élelmiszerszükséglet előállításának alapfeltételét jelentette. Az *Aranyosvidék* Tisza István miniszterelnök leiratát a következőképpen közzétette: „Ki végezze a szántás, vetés, kapálás, gyűjtés, aratás munkáit? Csak az itthonmaradtak. Amint a határok védelmében küzdő véreink karddal, puskával harcolnak: azonképpen harcoljanak az itthonmaradtak ekével, ásóval, kapával.” A felhívás a hadisegélyben részesülő munkaképeseket („a bevonultnak felesége, gyermeke, [akkor is ha házasságon kívül született],

mostoha gyermeke, unokája, apja, anyja, mostoha apja, mostoha anyja, nagyapja, nagyanyja, nejének édesanyja, nejének édes apja, édes, vagy mostoha testvére”) ösztönözte munkavállalásra. (25.16.1./1915.04.17.) A hadisegélyben részesülő asszonyok a segély ellenében kötelesek voltak munkát vállalni. 1915 tavaszán a városházán hadi varrodát állítottak fel. Az adományokból begyűlt pénzből ruhaanyagokat vásároltak, s ebből, valamint az önkéntes adományozóktól származott vászonból tapasztalt varrónők irányításával az asszonyok a katonák számára „ingeket és lábravalókat” szabtak és varrtak. (25.11.4./1915.03.13., 25.12.4./1915.03.20.)

A munkaerőhiány kezelését szolgálta a rokkantak foglalkoztatása is. (26.4.1./1916.01.22.) A kormánybiztos utasítása nyomán a város polgármestere előírta, hogy „mindazon állami segélyt élvezők, kiknek eddig is a mezőgazdasági munkák végzése volt hivatásuk, 1916. április 1-től mezőgazdasági munkát végezzenek.” (26.12.3./1916.03.18.). 1915 tavaszától a főgimnázium tanulói is napszámos munkára jelentkezhetnek. A gazdák az igénylést az igazgatónak terjesztették elő (25.16.4./1915.04.17.) A mezőgazdasági munkák, a tavaszi vetés, a betakarítás, a szőlőművelés, a sarjúkaszálás idejére a frontkatonák általában 14 napi szabadságolást igényelhettek. (25.12.4./1915.03.20., 25.13.4./1915.03.27., 25.37.4./1915.09.11., 26.12.5./1916.03.18.). Közöttük külön kategóriát képeztek a cséplőgépkézelők és a fűtők, a cséplőgéptulajdonosok, akik az aratás idejére felmentést kérhettek. (26.25.2./1916.06.17.) A lovak beszolgáltatása a háború kezdetétől kötelezővé vált. (24.36.4./1914.08.14.) Ugyanilyen okból a lovak számára is felmentést lehetett igényelni (26.19.5./1916.06.6.). A földműves gazdák a polgármestertől igényelhettek munkaerőt, akiket napszámmal honoráltak. Aki nem vállalt munkát, a hadisegély elvesztését kockáztatta. (25.7.4./1915.02.13.)

Az élelmiszerhiány új termőterületek használatba vételére kényszerítette a várost. 1915-ben a diákok és a lábadozó katonák felásták a főgimnázium udvarát és „a hatalmas méretű kertben” zöldséget termesztettek. (25.25.4./1915.06.19.) A „gyermekkertek” létesítése országos mozgalmá terebélyesedett. (25.16.2–3./1915.04.01.)

Melyek voltak az új társadalmi viszonyokat szabályozó intézkedések?

A L/1914-es, „a háború esetére szóló kivételes intézkedések” gyűjteménye már a háború kezdetén számolt a munkaerőhiánnyal, emiatt a hatóságokat felhatalmazta arra, hogy 18-50 év közötti személyeket bevonják a közegészségügyi, közéletmelzési és közbiztonsági munkák elvégzésébe. Ugyanígy igénybe vehetővé váltak a fogatos járművek és az igásállatok, tulajdonosukkal vagy a tulajdonos nélkül. Ugyanez a törvény kezdeményezte a büntető- és javítóintézetekbe zárt személyek munkára való előállítását. A tanulóifjúság mezőgazdaságba való bevonását korábban is említettük.

A 6.631 VM/1917-es körirat ebből a célból engedélyezte a tanév korábbi befejezését. A tanulók szülői engedéllyel és tanítói-tanári felügyelettel végezték a munkát. Elszállásolásuk iskolaépületekben történt.

A háború következtében megnőtt az orvosi és kórházi kezelést igénylők száma. Az 144.234.VII.d BM/1914. sz. számú belügyminiszteri körrendelet a helyi hatóságokat felszólította kórházi célra használható helyiségek átengedésére és előkészítésére, az orvosokat és ápoló személyzetet arra kérte, hogy járuljanak hozzá „a harctéri sebesültek és betegek sorsának könnyítéséhez, egészségük helyreállításához.” A helyzet súlyosbodása miatt ugyanezzel az üzenettel hamarosan további rendelkezés jelent meg. (144.592.VII.b BM/1914) A Tordán több sorozatban történt ápolóképzés kereteit és tartalmát a 68.468.VII.a BM/1916. sz. rendelkezés teremtette meg. A 31.005.VII.b BM/1916. sz. rendelkezés az elsősegélynyújtásra való felkészülést írta elő és a „mentő-intézetek” országos szervbe való tömörülését.

A megnövekedett élelmiszerigény kielégítése végett a földművelésügyi miniszter elrendelte minden használató földterület bevetését, megmunkálását. (2.800 FM/1915) A katonák vetési és betakarítási, valamint szőlőművelési munkákra való szabadságotlását az 2.553 HM/1915-ös körrendelet kezdeményezte. Az 1.380 BM/1916-os köriratban a pénzügyminiszter felmentette a katonai szolgálat alól a dohánykistermelőket, valamint azokat, akik dohányfeleskertetésre vállalkoznak. A mezőgazdasági munkák elvégzéséhez továbbra is szükség volt a katonák segítségére. Egy 1917-es évi elnöki körrendelet a póttestparancsnokságokat arra szólította fel, hogy a folyó évben az aratás idejére szabadságotoljanak minden nélkülözhető katonát (5.000 HM/1917), valamint továbbra is szorgalmazta a cséplőgépészek és fűtők felmentését a „népfölkelési szogálat” alól. (11.900 HM/1917)

A háború vége

Közvetlenül az 1918. november 3-i fegyverszünet bejelentése után egymás után jelentek meg a háborús szigorításokat feloldó rendelkezések. Napirendre került a frontról és a hadifogságból hazatérő férfiak leszerelése (29.671 HM/1918), élelmezése (4.845 ME/1918), felruházása (5.811 ME/1918), „gyámolítása”, megsegítése (47.236 BM/1918), a bevonulásuk előtti perük és adósságuk intézése (5.997 ME/1918), a „házassági akadályok alóli” felmentése, gyermekeik törvényesítése (6.775 ME/1918), munkához juttatása (28.644 HM/1918), a háborúban eltűnt, elhalt katonai személyek családjának megsegítése (136.700 BM/1918). Megszűntek a szükségállapotot kezelő szervezetek (bizottságok). (5.740 ME/1918)

Következtetések

1. Kutatásunk során a Tordán megjelenő *Aranyosvidék* című hetilap alapján követtük a város és a vármegye életében a háború idején előállt változásokat, a *hetilap szerepvállalását*. A sajtó 1914 és 1918. november 5. között ellenőrzés alatt állt, a háború megjelenítésében a kormány, tágabban a monarchia, a központi hatalmak szemléletét és érdekeit képviselte. Az ellenséget következetesen diabolizálta, a bevonuló magyar katonákat heroiizálta; elismeréssel nyugtázott minden adományt; a minisztériumi rendelkezéseket kivétel nélkül indokoltak tartotta; a szenvedők felé együttérzéssel fordult.¹⁵ A négy év erőfeszítéseinek egyértelmű pozitívuma volt, hogy közvetített a kormány és a lokális társadalom között; láthatóvá, elképzelhetővé, megélhetővé tette a világméretű eseményt, heti rendszerességgel beszámolt arról, hogy Torda és a vármegye hogy vesz részt ebben az eseményben. Háborús habitusokat és attitűdöket forgalmazott, segítette az embertelen körülmények elviselését. Bár a sajtó a tranzaktív és az interaktív kommunikációs stratégiát is érvényesítette, alapvetően azonban a kultivációs stratégiát követte. Olvasói számára a háborút narratívává alakította: helyszínekhez kötötte, konkrét eseményekkel tette követhetővé, az ok és az okozat narratívájába helyezte, szereplőkkel népesítette be, konkretizálta a törvények, rendelkezések logikáját. A háború évei alatt megnőtt az egy-egy lapszámban hivatkozott és megnevezett személyek típusa és száma. A külföldi és az országos katonai és politikai élet főszereplői mellett lapszámonként 100 körüli volt a helyi és regionális társadalom nominalizált tagjainak száma. Ezek jelentős részét képezték a háború hősei és áldozatai, valamint – nagyobb számban – a humanitárius események kezdeményezői és támogatói.

2. A háború jelentősen újraszervezte a társadalmat, *új szociális érzékenységet* eredményezett. Az új társadalomszerkezet a katona–civil, mi–ellenesség opozíciót vette alapul, a katonatársadalmat pedig hierarchiába rendezte, valamint hősök, túlélők és áldozatok kategóriákban tartotta számon. A fronton az ellenségnek minősített katonák bántalmazása, elpusztítása, kínzása, az ellenséges területek lakosságának kifosztása, megalázása militáris, hazafias erénynek minősült. Az aktív életkorú, egészséges férfiakra érvényes hadkötelezettség a családi életet és viszonyokat alárendelte az állampolgári kötelességnek; a házastársak, a szülők és a gyermekek közötti kapcsolatok gyakorlása tömeges méretben emocionális (aggódás) és spirituális (ima) területre tolódott át. A másik oldalon megnőtt a háború elesettjei, áldozatai (sorkatonák, árvák, özvegyek, szegények, rokkantak, hadifoglyok) iránti együttérzés, segítőkészség. Ez a humanitárius magatartás mind anyagi áldozatvállalásban, segítségnyújtásban, mind spirituális megerősítésben megnyilvánult. A városban és a vármegyében nagy számban jelentek

¹⁵ Az állami felügyeletről, a cenzúra érvényesítésnek következményeiről: Lavenir 2005.

meg az idegenek (sebesültek, hadifoglyok, szökevények), akik vagy átmenetileg vagy huzamosan tartózkodtak a városban. Részben sajnálkozást és segítő hajlandóságot, részben pedig elutasítást, elítélést váltva ki a lakosságból.

A humanitárius kezdeményezéseknek és a sajtónak tulajdoníthatóan permanens és intenzív szolidaritás érvényesült a háború éveiben, ami elégtételt nyújtott mind a támogatóknak, mind a támogatottaknak. Még akkor is, ha az adományok szétszórása nem oldotta meg a nincstelenséget, a nyomort, nem számolta fel az egyenlőtlenségeket.

A sajtó tükrében a háború évei alatt erőteljes szociális érzékenység, érdeklődés alakult ki a másság irányába. Ennek egyik alapvető formája volt az elesettek *szociális hálóbba való befogása*: az árvák örökbe vagy gyámságba fogadása, a törvénytelen gyermekek elfogadtatása, a megesett lányok, jegyesek törvényes házastársnak, özvegynek tekintése, a hadifoglyok gazdaságokba, műhelyekbe való befodása, a betegek, sebesültek önkéntes nővérek általi ápolása, a városban ápolt sebesültek látogatása, a frontkatonákkal kezdeményezett levelezés, idegen elhunytak temetésén való megjelenés, sírjuk gondozása, kulturális, vallásos események csoportos látogatása.

A szociális affintás másik formája az *adományozás, az adománygyűjtés, a segítségnyújtás*. Ez a gondoskodás a frontkatonákra, a sebesültekre, a hadirokkantakra, az árvákra, az özvegyekre irányult. Leggyakoribb formája a pénzadományozás volt; ez az évek során szintén változatossá vált: a kulturális eseményeken való részvétel esetén való felülfizetés, tombolajegy vásárlása, a segítségnyújtás céljával nyújtott szolgáltatás, (virág, koszorú, gyertya, üdvözlét) megváltása. Kimeríthetetlenül változatos volt az adománytárgyak adományozása. A gyerekek naponta egy szem kockacukrot megvonhattak maguktól a reggeli kávéjukból, a fiúk lemondhattak az ajándékba kapott látcsövekről, a lányok babáik helyett a katonáknak köthettek öltözetkiegészítő darabokat. A frontkatonáknak és a városban ápolt sebesülteknek az ünnepi adománycsomagokba élelmi- (sütemény), élvezeti (cigaretta, bor), író- (ceruza, boríték), higiéniai szerek (szappan, zsebkendő) kerültek. A kórházban kezelt betegeknek a családok kompóttal, dzsemmel, süteménnyel, borral, gyümölccsel, könyvekkel és folyóiratokkal kedveskedhettek. A vadászok vadhúst szállítottak a kórházi konyhára. Értékes adománynak számított a még használható ruhadarab (ing, alsónadrág, cipő), vagy az asszonyok által varrt vagy kötött ruhadarab (melegítő, térdvédő, fejfedő).

3. A háború kitörése, az 1914. július 28-án kelt hadüzenet, a július 31-i általános mozgósítás a mindennapi életben jelentős változásokat hozott, a háború elhúzódása pedig olyan hadi- és ezen belül szükségállapotot állandósított, amelyben a mindennapi élet újraszerveződött. Szükségessé vált az

élet különböző, újabb és újabb területeinek törvények és miniszteri rendeletek általi, gyűjtőnéven *hadigazdálkodásnak* nevezett szabályozása.¹⁶ Magyarországon 1911-ben 211, 1912-ben 244, 1913-ban pedig 219 miniszteri rendelet lépett hatályba. A rendeletek száma 1914-ben 407-re, 1915-ben 660-ra, 1916-ban 676-ra, 1917-ben 785-re, 1918-ban pedig 743-ra emelkedett. 1919-től csökkenni kezdett, majd az 1920-as években a rendelkezések a háború előtti dinamikára állítódtak vissza (1919: 573; 1920: 388; 1921: 329; 1922: 116; 1923: 224). A rendelkezések nagy száma megnehezítette a mindennapi életben való eligazodást. Sándor János belügyminiszter 1914. augusztus 2-án arra kérte a közigazgatási hatóságokat, az orvosokat, ügyvédeket, pedagógusokat, hogy tanácsokkal, felvilágosítással segítsenek a lakosság, különösen a fegyveres szolgálatot teljesítők családtagjainak segítségére: „A közigazgatásra ez a nemes feladat sohasem hárult nagyobb és szentebb kötelességként, mint most, amikor nemcsak a gyámolításra szorulóok száma növekedett meg rendkívüli mértékben, hanem azok az okok is megsokasodtak, amelyek a támogatást szükségessé teszik.” (5.447 BM/1914) Az új intézkedések kidolgozása és foganatosítása sajátosan háborús intézmények feladatává vált. Ezek a *bizottság* elnevezést öltötték. A központi, vármegyei, valamint a települések élén álló fórumok és elöljárók (ispán, polgármester) szintén jelentős szereppel rendelkeztek a hadiállapotnak az előírások szerinti kezelésében.

4. A háború és a kitörésekor előállt hadiállapot jelentős mértékben érintette a jogi néphagyományok, a jogi népszokások érvényességét, alkalmazhatóságát.

¹⁶ A kérdés felvetése: „Az első világháború egyik leggyakrabban emlegetett következménye az állami beavatkozás a gazdaságba, illetve a hadigazdálkodás bevezetése.” A Politikatörténeti Intézet *Hadigazdálkodás az első világháború alatt* témájú programja, 1916. október 19-én. https://polhist.hu/old/index.php?option=com_jevents&task=icalrepeat.detail&evid=412&Itemid=4 (Megtekintés: 2025.07.14.)

Irodalomjegyzék

BALOGH Judit

2006 „Erkölcsellenes és minden tekintetben káros állapot.” A természetes gyermekek jogi megítélése és a törvénytelenység orvoslásának egyes esetei a jogtörténetben. *Collectio Iuridica Universitatis Debreceniensis* 6. 35–50.

2007 Fattyak a magyar jogtörténetben. *Jogtörténeti Szemle* 9. 108–113.

BAUSINGER, Hermann

1995 *Népi kultúra a technika lorszakában*. Budapest: Osiris-Századvég.

GLÄSSER Norbert – MÓD László (szerk.)

2018 *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

HANÁK Péter

1973 Népi levelek az első világháborúból. *Valóság* XVI:3. 62–87.

JOBÁGY Zoltán

2015 A háború antropológiája: primitív hadviselés, gerilla hadviselés és a szövetséges összhaderőnemi műveletek sikere. *Hadtudomány* 25. 67–78.
<https://doi.org/10.17047/HADTUD.2015.25.E.67>

KESZEG Vilmos

2018 Keresztútzben a népi kultúra: interpretációs és kontextualizációs kísérletek. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. 29–78. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

2025a A „háború humora” egy regionális lapban. Torda, 1914–1918. *Ethnographia* 136:1. 62–76.

2025b Tordai és Torda vármegyei katonák levelei az *Aranyosvidék* című regionális lapban (1914–1918). Megjelenés előtt.

2025c *Egy első világháborús gyűjtemény sorsa. A tordai Magyar Közművelődési Ház gyűjtőakciója*. Megjelenés előtt.

KÖRNYEYNÉ GAÁL Edit

1985 *Az első világháború emlékei a népi kéziratok forrásokban és a szájhagyományban*. (Studia Folcloristica et Ethnographica 15.) Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke

LAVENIR, Catherine Bertho

2005 *A demokrácia és a média a 20. században*. Debrecen: Csokonai Kiadó.

NOVOTNY Tihamér

1987 *Első világháborús katonaemlékek*. Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó.

OLÁH Sándor

2006. Nyelvi sztereotípiák egy házaspár első világháborús levelezésében. *Nyelvünk és Kultúránk* 36:143–144. 152–166.

PETERCSÁK Tivadar

2015 Képes levelezőlapok az első világháborúban. *Acta Acad. Agriensis, Sectio Historiae* XLIII. 337–354.

2020 *A magyar képeslap története*. Budapest: Kossuth Kiadó.

PETRE, Zoe

1998 Adio, scump tovarăș! Schiță de antropologie funerară comunistă. In Boia, Lucian (dir.): *Miturile comunismului românesc*. 272–284. București: Nemira.

SZLANYINKA Éva

(é.n.) Az első világháború hatása a társadalomra Magyarországon. *Árkádia*. Szakmódszertani portál. <http://www.arkadiafolyoirat.hu/index.php/9-az-elso-vilaghaboru/105-az-elso-vilaghaboru-hatasa-a-tarsadalomra-magyarorszagon> (Megtekintés: 2024.09.29.)

SZABÓ Géza – NAGY Janka Teodóra

2018 *Hősök voltak és áldozatok. Szekszárdiak a Nagy Háborúban. 1914–1918*. Szekszárd: Szekszárdi Alsóvárosi Római Katolikus Közhasznú Egyesület.

A kezesség funkciói a kora újkori erdélyi jogéletben

RÁCZ BALÁZS VIKTOR

(történész, egyetemi tanársegéd, ELTE BTK;
tudományos segédmunkatárs, ELTE HTK TTI)

The Functions of Suretyship in Early Modern Transylvanian Law

Although suretyship is a legal institution that appears frequently in early modern sources, little is known about its application in legal practise. The aim of this study is not to provide a comprehensive reconstruction of the legal institution, but rather to give a glimpse of the role of suretyship in Transylvanian legal life in the 16th–18th centuries, the basic characteristics of its application, and possible directions for further research.

Keywords: suretyship, criminal procedure, serfdom, Principality of Transylvania

Bevezetés

„Az kezeseket csak dúlassa meg, és az pénzt az terminusra ha lehet, hozza bé, mert Szentírás szerint nem tartozik kegyelmed ebben könyörületességgel [...]. »Még az ruháját is elvedd és megzalogold az embert, aki az idegenért kezes.«”¹ – ezekkel a szavakkal buzdította 1675. évi levelében a későbbi kancellár Bethlen Miklós Teleki Mihály tanácsurat arra, hogy a kezesek vagyontárgyait bátran foglalja le a biztosított követelésnek megfelelően, mindezt egy bibliai idézettel is nyomatékosítva (Péld. 20,16).² A kezesség az egyik legősibb biztosítéki formaként a római jog archaikus korszakától kezdve napjainkig jelen van a különböző jogrendszerekben – így a kora újkori erdélyi jogban is –, noha a társadalmi viszonyok rendezésében játszott szerepe, illetve a gazdasági életben betöltött súlya nem feltétlenül volt mindig állandó.

Jelen tanulmányban nem célom elvégzeni a jogintézmény teljes körű rekonstrukcióját a kora újkor vonatkozásában, csupán egy általános képet kívánok adni arról, hogy a kezesség milyen funkciót tölthetett be a 16–18. századi erdélyi jogéletben, melyek az alkalmazásának alapvető jellegzetességei, illetve mik a kutatás lehetséges további irányai. A munkám alapjául szolgáló források gerincét a különböző családi levéltárakban feltárt – a kézirat lezárásának pillanatában – közel háromszáz kezeslevél alkotja, amelyek

¹ Bethlen M. lev. I. 281.

² Ugyanez az idézet megjelent a jogi relevanciával bíró bibliai szöveghelyek gyűjteménye, a *Lex politica Dei* lapjain is, amely mű azonban a gyűjteményt behatóan elemző Tringli István szerint a joggyakorlatra nem volt közvetlen hatással. Tringli állításával egyetértve Bethlen sorait én sem a mű hatásának, csupán a levélfíró műveltségének tulajdonítanám. Vö. LPD 26.; Tringli 2024: 57–58.

többségében a Bethlen, a Rhédey és – a Haller, a Kapi, a Mindszenti és a Toldalagi családok levéltárának töredékeit is tartalmazó – Hatfaludy családok levéltáraiból kerültek elő, kiegészítve más jogbiztosító és narratív forrásokkal.

Szerződési biztosíték

A kezesség tulajdonképpen egy olyan járulékos kötelem, amely révén a kezes arra vállal kötelezettséget teljes vagyonával, hogy a főkötelezett nemteljesítése esetén maga fog a főkötelezett helyett a jogosultnak teljesíteni. Lényegét tekintve ugyanezt mondhatjuk el a római jog, a hatályos magyar jog és más modern jogrendszerek kezesség-fogalmáról is,³ s a szerződések teljesítésének személyi biztosítékaként a kezesség a kora újkori magyar jogból sem hiányzott. Az a tény ugyanakkor, hogy a talán legszélesebb körben forgatott magyar jogtörténeti szintézisben nem egészen két sorban került összefoglalásra a kezesség mint szerződési biztosíték a rendi magánjog vonatkozásában⁴ csak részben vezethető vissza az alap kutatások hiányára. Részben ugyanis a kezesség mint kölcsön- és adásvételi szerződések biztosítéka valóban jóval ritkábban kerül említésre más biztosítéki formákhoz képest a korszak forrásaiban, különösen magukban a szerződésekben.

A kölcsön- és adásvételi szerződések biztosítékául a kötelezett tipikusan zálogot adott, amelyet a jogosult főszabály szerint a tartozása megfizetéséig használhatott és hasznosíthatott, s így egy-egy értékesebb zálogtárgy birtoklása révén számottevő bevételre is szert tehetett.⁵ Emellett a kamatfizetési tilalom 17. századi enyhülésével, illetve feloldásával párhuzamosan megszorodtak azok a kölcsönszerződések is, amelyekben az adósok 9, 10 vagy akár 12%-os kamat fizetését vállalták.⁶ Minthogy tehát ezek a biztosítéki formák kifejezetten anyagilag is érdekeltté tették a hitelezőket a kölcsönnyújtásban, érthető módon sok hitelező számára ezek a biztosítékok voltak elsődlegesen elfogadhatók, különösen határozatlan időre vagy kifejezetten hosszabb visszafizetési határidő mellett kötött szerződések esetében. Előfordulhatott persze az is, hogy a hitelező mindenféle biztosíték

³ Csehi 2005a: 137–138.; Csehi 2005b: 152.; Bodzási 2009: 5.; Bodzási 2010: 493.; Földi-Hamza 2018: 441–442.

⁴ Mezey et al. 2007: 121.

⁵ A zálog mint szerződési biztosíték kora újkori erdélyi alkalmazására vonatkozóan lásd: Rácz 2025: 97–127.

⁶ ANR Covasna Fond 52. Fasc. 1. fol. 119.; Fond 61. Fasc. 1. fol. 4.; BornGazdNapl. 20–22.; UrbFog II. 463. A Magyar Királyságban az 1647:144. tc. által meghatározott és az 1715:51. tc. által megerősített 6%-os kamatmaximum helyett Erdélyben 1673-ban a kiköthető kamatláb felső határát a tőke 10%-ában húzták meg, s a Gubernium az 1690-es években kifejezetten elutasította annak 6%-ra történő mérséklését. EOE XV. 345.; XX. 479.; XXI. 180., 234., 240. Vö. CJH V. 510–511.; VI. 481–484.

nélkül nyújtott kölcsönt,⁷ de ebben az esetben is lehetősége volt adósa javainak zálogképpen történő lefoglalására, ha az adós nem tartotta volna magát a visszafizetésre nyitva álló határidőhöz.⁸ Mindezek a konstrukciók ugyanakkor azt feltételezik, hogy az adósok rendelkeztek olyan vagyontárggyal, amelyet zálogba adhattak, vagy amelyet tőlük adott esetben le lehetett foglalni, vagy amelynek hasznosításából elég jövedelemre tehettek szert a tőke mellett a kamattartozás rendezéséhez is.

Könnyen előállhatott azonban olyan helyzet is, hogy az adós vagyona önmagában elégtelen volt arra, hogy biztosítéku szolgáltson hitelezője számára, ekkor pedig már kézenfekvővé vált kezesek állítása, akiknek saját – bár majd látni fogjuk, egyenként vélhetően csak igen szerény – vagyona együttesen már fedezetként tudott szolgálni. A keresztúrszéki Kovács Péter nemesembernek például 1686-ban tizenhat jobbágy tartozott egyenként néhány forintos összegekkel (összesen 34 forinttal), amely tartozás Szent Márton napjára való megfizetéséért – ami a kezességvállaláshoz képest 10 hónapos intervallumot jelent – négy másik jobbágy vállalt kezességet.⁹ Petrichevich-Horváth Ferencnek 1685-ben szintén több jobbágy tartozott összesen 100 forinttal, amelynek egy éven belüli visszafizetésére ezúttal további öt jobbágy vállalt kezességet.¹⁰ 1683 májusában a lábfalviak kértek 20 forint kölcsönt Bethlen Lászlótól és Druzsínától hat jobbágy kezességvállalása mellett azzal, hogy karácsony napjáig tartoznak az összeget visszafizetni.¹¹ Nem sokkal később, 1690-ben a sepsiszéki bikfalvai Sipos Mihály háromhavi bérét (18 forintot) hajtotta be sikerrel, amellyel Bikfalva tartozott neki, és amelyért a szintén bikfalvi Simon Péter vállalt kezességet.¹² Pár év múlva a közeli Szotyor faluban lakó Bartha János ugyanígy megfizetni kényszerült az 5 forintos adósságot, amelyért kezességet vállalt,¹³ de ugyanígy Sepsiszékből hozhatók további példák is néhány forintos adósságokért történő kezességvállalásokra,¹⁴ sőt, Marosszékből is.¹⁵ Tanulmányosak – és bizonyos értelemben speciálisak is – a korábbi kancellár Péchi Simon özvegyének Barabási Katának a sárdi nemesekkel, Simén Gergellyel és Tamással kötött szerződései. Az 1655 és 1664 között keletkezett, az özvegy igencsak szorult anyagi helyzetét tükröző megállapodások szerint Péchi Simonné olyan hétköznapi termékek vételárát nem tudta kifizetni,

⁷ Lásd például: ANR Covasna Fond 64. Fasc. 1. fol. 20.; Fond 77. Fasc. 16. fol. 52.; MNL OL E 179 1671–1880 No. 2.; P 1868 V. 74. fol. 50v.; R 374 II. 9. doboz 2. köt. Fasc. I. fol. 4., 8–9.; 10. doboz 2. a. fol. 55., 65.

⁸ CC 76–77. (IV. 15. 1.); CS III. 554–555.

⁹ ANR Harghita Fond 250. No. 6.

¹⁰ MNL OL P 677 1. fol. 288.

¹¹ MNL OL P 1951 16. fol. 296.

¹² SepsCirkJkv 137.

¹³ SepsCirkJkv 237.

¹⁴ SepsCirkJkv 243., 341., 362., 363., 391., 411.

¹⁵ MNL OL P 1610 63. No. 45.

mint néhány ökör,¹⁶ két szekér elé befogandó ló,¹⁷ egy disznó¹⁸ és némi búza,¹⁹ illetve egyéb kisebb készpénzkölcsönök (27, 28 és 35 forint) felvételére is rákényszerült.²⁰ E tartozások megfizetésének biztosítására azonban nem zálogot adott – ahogy az egyébként a nemesek közötti kölcsönügyletekben szokás volt –, hanem saját jobbágysai vagy más szolgálattevői (például szakácsa) vállaltak érte kezességet minden esetben viszonylag rövid, néhány hónapos határidők mellett. Az alapvető termékek vételárának megfizetéséért történő kezességvállalásra Gyulafehérvár város jegyzőkönyveiben is találunk példát: 1603-ban az itteni lakos Nagylábú Gergely egy oláhért vállalt kezességet, aki három forint értékben vett búzát, azonban azt kifizetni nem tudta,²¹ 1605-ben pedig két helyi lakos ugyancsak búza vételárából fennmaradt tartozás miatti kezességvállalás kapcsán pereskedett.²²

Összességében tehát megállapítható, hogy a kezességet mint szerződési biztosítékot elsődlegesen akkor alkalmazták a kora újkori Erdélyben, ha a következő három, nem feltétlenül konjunktív, de gyakran valóban kéz a kézben járó feltétel teljesült: 1) az adós nem rendelkezett elegendő vagyonnal dologi biztosíték nyújtásához vagy kamatfizetés vállalásához; 2) a tartozás visszafizetésére a hitelező rövid határidőt kívánt szabni; 3) a tartozás viszonylag kis összegű volt. Mindez egyúttal véleményem szerint azt is jelenti, hogy a fennmaradt kezeslevelek – főleg a zálogszerződésekhez viszonyított – kisebb száma nem (csak) abból fakad, hogy a kezességet mint szerződési biztosítékot szűkebb körben alkalmazták mint más biztosítékokat, hanem elsősorban abból, hogy ezek a társadalom szegényebb, alsóbb rétegeinek ügyleteihez társultak, s eleve ritkábban öltöttek írásos formát, ezért pedig gyakran csupán akkor értesülünk róluk, amikor azokból valamilyen jogvita származott.

Eljárási biztosíték

A kezesség eljárásbi biztosítékként való alkalmazása talán a jogintézménynek a szakirodalomban legjobban kidomborított funkciója: Kállay István a témában írt külön tanulmánya mellett az úriszéki és a városi bírászkodásról készített monográfiáiban,²³ Bónis György Buda és Pest ítélkezési gyakorlatának vizsgálatakor,²⁴ Hajdu Lajos pedig a 18. századi büntetőjog-

¹⁶ MNL OL P 677 1. fol. 121.

¹⁷ MNL OL P 677 1. fol. 136.

¹⁸ MNL OL P 677 1. fol. 134.

¹⁹ MNL OL P 677 1. fol. 106.

²⁰ MNL OL P 677 1. fol. 105–106., 147.

²¹ GyfvJkv 44–45.

²² GyfvJkv 175.

²³ Kállay 1985: 118–121.; Kállay 1986: 227–240.; Kállay 1996: 120–121.

²⁴ Bónis 1962: 77–78., 213–217.

történet vonatkozásában vázolta fel bővebben a kezességnek ezt az aspektusát.²⁵ A büntetőeljárás területén ez a kezességvállalás praktikusán azt jelentette, hogy a kezes vállalta az elfogott, de kezesállítással mellett szabadon bocsátott terhelt bíróság előtti megjelenésének biztosítását, ellenkező esetben pedig általában a vérdíjnak megfelelő vagyoni helytállást. A jogintézmény ilyen alkalmazásának részletekbe menő vizsgálata az erdélyi perjog egészének kontextusába helyezve lenne a leginkább célszerű, ez az átfogó kutatómunka ugyanakkor túlmutat a jelen tanulmány keretein. Itt csupán a büntetőeljárás során történő kezességvállalás funkciójáról, eljárásbeli szerepéről kívánok bővebben szólni.

A korábbi szakirodalmi álláspont szerint a kezesség mint eljárásjogi biztosíték is pénztartozást biztosított, csak éppen nem egy másik magánszemély, hanem a hatóság irányában.²⁶ Véleményem szerint azonban a kezességnek ez a formája csak mintegy szubszidiárius jelleggel foglalta magában a vagyoni helytállás kötelezettségét, a kezes elsődleges vállalása ugyanis a terhelt eljárásbeli megjelenésének garantálására irányult. Ennek érzékeltetésére álljon itt egy részlet egy 1648. évi, a marosszéki alkirálybíró által kiállított kezeslevélből, amely szerint egy emberöléssel gyanúsított jobbágyot hét másik jobbágy fejenként 40-40 forintig terjedő kezességvállalása mellett bocsátottak szabadon. Azzal a feltétellel tudniillik, hogy „ha pedig len az denotált jobbágy [...] ő magától ad futuram sedem előjönni nem akarna, az kezeseket tempestive certificálván felőle s az következő törvényes diesre nem sistálhatnák [...] az denotált kezeseken executiót tétessen.”²⁷ A kezesek tehát mindenekelőtt a vád alá helyezett jobbágy törvényszék elé állítására voltak kötelesek – feltéve, ha magától erre nem lett volna hajlandó –, s csak e kötelezettségük elmulasztásakor lehetett tőlük a vérdíjnak megfelelő összeget behajtani. Ugyanerre vonatkozóan a különböző törvénykezési jegyzőkönyvekből is sorra hozhatók szemléletes példák.²⁸ Ennek fényében pedig egyszersmind érthetővé válik, hogy miért nem

²⁵ Hajdu 1984: 4., 11.; Hajdu 1985: 26–27.

²⁶ Bónis 1962: 213.

²⁷ MNL OL P 1868 III. 19. fol. 30. Az idézett kezeslevél egyébként azért is tanulságos, mert a 18. századi gyakorlatra épülő szakirodalmi konszenzussal ellentétben, miszerint főbenjáró cselekménnyel vádolt személyek esetében a kezesállítással nem volt lehetséges, a 17. századi erdélyi jogéletben ez láthatóan egyáltalán nem volt elképzelhetetlen. Vö. Bónis 1962: 77.; Kállay 1985: 120.; Kállay 1996: 120.

²⁸ „Balogh Imrének az minemű kezesek vannak az fogolyért, hogy ez jöendő hétfőre előállítják törvényre, [...] ha elő nem állathatnák, száz forinton maradjanak.” GyfvJkv 138.

„Maga az dominus I. in facie sedis megvallá, hogy kezesek vadnak azért az latortért, azért az kezeseket őkegyelmének eddig sollicitáltatni kellett volna, sollicitáltatván meghozták volna [a latrot], s kezünkben adhatta volna.” TvmJkv I. 401.

„Sebestyén Andrásért kezesek Imreh Márton pro flor. 200, Péter Zsigmond pro flor. 200, Márton Ferenc flor. 200, az atyja 200. Hogy ha nem sistálnák, az megírt summa irremissibiliter exequáltassék rajtok.” SepsCirkJkv 139.

dologi biztosíték adására kötelezték a büntetőeljárások terheltjeit. Bár a potenciálisan kiszabható bírság összegének megfelelő fedezetet ilyen módon is biztosítani lehetett volna, magának a bűnelkövető személyének a felelősségre vonását, végső soron pedig a büntetőigény érvényesítését – azaz tulajdonképpen az egész büntetőeljárás célját – ez önmagában nem segítette volna elő. Sokkal hatékonyabban lehetett azonban mindezt elérni a terhelt előállítására kötelezett személyi biztosítékkal, azaz kezesekkel, akik az esetleg elszökött terheltet ténylegesen felkutatva, akár fizikai erő alkalmazásával újra elfogva, vagy őt más módon a visszatérésre rábeszélve ténylegesen előmozdíthatták a büntetőjogi felelősségre vonás menetét.

A kezesség ugyanakkor a perjog területén nem csupán büntetőügyekhez kapcsolódhatott, hiszen lényegi szerepe lehetett az adósságok behajtásával, illetve a károkozással kapcsolatos perekben is. Egy kölcsön határidőn belüli visszafizetésének elmaradása esetén, vagy tulajdonképpen bármilyen károkozó cselekményt követően a hitelező, illetve a károsult lefoglalhata – vagy hatósági közreműködés mellett lefoglaltathatta – az adós/károkozó egy vagyontárgyát zálogképpen (ezt az eljárást nevezik a korabeli források zálogolásnak).²⁹ Az ilyen lefoglalt dolog kiváltásának az egyik lehetséges és gyakran alkalmazott módja az volt, ha a megzálogolt személy a zálogtárgy helyébe kezeset vagy kezeseket, azaz személyi biztosítékot állított.

Ekkor a jogosultnak nem csak joga, hanem kötelessége is volt a zálogtárgyat a kötelezettnek visszaadni, zálogjogáról lemondani. Ellenkező esetben a zálogtárgy jogalap nélküli visszatartásáért hatalmaskodásban (vagy macacsságért, a helyi szokás függvényében) marasztalta el a zálogjogosultat a bíróság.³⁰ Bár a kezesállítás lehetőségét ilyen ügyekben a Hármaskönyv még nem említette, csupán a Négyeskönyv,³¹ mégis mindenképpen hihetünk Tringli István azon megállapításának, hogy ez a gyakorlat nem a két szokásjog-gyűjtemény összeállítása közötti időben alakult ki, hanem egy régebbi szokást tükrözött.³² A kezesállításra vélhetően elsődlegesen akkor kerülhetett sor, ha a megzálogolt személy vitatta, vagy vitatni kívánta a zálogoló követelésének jogszerű voltát. Erre következtethetünk abból is, hogy

²⁹ A zálogolásról bővebben lásd: Rácz 2023: 123–132.; Rácz 2025: 171–191.

³⁰ „In hoc anno praesenti de die protestatur, salvum sit, két ökreimet behajtotta, kérettem ki törvényre kezesen, s ki nem adta. Citáltattam, litis intermedio is halatta, az elhalatásért potentián hívom litis intermedio, hogy törvényre ki nem adta, azért is potentián.” SZNM K Lsz. 65 886 fol. 8v. Továbbá: ANR Covasna Fond 31. Inv. 2. Fasc. 14. fol. 7r.; MNL OL R 363 2. fol. 3v.; X 4567 No. 54.; SZNM K Lsz. 65 854 fol. 49., 62v.; Lsz. 65 886 fol. 57r., 87r.; SepsCirkJkv 232., 370., 384., 388. Köszönettel tartozom a Székely Nemzeti Múzeumnak, és különösen Boér Hunornak, a múzeum könyvtárosának, amiért a jegyzőkönyvet digitalizált formában rendelkezésemre bocsátották.

³¹ Quadrip. IV. 55.

³² Tringli 2022: 59.

a jelenséget a források a „törvényre kezesen való kivétel” formulával jelölték, amelyben a „törvény” kifejezéssel utaltak arra, hogy a megzálogolt személy a kiváltással egyúttal vállalta a perbe bocsátkozás kötelezettségét is. Nem csak a zálogoló tartozott tehát kiadni a zálogtárgyat, ha a megzálogolt kezest állított, hanem a megzálogolt személy is köteles volt perbe bocsátkozni a kezesállítást követően. Ellenkező esetben a vállalt kötelezettsége megszegése miatt a zálogtárgy kivételét jogalap nélkülinek (*indebita*) nyilvánítva a megzálogolt személyt a szerződésszegés és patvarkodás szankciójában, azaz *calumnián* marasztalták el.³³ Ugyanez volt a következmény abban az esetben is, ha bizonyítást nyert, hogy valóban állt fenn olyan tartozása a megzálogolt személynek a zálogolóval szemben (akár adósság, akár káresemény miatt), ami megfelelő jogalapul szolgált a zálogolásra.³⁴ Szintén patvarkodás miatt szankcionálták továbbá azt a személyt – vagy akár teljes faluközösséget –, aki – vagy amely – ígéretet tett a kezes állítására, de valójában nem állított kezest,³⁵ illetve azt a zálogolót is, aki bár megígérte a zálogtárgy kiadását a kezesállítás után, de ezt mégsem tette volna meg.³⁶

Az imént idézett törvénykezési jegyzőkönyvekből származó adatok alapján szemmel látható, hogy a kezesség intézményének ezen alkalmazási köre a mindennapok szerves részét képezte. Ugyanezek a források viszont igen keveset árulnak el magának a kezesnek a szerepéről, hiszen elsődlegesen a konkrét jogvita szereplőinek – a zálogolónak és a megzálogoltnak – a jogait és kötelezettségeit jelölték meg a jegyzőkönyvi bejegyzésekben. Többet árulhatnának el a kezesek és a peres felek jogviszonyáról a kezeslevelek, viszont az ilyen jellegű kezesállításhoz ritkán társult írásba foglalt kezességi szerződés, ami bizonyos értelemben nem is meglepő, hiszen a kezesállítás ténye a törvényszéken vezetett jegyzőkönyvben eleve rögzítésre került. Mégis, a szűkös forrásadottságok mellett is úgy vélem, felvázolható e jogviszony lényegi tartalma, és megvilágítható különösen az, hogy a kezes kötelezettségvállalása tulajdonképpen mire terjedt ki. 1674-ben az udvarhelyszéki Újszékelyen Major Mihály, Lőrinczi Boldizsár jobbágya lefoglalta Menyhárt Zsigmond ökreit, amelyeket Menyhárt András kezessége mellett adott csak ki azzal a feltétellel, hogy ha nem születne a felek között meg egyezés, akkor az ökröket a kezes adja vissza Major Mihálynak, a zálogolónak.³⁷ Ahogy tehát a bűncselekmény elkövetésével megvádolt személyek kezességvállalás melletti szabadon bocsátása esetében a kezes kötelezettsége a fogságból elbocsátott személy bíróság előtti megjelenésének biztosítására – tehát lényegében az eljárásban való részvételének garantálására –

³³ SZNM K Lsz. 65 886 fol. 12r–v., 138v.

³⁴ MNL OL R 298 11. fol. 25v., 30v.; SZNM K Lsz. 65 886 fol. 11r., 53r., 57r., 65r., 67v.

³⁵ SepsCirkJkv 148.

³⁶ SZNM K Lsz. 65 886 fol. 15v.; SepsCirkJkv 153.

³⁷ ANR Harghita Fond 249. No. 1149.

irányult, úgy a zálogképpen lefoglalt dolog kiadása esetében a kezes a kivett dolognak – mint a megzálogolt eljárásbeli részvételének és mint a potenciális elmarasztaló ítélet végrehajthatósága biztosítékának – a megmaradását volt hivatott garantálni, vagyoni helytállási kötelezettsége pedig csak mögöttes jellegűnek tekinthető.

A földesúr-jobbág viszony

A történeti szakirodalomban régóta ismert tény, hogy a földesurak és jobbágaik közötti viszony egyes aspektusai teljesítésének biztosítására a felek gyakran állítottak kezeseket. Varga János a 16–18. századi hazai jobbágyszámról írt monográfiájában azt állapította meg, hogy kezeseket kezdetben rendszerint a valamilyen büntetett elkövető, de a kezesállítással együtt további bűnöktől mentes, jámbor életvitelt vállaló jobbággy állított – aki ezáltal mentesülhetett a büntetés végrehajtásától –, a 16–17. század fordulójától kezdve (Erdélyben pedig még korábban) azonban a „kezesítések” az egyébként semmiféle büntetett el nem követő jobbággy szökésének megakadályozását és a földesúr joghatósága alatti megtartását célozták. A kezesek ebben az esetben pedig azt vállalták, hogy a szökött jobbággyt a földesúr kezére adják, vagy ha ezt nem tudnák vagy nem akarnák megtenni, a kezességvállaláskor megjelölt összeget a szökött jobbággy földesura tőlük behajthatja.³⁸ A kora újkori erdélyi forrásokra fókuszáló kutatómunkám eredményeképpen feltárt kezeslevelek döntő többsége (a kézirat lezárásakor azok nagyjából 80%-a) valóban ilyen, kifejezetten a jobbággy szökéseket megakadályozni kívánó kötelezettségvállalás, amelyek lehetővé teszik a Varga János által széleskörűen és alaposan feltárt, de elsődlegesen a Magyar Királyságra területére vonatkozó adatokból kirajzolódó kép összevetését az erdélyi viszonyokkal.

Ennek a képnek az egyik sarokköve Varga szerint a kezesállítás függetlenedése az adott jobbággy által tanúsított magatartástól, vagyis attól, hogy követett-e el valamilyen büntetendő cselekményt, valamint elszökött-e korábban ténylegesen a földesurától, illetve megkísérelte-e azt, hiszen a kezeslevelek jelentős részében nincs konkrét utalás arra, hogy a jobbággy, akiért kezességet vállaltak, korábban elkövetett volna olyasmit, ami közvetlen indokként szolgálhatott a „kezesítésére”.³⁹ Ez azonban véleményem szerint nem feltétlenül jelenti egyúttal azt is, hogy ezek a jobbággyok különösebb ok nélkül kényszerültek maguk mellé kezeseket állítani, s hogy a földesurak célja csupán a jobbággyok jogainak további megnyirbálására irányult, ahogyan arra Varga utalt. Az erdélyi családi levéltárakban őrzött kezeslevelek

³⁸ Varga 1969: 102. (92. jegyzet), 116–120.

³⁹ Vö. Varga 1969: 119–120.

között ugyanis számos olyan szerződés található, amelyet kifejezetten a földesurától már elszökött jobbágy elfogását követően a szabadon engedésekor állítottak ki,⁴⁰ de máskor is *expressis verbis* belefoglalhatták a kezeslevélbe, hogy a jobbágy korábban rendszeresen vagy újabban megkísérelte a szökést,⁴¹ engedetlen vagy szófogadatlan volt és a szolgálatot megtagadta,⁴² vagy esetleg valamilyen közelebbiről meg nem határozott okból fogva tartották.⁴³ Olyan speciális élethelyzetekben is logikusnak mondható a kezesállítás, amikor például a földesúr egy jobbágya nem a földesúr földjén nevelkedett,⁴⁴ vagy amikor egy jobbágy máshol házasodott meg,⁴⁵ illetve bármilyen más okból – de hangsúlyozottan nem elszökve – ideiglenesen máshol élt,⁴⁶ hiszen ilyenkor a földesúr és az annak birtokaitól távolabb élő jobbágy közötti kapcsolat fenntartásának igénye egyértelműen indokolta a többletbiztosíték nyújtását. Hasonlóképpen értelmezhető annak a jobbágyasszonynak a helyzete is, akinek a férje emberölést követett el, s a felelősségre vonás elől elszökött, a földesúr pedig magát a feleséget kötelezte kezesállításra, így kívánva megakadályozni azt, hogy az egyébként semmilyen vétket el nem követő asszony kövesse férjét.⁴⁷ A jobbágy magatartása vagy élethelyzete és a kezeslevél kiállítása közötti ok-okozati kapcsolat tehát számos esetben kifejezetten kimutatható.

Ha azonban a kezeslevél nem tartalmaz erre vonatkozó utalást – ahogy az a kezeslevelek többségéről valóban elmondható –, úgy gondolom, hogy akkor is sejthetünk mögötte olyan magatartást a jobbágy részéről, ami miatt a földesúr elvárta a kezesállítást, hiszen szemmel láthatóan csak a jobbágyok egy töredéke részére állítottak ki kezeslevelet. A Rhédey család disznajói uradalmában például csak egy időpillanatban, az 1653. évi – a Rhédey János főkirálybíró halálát követő birtokosztály kapcsán felvett – összeírásban 82 jobbágy családfőt írtak össze,⁴⁸ míg ugyanerre az uradalomra vonatkozóan a teljes vizsgált korszakból összesen 20 kezeslevél került elő,⁴⁹ holott a 17. század elejétől Varga szerint már javában zajlott a jobbágyok különösebb ok nélküli „kezesítésének” gyakorlata. Külön figyelmet érdemelnek még ebből a szempontból az Apafi Boldizsár almakeréki uradalmában 1646–1655 között keletkezett, különböző fogott bírók által

⁴⁰ MNL OL P 1868 III. 19. fol. 7., 9., 12–13., 23., 35., 53., 95–96.; P 1951 16. fol. 297., 320.

⁴¹ MNL OL P 1868 III. 19. fol. 29., 57., 70.; P 1951 16. fol. 18., 235., 279.

⁴² MNL OL P 311 XXIX. 8. fol. 10.; P 1868 III. 19. fol. 25., 78., 105.; P 1951 16. fol. 105.

⁴³ ANR Covasna Fond 52. Fasc. 1. fol. 68.; MNL OL P 1868 III. 19. fol. 17., 90–91., 100.; P 1951 16. fol. 353.

⁴⁴ MNL OL P 1868 III. 19. fol. 28.

⁴⁵ MNL OL P 311 XXIX. 8. fol. 13.

⁴⁶ MNL OL P 311 VI. 1. fol. 111–113.

⁴⁷ MNL OL P 1868 III. 19. fol. 45.

⁴⁸ MNL OL P 1868 III. 20.

⁴⁹ MNL OL P 1868 III. 19. fol. 47., 54., 57–59., 61–63., 65–70., 72., 75., 77–78., 82., 85.

kiállított kezeslevelek (összesen 50 darab), amelyek kifejezetten ellentmondani látszanak Varga elméletének: ezek ugyanis egytől-egyig utalnak a jobbágyságon valamilyen okból történő elfogására mint a kezesállítást megelőző mozzanatra.⁵⁰ Ez alapján tehát sokkal inkább arra következtethetünk, hogy a kezeslevelek megfogalmazását a helyi szokás is befolyásolta, ami újfent arra mutat, hogy a jobbágyság szökésre hajlamos vagy más tekintetben vétkes magatartására való közvetlen utalás hiányát nem értelmezhetjük feltétlenül a földesúri önkény megnyilvánulásaként, hiszen könnyen lehet, hogy ezt egyszerűen nem mindenhol volt szokás belefoglalni a kezeslevélbe.

E tanulmánynak ugyanakkor nem feladata e lényeges társadalomtörténeti kérdést megnyugtató módon tisztázni, ezzel kapcsolatban mindenképpen további kutatásokra lesz szükség, amelynek egy lehetséges módszere lehet a kezeslevelekben nevesített jobbágyságok összevetése a különböző összeírásokban, urbáriumokban számon tartott szökött jobbágyságokkal, akik között az esetleges átfedés igazolhatja az itt megfogalmazott feltételezést. A kérdéskör kapcsán annyit érdemes még itt megjegyezni, hogy bár az újonnan jobbággyá vagy zsellérré válók szerződéseikhez, az ún. jobbágyságot leteleztető levelekhez társulhatott Erdélyben is kezességvállalás – ahol feltételezhető lenne a jobbágyság vétkes magatartásának hiánya, hiszen eddig nem is volt jobbágyság –, mégis egyrészt a jobbágyságot leteleztető levelek többségéhez nem kapcsolódott kezesállítási,⁵¹ amikor pedig igen, akkor is sokszor kitapintható a kezesállítási konkrét indoka. Ilyen lehetett például, ha valaki azért vállalt jobbágyságot vagy zsellérséget szolgáltatást, mert az új földesura valamilyen vétke miatti büntetéstől váltotta meg az illetőt,⁵² ha korábban fennálló tartozása elengedéseért kötötte magát jobbágynak,⁵³ vagy ha valaki olyan érdemi anyagi felelősséggel járó szolgáltatást végzett, mint a pásztorkodás.⁵⁴

Szintén fontos jellegzetessége a jobbágyságot leteleztető kezességvállalásnak Varga szerint az, hogy a földesurak elsősorban nem saját további jobbágyságukat, hanem más birtokosok jobbágyságait fogadták el kezesként. Ez pedig szerinte arra vezethető vissza, hogy a jobbágyság esetleges szökésével már így is veszteséget elszenvedő földesurak ne saját jobbágyságukon legyenek kénytelenek a kezességvállalás anyagi terhet behajtani, ezzel pedig akár újabb jobbágyságok szökését kockáztatni. A 16–18. századi Erdélyben ugyanez a jelenség szinte tökéletesen ugyanígy adatolható: minden általam

⁵⁰ MNL OL P 1951 16. fol. 32., 40–42., 50–57., 60–69., 71–77., 80–84., 87–88., 90., 98–103., 109–114., 119–120.

⁵¹ Lásd például: ANR Covasna Fond 75. Fasc. 2. fol. 54.; Fond 88. Fasc. 2. fol. 60–62., 67.; MNL OL P 311 X. 2. b. fol. 2.; P 1868 III. 19. fol. 113.; P 1951 16. fol. 171–172., 303.

⁵² MNL OL P 311 XXIX. 8. fol. 5.; P 1868 III. 19. fol. 15., P 1951 16. fol. 305.

⁵³ MNL OL P 1951 16. fol. 274., 283.

⁵⁴ MNL OL P 1951 16. fol. 281.; TvtJkv 55.

feltárt kezeslevél idegen földesurak jobbágynak kezességvállalását örököltette meg kevés 18. századi példától eltekintve, amelyekben saját és idegen jobbágyság egyszerre szerepeltek kezesként.⁵⁵ Annak egyelőre az ítélkezési gyakorlatban sem találtam nyomát, hogy a földesurak kifejezetten tiltakoztak volna e gyakorlat ellen, hiszen például egy 1625-ben Torda vármegye ítélőszéke előtt folyó perben a kezességet vállalt jobbágyság földesura nem vitatta, hogy ha jobbágyság kezességet vállalt volna, akkor „juris ordine” a vármegyei tisztek révén a vállalásának összege behajtható lett volna a jobbágyon (csak éppenséggel jobbágyság vállalásának tényét tagadta).⁵⁶ Varga gondolatmenetét annyiban egészíteném ki, hogy a más földesúr jobbágyság általi kezesség preferálása nem csak az anyagi terhek áthárítása céljából lehetett előnyös, hanem ezáltal a másik érintett földesúr is érdekeltté volt tethető a szökött jobbágyság kézre kerítésében, hiszen ha a jobbágyság visszakért a földesúrhoz, a kezesek mentesültek a vagyoni helytállás terhe alól. Ezt világítja meg az az 1674. évi eset, amely Rhédey István egy alsórépai jobbágyság szökése körül bontakozott ki. A jobbágyságért korábban Haller Péterné egyik jobbágysága is kezességet vállalt, akitől az alsórépai jobbágyság szökését követően Rhédey a kezességvállaláskor megjelölt összegnek megfelelő vagyontárgyakat foglaltatott le hatósági közreműködés mellett. Haller Péterné magyarói tiszttartója azonban megegyezett Rhédey Istvánnal abban, hogy a „megdúlatott” jobbágyság javait Rhédey visszaadja, cserébe a tiszttartó pedig vállalta, hogy a szökött jobbágyságot két héten belül kézre keríti és Rhédeynek átadja.⁵⁷ Jól látható tehát, hogy a Varga által is említett gyakorlat révén akár más földesurak birtokigazgatási apparátusa is bevonódhatott az ügybe, jelentősen növelve a szökött jobbágyság elfogásának esélyét. A kezességvállalás fő célja pedig ebben az esetben is – ahogy a büntetőeljárások biztosítékaként is – éppen ez volt, vagyis a jobbágyság személyének visszavitele és jövőbeni szolgálatainak biztosítása, amihez a korszakra jellemző munkaerőhiányt figyelembe véve⁵⁸ egyértelműen erősebb igénye fűződött a földesúrnak, mint a kezesek vagyoni helytállásához.

A földesúr saját jobbágyság felé fennálló vagyoni jellegű követeléseit, például a földesúr kárigényét, vagy a jobbágyság által fizetendő járandóságban keletkezett hátralék megfizetésére tett ígéretet is rendre biztosították más jobbágyság kezességvállalása révén. A földesúr állatait őrző pásztorok

⁵⁵ MNL OL P 1868 III. 19. fol. 91., 95–97., 100., 110.

⁵⁶ TvmJkv I. 213. A vármegyei tisztszemélyek – alispán, szolgabíró vagy esküdtek – közreműködésének előírása (például: „egy viceispán az vagy egy hites szolgabíró mellette lévén”) a kezesek vagyonának lefoglalásában a kezeslevelek szövegében is gyakran megjelenő kikötés. Lásd a teljesség igénye nélkül: MNL OL P 311 XXIX. 8. fol. 6–7., 10., 93., 105–108.; P 1868 III. 19. fol. 24., 29., 33–35., 58–59., 77–83.; P 1951 16. fol. 9., 23., 29., 79.

⁵⁷ MNL OL P 1868 III. 19. fol. 64.

⁵⁸ Szentgyörgyi 1962: 8., 54.

különösen gyakran kényszerültek arra, hogy kezeseket állítsanak. Rhédey János udvarhelyszéki főkirálybíró Kolozs vármegyei, ercsei marhapásztora például nem tudott elszámolni egy öreg bikával, egy harmadfű (azaz harmadik évében járó) tulokkal és két harmadfű ünnövel, így földesura számára kezeset kellett állítania,⁵⁹ csakúgy mint Rhédey egy másik, újfalui pásztorának,⁶⁰ vagy Kecseti László oláhpalatkai juhászának⁶¹ és Bethlen Ferencné béresének.⁶² 1656-ban Haller Péterné jobbágya az általa elvesztett sertések, illetve értékük Szent György napra történő megadását vállalta hat társa kezessége mellett,⁶³ míg a 18. századból a már grófi rangra emelkedett Rhédey László Fehér vármegyei, káptalani jobbágynak az esete idézhető, aki négy mázsa gypjúval maradt adós földesurának.⁶⁴ Egy lugosi jobbágya bán felé fizetendő elmaradt járandósága 1632-ben „csak” húsz kosár méh volt,⁶⁵ a Kővár-vidéken, Toplicán élő Kopasz István pedig 43 forint 50 dénár tartozást halmozott föl – jelentős részben a sóárendából – Rhédey János felé, amelyért négy helyi nemes vállalt kezességet.⁶⁶

Nemesek vagy más szabad jogállású személyek jobbágyokért való kezességvállalása egyébiránt bár nem mondható tipikusnak, egyáltalán nem ment kivételszámba sem. Rhédey említett újfalui pásztorja is négy nemeset állított maga mellé kezesként,⁶⁷ Nádudvari János emberéért, Domokos Jánosért pedig négy jobbágymellett egy nemes és négy szamosújvári katona vállalt kezességet, miután Domokos kötelességét megszegve elengedte Nádudvari egy másik, fogvatartott jobbágját.⁶⁸ Ugyanez a jelenség elszökött, illetve szökni próbáló jobbágyok esetében is megfigyelhető (ahogy arra röviden már Varga János is utalt⁶⁹): Rhédey János két erdőszentgyörgyi jobbágya helyben maradásáért különböző jobbágyok mellett egy nemes és egy drabant is kezességet vállaltak 1647 és 1651 folyamán,⁷⁰ Bornemissza Boldizsár jobbágyaiért pedig még 1607-ben a kezesek egy drabant és egy letelepedett cigány jobbággy voltak,⁷¹ s Kornis Margit egy távol nevelkedő, akkor még gyermek jobbággya majdani visszatéréséért is egy nemes lett a kezes.⁷²

⁵⁹ MNL OL P 1868 III. 19. fol. 52.

⁶⁰ MNL OL P 1868 III. 19. fol. 51v.

⁶¹ MNL OL P 311 XXIX. 8. fol. 3.

⁶² MNL OL P 1951 16. fol. 235.

⁶³ MNL OL P 311 XXIX. 8. fol. 91.

⁶⁴ MNL OL P 1868 III. 19. fol. 101.

⁶⁵ MNL OL P 1951 16. fol. 13.

⁶⁶ MNL OL P 1868 III. 19. fol. 32.

⁶⁷ MNL OL P 1868 III. 19. fol. 51v.

⁶⁸ MNL OL P 1868 III. 19. fol. 56.

⁶⁹ Varga 1969: 117. (67. jegyzet).

⁷⁰ MNL OL P 1868 III. 19. fol. 29., 34.

⁷¹ MNL OL P 1868 III. 19. fol. 114.

⁷² MNL OL P 1868 III. 19. fol. 28.

Összegzés

A kezesség kora újkori erdélyi jogéletben betöltött szerepét vizsgálva tehát összességében elmondható, hogy a jogintézmény lényegében három jól elkülöníthető funkcióval rendelkezett a korszakban. Egyrészt – napjaink jogához hasonlóan – szolgálhatott szerződési biztosítékként, viszont e téren komolyabb jelentőségre az alternatív lehetőségek (zálog, kamat) mellett csak a szerényebb vagyonnal rendelkező, más biztosíték adására alapvetően nem képes adósok kisebb összegű kölcsönről szóló és általában rövid visszafizetési határidő mellett kötött szerződéseiben tett szert. A kezesség eljárási biztosítékként ugyancsak jelen volt a kora újkori Erdélyben, úgy a büntetőeljárásban, mint az adósságok behajtását és a kárigények érvényesítését célzó eljárásokban. Ezekben az esetekben – szemben a kezességgel mint szerződési biztosítékkal – a vagyoni helytállás a kezesnek csupán szubszidiárius jellegű kötelezettsége volt, hiszen a kezességvállalás elsődlegesen az érintett személy vagy dolog eljárásban való elérhetőségének garantálását célozta. Végül pedig a kezesség hatékony eszköznek bizonyult a földesúr és jobbágya között fennálló jogviszony egyes elemeinek biztosítására, különös tekintettel a jobbágy szolgálatai jövőbeni teljesítésének, a földesurat megillető járandóság megfizetésének, illetve a jobbágy által okozott károk megtérítésének garantálására. Ahogy azonban tanulmányom bevezetőjében előrebocsátottam, a kezesség jogintézményének alkalmazásával kapcsolatos további jellegzetességeknek, az ezzel összefüggő egyes eljárásjogi részletszabályoknak, illetve a részben előrevetített járulékos társadalomtörténeti kérdéseknek a tisztázása további kutatómunka tárgya kell, hogy legyen, amelynek remélhetőleg megfelelő alapul szolgál majd az intézmény alapvonalainak tisztázására tett ezen kísérlet.

Levéltári források

Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Covasna, Sepsiszentgyörgy (ANR Covasna)

Fond 31. Scaunul Miclosora

Fond 52. Familia Kontzei din Caratna

Fond 61. Familia Bernald din Cernatul de Jos

Fond 64. Familia Zathureczky

Fond 75. Colecția de documente al Muzeului Județean din Sfântu Gheorghe

Fond 77. Colecția Godri Francisc

Fond 88. Colecția Szorcsei Vincențiu

Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Harghita, Csíkszereda (ANR Harghita)

Fond 249. Colecția de documente ale muzeului din Odorhei Secuiesc

Fond 250. Colecția Muzeului din Cristuru-Secuiesc

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

E 178 Archivum familiae Hadnagy

E 179 Archivum familiarum Hegyesi et Viski

P 311 Hatfaludy család

P 677 Simén család

P 1610 Lázár család

P 1868 Rhédey család

P 1951 Bethlen család (Birtokigazgatási iratok)

P 1957 Bethlen család (Apafi család)

R 298 Erdélyi iratok

R 363 Székely székek töredékes törvényszéki iratai

R 374 Kolozsvár városra vonatkozó iratok

X 4567 Belső-Szolnok megye levéltára, jegyzőkönyvek

Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára, Sepsiszentgyörgy (SZNM K)

Lsz. 65 854 Orbaiszéki egyházi bíraskodási jegyzőkönyvek

Lsz. 65 886 Orbaiszéki törvénykezési jegyzőkönyvek

Kiadott források

Bethlen M. lev.

Bethlen Miklós levelei I–II. Szerk. Jankovics József. (Régi Magyar Prózai Emlékek 6/1–2.) Budapest: Akadémiai Kiadó. 1987.

BornGazdNapl

Bornemissza Anna gazdasági naplói (1667–1690). Szerk. Szádeczky Béla. (I. Apafi Mihály Fejedelem Udvartartása I.) Budapest: M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala. 1911.

CC

Compilatae Constitutiones regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum. Claudiopoli: Michael Szentyel Veres-egyhazi. 1669.

CJH

Magyar törvénytár I–XXI. Szerk. Márkus Dezső. Budapest: Franklin-Társulat. 1896–1901.

CS

A magyarországi törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I–V. Szerk. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. (Magyarországi Jogtörténeti Emlékek 1–5.) Budapest: M. T. Akadémia Történelmi Bizottsága. 1885–1904.

EOE

Erdélyi országgyűlési emlékek I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica III. Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae I–XXI.) Budapest: M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala. 1876–1898.

GyfvJkv

Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Gyulafehérvár város városkönyve 1588–1674, Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1603–1616. Szerk. Kovács András. (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 2.) Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 1998.

LPD

Lex politica Dei. Azaz mindenféle törvények, ítéletek és rendtarások, kik főképpen az külső polgári társaságra tartoznak, melyben megíratatik az Isten mit kívánjon, és mit tiltson az emberektől. (RMK I. 419.) Debrecen: Lipsiai Pál. 1610.

Quadrip.

Quadripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae. Zagrabiae: Typis topographiae Novoszelianae. 1798.

SepsCirkJkv

Sepsiszéki cirkálási jegyzőkönyvek (1679–1701). Bev. köz. Rácz Balázs Viktor. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. 2023.

TvmJkv

Torda vármegye jegyzőkönyvei I–II. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Dáné Veronka. (Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1–2.) Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 2009–2014.

TvtJkv

Torda városa tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678. Bev. és jegyz. Wolf Rudolf. (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 1.) Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 1993.

UrbFog

Urbariile țării Făgărașului I–II. Ed. David Prodan – Liviu Ursuțiu – Maria Ursuțiu. București: Academiei Republicii Socialiste România. 1970–1976.

Irodalomjegyzék

BODZÁSI Balázs

- 2009 A kezesség szabályozása az új Polgári Törvénykönyvben. *Themis* jún. 4–21.
- 2010 A kezesség szabályozása a polgári jogi kodifikáció tükrében. *Jogtudományi Közöny* 65:10. 493–503.

BÓNIS György

- 1962 *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708.* (Budapest Várostörténeti Monográfiái 23) Budapest: Akadémiai Kiadó.

CSEHI Zoltán

- 2005a Kezesség a francia magánjogban. In Csehi Zoltán: *Diké kísértése.* 136–150. Magánjogi és kultúrtörténeti tanulmányok. Budapest: Gondolat Kiadó.
- 2005b A kezesség fogalmához. In Csehi Zoltán: *Diké kísértése.* 151–183. Magánjogi és kultúrtörténeti tanulmányok. Budapest: Gondolat Kiadó.

FÖLDI András – HAMZA Gábor

- 2018 *A római jog története és intézményei.* H. n.: Eszterházy Károly Egyetem Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet.

HAJDU Lajos

- 1984 A büntetőjogtörténet kutatásának kihasználatlan lehetőségeiről: a rabtabellák és büntetőper kivonatok történeti forrásértéke. *Levéltári Közlemények* 55:1. 1–30.
- 1985 *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában.* (Nemzet és Emlékezet) Budapest: Magvető Könyvkiadó.

KÁLLAY István

- 1985 *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1986 Kezesség és cautio a XVI–XIX. századi magyar jogban. *Jogtörténeti tanulmányok* VI. 227–240.
- 1996 *Városi bíráskodás Magyarországon 1686–1848.* (Jogtörténet) Budapest: Osiris Kiadó.

MEZEY Barna et al.

- 2007 *Magyar jogtörténet.* (Osiris Tankönyvek) Budapest: Osiris Kiadó.

RÁCZ Balázs Viktor

- 2023 Székelyföldi adalékok a zálogolás jogintézményének történetéhez. *Acta Siculica* 123–132.
- 2025 *Az Erdélyi Fejedelemség zálogjoga.* Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

SZENTGYÖRGYI Mária

- 1962 Szentgyörgyi Mária: Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új Sorozat 27) Budapest: Akadémiai Kiadó.

TRINGLI István

- 2022 *Hatalmaskodások a középkori Magyarországon.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet.
- 2024 *A hugenotta természetjog útja Erdélybe.* In: *Konfrontáció, együttműködés és együttélés Közép-Európában.* 43–59. Cluj-Napoca: Academia Română Centrul de Studii Transilvane.

VARGA János

- 1969 *Jobbágysrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Az erdélyi sphinxek talánya

SZABÓ ERNŐ

(ókortörténész, muzeológus, JPM; egyetemi tanársegéd, PTE BTK)

SZABÓ CSABA

(ókortörténész, valláskutató, egyetemi adjunktus, SZTE BTK)

The Mystery of the Transylvanian Sphinxes

In our study, we present two fake artworks in which the sphinx appears as a dominant symbol. Although their forms and motifs do not exactly follow ancient models, they have nevertheless fooled some scholars. The fakes appeared in Transylvania in the first half of the 19th century, one of them certainly linked to the notorious forger, antique dealer Sámuel Literáti Nemes.

Keywords: Dacia, Potaissa, Sphinx, Count József Kemény, Sámuel Literáti Nemes

*„Hah, porban fekszem előtted, magas Sphinx,
érezem, hogy nálatok nagyobb titok az ember”*

Kisfaludy Károly: Vándor és Sphinx (1823)

A 17–18. században fellendülő magyar műgyűjtés a 19. század első felében már igazi virágkorát élte. A vezető szerepet a főrangúak játszották, akik egyre nagyobb figyelmet és anyagi áldozatot fordítottak a műértékek megbecsülésére.¹ A műgyűjtés iránti élénk érdeklődés következtében Erdélyben is megszorodtak az antik leleteket utánzó hamisítványok. Ezek a tárgyak felidézni szándékozták Erdély dicső régmúltját és nem utolsósorban a messés ókor képzetét, légkörét. Az egyes darabokon megfigyelhető ábrázolások és feliratok színes kavalkádja a korabeli piaci kereslettel és az annak való megfelelés igényével magyarázható. Egy hamis tárgy akkor vált igazán eladhatóvá, ha jól értelmezhető lelettípusba illeszkedett, igazolta saját korának népszerű történelmi narratíváit és egy jó adag misztikum lengte körül.²

E tárgyak között kiemelt figyelmet érdemelnek a keleti, és különösen az egyiptomi kultúrát felidéző, egyiptomi ihletésű hamisítványok.³ Dacia provincia egykori területén a keleti istenek ókori kultuszának nagyszámú hiteles emléke maradt fenn. Minden bizonnyal ezek a valóságos leletek adták az ötletet, hogy műkincspiacra dobjanak hamis tárgyakat is. Ugyancsak ösztönzőleg hathatott, hogy Nyugat-Európa irányából a 19. század elejétől

* Támogató: MTA-SZTE Lendület Mithras Kutatócsoport (Lendület_2025-8).

¹ Entz 1996.

² Grünl 2019: 46.

³ Lásd legutóbb: Nemeti S. 2022.

Magyarországra is kisugárzott az „egyiptománia”,⁴ így ez az időszak a magyarországi szfinxértelmezések és -ábrázolások „virágkorának” kezdete.⁵ Ám az említett piaci igényeknek való kényszeres megfelelés miatt a hamisítványokon ábrázolt szimbólumok olykor egészen bizarr kompozíciót alkotnak.

Jelen tanulmányban két olyan újkori tárgyat mutatunk be, amelyek ábrázolásai között a sphinx meghatározó szimbólumként tűnik fel. Formaviláguk és motívumkincsük korántsem követi pontosan az ókori előképeket, mégis megtréfáltak jónéhány szakembert. Ennek okát talán abban kereshetjük, hogy a legtöbb esetben maguk a hiteles római kori tárgyak sem egyiptomiak, hanem csupán egyiptizáló alkotások.⁶ Ráadásul a római szfinxábrázolások olykor vegyítették az egyiptomi és a görög előkép jegyeit. A hiteles római tárgyak között is találunk „keverékszfinxekeket”, így például egyiptomi módra fekvő, ám a görög előképnek megfelelően fedetlen keblű női szfinxekeket is.⁷

Az un. „marosvásárhelyi sphinx(ek)”

A bronzból készült tárgy egy üreges, jogarszerű részből és egy sphinxszel díszített nagy tüskéből áll.⁸ A jogar hengeres részén alul és felül átfúrt lyukak találhatók, amelyek talán egy nyél rögzítését szolgálták volna. A sphinxszel díszített tüske a jogarszerű rész üregébe helyezve fentről rögzítette volna a nyelet, amely ily módon fából képzelhető el. Utóbbira utal az is, hogy a tüske négyszög átmetszetű szára sűrűn hornyolt. A jogarszerű alkatrész hengeres részének díszei között ugyancsak feltűnik egy sphinx.

A tárgy felbukkanásának történetét eddig nem publikált levéltári források alapján rekonstruáltuk. A marosvásárhelyi régiségkereskedő, Literáti Nemes Sámuel 1828. június 17-én kelt levelében néhány antikvitást kínált fel megvételre a kor jeles műgyűjtőjének, Jankovich Miklósnak. A felajánlott régiségek között szerepelt a most tárgyat jogarszerű darab is, amelyről Literáti részletes leírást adott levelében.⁹ Jankovich érdeklődését felkeltette az ajánlat, ám válaszelevele nem jutott el a régiségkereskedőhöz. 1828. szeptember 25-én kelt újabb levelében érdeklődését megerősítve arra kérte Literátit, hogy küldje el neki a tárgyat megsemmisítésre.¹⁰ Egyelőre nincs adat arra vonatkozóan, hogy Jankovich végül megvizsgálta-e azt. A tárgy további sorsát Nagyajtai Kovács István két leveléből ismerhetjük meg.

⁴ Kóthay–Liptay 2023.

⁵ Kóthay 2023.

⁶ Utóbbi fogalomhoz: Pearson 2021: 9.

⁷ Pl. Warmenbol 2006: cat. 180.

⁸ Részletes leírását lásd: Jerney 1842: 315–319; Seidl 1847: 1102–1103 (a tárgy rajzával).

⁹ OSZK K Fond 16 III/1/491, fol. 100v. „Valami 5. fontnyi nehézségű és sok figurákkal és betűkkel meg ékesített nemes értz, melynek három fő oldalán három kép van...”

¹⁰ OSZK K Fond 16 III/1/777.

1. kép: A marosvásárhelyi tárgy két alkatrésze¹¹
(Fotó: Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei / Museo Castello del Buonconsiglio)

¹¹ Őrzési helyek: tüske: Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, inv. nr. v 1699 (4280); jogarszerű alkatrész: Museo Castello del Buonconsiglio, inv. nr. MUN 2818.
Méretetek: tüske: max. mag. 17 cm, (sphinx mag. 3.7 cm), átm. 3.5 cm; jogarszerű alkatrész: mag. 18 cm, max. átm. 9 cm.

Az egyik levelet Jankovich Miklósnak küldte 1841 augusztusában,¹² a másikat a Magyar Tudományos Akadémiának 1842 májusában.¹³ A levelek szerint a jogarszerű tárgy megfordult gróf Bethlen Elek és báró Jósika Jánosné (szül. gróf Csáky Rozália) kezében is. Utóbbi gipszmásolatokat készítettett róla, amelyeket eljuttatott Pestre, Bécsbe és Párizsba. 1832–1833 körül gróf Bethlen Domokos vásárolta meg Literáti régiségkereskedőtől egy – nyilvánvalóan hamis – karddal együtt, amelynek hüvelyén a „*Godefredus Bouillonius*” és „*Jerusalem*” feliratok voltak olvashatók. A régiségkereskedő szerint a jogarszerű tárgy Marosvásárhely (napjainkban Târgu Mureș) környékén, míg a kard Beszterce (napjainkban Bistrița) mellett, egy sírboltból került elő. Nagyajtai Kovács István a Magyar Tudományos Akadémia felkérésre 1840-ben próbált érdeklődni Marosvásárhelyen a jogarszerű tárgy pontos előkerülési körülményeit illetően, azonban ott annak létezéséről sem tudtak. A tárgyat – vagy annak gipszmásolatát – az 1830-as években a kor neves szakértői, többek között Hans Ferdinand Massmann, Félix Lajard és Joseph von Hammer-Purgstall is tanulmányozták, ám említésre sem méltatták.

A Pestre küldött gipszmásolatot 1842-ben Jerney János akadémikus, nyelvész vizsgálta meg alaposan, és eredményeit publikálta is. A tárgy fején székely rovás és etruszk betűk keverékét azonosította, míg a hengeres nyakán etruszk betűket. A retrográd írásokat magyar nyelvű szöveggé értelmezte, a tárgyat „*magyar emlék gyanánt készített balga koholmányként*” értékelte.¹⁴

1847-ben a jogarszerű alkatrészt – a sphinxszel díszített tüske nélkül – Taddeo Tonelli vásárolta meg Bécsben. Itt készített újabb alapos leírást Johann Gabriel Seidl régész, a *Münz- und Antikenkabinet* kurátora az eredeti jogarszerű alkatrész, valamint egy gipszmásolat alapján. Utóbbi másolatot még báró Jósika Jánosné küldte 1830-ban Bécsbe, és a *Münz- und Antikenkabinet*-ben őrizték. A másolaton olvasható megjegyzés: „*Streitkolbe von Erz, gefunden in den Goldbergwerken Siebenbürgens. 1830. Gräfin Josika* [Erdély aranybányáiban talált ércbuzogány. 1830. Jósika grófnő]”. Seidl felismerte a marosvásárhelyi tárgy sphinxszel díszített tuskéje és az un. „tordai sphinx” közötti formai rokonságot, valamint a tárgyakon lévő feliratok hasonlóságát. Mindezek, valamint a két tárgy erdélyi kötődése alapján arra jutott, hogy azok egy korból és egy forrásból származnak. Ítélete szerint az általa autopszia útján vizsgált marosvásárhelyi tárgy különböző történelmi korszakok mintakincseit, formavilágát, betűképeit vegyíti, így nem lehet más, mint a közelmúltban készült mesterkélt alkotás. Szerinte ugyanez

¹² OSZK K Fond 16 III/1/430, fol. 157r–159v.

¹³ Jerney 1842: 315–317, 1. lj.

¹⁴ Jerney 1842: 318–319; majd: Jerney 1848a, 1848b.

érvényes a „tordai sphinxre” is.¹⁵ Seidl nem ismerte Jerney öt évvel korábbi magyar nyelvű publikációját, így nem tudhatta, hogy a magyar akadémikus hasonló eredményre jutott a marosvásárhelyi tárgy kapcsán.

2024-ben Eugenia Beu-Dachin és Sorin Nemeti a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum egyiptomi gyűjteményének „egyiptomi hamisítványok” közé sorolt darabjai közül egy ismeretlen provenienciával számon tartott tárgyat publikált. A szerzőpáros szerint a bronz tárgyon megjelenített sphinx testének atipikus helyzete, a tárgy funkcionális jellege és a stilisztikai részletek azt igazolják, hogy egy modern dísz tárgyról van szó.¹⁶ E darab azonban ismert a korábbi irodalomból, kétséget kizáróan megegyezik a marosvásárhelyi tárgy sphinxszel díszített tuskéjével. Ez az alkatrész tehát Erdélyben maradt. A Taddeo Tonelli által Bécsben megvásárolt alkatrészt Olaszországban találtuk meg. Tonelli műtárgy-gyűjteménye 1858-ban Trentóba került, jelenleg a *Museo Castello del Buonconsiglio* kollekciójának része.¹⁷ A gyűjteményt kezelő Dr. Roberta Zuech segítségével 2025 februárjában sikerült azonosítanunk a keresett darabot.

Az un. „tordai sphinx”

A tárgy sphinxet ábrázoló feje bronzból, négyszög átmetszetű szára vasból készült.¹⁸ A sphinxszel díszített túske 1846 kora őszén kerülhetett gróf Kemény József birtokába, legalábbis Dionys Thalson 1846. október 5-én megjelent sorai erre utalnak: „*Die in ihre Hand vor ein Paar Tagen gelegte Shinx mit einer ans Unauf lösbare streifenden Schrift habe ich decifirt. – Herr Graf!* [A néhány napja az Ön kezére jutott sphinx feloldhatatlansággal határos feliratát megfejtettem. – Gróf Úr!]”.¹⁹ Egyelőre nincs biztos adat arra vonatkozóan, hogy kitől és milyen úton jutott a grófhhoz. Tordai (napjainkban Turda) lelőhelyével kapcsolatban Kemény óvatosan fogalmazott: egy 1847-ben kelt kéziratában „*angeblich zu Thorda ausgegrabene* [állítólag Tordán kiásott]” sphinxről írt a pontosabb helyszín megjelölése nélkül.²⁰ Mindebből arra következtethetünk, hogy a gróf sem kapott felvilágosítást a pontos előkerülési körülményekről, a lelőhelyről. Ferdinand Neugebauer szerint – aki 1846-ban, majd 1847-ben személyesen kereste fel a gróf gyűjteményét – Torda város „*Oláh-vár*” nevű részén találták.²¹

¹⁵ Seidl 1847: 1102–1103, 1111–1112.

¹⁶ Beu-Dachin–Nemeti S. 2024: 323–325, nr. 3.

¹⁷ Gramatica 2015.

¹⁸ Részletes leírását lásd: Thalson 1846a, 1847a, 1847b.

¹⁹ Thalson 1846b.

²⁰ BAR-CN KJ 248 Misc.T.II, fol. 16. = Nyulas 2021: 188.

²¹ Neugebauer 1851: 216. Nemeti szerint Neugebauer 1837-ben tekintette meg Kemény gyűjteményét Aranyosgerenden (Nemeti S. 2022: 113). A porosz kutató valójában 1846 októberében (Neugebauer 1847: 300) és 1847. június 21-én (Neugebauer 1851: 197, 214) járt Aranyosgerenden (napjainkban Lunca).

2. kép: A tordai tárgy²²
(Fotó: Landesmuseum Kärnten)

²² Őrzési hely: Landesmuseum Kärnten, inv. nr. 91.
Méretek: max. mag. 20,5 cm, (sphinx mag. 9 cm), a sphinx talapzata: 6,9 × 3 cm.

Kemény a tárgy rajzát részben személyes kapcsolatrendszeré révén, részben a korabeli sajtó útján megosztotta a tudományos világgal.²³ E rajzok alapján sorban születtek a különböző értelmezések a funkciójára és korára vonatkozóan. Élénk vita bontakozott ki a tárgyon olvasható felirattal kapcsolatban is, ezekre még visszatérünk. A gróf 1847. november 12-én kelt leveléből kiderül, hogy Pesten, Bécsben, Drezdában és Lipcsében magát a tárgyat is bemutatta, ám mindenhol korabeli hamisítványnak, „für ein miserables Machwerk eines Betrügers [egy szélhámos szárnalmas tákolmányának]” találták a szakemberek.²⁴ A tárgy pesti vizsgálatának eredményét a Magyar Tudományos Akadémia kisgyűlésén ismertette Luczenbacher (későbbi nevén Érdy) János akadémikus, régész, a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának őre 1847. szeptember 2-án. A feliratot retrográd, magyar nyelvű szöveggént értelmezte, a tárgyat pedig korabeli hamisítványnak nevezte, különös tekintettel könnyen letörölhető, mesterséges patinájára.²⁵

A szobrocskát 1858-ban egy ismeretlen személy a klagenfurti *Historischer Verein für Kärnten*-nek adományozta, Karl Garzarolli von Thurnlack közvetítésével.²⁶ A névtelen adományozó talán Kemény József övegye és örököse, a karintiai származású Lang Anna lehetett, akinek családja Klagenfurtban élt.²⁷ A *Historischer Verein für Kärnten* tagja, Karlmann Flor 1858-ban ismét publikálta a szobrocska feliratát, nem tudva annak ismert voltáról.²⁸ Információi szerint a sphinx lelőhelye Várfalva, azaz a Tordától néhány kilométerre, az Aranyos folyó völgyében fekvő, Kolozs megyei település

²³ A tárgy sok utánközlést megélt rajza (Weber 1847a: 92) mellett például Lugosi Fodor András kéziratgyűjtékében négy különböző ceruzarajz is található: BCU-CN Ms. 754. VII. fol. 40 („Torda B”) megjegyzéssel), VIII. fol. 43 („Klausenburg” megjegyzéssel), VIII. fol. 49 („Carlsburg Thalson” megjegyzéssel), VIII. fol. 56.

²⁴ A levelet közli: Trauschenfels 1861: 242.

²⁵ Toldy 1847: 282.

²⁶ A *Historischer Verein für Kärnten* régi leltárkönyve: „No 91 Siebenbürgen altitalische antike geflügelte Sphinx, 2½” hoch, aus Bronze, auf einem 3” langen eisernen Stiel aufgesetzt, mit altitalischer Inschrift. Fund-Ort: Siebenbürgen. Geschenk von: Unbenamt (1858) Hauptmann k.k. Garzarolli [No 91 Erdély óitaliai ókori szárnyas sphinx, 2 ½ hüvelyk magas, bronzból, egy 3 hüvelyk hosszú vas nyélre ültetve, óitaliai felirattal. Leőhely: Erdély. Ajándékozó: névtelen (1858) Garzarolli cs. kir. kapitány]”. Lásd még: Der Kärntner Geschichts-Verein. *Klagenfurter Zeitung* 27. 1858. (február 4): 107. Wollmann (1982: 224 n. 1, 1994: 240 n. 30) szerint Kemény József volt az adományozó. Az adományozáskor azonban a gróf már három éve halott volt.

²⁷ Veress 1933: 15.

²⁸ Flor 1858a, 1858b. Vlassa (1980: 135) megjegyzése, mely szerint Flor csupán megismételte az *Illustrierte Zeitung* folyóirat (Weber 1847a, Thalson 1847b) korábbi adatait, téves. Flor nem tudott a korábbi irodalomról és arra nem is hivatkozott. Továbbá Vlassa megemlíti egy a nagyszebeni Brukenthal Múzeumban őrzött kétoldalmi kéziratot, amelyet Johann Michael Ackner írt a „tordai sphinxről”. A szóban forgó kézirat azonban Flor 1858b tanulmányának részlete, szerzője nem Ackner (a kéziratot közli: Wollmann 1982: 224–226 nr. 6).

(napjainkban Moldovenești). Flor korábbiaktól eltérő lelőhelyadata valószínűleg egy toponímiai problémára vezethető vissza. A kora középkori Tordavár Várfalvával történő azonosítása Kemény József érdeme.²⁹ A gróf több terepbejárást és „ásatást” végzett Várfalván a középkori Tordavár helyzetének, földrajzi fekvésének tisztázása érdekében.³⁰ A sphinx ismeretlen adományozója nyilvánvalóan ismerte a gróf várfalvai archeológiai kutatásait, ezért gondolhatta tévesen, hogy a szobrocška Tordaváron, azaz Várfalván került volna elő és nem Tordán. Mint korábban említettük, Kemény gróf maga sem ismerte a tárgy pontos lelőhelyét.

Vlassa nagyhatású tanulmánya szerint a „tordai sphinx” az 1848–1849-es magyar szabadságharc idején eltűnt.³¹ E megállapítás téves voltára már Wollmann felhívta a figyelmet, jelezve, hogy a tárgy Karintiába került, nem tűnt el.³² Ennek ellenére a későbbi irodalom kritika nélkül átvette Vlassa megállapítását és nem törekedett a tárgy felkutatására. Újabban az is felmerült, hogy a „tordai sphinx” soha nem is létezett.³³

2024 januárjában Mag. Dr. Renate Jernej, a *Landesmuseum Kärnten* munkatársa segítségével azonosítottuk a sphinxszel díszített tuskét, amelyet jelenleg a *Historischer Verein für Kärnten* egykori gyűjteményét kezelő *Landesmuseum Kärnten* őriz. A túske szárát időközben egy fából készült talapzatba illesztették.

Kísérletek a „marosvásárhelyi” és a „tordai” tárgy értelmezésére

A marosvásárhelyi tárgy a pesti és bécsi vizsgálatot követően jó időre kikerült a kutatói figyelem homlokteréből, ám a „tordai sphinx” iránti érdeklődés nem szűnt meg. Vlassa igyekezett utóbbi tárgy recepciótörténetét összefoglalni, összegzése azonban hiányos, a bőséges magyar nyelvű irodalmat teljességgel nélkülözi.³⁴ Publikációjának megjelenése óta számos kutató értekezett a tárgyról, ezért – noha csak utalásszerűen – kitérünk ezekre is.

Időrendben az első „megfejtő” Dionys Thalson volt, aki egy *signum* csúcscsúcsként azonosította a „tordai sphinxet”.³⁵ Ezt a funkciót a későbbiekben

²⁹ Az újabb irodalom Tordavár helyének azonosítójaként tévesen Orbán Balázst jelöli meg: Ferenczi 1996: 167. Anton Kurztól tudjuk, hogy az ötlet eredetileg Kemény Józsefé volt: „Er sah aber auch zugleich, daß eben dieses Turdavár das heutige Várfalva sein müsse (...) [Azonban azt is látta ugyanakkor, hogy éppen ez a Turdavár a mai Várfalva kell hogy legyen.]” Kurz 1843: 305.

³⁰ Szabó E. 2022: 224–225.

³¹ Vlassa 1980: 134.

³² Wollmann 1982: 128–129, 1994: 241. Wollmann nem kutatta fel a tárgyat Karintiában.

³³ Lugosi 2024; Vinereanu 2024.

³⁴ Vlassa 1980: 133–136.

³⁵ Thalson 1846a.

csak Tadeusz Wolański vonta kétségbe, ő kultikus áldozati törként értelmezte.³⁶ A tárgyat *signum*-csúcspdíszként azonosítók kezdetben katonai jelvényként írták le azt,³⁷ majd Vlassa nyomán a későbbi irodalom egybehangozóan kultikus, körmeneti jelvényként hivatkozta. A legtöbb kutató az ókorra keltezte, ám volt aki népvándorláskorinak,³⁸ avagy középkorinak³⁹ vélte. A sphinx talapzatának feliratát olvasták görög, görög-egyiptomi, latin, ószláv, ónémet, német és magyar nyelven.⁴⁰ A karaktereket a legtöbben görög betűknek vélték, de akadt aki etruszk, illetve latin betűket, avagy germán rúnáírást vélt felfedezni.⁴¹

A kutatástörténetben mérőkövet jelent Nicolae Vlassa régész tanulmánya, aki az elveszettnek hitt tordai tárgy 1847-ben publikált rajza⁴² alapján részletes elemzésbe bocsátkozott. Noha felhívta a figyelmet arra, hogy a sphinx talapzatán olvasható karakterek jellegtelenségük miatt a világ számos ABC-jével kapcsolatba hozhatók, a tárgy formája, feltételezett lelőhelye és vélt rendeltetése alapján sarkalatos megállapításokat tett.⁴³ Szerinte Egyiptomban készítették és onnan származó keletiek hozták Daciába. Po-taissában, a Kr. u. 3. században egyiptomi istenségeknek szentelt templomban használták kultikus, körmeneti jelvényként éjszakai vallási szertatások során. Felirata görög betűkkel írt görög-egyiptomi szöveg: *Iao Iao Tithoes Re-Harmachis*. Véleményét a későbbi kutatás elfogadta és átvette,⁴⁴ jóllehet Perea Yébenes részletekbe nem bocsátkozva kétségét fejezte ki,⁴⁵ míg a Beu-Dachin–Nemeti szerzőpáros modern dísz tárgynak minősítette a „tordai sphinxet”.⁴⁶ Anélkül, hogy Vlassa a felirattal kapcsolatos meglehetősen nehézkes és erőltetett fejtegetését görcső alá vennénk, most mindössze a

³⁶ Wolański 1850.

³⁷ Így: Thalsen 1846a; Bariț 1846; Bock 1847; „K. N. H.” 1847; Weber 1847b; Bobrik 1847; Flor 1858a, 1858b.

³⁸ Giurescu 1936: 336.

³⁹ „K. N. H.” 1847; Bobrik 1847; Józsa = Seidl 1847: 1102.

⁴⁰ Görög: Thalsen 1846a, Thalsen 1847a, 1847b. Görög-egyiptomi: Vlassa 1980: 152. Latin: Bock 1847. Ószláv: „un Slavophile” 1847; Wolański 1850. Ónémet: „K. N. H.” 1847; Weber 1847b. Német: Bobrik 1847. Magyar: Józsa = Seidl 1847: 1102; Jerney 1848b, Jerney 1848a; Luczenbacher = Toldy 1847: 282; Révész 2023, 2024.

⁴¹ Etruszk: Weber 1847a; Flor 1858a, 1858b. Latin: Bock 1847. Germán rúnáírás: Giurescu 1936: 336.

⁴² Weber 1847a: 92.

⁴³ Vlassa 1980: 139–152.

⁴⁴ A teljesség igénye nélkül: Wollmann 1982: 129; Bărbulescu 1987: 46, 1994: 165, 2004: 50, 2006: 356–357, 2025: 553; Pop 1995: 319 nr. 3, 1997: 203 nr. 3; Husar 2002: 228; Szabó Á. 2002a: 240–242, 2002b: 185–189; Nemeti S. 2002: 107 nr. V.11, 2005: 379 nr. 371; Ruscú 2003: 46 nr. 69; Nemeti I. 2005: 352, nr. 13; Sălășan 2008: 184–185 nr. 102; Carbó García 2010: 387, 398, 558, 1024 nr. 315, 2020: 168–169 nr. 6; Byros 2011: 88; Deac 2012a: 194, 2012b: 229, 2014: 36.

⁴⁵ Perea Yébenes 2022: 411.

⁴⁶ Beu-Dachin–Nemeti S. 2024: 324–325.

tárgy leírása során ejtett tévedéseire hívjuk fel a figyelmet. Megfigyelésével ellentétben a sphinx mellkasán ábrázolt szvasztika korántsem hasonlított az ókori kelet „ősi és jól ismert napszimbólumára”. A négy, derékszögben hajlított, csizmás lábból álló szvasztikának nem ismerjük ókori keleti vagy görög, római párhuzamát. Véleményével ellentétben a sphinx fejtetője nem kopasz. Hajviselete nem hozható kapcsolatba „a hajszálak újjászületésével” és a Macrobius által is leírt Horus-tinccsel. A tordai sphinx – csakúgy mint a marosvásárhelyi tárgyon megjelenített sphinxek – diadémot visel. A sphinx hasa alatt ábrázolt emberi fej Vlassa szerint Apophist, a sötétséget megtestesítő kígyót szimbolizálja. Valószínűbbnek tartjuk, hogy az ábrázolást a daciai sírórző sphinxek ihlették, amelyek mancsa alatt megfigyelhetjük az elragadott ember fejét. Ez a funerális ábrázolás Daciában igen népszerű volt,⁴⁷ a fennmaradt kőemlékek mintaként szolgálhattak a tárgy készítőjének. Vlassa rosszul rekonstruálta a felirat elrendezését is, noha a helyes beosztást Flor már közzétette.⁴⁸ Egyébiránt a szöveg – hibás – elrendezése az egyes oldalak között fontos érv Vlassa olvasatában.

Legújabban Révész Péter, az University of Nebraska–Lincoln informatikus professzora foglalkozott az erdélyi sphinxek felirataival a 19. század derekán publikált rajzokból⁴⁹ kiindulva. Révész magyarul olvasta el a tordai tárgy feliratát. Első tanulmánya⁵⁰ írásakor még nem tudta, hogy Józsa, Luczenbacher és Jerney korábban ugyancsak magyar nyelvű szöveggként értelmezte a feliratot,⁵¹ egyébként Révészhez hasonló eredményre jutva. Második tanulmányában⁵² már hivatkozta Luczenbachert és Jerneyt, ám nem fogadta el a tárgyak hamis voltát bizonyító érveiket. Révész elismerte, hogy a jogaszerű marosvásárhelyi tárgy fejrészét díszítő magyar rovásírásváltozat nem készülhetett korábban a 18. század közepénél. Ám szerinte a marosvásárhelyi tárgy hengeres nyaka valójában a tordai sphinxhez tartozott, hiszen a hengeres nyak sphinx-ábrázolása és a tordai sphinx nagyon hasonlóak, valamint a hengeres nyakrész felirata a tordai sphinx feliratának folytatása. Révész szerint az ókori tordai tárgy és az újkori marosvásárhelyi tárgy alkatrészei összekeveredtek. Csakhogy a marosvásárhelyi tárgy újkori fejrésze és az ókorinak vélt hengeres nyakrésze nem különálló darabok, hanem egy öntvényt képeznek. Révész valójában egyazon marosvásárhelyi alkatrészen azonosított újkori és ókori magyar nyelvű szövegeket, így a saját érvei is hiteltelenítik mindkét tárgyat.

⁴⁷ Renard 1968.

⁴⁸ Flor 1858a: Beilage.

⁴⁹ Weber 1847a: 92; Seidl 1847: 1101.

⁵⁰ Révész 2023.

⁵¹ Seidl 1847: 1102; Toldy 1847: 282; Jerney 1848a, 1848b.

⁵² Révész 2024.

Összefoglalva, semmilyen érvet nem lehet felhozni a marosvásárhelyi, valamint a tordai tárgy eredetisége mellett. Felbukkanásukkor mindkét tárgy megméretett és könnyűnek találtatott már a korabeli szakmai fórumokon is. A tárgyakat vagy azok valamely alkatrészét autopszia útján tanulmányozó tudósok (Luczenbacher, Jerney, Seidl, Beu-Dachin és Nemeti) egytől egyig újkori hamisítványként határozták meg azokat. De ki lehetett a készítőjük?

A hírbehozottak

Literáti (Litterati) Nemes Sámuel

A feltárt levéltári források alapján kétségtelen, hogy a marosvásárhelyi tárgy Literáti Nemes Sámuel révén került a régiséggyűjtés vérkeringésébe 1828-ban. Literáti ekkor még kezdő régiségkereskedőként, szemfényvesztő mutatványosként szülőhelyén, Marosvásárhelyen tevékenykedett.⁵³ Néhány évvel később Kolozsvárra költözve már nyomtatott hirdetőcédulával hívta fel a figyelmet gyűjteményére, amelyet többek között „*egy Hazánkban még eddig nyilván nem mutatott igaz Egyptomi Múmiával*” reklámozott.⁵⁴ *Múmia hírlap* címmel ugyancsak hirdetést tett közzé.⁵⁵ Úgy tűnik, komoly üzleti lehetőséget látott az Erdélyre is kisugárzó „egyiptománia” kiaknázásában. Vajon az ő keze munkája a „marosvásárhelyi sphinx”, vagy csak vásárlás útján jutott hozzá? Nem tudhatjuk. Literáti mindenestre hírhedt hamisító volt. A kutatás elsősorban kéziratok, okleveles koholmányait, kreált nyelvemlékeit, hamis kódexeit vizsgálta.⁵⁶ Ám kétes hitelű műtárgyak eladásával is becsapta vásárlóit és szerzéseinél gyakran visszaélt a valódi műkinccsek birtokosainak bizalmával. Nemcsak „Bouillon Gottfried kardját” értékesítette, de az utolsó budai pasa, „Abdurrahmán Abdi Arnaut díszkardjaként” is eladott egy silány pengét.⁵⁷ Ötvöstárgyainak származását olykor saját készítésű feliratokkal „hitelesítette”, így öregbítve becsüket.⁵⁸ Megpróbálta rásózni a kecskemétiekre a Mikszáth-regényből is ismert „beszélő köntöst”, a „csodakaftánt”.⁵⁹ Rendelkezett a mesebeli lény, a baziliszkusz egy kitömött példányával.⁶⁰ Bizonyosan maga kreált egy római feliratos kőemléket, amelyet kolozsvári házának falába illesztett be.⁶¹ Egy verespataki

⁵³ Literáti életrajzához lásd: Szinnyei 1903: 896–898; „Z” 1919; Kelecsényi 1975, 1988: 248–259.

⁵⁴ OSZK K Fond 16 II/1/c/32.

⁵⁵ Szinnyei 1903: 897.

⁵⁶ Literáti hamisításaihoz lásd: Tóth 1907: 5–22; Kelecsényi 1988: 260–275; Láng 2011a, 2011b: 18–26, 2015.

⁵⁷ Tóth 1907: 7–8.

⁵⁸ Mravik 2002: 345, 379.

⁵⁹ Hornyik 1861: 38–39.

⁶⁰ Mátray 1836: 70.

⁶¹ OSZK K Fond 16 II/1/c/32 fol. 10r. A hamis felirathoz lásd: *CIL* III 35*.

hiteles római viaszostáblával együtt egy koholt példányt is eladott Jankovich Miklósnak, Torockó (napjainkban Rimetea) egyik bányaüregét megjelölve annak előkerülési helyeként.⁶²

Literáti otthonosan mozgott mindkét sphinx „lelőhelyén”: Marosvásárhelyen született, Tordán házasodott. Mindkét várost ősi településnek tartotta,⁶³ így proveniencia szempontjából hiteles előkerülési helynek vélhette. Noha a marosvásárhelyivel ellentétben a tordai tárgyat egyelőre nem tudjuk Literátihoz kapcsolni, erős a gyanú, hogy az is az ő kezéből került ki. A hamisítványokat elsőként leleplező Jerney János egyébiránt nem tekinthető elfogultnak Literáti irányában, hiszen maga is a régiségkereskedő gyűjtőútjainak mecénása volt.⁶⁴ Az antikvárius egyik kézírathamisítványa még Jerneyt is megtévesztette, aki lelkes értekezésben⁶⁵ méltatta az *I. András korabeli imádságnak* nevezett koholt nyelvemléket.

Kemény József gróf

A „tordai sphinxet” a tudományos világgal megismertető Kemény József korának elismert történésze volt. Érdemeiért a Magyar Tudós Társaság 1831-ben levelező, majd 1844-ben tiszteleti tagjává választotta, amit 1847-ben a bécsi császári Akadémia, majd a párizsi Akadémia tagsága követett. A római *Istituto di Corrispondenza Archeologica* és a mainzi *Verein zur Erforschung der Rheinischen Geschichte und Alterthümer* ugyancsak felvette soraiba.⁶⁶ A kor jeles műgyűjtő régiségbúvára – aki történészi tevékenysége mellett terepi kutatásokat is végzett⁶⁷ – kézirat- és oklevélgyűjteményét, gazdag könyvtárát, valamint érem- és régiséggyűjteményének nagy részét a később létrehozandó Erdélyi Múzeumra hagyta.⁶⁸ Érdemei mellett voltak bizonyos hibái is. A szakmai megszállottság, féltékenység és hiúság, a patrióta buzgóság olykor irodalmi művek, oklevelek és más írott források hamisítására sarkallták.⁶⁹ Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy a gróf műtárgyakat is hamisított volna, noha gyűjteményében bizonyosan volt egy további, esetlenül egyiptizáló koholmány is.⁷⁰ Éremgyűjteményében is akadtak hamisítványok,⁷¹ ezek azonban a műkereskedelem kipusztíthatatlan hordalékai.

⁶² A „torockói” táblához lásd: Jerney 1842: 294–313, 1843. A hiteles tábla: TCD I.

⁶³ Literáti Nemes 1840: 70.

⁶⁴ Csontos 1910: 268.

⁶⁵ Jerney 1854: 3–81.

⁶⁶ Kemény életrajzához lásd: Veress 1933; Hamza 2023.

⁶⁷ Szabó E. 2022: 224–225.

⁶⁸ Kiss 2009: 187, 191; Vincze 2009: 70–72.

⁶⁹ Kemény hamisításaihoz lásd legutóbb: Mályusz 1988, 1993; Borsa 1993; Rady 1993; Hermann 1999; Szentmártoni Szabó 2009; Nagy 2004, 2006a, 2006b, 2011, 2013: 91–99.

⁷⁰ Nemeti S. 2022.

⁷¹ Winkler 1964.

Újabban felmerült, hogy a „tordai sphinx” is a gróf egyik tréfája lehet.⁷² Ám ez esetben hiányzik az a hitelességet igazolni akaró görcsös igyekezet, amely mindig megfigyelhető a gróf hamisításainál. Ellenkezőleg, Kemény maga győzködi 1847. november 12-én kelt levelében korábbi titkárát, Anton Kurzot a tárgy hamis voltáról.⁷³ A gróf az 1847 novemberében lezárt, *Römische Alterthümer zu Mikháza in Siebenbürgen* [Római régiségek az erdélyi Mikházán] című, kéziratban maradt tanulmányában cáfolta, hogy a rómaiak bölcs óvintézkedésből, előre eltervezetten adták fel Dacia provinciát. A „tordai sphinx” első értelmezője, Dionys Thalsen szerint a tárgy a dákok hadijelvényeként szolgált az Aurelianus császár elleni szabadságharcuk közepette Kr. u. 273–274-ben.⁷⁴ Kemény tanulmányában megjegyzi, hogy ha helyes lenne Thalsen értelmezése, a sphinx erősítené a Dacia kényszerű és kaotikus feladására vonatkozó saját érveit, ám a tárgy hamisítvány, így nem használhatja fel bizonyítékként. Kemény kéziratában megtalálhatók a tanulmányírás során készített jegyzetei is, többek között kimásolta Vollmer 1836-os mitológiai szótárából a *sphinx* címszó alatti szócikket.⁷⁵ A kézirat ugyancsak tartalmazza Anton Kurz kritikai megjegyzéseit, amelyeket a gróf tanulmányához fűzött. Kurz figyelmeztette Keményt, hogy a bécsi császári Akadémia tagjaként ne ítélkezzen elhamarkodottan a „tordai sphinx” hamis voltáról.⁷⁶ Az 1828-ban felbukkant „marosvásárhelyi sphinxről” nem is lehetett tudomása a grófnak, hiszen ellenkező esetben bizonyára megemlíttette volna tanulmányában.

Az „erdélyi sphinxek” ügyében Kemény József minden bizonnyal ártatlan, ám ahogy az oklevélhamisításainak leleplezője, Tagányi Károly fogalmazott: „*az az ő sorsa immár, mint más közönséges hazudozónak, hogy pozitív bizonyíték nélkül, egy szavának se hiszünk többé*”.⁷⁷

Tanulmányunkat a két koholmány történetét hat emberöltővel ezelőtt feltáró Jerney János jóslatával zárjuk. A nyelvész szerint a jövőben is lesznek olyan megfejtői az „erdélyi sphinxek” talányának, akik „*diadaltapsokkal saját népfajuk magasztalására örömittasan árasztandják rögeszméjük zavaros kifolyását. – Ám legyen hitők szerint övék a hiu képzeletű kopár dicsőség; de egyszersmind törjék fejőket éjjel nappal a nagy semmin (...)*”.⁷⁸

⁷² Lugosi 2024; Vinereanu 2024.

⁷³ A levelet közli: Trauschenfels 1861: 242.

⁷⁴ Thalsen 1846a, 1847a, 1847b.

⁷⁵ Nyulas 2021: 166–167.

⁷⁶ BAR-CN KJ 248 Misc.T.II. A kéziratot közli: Nyulas 2021. A sphinxet érintő részek: fol. 15–16. = Nyulas 2021: 188. Kurz megjegyzése: fol. 2. = Nyulas 2021: 190.

⁷⁷ Tagányi 1893: 55.

⁷⁸ Jerney 1848b: 43. = 1848a: 80.

Levéltári és más gyűjteményi rövidítések

BAR-CN KJ 248 Misc.T.II.

Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj-Napoca, Kemény, KJ 248, Miscellanea T. II. Römische Alterthümer zu Mikháza in Siebenbürgen.

BCU-CN Ms. 754. I–VIII.

Biblioteca Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, Ms 754. Fodor András, lugosi, kéziratai és rajzai. XIX. sz.

OSZK K Fond 16.

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fond 16 Jankovics Miklós hagyatéka.

II/1/c. Jankovich Miklós könyvtára és régiséggyűjteménye gyarapításával kapcsolatos könyvjegyzékek és iratok.

32 Nemes Sámuel tudományos fogalmazványai, nyugtái és rá vonatkozó egyéb írások.

III/1. Jankovich Miklóshoz intézett levelek.

430 Nagyajtai Kovács István levele Jankovich Miklóshoz, fol. 157r–159v. (Kolozsvár, 1841. augusztus 22.)

491 Literáti Nemes Sámuel levele Jankovich Miklóshoz, fol. 98r–100v. (Marosvásárhely, 1828. június 17.)

III/2. Jankovich Miklós levélfogalmazványai.

777 Jankovich Miklós levele Literáti Nemes Sámuelhez. (Pest, 1828. szeptember 25.)

CIL Mommsen, Theodor et al. (eds.): *Corpus Inscriptionum Latinarum* (Berolinum 1863–).

TCD Tabellae ceratae Dacicae. In: *CIL* III, 921–960.

Irodalomjegyzék

BĂRBULESCU, Mihai

1987 *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*. Cluj-Napoca: Editura Dacia.

1994 *Potaissa. Studiu monografic*. (Dissertationes Musei Potaissensis 1) Turda: Muzeul de Istorie Turda.

2004 Les bronzes antiques de Roumanie. Collections et recherches. In Mușețeanu, Crișan (ed.): *The Antique Bronzes: Typology, Chronology, Authenticity. The Acta of the 16th International Congress of Antique Bronzes, Organised by The Romanian National History Museum, Bucharest, May 26th–31st, 2003*. 49–55. Bucharest: Editura Cetatea de Scaun.

2006 Cultele egiptene la Potaissa. In Gaiu, Corneliu – Găzdac, Cristian (eds.): *Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*. (Biblioteca Muzeului Bistrița: Seria historica 12) 351–360. Bistrița - Cluj-Napoca: Editura Accent.

2025 *Civilizația Romană în Dacia*. Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană.

BARIȚ, George (ed.)

1846 Un câștig arheologic. *Foaie pentru minte, inimă și literatură* 46. 363–366.

BEU-DACHIN, Eugenia – NEMETI, Sorin

- 2024 Modern Shabtis and “Egyptianizing” artifacts in Transylvanian Collections. *Acta Musei Napocensis* 61:1. 319–328.
<https://doi.org/10.54145/ActaMN.I.61.13>

BOBRIK

- 1847 Ueber die bei Thorda in Siebenbürgen aufgefundenene Sphinx. *Illustrirte Zeitung* 9:221. 202.

BOCK, H. S.

- 1847 Ueber die bei Thorda in Siebenbürgen aufgefundenene Sphinx und deren Inschrift I. *Illustrirte Zeitung* 8:200. 278.

BORSA Gedeon

- 1993 Mohács előtti budai könyvkereskedők és kiadványaik Kemény Józsefnél. *Magyar Könyvszemle* 109:2. 197–205.

BYROS, Graziela

- 2011 *Reconstructing Identities in Roman Dacia: Evidence from Religion* (Ph.D. Dissertation). New Haven: Yale University.

CARBÓ GARCÍA, Juan Ramón

- 2010 *Los cultos orientales en la Dacia romana. Formas de difusión, integración y control social e ideológico.* (Colección Vitor 265) Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
- 2020 Magia y cultos “orientales” en la Dacia romana. In Mastrocinque, Attilio – Sanzo, Joseph E. – Scapini, Marianna (eds.): *Ancient Magic. Then and Now.* (Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge 74) 159–171. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

CSONTOSI János

- 1910 Litteráti Nemes Sámuel 1842-ik évi hagyatéki leltáráról. *Archaeologiai Értesítő* 30. 266–269.

DEAC, Dan

- 2012a Un monument égyptizat din Dacia Porolissensis. *Marmatia* 10:1. 193–235.
- 2012b Note on Apis Bull Representations in Roman Dacia. *Ephemeris Napocensis* 22. 223–234.
- 2014 Imitating the Egyptian Hieroglyphic Script in the Roman Era. The Case from Potaissa (Dacia Porolissensis). *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 141:1. 34–38.
<https://doi.org/10.1515/zaes-2014-0004>

ENTZ Géza

- 1996 *A magyar műgyűjtés történetének vázlatja 1850-ig.* (Museologica Carpathica) Miskolc: Miskolci Egyetem.

FERENCZI István

- 1996 Torda váráról. In Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára.* 158–173. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

FLOR, Karlmann

- 1858a Ueber eine hetrurische Inschrift aus einer Sphinx aus Bronze. *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie* 4. 22–30.
- 1858b Ueber eine kleine bronzene Sphinx aus Siebenbürgen. *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie* 4. 95–109.

GIURESCU, Constantin C.

- 1936 Mormântul germanic dela Chiojdu. *Revista Istorică Română* 5–6. 333–347.

GRAMATICA, Francesca de

- 2015 Una “bagatella” per il “Cavaliere Taddeo Tonelli”. Storia di “un piccolo museo.” In Malgora, Sabina (ed.): *Dall'Egitto alle Alpi. La collezione egizia al Castello del Buonconsiglio*. 31–43. Trento: Castello del Buonconsiglio. Monumenti e collezioni provinciali.

GRÜLL Tibor

- 2019 „Hazugságra munkál az írástudók tolla” Bibliai régiségek hamisítása a 19. századtól napjainkig. *Ókor* 18:2. 39–49.

HAMZA Gábor

- 2023 Kemény József (1795–1855), a Magyar Tudományos Akadémia levelező és tiszteleti tagja. In Hamza Gábor (szerk.): *Portrék a Magyar Tudományos Akadémia tagjairól II.* 106–109. Budapest: Akadémiai Kiadó.
<https://doi.org/10.1556/9789634549093>

HERMANN Gusztáv Mihály

- 1999 „Villa nostra olachalis” (Egy hamis oklevél utóéletéről). In Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székeljöldi románság történetéről.* (Múltunk könyvek) 7–24. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.

HORNYIK János

- 1861 *Kecskemét város története, oklevéltárral II.* Kecskemét: Szilády Károly.

HUSAR, Adrian

- 2002 *Din istoria Daciei Romane I. Structuri de civilizatie.* Cluj-Napoca: Presa Universitara Clujeana.

JERNEY János

- 1842 Észrevételek az Erdélyben találtatott fakönyvekre. *Tudománytár: Értekezések* 12. 293–319.
- 1843 Közlemények az Erdélyben találtatott fakönyvekről. *Tudománytár: Értekezések* 14. 95–109.
- 1848a Az erdélyi ércz sphinxekről. *Társalkodó* 17:10. 78–80.
- 1848b Az erdélyi ércz sphinxekről. *Magyar Akadémiai Értesítő* 8:2. 36–43.
- 1854 *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából.* Második közlemény. Pest: Szent István Társulat.

„K. N. H.”

- 1847 Ueber die bei Thorda in Siebenbürgen aufgefundenene Sphinx und deren Inschrift V. *Illustrierte Zeitung* 8:200. 279.

KELECSÉNYI Gábor Ákos

- 1975 Egy magyar régiségkereskedő a 19. században. Literáti Nemes Sámuel (1794–1842). *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1972. 307–327.
1988 *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Budapest: Gondolat.

KISS András

- 2009 Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának kialakulása és története. In Sipos Gábor (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. 183–237. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

KÓTHAY Katalin Anna

- 2023 A szfinx, avagy „az egyiptomi állat” útja Magyarországra. *Ókor* 22:1. 32–42.

KÓTHAY Katalin Anna – LIPTAY Éva

- 2023 Roots and contexts: remarks on Egyptomania and perceptions of ancient Egypt in Hungary during the late eighteenth and nineteenth centuries. In Moser, Susanna – Popielska-Grzybowska, Joanna – Iwaszczuk, Jadwiga – Redda, Carlo Ruó (eds.): *Ancient Egypt 2021: Perspectives of Research*. (Travaux de l’Institut des Cultures Méditerranéennes et Orientales de l’Académie Polonaise des Sciences 14) 87–93. Warsaw–Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

KURZ Anton

- 1843 Vár-Falva. *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde* 7:40. 304–306.

LÁNG Benedek

- 2011a Kitalált középkor a 19. századi Magyarországon: Literáti Nemes Sámuel (1794–1842) hamisítványai. In Gurka Dezső (szerk.): *A középkor vetületei. A 18–19. századi középkor-értelmezések filozófiai, tudományos és művészeti aspektusai*. 63–69. Budapest: Gondolat.
2011b *A Rohonci kód. Egy történelmi rejtély nyomában*. Budapest: Jaffa.
2015 Invented Middle Ages in Nineteenth-century Hungary. The Forgeries of Sámuel Literáti Nemes. In Bak, János M. – Geary, Patrick J. – Klaniczay, Gábor (eds.): *Manufacturing a Past for the Present. Forgery and Authenticity in Medievalist Texts and Objects in Nineteenth-Century Europe*. (National Cultivation of Culture 7) 129–143. Leiden–Boston: Brill.
https://doi.org/10.1163/9789004276819_008

LITERÁTI NEMES Sámuel

- 1840 Antiquariusi levelek IV. *Századunk* 3:6. 41–46, 69–71.

LUGOSI Péter

- 2024 Hamisítvány a magyar feliratos romániai szfinx [Nagy Levente nyilatkozata a 24.hu-nak]. *24.hu* 2024.01.09.
<https://24.hu/tudomany/2024/01/09/potaisai-szfinx-protos-magyar-nyelv-hamisitvany> (letöltés ideje: 2025.08.15.)

MÁLYUSZ Elemér

- 1988 Gr. Kemény József oklevélhamisítványai. *Levéltári Közlemények* 59:2. 197–216.
 1993 Kemény József „könyvhamisításai”. *Magyar Könyvszemle* 109:2. 192–197.

MÁTRAY Gábor

- 1836 Természeti történet 's tudomány. *Regélő* 4:9. 70–71.

MRAVIK László

- 2002 Jankovich Miklós és a magyarországi műgyűjtés a 19. század első felében. In Mikó Árpád (szerk.): *Jankovich Miklós (1773–1846) gyűjteményei.* (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2002/1) 341–399. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria.

NAGY Levente

- 2004 Kemény József „Román Nyelv-mívelő Intézete”. A hamisítás és mítoszteremtés divatjához. In Miskolczy Ambrus – Hausner Gábor – Kincses Katalin Mária (szerk.): *Mítoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon.* (Transylvanica Varietas) 189–211. Budapest: ELTE Román Filológiai Tanszék – Központi Statisztikai Hivatal Levéltára.
 2006a Járt-e külföldi akadémiákon Szalárdi János, avagy Kemény József esete a régi magyar irodalommal. *Irodalomtörténet* 37:4. 577–583.
 2006b „Societatea pentru cultivarea limbii române” a lui József Kemény. In Fărcaș, Mircea (ed.): *Omagiu profesorului septuagenar Victor Iancu.* 367–389 Cluj-Napoca: Risoprint.
 2011 Az erdélyi irénizmus és a román reformáció, avagy Bethlen Gábor esete Kirill Lukarisszal. In Kecskeméti Gábor – Tasi Réka (szerk.): *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére.* 31–42. Miskolc: Miskolci Egyetem.
 2013 *Lehetséges küldetés? Hitek és tévhitek a román reformáció körül.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

NEIGEBEUR, Johann Ferdinand

- 1847 Alterthümer und Inschriften in Siebenbürgen. I. Aus Briefen des K. Preuss. Geheimenrathes Ritters Neigebaur an Professor Wieseler in Göttingen. *Zeitschrift für die Alterthumswissenschaft* 5:28. 300–302.
 1851 *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen.* Kronstadt: Gött.

NEMETI, Irina

- 2005 Isis din colecția Botár. In Mușețeanu, Crișan – Bărbulescu, Mihai – Benea, Doina (eds.): *Corona laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu.* 349–365. București: Muzeul Național de Istorie a României.

NEMETI, Sorin

- 2002 Magia în Dacia Romană (I). *Revista Bistriței* 16. 103–112.
- 2005 *Sincretismul religios în Dacia romană*. (Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, Publicațiile Institutului de Studii Clasice 5) Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- 2022 Despre o statueta falsă din colecția Kemény József. *Revista Bistriței* 36. 112–119.

NYULAS Dorottya

- 2021 When a Long-Lost Inscription (CIL III, 944) Suddenly Grows. About a Manuscript Regarding Roman Discoveries from Călugăreni / Mikháza. *Marisia. Archaeologia, Historia, Patrimonium* 3. 165–190.

PEARSON, Stephanie

- 2021 *The Triumph and Trade of Egyptian Objects in Rome. Collecting Art in the Ancient Mediterranean*. (Image & Context 20) Berlin–Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110700893>

PEREA YÉBENES, Sabino

- 2022 Mastrocinque, Attilio; Sanzo, Joseph E. y Scapini, Marianna (eds.), *Ancient Magic. Then and Now*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2020, 451 pp. *Emerita: Revista de lingüística y filología clásica* 90:2. 108–412.

POP, Constantin

- 1995 Bronzi figurati della Dacia romana: considerazioni in merito alla datazione di alcuni pezzi dispersi, illustrati nel secolo scorso. In Mols, Stephan T.A.M. (ed.): *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes*. (Nederlandse Archeologische Rapporten 18) 317–328. Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- 1997 Bronzuri figurate în Dacia romană. Considerații în legătură cu datarea unor piese dispărute, specificate în istoriografia secolului trecut. *Apulum* 34. 201–222.

RADY, Martyn

- 1993 The Forgeries of Baron József Kemény. *The Slavonic and East European Review* 71:1. 102–125.

RENARD, Marcel

- 1968 Sphinx à masque funéraire. *Apulum* 7. 273–303.

RÉVÉSZ Péter

- 2023 Inscription on a Naxian-Style Sphinx Statue From Potaissa Deciphered as a Poem in Dactylic Meter. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 23:3. 1–15.
- 2024 A Tale of Two Sphinxes: Proof that the Potaissa Sphinx is Authentic and Other Aegean Influences on Early Hungarian Inscriptions. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 24:2. 191–216.

RUSCU, Ligia

- 2003 *Corpus inscriptionum Graecarum Dacicarum*. (Hungarian Polis Studies 10) Debrecen: University of Debrecen Department of Ancient History.

SĂLĂȘAN, Mihaela

- 2008 *Artele plastice la Potaissa* (Disertație de doctorat). Cluj-Napoca: Universitatea Babeș-Bolyai.

SEIDL, Johann Gabriel

- 1847 Chronik der archäologischen Funde in der österreichischen Monarchie. IX. Großfürstenthum Siebenbürgen. A) Land der Ungarn. *Österreichische Blätter für Literatur und Kunst, Geschichte, Geographie, Statistik und Naturkunde* 4:278, 280. 1101–1103, 1111–1112.

SZABÓ Ádám

- 2002a Zur pannonischen Sphinx Kult. *Folia Archaeologica* 49–50. 235–246.
2002b Éléments d'interprétation des autels de Sphinx de Pannonie. In Győry, Hedvig – Mráv, Zsolt (eds.): *Aegyptus et Pannonia I. Acta Symposii anno 2000*. 175–191. Budapest: EBT – ÓEB Comité de l'Égypte Ancienne de l'Associacion Amicale Hongroise-Égyptienne.

SZABÓ Ernő

- 2022 „Csak a néphagyomány pótolja itt a történelmi hiányt” Közöletlen római feliratok Várfalváról, Orbók Ferenc gyűjtéséből. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 30. 217–246.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza

- 2009 Antonio Bonfini cenotáfiuma Óbudán. *Napút* 11:7. 98–101.

SZINNYEI József

- 1903 *Magyar írók élete és munkái IX. Mircse-Oszvaldt*. Budapest: Hornyánszky Viktor.

TAGÁNYI Károly

- 1893 Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von Franz Zimmermann und Carl Werner. Erster Band, 1191 bis 1342. Nummer 1 bis 582. Hermannstadt, 1892. Ismertetés. *Századok* 27:1. 41–57. = német nyelven: Siebenbürgisch-sächsisches Urkundenbuch. *Ungarische Revue* 13. 577–590.

THALSON, Dionys

- 1846a Archäologisches. *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde* 10:45. 348–350.
1846b Thalson Comiti Josefo Kemény Salutem Perennem! *Satellit des Siebenbürger Wochenblattes* 7:80. 331.
1847a Im Interesse der Wissenschaft. *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde* 11:41. 321–322.
1847b Ueber die bei Thorda in Siebenbürgen aufgefundenene Sphinx und deren Inschrift II. *Illustrierte Zeitung* 8:200. 278–279.

TOLDY Ferenc (szerk.)

1847 Kis gyűlés, sept. 2. 1847. *Magyar Academiai Értesítő* 7:9. 279–290.

TÓTH Béla

1907 *Magyar ritkaságok: curiosa hungarica*. Budapest: Athenaeum.

TRAUSCHENFELS, Eugen von

1861 Ungedruckte Briefe des Grafen Joseph Kemény an Anton Kurz. *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens* 2. 76–128, 180–243.

„un Slavophile”

1847 Ueber die bei Thorda in Siebenbürgen aufgefundene Sphinx und deren Inschrift IV. *Illustrierte Zeitung* 8:200. 279.

VERESS Endre

1933 Gróf Kemény József (1795–1855). *Erdélyi Múzeum* 38. 3–38, 129–158, 257–306.
<https://doi.org/10.36240/etf-055>

VINCZE Zoltán

2009 Az Érem- és Régiségtár. In Sipos Gábor (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. 69–136. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

VINEREANU, Mihai

2024 Failed Effort to Revise Their Own Historical Narrative: The Case of “Inscription on a Naxian-Style Sphynx Statue from Potaissa Deciphered as a Poem in Dactylic Meter” by Peter Z. Revesz. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 24:1. 197–200.

VLASSA, Nicolae

1980 Sfinxul de bronz de la Potaissa. *Potaissa. Studii și Comunicări* 2. 133–153.

WARMENBOL, Eugène (ed.)

2006 *Sphinx. Les gardiens de l'Égypte*. Bruxelles: ING – Mercatorfonds.

WEBER, Johann Jakob (Hrsg.)

1847a Eine in Siebenbürgen aufgefundene Sphinx. *Illustrierte Zeitung* 8:188. 91–92.

1847b Ueber die in Siebenbürgen gefundene Sphinx und ihre Aufschrift mit Beziehung auf deutsche Irmensule. *Illustrierte Zeitung* 9:218. 154.

WINKLER, Judit

1964 Kemény József érem gyűjteménye és numizmatikai érdeklődése. *Numizmatikai Közlöny* 62–63. 59–72.

WOLAŃSKI, Tadeusz

1850 *Schrift-Denkmale der Slawen vor Christi Geburt*. Gnesen: J. B. Lange.

WOLLMANN, Volker

- 1982 *Johann Michael Ackner (1782–1862). Leben und Werk.* Cluj-Napoca: Dacia Verlag.
- 1994 Die Erforschung der Römer- und Völkerwanderungszeit in Siebenbürgen bis zu Beginn des 20. Jh. In Schuller, Wolfgang (Hrsg): *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung.* (Siebenbürgisches Archiv 29) 225–270. Köln: Böhlau.

„Z”

- 1919 Litteráti Nemes Sámuel (Ismeretlen adatok a neves régiségbúvár életrajzához). *Zord Idő* 1:2. 47–49.

A kegyetlenkedéstől a gyermekgyilkosságig: egy különös bűnper tanulságai a XVI. századból

J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA

(történész, ny. egy. docens, PPKE BTK)

From Cruelty to Infanticide: Lessons from a Strange Criminal Crime of the 16th Century

In the introduction of the study, the author reviews the changing attitudes toward the treatment of children in the early modern period, then offers a brief glimpse into the self-governance and judicial system of the free royal city of Kolozsvár (Cluj-Napoca), in order to better understand the circumstances surrounding a brutal boy murder that took place in the city in 1592. Mihály Kotró, a merchant from Kolozsvár, found his apprentice-aged son hanged in their garden. The city council imprisoned the man – who was widely known as rough and quarrelsome – on charges of murder. Besides his wife and young daughter – whose testimonies only appeared indirectly – a total of 33 people were interrogated. Out of them, 28 testified against the accused; 16 of these gave direct statements about the boy's death or the cruel beatings and mistreatment he suffered during childhood. At first, the magistrates convicted the father. However, during the retrial, they ruled that the charge of child murder was not proven and sentenced the accused only to take a purgatory oath. Mihály Kotró took the oath with his companions and thereby avoided punishment. What happened? It is likely that the prince intervened in the already-issued first-instance verdict...

Keywords: child-rearing, Cluj-Napoca, criminal cases, boy murder, acquittal.

Bevezetés: a gyermekekkel való bánásmód

A nyugat-európai történettudományban legalább öt évtizeddel ezelőtt megkezdődtek az életmód- és mentalitástörténeti kutatások, sőt lassan már le is zárulnak. Nagy-Britanniában, Németországban, Franciaországban és más országban számos kitűnő, különféle alapkutatásokat elvégző, majd azokat összefoglaló többkötetes, a mindennapi élet kereteit tárgyaló munka jelent meg. Szinte könyvtárnyi irodalom született nemcsak a mindennapi élet, hanem a családi, házastársi és szülő-gyermek viszony, a gyermeknevelés- és gondozás, sőt az érzelmi kötődések témakörében.

Az 1990-es években nálunk is alakultak kutatócsoportok, hogy bizonyos témákra vonatkozóan feltárják a forrásokat, s elkészítsék az alapkutatásokat. Egyik ilyen kiemelten kutatott témakör volt a kora újkori gyermek. A Péter Katalin által vezetett kutatás forrásfeltárása igen széleskörűnek és eredményesnek bizonyult,¹ amely azóta is kurrens téma nálunk. Ugyan a XVI. századra vonatkozó, több száz angliai és amerikai naplót, illetve

¹ Vö. Péter 1996.

önéletrajzot felhasználó Linda Pollock² forrásbázisától messze elmaradnak a mi fennmaradt forrásaink,³ de aprólékos kutatómunkával sok értékes feljegyzés, néha jelentéktelennek tűnő, ám mégis fontos adalék gyűjthető össze. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében az Erdélyi Gabriella vezetésével a 2010-es évek végén alakult „Lendület” Családtörténeti Kutatócsoport a házasság-, család- és gyermek témakörben számos kötetet adott ki.⁴

Azonban ahogy visszafelé haladunk az évszázadokban, valamint egyre lejjebb a társadalmi ranglétrán, természetsszerűleg úgy csökken az értékelhető, általánosításra is lehetőséget adó adatok gyakorisága. A családi naplók, feljegyzések, önéletírások a XVII. századi magyar arisztokrácia körében viszonylag gyakoriak ahhoz képest, hogy a megyei közép- vagy kisbirtokoságnál és a városi, mezővárosi polgárságnál már alig-alig fordulnak elő a korai évszázadokban, nem beszélve a parasztságról, ahol az ilyen típusú forrás – részben az írástudatlanság, részben a szegénység miatt – nem létezik.

A kora újkori polgári családi életről, a szülő-gyermek viszonyról a fennmaradt városi jegyzőkönyvek, statútumok, polgári végrendeletek, birtokosztályok, prédikációk, temetési beszédek, síremlékek, valamint a perek vallanak, még ha az utóbbi forrás nagy része – természetéből következően – nem a szokványos, hanem az attól eltérő, nem normakövető kapcsolatot jeleníti meg. Shulamith Shahar munkáiban cáfolja a Philippe Ariès *Gyermek, halál, család* c. kötetében megfogalmazott nézetet,⁵ miszerint a közép- és újkorban nem szerették a gyermekeket, mivel csecsemőkorukban nem fogadták be őket otthonukba és szívükbe. Nyugat-Európában igen elterjedt szokás volt az újszülöttek dajkaságba adása.⁶ Nem tudtak velük bánni, és inkább megregulázandó kis felnőttnek tekintették őket, akiket nevelés gyanánt ütöttek, vertek, sőt már kisgyermekkorban más családhoz adták nevelni. Valóban, Angliában, Franciaországban, a Német-római Birodalomban még a városi polgárok többsége is dajkaságba adta gyermekét, például Párizsban a XVIII. század végén is így tettek; ezért a szülő nem kötődött eléggé gyermekéhez.⁷ Pedig a XVIII. század közepétől már megsokasodtak azon orvosi, pedagógiai és szépirodalmi munkák, amelyek az anyaságot éltették,

² Vö. Pollock 1983; Lásd még: Pollock 1990.

³ Szenczi Molnár Albert az első magyar naplóíró, aki naplóját 1596-ban külföldön kezdte, s az első magyar önéletíró, Kemény János pedig az 1650-es évek végén jegyezte le az évszázad egyik legfontosabb dokumentumává vált írását. Péter 1996: 8.

⁴ Újabbban megjelent köteteik: Erdélyi 2021.; Krász 2023.; Erdélyi – Szigeti Molnár 2023.

⁵ A szerző munkája 1960-ban látott napvilágot. Magyar megjelenésére lásd: Ariès 1987.

⁶ Shahar 2000: 11–13, 127 stb.

⁷ Hunt 1973: 148–150.

felmagasztalták, sőt a szoptatást is méltatták.⁸ A kemény, szeretetlen bánásmódra számtalan példa állítható, mint például a reformáció fellegvárából, Augsburgból, ahol a házaspárok házastársi és családi életét is kemény szigorral regulálták,⁹ ám ennek az ellenkezője is igaz. Ha csupán a kora újkori észak-németalföldi (Egyesült Tartományok-beli) gyermeknevelést nézzük, ott a lehető legliberálisabban bántak az utódokkal. A városokban, mivel általában szűk volt a lakótér, a gyermekek a kapukhoz vezető lépcsőkön, az előtetők alatt az utcákon, mindenféle megkötöttség nélkül viháncoltak, amelyet más európai polgárok megdöbbenve tapasztaltak. Ez egyedülálló volt Európában. A gazdagabb családok „fékezhetetlen”, elkényeztetett gyermekeit Indonéziába küldték, hogy ott emberré váljanak. Jean-Nicolas Parival egykorú leideni francia professzor ekként írt Indonéziáról: *„Ez az ország valóságos szemétlerakódó hely, ide ömlik Hollandia valamennyi tisztátalansága.”*¹⁰ Természetesen, nem minden rakoncátlan fiút raktak hajóra. Ha az apa végképpen nem bírta utódjával, megmaradt a joga, hogy börtönbe zárassa. Azonban a zsúfolt árvaházakban nevelkedett gyermekeknek nem volt sokkal jobb sorsuk, mintha börtönben éltek volna, őket hamar munkára kényszerítették, és a fenyítés mindennapos dolog volt.¹¹

A kora újkori Magyarországon a városi polgárságnak és a városi és megyei kismemességnek – az utóbbi réteg gyakorta a városi középrétegek élet-színvonalát sem érte el – gyermeknevelési gyakorlatáról keveset tudunk. Polgárok családi naplóiáról nem tudunk, a külföldi egyetemet megjárta diákok feljegyzései más jellegűek. A városi polgárok gyakran vezettek különféle naplókat, feljegyzéseket, de ezek vagy saját gazdasági, kereskedelmi ügyleteiket vagy esetleg a történeti eseményeket örökítették meg. A végrendeletek azonban már többnyire tartalmaznak információt a szülő-gyermek viszonyról; ha a végrendelkező utódjára hagyta vagyonát, feltételezhetően rendezett viszony volt közöttük, ellenkező esetben az illető megemlítette, hogy miért tagadja ki fiát vagy leányát. A városi tanácsülési jegyzőkönyvek, a vizsgálati anyagok, periratok, polgári bejelentések azonban sokszor olyan esetről lebbentik fel a fátylat, amely családi viszályról, házastársi verésről, szülő-gyermek konfliktusról, gyermekbántalmazásról szól. Az utóbbit vagy valamelyik szülő, többnyire az apa követte el, vagy a mester,

⁸ Badinter 1999: 133–167.; László 2021: 89.

⁹ Az augsburgi reformátorok a szülők iránti tiszteletet vallási rangra emelték, és arra úgy tekintettek, hogy a reformáció azt helyreállította. A városi tanács, illetőleg az 1537-es Fegyelmi Rendelet (Discipline Ordinance) alapján létrehozott Házassági Bíróság beleavatkozott a házasságok szférájába is. A gyermekek teljesen alá voltak vetve a szülői akaratnak, és nem házasodhattak engedélyük nélkül. A szülőnek megfellebbezhetetlen tekintélye volt. A férjnek kötelessége volt megbüntetni bűnéért a feleségét és a gyermekeket. Roper 1991: különösen, 159–163, 166, 186.

¹⁰ Zumthor 1985: 117.

¹¹ Zumthor 1985: 116.

akihez a házaspár a gyermekét adta mesterséget tanulni, ám az kegyetlenkedett a tanonccal, vagy valaki idegen bántalmazta a gyermeket.

Az alább tárgyalt gyilkossági per tanúinak vallomásai egy megdöbbentően durva és kegyetlen, öntörvényű férfi tetteiről rántják le a leplet: egy szerencsétlen fiúgyermek rövid, félelemmel teli élete és szomorú, értelmetlen halála pereg le előttünk.¹² Az eset mérhetetlenül megrázó; annál talán már csak az a különösebb, hogy a per végén – döntő bizonyíték híján – a férfit felmentik a vád alól.

Kolozsvár város önkormányzata

Kolozsvár 1405-ben kapott szabad királyi városi kiváltságot: Zsigmond király (1487–1437) Buda jogát ruházta a városra, amellyel az a valódi szabad királyi városok, a tárnoki székhez tartozók sorába lépett. Az oklevél biztosította és egyúttal szabályozta a szabad bíró-, tanács- és papválasztás jogát: minden esztendőben, az újév napját követő vasárnapon a városi polgárok közössége tizenkét esküdtet választ a maga köréből. Az esküdtek pedig megválasztják a főbíró, aki a városban élet-halál ura. A későbbi nagytanács 1441-ben hatvan fővel alakult meg, majd 1458-tól, az úgynevezett *uniótól*¹³ kezdve pedig száz főből állt a „százférfiak” (*centumviri, consules*) intézménye, amely jogszabályalkotó és kormányzati testületté vált, míg a fő- és királybíró, továbbá az esküdtek végrehajtó és igazságszolgáltató szerepkört gyakoroltak.¹⁴ Ám a centumvirek a jegyzők és a városi prókátorok (ügyvédek) kijelölésében és tevékenységük irányításában is részt vettek, bár a kinevezést gyakran a főbíróra és az esküdtekre bízták.¹⁵ A főbíró, az esküdtek és a százférfiak együttesen alkották meg a városi perrendtartást, a bűncselekmények megtorlását előíró statútumokat. Ha nem volt előírt jogszabály az adott esetre, a centumvirek tanácsukkal segítették az ítélezőket vagy új szabályt alkottak.¹⁶ A száztagú tanácsnak akkora hatalma volt, hogy ha úgy látta, hogy a főbíró és a tanácsosok nem viselnek elég gondot a

¹² KvLt. Prot.J. 1592. Die 16. Martii. *Testes directorum civitatis...*, pag. 209–217. (191. sz. filmtekercs).

¹³ A német és a magyar polgárok állandó viszálykodásának a Szilágyi Mihály kormányzó közbejárásával létrejött, *unió*nak nevezett kölcsönös megegyezés vetett véget, amely, miként Budán történt, kimondta a német és magyar polgárok egyenlő arányban való részvételét a város vezetésében, a városi jövedelemből, egyúttal létrehozta a százférfiak tanácsát. KISS 2003a.: 165–166.

¹⁴ Kiss 2003a.: 163–164.

A többi magyarországi szabad királyi városban is a XV. században alakul ki a „*Százak Tanácsa*” vagy *Electa Communitas /Alba Communitas/ Centumvirek Tanácsa*. Kassa szabad király városban a statútumok, amelyet a Centumvirek hoztak, 1404-től vannak meg. Lásd: Kolosváry – Óváry 1890: 71–87.; Pakó 2010: 73.

¹⁵ Pakó 2010: 76.

¹⁶ Pakó 2010: 77, 80.

bűnök elítélésére, akkor felszólította őket a mulasztás pótlására, sőt bírói döntéseik felülbírálatára is volt lehetősége.¹⁷

A városi tanács üléseiről a jegyző (*notarius*) városkönyvet (*protocollum, liber civitatis, Stadtbuch*) szokott vezetni. Ez összefüggésben áll a városi igazgatás fejlődésével, amikor a tanács közhatósági jellege megerősödött, pecséthasználati jogot is kapott, és ezáltal a magánjogi jellegű bevallások, ügyletek is közhitelűvé váltak, amivel kiszorították a hiteleshelyek vagy a megyei közjegyzők közreműködését.¹⁸ Kolozsvár első városi könyvének csupán egy töredéke került elő 1380. március 15-diki feljegyzéssel, amely hátlapján egy 1388-as keltezésű beírás szerepel. Az első fennmaradt kolozsvári városi könyv (*Liber Civitatis*) 1516. évvel kezdődik, és 665 számozott oldalon át 1668-ig tartalmaz bejegyzéseket.¹⁹ Ez főként a polgárok magánjogi jellegű bevallásait tartalmazza. Emellett más típusú városi könyveket is vezettek, így 1587-től kezdődően az új polgárok listáját tartalmazó *Catalogus civium novitiorum* vagy a *Liber – Decreta*.²⁰ Kolozsvárott külön kötetek tartalmazzák a bűnügyeket, ezek a törvénykezési jegyzőkönyvek. Az 1570 és 1660 közötti eseteket – a házastársak között történt gyilkosságokat – Pakó László dolgozta fel széleskörű analógiák felhasználásával.²¹ Ezekben a kötetekben sok bűnügy olvasható, többek között a kolozsvári boszorkányperek is, amely sorozatban az első áldozat Kewmies (Kőmíves) Prisca bábaasszony volt 1565-ben.²²

Ha valaki feljelentést tett egy bizonyos személy ellen, a városi bíróság megidézte és lefolytatta ellene a vizsgálatot; tanúkat hallgatott ki. Ha a vád komolyabb volt, előzetes fogvatartás céljából börtönbe vitték. Köztörvényes bűn fennállásakor, például boszorkányság, gyilkosság esetén, a vádlott nem kerülhette el a börtönbe zárást, amely idő alatt lefolytatták az eljárást, és ha szükségét látták, kínzás alá vetették.

A börtön (*carcer*) intézménye államalapításunk korára nyúlik vissza; I. (Szent) István és I. (Szent) László dekrétumaiban, az írott jogban és az igazságszolgáltatási praxisban egyaránt szerepel.²³ A börtönbe zárás enyhébb büntetésnek számított, így Szent István király az I. törvénykönyvében arról rendelkezett, ha valaki a négy böjti időszakot (kántorböjtöket) húsvét évével megsérti, illetőleg pénteken húst eszik, „egy héten át sötétbe zárva böjttőljön.”²⁴ Werbőczy szokásjogi gyűjteményébe is bekerült a börtön, a

¹⁷ Pakó 2010: 83, 85.; Pakó 2012: 88.

¹⁸ Kiss 2003a.: 174.

¹⁹ Kiss 2003a.: 177–179.

²⁰ Kiss 2003a.: 185–191.

²¹ Pakó 2020: 423–450.

²² Történetét feldolgozta: Kiss 2003.b. 291–317.

²³ Mezey 2018: 84.

²⁴ Szent István király I. törvénykönyve, 10, 11. §. In: Lederer 1964: 18.

fogvatartás fogalma,²⁵ és az természetesen a városi joggyakorlatban sem hiányozhatott. Buda város jogkönyve²⁶ – ezzel a joggal élt Kolozsvár is – megkülönböztette a polgári és a köztörvényes bűnt elkövetők fogvatartásának helyét és körülményeit. „A bíró gondoskodjon arról, hogy a foglyok között különbség tétessék. Az olyan foglyot, aki tisztességes ügy miatt ül, ne a büdös tolvajokkal, büdös helyiségekben tartsák fogva, és ne is az említett gonosztevőkkel együtt vezessék a bíróság elé a tanácsházára.”²⁷ Bónis György Pest-Buda bírói gyakorlata nyomán megfogalmazta az árestumba és a tömlöcbe zártak közötti különbséget, amely többnyire státusbeli eltérést takar: árestumba (*árestom*) általában a polgárok, az utóbbiba az elfogott tolvajok, gonosztevők kerültek; persze ha polgár követett el rablógyilkosságot, akkor őt is oda zárhatták. Ezt a különbséget takarja a fentebb idézett budai jogkönyv artikulusa is. Az őrző személye sem volt ugyanaz. A budai jogkönyv erről is intézkedik: „A foglár valahányszor olyan foglyot őriz, aki később ítélet vagy kibékülés vagy kezesség révén szabaddá válik, mindannyiszor kapjon a fogolytól az őrzésért 2 pfenninget²⁸, de ne többet.”²⁹ Az árestumot többnyire a városházán vagy a városi őrség parancsnokának szálláshelyén rendezték be, míg a tömlöc pincében, vár-, illetve várostoronyban, városfalban, netán a hóhér házában volt.³⁰ Erről a különféle városi statútumok is rendelkeznek.

Mivel a XVI. század vége felé megnőtt a bűnözés, Kolozsvárott is megjelentek a közügyigazgatók (*directores causarum, inquisitores malefactorum*) – ők képviselték a vádat büntetőjogi ügyekben. Első említésükről 1584-ben, a boszorkányperek kapcsán olvashatunk.³¹

Pakó László széleskörű kutatásaiból³² tudjuk, hogy az 1580-as évektől a közbíró eljárás elterjedésével nagyságrenddel megnőtt a bíróság elé került emberölési ügyek száma. Az esetek negyedében a direktorok kezdeményezték az eljárást közvádlóként. Ugyanakkor újabb típusú bűncselekmények, csecsemőgyilkosságok és orgyilkosságok is bíróság elé kerültek. Az 1590-es években javarészt a direktorok képviselték a vádat. Az általuk

²⁵ Mezey 2018: 88–89.

²⁶ Buda város jogkönyve: a kiváltságokat kapott, betelepülő német hospesek magukkal hozták saját jogszokásaikat, így a budai városi jogra erős hatást gyakorolt a *Sachsenspiegel* (Szász tükör), a *Schwabenspiegel* (Sváb tükör) és a *Deutschenspiegel* (Német tükör), de természetesen a magyar jogszokások és a jogintézmények is befolyásolták a jogkönyv szerkezetét, tartalmát. A 14–15. században foglalhatták írásba, bár erről ma sincs konszenzus a történészek között. Mindenesetre az utolsó bejegyzés 1503-ból való. Mindössze három kézírata került elő. Új kritikai kiadását lásd: Blazovich–Schmidt 2001

²⁷ Blazovich – Schmidt 2001: II. köt., 235.§, 437.

²⁸ Pfennig: a Német-római Birodalomban és Ausztriában verték, apró ezüst váltópénz.

²⁹ Blazovich – Schmidt 2001: II. köt. 181.§., 409.

³⁰ Mezey 2018: 94.

³¹ Pakó 2012: 88–89.

³² Vö. Pakó 2012.

indított perek –1590 és 1600 között összesen 41 ügy – a következőképpen oszlottak meg: 14 emberölés, 12 paráznaság és házasságtörés, 8 lopás és tolvajlás. Ez az ügyek mintegy 83%-át teszi ki. A 14 emberölési ügyből öt esetben hiányoznak az adatok, két rabló- és orgyilkossági eset vádlottjait, valamint egy éjjeliőrnek az életét szándékosan kioltó személyt halálra ítélték. Tehát három gyilkost kivégzésre ítélték, a három csecsemőgyilkos leányánál azonban nem sikerült bizonyítani, hogy szándékosan okozták-e csecsemőjük halálát, ezért csupán paráznaságért kiséprűzték őket a városból. Három gyilkossági esetben azonban felmentő ítélet született, és ezek között van az alább részletesen tárgyalt ügy is. Három olyan férfit is bíróság elé idéztek, akiket gyermekeik halálra verésével gyanúsítottak. Az ítélet itt is meglepő, mondhatni lehangoló: első fokon fejezsztésre ítélték őket, azonban elegendő bizonyíték hiányában a fellebbezés során felmentő esküt rendeltek el, és azzal megmenekültek a büntetéstől. Az sem érdektelen, hogy a tizenegy paráznasági és házasságtörési ügyből csupán háromban született elmarasztaló ítélet, pedig Buda város jogkönyve az ilyen esetben minősített halálbüntetést ír elő.³³ Három bűnügyben a vádlott fejedelmi gráciával mentesült a büntetés alól – Kotró Mihály esetében is ez történhetett –, a maradék öt személy pedig szintén megkapta a felmentő eskü lehetőségét. Összességében, ha az ismeretlen végkimenetelő ügyeket (11 db) figyelmen kívül hagyjuk – az esetek kétharmadában (70%) született elmarasztaló ítélet.³⁴

A gyermekgyilkossági ügy pere

1592 márciusában a kolozsvári városi elöljárók, Tótházi Mihály és Eppely Péter³⁵ Kotró Mihály polgár ügyében végeztek kihallgatást. A fogságban tartott férfit azzal vádolták, hogy felakasztotta „inas”-korban³⁶ lévő, fiatalkorú fiát a kertjében. A fiúgyilkosság ténye sok mindent elárul az apa-fiú viszonyról; az ügyet természetesen nem általánosíthatjuk, hiszen minden korban léteztek kegyetlen gyermekgyilkosságok. Azonban fontos tények tárulnak szemünk elé az apa személyiségéről, a fiú ellen elkövetett egyéb gyermekkori sérelmekről, verésekről, és azt is megtudhatjuk, hogy az ilyen bánásmódhoz mit szoltak a szomszédok, a kortársak. A gyilkossággal vádolt férfi ellen a tanúk felhozták a korábban látott, hallott vagy

³³ Blazovich – Schmidt 2001: 290.§., 467.

³⁴ Pakó 2012: 99–102.

³⁵ 1591. december 26-án választották meg a következő évre a bírakat és a városi esküdteket: 6 magyar és 6 szász polgárt, közöttük Tótházi Mihályt és Eppely Pétert (itt: Pitter Eppel). Mindketten városi sáfárok voltak, rangban a hatodik helyen álltak a szenátorok között. (KvLt, *Protocolum Sessionalium*, 1592. Fol. 87. v. (144. filmtekercs).

A városi szenátorok rangjára lásd: J. Újváry 1984: 9–36.

³⁶ A fiúgyermeket 10 éves kor fölött, utalva a tanuló- és inasévekre, gyakorta nevezték inasnak. Balassi Bálintot még fiatal, ifjú éveiben is így nevezték.

tapasztalt visszaesásokat, egy másik gyilkossági ügyet és a szomszédok ellen elkövetett sérelmeket, fenyegetéseket is. Így a kihallgatási anyag a korabeli antiszociális viselkedés kitűnő tárházát nyújtja felénk.

Az ügyben két kihallgatást végeztek. Az elsőt 27 tanút hallgattak meg: 11 férfit és 16 nőt. Közülük négy tanú nem tudott semmit, 23 személy viszont valamilyen módon a vádlott ellen vallott. Közülük egy fő csak a feleség ellen elkövetett verésről, kilenc ember Kotró Mihálynak egy előző, erőszakos gyilkosságra való felbujtásáról, 13 tanú viszont a fiú haláláról vagy annak megveréséről, kínzásáról, embertelen tartásáról szólt. A második kihallgatáson hat személyt: három férfit és három nőt kérdeztek ki. Ezek közül egy fő nem tudott semmit, két tanú a Kotró kertje melletti szőlőben halott jajgatást, illetve látta a holttestet, egy tanú a fiúval történt gyermekkori kínzásokról, két tanú pedig a korábbi gyilkosságról, illetve bérgyilkosságra való alkuról számolt be. Tehát összesen 33 személyt hallgattak ki, akik közül 28 fő vallott a vádlott ellen; ezek közül is 16 fő közvetlenül a fiú haláláról vagy annak gyermekkori ütlegetéséről, a többiek Kotró előző gyilkossági ügyéről, vagy a feleségével, a szomszédokkal való durva bánásmódról, illetve fenyegetésekről nyilatkoztak.

Az első tanú az a Barbély Bálint volt, akit társával, Barbély Jánossal együtt halottlátóként – ma úgy mondanánk, hogy törvényszéki orvosként – küldött ki a városi hatóság a holttest megtekintésére. Mindkét férfi – nevük foglalkozásukat jelöli³⁷ – nyilvánvalóan a kolozsvári borbély céh tagja volt. Tanúként azonban csak Bálintot hallgatták ki, aki a következőképpen foglalta össze a látottakat: *„Mikor Barbeli Jánossal minket felküldtek volna, hogy meglássuk az Kotró Mihali fiának mint lőtt halála, látik [!], hogy az holt test ott fekszik vala az földön, az istrángnak darabja az almafának az ágán vala. De az almafa mellett oly módon vala két fiatal [ti. almafa] egymáshoz közel, hogy szabadon az lábával megtartóztathatta³⁸ volna magát. Az istrángnak³⁹ pedig az vége ott fenn az vékony ágon vala erősen megkötve. Egy vén asszony mondá ezt is, hogy az elmúlt éjjel az feleségét is rútul taglotta⁴⁰ volna, és feje is merő seb volna: az feleségével levettették az fedelet, és látjuk, hogy vérbe fagyva vagyon az feje, és az haját elnyírték [!]. Kérdjük, ki dolga volna; azt mondá, hogy az ura verte volna. Mikor pedig kérdeztünk volna az legíny halála felől, akkor Mihali távol kerengett tőlünk.”* A tanú furcsállotta, de nem tudott magyarázatot adni arra, hogy a fiú miért nem szabadította ki magát a sebtében akasztófának használt almafáról, ha amellet volt két másik fa.

³⁷ Vö. Benkő 1949. A polgárok foglalkozásnév-megjelölésére lásd: J. Újváry 1979: 577–591., különösen: 578–579.

³⁸ megtarthatta

³⁹ Istráng: a hámot, ill. a szügyelőt a hámfával összekötő kötél vagy szíj. In Benkő Bárczi – Országó 1962: III. köt. 570.

⁴⁰ verte

Van még egy személy, Taligás János, aki a borbély mesterhez hasonlóan úgy vélekedett, hogy a fiú kiszabadíthatta volna magát. Azonban ő sem adott arra magyarázatot, hogy miért nem tette. Az elkövető brutalitásából nagyon is feltételezhető, hogy az akasztás előtt a fiatalkorú fiát olyannyira megverte, hogy szinte magatehetetlen volt vagy elveszítette az eszméletét – bár a tanúk, egy kivételtől eltekintve, nem láttak a holttesten verés-nyomot, de kiáltozást hallottak. Az sem lehetetlen, hogy a gyerek azért nem tudta magát a hurokból kiszabadítani, mert a férfi lefogta a karját és hidegvérrel megvárta a halál beálltát. A fiú már nem volt gyermek, de igen fiatal lehetett, hiszen a tanúk hol legénynek, hol inasnak emlegették, vagyis tizenéves korú lehetett. Az, hogy az istráng vékony ágra volt felkötve azt bizonyítja, hogy fiatal, vékony legényke volt az áldozat.

Szócs Miklósné, Szakács Ferencné, Borsai Péterné, Molnár Tamásné az anyjával és Konkoly János nagyon fontos vallomást tettek: ők látták a holttestet verítékezni – ez a tetemrehívás –,⁴¹ miután az apja, úgymond a gyilkosa közeledett feléje: *„Ezt tudjuk ez dologban, mikor az inas[t] látni menénk, mi semmi veréseket nem láttunk rajta, azonban oda jutta az apja Mihali, és által kezdé ölelni az fiát Mihali, és siratni kezdé. Láttuk, hogy mindjárt megveríték [!] az inas, mondjuk mi is, hogy közel volna az gyilkosa az inasnak. Azután mikor kivinnék az inast, küldve sem küldhették vala utána, hogy elmenjen vele.”* Molnár Tamásné, Anna asszony ennél még többet is látott: *„Mosott vala jó reggel⁴² az Zamoson, és láttam, hogy Kotró Mihali egy ingében házától elé ballag, és kertibe is néz hátra és az berekre is az Szamos felé. Megtéré házához, és azonban még visszafordula, és úgy kezde kiáltani, hogy felakasztották az fiát. Az anyámmal oda menénk, és láttuk az anyámmal, hogy az fia még az fán összevgyöngyörödvé vagyon, az fél kezével egy ágat kapott vala, az másik lefügg vala. És azonban egy monostori emberrel, Kapusi Antallal vágatta le az apja. És az legény ugyan meleg vala, tajtékos vala az szája. Mihali hogy hozzá nyúla, veríték [!] vala az legíny. Az pára es merő kék vala az legínnek. Azután kezdé mondani Mihali, jaj, miért vágátok le. Az anyám elhíva engemet onnat, és monda nekem, jere innét, mert ennek senki nem oka, hanem az apja.”* Ezeknek a tanúknak a vallomásához csatlakozik Konkoly János, aki szintén ott volt, amikor a szerencsétlen fiút levágták az istráng-ról, s látta, hogy az inge a lábina körül foszladozott. Azt is jól látta, hogy a holttest verítékezett, de mivel az eső is elkezdett esni, arra fogták a tetem

⁴¹ A néphit szerint a holttest akkor kezd verejtékezni, amikor a gyilkos közeledik feléje. Báthory Gábor fejedelem meggyilkolása (1613. október 27.) után, amikor tetemét Nyírbátorba vitték, a kortársak arról írtak, hogy többször verejtékezett – ezt a meggyilkolt fejedelem ártatlanságának bizonyítékeként fogták föl. Vö. Jankovics 2014: 39–43.; Jankovics 2019: 33–61.; Arany János balladájában, a *Tetemre hívásban* is a holttest verejtékezése a döntő bizonyíték. Az istenítélet eme típusát részletesen tárgyalja Kiss András, Kotró esetére is kitérve. Vö. Kiss 2004: 125–126.

⁴² korán reggel

nedves voltát. Akkor hoztak egy „gyékényt”, s megtörölték az arcát, *„de mielt az apja közel kezdett körüle forgolódni, mintegy öreg borsó, úgy hempelgett le az veríték róla. Mikor az törvényfához⁴³ felvinnék, akkor is ugyan kiomlott az orcáján az véres veríték, hogy az apja közel ment hozzá. Minthogy egy társaságban voltam vele, azelőtt is tudom, hogy igen nyomorán [!] tartotta az apja, és igen rettegett az apjától. Kéket is láttam ugyanakkor rajta, de az apja azt monda, hogy egy parittyával⁴⁴ ütötte volt az előbb.”*

A fentebbi tanúk vallomása minősült leginkább perdöntőnek. Az egyik döntő momentumnak az számított, hogy hajnalban, amikor a fiút felakasztották, látták az apát egy ingben járkálni, a másik bizonyíték, *„nyilvánvaló signum”* pedig a verítékezés volt. A középkori magyar jogban, sőt egész Európában elismerték és döntő bizonyítéknak számított a holttest vérzése, verítékezése, vagyis megnyilvánul az isteni ítélet.

A városi tanácsosok perdöntőnek vették a feleség és Kotró Mihály kislánya vallomását, akik a jegyzőkönyvben csak közvetett módon szerepelnek (csupán a tanúk utaltak vallomásaikban a velük való beszélgetésre), de más – a minket leginkább érdeklő – körülményre is felfigyeltek: *„egyéb circumstantiákból is manifeste praesemitur,⁴⁵ hogy ő dolga, mert az bizonságok mind azt megvallják, hogy ez akasztás nem csak egyszeri dolga....”* Vagyis az esküdtek számon kérték a vádlotton a fiával és a feleségével történt erőszakoskodásait – erre több tanú is vallott –, valamint a korábban történt gyilkosságot, amibe belekeveredett.

Nézzük sorban először a szerencsétlen gyermek, majd a feleség, végül az idegenek ellen elkövetett atrocitásokat, illetve fenyegetéseket.

Csaplár János csapláros, borárlás közben hallotta, hogy Kotró így szólt a fiához: *„miért hogy az lovakat megheréltem, úgy viselj gondod [!] reá, hogy ha nyavalyája leszen, bizony halnod kell az lovakért. És az mely nap ezt beszéllé, azon éjjel lött halála az legínnek.”* Ehhez még hozzátette, hogy egy *„poliáni”⁴⁶* ember akart vele menni a házához szállásért, de nem engedte, *„mert bánja az fia, az mint bűnében megvagy on az ő maga utrumában”.* A huszonharmadikként vallomást tevő Forgács Dénesné Sára asszony is tudott a fiú megfenyegetéséről: *„Amikor az fia halála történt, az fia Monostoron jött egy öcsémmel és egy monostori legínnyel, mintegy három vagy négy órakor tájban, éjfélt után jutának mindhárman én hozzám, és én marasztalni kezdem az Mihali fiát, hogy hálna ott, de ő azt monda, hogy nem mer ott maradni, mert az apja valami lovat heréltetett meg, és azt mondta, hogy ha nem hordozná, gonoszul járna.”* Vallomásából az is kiderül, hogy Kotró a fia két társára akarta kenni a gyilkosságot, de azoknak az asszony nyújtott alibit,

⁴³ akasztófa

⁴⁴ bizonytalan olvasat

⁴⁵ Egyéb körülményekből is nyilvánvalóan feltételezhető.

⁴⁶ Valószínűleg lengyel ember.

ugyanis nála háltak, míg a Kotró-fiú továbbment. Forgács Dénes megerősítette a felesége által elmesélt hajnali látogatást. Ő is marasztalta a fiút, mire az így szólt: „[...] az apja három lovat heréltetett meg, azokat kell hordozni, mert ha azt elmúlatná, megölné az apja ötet érette.” Céklás Mihályné – akinek férjét korábban éppen Kotró felbujtására ölték meg – nem csak a holttest verítékezését látta, hanem megkérdezte a vádlott kislányát, hogy mi történt a bátyjával, és arról be is számolt: *„Engemet küldte az majorba az apám, hogy az bátyámnak megmondjam, hogy az herélt lovat hordozza. Oda menék tehát, [a bátyja] az szénán fekszik. Megmondám az apámnak, oda mene. Mikor én is oda mentem volna, látám, hogy felkötve vagyon az bátyám.”*

Láthattuk a fentebbi tanúk vallomásaiból, hogy amikor az apa a herélt lovakat a fiára bízta, hogy hajtsa, illetve gondozza őket, halálosan megfenyegette. Ez nyilván gyakran előfordult, mert a fiú igen félt az apjától; erről több tanú is megemlékezik. Nem látjuk teljesen tisztán, hogy pontról-pontra mi történt. Az azonban valószínűsíthető, hogy a kishűg akaratlan „árulkodása”, miszerint a bátyja, ahelyett, hogy a lovakat hajtana, a majorbeli szénán fekszik, nagyban hozzájárult a fiú halálához. Ugyanis Kotró feldühödhetett a fiú heverészésén, de az sem kizárt, hogy a lovakkal is történt valami baj. Az sem világos, hogy Kotró a kislányt mikor küldte a majorba – nyilván még az est beállta előtt –, hogy a fiát figyelmeztesse a dolgára, de a vallomásokból egyértelműen kiderül, hogy az akasztás hajnal felé történt. Azt pedig Forgács Dénes és felesége vallomásából tudjuk, hogy a fiú két másik fiatallal hajnal felé jött meg, de nem maradt az asszonynál, mert nagyon félt. Taligás János is úgy tudta, hogy a fiú estig őrizte az apja lovait a szőlők alatt, majd azután valamelyik barátjához ment, és ott együtt mulattak. Az sem kizárt, hogy a mulatozás alatt a fiú megfélemedezett a rá bízott feladatról, és amikor eszébe jutott, már késő volt. Ezért rohant el Forgácsék házából.

A tanúk egy másik csoportja, illetőleg a fentebbi személyek némelyike a minket leginkább érdeklő kérdésről, a szülő-gyermek viszonyról vallott, ugyanis ők a gyilkosságot Kotró a gyermekével való brutális bánásmódja egyenes következményének látták. Kis György mástól azt hallotta, hogy Kotró a fiát lekötözte és úgy verte. Szakács Ferencné Anna asszony – a verítékezés egyik koronatanúja – a következőkkel „többitette” vallomását: *„[...] hogy egykor Gialuba⁴⁷ akarja volt magát vitetni Mihalival, és mikor bement volna házába, ugyanezen inast, aki megholt, szemével látta, hogy felakasztotta volt, és mikor az Mihali feleségét intené arra, hogy tenne egy padszéket alája, azt mondta az asszony, hogy ha látná, hogy mindjárt megfulladna is, nem merné elereszteni. Őtet elvitte akkor Gialura, és az fiát felkötve hagyta otthon.”* Így a megfélemlített házastárs – a fiú mostohaanyja – passzívításával a szerencsétlen fiú kínzótársává vált. Forgács Dénes, akinek a

⁴⁷ Gyalu, Kolozsvárhoz közel fekvő mezőváros, fejedelmi uradalmi központ.

házához a fiú közvetlenül a halála előtt betért, szintén egy korábbi szörnyűségről számolt be: Kotrónak még az előző felesége életében – az talán a fiú édesanyja lehetett – látta, *„hogyan Mihali két kezét hátra kötötte vala az fiának, és az kezénél fogva majorjában egy fára kötötte vala fel, és egy marok tövises vesszővel veri vala. És mi kezességünkre, és kérésünkre bocsáta vala el.”* Ekkor a szerencsétlen fiú megszabadult a veréstől, de nem így történt a Vad-alma Gergelyné, Anna asszony által előadott esetben: *„Láttam szememmel egykor, hogy Kotró Mihali az fiát lecöveklette vala, és kegyetlenképpen veri, kénozza vala, miérthogy több társival valami pipét⁴⁸ loptak volt. Intem is én róla, hogy olyan kegyetlenül nem kellene gyermeket kénzani. Azt mondá nekem erre, tanítsd te úgy az te gyermekedet, amint szereted, én is úgy tanítom, amint én szeretem az én gyermekemet.”* A verejtékeztetést tanúsító Konkoly János is úgy összegezte az áldozat sorsáról mondottakat, hogy őt az apja *„igen nyomorán tartotta”*.

Ezen vallomások rendkívül sokat mondók; nem csak azért, mert ebből egyértelműen kitűnik, hogy a vádlott gyakran, válogatott eszközökkel és módon verte a fiát, többször is felakasztotta büntetésképpen, hanem hogy a fenyítés túlment minden határon – ezt a férfi környezete is észrevette, és próbálta jobb belátásra bírni. A kora újkorban a gyermekek neveléséhez egyértelműen hozzátartozott a verés, de többnyire nevelési eszközként és jobbítási szándékkal éltek vele. A vádlott azonban apai hatalmával kegyetlenül és szadista módon visszaélt. Számosan látták és tudták, hogy gyermekét *„kegyetlenül kénozza”*, s többen – amikor látták – mérsékletre intették. Nagyon jellegzetes a vádlott szájába adott hetyke válasz, miszerint mindenki úgy szereti a maga gyermekét, ahogy tudja, s ehhez senkinek semmi köze. A gyermeket a szülők *„tulajdonának”* tartották, és a hatóság csak akkor lépett fel, amikor megtörtént a halálos büntény.

Kotró azonban nem csak a fiával, hanem a feleségével is fölöttébb durván bánt. Az első tanú, Barbély Bálint vallomásából tudjuk, hogy a feleség fejét is vérbe fagyva látta a gyilkosság reggelén. Különösen megdöbbentő Kádas Menyhártné Orsolya asszony vallomása: *„Indultam vala egy reggel vincelléremhez Kotró Mihali szomszédságiba azon esztendőben, mikor az Mihali fiának halála történék. Hallám tehát [!], Mihali erősen veri az feleségét. Másod nap találám az feleséget, és kérdem, miért verte volna meg az ura; elsőben tagadást tőn, de végre megmondá, hogy azért verte volna, hogy törött sőt nem adhatott volna eleget, kit az szénafűbe vinne. Mondék neki, legyen neked,⁴⁹ mert ez elébbi ebsége mellett is pártját fogád az fia halálakor, és gratiát hozál neki. Mondá Kotró Mihaliné, úgy vagy, hogy az fejedelemhez mentem vala, de nem gratiát hoztam, hanem hogy törvényig ne bántsák. De ím látám, hogy elcsendesedék dolga, és törvénnel nem keresék érette, de ha*

⁴⁸ Pipe: kis aprójószág, kiscsirke vagy kisliba.

⁴⁹ Értsd: Úgy kellett neked!

egyébért meg nem bünteti Isten ez várost, de csak ez emberért is ostorát bocsátja reája, hogy ezt így elszenvedék.” A kissé zavaros vallomás azért mellbevágó, mert mintha az derülne ki, hogy a vádlottnak volt még egy fia, aki szintén gyanús körülmények között halt meg. Orsolya asszony azért a „pártfogásért”, cinkosságért gondolta, hogy az asszony megérdemelte az urától a verést. *„Azon esztendőben, mikor az Miháli fiának halála történék”* – említés a régmúltra vonatkozik, míg a többi tanú egészen közeli eseményként írja le az akasztást. Bár a kor embere gyakorta állt hadilábon az időfogalommal,⁵⁰ a fejedelemhez⁵¹ való fordulás és az ügy elcsendesülése azt bizonyítaná, hogy a Kádasné által említett eset nem azonos a mostanival. Az sem szokványos dolog, hogy egy kolozsvári lakos – feltéve ha városi polgár volt – kibújjon a városi hatóság jurisdictiója alól és egyenesen a fejedelemhez fusson kegyelemért.

Ki és mi volt ez a Kotró Mihály valójában, milyen kapcsolat fűzte őt vagy feleségét Erdély nagyhatalmú urához? Nem tudjuk ezekre a választ. Mindenesetre a feleség – láthattuk a fentebbi vallomásokból – bár félelemből, de cinkostársa volt Kotró Mihálynak a gyermek ellen elkövetett szörnyűségeken: nem kérlelte az urát, nem tiltakozott ellene, és csak akkor háborodott fel, amikor a verésben rá került sor. A vele való rossz bánásmódot azonban már Isten ostorát emlegette, amelyet – szerinte – nem kerül el a város, amiért eltűri Kotró tetteit. Céklás Mihályné is említette ezt az esetet, s idézte Kotróné szavait: *„Úristen, bizony nagy dolog ez, hogy ez embernek vétkét az város így szenvedé el, bizony csak ez egy emberért is megveri ez várost az Isten.”* Még mielőtt azonban a két fiúgyilkosság tényét bizonyítottak vélnénk, idézzük a második kihallgatás első tanúját, Nagy Jánost, mert mondataiból sok mindenre fény derül. A férfi azon a bizonyos reggelen a szőlőjében kapált és jajgatást hallott, de nem tudta, hogy a fiú vagy az apja volt-e. Azt is elmondta, hogy Kotróné az ura régi ügye, Céklás meggyilkoltatása után megfenyegette őt azzal, hogy neki is el kell vesznie; *„azután az szomszédom fiától értém meg, hogy felakasztva találták az fiát. Annak utána egykor kezde nekem az felesége így panaszkodni: im az hamis hűtű embert megmentem haláltól, mégis nem tart jámborul, hanem csak rongál.”*

A hosszú tanúkihallgatás során számos kérdésre nem kaptunk feleletet: a gyanúsított kortársai sok olyan apró mozzanatról tudtak – hiszen ott éltek a városban –, amelyről esetleg szükségtelen volt szólni a magisztrátus előtt, nekünk viszont hiányzik a kép összerakásából. A vallomások, az élő beszéd rögzítése egyébként is nehézkes, néha zavaros. A történet azonban mégiscsak kibontakozik: az összeférhetetlen, kegyetlenkedéséről közismert, szadista hajlamú apa, miután megtudta, hogy fiatalkorú fia nem úgy járt el a kiheréltetett lovakkal, ahogyan azt megparancsolta, hanem este a szénán

⁵⁰ Vö. Elias 1990: 15–47.; Tóth 1994: 115–132.

⁵¹ Erdély fejedelme ekkor Báthory Zsigmond (1588–1602).

heverészett, sőt elment a barátaival egy kicsit mulatni, azt gondolta, hogy bosszút áll rajta. Hajnal felé felkelt, s egy szál ingben kiment a majorba. A Szamos mentén, a szőlők között fekvő kertjükben találta a fiát, s hirtelen haragjában fogta az egyik ló szíját, s arra felakasztotta, miként már máskor is megtette. Még arra is volt gondja, hogy az egyik faágba kapaszkodó gyereket megverje, vagy még jobban meghúzza az istráng végét, nehogy kiszabaduljon. Azután, amikor látta, hogy a fiú meghalt, hangosan elkezdett jajgatni, hogy mások is hallják. Az oda sietők közül egy monostori ember vágta le a holttestet, amely körül ott settenkedett a gyilkos. Kotró megpróbálta a gyilkosságot a fiú két barátjára kenni, de mivel őket igazolták, nem járt sikerrel. Ezután következett a rejtélyes fejedelmi kegyelem. Erről mélyen hallgat a tanácsülési jegyzőkönyv, csupán a fentebbi két tanú, a feleséget idézve szólta el magát.

Kotró Mihály kolozsvári polgár volt, különben nem ítélezhetett volna felette a városi magisztrátus.⁵² Azonban mint jómódú fuvaros,⁵³ esetleg átlatkereskedő, kapcsolatban állhatott a fejedelmi udvarral. Láttuk, hogy a monostoriakkal⁵⁴ gyakran volt dolga, de sűrűn mehetett Gyalura – ez fejedelmi birtokközpont volt – és Váradra. Csanádi Ferenc tanú szerint Váradon is a Kotró-fiú haláláról beszéltek, hiszen ott egy Mátyás nevű embertől hallotta a történetet; a férfi hallotta is a fiú jajgatását, akit az apja erősen vert. A tanúk Kotró házáról, majorjáról tettek említést, ahol sok állatot tarthatott. A férfi, félvén a magisztrátus ítéletétől, elküldte a feleségét, hogy eszközöljön ki számára kegyelmet. Az asszony ezt meg is tette: segített gyilkos férjén, hiszen korábban a fiatal fiú verését, kínzását sem akadályozta meg. Egyszer maga mondta, hogy még ha látná, hogy megfullad, akkor sem segítene rajta. Ebben szerepet játszhatott egyrészt az, hogy a fiú neki csupán mostohája volt, másrészt, és ez tagadhatatlanul nyomós ok volt, nem mert ellenkezni dúvad férjével. A feleség elment a fejedelemhez, s eredménnyel tért vissza. Azonban hamarosan megbánta, mert az ura őt is nagyon csúnyám megverte; ezután kezdett szitkozódni, s kiáltani a város romlását, amiért a község tétlenül és büntetlenül nézi Kotró tetteit. Ez az eset azt bizonyítja, hogy a fejedelem, a város privilégiuma ellenére, a belső ügyekbe is beavatkozott. Kolozsvár város ítélete ellen még a XVI. század közepén

⁵² Neve nem található meg az adóösszeírásokban. Kiss András szíves közlése.

⁵³ Nyilván fuvaros volt a foglalkozása, hiszen lovai voltak, és a tanúk szerint gyakran ment, sőt másokat is szállított Gyaluba, Váradra. Jómódú állapotára vallanak a városban lévő saját háza, majorja, állatai. Érdekes, hogy ennek ellenére neve nem szerepel az adóösszeírásokban.

⁵⁴ A monostoriakon a monostori negyedben lakókat kell érteni. Valószínűleg Kotró is ott lakott.

„A Monostor utcai fertály magába foglalta a főtér nyugati házsortát, a névadó főutcát és annak a városfalon kívüli folytatását.” Kiss 2001: 32.

Szeben városához, illetve a szász székhez lehetett fellebbezni.⁵⁵ Az 1588. évi kolozsvári helyhatósági szabályzat, amely a perrendtartást szabályozza, azonban már csak a fejedelmi széket említi egyedüli fellebbviteli fórumként.⁵⁶ Tehát az asszony még jogosan is fordulhatott volna Báthory Zsigmondhoz, azonban ezt csak a városi bíróság elsőfokú ítélethozatala után tehetné volna meg, s csak polgári perben. Büntető perekben a magyar városi jog szerint nem lehet fellebbezni, csupán a királyhoz lehet fordulni kegyelemért. A városi protocollum diszkrétan hallgat arról, hogy egyáltalán volt-e fejedelmi kegyelem, perhalasztás, vagy hogy a fejedelem a várost ez ügyben megintette volna. Mindenesetre a feleségtől már idézett vallomás szerint „*elcsendesedék dolga, és törvénnel nem keresék érette*”, vagyis a férfit nem hívták perbe. A magisztrátus úgy tett, mintha a gyilkosság közvetlenül a kihallgatás előtt történt volna, s az illetékes tizedes vagy fertálykapitány⁵⁷ akkor tartóztatta volna le. 1592. március 16-án és az azt követő napokban először tárgyalták a fogságban lévő Kotró Mihály ügyét.

A 33 tanú közül 15 fő egy régebbi ügyben, Céklás Mihály halálában is vallott Kotró ellen, néhány tanú pedig a szomszédokkal való összeférhetlenségéről és perpatvarkodásáról számolt be.

1584. december 2-án volt már egy tanúkihallgatás Céklás Mihály megtámadása ügyében, amikor egy borbély legény és Beregházi Bálint pallossal és szablyával támadtak a felperesre.⁵⁸ Nem tudjuk, hogy Céklás kinek és miért állt útjában, mindenesetre ezt a verést túlélte, nem úgy, mint a Kotró és mások által ellene, felbérelt gyilkosokkal elkövetett kísérletet. Több tanú egybehangzóan azt vallotta, hogy amikor „levagdalták” Céklás Mihályt, Kotró a sebesülthöz be akart menni, mert neki „haragosa” volt, és úgy mondta, meg akarja őt követni. Ravaszul ezt az ürügyet eszelte ki, pedig nyilván csak a másvilágra akarta küldeni. A férfi kárörvendését Nimeti Orbánné és nyomában még több tanú is idézte: „*Jó-e Céklás eb, ez amint jártál?*”⁵⁹; „*Amit keresett az lator, megtalálta.*”⁶⁰; „*Ah eb, úgy tetszik, lakol most.*”⁶¹ Mivel a házban lévő asszonyok nem engedték be, Kotró szörnyű szidalmakkal illette mind az útjába állókat, mind a sebesültet, sőt az övéből hamar előkapván szekercéjét, azt az egyik asszonyhoz többször is hozzávágta. Forgács Dénesné – aki nyilván fogadós volt, mert Kotró fiát is ő

⁵⁵ 1547. április 16-án a szebeni szék még Kolozsvárról megfellebbezett ügyet terjesztett fel a szász szék bíráinak. 1561-ben azonban a kolozsvári tanács már a királyi szék elé terjesztett fel ügyeket, vagyis a város fellebezési fóruma a fejedelem lett. Kiss 1983: 70. jegyzet.

⁵⁶ Kiss 1983: 70. jegyzet. Vö. Jakab 1888: 15–153.

⁵⁷ Tizedesre és fertálykapitányra ld. Kiss 2001: 34–36.

⁵⁸ KvLt. *Liber pro testimonio fassionibus*, 1584. Die 2-a Decembris. Testes Michaelis Czeklas, p. 373. (191. filmtekercs)

⁵⁹ Többen úgy vallottak, mint Nimeti Orbánné.

⁶⁰ Kálmán Benedekné, Ilona asszony vallomása.

⁶¹ Szabó Tamásné, Katalin asszony vallomása.

marasztalta, hogy háljon ott, és a sebesült Céklás is az ő házában haldoklott – elevenen adta elő a szörnyű jelenet: „[...] *tahát* [!] *odajött Mihali, kezdi mondani: nyisd meg kurva, hadd menjek be az latorra. Hogy be nem bocsátám, által hágott másfelől az sövényen és ablakom alá jött, úgy kéredzett be, és iszonyú fertelmes szókkal szidott, hogy be nem eresztettem. Az sebes ember váltig reménkedett, amint szólhatott, hogy be ne bocsássam.*” Mások arról is vallottak, hogy Céklást megfenyegette, sőt Kotró is fizetett azoknak, akik levágták a monostori embert. Olyan vallomás is elhangzott, hogy egy másik embert is el akart tetetni láb alól. Egy tanú kijelentette, hogy látta, amint Kotró megölte Céklást. Néhányan azt emelték ki, hogy a férfi halála után Kotró bujdosott féltében, s nem mert a városba jönni. Kis György egy másik férfitől hallotta, hogy őt is és magát a tanút is halálosan megfenyegette, sőt rá is támadott. Vallomásában szerepel egy értékes utalás arra, hogy Kotró Céklás *„halálakor megvádolták volt”,*⁶² amiért *„elszökék, és nem mert hazajünni.”* Megjegyzem, a protocollum nem tesz említést arról, hogy a Céklás-ügyben történt-e vádemelés Kotró ellen.

Végül a kihallgatások során egy tanú azt is állította, hogy a vádlott más latorral a saját anyja ellen is támadott,⁶³ mások pedig a szomszédokkal való állandó viszályt emlegették, amely esetben egymás aprójóságát lövöldözték: *„az szomszédsággal igyenetlenkedett, és mikor kaphatta, meglőtt az tikkokban, és felakasztotta”.⁶⁴* Nagyon jellemző volt az, amit a Kis György kaskásával cselekedett: meglőtte és felakasztotta.

1592. március 17-én a bírák a következő határozatot hozták a vádlott ügyében: *„Miért hogy az bizonságok teljességgel erőleg [!] viselik Kotro Mihálnak gonosz cselekedetét az fia felakasztása felől, egyéb circumstantiákból is manifeste praesumitur,⁶⁵ hogy ő dolga, mert az bizonságok mind azt megvallják, hogy ez akasztás nem csak egyszeri dolga, sőt [...] comperiáltatik⁶⁶ az tanoktól; hogy ez Kotro Mihali fia virrata⁶⁷ [!] előtt egy vagy két órával megjővén az korcsomáról, azután csak hajnalba [!] lött felakasztása, a' tájban penig hajnalban senki nem egyéb, hanem Kotro Mihali láttatott egy ingében járni, és úgy mint idestova búdosni. Az veriték is nyilván való signum, hogy akkor verítezett [!], mikor az atyja közel mellé ment. Az felesége is penig csak-hogy világosan ki nem mondotta, de megadta mindennek érteni, mint szólott ura felől. Accedál az is ide, az leánkájától az mit hallottunk. Azért holott*

⁶² Sajnos a „vádolták” szó olvasata egy tintapaca következtében nehezen vehető ki; a szó lehet „megvagdalták” is, bár az előbbi valószínűbb. (p. 210.)

⁶³ Taligás János vallomása.

⁶⁴ Taligás János vallomása.

⁶⁵ Egyéb körülményekből is nyilvánvalóan feltehető.

⁶⁶ megtudatik

⁶⁷ virradat

semmi nem restál, hanem csak az oculatus testis⁶⁸, az praesumptio⁶⁹ mindazonáltal igen nagy, közel is jár az dologhoz. Mindennek kitudására, s mind az Céklás halálának jobbadon való megértésére, az törvény Kotro Mihalt megkérdézteti annak módja szerint.”

Két nappal később, a vallatás után a bírák a következőképpen határoztak: *„Noha az tormentumban⁷⁰ tagadást tölt Kotro Mihali az ő gonosz cselekedetiről, de miért hogy az bizonságok oly módon vadnak, hogy senki nem egyéb, hanem ő volt oka az fia felakasztásának, tetszik az törvénynek, hogy hét coniurator⁷¹ reá esküvén, először fogóval megfogdostassék, annak utána feje elütessék.”*

Ezután következett a már fent elemzett 6 újabb tanú vallomása.

Április 1-jén a szenátus újra felvette a pert és a következő meglepő határozatot hozta: *„Miért hogy az bizonságoknak vallásokból sok rendbéli praesumptiok sorok [!] mennek Kotro Mihalihoz, hogy az fia halálának nem egyéb, hanem ő maga lött volna oka, de holott semmi oly látó bizonságot az vallók be nem hoznak, ki szemével látta volna az factumot, ez cikkelért tetszik az törvénnel, hogy Kotro Mihali heted magával ez városbeli jámbor és tisztességbeli személyekkel mentse hitre⁷² magát, hogy ő az ő fiának halálában ártatlan teljességgel. Alioquin,⁷³ ha így meg nem mentheti magát, az bírák uraim [!] törvénye legyen rajta.”* A szenátus megengedte a vádlottnak, hogy *„ahova akar menni ez városban maga mentségére való remediumért,⁷⁴ az város szolgálja vele legyen, és amikor ideje, esmét helyére vitessék az toronyba.”* Itt nincs már szó a vádlott szörnyű cselekedetéről, sem Céklás halálának jobb megismeréséről, csak Kotró megmentésének lehetőségéről. Mintha valami vagy inkább valaki ismét közbelépett volna, figyelmeztette volna a városi magisztrátust, hogy a vádlottat nem szabad elítélni...

A százak tanácsa gyakran fordult a fejedelemhez bonyolultabb igazságszolgáltatási ügyben tanácsért,⁷⁵ bár az csorbította a városi önkormányzat autonómiáját. Jelen esetben nincs arról információnk, hogy ez megtörtént volna. Csupán feltételezhetjük, hogy a fejedelem nyúlt bele durván a városi igazságszolgáltatás gépezetébe.

Kotró Mihály és segítői nem tétlenkedtek: hetedmagával – csupa iparos emberrel – letette a tisztító esküt. A vádlottat felmentették és kiszabadult...

⁶⁸ szemtanú

⁶⁹ gyanítás

⁷⁰ kínzás, kínvallatás

⁷¹ eskütárs

⁷² E szó utólag betoldva.

⁷³ különben

⁷⁴ orvoslát, jogorvoslat

⁷⁵ 1593-ban, egy bonyolult ügyben, Bornemissza Gergely centumvir perében a százak tanácsa a fejedelemhez fordult tanácsért. Pakó 2010: 86.

Levéltári források

A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya, Kolozsvár [Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României, Cluj-Napoca] [RNLtKol], Kolozsvár város levéltára [Primăria municipiului Cluj] (KvLt),

KvLt. *Törvénykezési jegyzőkönyvek, Protocollum Judiciorum* [Procoloale de judecată]

KvLt. *Liber pro testium fassionibus*, 1584.

KvLt. *Protocollum Sessionalium*, 1592.

Kiadott források és szakirodalom

ARIÉS, Philip

1987 *Gyermek, halál, család*. Budapest: Gondolat Kiadó.

BADINTER, Elisabeth

1999 *A szerető anya. Az anyai érzés története a 17–20. században*. Ford. Szeke-res András. Debrecen: Csokonai Kiadó.

BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László (szerk.)

1962 *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BENKŐ Lóránd

1949 *A régi magyar személynévadás*. Különnyomat a Magyar Népkutatás Kézí-könyvéből. Budapest: Néptudományi Intézet.

BLAZOVICH László – SCHMIDT József

2001 *Buda város jogkönyve I–II*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

ELIAS, Norbert

1990 *Az időről*. In Gellériné Lázár Márta (szerk.): *Időben élni. Történelmi-szo-ciológiai tanulmányok*. Budapest: Hermész Könyvek.

ERDÉLYI Gabriella (szerk.)

2021 *Anyák és apák. Szülői szerepek, gondoskodás és tekintély a partiarchális családban (1500–1918)*. (Magyar családtörténetek). Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

ERDÉLYI Gabriella – SZIGETI Molnár Dávid (kiad.)

2023 *„...Tetszett a Szent Széknek” Házasságjogi és fegyelmi ügyek kolozsvári unitárius konzisztórium előtt a 17. században*. (Magyar Történelmi Emlé-kek – Elbeszélő Források/ Magyar Családtörténetek – Források) Buda-pest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

HUNT, David

1973 *Parents and Children in History: The Psychology of Family Life in Early Mo-der France*. New York: Joanna Cotler Books.

JAKAB Elek

1888 *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda.

JANKOVICS József

- 2014 Báthory Gábor meggyilkolásának újabb változata: Egy koronatanú elbeszélése alapján. *Lymbus* 39–43.
- 2019 Egy tévelygő Móricz-hős, Báthory Gábor halála és többszöri eltemettetései. *Életünk* 5–6. 33–61.

J. ÚJVÁRY Zsuzsanna

- 1979 Kassa város polgársága a 16. század végén és a 17. század első felében. *Történelmi Szemle* 22:3–4. 577–591.
- 1984 Kassa polgárságának etnikai-politikai változásai a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig. In Dénes Iván Zoltán – Gergely András – Pajkossy Gábor (szerk.): *A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára.* 9–36. Budapest: ELTE BTK Történettudományi Tanszék.

KISS András

- 2001 Kolozsvár településrendszere a XVI. században: fertályok, tizedek. In Dáné Tibor Kálmán – Egyed Ákos – Sipos Gábor – Wolf Rudolf (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve.* 29–37. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület.
- 2003a *Más források – más értelmezések.* Marosvásárhely: Mentos Kiadó.
- 2003b Ante Claram Bóci. (Egy 1565-beli ismeretlen kolozsvári boszorkányper) In Kiss András (szerk.): *Más források – más értelmezések.* 291–317. Marosvásárhely: Mentos Kiadó.
- 2004 A tetemrehívás továbbélése a 16–17. századi Kolozsváron. In Pócs Éva (szerk.): *Áldás, átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről IV.) 119–136. Budapest: Balassi Kiadó.

KISS Mária

- 1983 *A kolozsvári osztóbírák és a működésük során keletkezett osztálylevelek.* (Szakdolgozat, kézirat) Cluj-Napoca.

KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen (kiad.)

- 1890 *A Magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. II. köt. II. fele. A Tiszáninnen Törvényhatóságok jogszabályai.* Budapest: MTA Történelmi Bizottsága.

KRÁSZ Lilla

- 2023 *Születés és anyaság a régi Magyarországon. 16. század – 20. század eleje.* (Család – Történetek, ELTE BTK: Tanulmányok 7.) Budapest: ELTE BTK Nőtörténeti Kutatóközpont – MTA–Lendület Családtörténeti Kutatócsoport HUN–REN Magyar Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

LÁSZLÓ Zsófia

- 2021 Az anyaság ideálja a 18. századi nyomtatványokban. In Erdélyi Gabriella (szerk.): *Anyák és apák. Szülői szerepek, gondoskodás és tekintély a*

patriarchális családban (1500–1918). 89–114. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

LEDERER Emma (szerk.)

1964 *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. 1000-tól 15126-ig*. Budapest: Tankönyvkiadó.

MEZEY Barna

2018 *Börtönügy a 17–19. században. A börtön európai útja*. Budapest: Gondolat.

PAKÓ László

2010 Hatalmi konfliktus vagy testületi összefogás? A kolozsvári százférfiak tanácsa és a városi igazságszolgáltatás a 16. század második felében. *Erdélyi Múzeum* LXXII:3–4. 73–87.

2012 A városi közügyigazgatók (direktorok) Kolozsvár 16. század végi bíró-sági gyakorlatában. *Erdélyi Múzeum* LXXIV:3. Kiss András Emlékszáma. 88–102.

2020 Gyilkosság a családban. Halálos kimenetelű házastársi konfliktusok a kora újkori Kolozsváron. In Egyed Emese – Pakó László – Sófalvi Emese (szerk.): *CERTAMEN VII. Előadások a Magyar Tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyályaiban*. 423–450. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
<https://doi.org/10.51384/cert-07.27>

PÉTER Katalin

1996 *A gyermek a kora újkori Magyarországon*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.

POLLOCK, Linda

1983 *Forgotten Children. Parent-Child Relations from 1500 to 1900*. Cambridge: Cambridge University Press.

1990 *A Lasting Relationship: Parents and Children over Three centuries*. Hannover–London: Fourth Estate Ltd.

ROPER, Lyndal

1991 *The Holy Household. Women and Morals in Reformation Augsburg*. (Oxford Studies in Social History), Keith Thomas ed., Oxford: Clarendon Press.

SHAHAR, Shulamith

2000 *Gyermekek a középkorban*. Budapest: Osiris Kiadó.

TÓTH István György

1994 Harangkongás és óraketyegés (Parasztok és kisnemesek időfoglalma a 17–18. században). In Zimányi Vera (szerk.): *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok) 115–132. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.

ZUMTHOR, Paul

1985 *Hollandia hétköznapijai Rembrandt korában*. Budapest: Gondolat.

Resume

Studies in Legal Ethnography, Legal History, and Legal Cultural History from Europe and Asia

Legal Customs' Research in Europe and Asia (Studies in Legal Ethnography, Legal History, and Legal Cultural History) – is the title of the 12th volume in the Tárkány Szücs Ernő Legal Cultural Historical and Legal Ethnographical Research Group's *Legal Cultural History, Legal Ethnography Series*, which continues to publish the latest results in this field of research for the scientific community and interested professionals with an international perspective.

The volume is closely linked to the Research Group of the same name, which will hold a conference in Pécs and Szekszárd between September 18 and 20, 2025, organized by the *Vásárhelyi Testamentum Foundation*, the *ELTE Faculty of Law Legal History Research Group*, the *Legal History Subcommittee of the Committee on Legal and Political Sciences of the Hungarian Academy of Sciences*, the *Hungarian Academy of Sciences Pécs Regional Committee*, the *University of Pécs, Faculty of Cultural Sciences, Education and Regional Development*, the *Research Institute of Ethnography of the ELTE RCH*, and the *Social Ethnography Section of the Hungarian Ethnographic Society* supported by the MECENATURA grant No MEC_SZ 149201, to an interdisciplinary international conference, which was attended by speakers – Hungarian legal historians, lawyers, historians, and ethnographers – came from Transylvania, Croatia, Poland, and Mongolia.

Readers now have in their hands the twelfth volume of the series, which contains the largest number of studies (34) published to date. The authors of the articles on comparative legal cultural history and legal custom research (chapter title: *Comparative Legal Customs' Research*) by legal historians, lawyers, historians, ethnographers, and anthropologists examine not only new European research trends and findings, but also broader geographical interpretations of the research field.

Zita Deáky undertook a comparative study of the ethnographic and historical regulation of wet nursing (*The Background to the Regulation of the Wage Nurse Institution in Hungary and Western Europe: late 19th century-early 20th century*), Marian Małecki, a distinguished representative of Polish legal cultural history, examined the role of alcohol in execution rituals (*For the love of St John' – alcohol-related execution rituals*); and Gabriella Matla introduces Hungarian research with a new chapter in Spanish legal customs research (*Catalan Legal Customs' Collections. The Catalan Researcher of the 'Costa school': Tomàs Carreras i Artau*). Deniz Nyári emphasizes the legal ethnographic/anthropological direction of

Croatian historiography in his exciting case study (*Illegal Logging in the Forest of the Village of Haraszti in Eastern Slavon in 1875: Customary Law and Legal Conflicts*).

László Koppány Csáji undertakes a legal anthropological and legal ethnographic overview, sharing the joy of discovering new topics. (*Love as a Legal Custom Shaping Factor. Transformation of Community Rules for Folk Singing in West Nepal at the Turn of the Millennium*). Criminal lawyer Zoltán András Nagy and his doctoral student Szilvia Azsóth examine the local and material characteristics of customary law in a distant culture. (*Honesty of Customary Law: The History of the Yap-Island Limestone Discs*). Endre Domaniczky analyzes the sovereignty of constructed law, a key area of research in Hungarian legal cultural history, with exceptional expertise and thoroughness in the island nation located in the southwestern Pacific Ocean. (*Legal Symbol System of Government Buildings in the South Pacific Region*). The thematic diversity of the chapter is enriched by Adrienn Kanyar's study analyzing the specific sources of Islamic law and their political impact. (*The Role of Prophetic Tradition as a Source of Law in the Political Legitimacy of the Abbasids*). Anna Kiss, a young researcher, together with her co-author Veronika Makovnyik, approached the study of Turkish folk and legal customs as depicted in visual culture from the perspective of legal science. (*The Appearance of the 20th-century Turkish Folk and Legal Customs in Ferzan Özpetek's Movie Hamam*).

A separate chapter of the volume deals with aspects of Mongolian legal customs that are being redefined in a modernizing society and form the basis for joint research cooperation. The polyphony of Hungarian and Mongolian authors, both in their approach to the subject of research and in their perspectives, as well as in the scientific tools used to express their positions and arguments, reinforces each other and outlines the possible forms of knowledge transfer. Based on Hungarian historical source works, Szabina Bognár places Mongolian customary law in the history of Hungarian research, drawing on the works of Károly Tagányi and György Bónis, two of the most outstanding representatives of folk law research. (*Image of Mongolian Customary Law in Hungarian Legal Folklore Research – Legal Customs' Collection as the Tradition of Sociological Legal Historiography*). Danzan Lundeejantsan examines the relationship between state and religion and the dual power structure that developed through their cooperation in the Mongol Empire. (*The Concept of Dualism: State and Religion in the Mongolian Empire*). This resonates nicely with Gendenjamts Khishigbadam Khalkhyn Khar Ochir Zaarin's writing, which presents the life and cult of the shaman and focuses on legal customs related to shamanism. (*Khalkha Black Ochir Shaman's Historical Significance and*

Study Shamanic Legal Customs through His Deeds). Legal historian Orsolya Falus reports on the results of her research into customary law and legal customs conducted during her scholarship stay in Mongolia, supplemented with examples from the rich collection of Mongolian legal proverbs. (*Customary Law and Legal Customs Related to Social Assistance in Mongolia: Results of a Questionnaire Survey*). The other research report in this chapter sharing field research experiences in Mongolia is by Janka Teodóra Nagy, whose study aims to explore opportunities for cooperation between the Research Group in the field of Mongolian legal customs research and examines the scientific and empirical framework for this. (*Living Mongolian Legal Customs: Directions for Research and Frames of Interpretation*). Borbála Obrusánszky undertakes a historical examination of tamgas, or types of property marks, based on Mongolian archaeological finds and sources. (*The Role of Property Markers in Eurasian Steppe Society*). Sendenjav Dulam introduces the institutionalization of customary law with historical folklore roots and other customary elements with legal content. (*The Historical Roots of the Oral Law of 'Mother's Delivery, Father's Return' ('Ekh khürgelted, etseg ergelted')*).

The second part of the volume (chapter title: *Legal Cultural History, Ethnography, and History*) represents the thematic and research continuity of the Research Group's previous publications on legal history, legal cultural history, legal philosophy, ethnography, and history. As a legal historian, Dóra Frey made her historical research topic an important subject of study in legal ethnography (Population and Mentality - Impact of Forced Migration Processes Following World War II in Tolna County). József Gelencsér examines poaching, a dedicated topic in legal ethnography, by shedding light on new sources and social contexts (*Poachers in Fejér County at the turn of the 19-20th Century*). Mária Homoki-Nagy has returned with a classic, interrelated legal ethnographic topic, analyzing 19th-century guardianship accounts (*Guardianship Accounts in the 19th Century*) and József Horváth, who also examines the situation of minor orphans in the 19th century. (*Care for Minor Orphans in the Villages of the Esterházy Estate of Győr County in the Second Quarter of the 19th Century*).

As an experienced ethnographer, Kelemen Kothencz also delved into the frequently researched topic of legal ethnography, namely the documents relating to marriage and divorce proceedings. In his study, he analyzes letters written by young maidservants suing a village clerk (impraegnatio), found among the litigation files of the Archdiocese of Kalocsa. (*Statements of Claim Concerning Illegitimate Children*). Continuing her earlier research, Zsuzsanna Lanczendorfer presents the biography and popular memory of

Ferenc Kozarek, one of the central figures of the "Győr miracle," in her data-rich study (*The Figure of Ferenc Kozarek "the Gallant Hangman" in Consideration of a Legal Ethnographical Research*). Balázs László offers readers a real treat in terms of legal history and legal cultural history with his analysis of the Hartvik legend. (*Hartvik Legend as a Source of Legal History and Legal Cultural History*). Lovaš Eldina has a unique and rich collection of documents: she undertook to analyze the characteristics of 18th-century Croatian-language wills written by women in Pécs (*Female Testators in the Light of 18th -century Croatian Wills in Pécs*). Barna Mezey reviews the interpretation of the concept of honor and the forms of dishonor in medieval urban law with a broad social-historical perspective and a wealth of legal-historical data (*Honesty and Dishonesty in Medieval Urban Law*). As a doctoral student, Balázs Sallai conducted a consistent investigation of a topic that was interdisciplinary in terms of his research field (*Historians, legal historians, sociologists and ethnographers in the attraction of the Magyary School – Additives to the History of Science*), Bernadett Smid's study highlights the need for interdisciplinary research (*Nation and Female Body. Legal Regulation Against Women Trafficking in Hungary between 1878 – 1935: MELE*). Csaba Varga proposes a change of perspective in the assessment of the functions of law through a fresh analysis of a wide range of international literature, then analyzes in detail the possible contemporary roles of folk law, "the most human manifestation of law," providing a solid philosophical foundation for researchers of folk law (*From the Research on Folk Law to the Anthropological Foundations of Law*). Levente Völgyesi undertook a detailed presentation of Catholic funeral customs and regulations, touching on both formal and informal elements (*The Ethnographic Elements of the Catholic Funeral*).

János Bárh draws attention to the early and abundant source material on Transylvania's historical and legal ethnographic traditions (*Punishment for Refusing Civic Duty, Redemption of Obligation in Szekler Communities*) and does it similarly Vilmos Keszeg in his study (*The Organization of Everyday Life in Turda/Torda during the First World War: The Impact of Laws and Regulations – A Case Study*). Balázs Viktor Rácz presents the role of suretyship and the fundamental characteristics of its application in Transylvanian legal practice in the 16th–18th centuries (*The Functions of Suretyship in Early Modern Transylvanian Law*). Ernő Szabó and Csaba Szabó publish new data on an extremely exciting chapter in Transylvanian cultural history (*The Mystery of the Transylvanian Sphinxes*). Zsuzsanna J. Újváry undertook the analysis of a unique historical court case from Cluj-Napoca (*From Cruelty to Infanticide: Lessons from a Strange Criminal Crime of the 16th Century*).

The volume's writings, which combine several fields of science, not only redefine the subject and methods of legal ethnography and legal cultural history research, but also the mission of the Research Group as a scientific workshop for the scientific community, especially for the younger generation of researchers and practicing professionals.

September 18, 2025, Pécs-Szekszárd

Janka Teodóra Nagy – Szabina Bognár

A Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport tagjai

Elnök

Dr. Nagy Janka Teodóra

Társelnök

Dr. Mezey Barna

Tudományos titkár

Dr. Bognár Szabina

Tudományos munkatárs

Szabó Ernő

Külföldi tiszteleti tag:

Dr. Gernot Kocher

Dr. Zalina Kanukova

Dr. Marian Malecki

Dr. Keszeg Vilmos

Alapító tag

Bánkiné Dr. Molnár Erzsébet

Dr. Bárány János

Dr. Béli Gábor

Dr. Bognár Szabina

Dr. Frey Dóra

Dr. Gelencsér József

Dr. Homoki-Nagy Mária

Dr. Horváth József

Kothencz Kelemen

Dr. Mezey Barna

Dr. Nagy Janka Teodóra

Dr. Petercsák Tivadar

Szabó Ernő

Dr. Tárkány Szücs Attila

Dr. Varga István

Rendes tag

Dr. Barna Attila

Bódiné Dr. Beliznai Kinga

Dr. Csáji László Koppány

Dr. Deáky Zita

Dr. Domokos Mariann

Dr. Falus Orsolya

Dr. H. Szilágyi István

Dr. Herger Csabáné

Dr. Horváth Attila

Dr. Kiss Anna

Kováts István

Dr. Lanczendorfer Zsuzsanna

Dr. László Balázs

Dr. Matla Gabriella

Dr. Örsi Julianna

Dr. Rácz Balázs Viktor

Dr. Sallai Balázs

Dr. Sárnyé Dr. Gedeon Magdolna

Dr. Spindler Zsolt

Dr. J. Újváry Zsuzsanna

Dr. Varga Csaba

Dr. Völgyesi Levente

Dr. Zeneemyadar Batbayar

Elhunyt alapító tag

Dr. Havasi János †

Dr. Kajtár István †

Dr. Nánási László †

Dr. Szádeczky-Kardoss Irma †

Dr. Tóth Zoltán †

A kötet szerzői

Azsóth Szilvia (doktoranda, PTE ÁJK Büntetőjogi Tanszék)

Bárth János (néprajzkutató, történész, címzetes egyetemi docens, SZTE BTK; nyugalmazott múzeumigazgató, Kecskemét)

Bognár Szabina (néprajzkutató, jogász, tudományos főmunkatárs, ELTE HTK NTI; egyetemi adjunktus PTE KPVK)

Csáji László Koppány (kulturális antropológus, író, ügyvéd, az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet igazgatója)

Danzan Lundeejantsan (Doctor of Legal Science (Sc.D), professor, Shihihutug University)

Deáky Zita (etnográfus, ny. egyetemi docens, ELTE BTK Néprajzi Intézet)

Domaniczky Endre (vezető konzul, Magyarország Konzuli Irodája, Melbourne; óraadó, PTE ÁJK)

Falus Orsolya (jogtörténész, egyetemi docens, Dunaújvárosi Egyetem TTI, címzetes egyetemi tanár, PTE ÁJK)

Frey Dóra (jogtörténész, egyetemi adjunktus, Andrassy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem)

Gelencsér József (jogász, ny. c. egyetemi docens, Óbudai Egyetem)

Gendenjamts Khishighbadam (Doctoral student, Faculty of Humanities, Faculty of Social Sciences, Mongolian National University)

Homoki-Nagy Mária (jogtörténész, tanszékvezető egyetemi tanár, SZTE ÁJTK)

Horváth József (történész, könyvtáros; a győri Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér ny. igazgatóhelyettese)

J. Újváry Zsuzsanna (történész, ny. egy. docens, PPKE BTK)

Kanyar Adrienn (PhD hallgató, PTE ÁJK Doktori Iskola)

Keszeg Vilmos (professor emeritus, néprajzkutató)

Kiss Anna (jogász, tudományos főmunkatárs, egyetemi oktató, biblioterapeuta, Országos Kriminológiai Intézet, PPKE, JÁK)

Kothencz Kelemen (néprajzkutató, főmuzeológus, Türr István Múzeum)

Lanczendorfer Zsuzsanna (néprajzkutató, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem)

László Balázs (jogtörténész, óraadó, PTE ÁJK)

Lovaš Eldina (tudományos munkatárs, Horvát Történettudományi Intézet)

Makovnyik Veronika (esztéta, török filológus)

Małeck, Marian (professor, Jagiellonian University, Krakow)

Matla Gabriella (jogtörténész, vezető–hivatali főtanácsos, Fejér Vármegyei Kormányhiva-tal)

Mezey Barna (jogtörténész, egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Győr; professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Nagy Janka Teodóra (jogtörténész, etnográfus, tanszékvezető egyetemi tanár, PTE KPVK)

Nagy Zoltán András (címzetes egyetemi tanár, PTE ÁJK)

Nyári Denisz (Denis Njari) (egyetemi docens, J. J. Strossmayer Egyetem, Eszék)

Obrusánszky Borbála (egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem)

Rácz Balázs Viktor (történész, egyetemi tanársegéd, ELTE BTK; tudományos segédmunkatárs, ELTE HTK TTI)

Sallai Balázs (jogász, PhD-hallgató, DE ÁJK)

Sendenjav Dulan (Head, Mongol Folk Art and Dance Studies, Professor Team, Mongolian University of Arts and Culture)

Smid Bernadett (folklorista, ELTE BTK Néprajzi Intézet, Folklore Tanszék)

Szabó Csaba (ókortörténész, valláskutató, egyetemi adjunktus, SZTE BTK)

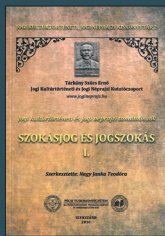
Szabó Ernő (ókortörténész, muzeológus, JPM; egyetemi tanársegéd, PTE BTK)

Varga Csaba (jogfilozófus, professor emeritus, PPKE JÁK és ELTE TK JTI)

Völgyesi Levente (jogtörténész, teológus, habilitált egyetemi docens, PPKE JÁK)

**A Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár
sorozat megjelent kötetei
(sorozatszerkesztő: Nagy Janka Teodóra)**

1. Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90.évfordulója tiszteletére*. Szekszárd: PTE IGYK, 2014.
2. Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Szokásjog és jogszokás I–II. Jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi tanulmányok*. Szekszárd: PTE KPVK, 2016.
3. Bánkiné Molnár Erzsébet: *A jászkun szabadság. A törvényesség helyi sajátosságai a Jászkun kerület népi kultúrájában (1682–1876)*. Szekszárd: PTE KPVK, 2017.
4. Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Kultúra- és tudományköziség a jogi néprajz és a jogi kultúrtörténet metszetében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016. augusztus 22–27.) Jogi néprajz, jogi kultúrtörténet szimpózium előadásai*. Szekszárd: PTE KPVK, 2018.
5. Homoki-Nagy Mária: *„Az általam megkért hiteles tanúk előtt következő végső rendelkezésemet teszem...”: Jobbágy-parasztok végrendeletei Szentés mezővárosában*. Szekszárd: PTE KPVK, 2018.
6. Nagy Janka Teodóra: *A magyar népi jogéletkutatás (1939–1948) története és forrásai*. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 6) Szekszárd: PTE KPVK, 2018.
7. Nagy Janka Teodóra (szerk.): *A jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz új forrásai I–II. Jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi interdiszciplináris nemzetközi konferencia Szekszárd, 2017. szeptember 28–29.* Szekszárd: PTE KPVK, 2018.
8. Nagy Janka Teodóra (szerk.): *A jogtörténet új forrásai: Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Digitális Adattár*. Szekszárd: PTE KPVK, 2018.
9. Jukić Zita (sajtó alá rend.): *„Öszve eskettettek ilyen egyezkedés mellett...” Drávaszögi és szlavóniai református ígéretlevelek és házassági egyezségek*. Eszék: „Zrínyi” Magyar Kultúrkör, 2020.
10. Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Száz plusz Tíz. Jubileumi kötet*. Szekszárd: PTE KPVK – BTK NTI, 2021.
11. Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Élő jogszokások. Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok*. Szekszárd: PTE KPVK, 2023.
12. Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Jogszokáskutatás Európában és Ázsiában. Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok*. Szekszárd: PTE KPVK, 2025.

A Jogszokáskutatás Európában és Ázsiában (Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok) – a Tárkány Szűcs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport *Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár* 12. kötete – nemzetközi kitekintéssel folytatja a kutatási terület legújabb eredményeinek közreadását a tudományos nyilvánosság és az érdeklődő szakmai közönség számára.

Az összehasonlító jogi kultúrtörténet és jogszokáskutatások témakörében született tanulmányok jogtörténész, jogász, történész, etnográfus és antropológus szerzői (Csáji László Koppány, Deáky Zita, Domaniczky Endre, Kanyar Adrienn, Kiss Anna, Makovnyik Veronika, Marian Malecki, Matla Gabriella, Nagy Zoltán András, Aszóth Szilvia, Nyári Denisz) az európai kutatási irányok, eredmények ismertetésén túl szélesebb földrajzi kitekintéssel új értelmezési kereteket is kínálnak. A kötet külön fejezetben foglalkozik a mongol jogszokásoknak a modernizálódó társadalomban újrafogalmazódó és egy közös kutatási együttműködést megalapozó szempontjaival (Bognár Szabina, Danzan Lundeejantsam, Falus Orsolya, Gendenjamts Kishigbadam, Nagy Janka Teodóra, Obrusánszky Borbála, Sendenjav Dulam).

A korábbi kötetek jogtörténeti, jogi kultúrtörténeti, jogfilozófiai, néprajz- és történettudományi tematikus és kutatói folyamatosságát reprezentálják Frey Dóra, Gelencsér József, Homoki-Nagy Mária, Horváth József, Kothencz Kelemen, Lanczendorfer Zsuzsanna, László Balázs, Lovaš Eldina, Mezey Barna, Sallai Balázs, Smid Bernadett, Varga Csaba, Völgyesi Levente tanulmányai. Erdély történeti és jogi néprajzi hagyományainak korai és gazdag forrásanyagára hívják fel a figyelmet Bárh János, Keszeg Vilmos, Rácz Balázs Viktor, Szabó Ernő, Szabó Csaba és J. Újváry Zsuzsanna több tudományterületet összekapcsoló írásai, amelyek a kutatócsoport, mint tudományos műhely küldetését is újrafogalmazzák.

